

„...még onnét is eljutni túlra...”

*Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok
Horváth Katalin tiszteletére*

TINTA KÖNYVKIADÓ

„...még onnét is eljutni túlra...”

*Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok
Horváth Katalin tiszteletére*

„...még onnét is eljutni túlra...”

*Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok
Horváth Katalin tiszteletére*

Szerkesztette
Ladányi Mária, Dér Csilla, Hattyár Helga

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2004

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ XXXIII.

Sorozatszerkesztő
Kiss Gábor

A kötet megjelenését dr. Frimpong-Manso Sámuel és Demeczky Jenő
támogatta.

Köszönjük továbbá Balázs József Attila, Boldog Gyöngyi, Han Anna,
Havas Ferenc és Moravcsik Edit adományát.

Szerkesztette és lektorálta
Ladányi Mária, Dér Csilla, Hattyár Helga

Címlapterv
Ladányi Mária

A címlapon: Rhiannon varázslatos madarai (ismeretlen művész munkája).

Rhiannon (vagy Rigantona) a walesi mitológia igaztalanul sokat bántott nőalakja,
aki „szenvetéit, a vele történt igazságtalanságokat anyagi türelemmel viselte”
(Arthur Cotterell: Képes mitológiai enciklopédia. GLÓRIA Kiadó. Budapest. 1997: 162).

ISSN 1419–6603
ISBN 963 7094 03 2

© A szerzők és a szerkesztők, 2004

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója

Horváth Katalin

Kötetünket **Horváth Katalinnak**,
az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke docensének
tisztetére készítettük
hatvanadik születésnapja alkalmából.

TARTALOM

Előszó	9
Horváth Katalin szakmai életrajza és publikációs jegyzéke	11
Tabula gratulatoria	19

Köszöntő írások

Bokor Levente A három (vers)	23
Kovács Sándor Iván Horváth Katalin ünnepére	25

Tanulmányok

Leíró grammatika, történeti nyelvészet, etimológia

Balázs József Attila Ravasz rókaságok	27
Dér Csilla Ilona A grammatikalizáció „tettenérése” – Néhány határozói igenévből keletkezett, határozóragot vonzó névutónk kialakulásáról	37
Elekfi László A predikatív viszonyok Zsilka János műhelyében	44
Ladányi Mária Szinkrón összefüggések – elméleti, funkcionális és történeti magyarázatok (Megjegyzések a -ka/-ke és -cska/-cske főnévképzőről)	52
Mártonfi Attila Az -é birtokjel névmási jellegéről	64
D. Máta Mária A belső rekonstrukció kérdéséhez (Ősmagyar kori szófaji változások)	74
Németh Renáta Még egyszer a <i>dulakodik</i> : <i>tülekedik</i> szópár eredetéről	80
Salvi, Giampaolo Tökéletlen rendszerek	96
Starčević Attila Palatalizáció a horvátban és a szerbben: létezik egyáltalán?	106
Tóth Lajos Pál Észrevételek az alanyi és a tárgyas igeragozásról	119
H. Tóth Tibor Újabb adatok a Halotti Beszéd <i>isa</i> szavához	129
Zelliger Erzsébet Módszertani kérdések egy etimológia kapcsán. Még egyszer a <i>Hegymagas</i> -ról	133

Jelentéstan, lexikográfia, stilisztika

Dési Edit	
A jelentések hálójában	136
Gerevich-Kopteff Éva	
Szárnyas szavakkal – metaforák változásai	143
S. Huszár Ágnes	
Az Ifjúsági Magazin nyelvhasználata és stílusa 1981-ben és 2004-ben	148
Kemény Gábor	
Újabb szempontok és adalékok a körülíró metafora besorolásához	155
Kiss Gábor–Kiss Márton	
Kísérlet egy szócsoporthoz elemei jelentéshasonlóságának meghatározására.....	159
Nagy Viktor	
Hogyan leljünk barátokat a korpuszban?	166
Péter Mihály	
Lexikai jelentés és stílusérték viszonyáról	171
Varga Éva Katalin	
Szemünk fénye	176

Tudománytörténet, művelődéstörténet, névtan

Bécsy Tamás	
A nemverbalitás térhódítása	184
Beke József	
Zrínyi Miklós állatai	187
G. Bogár Edit	
Személynevet tartalmazó ételneveinkről	194
Füssi Nagy Géza	
Szuahéli rokonsági rendszer	
(Néhány szó a terminológiáról, annak eredetéről és használatáról)	202
B. Gergely Piroska	
A <i>Kiskati</i> becenév és társai Kalotaszegen	211
Havas Ferenc	
Duns Scotus, a nyelvi realista	219
Kabán Annamária	
Apáczai a magyar nyelvű tudományosságért	222
Kovács Árpád	
Szóelmélet és antropológia Wilhelm von Humboldt nyelvészelméletében	225
Körmendy Kinga	
„Az én nyelv mesterem igen megelégedett velem” – Széchenyi Istvánné magyar	
nyelvtudása	240
Lőrinczi Réka	
A XIII. századhoz kapcsolódó hazai és külföldi nyelvészeti adalékok	246
Márkus Kinga	
Személynevek a Shāhnāmában	256

Slíz Mariann	
„A stylistá formálja a nyelvet, de mi formálja hát a stylistát?”	
Kölcsy magyar nyelvhez való viszonyának alakulása művei tükrében	264
Sója Livia	
A magyar és a horvát nyelvű Syrena-kötet	272
Stemler Ágnes	
Egy nyelvtörténeti szótárkísérlet a 19. század közepén:	
Mátyás Flórián nyelvtörténeti szótára.....	280
Szűj Enikő	
A <i>halzsíros</i> finnugor rokonság és Fábrián István (1857)	286
Vladár Zsuzsa	
A <i>particula</i> terminus Szenczinél és a korai magyar grammatikákban	291

***Természetes és mesterséges nyelvek, nyelvhasználat,
nyelvoktatás***

Andó Éva	
A gyermek nyelvfejlődése és a történetmondás	302
Bartha Csilla	
Siket közösség, kétnyelvűség és a siket gyermekek	
kétnyelvű oktatásának lehetőségei	313
Boldog Gyöngyi	
An analysis of reference formulation in discourse	333
Hattyár Helga	
Jelnyelvek – Természetes emberi nyelvek eltérő modalitással	342
Hegedűs Rita	
Nyelvtan a nyelvtanításban – pró és kontra	347
Kassai Ilona	
Fonológiai rendszer – kiejtési norma – fonetikai rendszer	351
Korompay Klára	
Magyartanítási tapasztalatok francia anyanyelvű diákok körében:	
Az általános és a határozott igeragozás kettősségéről	354
Koutny Ilona	
A fogalomtól a nyelvi kifejezésig	361
Lőrincz Jenő	
Önjáró gondolatoktól a proverbiumokig a viselkedésmódosításban	369
Simoncsics Péter	
Gesztusnyelv – nyelvi gesztusok	372
Szili Katalin	
A kontextus szerepe a deiktikus elemek jelentésének meghatározásában	378
Wacha Balázs	
Partes pro toto	385

Irodalomelmélet, próza- és verselemzés

Boros Ildikó	
Pilinszky János Négysorosa	399
Fehér Erzsébet	
A „költői kép” és a megismerés – belső nézőpontból	404
Hadas Emese	
A chiazmus enigmája Rilke lírájában	412
Han Anna	
Költői szintaxis és képi logika: az azonosító és minősítő mondatok szerepéről Borisz Paszternak költészetében	420
S. Horváth Géza	
A költői jelképzésről (paranomázia, anagramma, nomináció, metaforizáció)	433
Jobbágyiné András Katalin	
„...kimondani az óriás keserűséget...”	442
Kállay Géza	
“The fragrance in your worship’s imagination” and “the phantom of our own selves”: a Reading of Hawthorne’s “Rappaccini’s Daughter” through E. T. A. Hoffmann’s “The Sandman”	450
Mózes Huba	
Az egységbe szervező távlat (Egy vers értelmezéséhez)	470
Oravecz Barna	
Rejtett struktúrák Hamvas Béla Karnevál című regényében	472
Orlovsky Géza	
Jókedv	490
Spannraft Marcellina	
Egy Reményik Sándor-vers margójára	496

ELŐSZÓ

Horváth Katit majd' negyedszázada ismerem. Abban az érdekes helyzetben voltam, hogy 1981-ben egyszerre lettem kollégája és tanítványa – aztán az évek során jó kollégák, majd jóbarátok lettünk. Ma nemcsak a szobánk közös – tanárokként sok mindenről gondolkodunk egyformán. De ami Katiban utánozhatatlan: az emberség, törődés és empátia, ami a hallgatókkal való viszonyát a közép- és felsőoktatásban eltöltött évtizedek alatt mindig is jellemezte.

Kati kutatói egyéniségét és szakmai munkáját most nem részletezem: életrajza és publikációs listája magáért beszél – a kiváló tanár mellett a kiváló kutató képét is élénk vetíti. Egyéniségét, emberi karakterét pedig (néhány jellegzetes vonását kiemelve) nálam sokkal jobban megragadja Kovács Sándor Iván szeretetelli iróniával megrajzolt köszöntője/portréja, valamint Dér Csilla és Németh Renáta írásának személyes része.

Most inkább ennek a könyvnek a megszületéséről szólnék néhány szót.

A kötet ötletét először Havas Ferinek vetettem fel 2003 kora nyarának egy álmos délutánján az Auguszt cukrászda teraszán, ahová aznap (szokásos hármass találkozásonk egyikére) Horváth Kati is hivatalos volt, de valami miatt mégsem tudott eljönni – alkalmat adva ezzel a „titkos összeesküvés” körvonalazódására. Hosszú idő telt el az ötlet felvetésétől a megvalósulásáig, de ez idő alatt bárkinek is beszéltem róla, Havas Ferihez hasonlóan mindenki azonnal egyetértett velem abban, hogy Katit hatvanadik születésnapja alkalmából a legméltóbban egy tanulmánykötettel köszönhetnénk.

Egy ilyen könyv létrehozása nem csekély vállalkozás – társakra volt tehát szükségem, akikkel a szerkesztés minden fázisában megoszthattam a munkát. Dér Csilla és Hattyár Helga személyében (akik valaha mind Katinak, mind nekem kiváló tanítványaink voltak, mára pedig már maguk is szakmabeliek: ígéretes tehetségű fiatal kutatók) nagyszerű segítőtársakra leltem. A sors is a kezünkre játszott: a 2003/2004-es tanév tavaszi szemeszterét vendégkutatóként (Hajdú-ösztöndíjjal) Csilla és Helga munkahelyén, a Nyelvtudományi Intézetben töltöttem, így könnyű volt úgy együttműködnünk, hogy a munkálatok az ünnepelt előtt titokban maradjanak.

Szerkesztőtársaimmal abban állapodtunk meg, hogy Kati egyéniségéhez semmiképpen sem illene valamiféle formális köszöntés. Így a gratulálók, ill. a szerzők köre valóban azokból tevődik össze, akiknek a tiszteletét és szeretetét (legyenek akár barátok, akár kollégák, akár – később gyakran kollégákká és/vagy barátokká lett – tanítványok) Kati több évtizedes egyetemi pályafutása során kivívta. Bár hosszú a névsor – nagyon sok ilyen ember van szűkebb szakterületünkön, a nyelvészetben belül és a társtudományok területén is – természetesen nem gondoljuk, hogy ez a lista valamennyire is teljes. Elnézést kérünk mindazoktól, akik esetleg a mi hibánkból maradtak ki, bár nagyon szívesen köszöntötték volna az ünnepeltet.

A kötet a Katinak ajánlott versen kívül – a sors teljes véletlenének (vagy mégis a számmisztikának?) köszönhetően – éppen hatvan írást tartalmaz, amelyeket nagyobb tematikus blokkokba rendeztünk (leíró grammatika, történeti nyelvészet, etimológia; jelentéstan, lexikográfia, stilisztika; természetes és mesterséges nyelvek, nyelvhasználat, nyelvoktatás; tudománytörténet, művelődéstörténet, névtan; irodalomelmélet, próza- és verselemzés).

A kötet címe („...*még onnét is eljutni túlra...*”) Tábor Eszter: A harmadik c. verséből vett részlet. Ez a vers számomra mindig is egy olyan emberi (és kutatói) mentalitást jelképezett, amelyet Katira is nagyon jellemzőnek tartok: a nehézségekkel való bátor szembeszállást, az életúton való kitartó haladást és az új összefüggések felfedezésére irányuló erős motivációt. Tábor Eszter versét 1990-ben az akkor hatvan éves Zsilka professzor számára készült ünnepi emlékkönyvben elemeztem; így tanulmánykötetünk címében is köti Katit – a mára már szintén mesterré lett Zsilka-tanítványt – egykori közös mesterünkhöz.

Sokan és sokat tettek azért, hogy ez a kötet létrejöhesse, és hogy Kati köszöntése valóban méltó módon történhessen meg. Ezzel talán viszonyozhatjuk valamennyire, ha csak egy töredékét is, annak az önzetlen munkának és folytonos segítségnek, amelyet Kati egyetemi pályafutása alatt számos kollégájának és diákok nemzedékeinek nyújtott.

Szeretném megköszönni a szerzőknek, hogy írásukkal hozzájárultak ennek a gazdag tematikájú, valóban érdekes cikkeket és tanulmányokat tartalmazó könyvnek a létrejöttéhez. Szerkesztőtársaimon, Dér Csillán és Hattyár Helgán kívül, akik a munka minden fázisában nagy kitartással, lelkiismeretesen, precízen és odaadóan dolgoztak, itt köszönöm meg Balácsi József Attilának is, hogy néhány különösen sok odafigyelést igénylő tanulmány szerkesztési munkálataiban a segítségünkre volt.

Hálásan mondunk továbbá köszönetet mindazoknak, akik pénzadománnyal segítettek bennünket a kötet kiadásában, illetve az ünnepelt köszöntésének megszervezésében – különösen dr. Frimpong-Manso Sámuelnek és Demeczky Jenőnek, akiknek az anyagi támogatása nélkül ez a kötet nem jelenhetett volna meg. Külön köszönjük Kiss Gábornak, a TINTA Kiadó igazgatójának, aki a szerkesztési munkákat (intézetbeli szobatársamként akarva-akaratlanul is) végig figyelemmel kísérte, hogy kilátástalannak látszó helyzetünkben is azzal biztatott bennünket: a nyomtatott formában való kiadás reményéről soha nem szabad lemondani. Azt, hogy ez a remény végül tényleg megvalósult, és ünnepeltünk igazi nyomdai kiadványt vehet a kezébe, a fentiek mellett az ő nagylelkű támogatásának is köszönhetjük.

*

Kedves Kati, fogadd szeretettel ezt a kötetet, amelyet az Irántad való tisztelet és szeretet hozott létre, hogy igazi meglepetést és örömet szerezzünk Neked ezen a kerek évfordulón. Munkánk, bár az ember mindig a teljességre tör, Goethét idézve „egésznek mégsem mondható”. Legyen azért a mi hozzájárulásunk a nagy és elérhetetlen egésznek egy Számodra mégis jelentős része. Isten éltesse sokáig!

Budapesten, 2004 októberében

a szerkesztők nevében: Ladányi Mária

HORVÁTH KATALIN SZAKMAI ÉLETRAJZA

Horváth Katalin 1944. október 22-én született az Érsekújvár melletti Naszvadon, Csehszlovákiában. (Családját 1947-ben telepítették át Magyarországra.)

1963-ban kitűnő eredménnyel érettségizett az ELTE Radnóti Miklós Gyakorló Iskolájában, majd a következő évre felvették az ELTE Bölcsészettudományi Karának magyar–könyvtár szakára. Az előfelvétel évében a Vízügyi Műszaki Könyvtárban dolgozott.

Az egyetemen érdeklődése – az irodalom mellett – kezdettől a nyelvészet felé fordult, ezért első szigorlata letétele után a könyvtár szak helyett az általános és alkalmazott nyelvészet speciális szakot vette fel. 1970-ben magyar nyelv és irodalom szakos tanári, valamint általános és alkalmazott nyelvészet szakos előadói diplomát szerzett jeles eredménnyel.

Az egyetem elvégzése után nem sikerült szakjainak, ill. érdeklődésének megfelelően elhelyezkednie. Kezdetben napközivezető volt a XIII. kerületi Rajk László Általános Iskolában, majd 1971–72-ben az Állami Gorkij Könyvtárban dolgozott mint angol–francia szerzeményező, ill. tájékoztató. 1973–78 között a XIII. kerületi Katona József Szakközépiskola magyartanára volt.

Az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékére csak 1978-ban került vissza tudományos továbbképzési ösztöndíjasként. Ekkor fogott hozzá egyetemi doktori értekezése elkészítéséhez „Transzformációs csoportok a magyarban” címmel. Az ígék szintaxisa és szemantikája, a jelentés- és formarendszer belső összefüggése foglalkoztatta. Dolgozatában – A magyar nyelv értelmező szótárából gyűjtött anyagon – a mai magyar nyelv transzformációs csoportokat képező igéinek több szempontú (etimológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai) elemzését végezte el. A közel kétszáz ige vizsgálatával sikerült e fontos – Zsilka János dialektikus nyelvelméletében alapvető szerepet játszó – igecsoport viselkedésével kapcsolatban új összefüggéseket feltárnia. 1979 májusában „summa cum laude” eredménnyel védte meg bölcsészdoktori disszertációját, amely 1983-ban jelent meg az Akadémiai Kiadónál, a Nyelvtudományi Értekezések 115. számaként.

Horváth Katalin egyik alapvető kutatási témája tehát az ígék szintaxisa és szemantikája, ill. a jelentés- és formarendszer belső összefüggése. A transzformációs összefüggésekben szerepet játszó ígék etimológiai vizsgálata vezette el másik fontos kutatási témájához, a nyelvi motiváció kérdésköréhez, amelyből 1985 óta folyamatosan tart speciális kollégiumokat. A nomináció mikéntjét, a szócsaládokat összetartó motívumokat, továbbépülésük folyamatát kutatva magyar szócsaládok etimológiai vizsgálatát kezdte meg, elsősorban a szinkrónia rendszerszerű összefüggéseire támaszkodva. E munka során szemantikával (névelmélettel, trópuselmélettel), valamint a szinkrónia és a diakrónia

összefüggésének, egységének problémájával foglalkozott behatóan. Egyre inkább úgy látta, hogy az eredeti és a metaforikus névadásban, továbbá a szócsaládok bővülésének a folyamatában meghatározó szerepe van a rész–egész relációnak, pontosabban a szinekdoché két alapformájának (*pars pro toto*, *totum pro parte*) mint egyetemes elveknek.

Horváth Katalin tíz éves kutatásának eredményeit összegezte kandidátusi értekezésében, amelyet „A rész és az egész. A rész–egész viszony szerepe a nyelv működésében” címmel 1994 júniusában védett meg. Értekezésében annak kimutatására és bizonyítására törekedett, hogy a nyelvben (a nyelvi rendszerben és a nyelvhasználatban) szerepet játszó különböző rész–egész relációknak alapvető szerepük van mind a nomináció két fő típusában (az eredeti, valamint a metaforikus megnevezésben), mind a három központi trópus (szóalakzat), azaz a szinekdoché, a metonímia és a metafora létrejöttében és működésében. Hasonlóképpen fontos szerepet játszanak a rész–egész viszonyok a metonimikus és a metaforikus lineáris összefüggések nyomán létrejövő predikatív szerkezetekben, elemi mondatokban, a poliszémia (metaforizálódás) és a vele ellentett szinonímia belső egységében, ill. a négy – történetileg és logikailag – egymásra épülő transzformációs csoportban.

Horváth Katalin – az onomasziológia alapkérdéseit vizsgálva – munkájában határozott lépést tett a platóni phüszei-elv, azaz a kratülista álláspont és hagyomány felértékelése irányába, s egyúttal megkísérelt feleletet találni a jelviszony eredendően motivált volta, valamint a nyelvek sokfélesége között feszülő ellentmondásra, amelyre számos jeles kutató hívta fel a figyelmet. Ez a kérdéskör változatlanul foglalkoztatja, az előző években a téma több részletét és újabb vonatkozásait sikerült kidolgoznia. Kandidátusi értekezését – saját újabb kutatási részeredményeit, valamint az azóta megjelent szakirodalmat figyelembe véve – jelentősen kibővítette, a munkát jelenleg kiadásra készíti elő.

Horváth Katalin néhány éve filológiai kutatást is folytat: bekapcsolódott a Kovács Sándor Iván vezette egyetemi Zrínyi-filológia munkálataiba, és hozzákezdett Zrínyi költői nyelvének vizsgálatához. Nemrég fejezte be a Beke József szerkesztette Zrínyi-szótár nyelvi lektorálását.

Horváth Katalin 1979-től tanársegédként, 1982 óta adjunktusként, 1995-től pedig egyetemi docensként dolgozik az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén. Az évek során számos tantárgyat tanított és tanít magyar, általános és alkalmazott nyelvészet, ill. újabban alkalmazott nyelvészet szakos hallgatóknak (Bevezetés a nyelvtudományba, Általános nyelvészet, Szintaxis gyakorlat, Történeti nyelvészet, Szemantika), valamint saját kutatási témáiból tart speciális kollégiumokat (A nyelvi motiváció kérdései, Magyar szócsaládok etimológiai vizsgálata, Műelemzés a szintaxis és szemantika egységében).

Horváth Katalin bekapcsolódott a tanszéken működő eszperantó és interlingvisztikai szakcsoport munkájába is. Évekig tanított szintaxist és szemantikát magyar nyelven az eszperantó kiegészítő szakon, majd – a nyelv elsajátítása után – részt vállalt a nemzetközi interlingvisztika és eszperantó kiegészítő szak oktatásából is: itt eszperantó nyelven szemantikát és lexikológiát adott elő három tanévben, a 90-es években.

Az 1980-as évek második felében részt vett a középiskolai magyartanárok továbbképzésében, valamint – tanszéke képviselőjeként – a középiskolai anyanyelvi képzés megújítására létrehozott egyetemközi témabizottság munkálataiban. Ugyanebben az

időszakban évekig a tanszék, ill. a tágabb szakterület választott képviselője volt az ELTE BTK Kari Tanácsában.

2001-ig folyamatosan részt vállalt az ELTE-n tanuló külföldi hallgatók magyartanításában is. A magyar mint idegen nyelv elméleti és gyakorlati kérdéseivel 30 éve foglalkozik, a korábbi években több magyar nyelvkönyvet lektorált. A 2003–2004-es tanévben a magyar mint idegen nyelv szakon magyar leíró nyelvtant tanított.

Horváth Katalin az ELTE-n kívül több más egyetemen is oktatott meghívott tanárként. 1991–1994 között a Miskolci Bölcsész Egyesület által működtetett magánegyetemen megbízott előadóként magyar nyelvészeti proszemináriumot tartott, valamint az Általános nyelvészet és az Általános és magyar szemantika c. tárgyakat tanította; az 1994–95-ös tanévben pedig általános nyelvészetet adott elő a Károli Gáspár Református Egyetemen. 1998 és 2001 között mellékállású docensként a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén általános nyelvészetet és etimológiát tanított nappali tagozatos, illetve kiegészítő magyar szakos levelező hallgatóknak. A 2003–2004-es tanév tavaszi félévében ismét meghívták a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékére, ahol ezúttal jelentéstant adott elő.

2000 tavaszán a Veszprémi Egyetem felkérésére – magyar nyelv és irodalom szak indításának céljából – oktatói gárdát szervezett, és kidolgozta a szak magyar nyelvészeti programját. A Magyar Akkreditációs Bizottság a programot elfogadta, a szak indítását engedélyezte. Horváth Katalin 2001 és 2003 között (másodállásban) a frissen létrehozott Magyar Nyelvtudományi Tanszék docense és – az egyetem rektorának megbízása alapján – egyúttal tanszékvezetője is volt.

A 2000–2003 közötti három tanévben a Veszprémi Egyetem magyar nyelvészeti programjának elkészítése, majd fő- és mellékállása együttesen sok munkával járt, komoly elfoglaltságot jelentett számára. Mindez erősen hátráltatta abban, hogy habilitációs eljárásra készülő dolgozatával kellőképpen haladjon. Miután a 2002–2003-as tanév végén veszprémi másodállásától megvált, lehetővé vált a számára, hogy megkezdett munkáját mihamarabb befejezhesse.

HORVÁTH KATALIN PUBLIKÁCIÓI

I. K ö n y v e k

Transzformációs csoportok a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések 115. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1983.

A rész és az egész. A rész–egész viszony szerepe a nyelv működésében. (Az azonos című kandidátusi értekezés [MTA, 1993] több fejezettel kibővített, átdolgozott változata.) Kiadásra való előkészítés alatt.

II. T a n u l m á n y o k , c i k k e k

A szintaxis és a lexikon összefüggéséről. Acta Iuvenum. Nyelvészeti Tanulmányok I. 1970. 35–41.

On the Organic Relation Between Polysemy and Synonymy. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio Linguistica. Tom. XV. Budapest. 1984. 105–114.

A nominális mondat két fajtájáról. In: A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 8. Szerk. Ladányi Mária. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 1989. 121–129.

A nyelvi jelek önkényességének és motiváltságának néhány kérdése. Folia Hungarica 4. Castrenianum in Toimitteita 34. Helsinki. 1989. 63–68.

Még egyszer *név* szavunk eredetéről. In: Névtudomány és művelődéstörténet. A VI. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. Zalaegerszeg. 1989. 355–359.

Megnevezés és metaforizálódás. In: Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára. Szerk. Havas Ferenc, Horváth Katalin, Ladányi Mária. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 1990. 102–107.

A mondat történeti fejlődésének néhány kérdése. Magyar Nyelv 87 (1991): 31–36.

Metonímia, metafora. A rész–egész viszony szerepe a mondatok létrejöttében. In: Nyelvpedagógiai Írások XIII. Szerk. Kovács Ferenc. BKE Nyelvi Intézet. Budapest. 1992. 29–37.

A rész és az egész. A rész–egész viszony szerepe a nyelv működésében. Kandidátusi értekezés. (Kézirat.) MTA. Budapest. 1993.

A nomenverbumok kérdéséhez – Zrínyi nyelvének tükrében. Irodalomismeret 4 (1993): 4–9.

A szóhasadás szerepe az etimológiai vizsgálatokban. A *magas* eredetéről. Névtani Értesítő 15 (1993): 147–150.

- A rész–egész viszony a tárgy szinkrón rendszerében. *Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis*. Tom. III. 1993. 53–61.
- Állapot és történet az etimológiai kutatásban. A *hint* ige eredete és rokonsága. In: Állapot és történet – Szinkrónia és diakrónia viszonya a nyelvben. Szerk. Horváth Katalin és Ladányi Mária. Kiadja az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke. Budapest. 1993. 81–91.
- „Kerek rét”, *kerek erdő* – Még egyszer a „Szigeti veszedelem” „*kerek rét*” adatáról. *Irodalomismeret* 6 (1995): 65–69.
- A magyar nyelv kettős alapszórendjéről. In: Emlékkönyv Szathmári István professzor hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Kiadja az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke. Budapest. 1995. 187–193.
- Hogyan bővülnek a szinonimasorok? A polisémia és a szinonímia összefüggéséről. *Magyar Nyelv* 92 (1996): 325–331.
- „De kész szüvel várja szerencse forgását.” A *szerencse* a „Szigeti veszedelem”-ben. *Irodalomismeret* 7 (1996): 36–42.
- Semantikaj problemoj en Esperanto. Pri la interrilato inter polisemio kaj sinonimio. In: *Struktura kaj socilingvistika Esploro de Esperanto*. Red. Ilona Koutny kaj Márta Kovács. Steleto and ILEI. Budapest. 1997. 55–60.
- Some aspects of historical development of the sentence. *Palimpszeszt* (internetes folyóirat) 1997/4–5. (július). <http://www.btk.elte.hu/Palimpszeszt>
- Semantikaj kampoj en Esperanto kaj en etnaj lingvoj. In: *Memorlibro. Kolekto de la prelegoj dum la solena internacia konferenco organizita de la tridekjarigo de la universitata fako Esperantologio*. Budapest. 1997. 304–310.
- Kereki, Csipkerek, Méhkerék* és társai. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* (Miskolc, 1995. aug. 28–30.). Szerk. B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály. I. kötet. 292–96. Budapest–Miskolc. 1997.
- Szócsaládok vizsgálata szinkrón összefüggések alapján. *Kör* szavunk szócsaladjáról. In: *Szöveg és stílus*. Szabó Zoltán köszöntése. Kolozsvár. 1997. 208–212.
- „*Szerencse-szellő*”, „*Szerencse-szélvész*” – A „Szigeti veszedelem” két metaforájáról. *Irodalomismeret* 8 (1997): 71–80.
- A nyelv eredete. In: *Pannon Enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom*. Főszerk. Sipos Lajos. Dunakanyar 2000 K. 1997. 18–19; Magyar Könyvklub. 2002. 20–22.
- Szinonímia és metaforizálódás. In: *A szinonimitásról. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához I.* Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 1998. 83–88.
- A szinekdoché szerkezete. In: *Elemszerkezet és linearitás. A jelentés és szerkezet összefüggése*. Szerk. Horváth Katalin és Ladányi Mária. Kiadja az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke. Budapest. 1998. 131–139.
- Állapot és folyamat a mellérendelő összetételek vizsgálatában. In: *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Szerk. Zoltán András. Budapest. 1998. 258–263.
- The Connection Between the Part and Whole in Forming Sentences. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Linguistica*. Tom. XXIII. Budapest. 1992–98. 208–220.

- Poliszémia és homonímia az etimológiai kutatásban. A *fog* főnév és a *fog* ige összefüggéséhez. In: Poliszémia és homonímia. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához II. Szerk. Gecső Tamás. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 1999. 91–97.
- Forr* – A *folyik* és a *forr* etimológiai összefüggéséhez Karnarutić- és Zrínyi-adatok nyomán. Irodalomismeret 10 (1999): 193–196.
- Grammatikalizáció és szófejtés. Hozzászólás *-hat*, *-het* képzőnk keletkezéséhez. In: Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Budapest. ELTE BTK. 1999. 160–164.
- A poétikai funkció kifejezőeszközei versszövegekben. József Attila: Füst. In: Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. Anyanyelv-oktatási Napok, Eger, 1998. július 7–10. Szerk. V. Raisz Rózsa és H. Varga Gyula. I. Budapest. 1999. 153–161.
- Vélemény a készülő „Zrínyi-rímszótár”-ról. Irodalomismeret 10 (1999): 104–106.
- Mellérendelő szószerkezetek szerepe grammatikai morféimák kialakulásában. Hogyan keletkezhetett *-kál*, *-kél* képzőnk? In: Vox Humana. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára. Szerk. Földi Éva és Gadányi Károly. Budapest. 2000. 215–221.
- Lexikális jelentés – kontextuális jelentés – jelentésváltozás. In: Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához IV. Szerk. Gecső Tamás. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 2000. 120–124.
- Vajon igaza van-e a költőnek? Eszmecsere Weöres Sándor Berzsenyi-olvasatáról. Irodalomismeret 11 (2000): 139–140.
- Metafora – metonímia. A metafora és a metonímia szerkezeti összefüggéséhez. In: A metafora grammatikája és stilsztikája. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához X. Szerk. Kemény Gábor. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 2001. 108–113.
- spót* ~ *espot* ~ *ispot* ~ *ispót*. Hozzászólás egy Rimay-adat értelmezéséhez. Irodalomismeret 12 (2001): 123–124.
- Kontrasztivitás és szófejtés. In: Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XI. Szerk. Gecső Tamás. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 2001. 148–153.
- „Legyek ferge rabja, bátor ne szolgálja...” Kései hozzászólás egy Balassi-verssor magyarázatához. In: Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére. A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Miskolc. 2002. 69–72.
- Néhány gondolat a jelviszony természetéről. In: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete. Budapest. 2003. 169–174.
- Szótörténet és jelentésváltozás. A *hamu* régi jelentéséről egy Zrínyi-adat értelmezése kapcsán. In: A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet. Szegedi Tudományegyetem. Szeged. 2003. 75–87.
- Töprengések a szóhasadás jelentőségéről. In: Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához. Szerk. Gecső Tamás. Tinta Könyvkiadó. Budapest. (Megjelenés alatt.)
- A grammatikalizálódás szerepe a szószerkezeté válás folyamatában. Előadás a Budapesti Uráli Műhely 2003. szeptemberi konferenciáján. (Megjelenés előtt.)

- Szintagmatikus kontra asszociatív viszonyok? (A két nyelvi sík egységéről.) Konferenciaelőadás 2003 októberében az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén. (Megjelenés előtt.)
- A szó szakralitása. Elhangzott 2003. decemberében „A szakrális kommunikáció” c. konferencián, a Károli Gáspár Református Egyetem Kommunikáció Tanszékén. (Megjelenés előtt.)
- Megnevezés és megismerés. In: Emlékkönyv Kovács Árpád professzor tiszteletére. (Megjelenés előtt.)
- Mondatelméletek. In: Emlékkönyv Szij Enikő tiszteletére. (Megjelenés előtt.)

III. Ismertetések, recenziók

- Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII. Szerk. Telegdi Zsigmond és Szépe György. Budapest, 1981.
Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 33 (1982): 431–435.
- Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. Nyelvtudományi Értekezések 98. Budapest, 1978.
Hungarológiai Értesítő 2 (1980): 168–69.
- Zsilka János: Jelentés-integráció. (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978).
Hungarológiai Értesítő 2 (1980): 209–211.
- Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII. kötetének magyar vonatkozású tanulmányairól.
Hungarológiai Értesítő 5 (1983): 253–54.
- Zsilka János: Dialectics of the Motion Forms in Language. Akadémiai Kiadó, Budapest–Mouton Publishers, The Hague, 1981.
Hungarológiai Értesítő 6 (1984): 264–65.
- Jelentéselemzések – a dictum körében. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 1. Budapest, 1982.
Hungarológiai Értesítő 6 (1984): 264–65.
- Zsilka János: De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
Hungarológiai Értesítő 6 (1984): 282–83.
- Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIV. Szerk.: Telegdi Zsigmond és Szépe György. Budapest, 1982.
Hungarológiai Értesítő 6 (1984): 223–24.
- Jelentéselemzések – a modalitás köréből. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 2. Budapest, 1983.
Hungarológiai Értesítő 7 (1985): 264–65.
- Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. Nyelvtudományi Értekezések 117. Budapest, 1983.
Hungarológiai Értesítő 7 (1985): 245–46.
- É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. Nyelvtudományi Értekezések 116. Budapest, 1983.
Hungarológiai Értesítő 7 (1985): 267.

- Kiefer Ferenc: Az előfeltevések elmélete. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
Hungarológiai Értesítő 7 (1985): 265–66.
- Jelentésszerkezet és szintaxis. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 3. Budapest, 1985.
Hungarológiai Értesítő 9 (1987): 191–192.
- Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVI. Szerk.: Telegdi Zsigmond és Bakos Ferenc. Budapest, 1985.
Hungarológiai Értesítő 9 (1987): 179–180.
- Jelentéselemzések. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 4. Budapest, 1985.
Hungarológiai Értesítő 9 (1987): 191–192.
- Kontrasztív szemantikai elemzések. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 5. Szerk. Gecső Tamás. Budapest, 1986.
Hungarológiai Értesítő 10 (1988): 153.
- Az ellentét szerepe a szó és a mondat jelentésében. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 6. Budapest, 1987.
Hungarológiai Értesítő 11 (1989): 502–503.
- In memoriam János Balázs. Budapesti Informáló. 1989 máj 11–2.
- A metaforikus jelentések belső rétegződése. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 7. Szerk. Ladányi Mária. Budapest, 1988.
Hungarológiai Értesítő 12 (1993): 181–82.
- Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII. Szerk.: Telegdi Zsigmond és Kiefer Ferenc. Budapest, 1989.
Hungarológiai Értesítő 12 (1993): 139–141.
- Nominális mondatok. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 8. Szerk. Ladányi Mária. Budapest, 1989.
Hungarológiai Értesítő 12 (1994): 155–156.
- Papp Ferenc: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
Hungarológiai Értesítő 12 (1994): 156.
- Emlékbeszéd Zsilka János posztumusz díszpolgárrá avatása alkalmából Rákoshelyen, 2001. szeptember 28-án.
Rákoshely. 2001. november 18-i szám.
- Lectori jelentés Beke József: Zrínyi-szótár c. művéről.
Irodalomismeret 2004/3. (Megjelenés alatt.)

IV. Programakkreditációs kérelem

Magyar nyelv és irodalom szak indításának tervezete. Magyar nyelvészeti program. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kar. Veszprém, 2000. (Akkreditált szakindítási program.)

TABULA GRATULATORIA

Andó Éva, Budapest
Bacsá Beatrix, Budapest
Balázs József Attila, Hankuk University of Foreign Studies, Department of Hungarian,
Seoul (Korea)
Bartalos Judit, Általános Vállalkozási Főiskola, Budapest
Bartha Csilla, ELTE BTK, Mai Magyar Nyelvi Tanszék / MTA Nyelvtudományi Intézete,
Budapest
Berzlánovich Ildikó hallgató, ELTE BTK, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék,
Budapest
Bécsy Tamás, ELTE BTK, Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Budapest
Beke József, Kecskemét
Berki Judit, ELTE BTK, Magyar Nyelvi Lektorátus, Budapest
Biró Zsuzsanna PhD-hallgató, ELTE PPK, Neveléstudományi Doktori Iskola, Budapest
G. Bogár Edit, Veszprémi Egyetem TK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Bogyay Katalin hallgató, ELTE BTK, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék,
Budapest
Bokor Levente, Budapest
Boldog Gyöngyi, ELTE BTK, Angol–Amerikai Intézet, Budapest
Boros Ildikó hallgató, Veszprémi Egyetem TK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Bugán Ilona hallgató, ELTE BTK, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék,
Budapest
Csepregi Márta, ELTE BTK, Finnugor Tanszék, Budapest
Cseresnyési László, Shikoku Gakuin University, Department of Language and Culture,
Kagawa (Japán)
Demeczky Jenő hallgató, ELTE BTK, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék,
Budapest
Dér Csilla, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest
Dési Edit, ELTE BTK, Keleti Szlav és Balti Filológiai Tanszék, Budapest
Dudás Kálmán PhD-hallgató, ELTE BTK, Elméleti Nyelvészeti Doktori Program
Elekfi László, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest
Fazekas Márta, Budapest
Fehér Erzsébet, ELTE BTK, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest
Fülei-Szántó Éva, Budapest
Füssi Nagy Géza, ELTE BTK, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest
Gerevich-Kopteff Éva, Helsinki Egyetem, Finnugor Tanszék, Magyar Nyelv és Kultúra
Csoport (Finnország)

- B. Gergely Piroska**, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Gréczi-Zsoldos Enikő, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Hadas Emese, Budapest
Hajdú Mihály, ELTE BTK, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest
Han Anna, ELTE BTK, Keleti Szlav és Balti Filológiai Tanszék, Budapest
Hári Gyula, Veszprémi Egyetem TK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Hattyár Helga, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest
Havas Ferenc, ELTE BTK, Finnugor Tanszék, Budapest
Havasi Dóra hallgató, ELTE BTK, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest
Hegedűs Rita, ELTE BTK, Magyar Nyelvi Lektorátus, Budapest
S. Horváth Géza, Veszprémi Egyetem TK, Magyar Irodalomtudományi Tanszék
Horváth László, Corvinus Egyetem (korábban: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem), Közgazdasági Elméletek Története Tanszék
Hukaya Sitosi, Tokai University, School of Letters, Department of European Civilization (Japán)
S. Huszár Ágnes hallgató, Veszprémi Egyetem TK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Ifkó Melinda, Budapest
Járai István Csongor, Budapest
Jávor Ágnes, London (Nagy-Britannia)
Jobbágné András Katalin, Budapest
Juhász Dezső, ELTE BTK, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest
Kabán Annamária, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Kállay Géza, ELTE BTK, Angol–Amerikai Intézet, Budapest
Kassai Ilona, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest / PTE Nyelvészeti Doktori Iskola, Pécs
Kecskés Judit, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Kemény Gábor, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest / Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Kiss Gábor, MTA Nyelvtudományi Intézete / Tinta Kiadó, Budapest
Kocsány Piroska, Debreceni Egyetem, Német Tanszék
Kolczonay Katalin, Károli Gáspár Református Egyetem BTK, Kommunikáció Tanszék, Budapest
Korompay Klára, ELTE BTK, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest
Koutny Ilona, Adam Mickiewicz University (UAM), Institute of Linguistics, Hungarian Studies, Poznań (Lengyelország)
Kovács Árpád, ELTE BTK, Keleti Szlav és Balti Filológiai Tanszék, Budapest / Veszprémi Egyetem TK, Magyar Irodalomtudományi Tanszék
Kovács Mária, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Kovács Sándor Iván, ELTE BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest
Körmendy Kinga, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest
Kwarcziak, Krystyna hallgató, Varsói Egyetem, Finnugor Tanszék (Lengyelország)

- Ladányi Mária**, ELTE BTK, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest
P. Lakatos Iлона, Nyíregyházi Főiskola, Magyar Nyelvészeti Tanszék
Lantos Péter, Budapest
Lőrincz Jenő, Semmelweis Orvostudományi Egyetem, Magatartástudományi Intézet, Budapest
Lőrincz Réka, ELTE BTK, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest
Markó Alexandra, ELTE BTK, Fonetika Tanszék, Budapest
Márkus Kinga, Sagamihara city (Japán)
Mártonfi Attila, MTA Nyelvtudományi Intézete / ELTE BTK, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest
D. Máta Mária, ELTE BTK, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest
Mészáros Éva, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest
Miklós Gabriella, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Moravcsik Edit, University of Wisconsin (Wisconsini Állami Egyetem), Department of Foreign Languages and Linguistics, Milwaukee (USA)
Mózes Huba, Miskolci Egyetem BTK, Közép-Európa Irodalma és Kultúrája Tanszék
Nagy Colette, MA-hallgató, Institut Européen de l'Université de Genève (Svájc)
Nagy Jenő, Budapest
Nagy Judit, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Nagy Marcell hallgató, ELTE BTK, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest
Nagy Viktor, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest
Németh Renáta, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba
Oravecz Barna, Szent László Gimnázium, Budapest
Orlovsky Géza, ELTE BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest
Pálos Ildikó, Szegedi Tudományegyetem TK, Angol Nyelvi Tanszék
Péter Mihály, ELTE BTK, Keleti Szlav és Balti Filológiai Tanszék, Budapest
Pikó Zsuzsanna, Budapest
Posgay Ildikó, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest
Pólik (Petercsák) Andrea hallgató, ELTE BTK, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék / ELTE BTK, Elméleti Nyelvészeti Szakcsoport, Budapest
Pöntör Jenő hallgató, ELTE BTK, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest
Renkecz Anita, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
Róna Aser, Száád (Izrael)
Salvi, Giampaolo, ELTE BTK, Olasz Tanszék, Budapest
Sárosi Zsófia, ELTE BTK, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest
Schmidt Katalin, Általános Vállalkozási Főiskola, Budapest
Simoncsics Péter, Babes-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Kolozsvár
Slíz Mariann PhD-hallgató, ELTE BTK, Magyar Nyelvészeti Doktori Program
Sója Livia, Budapest

Spannrafft Marcellina, Károli Gáspár Református Egyetem BTK, Kommunikáció
Tanszék, Budapest
Starčević Attila, ELTE BTK, Angol Nyelvészeti Tanszék, Budapest
Stemler Ágnes, Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest
Szebeni Kinga, Budapest
Szentkúti-Kiss Katalin, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest
Szij Enikő, ELTE BTK, Finnugor Tanszék, Budapest
Szili Katalin, ELTE BTK, Magyar Nyelvi Lektorátus, Budapest
Szitár Katalin, Veszprémi Egyetem TK, Magyar Irodalomtudományi Tanszék
Tóth Lajos Pál, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest
H. Tóth Tibor, Budapest
Turai Kamil, Kecskeméti Tanítóképző Főiskola
Udvardi Katalin, ELTE BTK, Idegennyelvi Lektorátus, Budapest
Varga Éva Katalin, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest
Vitányi Pál, Budapest
Vladár Zsuzsa, ELTE BTK, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest
Wacha Balázs, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest
Zelliger Erzsébet, ELTE BTK, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai
Tanszék, Budapest

BOKOR LEVENTE

A HÁROM

Horváth Katalinnak

Előbeszéd

Kutyavilág:

előtte a „fejlődés” gumicsontja.

Játsszuk azt!: „Ki bírja tovább?”

– sorsa mindenkit érzéstelenít.

Ha a fájdalom világítana

fényárban úszna az ország.

Lélek

Csak a szeretetnek van világa.

Ő tud mindent egyszerre vendégül látni
ami a meghívásig idegen.

Ha föltétlen: magával ragad
feltételes, ha nem éget csonkig.

A lélek nem végez munkát.
A lélek: tálcán égetett puskaapor
– föltétlenül hevesen világít
de porhüvelyére kacsintva.
Izzik a feltételekért
és dolgoztatja őket.

Isten

A gondolkodás nem finnyás –
bárki elkaphatja mint
az életet vagy egy nyavalyát.

Istent ott kell megszólítani
ahol tartózkodik éppen
– a régi hit lestrapált cipő.

Beszéd

A havas világ stúdiójában semmi visszhang
madár se fűtyöl
– mikrofonnal még senki nem párbeszélt.

Üzenet odakültre:
milyen nehéz is elmondani, ami van
mert nem lehet!
Nem lehet leírni mondogatni csűrni
hajtúkanyarral ráfordulni el
– bármennyit beszélj, nem **a z t** mondod.
Csak a megidézésnek vannak technikái.
A beszéd az a folyékony idézőjel
melybe maga csobban a hallgató

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

HORVÁTH KATALIN ÜNNEPÉRE

Van már vagy fél éve, hogy említettem Neked, Katalin, a *Heti Világgazdaság* 2004. évi egyik áprilisi számát. Láttam abban egy felzaklató képet. Meg is akartam mutatni az Országos Széchényi Könyvtárban. De hiába mentünk át a kutatóteremből a folyóirat-galériába, mégsem sikerült. Hült helye volt ott minden folyóiratnak. Igen, mert akkor már megkezdődött az átalakítás, amely lerontá a sokunknak oly nyugalmas, komfortos kutatófülkéket is. (Ezt a lerontást, ha jól emlékszem, néhány esztendeje egy etnográfus javasolta.)

A tarolt könyvtárterekbe később visszatérve már a saját Világgazdaság-példányom is elkeveredett valahová. Elmesélem hát újból a látványt. A fényképfelvétel érsekújvári magyarok kitelepítésekor készült. Földönfutóvá tett család bútorait rakodják teherautóra; kisfiú álldogál földre tett csupasz asztal mellett; tekintetében gyanútlan és ijedség együtt: – hová visznek és miért, mi lesz velünk a másik hazánkban?

Te talán négyéves lehettél akkor. És Ti is Érsekújvárról üzentetek ki. Egy faluban húztatok meg magatokat, majd Rákoshelyen kaptatok szállást, később lakást az egykori Deák Ferenc utcában, amit aztán jónak láttak átkeresztelni Szilárd utcára. Kisiskoláidról Magad mondtad el, hogy balkezesség miatt sok körmöst kaptál. Ki akarták verni Belőled a sete-sutaságnak vélt különbözést. Én már bal kézzel láttalak írni. Csak úgy csapod a jobbra dűtött kék betűket a papírhoz, mintha erős markú férfi kaszálna fehér réten. Jól meghurkolod a betűk fejét, kikerekíted a hasukat, tevépúposra formálsz fenti görbéiket. Valaminő apraxiás ritmus van betűid mozgásában: az a „bizonyos „balkezesség”, ami elkülönöz a sokaságtól, öntörvényűvé tesz, egyszersmind sérülékennyé.

Új hazáddal szerencséd volt. A Radnóti Gimnáziumban követhetted értelmiségi szüleid példáját, s már ott eljegyeztetted a nyelvekkel. Ekképp csak bölcsész válhatott Belőled: büszke, szegény tudós. Volt hozzá magántanár is; mégpedig honnan, ha nem Rákoshelyről és a Deák–Szilárd utcából: a morózus, elviselhetetlen, macerálós és ugyanakkor kiváló tudós, az általános nyelvészet egyik fenomenje, Zsilka János személyében. Az ő nagy barna kalapja alól bújtatod ki az általános nyelvészet napvilágára Havas Ferivel együtt. Nem hinném, ha nem Töledek tudnám, hogy ez a Rákoshely–Szilárd utcai nyelvésztriumvirátus nemcsak virtuálisan létezett. Amit a nagy Laziczus, Telegdi s Balázs atyátok véghezvitt, Zsilka után azt Ti is gyarapítottátok erőitek szerint.

Te nevezetesen Transzformációs csoportok a magyarban című könyveddel (Akadémiai Kiadó, 1984), amely egyszersmind bölcsészdoktori disszertációd volt. Amit most újra munkába vettél, az A rész és az egész címet viseli: „a rész–egész viszony szerepét kutatja a nyelv működésében”. Ez a telitalálat-titulus a tudóstitán Heisenberg t é v e s címadását követi. Úgy értendő ez, hogy a Heisenberg-mű címe Az egész és a rész, ámde ama

példánya, amit Te használtál az Egyetemi Könyvtárban, „szerencsére” sajtóhibás, azaz megfordított címet visel: A rész és az egész. Kifaggattalak erről az OSZK büféjében.

Ez a cím-„balkezesség”, lám, milyen jól jött Neked. Nem úgy a többi kilépés a ránk mért napi időből, viselt maszkjainkból. Emlékszel a labdaccsá gyúrt-gyúrt vonatjegyre? A szigetvári Zrínyi-konferenciáról jöttünk egy tömött vonatfülkébe, s valaki az egész utat végigbeszélte. Te meg csak hallgattad a hallatlan hadovát, és gyúrted, gyűrögetted a jegyedet időtlenül. Amikor Kelenföldön végre megjelent a kalauz, csak egy kis galacsint tudtál átnyújtani neki. Be is vittek szoros őrizettel a Déli pályaudvar cellaszerű jegyzőkönyvező szobájába, és onnan csak fortéllyal tudtunk kiszabadítani. Téli nyaraláskor beleestél a Balaton egyetlen működő lékijébe is. Úszófenoméniségednek köszönheted, hogy most olvasod ezeket a sorokat. A Széchényi Könyvtár, „mindannyiunk dolgozószobája” nem kínál vasútfülkés és tóparti kalandokat, mégis találsz Magadnak szenvednivalót. Lehetőleg a középső ablakfülkébe ülsz füzeteiddel, hogy a fellegek alá emelt palotát körülzúgó északi „fölszélből” (Szigeti beszédelem, V: 37) minél többet jussolj; hogy átfújjon Rajtad. Amikor az eső is esni kezd, végre elindulsz hazafelé, körömcipőben.

Bájos apraxia – mondta volna erre Szauder professzor. Jól áll ez Neked. Attribuál. Füzeteidben, agyadban, szívedben meg ott van tündöklő tudományod és emberséged: a Rész és az Egész.

2004. június 1.

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

RAVASZ RÓKASÁGOK

0. A dolgozat célja. – Tanulmányunkban a *róka* szó megfejtésére vállalkozunk. A szakirodalomban egymásnak homlokegyenest ellentmondó elképzelések olvashatók az eredetéről: abban mindenki egyetért, hogy *ró-* a tő, azonban értelmezésére a szerzők ritkán szánják rá magukat. Némelyek indoeurópainak vagy meghatároz(hat)atlan eredetű vándorszónak vélik. „Nem világos, milyen kapcsolatban áll a *Canis vulpes* magyar *róka* neve a magyar *ravasz* szóval és megfelelőivel. A szó bizonyára egy **rov-* tőből *-ka* kicsinyítő képzővel létrehozott diminutívum” – írta Sebestyén fél évszázaddal ezelőtt (SEBESTYÉN 1952: 288).

Szókincsünk 18,1%-ának forrása földérítetlen,¹ ez azonban nem jelenti azt, hogy gondosabb vizsgálat ne tisztázhatná a rokonságát. Megszívlelendő Hajdú megjegyzése, aki leszögezi: „az ismeretlen eredetű szavak között jó néhány finnugor eredetű is lappang” (HAJDÚ 1988b: 149). Bárczi szerint is „számos olyan ősi szavunk lehet, melyet a rokon nyelvek közül egyik sem őrzött meg. [...] Ilyenekről persze bizonyítékok hiányában egyebet nem mondhatunk, mint hogy eredetük ismeretlen” (BÁRCZI 1951: 45).

Mi is úgy ítéljük, hogy a családfakutatásban valóban házunk táján érdemes elsőként széjjelneznünk, és csak akkor helyénvaló a távolabbi térségek felé fordulnunk, ha közvetlen környezetünkben nem sikerült rábukkannunk a keresett fölmenőre.

0.1. Előzmények. – Elképzelésünk korántsem új: a Czuczor–Fogarasi *róka* szócikkében már utal rá, hogy „Jászay a *ró* igével [...] hozza gyöki és fogalmi rokonságba”² (CzF. 5: 448). Ez a méltatlanul elfeledett megállapítás újragondolásra érdemes. Foglalkozunk össze röviden a *ravasz*-ra és a *róká*-ra vonatkozó ismereteinket:

0.1.1. Munkácsi felsorolja a 'róka' jelentésű finnugor szavak indoeurópai megfelelőit, melyek nemegyszer más, kisebb testű ragadozót jelentenek (*szamnāni*³ *rūwā*⁴ 'macska', szkr. *lopāçā*-⁵ 'sakál, róka'). Úgy látja, a m. *ravasz* és a mord. *rīvys* ugyanaz a szó, de mivel

¹ A TESz. állatneveit megvizsgálva ez a szám mindössze 12,2%.

² Mivel a CzF. nem közöl szakirodalom-jegyzéket, az említett munka előkeresése és elolvasása nem állt módunkban.

³ Újiráni nyelv, az első szótagban tévesen *a*-val. Fodornál *semnāni* (FODOR 1999: 602).

⁴ A példákat általában a források alapján közöljük, a koreai szavak kiejtését az IPA jeleivel adjuk meg.

⁵ Az első szótag magánhangzójának kvantitásáról a szerzők megítélése eltérő: *lopāśā*- (EWUng. 2: 1236), *lopāśā*- (UEW.: 424).

eltérő hangrendűek, mégsem egyazon iráni nyelvjárásból kerültek a magyarba; a róka nevének jelentése 'rabló' (MUNKÁCSI 1901: 520–522).

0.1.2. Bárczi szerint mindkét szó finnugor eredetű, említi számos rokon nyelvi párhuzamát is (SzófSz. 1941: 253, 260).

0.1.3. Collinder a finnugor eredetűek közé sorolja őket, de hivatkozik az indoeurópai eredetüket valló nyelvészekre is (COLLINDER 1955: 124).

0.1.4. Joki úgy véli, nem önálló vándorszóról van szó, hanem „olyan érzelmileg színezett »eufemisztikus« állatnévről, amelyben a népetimológia, az ősi kulturális és nyelvi kapcsolatok is fontos szerepet játszottak. [...] A finnugor és az iráni szócsaládok hasonlósága aligha a véletlen műve, különösen a magyarban fölismerhető a kétségtelen középipráni hatás” (JOKI 1973: 308–309).

0.1.5. A TESz. tömör áttekintése annyi újdonsággal szolgál, hogy (a *ravasz* szócikkben) megemlíti az állatnevek emberi tulajdonságra való használatát, és kimondja: „egy 'vörösés' jelentésű alapszóból való magyarázata nem fogadható el. Iráni és alán származtatása szintén téves” (TESz. 3: 350–351, 431–432).

0.1.6. Az MSzFgrE. *ravasz* szócikke (itt tárgyalja a *róká*-t is) a leg gondosabb elemzés a két szóról: a rokon nyelvi megfelelések mellett taglalja hangalakjuknak létrejöttét, s a zürjén és a lapp szó kialakulásának történetébe is bevezet minket. A kikövetkeztetett fgr. alakok **rep3-* (> *róka*), illetve **repä(-és)* (> *ravasz*) (MSzFgrE. 3: 524–526).

0.1.7. Rédei finnugor korabelinek tartja a *róká*-t, indoeurópai eredetét megkérdőjelezi (UEW.: 423–424).

0.1.8. A TESz.-en alapuló, az utóbbi évtizedek kutatásait is feldolgozó német nyelvű EWUng. a *ravasz*-t ősi vándorszónak nevezi, s (elődje nyomdokain haladva) részletesen leírja hangfejlődésének történetét. A *róká*-t egy finnugor eredetű tő ablautos változatának tekinti (EWUng. 2: 1236, 1275).

0.2. Tehát a több mint évszázados szakirodalom szerint a *ravasz* és a *róka* kialakulásának három lehetséges módja: indoeurópai, finnugor eredetű, illetve vándorszó (ez magába foglalhatja az első két lehetőség egyikét is). Amennyiben a *ravasz* átvétel, akkor a *róka* nem magyarázható meg belőle, hiszen ez esetben két különböző eredetű töről van szó, s így bajosan hozhatók kapcsolatba egymással.

A szavak etimológiájáról (a tő közvetlen jelentéséről, nem az átvételi forrásról) csupán Munkácsi szól. Mivel azonban a szótó jelentése homályban marad, egyik magyarázat sem tekinthető kielégítőnek.

1. Nyelvi motiváció. – „A jeleknek csak egy része abszolút önkényes; a többinél fellép egy jelenség, amely lehetővé teszi, hogy az önkényességen belül fokozatokat ismerjünk fel, anélkül, hogy az megsemmisülne: *a jel lehet viszonylag motivált* [eredeti kiemelés – B. J. A.]” (SAUSSURE 1997: 149). Egyes állatnevek is – „amelyeknél a név és a jelölt képzettartalom között bizonyos fokig reális kapcsolat van” (GOMBOCZ 1997: 135) – a szókincs átlátszó, motivált rétegéhez tartoznak.

1.1. Az állatnevek szemantikája. – Az állatok gyakran kapják nevüket jellemző tulajdonságukról: a) külsejükről: ang. *lynx* 'hiúz' < ieu. **leuk^[hl]-/*luk^[hl]-* 'fénylik' (IJI.: 512); b) hangjukról: m. *rigó* < *rikant*, *rikolt* (TESz. 3: 414); c) egyéb vonásukról

vagy cselekvésükről: m. *állat*⁶ 'élőlény, dolog' < *áll* 'létezik', ang. *deer* 'szarvas' < 'vadállat' < ieu. ***d^{lh}eu-H/s-/*****d^{lh}u-H/s-** 'fulladás, pihegés, légzés' (IJI.: 466); d) ide tartoznak a tabuszavakat felváltó belső keletkezésű, illetve a szomszéd nyelvekből kölcsönzött szavak is. Leggyakoribb képzésmódjuk: körülírás⁷, szépítő kifejezés (eufemizmus) vagy eltorzított hangalakú változatuk⁸ alkalmazása.

1.2. Finnugor és magyar állatnevek. – Szókincsünk állatnevei egyrészt finnugor eredetűek (*hal*, *ló*), másrészt átvételek azon nyelvekből, amelyek beszélőivel őseink kapcsolatba kerültek vándorlásaik, majd letelepedésük során: a) iráni (*tehén*); b) török (*disznó*, *tyúk*); c) szláv (*galamb*, *macska*); d) latin (*fülemile*, *tigris*); e) görög (*paripa*); f) olasz (*strucc*, *szamár*) (vö. BÁRCZI 1951: 45–122). Ezek a jövevényszavak többnyire „homályosak”: motivációjuk – mely az anyanyelvi beszélők számára még nyilvánvaló, mint számunkra is a *farkas* vagy a *szarvas* – az évezredek során feledésbe merült. A hangutánzó eredetű állatnevek esetében már a nyelvészkedő hajlamú anyanyelvi beszélő sem kapcsolja össze a főnevet az alapszóval (*cinege* < *cineg*, *cincog* [TESz. 1: 440–441]).

1.3. Névvarázs.⁹ – Régen a társadalom életét át- meg átfönték a rituális előírások és tilalmak, amelyek igyekeztek valamely bajós eseményt távol tartani a halandóktól. Mindezeket a *tabu*¹⁰ szó jelöli: kiterjedhetnek „cselekvésre (evés, munkavégzés¹¹), személyre (terhes nő), tárgyra (vadász eszköze) v. szóbeli megnyilatkozásra (névtabu)¹²” (KRISTÓ 1994: 681).

„Világ-katasztrófát nemcsak varázsige idézett elő, hanem egyes istennevek kimondása is. [...] Nem ismeri egyetlen isten sem az ő [Ámon] valódi alakját. Lénye nincs rögzítve az írásokban [...]. Réműlettől nyomban halva esik össze, aki az ő titkos nevét akár szándéktalan, akár szándékkal kiejti. Nincs olyan isten, aki ismerné őt ezen (a néven)” (KÁKOSY 1974: 91). „A himnuszok szerint még más istenek sincsenek tisztában igazi megjelenésével, mivel őelőtte még nem léteztek” (HART 1990: 5). Az állatnevek egy része – lévén a totemállat a törzs őseként tisztelt lény – ugyancsak tiltás alá esett, s helyettük az

⁶ Egy 1807-es adat: „A' bolond-buza ... erejére nézve mérges az embereknek, és sok más állatoknak” (EMSzt. 1: 250).

⁷ Néhány példa a medvére: vog. *mā-kwol uj jāni osjēχ* 'földházas állat', *kwonsin uj* 'karmos állat' (északi nyelv.), *sas-nārēn-χum* 'nyírhéjbocskoros férfi' (MUNKÁCSI-KÁLMÁN 1986: 236, 240, 533), f. (nyelv.) *metsänpitävä* 'erdei szellem', népmesékben *metsän vanhus* 'erdei öreg' vagy *vanha mies* 'öregember' (NIRVI 1947: 50, 54).

⁸ Ez történt a litvánban: ieu. ***h₂rtko-** > litv. *irštva* 'medve' > *širtva*, *širtas* vagy *širta* '(medve)barlang' (KARALIŪNAS 1993).

⁹ Ez Zlinszky kifejezése, néprajzi irodalmunkban elterjedtebb a *névmágia* összetétel (ZLINSZKY 1927: 100; vö.: MNL. 4: 38).

¹⁰ Ezt a *tonga* szót először James Cook használta igeként 1777-ben írt naplójában (OED. 17: 521); a polinéziai bennszülöttek tiltott személyeket, tevékenységeket (pl. beszédet) vagy tárgyakat jelöltek vele.

¹¹ A Luca- és Borbála-napi munkatilalmak főleg asszonyi munkákra vonatkoznak; viszont a férfiaknak pünkösdkor tilos halászniuk és éjfél mielőtt vadászniuk (vö.: DÖMÖTÖR 1974: 69–72).

¹² Egyebek között a nemi élet, a halál, a testi funkciók, a politika és a vallási hiedelmek szókincsének némelyik szelete.

ember újakat teremtett: így jöttek létre számos nyelvben a *farkas*¹³, *szarvas*¹⁴ és *medve*¹⁵ szavak.

2. Hangtani rekonstrukció. – Vizsgáljuk meg, hogyan alakult ki a *ravasz* : *róka* páros, és miképpen illeszkedik tágabban a finnugor, szorosabban a magyar hangtörténet általános szabályszerűségeihez.

2.1. A *ravasz* 'róka'. – Középkori szerzőinknél a *ravasz* még főnévként szerepel, de még a XIX. században is fel-felbukkan e használatban: „*Ravaszoknak* likok vagyok” (MünchK., Mt 8,20), „Menjetek, és mondjátok a *ravaszoknak*” (MünchK., Lk 13,32), „Álnok, mint róka, de az csávéban megyen [‘csávéba kerül’] az agg ravasz” (Bornemisza P.: Isten városáról, az mennyországról való ének, 1567), „Üzöbe vett egy rókát az agár. Hogy magát A vad *ravasz* megmentené erőszakos Haláltól, szép beszéddel az agarat kérlelé [...]” (Virág B.: Mesék Phaedrusként. Róka és agár).

Földrajzi neveken is előfordul: Ravaszlyuk a neve egy 359 m magas dombnak Noszvaj belterületétől északkeletre (1486: *Rawaslyuk* < R. *ravaszlyuk* 'rókakotorék'); a kárpát-ukrajnai Ökörmezőtől nyugatra sokáig Ravaszmezőnek hívtak egy helységet (1517: *Rawasmezeu* < ukr. *Лисувця* 'róka'). Ezt azonban az országos helynévrendezés során *Rókamező*-re módosították (KISS 1988 [2]: 404). Az államalapítás ezredik évfordulójára kiadott „Száz magyar falu könyvesháza” című sorozatban a *ravaszlik*, *ravaszlyuk* igen gyakran előfordul (Alsómocsolád és Bikal határában helynév, Kenderes határában egy kisebb terület, Vaja környékén egy szántó neve). Az erdélyi *ravaszi*, *ravaszos* jelentése 'rókás, rókában gazdag (terület)' (EMSzT. 11: 71–72).

2.2. A *ró* ige. – Az MSzFgrE., a TESz. és az EWUng. *róka* szavunkat ősi jussunknak tartja az uráli korból, ahol a *ró*- a tő, a *-ka* pedig (kicsinyítő) képző. A fgr. **roβs-*, **raβs-* formákra vezeti vissza, akárcsak denominális *ravasz* főnevünket is (TESz. 3: 431).

Mi fán terem ez a *ró*-, és miképp lehetne a jelentését föltárni? Netán valamilyen titkos kapcsolat fűzi össze az óhatatlanul felidézendő *ró* igével? Lássuk a nyelvtörténeti adatokat: a *ró* 'vág, karcol, vés' ősi finnugor örökség, XV. századi nyelvemlékeink már ismerik („Hogý az azzonýok iobagyt meg ne *rojýak* orzag kewzybe”). Belőle származik a *rovás*,

¹³ Vö.: vog. (északi nyelv.) *puŋk-uj*, *puŋkiŋ-uj* 'fogas állat' és *sāli purn-uj* 'rénszarvasharapó állat' (MUNKÁCSI-KÁLMÁN 1986: 481–483).

¹⁴ Ha rituális jelentőségre tett szert, a rá vonatkozó hajdani szót mások váltották fel: iráni **gav-az-(na-)* 'kecskebak' > aveszt. *gavasna-* 'szarvas'. Ez is tabuizálódhatott, ilyenkor a 'szarvas (állat)'-féle körülírás lépett örökébe: osz. *sāka* 'szarv' > *sag* 'szarvas', or. *coxa* 'szarv' > *сохатый* 'szarvas' (IJL: 519). Az Eurázsia-szerte ismert aranyszarvú szarvast mint napszimbólumot számos szkíta bronzszobrocska örökíti meg; Nap és szarvas együttes ábrázolása látható észak-itáliai prehisztórikus rajzokon és nyugat-szibériai sziklákon is (DÖMÖTÖR 1974: 147). – Egyébként nem mindegyik szarvas szolgál rá a nevére: anatómiai sajátosságai alapján a szarvasfélékhez sorolandó az agancstalan pézsmaszarvas (*Moschus moschiferus*) és a vízióz (*Hydropotes inermis*) is (ERDEY-GRÚZ 1968: 58).

¹⁵ A medvére használt eredeti szót tabuszavakkal helyettesítették: ieu. **med^{lh}-get* > szkr. *madhuvád* 'édességevő', or. *медведь* 'mézevő'; ieu. **b^{lh}er* 'barna' > újfñ. *Bär* 'medve', óang. *Bēowulf* 'méhfarkas' (vagyis 'méhvadász') (IJL: 498). Az angolszász korszakból fennmaradt fémtárgyakon nincs medve, ez közvetve szintén az állat tabu voltát igazolja (NILES 2002: 131).

ravás 'adó, jegyzék', *rovat* 'véset, rubrika' és nyelvújításkori *ravatal* 'gyászemelvény' szavunk is. Finnugor párhuzamai: osztják Kaz. *rõχkätti*, *rõketti*, Ni. *ruχχottä* 'nagyobbra, szélesebbre vág', O. *rõgattä*, V. *rogõmtä* 'kivág, farag, vés, átlukaszt'; cseremisiz KH. *rõ-õm* 'ver, üt, vág, vés', U. *ruõ-m* 'vág' (MSzFgrE. 1978: 533).

A fgr. alapalként megadott **rok3-*, **roβ3-* (MSzFgrE. 1978: 534; TESz. 3: 426) azonnal szöveget üt az ember fejébe. Vajon véletlen-e a **roβ3-* előfordulása mindkét szócikkben, vagy közelebbi rokonságot rejt? Ha megvizsgáljuk a két csillagos alakot, és próbáljuk rekonstruálni a hangváltozásokat, az alábbi eredményre jutunk:

óu > ó

① **roβ3-* > *róu* + *ka* > ... > *róka*, illetve

② (**roβ3-* ~ **rok3-*) > *róu* > *ró*

óu > ov/óv, av

**raβ3-* > *rauasz* > ... > *ravasz*

**rep3-* > **rop3-* > **roβ3-* > *róu* > *ró(v)* ...

(~ *rovás*, *rovat*, *rovatal*)

**roβ3-* > *róuás* > *rauás* > ... > *ravás*,
ravatal

Mire utal mindez? Tővéghangzó előtt az ősmagyar *β* az abszolút tövekben vagy etimologikus (*lõ*), vagy egy könnyen vokalizálódó spiráns (**i*, **j*) helyettesítője. A *β*-re végződő ige-tövek egy részének „végmássalhangzója eredetileg is efféle hang volt: fgr. **leβe-* (< m. *lõ-*), esetleg még a *fü-*, *ró-* és *szõ-* előzménye is idetartozik” (TNyt. 1991: 47, 50).

Szó belsejében a bilabiális frikatíva (*β*) labiodentálissá (*v*) vált (*ravasz*, *ravás*, *rovás*), illetve monoftongizálódott (*ró*). Az ősm. diftongus egyszerűsödése (CVv+ > CV) az ómagyar korban ment végbe (TNyt. 1991: 220). Hangtanilag a két szó tökéletesen párhuzamos fejlődésről tanúskodik: az egykori tő kettévált, létrehozva a *róka* : *ravasz* és *rovás* : *ravás* párokat. Bizonyos ideig a két tőváltozat azonos jelentésben élt.

A magyar képzőbokrok zöme az ősmagyar korban keletkezett. „A *-ka/-ke* képzővel létrejött származékszavak ősmagyar kori rétege szemantikailag tipizálható névszókából áll. Az egyik csoportba színnevek tartoznak” (*szőke*, *szürke*) (TNyt. 1991: 215). Az állatnevek között „magyar *-ka/-ke* képzős származékszó kevés van: 1322: *Chyrke* (OkI Sz.); vö. JordK. 376: *rokaknak*” (TNyt. 1991: 243). Mai nyelvérzékünkkel nem ismerjük fel a *csirke*, *szőke*, *szürke* képzett voltát, s ugyanígy a *róká*-ét sem. A szótő és a belőle képzett állatnév közötti kapcsolat már azért sem észlelhető, mert „ősi képzőink mindegyike improduktívvá vált az ősmagyar kor végére” (TNyt. 1991: 235). A *róka* föltételezett 'marcangoló állat' jelentése (lásd a továbbiakban) összhangban áll a magyar főnévképzés gyakorlatával, ugyanis ősi képzőinknek szinte mindegyikével alakult nomen agentis (a cselekvő jellemző tevékenységét kifejező) értelmű származékszó. Ezért a *ravasz* sem lóg ki a *merész* (1450 k.), *bámész* (1770), *ítész* (1846) alkotta sorból.

3. Jelentéstani rekonstrukció. – Az említett osztják, cseremisiz szavak és a *ró* egyik jelentése a 'vés', vagyis '(kemény anyagot) úgy munkál meg, hogy benne kemény eszközzel lyukat, mélyedést hoz létre' (ÉKsz. 2003: 1450). Természetesen a *róka* „vésője”, eszköze a foga, melyet áldozatába márt.

Az indoeurópai nyelvekben a 'fog' főnév két töre nyúlik vissza: ① egy régebbi 'eszik' jelentésű **(e)t'-* tő *-ont*^[h]- particípiumos származékára (hett. *adant-* 'evő', óind *da(n)t-*,

gör. ὄδων, lat. *dēns*, litv. *dantis* 'fog'); ② az újabb **k'em^[bl]*- 'széttép, feldarabol' derivátumára (tokh. A *kam*, B *keme*, lett *ziobs* 'fog', óind. *jāmbha*- 'zápfog') (IJL: 302, 814–815).¹⁶

3.1. Dúvadak a szépirodalomban. – Zsákmányukat a húsevő állatok tépik, szagatják, marcangolják, s e tevékenységüket gyakran megőrökíti az irodalom: „Föltátozták rám szájukat, mint a *marcangoló*, ordító oroszán” (Zsolt 22,14), „Hallád-e te pásztor, az ebek ugatnak, Nyilván a farkasok juhokat *szagatnak*...” (Faludi F.: Ecloga 2-da. Pásztori versek), „Távolabb a temető legszélén, hol a Palyus sírja volt, egy csodaszép leány állt, lebontott fekete hajjal, csillogó, fényes szemekkel s egy csomó óriási szelindek *tépte, marta*” (Mikszáth K.: Galandáné asszonyom).

3.2. Ieu. 'farkas'. – Nemritkán a ragadozók neve vadászó, élelemszerző tevékenységükből ered. Az indoeurópaiban két fő használatos a farkasra: ① **ul^[hl]k^[hl]*-/**ul^[hl]p^[hl]*- 'szétszagat, széttép, megsebesít, megöl' > szkr. *vṛkaḥ*, aveszt. *vahrka-*, gör. λύκος, litv. *vilkas* 'farkas' (IJL: 492)¹⁷; ② **d^[hl]eu-* 'megfojt, összeszűz, megöl' > fríg δάος, ill. θαῦνον, θηρίον 'farkas' (IJL: 495). Az ieu. **p^[h]eu^[hl]k^[hl]u-* összetétel eredetileg 'marhagyilkos' (< **ul-o-p^[hl]e^[hl]k^[hl]-[ā]*), később ebből fejlődött ki az 'állatállomány' jelentésű szó (IJL: 513).

3.2.1. Farkasfiak. – A kisebb ragadozók elnevezése részben ugyancsak az egyik 'farkas' jelentésű töre vezethető vissza: ieu. **ul^[hl]p^[hl]*- > aveszt. *urupi* 'kutya', *raopi* 'róka, sakál', lat. *uolpēs* 'róka', abh. *a-bga* 'farkas, róka, sakál' (IJL: 513). Ugyanaz a fő különböző nyelvekben más-más állatot jelöl. Ez arról tanúskodik, hogy ezek – tekintettel küllemükre és étkezési szokásaikra (ragadozóságukra) – az indoeurópaiak számára valaha egyetlen csoportot alkottak.¹⁸ Hasonlóképpen a litv. *lūšys* 'hiúz' előfordul 'tigris' és 'leopárd' jelentésben. Az ősi állathierarchia csúcán a leopárd, az oroszán és a tigris áll. A jelentéktelenebb macskafélék csak ott juthatnak szerephez, ahol a nagyobb testűek nincsenek meg vagy kipusztultak – mint például a fiatalabb balti és szláv hagyományokban (IJL: 512).

3.3. Nosztratikus nyelvek adatai. – Az említett szóképzési mód (amikor az állatnévadás alapja a marcangolás) más nyelvcsaládban is előfordul. A nosztratikus¹⁹ **k'ar-/*k'ər-* 'vág: bevág, levág, kettéválaszt, kettévág, hasít, harap' jelentésű fő a következőképp él tovább: összeími **k'ar-* 'vág, hasít, harap' > ar. *ḵaraḍa* 'vág, rág, harap',

¹⁶ Vö.: ang. *chop* 'vág, aprít, darabol' > *choppers* (szleng) 'fogak, protkó, agyarak' (ORSZÁGH–MAGAY 1998: 248).

¹⁷ Vö.: lat. *uellō* 'széttép', *uolnus* 'seb', óizl. *valr* 'hullák a csatatéren', tokh. A *wāl-* 'meghal' (IJL: 492).

¹⁸ „A közönséges sakál (*Canis aureus*) legészakibb lakóterülete a Fekete-tenger északi partja mentén vonul végig, ahol az indoeurópai őshazát föltételezhetjük. Így talán a **lup-*, **leup-* eredetileg 'sakál'-t jelentett. Ez jelentéstanilag valószínűbb a 'pusztai róka'-nál, ugyanis, mint láttuk, a **leup-* az indoírániban 'sakál'; továbbá, mivel a sakálok (a rókáktól és a vadmacskáktól eltérően) a farkasokhoz hasonlóan farkakban vadásznak és igen emlékeztetnek a farkasokra, a lat. *lupus* ['farkas'] jelentése könnyen megmagyarázható (Itáliában a sakál nem honos) (SCHRIJVER 1998: 432–433). A kutya háziasítására az i. e. VIII. évezredben került sor (PIGGOTT 1987: 44).

¹⁹ A nosztratikus nagycsalád tagja egyebek között az indoeurópai, kartvéli (dél-kaukázusi), afroázsiai (sémi-hámi), uráli-jukagír, elámi-dravida és altaji (vö.: BOMHARD–KERN 1994: 19–35). Bomhard és Kerns lenyűgöző munkája 25 000 lexéma elemzésének eredményeként 601 tövet sorol fel.

ḵaraḥa 'megsebesít', et. *ḵ^wārafa* 'apró darabokra vág, eltép, leharap', *ḵarṭama* 'kemény ételt megrág', amh. *ḵ^wārrāṭā* 'levág', *ḵ^wārrāfā* 'harap egy nagyobb darabból' (BOMHARD–KERN 1994: 437–438).

3.4. *Vág* 'megöl'. – De nem is kell ilyen messzire elkalandoznunk, mert Nagykanizsán szintén ismerős a *levág* ige '(ragadozómadár állatot) leterít' jelentése: *A sijkánya vág'gya lē a nyulat is* (ÚMTSz. 3: 846). Arany '(vadállat embert) megöl' értelemben használja: „Mintha nem jól tudnám, Toldi György hol vagyon / Gonosz végre jutván medvevadászaton: / Rút halállal halt meg, vadállat *levágta*, / Messze völgy hollója két szemét kivájta [...]” (Arany J.: Toldi estéje, 1/26.). Az oroszban is nyomon követhető a 'vág' → 'öl, pusztít' jelentésváltozás: „Волк и тот у своей двери овец не *режет*” 'A farkas sem pusztítja a birkát a saját ajtajánál' (Mamin-Szibirjak).

3.5. A felsorakoztatott példákban nyilvánvaló, hogy a ragadozó állatok megnevezésének indítékát a vadászó, portyázó állatok legszembetűnőbb cselekvése – a préda elejtése, ízekre szedése – nyújtotta.²⁰

4. A rókáról szóló hiedelmek. – „A zoonimák kiapadhatatlan forrásai a metaforikusan motivált elnevezéseknek, segítségükkel a legváltozatosabb tulajdonságok tehetők kézzelfoghatóbbá. A nyelv *állat* → *ember* metaforája a nyelv legkedveltebb kifejezőeszközei közé tartozik” (BALÁZSI 2001: 26). A különböző nyelvek állatmetaforái számos hasonlóságot mutatnak, azonban lényeges eltérések is megfigyelhetők. Európában a róka csalafintaságáról ismert,²¹ mindenütt hasonlatok,²² szólások és közmondások²³ örökítik meg az agyafúrtságát. A közmondások kiváltképpen sokat nyomnak a latban, mivel az írásbeliség előtti, ősi hiedelmeket őrizték meg napjainkig.

Az antikvitásban népszerűségnek örvendtek az eszes rókáról és a buta oroszlánról vagy leopárdról szóló fabulák, s a középkor egyik legnépszerűbb és sűrűn feldolgozott témája a

²⁰ Akad persze kivétel is. Az ang. *fox*, holl. *vos* és ném. *Fuchs* 'róka' alapjában véve farkas (< ieu. **pū̯Ḷ/*peu̯Ḷ* 'szőrös, bozontos, lompos' > óind *pū̯cchaḥ* 'farok'). Hasonló jelentésváltozás: litv. *uodegā* 'farok' > *uodėgis* 'róka' (KLEIN 1966: 617). Azonos jelentésű a f. *pōtkōhantā* 'hosszúfarkú' és a *hännikäs* 'farkas' is (NIRVI 1947: 60).

²¹ Elvértve Európában is előfordul más állat e szerepkörben: or. *волчина* 'farkashús' vagy 'ravasz ember' (DAL' 1: 233); a *schlau* 'ravasz' melléknévvel alkotott német állathasonlatokban a róka mellett fölbukkanhat még – bár ritkábban – a görény, a hiúz, a kígyó, a macska, a patkány és a szarka (RÖHRICH 1991: 1361).

²² Vö.: álnok / csalafinta / hamis / okos / ravasz, mint a róka, ang. *cunning / sly / wily* as a fox, cs. *chytrý / listivý / mazaný* jako liška, fr. *rusé comme un renard*, ném. *listig / schlau* wie ein Fuchs, or. *хитрый как лиса* 'ravasz, mint a róka' (ČERMAK–HRONEK 1983: 191), bolg. *хитър като лисица* 'ravasz, mint a róka' (KJUVLIEVA–MISAJKOVA 1986: 215), észt *kaval kui rebane* 'ravasz, mint a róka' (SAAGPAKK 1992: 262), lat. *vulpes* 'róka' > *vulpinor* 'ravaszkodik', *vulpio* 'ravasz ember' (FINÁLY 1884: 2128. h.), kor. *저 여자는 여우다* [*fə əfan i n̄ yəuda*] 'ravasz, mint a róka' (SUH 2003: 1242).

²³ *Régi róka hamis cselt vet, Talál a róka rést magának* (O. NAGY 1976: 579), or. *Лиса семерых волков проведѣм* 'A róka hét farkasnak is túljár az eszén' (nem hízelgő a farkasra nézve), *Когда ищешь лису впереди, то она назади* 'Amikor elől keresed a rókát, akkor hátul [= a hátad mögött] van' (DAL' 2: 254), tör. *Kocamış tilki faka düşmez* 'Öreg róka nem esik csapdába' (vö.: *Nehéz a vén rókát törbe keríteni* [O. NAGY: i. h.]) (WALRAVENS 2001 [1]: 182).

rókaragény, a „Roman de Lenard”. Más kultúrkörökben, Afrika vagy Ázsia egyes vidékein a nyúl tölti be a róka szerepét.²⁴ A róka művelődéstörténeti jelentőségét bizonyítja, hogy 1997-ben Budapesten az orientalisták külön kongresszust rendeztek a tiszteletére.²⁵

5. Összegzés. – Úgy véljük, hogy a fentiekben vázolt etimológia valószínű, s rókánk (a „*Vulpes etymologicus*”) biztosan áll mind a négy lábán:

① hangtanilag: a *róka* : *ravasz* szépen illeszkedik a hasonló szerkezetű *ró* : *rovás* pároshoz; erre a hangváltozásra a magyarból több példa is hozható;

② alaktanilag: a *ró-* tö és a *-ka* kicsinyítő képző kapcsolata ugyancsak megfelel a magyarban megszokott szóalkotási módnak;

③ szemantikailag: a ’vág’ → ’öl, pusztít’ jelentésmódosulás nem magyar kuriózum, hanem számos más nyelvből kimutatható. A *ró* ige ’elpusztít’ jelentése az irodalmi nyelvben nem él; a két ősi szuffixum (az *-sz* és a *-ka*) elsősorban nomen agentis képzésére szolgál;

④ művelődéstörténetileg: a *róka* szó eredetét ugyanúgy a pars pro toto elvnek köszönheti, mint sok más ragadozó. Kialakulásában az emberre jellemző egyetemes gondolkodási sémák játszottak szerepet.

Hisszük, hogy a finnugor nyelvészet eddigi eredményeinek újbóli összefoglalása, a tipológiai kutatások határozottabb bekapcsolása a magyar nyelvtörténet eddig homályban maradt zugainak földerítésére további sikerekkel kecsegtet. A TESz. hatalmas ismeretanyagának áttekintése, a szavak jelentésmezőinek újbóli – esetleg eddig figyelmen kívül hagyott szempontok szerinti – átvizsgálása további lappangó etimológiai kapcsolatokra deríthet fényt.

A cikkben említett nyelvek és nyelvcsaládok rövidítése:

abh. = abház; amh. = amhara; ang. = angol; ar. = arab; aveszt. = avesztai; bolg. = bolgár; cs. = cseh; et. = etióp; f. = finn; fgr. = finnugor; fr. = francia; gör. = görög; héb. = héber; hett. = hettita; holl. = holland; ieu. = indoeurópai; ill. = illír; Kaz. = kazimi osztják; KH. = kozmogyemjanszki cseremis; kor. = koreai; lat. = latin; litv. = litván; m. = magyar; mord. = mordvin; ném. = német; Ni. = nizjami osztják; nosztr. = nosztratikus; or. = orosz; osz. = oszét; óang. = óangol; óizl. = óizlandi; P. = pelimi vogul; R. = régi nyelvi, nyelvemlékbeli; rom. = román; szkr. = szanszkrit; tokh. A = qarashari tokhár; újfn. = újfelnémet; U. = urzsumi cseremis; ukr. = ukrán; V. = vachi osztják; O. = obdorszki osztják; vog. = vogul.

Források

Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–3. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Čermák, František–Hronek, Jiří 1983. Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přírovnání. Academia. Praha.

²⁴ Koreában is használatos a **여우**[yŏu] ’róka’ szó az agyafűrt személy jelölésére, mégis az ottani népmesékben a ravaszdi gyakran kimondottan ostoba (CHOI 1979: 16., 33., 34., 35. szám alatt); viszont a nyúl, a majom, a varangy és a fűrj túlszárnyalják a tigrist, a hegy urát is szellemiek terén (CHO 2001: xviii–xxii, SUH 2003: 1242). A mesekatalógus 766 meséje közül 22-nek róka az egyik szereplője, de csak kettőben jellemző rá a ravaszság (CHOI 1979: 28. és 30.). A rókamotívumok részletes ismertetését l. RANKE (1987: 447–537. h., 13 szócikk).

²⁵ Az ott elhangzott előadásokat l. WALRAVENS (2001).

- Collinder, Björn 1977. Fenno-Ugric vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. 2nd Revised Edition. Helmut Buske Verlag. Hamburg.
- [CzF.] = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874. A magyar nyelv szótára. 1–6. kötet. Emich Gusztáv. Pest [később Budapest].
- Dal', Vlagyimir Ivanovics [Даль, Владимир Иванович] 1989 [1880]. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1. Русский язык. Москва.
- [ÉKsz.] = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. Magyar értelmező kéziszótár. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- [EMSzT.] = Szabó T. Attila 1999–2000. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. 1–4. kötet. 1975–1982. Bukarest. Kriterion; 5–7. kötet. 1993–2002. Akadémiai–Kriterion. Bukarest – Budapest; 9–11. kötet. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.
- [EWUng.] = Benkő, Loránd (Hrsg.) 1994. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Bd. 1–2. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Finály Henrik 1884. A latin nyelv szótára. Franklin Kiadó. Budapest.
- Hart, George 1990. A Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses. Routledge, London and New York.
- Kiss Lajos 1988. Földrajzi nevek etimológiai szótára. 1–2. kötet. 2., javított és bővített kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kjuvlieva-Misajkova, Vesa [Кювлиева-Мишайкова, Веса] 1986. Устойчивите сравнения в българския език. Издателство на Българската академия на науките. София.
- Klein, Ernest 1966–1967. A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language. vols. 1–2. Elsevier. Amsterdam – London – N. Y.
- Kristó Gyula (főszerk.) 1994. Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- [MNL.] = Ortutay Gyula (főszerk.) 1981. Magyar Néprajzi Lexikon. 4. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- [MSzFgrE.] = Lakó György (főszerk.) 1978. A magyar szókészlet finnugor elemei. 3. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Munkácsi, Bernát–Kálmán, Béla 1986. Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- O. Nagy Gábor 1976. Magyar szólások és közmondások. 2. kiadás. Gondolat Kiadó. Budapest.
- [OED.] = Simpson, J. A.–Weiner, E. S. C. (ed.) 1989. The Oxford English Dictionary. Vols. 1–20. 2nd edition. Clarendon Press. Oxford.
- Ország László–Magay Tamás 1998. Angol–magyar nagyszótár. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Ranke, Kurt (Begr.) 1987. Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Bd. 5. Walter de Gruyter. Berlin – New York.
- Röhrich, Lutz 1991–1992. Das Grosse Lexikon der Sprichwörterlichen Redensarten. Bd. 1–3. Herder. Freiburg, Basel, Wien.
- Saagpakk, Paul F. 1992. Eesti–inglise sõnaraamat / Estonian–English Dictionary. 3. muutmata trükk. Koolibri. Tallinn.
- Suh, Cheong Soo (ed.) 2003. New Millenium Dictionary of Korean Language & Culture. Hansebon. Seoul.
- [SzófSz.] = Bárczi Géza 1941. Magyar szófejtő szótár. Királyi Magyar Egyetemi nyomda. Budapest.
- [UEW.] = Rédei, Károly 1988. Uralisches etymologisches Wörterbuch. Bd. 1–2. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- [ÚMTSz.] = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–2002. Új Magyar Tájszótár. 1–4. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Irodalom

- Balázs József Attila 2001. „Minek nevezzetek?” Kedveskedő megszólítások a magyar és az orosz nyelvben. In: Geecső Tamás (szerk.): Kontrasztív szemantikai kutatások. Tinta Kiadó. Budapest.
- Bárczi Géza 1951. A magyar szókincs eredete. (Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek.) Tankönyvkiadó. Budapest. [Hasonmás kiadása: Tinta Kiadó. Budapest. 2001.]
- Bomhard, Allan R.–Kerns, John C. 1994. The Nostratic Macrofamily. A Study in Distant Linguistic Relationship. (Trends in Linguistics. Studies and Monographs 74.) Mouton de Gruyter. Berlin – New York.
- Cho, Hee-wong 2001. Korean Folktales. Translated by Yoo Hye-kyung. (Korean Studies Series 5.) Jimoondang Publishing Company. Seoul – Edison.
- Choi, In-Hak 1979. A type index of Korean folktales. Myong Ji University Publishing. Seoul.
- Dömötör Tekla 1974. A népszokások költészete. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Erdey-Grúz Tibor (főszerk.) 1968. „Szarvasfélék” címszó. In: Természettudományi lexikon. 6. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest. 58–60.
- Fodor István (főszerk.) 1999. A világ nyelvei. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gamkrelidze, Tamaz Valerianovics–Ivanov, Vjacseszlav Vszevolodovics [Гамкрелидзе, Тамаз Валерианович–Иванов, Вячеслав Всеволодович] 1984. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. 1–2. Тбилиси.
- Gombocz Zoltán 1997. Jelentés és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok. (Hermész könyvek) Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hajdú Péter 1988a. Az uráli nyelvészet alapkérdései. 2. kiadás. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Hegedűs Lajos 1956. Adalékok a nyelvi tabu és a névmágia kérdéséhez. Magyar Nyelvőr 80: 101–113.
- [IJL.] I. Gamkrelidze, Tamaz Valerianovics–Ivanov, Vjacseszlav Vszevolodovics 1984.
- Joki, Aulis J. 1973. Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 151.) Helsinki.
- Kákossy László 1974. Varázslás az ókori Egyiptomban. 2. kiadás. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár.) Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Karaliūnas, Simas 1993. Reflexes of IE *h₂rtko- ‘bear’ in Baltic. The Journal of Indo-European Studies. 1993: 367–372.
- Munkácsi Bernát 1901. Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. 1. kötet. Magyar szójegyzék s bevezetésül: a kérdés története. Budapest.
- Niles, John D. 2002. Pagan survivals and popular belief. In: Godden, Malcolm–Lapidge, Michael (eds.): The Cambridge Companion to Old English Literature. Cambridge University Press. Cambridge. 126–141.
- Nirvi, R. E. 1947. Die Erscheinung des Tabu als Wortgeschichtlicher Faktor. Studia Fennica. 49–102.
- Piggott, Stuart 1987. Az európai civilizáció kezdetei. Ford. Makkay János. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Saussure, Ferdinand de 1997. Bevezetés az általános nyelvészetbe. Corvina Kiadó. Budapest.
- Schrijver, Peter 1998. The British Word for ‘Fox’ and Its Indo-European Origin. The Journal of Indo-European Studies. 421–434.
- Sebestyén, Irene N. 1952. Zur Frage des alten Wohngebietes der uralischen Völker. Acta Linguistica. 273–346.
- Walravens, Hartmut (Hrsg.) 2001. Der Fuchs in Kultur, Religion und Folklore Zentral- und Ostasiens. Bd. 1–2. (Asiatische Forschungen, Bd. 141.) Harrasowitz Verlag. Wiesbaden.
- Zlinszky Aladár 1927. A névvarázs. Magyar Nyelv 23: 100–109.

DÉR CSILLA ILONA

**A GRAMMATIKALIZÁCIÓ „TETTENÉRESE”
– NÉHÁNY HATÁROZÓI IGENÉVBŐL KELETKEZETT,
HATÁROZÓRAGOT VONZÓ NÉVUTÓNK KIALAKULÁSÁRÓL**

Horváth Katalin tanárnővel az ELTE BTK általános és alkalmazott nyelvészet szakos hallgatójaként találkoztam. Híre már messze megelőzte őt: még mielőtt eljutottam volna szemantikai szemináriumára vagy történeti nyelvészeti előadásaira, „tudtam”, mire számíthatok. A későbbiek során minden szóbeszéd igaznak bizonyult: a barátok-évfolyamtársak beszámolóiból kirajzolódó szuggesztív és rendkívül igényes tanár képe megerősítést nyert. Szakmai ismeretek mellett azonban én sokkal többet is kaptam tőle az évek során: empátiát, emberséget és törődést. Az alábbi írással kedvelt témánknál, a grammatikalizációnál elidőzve szeretnék köszönetet mondani neki mindazért, amivel a pályámat és az életemet gazdagabbá tette.

A cím rejtélyessége könnyen feloldható: a grammatikalizáció tettenérése ebben az esetben nem más jelent, mint annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy vajon biztosan megállapítható, felismerhető-e az, amikor egy szerkezet, például egy határozói igeneves szintagma névutós morfológiai típusú szerkezetté válik (vált). Írásomban a téma részletes tárgyalása helyett inkább a nyelvi változás értelmezésével kapcsolatos néhány alapproblémára kívánom felhívni a figyelmet, azt remélve, hogy ennek segítségével a szerkezetek nyelvtörténeti jelenség megértéséhez talán egy kicsit közelebb jutunk.

Vizsgálatom a ragvonzó névutók csoportján belül néhány, határozói igenevből alakult, határozóragot vonzó névutó történetére korlátozódik. Fejlődésüket részletesebben a középmagyar kor végéig követtem nyomon. Ebbe a csoportba sorolható a feltehetően már az ősmagyar kor végén névutóvá vált *(vmítől) fogva*¹ és *(vmítől) megvalva* 'vmít kivéve' névutó, az ősmagyar korszakban névutóvá alakult *(vmire) nézve*, továbbá a középmagyar kor folyamán elterjedt *(vmire) jutva*, *(vmire) kelve*² és *(vmítől) kezdve* (vö. ZSILINSZKY 1991: 444, 450–451; 1992: 707–712; D. MÁTAI 2003: 226, 418, 651).³

Ezek a névutós szerkezetek valószínűsíthetően határozós szerkezetben jöttek létre. A határozós szerkezetet a határozói igenév és annak vonzata, egy határozói funkciójú ragozó névszó alkotta. Ezek a tagok gyakran egymást követő szórendi pozícióba kerültek: a ragozó névszót – más elemek beékelődése nélkül – követhette a határozói igenév. Az idők folyamán ez a sorrend rögzült, s közben a határozói igenév jelentése megváltozott: ebben a

¹ De vö.: „a *fogva* névutóvá válását nyugodtan tehetjük legkésőbb a *XIV. századba*” (BERRÁR 1956: 430 – az én kiemelésem).

² Vitatható, hogy a *(vmire) kelve* mennyire vált névutóvá. Van olyan szerző, aki nem veszi fel a névutók közé (pl. SEBESTYÉN 1965); ennek ellenére az új egyetemi nyelvtörténet-tankönyvben szerepel a ragvonzó névutók között (l. D. MÁTAI 2003: 651).

³ A továbbiakban időnként változtatom a „névutó” és a „névutós szerkezet” (morfológiai típusú szerkezet) kifejezést. Természetesen úgy vélem, hogy az egész szerkezet változása vizsgálándó, nem önmagában csak a határozói igenév vagy a névutóé (vö. LÉNGYEL 1989: 194).

szerkezetben igei jelentése fokozatosan eltűnt, határozói jellege azonban felerősödött, és elvontabb funkciókat is magára vehetett. Jól illusztrálja ezt a grammatikalizációs folyamatot a *vmire nézve* esete: már a 16. század második felétől kezdve⁴ használatos volt tekintethatározóként 'vkinek/vminek a szempontjából, vkire/vmire való tekintettel, vkit/vmit illetően, vkire/vmire vonatkozóan' jelentésben is: „Az tellyes Chriřtus az ualtság okara es az fiřzetefre nezue, ezközze a kőzbeiaráfnac” (Melius 1561: FI); „es arra nézuén tanufágot vőc abból” (Károli 1590: Péld. 24, 32); „nem az országra, sem az uramra nézve mondom azt ... de mondom ezt az várbéli népre képest, hogy soha azok kard nélkül az várat meg nem adják” (SzT. 1619: 673). Pázmány Péter már jelölte is a két tag összetartozását: „Erre-nézve mondotta a Böles ...” (Pázm. 1636: 222); „sokan az Isten irgalmára-nézve nem hihetik, hogy (...) pokolba vettetnek” (Pázm. 1636: 230). Alkalmanként egy-egy érdekesebb megoldással is találkozhatunk: „arra-való nézve három-részekből... áll” (Méh. 1759: 28). A további, többször elvontabb határozói funkciók megjelenése szemléletes a *vmi-től fogva~fogván* esetében, amely grammatikalizálódása során hely-, idő-, majd mértékhatározói szerepben tűnt fel⁵:

- helyhatározó: „tēngertől foguā tēngeriğlēn” (BécsiK. 1416 u./1450 k.: 308); „az Nagy weolgy torkát, az gyalog vttol fogwa az kerez wtig ... bernald balas byrta” (SzT. 1569: 207);
 - időhatározó: „wřlag^{ow} kezletuittul fugua, rohtone ez nem lvt. wala, hug leuz lean, fiot feulheflēn” (KT. 13. sz. c./1350 k.); „gvermeksegettől foghwa őteth zolgaltha” (Úsz. 1586: 84);
 - mértékhatározó: „mert kiczintől fogua nagyig a' főuēnfēgnec adtác magokat” (Károli 1590: Jer 8, 10).
- (l. még BERRÁR 1956: 431; ZSILINSZKY 1991: 450; 1992: 711–712).

A másik feltétel a névutós szerkezet kialakulásában a határozói igenév előtti ragos névszó állandó vonzattá válása volt; Károly Sándor Meliustól hozott példáiban még a rag ingadozása figyelhető meg: „Az teřtet nezuen” (Melius: EII) ~ „tulaidonfagokra nezue” (Melius: BI) (l. KÁROLY 1953: 461–463). Bár rendszerint *vonzatos névutókként* emlegetjük ezeket az elemeket, az elnevezés tulajdonképpen megtévesztő, hiszen a vonzatot eredetileg a határozói igenév kívánta meg (megőrizve az alapige eredeti vonzatát vagy vonzatait), ráadásul a szerkezettagok viszonya a korábbihoz képest megfordult: a vonzat lett a „főlérendelt”, a névutó pedig az „alárendelt” tag.

Lengyel Klárának a határozói igenevek szófajváltásáról szóló kitűnő tanulmányában a következőt olvashatjuk: „A határozói igenév és a névutó szintaktikai és szemantikai

⁴ Az eddigi legkorábbinak mondható adatokat a *vmire nézve* névutós szerkezetre Károly Sándor találta meg Melius Juhász Péter egy 1561-ből származó művében, „A Chriřtus Kőzbe iarasarol valo predicacioc...”-ban (l. KÁROLY 1953: 461–463).

⁵ Más kérdés, hogy melyik használatára mikor sikerült adatot találni. Legelső említése éppen a KT.-ben szerepel, ahol időhatározói funkciót tölt be (l. fent). Módhatározóként is élt, de a *-stul/-stül* (*-st* + *-ul/-ül*) raggal: „En mendenefte wlfoguan zergem ezuylagot elhadny” (JókK. 1372 u./1448 k.: 5:18). Ebben a nyelvérvék ma már a *-tól/-től*-t érzi (l. SEBESTYÉN 2002: 31).

eltávolodását figyelembe véve meg kell állapítanunk, hogy a két szófajcsoport elválasztása nem jelent különösebb nehézséget” (LENGYEL 1989: 194). Ez igaz lehet a mai magyar nyelv vonatkozásában, de kevésbé jellemző arra a korszakra – dominánsan az ómagyar és a középmagyar korra –, amikor ezek a fenti névutós szerkezetek kialakulóban és elterjedőben voltak. Az elemző általában abban a helyzetben találja magát, hogy a szóban forgó szerkezeteket felmutató adatait csak igen nehezen képes kategorizálni, mivel folyamatosan a „már nem biztosan határozói igenévi szintagma” és a „még nem névutós szerkezet” között billeg a mérleg nyelve. A változásban lévő elemek természete ez, ami minden nyelvész, nyelvtörténész számára evidencia; az elemek változása mindig fokozatos (váltakozás, majd elterjedés), a következetes kategorizálás viszont nem engedi meg az átmeneti esetek létét⁶. Teoretikusan ugyan beszélhetünk átmeneti kategóriákról, de egy átmeneti kategória sosem realizálódik nyelvi adatban: a szerkezet aktuális használatában, az adott funkcióban⁷ vagy névutós szerkezet, vagy nem. Ezen a ponton tehát összeér a nyelvészeti kategorizálásnak (amelynek során diszkrét egységekben gondolkodunk) és a nyelvi változásnak (amely viszont graduális) a problémaköre.

Kérdéseim, amelyek ehhez a kérdéskörhöz is kapcsolódnak, a következők:

1. Mennyiben tartható az a nézet, hogy a ragvonzó névutóvá váló határozói igenevek először határozószóvá válnak, tehát hogy a fejlődés menete: határozói igenévi alaptagú szerkezet > határozószói alaptagú szerkezet > névutós szerkezet?
2. Mennyiben fogadható el szabályként, hogy a ragos névszót követő pozíció a névutói jelleg mellett szól, míg a megelőző szórendi helyzet a határozói igenévi szófajiságot támogatja, ahogyan azt Károly Sándor is megállapította (KÁROLY 1953: 462)? Hogyan függhet ez össze a szerkezet jelöltségének⁸ kérdésével?

1. A ragos névutóvá váló határozói igeneves szerkezetek esetében számos, a témával foglalkozó nyelvtörténészünk is utalt egy határozószói stádium meglétére:

- „ha azonban az igenévnek nincs bővítménye, s nem mellékmondatot helyettesít, hanem csupán az állítmány mód-, állapot- vagy időviszonyait fejezi ki, határozószó értékűvé, illetve határozószóvá válhat” (ZSILINSZKY: 1991: 450 – az én kiemelésem);
- „Természetesen a valódi névutók közé sorolom az igenevekből alakult, ragtalan vagy ragos névszót »vonzó« képleteket is [...], hiszen ezek is a határozószói fejlődési fokon áthaladva jutottak el a névutói minőséghez” (SEBESTYÉN 2002: 18 – az én kiemelésem).

⁶ Ugyanakkor például a holista kognitív nyelvelmélet számol az átmeneti nyelvi kategóriák létevel, szemantikájába be is építette ezeket (prototípuselmélet), részletesebben I. KIEFER é. n. [2000]: 92–110.

⁷ Ahogy Károly Sándor írja: „ugyanabban a mondatjelentéstani funkcióban” (KÁROLY 1953: 461–462).

⁸ Jelöltség alatt jelen esetben egy grammatikai viszony jelöltségét értem, vagyis azt, hogy a névszói tagon kötelezően megjelenő testes rag utal a ragos névszó és névutó között fennálló viszonyra.

Sebestyén⁹ – állítását alátámasztandó – ugyanitt két szerzőre hivatkozik: Lengyel Klárára (1989) és Katona Krisztinára (2000). Valójában Lengyelnél nincs expliciten kimondva a határozószóvá alakulás:

- „A határozói igenév névutóvá válását több szempontból a határozószóvá váláshoz lehet hasonlítani. A szófaji átalakulások menete egyezik abban, hogy az igenévnek mindkét alkalommal el kell veszítenie igei tulajdonságait, így jelentésében és szintaktikai viselkedésében a határozói jelleg domborodik ki.” (LENGYEL 1989: 194 – az én kiemelésem).

Katona viszont beszél határozószói szófajúságról, s ezt a nézetet Berrár Jolántól vette át:

- „megpróbáltam valószínűsíteni azt a feltevésemet, hogy a *fogva* névutóvá fejlődése előtt 'egészen, teljesen' jelentésű határozószó lehetett”¹⁰ (BERRÁR 1957: 72-73; az én kiemelésem).

A sorból nem hagyható ki a témával ugyancsak behatóan foglalkozó Károly Sándor sem:

- „a *nézve* azok közé a névutók közé tartozik, amelyek valamilyen határozóragos névszóhoz járulnak [...], s amelyeknek mondatjelentéstani funkciójuk teljesen azonos, akár névutóként, akár a ragos névszó előtt határozószóként fordulnak elő” (KÁROLY 1953: 462 – az én kiemelésem).

Mindez azért érdekes számunkra, mert a határozószói stádium felvétele voltaképpen indokolatlan.¹¹ A határozói igenév – akárcsak a határozószó – önmagában képes határozói szerepet betölteni a mondatban, vagyis tulajdonképpen „nincs szüksége” arra, hogy határozószóvá váljon, majd csak azt követően alakuljon névutóvá.¹²

Egyfelől itt feltehetően annak a hagyománynak egyfajta továbbéléséről lehet szó, amire Zsilinszky Éva A magyar nyelv történeti nyelvtanában utalt: „Hosszú időn át elfogadott volt az a nézet, amely minden névutót határozószói előzményből vezetett le” (ZSILINSZKY 1991: 443 – az én kiemelésem). Ennek megcáfolása után az elképzelés fennmaradását támogathatta még annak a nyelvtörténeti ténynek a hatása is, hogy a legtöbb, de nem határozói igenévből alakult ragvonzó névutónak valóban határozószó volt az előzményszófaja. Másfelől arra kell gondolnunk, hogy a határozói jelleg és a határozószói szófajúvá válás közötti összefüggés is megtévesztő lehetett: mint Lengyel leszögezte, a határozói igenév határozói jellegének dominanciája szükséges ahhoz,

⁹ Sebestyén klasszikussá vált A magyar nyelv névutórendszere c. munkájában ugyanezen az állásponton volt (vö. pl. SEBESTYÉN 1965: 14). Fentebb azért egy későbbi írásából idézek, mert a szóban forgó nézet továbbélését is illusztrálni kívánom.

¹⁰ L. még Berrár 1956: 433, 434.

¹¹ Itt szeretnék köszönetet mondani Horváth Lászlónak és Gugán Katalinnak szíves szóbeli közléseikért.

¹² Az új egyetemi tankönyvben D. Máta Mária ábrája is világosan mutatja, hogy a határozói igenév közvetlenül válik névutóvá (D. MÁTAI 2003: 830).

hogy az elem az adott szerkezetben névutóvá válhasson – ez a jelleg azonban, mint az imént írtam, a határozói igenévben már adva van, nem kell határozószóvá lényegülnie.

Kérdéses, hogy ennek a szófaji stádiumnak a léte miként lenne igazolható egyáltalán. Hasonló nehézséggel számolhatunk itt, mint a ténylegesen határozószókból kialakuló névutók történetének felderítésénél: nincs sok fogódzónk arra nézve, hogy az elem voltaképpen milyen szófajú. A határozói igenév ugyanis alaki redukció nélkül válik névutóvá, tehát mind a határozói igenév, mind a határozószó, mind a névutó egyazon alakot és azonos szórendi pozíciót mutat(hat) fel. Ez a kérdés pedig már átvezet bennünket a következő ponthoz.

2. A szórend vizsgálatával élt többek között Károly Sándor, aki a *nézve* névutó kapcsán így írt (vö. a fentebbi Károly-idézettel):

- „Az igenévnek a névutóvá való fejlődéséhez szükséges volt a névutói szórendi helyzet kialakulása, tehát az, hogy az igenév [...] mindig kövesse a névszót [...]. Így hol határozószónak (*nézvén az okokra*), hol névutónak (*az okokra nézve*) foghatjuk fel a *nézvén~nézve* igenevet is” (KÁROLY 1953: 462).

Jól látható, hogy Károly olvasatában az, ami a ragos névszó előtt áll, határozószó kell, hogy legyen, a ragos névszót követő pozíció pedig már névutót feltételez. Ez persze nem zárja ki, hogy a névszót követő pozícióban is létezett az előzményszó (akár határozói igenevet, akár határozószót tételezünk fel), másképpen hogyan alakult volna névutóvá? Azonban a még névutóvá nem vált határozói igenévnek a felismerése – mint fentebb is utaltam rá – sokszor kimondottan nehéz, ha nem lehetetlen.

Károlyon kívül Lengyel Klára is épít a szórendi elemzésre:

- „A határozói igenév helyét a mondatban csak szemantikai tényezők korlátozzák. A viszonyozók szórendje pedig legtöbbször szintaktikailag is kötött. A módszert csak az igenevek és a viszonyozók összehasonlítása során lehet alkalmazni” (LENGYEL 1989: 183).

Valóban megnyugtatóbb és egyszerűbb volna, ha kijelenthetnénk, hogy abban a korszakban, amikor a változás (le)zajlott, a hátulsó pozíció már biztosan névutót takar, az elülső pedig határozói igenevet, ez azonban a szerkezet jelöltsége (a névszón szereplő, vonzott rag) miatt nem tehető meg szabálynak. Ez egyáltalán nem zárja ki azt, hogy a névutói pozíció a névutói szófajt valószínűsíti – csak nem teszi kizárólagossá. Mivel a rag mindig utal a hozzá kapcsolódó határozói igenévre/névutóra, az változtathatja a helyét a mondatban (l. SEBESTYÉN 2002: 16), ám a szófaja ettől még nem változik meg. Ez különösen igaz a legtöbb, éppen kialakulóban lévő vagy megszilárduló ragvonzó névutós alakulatra, a nem határozói igenévi eredetűekre is, például:

- *felül vmin ~ vmin felül*: „de Jakab felliwl vala Balinton” (SzT. 1592: 1115) ~ „Rakomazon tőlliül [vagion]” (SzC. 1559: P4r);
- *innen vmin ~ vmin innen*: „de innen az Árkan ha meg szaríthattanak” (SzT. 1762: 674) ~ „Az mely Dunaparton innen is, tul is áll” (Sz. v. XX: 74);

- *túl vmin ~ vmin túl*: „bathori wramnak dewtalta *twl az tyzan* az ket nýgwen penzt” (Tiz. 1547: 310) ~ „Az *vízön túl* Aruhát pasa leszállá” (Tinódi 1553: 719).

Mindebből tehát véleményem szerint az következik, hogy bár a szórend támpontul szolgálhat a szófaj azonosításában akkor, amikor egy folyamatban lévő változást próbálunk meg regisztrálni, mégsem lehet elégséges kritérium. A nyelvi változások sajátosságai természetéből fakadóan számot kell vetnünk azzal a ténnyel, hogy sok esetben a nyelvi/nyelvészeti kategóriák – így például a szófajok vagy a szerkezetek – azonosítása nem sikerülhet maradéktalanul.

Források

- [BécsiK.] = Bécsi kódex. 1416 u./1450 k. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Új Nyelvemléktár I. Budapest. 1916.
- [JókK. 1372 u./1448 k.] = Jókai-kódex. 1372 u./1448 k. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. Balázs János. Codices Hungarici 8. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1981.
- [Károli 1590] = Szent Biblia az az Istennek Ő és Wy Testamentvmanac prophétac és apostoloc által meg íratott fzent könyvei. Ford. Károlyi Gáspár. Vízoly. 1590. Hasonmás kiadás. Helikon Kiadó. Budapest. 1990.
- [KT. 13. sz. e./1350 k.] = Königsbergi Töredék. 13. század eleje/1350 körül. In: Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei. 42-43; 49-52; 57-60. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1980.
- [Méh. 1759] = Angliai méhes kert ... Mellyet ... Német nyelvből Tekéntetes Nemes Szattmáry Király György... Magyar nyelvre fordított. Bauer Karol Joseff. Eger. 1759.
- [Mélius 1561] = Melius Juhász Péter: A Christus Közbe íarasarol valo predicacioc... A vonatkozó részeket I. Károly 1953: 461-463.
- [Pázm. 1636] = A Római Anyaszentegyház szokásábúl minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangeliomokrúl, predikációk, mellyeket élő nyelvénec tanítása után írásban foglalt cardinal Pázmány Péter esztergami érsek. Az 1636-iki, vagyis első kiadás után sajtó alá rendezte Kanyarszky György. M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda. Budapest.
- [SzT.] = Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XI. Főszerk. Szabó T. Attila. (A VIII. kötettől Vámszer Márta.) Bukarest. 1975–2002.
- [SzC. 1559] = Székely István: Krónika ez világnak jeles dolgairól. Krakkó. 1559. Hasonmás kiadás. A kísérő tanulmányt írta és a szöveget gondozta: Gerézdi Rabán. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1960.
- [Tinódi 1553] = Tinódi Sebestyén 1553. Eger vár viadaljáról való ének história. <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/magyar/tinodi/osszes/tinodi.06>
- [Tiz.] = XVI. századi tizedszedők levelei. Magyar Nyelv 47 (1951): 310–313.
- [Úsz.] = Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk. Varga Endre. Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1958.
- [Sz. v.] = Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem. <http://mek.oszk.hu/01100/01136/01136.htm>

Irodalom

- Benkő Loránd 1980. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Berrár Jolán 1956. A *-tól fogva* névutó kialakulása. Magyar Nyelv 52: 429–435.

- Berrár Jolán 1957. Fejezet határozóragjaink élettörténetéből. *Nyelvtudományi Értekezések* 13. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- D. Máta Mária 2003. Szófajttörténet. In: Kiss Jenő-Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 204-233; 393-429; 632-662; 739-756; 824-830.
- Károly Sándor 1953. A nézve névutó történetéhez. *Magyar Nyelv* 49: 461-463.
- Károly Sándor 1957. Elkülönítő-kiemelő szerepű névutóink történetéhez. *Magyar Nyelv* 53: 103-108.
- Katona Krisztina 2000. Névutó szerepű határozói igenevek a Bécsi Kódexben. *Magyar Nyelvjárások* 38: 209-219.
- Kiefer Ferenc é. n. [2000]. *Jelentésméletek*. Corvina-MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Lengyel Klára 1989. Határozói igeneveink szófajtváltásáról. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 181-217.
- Sebestyén Árpád 1965. A magyar nyelv névutórendszere. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sebestyén Árpád 2002. A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372u.). *A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai* 80. Debrecen.
- Zsilinszky Éva 1991. A névutók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 442-460.
- Zsilinszky Éva 1992. A névutók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II.1. A kései ómagyar kor. I. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 696-715.

ELEKFI LÁSZLÓ

A PREDIKATÍV VISZONYOK ZSILKA JÁNOS MŰHELYÉBEN

1. Ha újra átgondoljuk a predikatív viszonyok hármasságát (amint legutóbb az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének konferenciáján, 2003 októberének végén kifejtettem, írásban pedig bővebben kidolgoztam a Modern Filológiai Közlemények számára), látnunk kell, hogy jó néhány nyelvész, logikus vagy nyelvtanító csak egyféle, legfőljebb kétféle alany–állítmány viszonyt tekint predikatív viszonyoknak. Az Arisztotelész Organonjáig visszavezethető ókori logika *katégoria* fogalma eredetileg mindenféle állítmányt jelentett, de e szakszónak a latin terminológián át vezető útja során a névszókkal jelölhető *katégoriá*vá, fogalmi osztállyá vált. Mégis úgy látszik, ez a fajta, vagyis a névszói állítmány az, amelyikből a másik két állítmányfajta levezethető. A *megjelölő* (designatum) és a *tulajdonítvány* (praedicativum) az a két pont, amelyek összekötése a nominális állítmány és alany predikatív összekapcsolásához vezet. Ezt a viszonyt nevezem α típusú predikatív viszonyoknak.

A *designatum* elnevezést Jan Šabršula cseh nyelvész jelentéstana nyomán vezetném be, aki a Saussure-féle *langue* és *parole* kettősségét egy lépéssel megtoldotta, és a *dénoté* (denotatum) mellett megkülönbözteti a *désignét* (ŠABRŠULA 1980: 27), melyek közül a denotatum általánosabb jelölt, a designatum különösebb, speciálisabb jelölt (ha nem is mindig egyedi); az előbbi virtuális, az utóbbi pedig realizált, aktualizált jelnek a tárgya.

Az ige megjelenése, az igésedés szintén igen ősi folyamat lehetett az emberi nyelvek kialakulásában, ha nem is a legkezdetibb. Az igék kialakulása tette lehetővé azt, hogy főnevekkel való kapcsolatuk a létezésnek, változásnak, mozgásnak, cselekvésnek sokféle árnyalatát és kombinációját tudja ábrázolni, időbeli vonatkozásai pedig az aspektusok, valamint az idő- és módhatározók révén különféle akcióminőségeket is ki tudjanak fejezni.

A névszói állítmánnyal történő fogalmi viszonyítás (besorolás, minősítés), vagyis az α típusú viszony hozzárendelő; az ige középpontú szintagmatikus szerkezetekben pedig az alany és az ige viszonya – a β típusú predikatív viszony – ehhez képest szemléletváltást hordoz: az alany többnyire irányítója ugyan az ígének, de egyben függvénye is; első a vonzatok közt, melyek közül a függő esetek egyértelműen az ige alárendeltjei. E függőségi irányok problémáit mások már régen meglátták (l. ZSILKA 1966: 9).

Vannak azonban, akik egy harmadik viszonyulást: a mondatban tudottnak tekintett és az újként közölt részek viszonyát tartják alany–állítmányi viszonyoknak. Ezt a harmadik fajta, a kommunikáció lényegén alapuló viszonyt tekinthetjük γ típusú predikatív viszonyoknak.

Zsilka János jelentéselemző munkásságának legnagyobb része az igei szerkezetek körül forog, tehát a β típusú viszonnal kapcsolatos. Már az első tanulmányában is (ZSILKA 1960) különálló görög praeverbiumok és igék összetartozásáról és egységgé válásáról, majd

(ZSILKA 1962) görög igék és prepozíciós főnévi esetek interdependenciájáról ír. Igék vonzatszerkezetének transzformálhatóságára épít első magyar anyagú tanulmányában is (ZSILKA 1963). Mondatfogalma is nélkülözhetlenné teszi az igét a mondatban. Mondatformáknak azokat a szókapcsolat-alakzatokat nevezi (ZSILKA 1966), amelyekre az ige jelölte mozgásoknak, cselekvéseknek a névszók különféle eseteihez illeszkedő jelentéselemei jellemzők.

Persze ez a jelentéssík is óriási területet főd be, és vizsgálatának a sztoikusok óta hatalmas története van (l. ZSILKA 1966: 8). De alig látszik nyoma annak, hogy a „mondatok” felépítésében a tudottnak és az újnak a viszonya és a beszédbeli intonáció szerepet játszana. Pedig jobb, ha nem csupán a grammatikai formákkal leírható szerkezeteket – a mondat szerkezeteket – nevezzük mondatnak, hanem a kommunikatív funkcióra is tekintettel vagyunk. A mondatnak lényeges jegye az, hogy *mondjuk*. A hangsúlyozás, az intonáció nemcsak az alkalmi megnyilatkozásra jellemző – mint Károly Sándor (1980–81: 49–60) fejtegette –, hanem a megnyilatkozástípusra is; l. Elekfi (1991: 155). Az intonáció lényeges elemei beépülnek a generatív mondattanba és Varga László *prozodéma* fogalmába is (l. pl. É. KISS 1992: 83; VARGA 1981: 339; 1987: 92; 1994: 468). Magam a kommunikatív szempont szerint osztályozom a mondatformákat (ELEKFI 1964: 338).

Mindezzel nem akarom Zsilka János érdemeit kisebbíteni, csak néhány terminológiai igazítással szeretnék rámutatni, hogy hol a helye a Zsilka-féle kutatási iránynak a mondattan egészében.

Zsilka jelentőségét abban látom, hogy az igék jelentéselemeit a hozzájuk kapcsolódó főnevek esetrendszerének tükrében vizsgálja, továbbá hogy kimutatja a metaforizáció apró mozzanatait és fokozatait. Ez az egész terület azonban a mondatnak csak az ábrázoló oldalához tartozik; lásd Bühler (1934: 203) háromszögmodelljét. A kommunikációs oldalak (kifejezés, felhívás) mintha nem is léteznének Zsilka számára.

2. A logikai-fogalmi α viszony nem tartozik okvetlenül a mondat kommunikációs oldalához. Elvben tehát a nem kommunikatív mondatjelentéstan (azaz: mondat szerkezet-jentéstan) kutatásába való a nominális alany vizsgálata is: predikatív viszonyban álló két névszói mondatrész jelentésviszonyának elemzése. Ennek érintését Zsilka sokáig következetesen kerülte. Erre csak később került sor (ZSILKA 1989), a tanszéki kiadványsorozat 8. kötetében. Ezt a (csak kis példányszámban hozzáférhető) tanulmányát Zsilka belevette egy jobban terjeszthető, nagyobb könyvébe is (ZSILKA 1993: 105–129).

Zsilka Jánosnak ez az utolsó nagy, összefoglaló munkája már kiindulásában is azonosnak mutatja az igét a praedicatummal. A *kategória* szót az újabban szokásos ’fogalmi osztály’ $\rightarrow$ ’mondat felépítésében részt vevő szóosztály’ értelemben használja (ZSILKA 1993: 39), tekintet nélkül arra, hogy Arisztotelész *katégoria* szava bármely olyan szót jelentett, amellyel állíthatunk valamit. A ’tárgy’ és az ’eszköz’ fogalma is az igével kapcsolatban kapja meg formáját és jelentését.

Logikai Subjectum címen (ZSILKA 1993: 52–54) szerepel nála itt először α típusú predikatív viszony:

a fa az, amit ültet a kertész a kertbe
a kertész az, aki ülteti a fát a kertbe
a kert az, ahová ülteti a kertész a fát

Kérdés: milyen értelemben alany itt *a fa*, *a kertész*, ill. *a kert*? Tekintsünk el egyelőre attól, hogy ezek így nem mondategészek, hiszen nem kezdődnek nagybetűvel, és nem végződnek ponttal. Ha ezeket így is mondatoknak vesszük, akkor azonosító mondatokkal van dolgunk: a kezdő főnévnek ugyanaz a denotátuma, mint a főnévi mutató névmással főnevesített mellékmondatnak. Az α típusú predikatív viszonyban az alanyi funkciójú elem (a megjelölő) mindig (mondhatnám: per definitionem) közvetlenül megjelöl vagy néven nevez valamit, az állítmányi funkciójú másik főnévi elem (a tulajdonítvány) pedig ezt valamiképpen körülírja, máshoz való viszonyában nevezi meg. A *fa*, *kertész*, *kert* ebből a szempontból közvetlenebb megnevezések, mint a mellékmondatban kifejtett tartalmú mutató névmás. De a mellékmondat itt nemcsak kifejti a névmás jelentéstartalmát, hanem azt is világossá teszi, hogy az *ültet* igének alanya, tárgya vagy eszköze-e a mondatkezdő főnév denotátuma.

Ha nagybetűvel kezdenénk ezeket az azonosító mondatokat, akkor megnyilatkozástípusokat kapnánk, ezekben pedig a magyar szórend törvényei alapján a főmondatot kezdő főnévre mondathangsúly kívánczik, hiszen e mondatoknak mint kommunikációs egységeknek (megnyilatkozásoknak) úgy van reális értelmük, ha a megnevezés tartalmazza a közlésbeli újdonságot. Ez a γ típusú predikatív viszony tehát azt mutatja állítmánynak: rémának, ami a fogalmi viszonyok szerint alany (megjelölő), és azt a kifejtést adottnak, ismertebbnek (tehát témának), amit a névmással főnevesített mellékmondat kifejt (tehát a tulajdonítványt).

Zsilka itt bölcsen, célszerűen tette, hogy nem adott teljes értékű megnyilatkozásformát (nagy kezdőbetűt, pontot) ezeknek a mondatoknak, mert csak a fogalmi tartalmukat akarta szemléltetni, nem közlési értékük viszonyait. De hát ezek voltaképpen nem is mondatok a szó eredeti értelmében, hanem csak predikatív mondat szerkezetek (Károly Sándor kifejezésével: rendszermondatok), logikailag értékelhető tételek. (A német *Satz* egyaránt jelent tételt is, mondatot is.)

A főnév mint mondat c. fejezetrészt (ZSILKA 1993: 54) ellenben nem tudom elfogadni. Jelentésmozzanatok összessége még nem tesz egy főnevet mondattá. Ennél még mindig meggyőzőbb a generatív grammatikának az a felfogása, amelyre ő itt mint az övétől eltérőre hivatkozik: „*valami, ami (van) fa*”. De itt nem világos a *van* szerepe. Talán kopula, a görög és más indoeurópai nyelvek mintájára? Vagy egyszerűen arra utal, hogy a fát létezőnek tekintjük? A *fa* mint fogalomnév (osztálynév, kategórianév) a mondatban (a magyarban névelőtlenül) α típusú állítmány, de határozott névelővel vagy mutató névmási jelzővel alany (megjelölő) is lehet. A főnevet maga a szófaja nem predestinálja állítmányi szerepre (nem úgy, mint az igét, mely önmagában is gyakran β típusú állítmány).

A *palintonos*, *palintonia* elemzésére nem szándékozom kitérni; kissé bonyolult és egyéni felfogású jelentéselemzés, nem érinti közvetlenül a predikatív viszonyokat. Ezúttal mást szeretnék Zsilka fejtegetéseiből megkérteni.

A nominális mondat helye a nyelvi rendszerben c. alfejezet (ZSILKA 1993: 105–121) beleépül a 4. fejezetbe: A tautologikus egység érvényének kiterjesztése – a nominális mondatok körére. Első példája megint kisbetűs, tehát nem teljes értékű mondat:

a ház magas

Ez az írásmód jól kifejezi azt, hogy itt nem a mondat, hanem a névszói elemeknek a predikatív viszonya a fontos. A 'kiterjedés' és a 'kiterjedés iránya' jelentéselemek a *magas* melléknév jelentéséhez tartoznak, itt a házra vonatkoztatva.

Zsilka itt valóban α típusú predikatív viszonyokat elemmez, és az általa jelentésintegrációnak nevezett összefüggések feltárásával kimutatja, hogy a névszói állítmány és alanya közt ugyanúgy kombinálódnak a jelentéselemek viszonyai, mint a β típusú, igei állítmányoknál. De érdekes, hogy e jelentéselemek közt mindig talál igei jelentéstartalmakat is, így a *magas* esetében a *kiterjed* igét, a *lány szép* predikatív kapcsolatban a *kinéz* igét, a *Péter + szakács* főnévi állítmányában a *foglalkozás* igét. Ebből azután levezeti az *ültetés* analógiájára a *kiterjedés*, *kinézés*, *foglalkozás* igei főneveket és ezeknek birtokos szerkezetekké való alakítását. Az α viszonyt tehát nem önmagáért elemzi, hanem hogy rámutasson az igei és névszói alaptagú (predikatív, illetve birtokviszonyú) szókapcsolatok tartalmi összefüggéseire.

Figyelemre méltó a kitérés a dictum és a modalitás viszonyára (ZSILKA 1993: 119–121), ahol rámutat bizonyos melléknévi állítmányok (*meleg*, *boldog*, sőt akár *magas*) szubjektív értékelésű használatára. Ezek formailag logikai tételeket alkotnak, mégsem olyanokat, amelyeket objektív módon igaznak vagy tévesnek ítélnénk, hanem csak egyéni érzéseket, véleményeket szembesíthetünk velük.

A nominális mondatok természetének általánosítása c. alfejezet első megállapítása: „A mondatok nomen abstractumokból levezethetők.” A nomen actionis valóban magában rejt egy igét, de levezetés helyett inkább kifejtést kellene mondani. A levezetésbe ugyanis jobbra beleértjük az időbeli alakulást, a diakróniát, márpedig sokkal valószínűbb, hogy a nyelvek történetében a származék főnevek vezethetők le igés mondatokból, mint megfordítva. Az ilyen származtatott főnevekben sűrítve benne rejlik egy-egy igei fogalom, tehát β típusú mondat is, sokkal inkább, mint az igei tartalmat nem hordozó *fa* típusban.

A jelentésintegrációra építő elméletnek talán a legteljesebb áttekintését egy sok mozzanatot összefogó ábra és ennek három tételben megfogalmazott magyarázata tartalmazza (ZSILKA 1993: 141); végső tételének lényege: „a mondaton belül minden viszony, szó, és maga a mondat egyetlen igéből/szóból [...] vezethető le.” Nem zárja tehát ki a névszókba rejtett állítás jelentőségét sem. Mindez azonban nem a világos predikatív viszonyokat, hanem inkább a tudatban élő, határozott szófajúságot még nem öltött, de valóságelemeket tükröző fogalmakat, fogalmi (és képzetekben jelentkező) mozzanatokot érinti.

3. A Zsilka János vezette „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoportban kiváló nyelvészek folytatták mesterük igeelemzéseit, és – mondhatni – érthetőbbé tették azt a sok elvont mozzanatból álló fejtegetést, amelyet (bár a legtöbb helyen igen következetes és logikus felépítésű) minden részletében nehéz követni. Kítűnő jelentéselemzéseket találunk a tanszék kiadásában megjelent kis kötetekben: 1. Jelentéselemzések – a dictum körében. 1982; 2. Jelentéselemzések – a modalitás köréből. 1983; 3. Jelentésszerkezet és szintaxis. 1985; 4. Jelentéselemzések. 1985; 5. Kontrasztív szemantikai elemzések. 1986; 6. Az

ellentét szerepe a szó és a mondat jelentésében. 1987; 7. A metaforikus jelentések belső rétegződése. 1998; 8. Nominális mondatok. 1989.

Ezek többnyire szinonim igék csoportjairól szólnak, majd párhuzamos elemzéseket is tartalmaznak egy-egy magyar és német, ill. magyar és angol igéről. Részletekben itt-ott találhatunk kérdéses lépéseket, de a 45 különböző igét ízekre bontó (és némelyik igét több összefüggésben is megvilágító) kis tanulmányok mindegyike arról tanúskodik, hogy Zsilka János szempontjai szerint egységes módon lehet sokféle igének a jelentéselemeit kibontani és ilyen módon teljesebbé tenni azokat a szinonimabemutatásokat, amelyeket (köztük sok igéét) Bélteki Kálmán kezdett el több mint száz évvel ezelőtt a Magyar Nyelvőrben 1886-tól 1892-ig.

4. Nem találjuk a tanszéki kiadványsorozat első köteteiben az efféle jelentéselemzések kidolgozói közt ünnepeltünk, Horváth Katalin nevét. Szerepel ugyan ő is mint a 4. kötet lektora, de munkásságának zöme mélyebbre nyúlik, mint egy – bár jól átgondolt, részletes és tervszerű – sémának egyszerű alkalmazása. Hogy hogyan építi rá saját elgondolásait Zsilka elemzési rendszerére, azt egy önálló értekezésben fejtette ki (HORVÁTH 1983). Zsilka János hatókörében fejlődött ki eredeti meglátásait kifejtő, érett kutatóvá – s ezt a kutatócsoport több más tagjáról is elmondhatjuk –, de ő nem csupán Zsilkát vallhatja mesterének, hanem mindkettőjük korábbi főnökét: Balázs Jánost is. Megtanulta tőlük az aszcendens és deszcendens levezetések együttes alkalmazását: a gyökök kutatását. Rokon értelmű és rokon alakú szavak ősi állapotokra való visszavezethetőségét kutatja, és ezzel sok szolgálatot tesz a magyar szótörténetnek is.

Horváth Katalin vizsgálatai – kezdetben mindenesetre – szintén főleg igei szerkezetek szinonimikus és transzformációs viszonyaira irányultak, de úgy, hogy a transzformációkból kielemezett jelentésmozzanatok alapján etimológiai következtetéseket is levont. Fölvetette az *olvas*, *old*, *olt* igék közös gyökerének lehetőségét (kevésbé meggyőzően: HORVÁTH 1983: 23); újabb etimológiáinak nagyobb a valószínűsége (pl. *folyik* és *forr*: HORVÁTH 1999a; *fog* ige és főnév: HORVÁTH 1999b). Zsilka fejtegetéseire támaszkodva azt mutatta ki (HORVÁTH 1989), hogy a főnévi állítmányú mondatok a deverbális főnév kettős (igei és főnévi) természetéből kifolyólag, a főnév és ige alapjelentésének azonossága folytán tautologikus egységek; és ezekhez az azonosságokhoz kapcsolható – Saussure és Benveniste nyomán – a memoriális (asszociatív) síkon való érintkezés más, etimológiailag nem mindig azonos alany és állítmány viszonyában. (Korábban igejelentésekre alapozott efféle szótó-kikövetkeztetéseket.) Kiterjesztette vizsgálatát melléknévi és igenévi jelzős főnevek, valamint partitivusi szerkezetek összefüggéseire is. (Persze ezek már nem predikatív viszonyúak, csak egy-egy predikatív mozzanatot tartalmaznak a melléknévi igenevek révén.)

Amikor Horváth az alanyi mellékmondatok felé bővítette vizsgálatait (HORVÁTH 1983: 58–71), ezzel valódi β típusú predikatív viszonyokat elemzett, melyek alanya mellékmondatban kifejtett tartalmú mutató névmás. A fejlettebb nyelvi szintet, amelyet egy függő mondatartalom képvisel, a metaforizáció egyik jellegzetes irányaként mutatja be, azaz mint az egyik utat a konkrét jelentésektől az egyre absztraktabbak felé. – Később (HORVÁTH 1993) valószínűsítette a *hint* igének kapcsolatát a *himlik* és *hímez* ige tövében rejlő főnévvel, és fölvetette ezek esetleges összefüggését a *himbál*, *hinta* szók családjával.

Újabb munkáiban sem épít mindent az igei központú szerkezetekre, sőt a mondat történeti fejlődését α típusú predikatív viszonyok eredetére vezeti vissza: a mutató és megnevezés viszonyára, melynek a kéttagú mondatban egy mutatószó és egy fogalomszó viszonya felel meg (HORVÁTH 1991: 31). A megnevezésből vezeti le a (főnévi) fogalomszót, majd további differenciálódással a melléknévi és az igei állítmányt. Ez utóbbinak a viszonyítását kezdeti fokon szintén azonosításnak tekinti. Lényegében véve a β típusú állítmányt ő is az α típusúból vezeti le, hasonlóan az általam elképzelt fejlődéshez (ELEKFI 2004). De továbbmegy: az azonosítás körében mutatja be a teljes metaforát, és valóban ez az α típusú predikatív viszonyoknak egyik sajátos altípusa (vö. még – más rendszerű terminológiával – ELEKFI 1957: 135–137).

Etimológiai ötleteinek nem igényli okvetlenül bizonyított tényként való elismerését. Csupán felhívja a figyelmet egy-egy esetleges lehetőségre, jelentéstani fogódzókra, melyeken érdemes tovább gondolkozni. Merészségében Balázs János etimológiai ötleteivel vetekszik, de egy fokkal kritikusabb nála, és talán fontosabbnak tartja a Zsilka egyik alap gondolatából folyó általánosítást: hogy a jelentésmozzanatok szinkrón összefüggései adhatnak kulcsot a diakrón fejlődés kikövetkeztetésére. – Ami a predikatív viszonyokat illeti, az ő érdeklődésének előterében munkásságának kezdeti szakaszán – Zsilkához hasonlóan – inkább igék álltak, márpedig minden ige (legalább potenciálisan) β típusú állítmány, és minden igei származék tartalmaz β típusú predikatív mozzanatot.

Van Horváth Katalin munkásságának olyan része is, amely elsősorban α típusú predikatív viszonyok jelentésével foglalkozik. A szinekdoché szerkezetéről szóló tanulmányában (HORVÁTH 1998: 133–137) a teljes metaforákból indul ki, ezek pedig nem mások, mint azonosítás alakjában kifejezett hasonlítások (hasonlóság = részleges azonosság), és ebben a tulajdonítmány funkciójú főnév (a gyakori használat folytán) könnyen fölveszi a megjelölőnek a jelentését. Majd a metaforizálódást a megnevezésből úgy vezeti le, hogy a tagolatlan mondatciónak szóismétléses használatán keresztül mutatja be, hogyan válik a mondat kéttagúvá, ahol ugyanaz a hangalak szerepel megjelölőként is, tulajdonítmányként is, és természetesen folytatódik ez a differenciálódás egyfelől a névszóból való ige kialakulása irányában, másfelől a kategóriajelölés helyett a képszerű, metaforikus megnevezés felé (HORVÁTH 1990).

A γ típusú predikatív viszonnal Horváth sem foglalkozik különösebben, de tisztában van vele, és tekintetbe veszi, amikor a magyar mondat kettős alapszórendjéről ír (HORVÁTH 1995): olyan szórendű mondatokat vizsgál, amelyeket „az aktuális mondattagolás nem befolyásol”, vagyis amelyekben a γ típusú viszony (észrevétlenül) egybeesik a β típusúval. Tehát a valóságot a legközvetlenebbül ábrázoló igés mondatok szórendi helyzetét elemzi, bizonyos tekintettel az α típusú mozzanatokra, így a határozottságra és a határozatlanságra.

5. A Zsilka János műhelyében dolgozók munkájának végső tanulsága: egyetlen szófajnak, az igének a kutatása is kapcsolatos az állítmány vizsgálatával, de csak a β típusúéval, mint a mondat szerkezet központi tagjával. E kutatócsoport munkássága ennek feltárását vitte előbbre. Horváth Katalin jelentőségét pedig az emeli ki e műhelyen belül, hogy a régebbi és újabb szakirodalom alapos ismeretében mintaszerű tömörséggel tudta bemutatni a β típusú viszony kialakulását az α típusúból, és ez utóbbit a mutatószóból és megnevezésből, továbbá hogy Zsilka nyomán feltárta a metaforák óriási szerepét a szójelentések bővülésében.

Irodalom

- Bühler, Karl 1934. Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. G. Fischer. Jena.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Szerk. Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó. Budapest. 79–179.
- Elekfi László 1957. A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 11: 95–150.
- Elekfi László 1964. Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. Nyelvtudományi Közlemények 66: 331–370.
- Elekfi László 1991. A mondat fogalmának alakulása Brassai mondatszemléletében. Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss Jenő–Szűts László. Akadémiai Kiadó. Budapest. 150–155.
- Elekfi László 2004. Predikatív viszonyok. Modern Filológiai Közlemények 6. Megjelenés alatt.
- Horváth Katalin 1983. Transzformációs csoportok a magyarban. Nyelvtudományi értekezések 115. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Horváth Katalin 1989. A nominális mondat két fajtájáról. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 8. Szerk. Ladányi Mária. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 121–129.
- Horváth Katalin 1990. Megnevezés és metaforizálódás. Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára. Szerk. Havas Ferenc–Horváth Katalin–Ladányi Mária. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 102–107.
- Horváth Katalin 1991. A mondat történeti fejlődésének néhány kérdése. Magyar Nyelv 87: 31–36.
- Horváth Katalin 1993. Állapot és történet az etimológiai kutatásban. A *hint* ige eredete és rokonsága. In: Állapot és történet – Szinkrónia és diakrónia viszonya a nyelvben. Szerk. Horváth Katalin–Ladányi Mária. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 1993. 81–91.
- Horváth Katalin 1995. A magyar nyelv kettős alapszórendjéről. Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Budapest. 187–193.
- Horváth Katalin 1998. A szinekdoché szerkezete. In: Elemszerkezet és linearitás. A jelentés és szerkezet összefüggései. Szerk. Horváth Katalin–Ladányi Mária. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 131–139.
- Horváth Katalin 1999a. Poliszémia és homonímia az etimológiai kutatásban. A *fog* főnév és a *fog* ige összefüggéséhez. In: Poliszémia és homonímia. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához II. Szerk. Gecső Tamás. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 91–97.
- Horváth Katalin 1999b. *Forr* – A *folyik* és a *forr* etimológiai összefüggéséhez Karnarutí- és Zrínyi-adatok nyomán. Irodalomismeret 10: 193–196.
- Károly Sándor 1980–1981. Mondat és megnyilatkozás. Acta Universitatis Szegediensis. Néprajz és Nyelvtudomány 24–25: 49–65.
- Šabršula, Jan 1980. Substitution, représentation, diaphore. Acta Universitatis Carolinae. Philologica Monographia LXXII. Praha.
- Varga László 1981. A magyar intonáció – funkcionális szempontból. Nyelvtudományi Közlemények 83: 313–339.
- Varga László 1987. Prozodémák a magyar beszédben és jelölésük az intonációs átiratban. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből 3: 91–119.
- Varga László 1994. A hanglejtés. In: Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Szerk. Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó. Budapest. 468–549.
- Zsilka János 1960. A tmesis problémája az Iliasban. Antik Tanulmányok 7: 238–254.
- Zsilka János 1962. A homerosi praepositíók kérdéséhez. Antik Tanulmányok 9: 59–75.

- Zsilka János 1963. A magyar esetrendszer lényeges összefüggései. *Magyar Nyelv* 71: 297–311.
- Zsilka János 1966. A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. *Nyelvtudományi értekezések* 53.
- Zsilka János 1989. A tautologikus egység érvényének további kiterjesztése – a nominális mondatok körére. In: *Nominális mondatok. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái* 8. Szerk. Ladányi Mária. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 5–31.
- Zsilka János 1993. *Nyelvi rendszer – palintonia*. *Linguistica Series A, Studia et dissertationes* 11. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest.

LADÁNYI MÁRIA

***SZINKRÓN ÖSSZEFÜGGÉSEK – ELMÉLETI, FUNKCIONÁLIS ÉS TÖRTÉNETI
MAGYARÁZATOK (MEGJEGYZÉSEK A -KA/-KE ÉS -CSKA/-CSKE
FŐNÉVKÉPZŐRŐL)****

1. Bevezetés

A *-ka/-ke* és a *-cska/-cske* kicsinyítő–becéző képző minden mai magyar morfológia szóképzési fejezetében szerepel. A Magyar grammatikában mindkét képző előfordul a denominális nomenképzők listáján, de a két képző közül csak a *-cska/-cske* képzőt tartják ma is termékenynek (KESZLER 2000: 316, 318). A Strukturális magyar nyelvtan harmadik, morfológiai kötetének egyik szóképzési fejezete (KIEFER–LADÁNYI 2000: 168–170) részletebben is tárgyalja mindkét – termékenynek tekintett – képzőt, mégpedig az Új magyar nyelvtan morfológiai fejezetének egyik alfejezete alapján (KIEFER 1998: 236–237), az ott kifejtetteket továbbfejlesztve, ill. pontosítva. A szóképzési rendszer szinkrón összefüggéseit tekintve – a fenti okok miatt – célszerű ebben a cikkben is a Strukturális magyar nyelvtan megállapításaiból kiindulni, természetesen külön kitérve arra a kérdésre, hogy csakugyan termékenynek tekinthető-e a *-cska/-cske* mellett a *-ka/-ke* képző is, ill. hogy a két képző közül valóban a *-cska/-cske* képző-e a produktívabb, és ha igen, miért.

2. Leíró nyelvészeti megállapítások

A következőkben kiindulásként először is számba vesszük a Strukturális magyar nyelvtannak a két képzővel kapcsolatos megállapításait. A későbbiekben majd ezek közül a megállapítások közül fogunk néhányat részletebben is megvizsgálni és kiegészíteni (ill. tovább pontosítani), miközben különböző szempontok (a rendszertani és a nyelvelméleti mellett a funkcionális és a történeti szempont) bekapcsolásával magyarázatot is keresünk ezekre az összefüggésekre. (Azok a megállapítások, amelyekkel kapcsolatban megjegyzendőnk van, de amelyekkel ebben a cikkben a továbbiakban nem fogunk részletebben foglalkozni, lábjegyzetbeli megjegyzést kapnak.)

A két képzővel kapcsolatos állítások (részletesen l. KIEFER–LADÁNYI i. h.) tehát a következők:¹

* Itt szeretném megköszönni Nagy Viktornak, az MTA Nyelvtudományi Intézete Korpusznyelvészeti Osztálya munkatársának, hogy az általa a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ) két alkorpuszából, a sajtó (press) és a személyes (index) alkorpuszból számítógépesen gyűjtött, a Magyar értelmező kéziszótárban (ÉKSz.) nem szereplő *-ka/-ke*, ill. *-cska/-cske* képzős szavak előfordulási, ill. konkordancialistáit rendelkezésemre bocsátotta.

¹ Ebben a rövid összefoglaló részben a lényegi megállapításokat úgy fejttem ki, hogy nem tartom meg az eredeti gondolatmenetet, kifejtési módot, ill. formalizálási technikát sem, a bemutatott példákat viszont a megállapítások illusztrálására a megadott fejezetből veszem.

- 1) Ezek a képzők csak főnévi alapszó esetén termékenyek.²
- 2) Csak konkrét főnevekhez járulhatnak.³
- 3) Nem feltétlenül zárják ki egymást (vagyis nincsenek kiegészítő eloszlásban), pl. *level-ecske* – *levél-ke*, *tál-acska* – *tál-ka*.
- 4) A két képző közül a *-cska/-cske* a termékenyebb, a használatát egyetlen morfológiai korlátozás szabályozza: *-i* becézőképzős főnévhez nem járulhat; az ilyen főnevekkel csak a *-ka/-ke* képző fordulhat elő: *csoki-ka* – **csoki-cska*, *öcsi-ke* – **öcsi-cske*.
- 5) Párhuzamos képzések előfordulhatnak (l. a harmadik pontot), de a *-ka/-ke* képző használatát a szótagszámmal, ill. a hangkörnyezettel kapcsolatos megszorítások korlátozzák, mégpedig a következő módon. A *-ka/-ke* képző nem fordulhat elő:
 - a) egyszótagú szavakkal (pl. **láb-ka*, **lép-ke*, **hód-ka*, **kút-ka*, **fog-ka*, **gyík-ka*, **szív-ke*, **toll-ka*, **öv-ke*);
 - b) zárhangra végződő többszótagú szavakkal (pl. **család-ka*, **beszéd-ke*, **játék-ka*, **bádog-ka*, **bozót-ka*, **oszlop-ka*) – „A többi mássalhangzó esetében mindkét képző lehetséges” (KIEFER–LADÁNYI i. m.: 169);
 - c) *a/e* végű szavakkal (pl. **zergéke*, **kefé-ke*, **körté-ke*, **kapá-ka*, **almá-ka*, **szilvá-ka*); az *a/e* végű szavak egy alesetét jelentik a *ka/ke* végű szavak, amelyekkel a *-ka/-ke* képző értelemszerűen szintén nem társulhat: **macská-ka*, **puská-ka*, **kecské-ke*, **fecské-ke*, **eké-ke*, **tüské-ke*.⁴

Az a, b, c esetekben a *-cska/-cske* képző szabadon használható.

- 6) A két képző, ill. párhuzamos képzés esetén a két különböző képzős szó közötti választást a következő tényezők befolyásolják:
 - a) A magánhangzóra végződő alapszavak többnyire a *-cska/-cske* képzőt kapják (pl. *kígyó-cska*, *autó-cska*, *tető-cske*, *bundács-ka*, *bögrécske*, *ágyúcs-ka*, *varjú-cska*, *gyűrű-cske*), kivéve az *i* végűeket, amelyek inkább a *-ka/-ke* képzővel társulnak

² Ez valószínűleg nincs így, hiszen – ahogyan arra Kiefer Ferenc később rámutat – a kicsinyítő képzős melléneveknek vannak rendszeres pragmatikai funkciói, ezeknek a pragmatikai funkcióknak a betöltéséhez pedig a megfelelő melléneveket alakilag elő kell tudni állítani. Igaz, Kiefer szerint ez a képzésmód nem termékeny, mert „az alapmellénevek köre szabadon nem bővíthető” (KIEFER 2003: 120), ez a megállapítás azonban az MNSZ általam használt adatai alapján kétségesnek tűnik.

³ Kiefer Ferenc egy későbbi megjegyzése („a beszélő elvileg bármikor és bármilyen alapszó esetében használhat kicsinyítőképzőt, inkompatibilitás csak bizonyos lexikai mezők és beszédhelyzetek között állhat fenn. Így például nem valószínű, hogy a szerelmesek elvont főnevek kicsinyítőképzős alakjaival kedveskednének egymásnak”) (KIEFER 2003: 114)) arra utal, hogy talán ez a korlátozás sem feltétlenül áll fenn. A MNSZ adataiból is arra lehet következtetni, hogy elvont főnevekből is lehetséges termékeny módon kicsinyítő képzős alakokat létrehozni.

⁴ Nézetem szerint (legalábbis részben) ide tartozik az a korlátozás is, hogy a *-ka/-ke* képző nem társulhat *-cska/-cske* képzős szavakkal, míg a *-cska/-cske* képző elvileg járulhat *-ka/-ke* képzős derivátumokhoz is, pl.: *bajuszkácska*. Másrészt viszont a *-ka/-ke* azért sem társulhat *-cska/-cske* képzős szavakkal, mert azokban a kicsinyítő funkció egyértelműen kifejeződik, míg a *-ka/-ke* képzős szavakra nézve ez nem mindig áll fenn (erre a kérdésre a későbbiekben még visszatérek).

- (pl. *néni-ke*, *kocsi-ka*). Mindig lehetnek párhuzamos alakok, ha ezt a fentiekben⁵ (vagy a 6b, ill. a 6c pontban) említett korlátozások nem zárják ki, pl. *cumi-ka* – *cumi-cska*, *tepsi-ke* – *tepsi-cske*.
- b) Ha a szópár egyik tagja a közösség szókincsében rögzült, ún. létező szó,⁶ akkor a másikat nem használjuk.
 - c) Ha a szópár egyik tagja sem létező szó, akkor a két szó közül a *-cska/-cske* képzőset részesítjük előnyben.
 - d) „a lexikai akadályozás elve a kicsinyítő képző esetében nem működik, mégpedig azért nem, mert a kicsinyítő képzős főnevek ritkán lexikalizálódnak, és ritkán válnak létező szóvá” (KIEFER–LADÁNYI i. m.: 170).
- 7) Mindkét képző jelentése szemantikailag lényegében azonos a *kis*, *kicsi* jelentésével, de annál absztraktabb: ’kicsinyítés’.
- 8) „A szemantikai jelentés pragmatikailag módosítható: a ’kicsi’ bizonyos beszédhelyzetben teljesen elveszítheti eredeti jelentését, és kizárólag pragmatikai funkciókat hordozhat” (KIEFER–LADÁNYI i. h.).⁷

3. Pontosítás és magyarázatkeresés

Ebben az írásban a fenti állítások közül csak az egymással összefüggő, a 3), 4) és 5) pontban kifejtett állításokat vizsgálom meg részletesebben a Magyar Nemzeti Szövegtárból gyűjtött derivátumok alapján.⁸ A következő kérdésekkel fogunk foglalkozni: 1. Termékeny-e a *-ka/-ke* képző? 2. A két képző közül valóban produktívabb-e a *-cska/-cske*, és ha igen, miért? 3–4. Miért nem járulhat a *-ka/-ke* egyszótagú, valamint *a* és *e* végű szavakhoz? 5. Milyen alaki jellemzői vannak a *-ka/-ke*, ill. a *-cska/-cske* képző (párhuzamos) használatának? 6. Valóban fennáll-e a *-ka/-ke* képzőre vonatkozó korlátozás a zárhangra végződő szavakra is?

3. 1. Termékeny-e a *-ka/-ke* képző?

A 2. rész 4) pontjában összegzett megállapításból közvetlenül adódik, hogy a *-ka/-ke* képzőt feltétlenül produktívnak kell tekintenünk, hiszen az alapszavaknak van legalább egy olyan nyitott osztálya (az *-i* képzős szavak), ahol ez a képző korlátlanul használható (sőt, ezekhez

⁵ Ez általában – tehát nem magánhangzóra végződők esetében is – igaz, vö.: „Párhuzamos alkalmi képzések mindig lehetségesek, ha azt fonológiai tényezők nem zárják ki” (KIEFER–LADÁNYI i. m.: 170), vagyis a korábban kifejtetteknek megfelelően az *a/e* végűekkel csak a *-cska/-cske*, az *i* végű főnevek közül az *-i* becézőképzősökkel csak a *-ka/-ke* képző fordulhat elő.

⁶ A létező szó és a termékeny képzési szabály által elvileg létrehozható, de (még) nem realizálódott ún. potenciális szó különbségéről részletesebben l. LADÁNYI 2000, ill. KIEFER 2002.

⁷ A Strukturális magyar nyelvtan az említett képzőknek csak a kicsinyítő funkciójával foglalkozik. Ebben az írásban sem térünk ki ezeknek a képzőknek a becéző funkciójára, mert gondolatmenetünk szempontjából a két összefüggő, de eltérő funkció megkülönböztetésének nincs jelentősége.

⁸ Az MNSZ két alkorpuszából, a sajtó (press) és a személyes (index) alkorpuszból Nagy Viktor által számítógépesen gyűjtött, a Magyar értelmező kéziszótárban (ÉKSz.) nem szereplő *-ka/-ke*, ill. *-cska/-cske* képzős szavak előfordulási, ill. konkordancialistáiból.

az alapszavakhoz csak ez a kicsinyítő képző kapcsolódhat, a *-cska/-cske* pedig nem). (A produktivitás meghatározásának kritériumairól részletesebben l. LADÁNYI 2001.) A *-ka/-ke* és a *-cska/-cske* képző közül mindenesetre a *-cska/-cske* számít az alapesetnek, hiszen (amint azt a 2. pontban láthattuk) az alkalmazhatóságára alig vonatkoznak korlátozó feltételek, míg a *-ka/-ke* képzővel kapcsolatban többféle korlátozás is fennáll.

Arra nézve, hogy a két képző produktivitása hogyan viszonylik egymáshoz, a produktivás fokozatosságát valló természetes morfológia kritériumrendszerét alkalmazva juthatunk közelebb (részletesen l. DRESSLER 1997, DRESSLER–LADÁNYI 1998, 2000, LADÁNYI 1999). A természetes morfológia egy képzésmóddal kapcsolatban a termékenység fokozatait annak alapján állapítja meg, hogy a képzésmód mekkora nehézségeket képes leküzdeni. Minél nagyobb nehézségek ellenére képes működni az adott képzésmód, annál produktívabbnak tekinthető. E szerint a kritériumrendszer szerint is a *-cska/-cske* képző bizonyul produktívabbnak, hiszen a *-ka/-ke* képzővel szemben nemcsak idegen szavakon, hanem betűszókon, ill. rövidítéseken is működik (pl. **kft-ke*, de *kft-cske*), valamint a kicsinyítő képzésen belüli alosztályváltás a rivalizáló kicsinyítő képzők között mindig a *-cska/-cske* képző javára történik (pl. az MNSZ-ből: [*nagynénike* >] *nagynénicske*; de: [*kapácska* >] **kapáka*).

3. 2. Miért a *-cska/-cske* képző a produktívabb?

Erre a kérdésre részben történeti–funkcionális, részben nyelvelméleti magyarázatot tehetünk fel. A történeti–funkcionális magyarázat szorosan összefügg a két képző keletkezéstörténetével.

Történeti nyelvtanaink tanúsága szerint (eredetét tekintve) mind a *-ka/-ke*, mind a *-cska/-cske* képzőbokor: a *-ka/-ke* az ősmagyar korban keletkezett a kicsinyítő–becéző funkciójú ősi *-k* és az azonos funkciójú ősi *-a/-e* képző összetapadásával;⁹ a kései ómagyar kortól adatolható *-cska/-cske* pedig a *-ka/-ke* képző és a szintén kicsinyítő–becéző funkciójú (az ősmagyar korban keletkezett *-csa/-cse* képzőbokorban is szereplő) *-cs* (< *-s*) képző összekapcsolódásával keletkezett (vö. SZEGFÜ 1991: 207–209, 242–244, 1992: 271–272).

Annak a ténynek a funkcionális alapja, hogy a képzőbokok nagyobb produktivitást mutatnak, mint azok a képzők, amelyeknek az összekapcsolódásából előálltak, az, hogy az azonos funkciójú formánsokat egyesítő képzőbokok erőteljesebben képviselik a szóban forgó funkciót; különösen igaz ez akkor, ha a képzőbokokban érintett egyik képző ilyen jellegű funkciója gyengül, termékenysége csökkenő- vagy megszűnőfélben van (a képzőbokok kialakulásáról l. SÁROSI 2004: 144). A *-ka/-ke* például képzőbokokként, kicsinyítő funkcióban ezért szoríthatta félre az ezt a funkcióját a korai ómagyar kor táján elvesztő ősi *-k*, ill. *-a/-e* képzőt (ez utóbbiak eredeti – kicsinyítő – funkciójukban köznevekben nem is nagyon maradtak fenn, de a *-k* képzőt tartalmazza pl. a *farok*, *torok*, *ajak*, *tövisk*, az *-a/-e* képzőt pedig pl. a *csibe*, *liba*, *csida* 'csikó'szó, vö. SZEGFÜ i. h.).

⁹ A *-ka/-ke* eredetileg becéző–személynévképző lehetett; legalábbis csak tulajdonneveken mutatható ki előzményeként az önálló *-k* képző, amellyel párhuzamosan kezdték el használni a *-ka/-ke* képzőt mint testesebb formánst (vö. SZEGFÜ 1991: 208).

A *-ka/-ke*-hez hasonló, a kicsinyítő funkciót erősítő szerepe lehetett a (valószínűleg még a 16. században is termékeny)¹⁰ *-csa/-cse* képzőbokornak is, hiszen az önálló *-cs* képző a korai ómagyar kort követően már valószínűleg szintén elveszítette a termékenységet.

Sajnos nem lehet pontosan adatolni a *-cska/-cske* képző létrejöttének folyamatát: néhány példán kívül nem mutathatók ki a *-cska/-cske* képzős szavak *-cs* képzős előzményei (vö. SZEGFÜ 1992: 271–272)¹¹ – de akár a *-cs*, akár a *-csa/-cse* játszott szerepet a *-ka/-ke* mellett a *-cska/-cske* képző létrejöttében, az új képzőbokor mindenképpen a fenti képzők gyengülő képzőfunkcióját erősítette meg.

A képzőfunkció gyengülése a *-ka/-ke* képző esetében is feltehető. Ez – feltételezésem szerint – a lexikalizálódott *-ka/-ke* képzős és az egyéb eredetű *ka/ke* végű (vagyis a morfoszemantikailag nem átlátható) szavak számának felszaporodásával függhetett össze. A korai ómagyar korban is előfordultak már olyan, finnugor eredetű töből létrehozott állat- és színnevek (pl. *róka*, *csirke*, *csóka*; ill. *szürke*, *szőke*, *tarka*), amelyekben a *-ka/-ke* elem kicsinyítő jelentése elhomályosulhatott. Emellett a morfológiailag nem elemezhető *ka/ke* végű szavak számát szaporították bizonyos ötörök (pl. *bika*, *béka*, *kecske*), majd később szláv eredetű állatnevek (pl. *macska*, *szarka*),¹² valamint – valószínűleg éppen a különböző eredetű *ka/ke* végű állatnevek analógiájára – olyan szavak is, amelyek egykori melléknévi igenévi alakok átförmálódásából keletkeztek (*fecske*, *lepke*, *cinke* < *fecsegé*, *lebegé*, *cinégé*) (vö. SZEGFÜ 1991: 243).¹³

A *-cska/-cske* képzős szavakhoz képest a *-ka/-ke* képzősök között ma is sokkal több a lexikalizálódott jelentésű szó, pl. *folyóka* ('csatorna' jelentésben, ill. növénynévként is),

¹⁰ „Olykor egy alapszóból sok kicsinyítő képzős származik, mint a *leány*, *puella* szóból *leánka*, *leanca*, *leanyoczka*, *puellula*; a *gyermec*, *puer* szóból *gyermekcze*, *gyermeczke*, *gyermekeczke*, *puerulus*. A kicsinyítő képzős főnevek és melléknévek közös végződése: *ka*, *czka*, *cza*; *ke*, *czke*, *cze*, mint *poharka*, *pocillum*; *házaczka*, *domuncula*; *ablaczka*, *fénestella*; *aranyaska*, *aureolus*, *a*, *inauratus*, *a*; *rutaczka*, *turpiculus*, *a*; *nagyoczka*, *grandiusculus*, *a*; *Legénke*, *adolescentulus*; *Szemeczke*, *ocellus*; *Szepeczke*, *pulcellus*, *a*; *űegenyke*, *paperculus*, *a*; *űegeczke*, *unicus*, *a*.” (SZENCZI 1610: 75b–78a; köszönöm C. Vladár Zsuzsannának, a megjelenés alatt álló magyar nyelvű Szenevgrészet fordítójának, hogy ezt a szövegrészetet magyar fordításban a rendelkezésemre bocsátotta.)

¹¹ A régi *-cs* képző (pl. R. *erecs* 'erecske', *kövecs* 'kövecske', *halmocs* 'halmocska') a *-cska/-cske*-től vagy más képzőtől független előfordulással még lexikalizálódott alakokban sem nagyon maradt fenn. Ennek az az oka, hogy ez a kicsinyítő képző önállóan a korai ómagyar kort követően már nem volt produktív (SZEGFÜ 1991: 244). A (részben ma is élő) *-cs* képzős szavakat jóval később, a nyelvújítás korában hozták létre, mégpedig nemcsak főnévből, hanem igéből is, pl.: *labdacs*, *uracs*, *váracs*, *rudacs*, *szegecs*, ill. *dugacs*, *gyutacs*, *szivacs*, *tömecs*. A régi *-csa/-cse* képzőt is (pl. R. *oroszláncsa* 'kis oroszlán', *tolvajcsa* 'kis tolvaj', *tócsa* eredetileg: 'kis tó') a nyelvújítás idején újították fel, pl.: *levélcse*, *űvegcsse*, *szemcsse*. (Hasonlóképpen nyelvújítási származékok a *-ka/-ke* képzővel igéből létrehozott *nyalka*, *nyafka*, *irka*, *firka*, *szipka* stb. szavak is.)

¹² A más nyelvekből a magyarba bekerült állatnevek eredetileg állathívogató, ill. hangutánzó szavak voltak – ezzel függ össze az is, hogy nemcsak a magyarban, hanem más nyelvekben is megvan a *-cs*, ill. a *-k* kicsinyítő funkciója (vö. – más összefüggésben –: „...az állatnevek kicsinyítő képzővel történő alkotása eléggé elterjedt; ennek szemléleti háttérében az állatok – főleg a kölykök – becézés, kedveskedő említése, hívása áll ...” SZEGFÜ 1991: 242).

¹³ Bár a finnugristák általában vitatják ez utóbbi szóalakok fenti keletkezés módját, finnugor alapalakokból vezetve le őket (Havas Ferenc szíves szóbeli közlése).

csengettyűke (virágnév), *ülőke*, *hajtóka*, *járóka*, *nyalóka*, *apóka*, *anyóka* stb.; az egyszótagú *-ka/-ke* képzős szavak pedig mind lexikalizálódott jelentésűek: pl. *lapka*, *bőrke*, *szálka*, *padka*. Mindezek a nem kompozicionális jelentésű alakulatok (továbbá a *-ka/-ke* képzővel kapcsolatos korlátozások, amelyekről később még lesz szó) hozzájárulhattak a képző kicsinyítő funkciójának gyengüléséhez és termékenységének csökkenéséhez.

Ugyanakkor a *-cska/-cske* képzős alakulatok igen kis mértékű lexikalizálódása (mindössze néhány lexikalizálódott jelentésű szó fordul elő ezzel a képzővel: *fogócska*, *bújócska*, *főzőcske*) és ezzel együtt az ezt a képzőt tartalmazó derivátumok szemantikai átláthatóságának (és így a képző funkciójának) teljesen egyértelmű volta elősegíthette a *-cska/-cske* képző nagyobb fokú produktivitásának kibontakozását.

A fentiek mellett a *-cska/-cske* képző nagyobb fokú produktivitásában szerepet játszik az a fentebb már említett tény is, hogy a két képző közül ez a képző számít az alapesetnek, hiszen az alkalmazhatóságára alig vonatkoznak korlátozások, míg a *-ka/-ke* képzővel kapcsolatban többféle korlátozás is fennáll. Ezek a korlátozások részben nyelvelméleti, részben történeti okokkal függhetnek össze; ezekre a következő részben, az egyszótagúakra vonatkozó korlátozások kapcsán térünk ki.

3. 3. Miért nem kapcsolódhat a *-ka/-ke* képző egyszótagú szavakhoz?

Egyszótagú alapszavakkal ma már valóban kizárólag a *-cska/-cske* képző fordul elő:¹⁴ mint az előző részben is utaltunk rá, az összes egyszótagú szó *-ka/-ke* képzős derivátuma lexikalizálódott jelentésű szó (pl. *szálka*, *tálka*, *nyálka*, *zárka*, *bőrke*, *lapka*, *padka*, nyj. *hóka* 'holdacska → fehér foltos homlokú ló', nyj. *tóka* 'kacsa', *hurka* ← *húr*, *kaska* 'kosár' ← *kas*), míg a megfelelő *-cska/-cske* képzős szavak jelentése áttetsző, kompozicionális ('kis N') – mégis, ezeknek a lexikalizálódott szavaknak a léte azt sugallja, hogy a *-ka/-ke* képzővel kapcsolatos korlátozó szabály az egyszótagú szavakra vonatkozóan nem mindig állt fenn.

A korábbiakban szóltunk arról, hogy milyen okokból következhetett be a *-ka/-ke* képző képzőfunkciójának gyengülése. Ha szótagszámuk szerint vizsgáljuk meg a fentebb számba vett lexikalizálódott *-ka/-ke* képzős és az egyéb eredetű, morfológiailag nem tagolható *ka/ke* végű szavakat, akkor azonnal feltűnik, hogy mindegyik érintett szó kétszótagú (*róka*, *csóka*, *tarka*, *szürke*; *bika*, *béka*; *macska*, *szarka*; *lepke*, *cinke* stb.). Ugyanígy kétszótagúak a nyelvújítás korában igéből létrehozott, szintén nem áttetsző jelentésű *-ka/-ke* képzős szavak (*nyalka*, *nyafka* stb. – lásd a 11. lábjegyzetet).

Mindebből az következik, hogy – csak a szó alakját tekintve – a kétszótagú *ka/ke* végűek esetében a legbizonytalanabb, hogy vajon kicsinyítő jelentésről van-e szó vagy sem, mert az ilyen alakú szavak között vannak a legnagyobb arányban olyanok, amelyeknek nem 'kis N' a jelentése. Ez a jelenség az egyszótagúak esetében részben indokolhatja a *-ka/-ke* képző kikerülésének taktikáját, mivel a kétséges alakot eredményező *-ka/-ke* helyett az egyértelműen áttetsző derivátumokat létrehozó *-cska/-cske* használata előnyösebbnek látszik.

¹⁴ Kivéve például a költői szabályszegést, pl.: *agykák* – Bella István, in: ALFÖLDY (összeáll.) 1988: 30.

Ebben az összefüggésben azonban a döntő kérdés szerintem mégsem pusztán a nem ’kis N’ jelentésű *ka/ke* végű szavak nagy száma, hanem az, hogy mi az oka, ill. elvi magyarázata az egyszótagú szavakból *-ka/-ke* kicsinyítő képzővel létrehozott derivátumok szinte törvényszerű lexikalizálódásának. A természetes morfológia két alapelve (vö. pl. DRESSLER 1999) magyarázattal szolgálhat erre a jelenségre.

Az egyik idevágó alapelv a szó elsődlegessége a szóelemekkel szemben, amely azonban nemcsak ebben a speciális esetben, hanem bármilyen típusú derivátum esetében magyarázatul szolgál a képzett szó jelentésének lexikalizálódására. A másik alapelv, amely viszont kifejezetten a kétszótagú derivátumokat érinti, a morfológiai szavak optimális alakjának elve (DRESSLER i. m.: 138). Ennek értelmében akkor mondhatjuk, hogy a morfológiai szó alakja optimális, ha megfelel egy prozódiai lábnak. A legtermészetesebb prozódiai láb jellemzője pedig Dressler szerint (az egy- vagy háromszótagúsággal szemben) a kétszótagúság. Úgy vélem, a morfológiai szavak optimális alakjának elvéből közvetett módon levezethető és így meg is magyarázható a kétszótagú derivátumok erőteljes lexikalizálódásának tendenciája. Míg a *-ka/-ke* (mindig kötőhangzó nélkül járulva az alapszóhoz) egyszótagúakkal lexikalizálódásra hajlamos kétszótagú derivátumokat hozna létre, a *-cska/-cske* képző mindig kötőhangzóval járul az alapszóhoz, tehát az általa egyszótagúakból létrehozott derivátumok sohasem (a lexikalizálódásnak erősen kitett) kétszótagú szavak.¹⁵

3. 4. Miért nem járulhat a *-ka/-ke* képző a és e végű szavakhoz?

Ha ez a fajta toldalékolás megengedett lenne, akkor a *-ka/-ke* képző az *a/e* végű szavaknak csak az *á*, ill. *é* végű töváltozatához járulhatna (ennek a tőtípusnak ugyanis minden toldalék előtt a hosszú magánhangzót tartalmazó kötött töve jelenik meg). A fenti korlátozást tehát csak akkor köthetjük fonetikai/fonológiai okokhoz, ha a *-ka/-ke* képző az *á* és *é* végű szavakkal sem kapcsolódhat.

A magyar nyelv szóvégmutato szótára szerint (PAPP (szerk.) 1969) (két- vagy többszótagú) *á* végű főneveink (a *burzsoá* szót kivéve, amelynek idegen szó mivoltát ma is érezzük) nemigen vannak, de ugyanott többszótagú *é* végűeket már viszonylag nagy számban találunk. Ezek közül az *é* végűek közül azokhoz, amelyek már meggyökeresedtek a magyarban, tehát nem hatnak idegen szavakként, elvileg a *-ka/-ke* képző is kapcsolódhat, pl.: *kópéka*, *góbéka*, *bódéka*, *máléka*, *kávéka*. (Más kérdés, hogy a *-cska/-cske* képző talán ezekkel a szavakkal is szokásosabbnak tűnik.) Mindenesetre úgy látszik, hogy az *a/e* végűekre vonatkozó korlátozás nem fonetikai/fonológiai okokkal függ össze. Olyan szabályt kell tehát keresnünk, amely mind az *á*, *é*, mind az *a*, *e* végű szavak kapcsolódási lehetőségeit megragadja.

¹⁵ Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a természetességi elvek konfliktusba kerülhetnek egymással (vö. DRESSLER i. m.: 139–140): a morfológiai transzparencia elvének (adott esetben: természetesebb, ha a morfémahatárok egybeesnek a szótaghatárokkal, mint ha nem) pl. a **pártka* (*párt-ka*) jobban megfelelne, mint a *pártocska* (*párt-ocska* vs. *pár-tocs-ka*). Vö. még az ún. „bázismegkülönböztető tendenciával” (PAPP 1975), ill. a fonológiában használt ún. „határjelző funkciók” fogalmával (SZÉPE 2004).

Úgy gondolom, hogy a felállítandó új korlátozó szabály a *-ka/-ke* és *-cska/-cske* képzőnek a töveket, ill. tőváltozatokat érintő kapcsolódási jellegzetességeivel függ össze, tehát morfofonológiai természetű. Ezek a jellegzetességek adják a következő rész témáját.

3. 4. A két képző használatának alaki jellegzetességei

3. 4. 1. A szabály

Bár explicit módon ott nincs kifejtve, a Strukturális magyar nyelvtannak a képzők párhuzamos használatát bemutató példái is utalnak arra, hogy a két képző kapcsolódási szabályai a töveket, ill. tőváltozatokat illetően eltérnek egymástól: „A többi mássalhangzó esetében mindkét képző lehetséges: *asztal+ka—asztal+ocska*, *gödör+ke—gödör+öcske*, *ikon+ka—ikon+ocska*, *citrom+ka—citrom+ocska*, *bárány+ka—bárány+ocska*” (KIEFER–LADÁNYI i. m.: 169).

Az idézett példák sorát tovább bővítve (pl. *egérke – egerecske*, *emberke – emberecske*, *vagyonka – vagyonocska*, *leányka – leányocska*, *mellényke – mellényecske*) eljuthatunk ahhoz az empirikus általánosításhoz, hogy a) ha az alapszónak vannak tőváltozatai, akkor a *-ka/-ke* mindig az alapszóhoz (a szótári tőhöz), a *-cska/-cske* pedig mindig a kötött tőhöz csatlakozik; b) az egyalakú tövekhez a *-ka/-ke* mindig előhangzó nélkül, a *-cska/-cske* pedig mindig előhangzóval járul. Az a) és b) mindkét képző esetében nagyon erős, kivételek nélkül működő kapcsolódási szabály.¹⁶

Ez a szabály számot ad mind arról, hogy a *-ka/-ke* képző nem kapcsolódhat *a/e* végű szavakhoz, mind arról, hogy ugyanakkor kapcsolódhat (többszótagú) *é* végű szavakhoz. Az *é* végűek egyalakúak, tehát a *-ka/-ke* a főszabálynak megfelelően kapcsolódhat hozzájuk. Az *a/e* végűek esetében a szótári tőhöz semmilyen toldalék nem kapcsolódhat, tehát a *-ka/-ke* képző sem; viszont ha a *-ka/-ke* képző a nem szótári tőhöz kapcsolódna, sérülne a rá vonatkozó főszabály.

3. 4. 2. A fenti szabály történeti háttere

Találtunk ugyan egy általános szabályt a szinkrón összefüggések keretében, de ha azt keressük, hogy mi az oka annak, hogy a két képző ilyen eltérő módon viselkedik, akkor nyelvtörténeti adatokhoz, ill. nyelvtörténeti magyarázathoz kell fordulnunk.

Az ősmagyar korban, a *-ka/-ke* képző keletkezésének idején – a jövevényszavak rendszerbe illeszkedésének tanúsága szerint – már megindult a rövid magánhangzóra végződő egyalakú tövek tövéghangzójának zártabbá válása, tehát ekkor már nem voltak ősi *a/e* végű szavaink. Voltak viszont *á* és *é* végű szavaink, amelyek a későbbiekben megrövidülve *a/e* végű szavakká váltak. Ezek a szavak két nagy csoportba tartoztak: a) a magyarban létrejött relatív tövek és b) a más nyelvekből akkoriban átvett szavak csoportjába. Valószínű azonban, hogy – különböző okokból – egyik csoport szavaival sem társulhattak kicsinyítő képzők:

a) A magánhangzóra végződő tövek között nem felső nyelvválású véghangzót csak azok a relatív tövek mutattak, amelyek eredetileg valamilyen *-i* toldalékot

¹⁶ Az ellenpéldának felhozható *cédulka* nyelvújításkori szóalkotás.

(melléknévképzőt, birtokos toldalékot vagy *-i* (> *-a/-e*) kicsinyítő képzőt), majd az ebből származó *i* utótagú diftongust tartalmaztak, és a diftongus egyszerűsödésével *á* és *é* végű egyalakú tövekké alakultak. A fenti relatív tövekhez kicsinyítő képzők azonban – jelentéstani okokból – valószínűleg nem járulhattak.

b) A korai ómagyar kor *á/é* végű töveinek az analógiájára 1. a magyarba bekerült 'magánhangzó + *i*' végű jövevényszavak is hasonló változási folyamaton mentek át; 2. a rövidülést megelőző időszak *a/e* végű jövevényszavai pedig *á*, ill. *é* végű szavakként idomultak a rendszerhez. Valószínűsíthető azonban, hogy ezekhez az akkor még nyilvánvalóan idegennek minősülő szavakhoz kicsinyítő képzők szintén nem járultak.

A szóvégi hosszú magánhangzók megrövidülése előtti időszakban természetesen a mai nyelvre jellemző töváltakozás (szóvégi *a/e* – toldalék előtti *á/é*) sem létezett: az *á* és *é* végű tövek egyalakúak voltak. A fentieknek megfelelően az ősmagyar korban még maga az *-a/-e*, és a *-ka/-ke* is hosszú magánhangzós volt, és ez a magánhangzó csak a szóvégi hosszú magánhangzók, köztük a szóvégi *á/é* megrövidülése során, a korai ómagyar kor második felében, annak vége felé rövidült meg. (Az érintett tövekre, ill. képzőkre vonatkozó, a fentiekben csak nagy vonalakban vázolt történeti folyamat részleteit lásd SÁROSI 1991: 160–165, SZEGFÜ 1991: 200, 216).

A történeti alaktan szóképzési fejezeteiből az is kiderül, hogy a minket érdeklő kicsinyítő–becézőképzők közül (köznévi alapszó esetén) a *-cs*, majd később a *-cska/-cske* mindig a (történeti értelemben vett, tehát tövéghangzós) teljes tőhöz, az *-a/-e*, majd később a *-ka/-ke* pedig mindig a (hasonló értelemben vett, tehát tövéghangzó nélküli) csonka tőhöz járulhatott (vö. SZEGFÜ 1991: 219–224, 1992: 284–288). A *-cs* és az *-a/-e* közötti megoszlásnak az lehet a magyarázata, hogy az *-a/-e* történetileg egy félhangzós ősi **-i* képzőre megy vissza, „mely az alapszó tövégi magánhangzójával **-ai/*-ei* diftongust alkotott, majd az ősmagyar kor utolsó szakaszában lezajlott monoftongizálódással lappangásba jutott, így a formáns *-á/-é* alakú lett...” (SZEGFÜ 1991: 200). Ez azt jelenti, hogy (köznévi alapszavakkal) az *-a/-e* előzménye, az **-i*, ugyanúgy, mint a *-cs* (< *-s*) is, eredetileg a teljes tőhöz járult (SZEGFÜ 1991: 222). Az, hogy az **-i* folytatója, az *-a/-e* (látszólag) a csonka tőhöz járult (egy olyan korszakban, amikor még a teljes tő – csonka tő váltakozás nem alakult ki teljesen), csak a lezajlott hangtani változásoknak, ill. a morfológiai tagolás ezekből következő megváltozásának (vö. SÁROSI 1991: 163) a következménye.

Mindenesetre a korai ómagyar korban (legalábbis kicsinyítő funkcióban, köznévi alapszavakkal) a *-cs* és az *-a/-e* (a fenti folyamatok következtében) már kiegészítő megoszlásban fordult elő: a *-cs* a teljes, az *-a/-e* pedig (az új morfológiai tagolás szerinti) csonka tövekkel társult, vagyis a tövéghangzók alapalakbeli lekopása után az *-a/-e* közvetlenül a szótári tőhöz kapcsolódott, míg a *-cs* nem. Ha a *-cska/-cske* azokon a helyeken jelenhetett meg, ahol korábban a *-cs*, akkor érthető, hogy ez a képző a *-cs* pozícióját vette át. Lehetséges viszont, hogy a *-ka/-ke* nem az *-a/-e*, hanem a *-k* pozícióját vette át, tehát felvetődik a kérdés, hogy az *-a/-e* képzőhöz hasonlóan a *-k* is járulhatott-e köznevek esetében a csonka tőhöz.¹⁷ D. Bartha Katalinnál a következőket olvashatjuk erről:

¹⁷ Becéző funkcióban (tulajdonnevekkel) más a helyzet, mert ott „általánosan elterjedt a csonka tövű alapszóhoz kapcsolódó C alakú formáns: *-cs* (*Borcs, Jakcs* szn., *Udvarcs* hn.); *-d* (*Hazugd, Jánosd* szn., *Telegd, Üregd* hn.); *-k* (*Ékesk, Lack, Petk* szn.); stb” (SZEGFÜ 1991: 222).

„A *-k* legrégebb adataink közül néhányban véghangzó nélküli alapszóhoz járult (*forcu*, *Gurcu*), majd a szóvégi magánhangzó lekopása után a mássalhangzó-torlódás megszüntetésére iktatózott be egy ejtéskönnyítő járulékhang (*farok*)” (D. BARTHA 1958: 106) – tehát legalábbis van példa arra, hogy a *-k* köznévi alapszó csonka tövéhez (is) járulhatott.

3. 5. Valóban fennáll-e a *-ka/-ke* képzőre vonatkozó korlátozás a zárhangra végződő szavak esetében is?

Úgy tűnik, hogy a *-ka/-ke* képző szinte bármilyen mássalhangzóra végződő szóhoz járulhat (ha az két- vagy többszótagú). A mássalhangzókat illetően kétségtelenül vannak preferált szóvégek: ilyen az *l*, *r*, *m*, *n*, *ny*, *j* (a KIEFER–LADÁNYI 2000-ből vett, korábban bemutatott példákon kívül erre utalnak más párhuzamos képzések is: *fedélke* – *fedelecske*, *vonalka* – *vonalacska*, *kenyérke* – *kenyerecske*, *egérke* – *egerecske*, *emberke* – *emberecske*, *vagyonka* – *vagyonocska*, *leányka* – *leányocska*, *mellényke* – *mellényecske*, *kötényke* – *kötényecske*, *karajka* – *karajocska*, *tolvajka* – *tolvajocska* stb.). Kérdés, hogy a zárhangok csak egyszerűen nem tartoznak a preferált szóvégek közé, vagy az ilyen végű szavakon a képző tényleg nem működik.

A zárhangokra vonatkozó korlátozás érvényét az alább következő érvek kétségesessé teszik (tulajdonképpen elegendő lenne csak a zöngétlen zárhangokat vizsgálni, hiszen a *-ka/-ke* képző előtt a zöngés zárhangok is zöngétlenednek a kiejtésben):

A *t*, *p* és *b* végűeket tekintve vannak olyan kicsinyítő képzős alakok, amelyek mindkét kicsinyítő képzővel létrehozhatók; *t* végűekkel: *szeletke* – *szeletecske*, *fűzetke* – *fűzeteccske*, *kötetke* – *köteteccske*, *kabátka* – *kabátocska*, *életke* – *életeccske*; *p* és *b* végűekkel: *kalapka* – *kalapocska*, *darabka* – *darabocska*. Ezekben a párokban a *-ka/-ke* képzős szavak nem lehetnek lexikalizálódott jelentésűek, mivel jelentésük azonos a párhuzamos *-cska/-cske* képzős szavakéval, azok jelentése pedig nem lexikalizálódott, hanem szabályosan kiszámítható ('kis N'). Ebből következik, hogy a megszokott *mondatocska*, *történetecske*, *családcska*, *beszédecské*, *tizedecske*, *ügyvédecské*, *verebecske*, *galambocska*, *nábobocska* stb. mellett elvileg a *mondatka*, *történetke*, *családka*, *beszédke*, *tizedke*, *ügyvédke*, *verébké*, *galambka*, *nábobka* stb. derivátumok sem lehetnek kizárva, hiszen ezeknek a *-ka/-ke* képzős szavaknak (a *szeletke*, *darabka* stb. példákhoz hasonlóan) fonológiai szempontból kifogástalanok kell lenniük. (A Szóvégműtató Szótárt böngészve egyébként azt tapasztalhatjuk, hogy feltűnően sok az egyszótagú és kevés a többszótagú *d*-re és *b*-re végződő főnév; így talán az egyszótagúakra vonatkozó korlátozó szabály érvényesülése keltheti azt a téves benyomást, hogy ezekkel a végzésekkel csak a *-cska/-cske* fordulhat elő.)

Ami a *k* és *g* végű két- vagy többszótagú szavakat illeti, ezekkel ugyan nem találunk létező *-ka/-ke* képzős derivátumokat, de szerintem fonológiai alapon ezek sem lehetnek kizárva; vö. pl. egy (éttermi helyzetben a pincér részéről gúnyos stílusban megfogalmazott lehetséges mondat) megfelelő *-ka/-ke* képzős szavával: *Vendégkém csak megérkezik, és azt hiszi, máris kapja az ebédet.*

4. Összegzés

Ebben az írásban a Strukturális magyar nyelvtan (és részben a Magyar grammatika) néhány állítását vizsgáltuk meg részletesebben és gondoltuk tovább a *-ka/-ke* és a *-cska/-cske* képzővel kapcsolatban, miközben különböző szempontok (a rendszertani és a nyelvelméleti mellett a funkcionális és a történeti szempont) bekapcsolásával magyarázatot is kerestünk a két vizsgált kicsinyítő képzővel kapcsolatos összefüggésekre. Megerősítettük a Strukturális magyar nyelvtannak azt a megállapítását, hogy a *-ka/-ke* képző termékeny ugyan, de használatát jóval több tényező korlátozza, mint a *-cska/-cske* képzőét. A *-ka/-ke* képzővel kapcsolatos korlátozások közül az egyszerűtagúakra vonatkozót elvi–történeti magyarázati keretbe illesztettük, az *a/e* végűekre vonatkozót egy a korábbinál átfogóbb szabály a eseteként fogalmaztuk meg, a zárhangokra vonatkozó fonológiai korlátozást pedig elvetettük. Mindez a tárgyalt kicsinyítő képzőkkel kapcsolatos problémáknak természetesen csak egy részére kínál (a cikk terjedelmi kereteinek megfelelő) megoldási lehetőségeket.

Források

Alföldy Jenő (összeáll.) 1988. Szép versek 1987. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ). <http://corpus.nyud.hu/mnsz>

Irodalom

- Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. (TESz.) Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1991. A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. (TNyt. I.) Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1992. A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. (TNyt. II/1.) Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Dressler, Wolfgang U. 1997. On productivity and potentiality in inflectional morphology. CLASNET Working Paper 7. Univ. de Montréal.
- Dressler, Wolfgang U. 1999. What is *Natural* in Natural Morphology (NM)? In: Hajičová, Eva – Hoskovec, Tomáš – Leška, Oldřich – Sgall, Petr – Skoumalová, Zdena (eds): Prague Linguistic Circle Papers, Volume 3. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 135–144.
- Dressler, Wolfgang U.–Ladányi, Mária 1998. On grammatical productivity of word formation rules (WFRs). Wiener Linguistische Gazette 62/63: 29–55.
- Dressler, Wolfgang U.–Ladányi, Mária 2000. Productivity in Word Formation (WF): a morphological approach. Acta Linguistica Hungarica 47: 103–144.
- [ÉKSz.] I. Pusztai (főszerk.) 2003.
- Keszler Borbála 2000. A szóképzés. In: Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 307–320.
- Kiefer Ferenc 1998. Alaktan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó. Budapest. 187–289.
- Kiefer Ferenc 2002. Szabályszerűség, termékenység és analógia a morfológiában. In: Maleczki Márta (szerk.): A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V. Szegedi Tudományegyetem, Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 9–15.
- Kiefer Ferenc 2003. Morfopragmatikai jelenségek a magyarban. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX: 107–128.

- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária: Morfoszintaktikailag semleges szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 165–214.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2004. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Ladányi Mária 1999. Produktivitás a szóképzésben: a természetes morfológia elveinek alkalmazhatósága a magyarra. *Magyar Nyelv* 95: 166–179.
- Ladányi Mária 2000. Képzett szavak jelentése: Lexikális, aktuális és potenciális jelentés. In: Gecső Tamás (szerk.): *Lexikális jelentés, aktuális jelentés (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához IV.)*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 179–184.
- Ladányi Mária 2001. Szempontok a morfológiai produktivitás megállapításához. In: *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai. Szerk. Bakró–Nagy Marianne, Bánréti Zoltán, É. Kiss Katalin. Osiris Kiadó. Budapest. 232–246.
- Papp Ferenc (szerk.) 1969. *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Papp Ferenc 1975. *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Sárosi Zsófia 1991. A névszótövek. In: *TNyt. I.* 160–187.
- Sárosi Zsófia 1992. A névszótövek. In: *TNyt. II/1.* 239–267.
- Sárosi Zsófia 2004. Morfématörténet. A képzők. In: Kiss–Pusztai (szerk.): 140–149.
- Szegfü Mária 1991. A névszóképzés. In: *TNyt. I.* 188–258.
- Szegfü Mária 1992. A névszóképzés. In: *TNyt. II/1.* 268–320.
- Szenczi Molnár Albert 1610. *Novae grammicae Ungaricae succinta methodo comprehensae, et perspicuis exemplis illustratae Libri duo*. Typis Thomae Villeriani. Hanoviae. 75b–78a. Magyar fordítása megjelenés alatt (fordította C. Vladár Zsuzsanna).
- Szépe Judit 2004. A fonológiai és morfológiai szekvencia-szervezés egyszerűsítési stratégiái afázisok és ép beszélők esetében. Előadás az MTA Nyelvtudományi Intézetében, 2004. március 16-án.
- [*TNyt. I.*] I. Benkő Loránd (főszerk.) 1991.
- [*TNyt. II.*] I. Benkő Loránd (főszerk.) 1992.
- [*TESz.*] I. Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976.

MÁRTONFI ATTILA

AZ -É BIRTOKJEL NÉVMÁSI JELLEGÉRŐL

Dolgozatomban arra az évtizedek óta meg-megújuló vitákat kiobbantó kérdésre próbálok meg adekvát s a korábbiakhoz képest alternatív választ találni, mely a magyar -é morfemastátusát firtatja. A kérdés megválaszolásához azonban kicsit messzebbre célszerű elindulni. Így tehát először arra a kérdésre kell – legalábbis megközelítő pontossággal – válaszolni, hogy:

1. Mi a névmás?

Szerencsénkre a korszerű szakirodalom sok mindenre kiterjedő, kielégítő választ nyújt erre a kérdésre.

Keszler (2000) szerint a névmások főként jelentéstani szempont alapján definiálhatók: „nem tartalmaz, hanem üres, indirekt denotatív jelentésük van. A névmások csak vagy a szituáció, vagy a szöveggörnyezetbeli/kontextusbeli előzmény vagy következmény révén értelmezhetők, mint konnexiós utalások” (KESZLER 2000: 71), azonban „a névmásoknak több közös alaktani és mondattani sajátosságuk is van” (KESZLER 2000: 71). Kifejti, hogy nem igaz az, hogy „a névmás főnevet, melléknevet (számnevet) és határozószót helyettesít, [...] [mert] ez nem jellemzője minden névmásnak, így például az 1. és 2. személyű személyes névmásnak egyáltalán nem” (KESZLER 2000: 71). Ez azonban nem cáfolja azt, hogy a névmás helyettesít, tehát ún. indexikus kifejezés (vö. „indexikus kifejezések: »én«, »te«, »itt«, »ott«, »most«, »tegnap« és »ez« vagy ehhez hasonló kifejezések” [BAR-HILLEL 1970/1997: 177]), csak a helyettesített elem nem feltétlenül a szűkebb értelemben vett kontextusból (a kontextusból), hanem adott esetben a tágabb értelemben vett kontextusból (a szituációból) oldható fel.

Kugler és Laczkó (2000) részletesen tárgyalja a névmásokat. Névmásdefiníciójuk: „A névmások közvetett denotatív (jeltárgy-) jelentéssel rendelkező szavak, amelyek alaktani és szintaktikai viselkedésük alapján a főnevekkel, melléknevekkel, határozószókkal rokoníthatók, ugyanakkor több szempontból (jelentés, képezhetőség, bővíthetőség) különböznek is azoktól” (KUGLER–LACZKÓ 2000: 152). A továbbiakban a névmások jelentéséről szólva ezt írják: „A névmásokat általánosságban a nyelv deiktikus [...] elemei közé szokták sorolni, minthogy nem jelölnek önálló valóságkategóriát (vagyis nincs közvetlen denotatív, azaz jeltárgyjelentésük). A névmások jelentését a mindenkori beszédhelyzet vagy kontextus [...] határozza meg, ezért üres vagy grammatikai szóknak (univerzális jeleknek) is nevezik őket. Ez nem azt jelenti, hogy a névmásnak nincs denotátuma, hanem azt, hogy lehetséges denotátumai nem határolhatók körül, csak általános osztályokba sorolhatók. [...] névmási helyettesítésen nem az egyszerű helyettesítést (szubsztitúciót) értjük [...], hanem a névmásnak azt a morfológiai és szintaktikai képességét, hogy alkalmas a mondatban a főnévre, melléknévre, határozószóra jellemző pozíciók betöltésére anélkül, hogy azt közvetlen denotatív jelentéssel telítene” (Kugler–Laczkó 2000: 152–153).

Sipos (1991) egyáltalán nem definiálja a névmás fogalmát, csupán osztályozza őket, D. Mátai (1999) viszont a hagyományosabb, egyszerűbb felfogással él: „a névmás alapvetőleg helyettesítő funkciójú szófaj”, ez után ő is a névmások osztályozására tér ki bővebben.

Pléh (1998) az anaforikus elemek tárgyalásakor elemzi a névmásokat pszicholingvisztikai szempontból (PLÉH 1998: 170–171).

Összegzésül tehát megállapíthatjuk, hogy a névmásokat elsősorban jelentéstani kritérium választja el a többi szófajtól, ti. az indirekt denotatív jelentés, s tulajdonképpen az indexikus kifejezések grammatikai leképeződésének tekinthetők. (A leképeződés nem egy-egy értelmű, hiszen a nyelvben a névmásokon kívül létezik számos indexikus elem. Igaz azonban, hogy egyes nyelvtanokra ez nem érvényes, épp azokra, amelyek az indexicitással definiálják a másokat.)

2. A toldalékmorféma-típusok rendszere

A toldalékmorfémák osztályozására a nemzetközi és hazai szakirodalom eredményei alapján egy 23 tételes kritériumrendszert állítottam fel (MÁRTONFI 1999). A kritériumok mind prototipikus inflexiós morféma esetén igazak, prototipikus derivációs morféma esetén hamisak. A kritériumok sorrendjét az átcsoportosítás mértéke a teljes magyar toldalékmorféma-állományra vonatkoztatva adja, tehát a leginkább teljesülő kritériumoktól haladunk a legkevésbé teljesülők felé. A * jellel jelölt kritériumok a magyar toldalékmorféma-rendszer szempontjából irrelevánsnak bizonyultak.

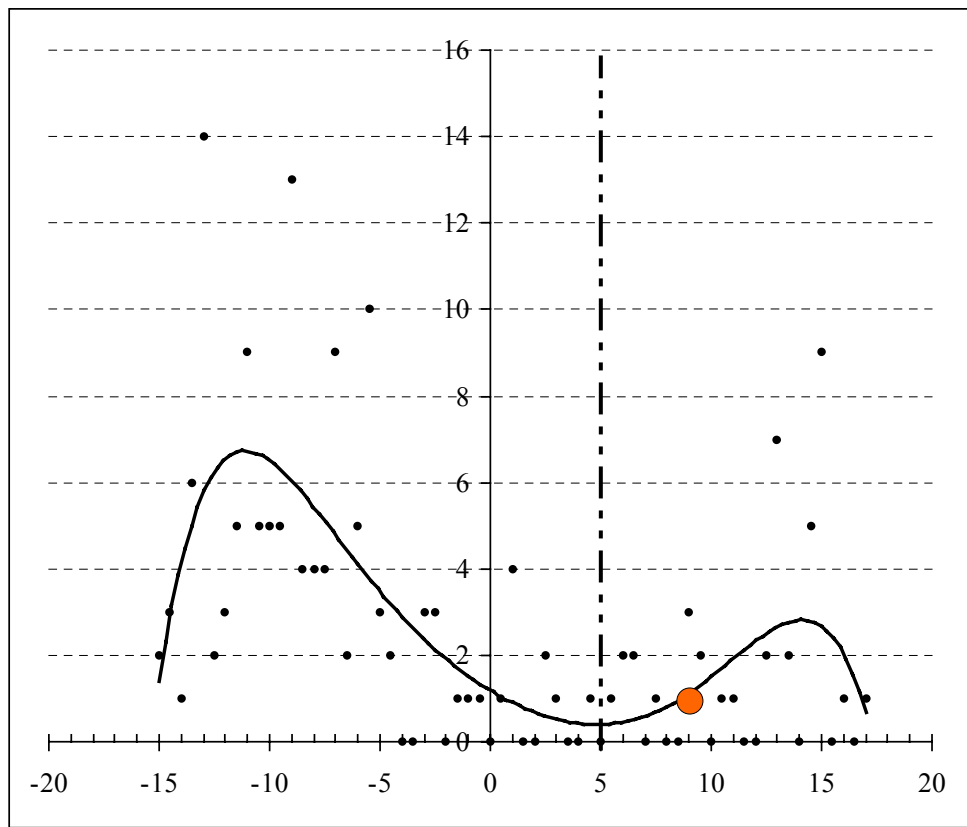
1. *a toldalék egy szóalakban nem ismétlődhet (DRESSLER 1989, PLANK 1994);
2. *a toldaléknak nincs modális funkciója (KÁROLY 1965);
3. *a szóalak nem helyettesíthető azonos tövű, egyszerűbb szóalakokkal (ANTAL 1964, DRESSLER 1989, MATTHEWS 1991, PLANK 1994);
4. a toldalék csupán egy szóosztály töveitől járulhat (KESZLER–LACZKÓ 2000, PLANK 1994);
5. a szemantikai kapcsolat a tö és a szóalak között mindig transzparens (BERRÁR 1973, DRESSLER 1989, KÁROLY 1965, KESZLER–LACZKÓ 2000, PLANK 1994);
6. a toldalék ma is produktív (BERRÁR 1973, DRESSLER 1989, KÁROLY 1965, KESZLER–LACZKÓ 2000, KIEFER 1998);
7. *a toldalékre jellemző a szinonimika, az alakkiegészülés (ARONOFF 1979, DRESSLER 1989, GREVISSE 1986, KÁROLY 1965, KESZLER–LACZKÓ 2000, PLANK 1994);
8. a toldalék az alapszó szófaját nem változtathatja meg (BERRÁR 1973, DRESSLER 1989, GREVISSE 1986, KÁROLY 1965, KESZLER–LACZKÓ 2000, KIEFER 1987, KIEFER 1998, MATTHEWS 1991, PETE 1997, PLANK 1994, SPENCER 1995);
9. *a toldalék nem okoz töváltakozást (PLANK 1994);
10. a szóalak jelentése mindig kompozicionális (DRESSLER 1989, KENESEI 1996, KIEFER 1998, MATTHEWS 1991, PETE 1997, PLANK 1994);

11. a toldalék nem játszik szerepet a szó bővítési lehetőségeinek, vonzatának meghatározásában (KÁROLY 1965, KESZLER–LACZKÓ 2000, KIEFER 1998, PLANK 1994);
12. *a szóalak nem alakítható szintagmává (BERRÁR 1973, KÁROLY 1965, KESZLER 1993, PAPP I. 1953, SZABÓ 1969);
13. a toldalék az adott szófaji kategória minden eleméhez hozzátehető (ANTAL 1961, BERRÁR 1973, KENESEI 1996, KESZLER–LACZKÓ 2000, PLANK 1994);
14. a toldaléknak van szintaktikai funkciója (DRESSLER 1989, HEXENDORF 1954, KÁROLY 1961, KÁROLY 1965, KESZLER–LACZKÓ 2000, KIEFER 1998, KIEFER 1987, MATTHEWS 1991, PAPP I. 1955, PLANK 1994, RÁCZ 1992, SPENCER 1995, VELCSOVNÉ 1968);
15. a toldalék nem hoz létre új lexémát (BERRÁR 1973, DRESSLER 1989, KÁROLY 1961, KESZLER–LACZKÓ 2000, KIEFER 1998, PAPP I. 1955, PLANK 1994, SPENCER 1995);
16. a toldalék szintaktikai szerkezetéhez járulhat (KENESEI 1998);
17. a toldalék a későbbi szófajváltást megtiltja (BERRÁR 1973, KESZLER–LACZKÓ 2000);
18. a toldalék nem játszik szerepet a szóalak szófajának meghatározásában (KÁROLY 1965, PLANK 1994, VELCSOVNÉ 1968);
19. a toldalék része egy többé-kevésbé zárt, véges rendszernek, ezért a szófaj minden egyedén kötelező (ANTAL 1961, ANTAL 1964, CARSTAIRS-McCARTHY 1992, DRESSLER 1989, KESZLER–LACZKÓ 2000, PLANK 1994, RÁCZ 1992, SPENCER 1995, VELCSOVNÉ 1968);
20. a toldalék lezárja a szóalakot (BERRÁR 1973, KÁROLY 1965, KENESEI 1996, KESZLER–LACZKÓ 2000, KIEFER 1998, RÁCZ 1992, VELCSOVNÉ 1968);
21. *a toldalék szó eleji helyzetben is szerepelhet (ANTAL 1961);
22. a toldalék kormányzás által jelölődik ki: például a szóalak egyeztetve van, vagy vonzatot fejez ki (DRESSLER 1989, KÁROLY 1965, KESZLER–LACZKÓ 2000, PLANK 1994, SPENCER 1995);
23. *a toldalék egyszerre több kategóriát jelöl (KESZLER–LACZKÓ 2000).

3. Az -é jellemzése

Ezeket a kritériumokat az -é morfémára alkalmazva a következőt kapjuk (a felsorolásban a + és – jelek a teljesülést/nem teljesülést jelzik; az -é-re vonatkozó állítások a kritériumok eredeti formájaként vagy tagadásaként álltak elő a megelőző jel szerint.

- *egy szóalakon belül ismétlődhet;
- + *nincs modális funkciója;
- + *a toldalékolt szóalak nem helyettesíthető azonos tövű, egyszerűbb szóalakkal;
- nem csupán egy szóosztály töveihez járulhat;
- + a szemantikai kapcsolat a tö és a toldalékolt szóalak között mindig transzparens;

A magyar toldalékmorfémák eloszlása és az -é morféma

- + ma is produktív;
- *nem jellemző rá a szinonimika, az alakkiegészülés;
- az alapszó szófaját megváltoztathatja;
- *nem okoz töváltakozást;
- + a szóalak jelentése mindig kompozicionális;
- szerepet játszik a szó bővítési lehetőségeinek, vonzatának meghatározásában;
- + *a toldalékolt szóalak szintagmává alakítható;
- + az adott szófaji kategória minden eleméhez hozzátehető;
- + van szintaktikai funkciója;
- + nem hoz létre új lexémát;
- járulhat szintaktikai szerkezethez;
- + a későbbi szófajváltást megtiltja;
- + szerepet játszik a szóalak szófajának meghatározásában;
- + nem része egy többé-kevésbé zárt, véges rendszernek;
- + nem zárja le a szóalakot;
- + *szó eleji helyzetben nem szerepelhet;

- + nem kormányzás által jelölődik ki;
- + *csupán egy kategóriát jelöl.

Az *-é*-re jellemző tulajdonságok összege (azaz a pluszok számának és a mínuszok számának a különbsége): 9, ez kicsit több 5-nél (ez ugyanis a derivációs és inflexiós morféma közötti hipotetikus választóvonal), ezért az *-é* mérsékelten inflexiós morféma tekinthető (a feltételes mód és a többes szám jele szintén 9 összegű).

Az ábrán látható a magyar toldalékmorfémák eloszlása. Az *x* tengelyen a tulajdonságösszeg, az *y*-on az adott tulajdonságösszegű morféma darabszáma olvasható le; az apró pontok az egyes toldalékmorfémákat, a görbe vonal az illeszkedő polinomot, a függőleges vonal a deriváció és inflexió közti hipotetikus határt, a nagy (színes) korong az *-é* morféma helyét mutatja.

Az *-é* morféma besorolásáról (legalábbis a korabeli tudományos paradigmát tekintve) kimerítő vitát folytatott Hexendorf Edit (1954, 1956) és Papp István (1953, 1955), a vita lényege azonban nem az *-é* morféma körül zajlott, hanem inkább a *j e l* mint toldalékmorféma-típus létjogosultságát taglalta, így részletesebb ismertetésétől eltekintek.

Antal László az *-é* morféma besorolásának kérdését strukturális módszerrel vizsgálta, s számára a fő kritérium a pozicionalításban rejlett. A magyar esetrendszer című tanulmányában ugyanis a főnévi esetragokon kívül megvizsgálta az *-é* birtokjelet is. Mivel az *-é* elem jel után is megjelenik (*kutyáké*), Antal álláspontja szerint nem lehet képző, de mivel megtűr maga mellett ragot (*kutyáét*), és jel előtt is előfordulhat (*kutyáméj*), rag sem lehet. Így az *-é* egyértelműen jel, minthogy „az alapvető paradigmatis értéket nem módosítja, s jellel társulhat bármely irányból” (ANTAL 1961: 76).

Tompa József az akadémiai nyelvtenban jó néhány számunkra is fontos tulajdonságát írja le az ún. birtokjelnek: „Az *-é* [...] arra mutat rá, hogy a szótőben megnevezett dolog egy említett vagy látott, illetőleg odagondolt más dolognak (mint birtoknak) *b i r t o k o s a*. [...] Szerepe egyes mondatokban a *-nak ~ -nek* ragos birtokos jelzőével párhuzamos, s az indoeurópai nyelvekre többnyire birtokos jelzői esetben – genitivusban – levő szóalakkal fordítható. [...] Az *-é* jeles szóalak jelentése általában úgy viszonylik a törmorfémában megnevezett jelentéstartalomhoz, mint a *b i r t o k o s n é v m á s é* a személyes névmáséhoz. [...] Az *-é* egyetlen magánhangzóból áll, tehát egyalakú jel [...] a változó tövű névszóknak *s z ó t á r i t ő a l a k j á h o z* kapcsolódik. [...] Egyes nyelvjárásaink mintájára a nyelvújításkor – sőt elvértve később is – előfordult, hogy a választékos írói nyelvben e tövű típusban mégis a rövid magánhangzós tövű változathoz járult az *-é* jel” (TOMPA 1961: 519–521). A kicsit hosszabban idézett jellemzés az *-é*-nek a gondolatmenetünk számára lényeges minden tulajdonságát leírja, de legalábbis implikálja.

Az *-é* morféma kutatásában a legjelentősebb szerepe azonban vitán felül Lotz Jánosnak volt. A magyar {-É} morféma című tanulmányában az

	<i>az én</i>	(gyönyörű szép háza)	<i>mban</i>
	<i>az eny</i>	– é –	<i>mbe</i>
és az			
	<i>az én</i>	(falu) <i>m</i>	(tornyá) <i>ban</i>
	<i>az én</i>	(falu) <i>m</i>	– é – <i>ban</i>
	<i>az eny</i>	– é – <i>m</i>	– é – <i>ben</i>

stb. példák mutatta levezetésből Lotz a következőre jut: „nyilvánvaló, hogy az -é a birtokolt nominális szintagma törészetét helyettesíti, arra mutat rá; minden más kötelező paradigmikus információ (grammatikai kategória), tehát szám, személyi vonatkozás és a személy száma, valamint a mondatviszonyító elemek (esetrag, névutó) maradnak. Ezért az -é nem tartozik a deklinációs paradigmába, se nem »jel«, se nem rag. Használata eltér minden más nominális képzőétől is, mert egyrészt disztribucionális szempontból követhet minden más bázisragot, és minden nomenképzőt is, másrészt követheti bármilyen bázisrag vagy esetrag vagy névutó. Mivel jelentése pronominalis, rámutató (vagy egy szintaktikai viszonyra, ami az összefüggésből ismert, vagy egy adott helyzetre), ezért vagy külön kategóriát kell az -é számára felállítani, vagy pedig a képző egészen rendkívüli alosztályának kellene tekintenünk, de semmiképpen sem »jel«-nek. Az első a jobb megoldás” (LOTZ 1976a: 187–189).

A vizsgált morféma fontos tulajdonságára hívja fel a figyelmet Balogh Judit: „A birtokos jelzőnek megfelelő értelmező [...] a birtokos utólagos hozzátoldásával értelmezi a jelzett szót: *Elkértem a könyvet, Jóskáét*. Ez az értelmezőfajta mindig tartalmazza az -é birtokjelet” (BALOGH 1999: 199).

A közelmúltban Kugler Nóra foglalkozott behatóbban az -é morfémával, különös tekintettel az egyeztetésben való szerepére. Az előző pontban szerepeltetethez hasonló szempontrendszer alapján ő jelnek tartja a kérdéses morfémát (KUGLER 1999: 207–208). – A legfrissebb szakirodalomban ugyanezre a konklúzióra jut Pete István is (PETE 1999: 490–491).

A fenti jellemzésekből, de leginkább a Lotzéból kitűnik, hogy az -é morféma nagyon sok tekintetben eltér a magyar toldalékmorféma-állomány többi elemétől. Az -é legmarkánsabb jelentésbeli jegye, az indirekt denotatív vagy indexikus jelentés azonban arra a következtetésre enged jutni, hogy az -é csupán átmenet tö- és toldalékmorféma között, s a j e l s z e r ű toldalékmorféma-archoz n é v m á s s z e r ű tömorfémaarc társul. (Ezt sugallta a bevezetőben említett alternatíva: tehát nem [vagy nem tisztán] toldalékmorféma az -é.) Ilyen átmenetekként léteznek képzőszerűek (-szerű, -fajta, -féle, -beli, esetleg -né; vö. KIEFER 1998: 228; ő az összetételi utótagra jellemző vonásokat érzi egyértelműen súlyosabbnak), illetve ragszerűek (-mód, -szám, esetleg -kor), csupán jelszerű utótagról nem tud a szakirodalom. (Az -é névmási jellegét mutathatja a birtokos névmásba való beépülése; a magyar névmásállomány nagy része több korábbi névmás kapcsolatából keletkezett.) Az -é-t azonban – a mai köznyelvet tekintve – egyértelműen utótagnak tekinteni nem lehet, hiszen amennyiben a/e végű tövekhez járul, tőalternációt okoz, s ez toldaléksajátosság. (A -né toldalék volta mellett is ez szól többek között, bár vö. a *Kunczené* alakot választási plakátokon.) Ha azonban figyelembe vesszük, hogy az -é előtti alternáció köznyelvi neologizmus (l. a Tompa-féle jellemzést), valamint hogy minden egyéb tötípusnál a szótári alakhoz járul, akkor az alternáció mint érv súlya jelentősen gyengül. Tovább gyengíti ezen érv súlyát, hogy az -é korai ősmagyar kori eredetű (KOROMPAY 1991: 262–263), s a korai toldalékok sokkal gyakrabban hívnak létre töváltakozást. Az -é-nek azon (képzőszerűnek tekintett) tulajdonsága is vallhat összetételi utótagságra, hogy meghatározza a szóalak szófaját.

Ha viszont az -é-nek névmási jelleget is tulajdonítunk, el kell helyeznünk a névmások rendszerében.

4. A névmások osztályozása

A névmások többféle rendszerezése közül számunkra a leghasznosabb a Kugler–Laczkó-féle, melynek fő szempontja a referencia fajtája: *s z i t u á c i ó f ü g g ő* (a névmás jelentését a beszédhelyzet határozza meg; a *deixis* ebben a csoportban a beszédhelyzet valamely elemére való rámutatást jelent), *k o n t e x t u s f ü g g ő* (a névmás jelentése a szövegkörnyezetből válik teljessé), *m o n d a t e g y s é g e n b e l ü l i*, *m o n d a t e g é s z e n b e l ü l i* (konnexió, azaz szintaktikai funkciójú referencia, amely a szöveg szintaktikai összefüggőségét alakítja ki más elemekkel együtt) típusokat vesznek fel, valamint ötödikként (a vonatkozó, határozatlan és általános névmások miatt) megemlítik azt az esetet is, amikor *n i n c s r e f e r e n s c s o p o r t* (KUGLER–LACZKÓ 2000: 157).

A hagyományos névmásokat és a referencia fajtáján alapuló kategóriákat veti össze táblázatuk:

	Szituáció- függő	Kontextus- függő	Mondategy- sége n belüli	Mondategé- szen belüli	Nincs referens
Személyes					
1. és 2. szem.	+	–	–	–	–
Személyes					
3. szem.	+	+	–	–	–
Visszaható	–	–	+	–	–
Kölcsönös	–	–	+	–	–
Mutató	+	+	–	+	–
Vonatkozó	–	–	–	+	–
Kérdő	–	–	–	–	+
Határozatlan	–	–	–	–	+
Általános	–	–	–	–	+

(KUGLER–LACZKÓ 2000: 157)

Az *-é* referenciális tulajdonságait elemezve [+ szituációfüggő, + kontextusfüggő, – mondategysége n belüli, + mondategészen belüli, – nincs referens] a mutató névmások hagyományos osztályát kapjuk.

5. Az *-é* etimológiájának esetleges revíziója

Mindezen tények alapján felmerülhet egy újabb ötlet az *-é* etimológiájának kérdésében. De annak ismertetése előtt, Korompay (1991) nyomán tekintsük át a ma általánosan elfogadott származtatást. „Kialakulása igen nagy valószínűséggel az ősmagyar korra tehető. [...] Elemtörténeti előzménye az a lativusrag, melynek föltehető alapnyelvi formája **-i* volt, s mely később *-á/-é* alakban vált a magyar ragrendszer tagjává. A funkcionális fejlődés döntő mozzanata minden bizonnyal a tulajdonítást kifejező állítmányi szerepkör megjelenése volt: »(A) nyíl (a) vadászé.«, »(A) háló (a) halászé.« stb. Az eredeti lativusi funkciónak ilyen irányú bővülése korántsem kivételes jelenség: a hová? kérdésre felelő helyhatározó természetes kiindulópontja lehetett a 'felé' → 'neki' → 'övé' típusú fejlődésnek. Számos morfológiai tény tanúskodik arról, hogy a lativus és a dativus, illetve a dativus és a genitivus között mély belső

összefüggés van; vö. a m. *-nak/-nek* részeshatározó-rag lativusi előzményét; másfelől a birtokos jelző *-nak/-nek* ragjának az előbbiből való származását” (KOROMPAY 1991: 262).

Később megemlíti, hogy „a lativusrag részt vesz a palato-veláris illeszkedés folyamatában, a birtokjel [...] viszont egyalakú toldalékként viselkedik” (KOROMPAY 1991: 263), ennek a jelenségnek azonban magyarázatát nem adja.

Ez a származtatás ugyan funkcionális fejlődéssel áthidalja az etimológia gyengeségeit, de a lativusrag > -é változás jelentéstani alátámasztása nem kellően erős. Az egyalakúság mint nyitott kérdés szintén nem erősíti az etimológiát.

Ha feltesszük, hogy az -é-ben lakozó (mutató) névmási tulajdonságok a morféma eredeti arcát tárják elénk, nem meglepő, ha etimontként is az *e* mutató névmást jelöljük meg. Hogy névmás agglutinációjával keletkezik toldalék, egyáltalán nem szokatlan, gondoljunk csak a személyes névmási eredetű igei személyragozásra és névszói személyjelezésre. Az agglutináció az egyalakúságot is megmagyarázza, hiszen a hangrendileg csak semleges magánhangzót (*i, é*) tartalmazó agglutinálódott toldalékok (*-ért, -ig*), nem fejlesztenek ki palatális/veláris párt.

Az -é kialakulását hang- és alaktani szempontból így magyaráznám: $*e + *-\beta (< *-\eta) \sim *e + *-\gamma (< *-\eta) > *e\beta \sim *e\gamma > *eü > *ei > -é$. A $*\beta \sim *-\gamma (< *-\eta)$ gyakran használt névmásképző volt az ősmagyar korban, például a T/1. és T/2. személyes névmásokban, illetve az 1. és 2. személyű személyes névmási accusativusokban (ez utóbbiakban szabályosan -g-vé fejlődve) mutatható ki (vö. D. MÁTAI 1999: 439–441).

*

Az -é „birtokjel” indexikus mivoltának bemutatásától egészen egy lehetséges új etimológia felállításáig jutottunk el, s beláttuk, hogy az -é morféma a magyar nyelvben igen speciális helyzetű. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ezen morféma nemcsak a magyarban, hanem a világ nyelvei közt is különlegesnek mondható: feltehetőleg egyetlen más nyelvben sincs pontos megfelelője (KOROMPAY 1992: 350, ROT 1994: 81, FODOR 1999: 139).

Irodalom

- Antal László 1961. A magyar esetrendszer. Nyelvtudományi Értekezések 29. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Antal László 1964. A formális nyelvi elemzés. Studium Könyvek 44. Gondolat. Budapest.
- Aronoff, Mark 1979. Word formation in generative grammar. Linguistic Inquiry Monographs 1. MIT Press. Cambridge–London.
- Balogh Judit 1999. A jelző és az értelmező. Magyar Nyelvőr 123: 191–207.
- Bar-Hillel, Yehoshua 1970/1997. Indexikus kifejezések. In: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.): Nyelv – kommunikáció – cselekvés. Osiris Kiadó. Budapest. 1997, 171–187. (= Indexical expressions. In: uő: Aspect of language. Hebrew University. Jerusalem. 1970, 70–88; fordította: Pléh Csaba.)
- Berrár Jolán 1973. Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar alaktana és szófajtana köréből. Tankönyvkiadó. Budapest. 99–124.
- Carstairs-McCarthy, Andrew 1992. Current morphology. Routledge. London.
- Dressler, Wolfgang U. 1989. Prototypical differences between inflection and derivation. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung 42: 3–10.
- Fodor István 1999. Balázs Géza: Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón. Magyar Nyelvőr 123: 136–139.
- Grevisse, Maurice 1986¹². Le bon usage. Grammaire française. Duculot. Paris-Gembloux.

- Hexendorf Edit 1954. Az *emberé*-féle alakok toldalékának elnevezéseiről. Magyar Nyelv 50: 301–318.
- Hexendorf Edit 1956. A jelfunkció és egy bíráló kérdéséhez. Magyar Nyelv 52: 611–616.
- Károly Sándor 1961. A szóelemek általános kérdései. In: Tompa József (szerk.): A mai magyar nyelv rendszere I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 295–312.
- Károly Sándor 1965. A szóképzés grammatikai jellegéről, szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitásról. Nyelvtudományi Közlemények 67: 273–289.
- Kenesei István 1996. Képző vagy nem képző? In Terts István (szerk.): Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól. II. 92–5. Janus Pannonius Tudományegyetem, PSZM Projekt Programiroda. Pécs.
- Kenesei István 1998. A toldalékmorfémák meghatározásáról. Magyar Nyelvőr 122: 67–80.
- Keszler Borbála 1993. A szinkronia és a diakronia viszonya a képzők vizsgálatában. In: Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben. Budapest. 99–103.
- Keszler Borbála 2000. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 67–76.
- Keszler Borbála–Laczkó Krisztina 2000. Alaktan. In: Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 35–64.
- Kiefer Ferenc 1987. A magyar főnév esetei. Magyar Nyelvőr 83: 481–6.
- Kiefer Ferenc 1998. Alaktan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó. Budapest. 187–289.
- Korompay Klára 1991. A névszójelezés. In: Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó. Budapest. 259–283.
- Korompay Klára 1992. A névszójelezés. In: Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó. Budapest. 321–354.
- Kugler Nóra 1999. Az *-é* jeles (birtokosságbeli) egyeztetés. In: Kugler Nóra–Lengyel Klára (szerk.): Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Budapest. 205–209.
- Kugler Nóra–Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 152–174.
- Lotz János 1976a. A magyar {-É} morféma. In: uő: Szonettkoszorú a nyelvről. Gondolat. Budapest. 185–190.
- Mártonfi Attila 1999. A magyar toldalékmorfémák rendszere. Szakdolgozat. Budapest.
- D. Máta Mária 1999. A névmások története a középmagyar kor végéig. Magyar Nyelvőr 123: 438–464.
- Matthews, P. H. 1991². Morphology. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press. Cambridge.
- Papp István 1953. A szó nyelvtani jellege. Magyar Nyelv 49: 359–370.
- Papp István 1955. A jelfunkció kérdéséhez. Magyar Nyelv 51: 290–297.
- Pete István 1997. A szóképzés kompozicionális jellegéről. Magyar Nyelvőr 121: 470–475.
- Pete István 1999. A szó szerkezeti és derivációs elemzése. Magyar Nyelvőr 123: 483–495.
- Plank, Franz 1994. Inflection and derivation. In: Asher, R. E. (ed.): The encyclopedia of language and linguistics III. Pergamon Press. Oxford–New York–Seoul–Tokyo. 1671–1678.
- Pléh Csaba 1998. A mondatmegértés a magyar nyelvben. Osiris Kiadó. Budapest.
- Rác Endre 1992. Nyelvtantanításunk néhány terminológiai kérdése. In: Balázs Géza–Selmeczi Kovács Attila (szerk.): Nép – nyelv. Tanulmányok Fülöp Lajos 60. születésnapjára. Néprajzi Múzeum. Budapest. 30–32.
- Rot Sándor 1994. Hungarian. Its Origin and Originality. Korona Kiadó. Budapest.
- Sipos Pál 1991. A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó. Budapest. 353–400.

-
- Spencer, Andrew 1995. Morphological theory. An introduction to word structure in generative grammar. Blackwell Textbooks in Linguistics 2. Blackwell. Oxford–Cambridge.
- Szabó Zoltán 1969. A lexikológiai és a grammatikai szóképzésről. *Magyar Nyelv* 65: 39–45.
- Tompá József 1961. Az -é (többes számban -é + -i) birtokjel. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I.* Akadémiai Könyvkiadó. Budapest. 519–522.
- Velcsov Mártonné 1968. A szóelemek általános kérdései. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó. Budapest. 87–95.

D. MÁTAI MÁRIA

***A BELSŐ REKONSTRUKCIÓ KÉRDÉSÉHEZ
(ŐSMAGYAR KORI SZÓFAJI VÁLTOZÁSOK)***

1. Ha az ősmagyar kor nyelvéllapotáról akarunk ismereteket szerezni, akkor – a történeti nyelvtudomány különféle forrásai, eszközei, módszerei közül – nem használhatjuk azokat, amelyek írásbeliséghez, nyelvemlékekhez vannak kötve, hiszen ebből a korból ilyenek nem maradtak ránk. Pedig hosszú periódusról, 1500–2000 évről van szó. Első nyelvemlékeink csak a honfoglalás utáni időkből származnak. Mégis sok mindent feltárt a magyar nyelvtudomány e korszak állapotáról és változásairól.

Most csak a két legújabb összefoglaló munkát, A magyar nyelv történeti nyelvtanát (BENKŐ (főszerk.) I., 1991) és az új Magyar nyelvtörténet című tankönyvet (KISS–PUSZTAI (szerk.) 2004) említem. Mindkettőben hosszú fejezetek szólnak az ősmagyar korról, az akkori magyar nyelv minden szintjéről, minden részrendszeréről. A nyelvészeti munkák (a régebbiek is [és a más nyelvekről szólók is]) két oldalról közelítik meg a nyelvemlékek nélküli kort: egyrészt a kiindulás felől, onnan, hogy milyen volt a nyelvi rendszer az ősmagyar kor elején, másrészt a vége felől, vagyis az első nyelvemlékekből kibontható nyelvi rendszerből tekintve visszafelé. Amit az alapnyelvből nem örököltünk, de az ősmagyar kor elején már megvan, az az ősmagyar korban jött, jöhetett létre (vö. BENKŐ–ABAFFY–RÁCZ 1984: 129–144).

Az ősmagyar kor eleji állapotot az uráli–finnugor történeti összehasonlító nyelvészet tárja elénk (például: HAJDÚ 1966, HONTI 1997 [1979], BERECSKI 1996). De a továbbgondolás, a következtetés igényével beszélnek arról is, hogy mi történt, történhetett a nyelvvel és a nyelvben az ősmagyar kor folyamán.

A magyar nyelvtörténet kutatói az ősmagyar kor végének, az ősmagyar kor elejének a nyelvéllapotát igyekeznek feltárni, s ebből – az ősmagyar eleji állapothoz viszonyítva – törekszenek visszakövetkeztetni az ősmagyar kor változásaira. (Az ősmagyar koron belüli időhöz kötéshez nagyon jól felhasználhatók az akkori jövevényszavak, persze csak körültekintő, sok szempontot figyelembe vevő elemzés révén. Ebből a szempontból példamutató Abaffy Erzsébet (1994) tanulmánya: *Ősmagyar jövevényszavaink vallomása egykorú fonémarendszerünkről.*)

Ha az ősmagyar kor eleji szinkronia adataiból, szinkronikus elemzés révén próbáljuk megismerni, kikövetkeztetni a feltehető ősmagyar kori nyelvi jelenségeket, összefüggéseket, alakokat és funkciókat, állapotokat és változásokat, akkor belső rekonstrukciót végzünk (vö. GLÜCK 1993: 270, 503; JARCEVA 1998: 409–410; BUßMANN 2002: 559; a módszer elemzése, értékelése nagyobb lélegzetű munkát kíván). – Az ilyen rekonstrukció valószínűsége különböző fokú lehet. A *-ben* határozórag például már megvan a Halotti beszédben (HB.). Ha ennek ősmagyar kori névutói előzményét akarjuk rekonstruálni, akkor – a HB.-beli *belé*, *belől* névutó és a *-ben* rag morfológiai felépítése és hangalakja alapján – teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a névutó **belen* hangalakú volt

(ugyanígy például: **eret* névutó > *-ért* rag, **royol* névutó > *-ról* rag). A *-nek* vagy a *-vel* vagy a *-hoz* rag névutói előzményeként feltett **-nek*, **-bel*, **χozá* rekonstrukciókban viszont a morfológiai felépítés és a hangalak valószínűsége kisebb, ezért célszerű eljűk kitenni a kérdőjelet.

2. A továbbiakban az ősmagyar kor szófaji rendszeréről és szófajváltozási folyamatairól szeretnék röviden képet adni. Arról, milyen volt e rendszer az ősmagyar kor elején, majd arról, hogy milyen szófaji változások zajlottak ebben a korban; s közben néhány példán igyekszem illusztrálni a belső rekonstrukció módszerét.

Az ősmagyar kori szófaji változásoknak két fő típusát különítem el (a jövevényszavakról most nem beszélek):

a) Az egyik az az eset, amikor egy szó szófaja morfológiai eszközzel, a szóalkotás különféle módjai révén változik meg [például: *tő* + *képző*, *tő* + *tő*].

b) A szófaji változás másik fajtája pedig a szófajváltás. Szófajváltáson azt a grammatikai változást, változási folyamatot értem, melynek során úgy változik meg valamely szó szófaja (azaz szintaktikai, morfológiai és szemantikai viselkedése), hogy eközben morfológiai változás nem történik (vö. D. MÁTAI 2003a, 2003b). – Még egy megjegyzés: A szófajváltást is folyamatnak, nem „lecserélésnek” tekintem. Az *őrségváltás*, *pénzváltás* típusú *váltás*-sal szemben (vö. ÁGOSTON 1993: 188–189, 299–300) a szófajváltást az jellemzi, hogy egy darabig vagy hosszú távon a régi szófaji érték is megmarad, így kettős (vagy többes) szófajúság áll elő. A *hátra* határozószó például az ősmagyar korban vált igekötővé, határozószói-igekötői kettős szófajú szóvá, s az így keletkezett szófaji kettősség ma is fennáll. (A szófajok rendszerezésének problémáira, óriási irodalmára nem térek ki.)

Az ősmagyar kor elején a következő szófajokkal számolhatunk: – a lexikai szófajok (vagy fogalomszók) közül: ige, igenév, ige-névszó, főnév, melléknév, számnév, névmás, határozószó; – a grammatikai szófajok (vagy viszonszók) közül: névutó (vö. BERECKZI 1996: 42–46, ZSILINSZKY 1991: 442–444), igekötő (HONTI 2001: 357–367), módosítószó, partikula (JUHÁSZ 1991: 501–507). Nyilván volt indulatszó is (vö. GALLASY 1991: 514–522), bár ezt nem mindenki tekinti szófajnak (vö. KENESEI 2000: 93–107, 2001: 215–222).

Ha ezt a rendszert összevetjük az ősmagyar elejével, az derül ki, hogy az ősmagyar korban elég erős szófajváltozási folyamatok zajlottak, e változás mindkét típusát (szóalkotás, szófajváltás) tekintve is. Ezek eredményeképpen egyrészt új szófajok, szófaji alosztályok keletkeztek, másrészt megnőtt a kettős szófajú szavak száma. (A kettős szófajúság megszűnése – úgy, hogy az egyik szófaji érték visszaszorul – s ezáltal új egyszófajúság előállása szűkebb körű jelenség. Így szűnnek meg például egyes ige-névszói kettősségek, például a *fűr*, *sző* főnévként elavul, csak igeként él tovább; vö. A. MOLNÁR 1991: 553–562).

3. Az ősmagyar korban új szófajként jött létre a *kötőszó*. Mivel a finnugor nyelvekben nincs olyan kötőszó, amely az alapnyelvig lenne visszavezethető, legelső szövegméleinkben viszont bőven vannak kötőszók, azt kell mondanunk, hogy ezek az ősmagyar korban jöttek létre. De hogy miből és hogyan, arra fennmaradt szövegeink nem adnak választ. Azt e szövegek, illetve szavak elemzése, rendszerkapcsolatainak föltárása, azaz a belső rekonstrukció segítségével deríthetjük fel.

Ha a korai kötőszói adatokat funkcióik, morfológiai felépítésük, keletkezésük szerint rendszerezzük, két fő csoportjuk különül el: a) az egyik az összetétel mint szóalkotási mód révén keletkezetté, például *avagy* (Ómagyar Mária-siralom (ÓMS.), PAPP 1991: 749), *hanem* (Königsbergi Töredék (KTSz.), vö. JUHÁSZ 1991: 476–488; HAADER 1991: 734–735), b) a másik csoportot pedig azok a kötőszók alkotják, amelyek szófajváltás eredményei. Ilyenek például a *hogy*, *ha*, *mert*, *mint*. De miből és hogyan váltottak szófajt? (vö. D. MÁTAI 1991: 418–419, 431–432; JUHÁSZ 1991: 479–482).

E kötőszók alárendelő mondatokat vezettek, illetőleg vezetnek be, morfológiai felépítésüket tekintve pedig névmástő plusz határozórag együtteséből állnak. Az adatok helyes értelmezése, az összefüggések felismerése, az adatok időrendjétől sokszor eltérő fejlődési fokozatok kronológiájának megállapítása, azaz a belső rekonstrukció a következő képet, változási folyamatot rajzolja elénk (a korai adatokból következtetve visszafelé), a folyamatot a *ha* kötőszó változásával illusztrálva.

A Königsbergi Töredékből már feltételes mellékmondatot bevezető, valódi kötőszóként adatható („*mert ha ȳfien ev num uolna ... benne býnut lelhetneýnc*” ’mert *ha* isten ő nem volna [= mert *ha* ő nem az isten volna] ... benne bünt lelhetnének’), tehát valódi kötőszóvá válása ősmagyar kori lehet. De milyen előzményből? A KTSz.-ből való adat világítja meg ezt: „*mvnybe[le] ha tekunte ... o—un keppe[n] scola*”: ’mennybe *ha* (’amikor’) tekintte ... azonképpen szóla’. A kötőszó előzménye az ’amikor’ jelentésű vonatkozó névmási határozószó (ami önálló mondatrész és azonos alakú a kérdő névmási határozószóval). Tehát ennek a határozószónak is meg kellett lennie az ősmagyar korban, annak egy korábbi szakaszában, esetleg már az alapnyelvben. A (vonatkozó névmási) határozószó → (valódi) kötőszó irányú szófajváltás is ősmagyar kori lehet. Egy ’amikor ... , akkor ...’ felépítésű időhatározói összetett mondatban az időviszonyt háttérbe szoríthatta az okság, illetve a feltételesség jelentésmozganata, és így a mondatjelentéssel együtt a (kötőszói szerepű) vonatkozó névmási határozószó is ártétkelődött: a konkrétabb időhatározói jelentés átadta helyét az elvontabb, logikailag sajátos feltételes jelentésnek.

Vonatkozó névmási határozószó, majd valódi kötőszó vált a *mi* névmás -ért ragos alakjából is: *miért* > *mért* > *mért*. Ez is ősmagyar kori esemény, hiszen a KT.-ből már magyarázó mellérendelő kötőszóként idézhető: „*E— o— ȳfien ... quit sceplev nem illethet. mert [’hiszen, ugyanis’] ha ȳfien ev num uolna benne býnut lelhetneýnc*” ’Ez az isten ... kit szeplő nem illethet, *mert* ha isten ő nem volna (= mert ha ő nem az isten volna), benne bünt lelhetnének’.

Kötőszó keletkezett még — határozószón kívül — partikulából is (vö. KUGLER 2000). Ebben az esetben az előzményszó sem önálló mondatrész. Ilyen a korai szövegekben gyakori *és*, valamint az *is*, mindkettő *es* hangalakban. Előzményük az ősmagyar *es* nyomatékosító, kiemelő szerepű partikula. (Ez *is* alakban ma is él, például: „Hogy *is* hívják?”, „Tudod *is* te azt!”, „Úgy *is* van!”)

Az ’is’ jelentésű, hozzátoldó kapcsolatos szerepű *es* kötőszó a mondathangsúlyos rész után állhatott, ahogy a KTSz.-ban előfordul: „*feld[e]n menyén e f*”: földön, mennyen *is*; ez a szórendi helyzet az *es* eredeti kiemelő funkciójából következik. Az *es* viszont elvesztette ezt a szerepet, nyomatékosított egységről levált, és az egyszerű mellérendelés kötőszavává lett. Szövegmondat-, tagmondat- és mondatrész-kapcsoló szerepe is volt (vö. HB.: „*ýa pur e f chomuv uogmuc*” ’bizony, por és hamu vagyunk’; vö. JUHÁSZ 1991: 484–486).

Indulatszó jellegű partikulából származik a *de* ellentétes kötőszó. (Ma is van ilyen használata: „*De* fázom!”, „*De* finom!”.) A *de*-vel kezdődő ellentétes mondat tehát eredetileg egy önálló felkiáltó mondat volt. A HB.-beli „*ge* feledeve” is eredetileg az lehetett: „*De* elfelejtette!” A *de* partikula ellentétes tartalmú mellérendelésben állva válhatott kötőszóvá az ősmagyar korban (vö. JUHÁSZ 1991: 486–487).

Az ősmagyar korban kötőszó még igéből is keletkezett, például *vagy*, *akár*. Ezek az igei előzmények az ősmagyar kor korábbi szakaszában eredetileg önálló tagmondatok voltak. Szófajváltásukkal egyidejűleg tehát nemcsak mondatrészi értékük tűnt el, hanem mondatértékük is, azzal, hogy beleolvadtak az őket követő egységbe. Ilyen az egyes és páros (többszörös) *vagy*, valamint a páros (többszörös) *akár* (< *akar* ige).

A *vagy* E/3. személyű ige utalószó nélküli alanyi alárendelés főmondata volt („*Vagy* [(az) van] elmész, *vagy* [(az) van] maradsz.”); itt a létige archaikus, E/3.-ban is ragtalan alakja (*vagy*) őrződött meg; ez vált választó, illetőleg magyarázó kötőszóvá. Az összetett *avagy* választó kötőszó léte (vö. ÓMS.) arra utal, hogy az a főmondat, melyben a *vagy* ’van’ ige szerepelt, utalószóval együtt is volt alanyi alárendelés főmondata: *a(z) vagy* ’az van’, s a predikatív szerkezetből lett az összetett *avagy*.

Az ősmagyar korban két szófaji alcsoport keletkezett, amelyek a névmások rendszerét gazdagították: a birtokos névmás (*enyém, tiéd* > *tied, övé* stb.) és a visszaható névmás (*magam, magad, maga* stb.), melyeknek paradigmái ragszilárdulással jöttek létre.

4. Az alapnyelvből örökölt, ilyen értelemben ősi szófajok is sok új elemmel gyarapodtak az ősmagyar korban (és persze később is), mindkét módon, szóalkotással és szófajváltással is.

E színes, eseménydús forgatagból most csak a *tahát* (> *tehát*) ’akkor’ jelentésű határozószó keletkezéséről, keletkezési idejéről és módjáról, valamint változásairól szólok, arról, amit a kérdésről a belső rekonstrukció módszerének alkalmazásával mondani lehet.

Mit mutatnak az adatok? Először is azt, hogy a *tahát* összetett szó. Utótagja az önmagában is ’akkor’ jelentésű *hát* adverbium. De korai kódexeinkben ez már háttérbe szorult, és egyre inkább az *akkor(on)*-t használták helyette. Adatolható viszont a *hát* ’hát, bizony’-féle jelentésben, töltelékszószerű elemmé, partikulává válva, például a Szabács Viadalából (1476 k.) [itt eredeti, időhatározószoji jelentésében is szerepel]; kötőszói szerepére a 16. század elejéről van adatunk (Jordánszky-kódex: 371).

Ha a *hát* határozószó morfológiai felépítését vizsgáljuk, kiderül, hogy *-t*-je primer locativusrag, töve, a *há* > *ha* pedig eredetileg önálló határozószó, mégpedig ’hová?’ jelentésű, alapnyelvi eredetű helyhatározószó.

Mikor mehetett végbe a *há* + *t* > *hát* ragszilárdulás? Ez is ősmagyar kori lehet, hiszen a *hát* korai kódexeinkben már nem annyira eredeti ’akkor’ jelentésében, hanem inkább továbbfejlődött funkciókban fordul elő.

Az alapnyelvi *há*? ’hová?’ határozószó eredeti helyhatározószoji jelentése egyes nyelvjárásainkban ugyan ma is él (*Há mész?*), de időhatározóvá fejlődése is korán megtörtént. Mikor lehetett ez a „korán”? – Ez a jelentésváltozás is az ősmagyar korban, annak is korai szakaszában történhetett meg. Mi utal erre? Egyrészt az, hogy az ősmagyar korban ’mikor’ jelentésű határozószóként már ritkán fordul elő, másrészt az, hogy szófajilag továbbfejlődött, kötőszói szerepében is adatolható már a korai ősmagyar korból:

KT.: „*mert ha ȳfen ev num uolna ... benne býnut lelhetneýnc*”: ’mert *ha* isten ő nem volna (mert *ha* ő nem az isten volna) ... benne bünt lelhetnének’. – A *tahát* összetétel *ta*-előtagja a korai ómagyar korra (önálló névmásként) kiveszett.

A *tahát*, a *hát* és a *ha* lexémák különféle funkciókban jelentkező adatainak elemzéséből tehát a következő történeti (kronológiai) folyamat rajzolódik ki:

Az alapnyelvi eredetű *há?* ’hová?’ helyhatározószó a korai ősmagyar korban *há?* ’mikor?’ jelentésű időhatározószóvá vált. Ezen – szintén még az ősmagyar korban – megszilárdult a *-t* locativusrag, s így ’akkor’ jelentésű időhatározószó keletkezett. Ez az időhatározói jelentés – szintén még az ősmagyar korban – elkezdett gyengülni, visszaszorulni. Ezért a *hát* ’akkor’ időhatározószóhoz – a jelentést egyértelműsítő céllal – előtagként hozzájárult a nyomatékosító szerepű *ta*- mutató névmás. A *tahát* ’akkor’ összetétel is az ősmagyar korban jött létre.

A *tahát* határozószó – hangalakját tekintve és szófaji szempontból is – az ómagyar korban tovább is fejlődött: ebből lett a *tehát* következményes kötőszó (vö. RÁCZ 1963). Ez a változás azonban már „a szemünk előtt” történt, a fokozatokat nyelvelméletes adataink mutatják, így ehhez már nincs szükségünk a kikövetkeztető módszerre.

Irodalom

- Abaffy Erzsébet 1994. Ősmagyar jövevényszavaink vallomása egykorú fonémarendszerünkről. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200: 9–20.
- Ágoston Mihály 1993. A magyar halmaznevek. Forum Könyvkiadó. Újvidék.
- Bakró-Nagy Marianne-Bánréti Zoltán-É. Kiss Katalin (szerk.) 2001. Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai. Osiris Kiadó. Budapest.
- Benkő Loránd–Abaffy Erzsébet–Rác Endre 1984. Tájékoztató „A magyar nyelv történeti nyelvtana” munkálatairól. Magyar Nyelv 80: 129–144.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1991. A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. (TNyt. I.) Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bereczki Gábor 1996. A magyar nyelv finnugor alapjai. Universitas Kiadó. Budapest.
- Beard, Robert 1995. Lexeme-Morpheme Base Morphology. A General Theory of Inflection and Word Formation. State University of New York Press.
- Bußmann, Hadumod 2002. Lexikon der Sprachwissenschaft. 3., aktualisierte und erweiterte Auflage, Kröner Verlag. Stuttgart.
- Gallasy Magdolna 1991. Az indulatszók. In: TNyt. I. 514–522.
- Glück, Helmut 1993. Metzler Lexikon Sprache. Herausgegeben von Helmut Glück. Weimar. Verlag J. B. Metzler. Stuttgart.
- Haader Lea 1991. Az alárendelő mondatok. In: TNyt. I. 728–745.
- Hajdú Péter 1966. Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Honti László 1997 (1979). Az ugor alapnyelv kérdéséhez. Budapesti Finnugor Füzetek 7. Budapest.
- Honti László 2001. A magyar igekötő: nyelvünk kései jövevénye? In: Kiefer-Eml. Osiris Kiadó. Budapest. 357–367.
- Jarceva [Ярцева, В. Н.] 1998. Большой энциклопедический словарь. Языкознание. Главный редактор В. Н. Ярцева. 2-е изд. Научное издательство. „Большая Российская энциклопедия”. Москва.
- Juhász Dezső 1991. A kötőszók. In: TNyt. I. 476–500.
- Juhász Dezső 1991. A módosítószók. In: TNyt. I. 501–513.

- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 75–136.
- Kenesei István 2001. A szótól a szófajig. In: Kiefer-Eml. 215–231.
- [Kiefer-Eml.] I. Bakró-Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin (szerk.) 2001.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2004. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika (MGr.)*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kugler Nóra 2000. A partikula. In: MGr. 275–281.
- D. Máta Mária 1991. A határozószók. In: TNyt. I. 401–432.
- D. Máta Mária 2003a. A szófajváltás általános kérdései. In: Bakró-Nagy Marianne és Rédei Károly (szerk.): *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 278–84.
- D. Máta Mária 2003b. A magyar szófajváltás fő jellemzői. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest. 70–76.
- [MGr.] I. Keszler (szerk.) 2000.
- A. Molnár Ferenc 1991. A két- és többszófajúság; a szófajváltás. In: TNyt. I. 553–562.
- Papp Zsuzsanna 1991. A mellérendelő mondatok. In: TNyt. I. 756–751.
- Rác Endre 1963. A magyar nyelv következményes mondatai. *Nyelvtudományi Értekezések* 39.
- [TNyt.] I. Benkő Loránd (főszerk.) 1991.
- Zsilinszky Éva 1991. A névutók. In: TNyt. I. 442–460.

NÉMETH RENÁTA

MÉG EGYSZER A DULAKODIK : TÜLEKEDIK SZÓPÁR EREDETÉRŐL

1. A *dulakodik* ~ *tülekedik* szópár a szóhasadással foglalkozó szakirodalomban

A szóhasadás jelenségével foglalkozó alapvető szakirodalom példaanyagában többször is felbukkan a *dulakodik* : *tülekedik* szópár. Horger Antal a hangrendi párhuzamról értekezve (HORGER 1927: 127–138) azon állításának bizonyítására használja fel, miszerint a „nyelvünk hangtörténete folyamán spontán módon csakis veláris > palatális irányú átcsapások történtek” (HORGER i. m.: 132). Témáját nem érinti, így – mondhatni – természetes módon siklik el afelett, hogy a szópár két eleme nem pusztán egy fonológiai oppozíció alapján állítható egymással szembe, illetve egymás mellé. A *dulakodik* : *tülekedik* párt Balázs János (BALÁZS 1967: 148–156) egyfelől szintén a palatális–veláris magánhangzók oppozíciója mentén kialakult tőpárok között említi, másfelől a mássalhangzó-váltakozásra alapuló alakpárok között, a *d* : *t* szembenállására hozza példának.

A szópárral legrészletesebben – tudomásom szerint – Grétsy László foglalkozik a szóhasadásról írt könyvében, mint „a hangrendi átcsapás útján keletkezett változatok egyik legérdekesebbiké”-vel (GRÉTSY 1962: 106). Véleménye szerint a feltehetően elsődleges *dulakodik* ’verekedik, birkózik’ jelentésű változat a *dül* ige származéka.¹ Az alapigét – a CzF.-t kivéve – etimológiai szótáraink szerint ismeretlen eredetűnek tartják.

Legtöbb etimológusunk – köztük Bárczi Géza (BÁRCZI 1956: 10, SzófSz.), Pais Dezső (PAIS 1960: 315), Horger Antal (HORGER i. m.: 127, 131, 138) – szerint a *tülekedik* szóalak a *dulakodik* azonos értékű, palatális hangrendű párja. A hangváltakozás mögött feltételezett hangváltozási folyamat két lépésből áll:

dül → *dulakodik* > *dülekedik* > *tülekedik*,

azaz a gyakorító képzővel ellátott veláris hangrendű alapigéből hangrendi átcsapással létrejön a nyelvjárásokból ismert és egyfajta hangtani átmenetet képviselő (vö. GRÉTSY i. m.: 107) *dülekedik* alak, majd a *d*- zöngétlenedése nyomán kialakul a *tülekedik* allomorf.

2. A szóhasadás modellezhetősége

Grétsy a szóhasadást olyan nyelvi folyamatként definiálja, „amelynek eredményeképpen egy szó akár alapelakjában, akár képzős, jeles vagy ragos formájában két, esetleg több

¹ Grétsy Ballagi szótárára utal, aki szerint a *dulakodik* első jelentése ’folytonosan, több ideig dül’ (GRÉTSY i. m.: 106).

alakváltozatra bomlik ugyanabban a nyelvben, s az alakváltozatok között részleges vagy teljes jelentésselkülönülés áll be, függetlenül attól, hogy a hangalak vagy a jelentés szándéktalan megoszlása, illetőleg tudatos megosztása előzte-e meg a másikat” (GRÉTSY i. m.: 16). A szóhasadás alapképlete, ahol „a” a hangalakot, „j” a jelentést szimbolizálja, a következő: $a + j > (a_1 + j_1) \sim (a_2 + j_2)$.

Ha a biológus szemével nézzük, ez a képlet megdöbbenően hasonlít a sejtosztódás folyamatára. Mintha a szavak – akárcsak a papucsállatkák – osztódással szaporodnának. Az eredeti egy helyébe két majdnem azonos egység lép. Egészen pontosan az ősből kiválik egy utód. Az utód nyilván hordozza az ő tulajdonságainak egy részét. A folyamat során azonban feltehetően az ő is megváltozik. Valójában maga a világ változik meg: egy helyett két elem van benne, és a kettő egymással részleges azonossága és részleges különbözősége (hasonlósága) révén kölcsönviszonyban áll. A két elem szétválásától fogva önálló életet él, működésük ugyanakkor egy élő szervezetben szükségszerűen össze is függ. Idővel gyakran eltérő funkció betöltésére válnak alkalmassá az organizmusban.

A sejtosztódás analógiája természetesen nem tökéletes. Míg az élővilágban nem kétséges, hogy előbb jön létre az új alak, aztán tehet szert saját funkcióra, a nyelvben ez nem mindig van így. Grétsy több példával igazolja, hogy bár sok kutató az alakhasadást tartja elsődlegesnek, előfordul az is, hogy az egyetlen eredeti szóalak jelentése differenciálódik, sőt gyakran már a szóhasadás folyamatának kezdetén több alak- és jelentésváltozattal számolhatunk (GRÉTSY i. m.: 25–26). A folyamat lényegét – kiindulását és végeredményét – tekintve azonban ez talán nem is olyan fontos. Ha ugyanis egyetlen kiinduló alakot feltételezünk egyetlen jelentéssel, arról nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy hamarosan polyszémá válik. De amíg az eltérő hangalakok létre nem jönnek, a szóhasadás nem indulhat meg. Ugyanígy: ha eltérő hangalakokat feltételezünk egyetlen jelentéssel, szinte bizonyos, hogy a nyelvi gazdaságosság jegyében az egyik hangalak eltűnik, vagy valamiféle önálló jelentésre tesz szert, azaz bekövetkezik a szóhasadás. Úgy tűnik tehát, hogy a szóhasadás kulcsa nem annyira a jelentésmegoszlás, mint inkább az alakváltozatok kialakulása.

Az újgrammatikus hangváltozási modell és a lexikális diffúzió elméletének ismeretében kézenfekvő, hogy az alakváltozatok létrejötte alapvetően a hangváltozásokhoz kötődik. A jelenségkör természetesen rendkívül bonyolult, most azonban elég annyi, hogy a hangváltozás során létrejövő új hangalak a régi mellé lép, és a két alak egy ideig együtt létezik. Csakhogy a szó hangtestét érintő hangváltozások gyakran sorozatban követik egymást, ráadásul a szóhoz csatlakozó további morféma, elsősorban képzőelemek szintén hatással vannak a szó hangalakjának további változásaira. Így például a rekonstruált **lonjcsjä* tö szabályosan a következőképp változott:

**lonjcsjä > lonjdzsjä > ladzsjä > lagya > lagy > lágy*

Ez a diakrón sor különösen érdekes, ugyanis a hangváltozás egyes fázisai – az adott szinkronia beszélőközösségében önálló jelentéshez (funkcióhoz) jutván – megőrződtek a lexikonban. A **lonjcsjä* alapalakot – a nazális + zöngétlen affrikáta depalatalizálódása után – *loncso-s* szavunk őrzi. A következő fázisban modellált *lonjdzsjä* hangalak – depalatalizálódás és dezaffrikálódás után – adja a mai *langyo-s* szavunk alapját. A következő *ladzsjä* hangalak adja a *lág*y szót. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy nem is

egy, hanem legalább három hangváltozási sorral kell számolnunk, azaz az eredeti diakrón sorból új diakrón sorok „ágaznak le”:

1. **lonjcsjá > loncsa- → loncso-s*
2. **lonjcsjá > lonjdzsjá → langyo-s*
3. **lonjdzsjá > lādzsja > lagya > lagy > lágy*

A mai nyelvtudatban ezek között a szavak között nincs semmiféle kapcsolat, erre csak az etimológia deríthet fényt, mégpedig a jelentéstani összefüggések feltárásával. Nem hiába int Mészöly Gedeon: „...ha nyelvünk eredeti anyagának történetét vizsgáljuk, nagyon figyelmeznünk kell az alakváltozatokon és alaki változásokon kívül a jelentésváltozatokra és jelentésváltozásokra” (MÉSZÖLY 1982: 242).

Módszertani szempontból úttörő jelentőségűnek tűnik Benkő Loránd tanulmánya, melyben négy tövet vezet vissza egyetlen közös őstőre. A *vil-* töből származtatja az *l : r* közismert váltakozása alapján a *vir-* tövet, majd a *vil-*, illetve a *vir-* töből intervokalikussá válással a *vill-* és a *virr-* töveket. A három diakrón sor

1. *vil- > vir-*
2. *vil- > vill-*
3. *vir- > virr-*

a szinkrón nyelvi rendszerben két oppozíció, az *r : l* váltakozása, ill. a rövid : hosszú mássalhangzók megfelelése mentén rendeződik:

<i>vil-</i>	↔	<i>vir-</i>
↑		↓
<i>vill-</i>	↔	<i>virr-</i>

A magyar nyelv története során mássalhangzórendszerünk legjelentősebb mértékű átalakulása az ősmagyar korban zajlott le, míg magánhangzórendszerünk elsősorban az ómagyar kor folyamán strukturálódott át. Természetesen arról sem feledkezhetünk meg, hogy nyelvtörténetünknek ez a két szakasza gyakorlatilag törzsi, majd később területhez kötődő nyelvjárások története, azaz az alakváltozatok sok esetben nyelvjárási eloszlást mutatnak. A mássalhangzókat érintő hangváltozások által létrehozott alakváltozatokat mindenesetre a magánhangzókra ható hangváltozások tovább szaporíthatták. Ennek a potencialitásnak a gondolatával érdemes – egyelőre pusztán elméleti síkon – eljátszani. Kiindulásul, összejtül vegyünk egy CVCV struktúrájú ősi tövet. A nyelvjárási megosztottságot figyelembe véve a vokálisok egyik nyelvjárásban lehetnek velárisok, a másikon palatálisok. Ez persze egyetlen nyelvjáráson belül is előfordulhatott, a hangrendi átcsapás jegyében. Így tehát máris két töváltozattal számolunk: *C_iC_i*, illetve *C_iC_i*. Az ómagyar korban kiteljesedő labializálódási és nyíltabbá válási tendenciák hatására a magánhangzók módosulása újabb allomorfokat hoz létre, így a veláris hangrendű allomorf háromfelé hasadhat, a palatális hangrendű viszont akár öt új alak öse is lehet. Ha mindemellett még egyetlen mássalhangzó-változást is felteszünk, máris tizenhat allomorffal

számolhatunk, és akkor még nem vettük számításba a rövid : hosszú magánhangzók opponálási lehetőségét.

Szemléltetésül viszonylag jól feltárt példaként szolgáljon az ősi **pVr- : fVr-* tőpárnak a fgr. szókezdő **p- > f-* hangfejlődési tendenciára épülő hasonlóan modellezhető hasadozása (1. táblázat). A mai magyar vokalizmus szimmetriájára alapuló táblázatban² feltüntettem továbbá az ezekhez Pais Dezső etimológiája nyomán kapcsolt *fVr- : fVrr-* tövet (PAIS 1932: 117–119), valamint az éppen kedves ünnepeltünk által bizonyítottan ide tartozó *fVr- : fVl(y)-* tövet (HORVÁTH 1999: 193–196). Efféle rendszerbe foglalhatnánk a szókezdő mássalhangzó zöngésülésén alapuló **kVr- : gVr-* tő vagy a Pais Dezső (PAIS 1962) által feltárt *szér* szócsaládját is.

	palatális				veláris	
	illabiális		labiális			
f.	pIr-	fIr-	pŰr-	fŰr- <i>fürdik</i>	pUr-	fUr-
k.	pĚr- <i>pěrdül</i>	fĚr- <i>fěrdül, fertő</i>	pÖr- <i>pörög</i>	fÖr- <i>förgeteg</i>	pOr-	fOr- <i>forog</i>
a.	pEr-	fEr-			pAr-	fAr-

1. táblázat

Mészöly utal rá, hogy Bárczi Gézának „feltűnik a teljesen ismeretlen vagy nagymértékben bizonytalan eredetű szavak számottevő tömege. Ezek az ismeretlen vagy kétes eredetű szavak legnagyobbbrészt a magyar nyelv ősi szókincséhez tartoznak” (MÉSZÖLY i. m.: 242). Úgy vélem, érdemes hasonló módon közelíteni ezekhez az ismeretlen, uráli, finnugor vagy ugor korinak tűnő tövekhez is. A hipotetikusán létrehozott allomorf-rendszer érdekes etimológiai összefüggéseket tárhat fel, de legalábbis további kutatásra, elmélkedésre inspirál.

A jelentéstani oldalról mindeddig kevesebb szó esett. A szóhasadás egyik feltétele, hogy az eredeti tő poliszém jelentésstruktúrával bírjon. A jelentésfejlődés feltérképezése kapcsán azonban felmerül egy szempont, amelyet inkább a grammatikatörténeti vizsgálatoknál szoktak hangsúlyozni: ez pedig a pótkompetencia kérdése. A terminus technicust tudatosan szélesebb értelemben használok, beleértve a világ dolgait megismerő és megnevező elődeink észjárását, gondolkozásmódját, asszociációs rendszerét – voltaképp egész világnézetét. Ahogy Varsa Mátyás írja: „A régi embert ugyanaz a cél vezette a

² A zárt *ĕ* és nyílt *e* hangok megkülönböztetésétől eltekintek. A táblázatban vastag betűvel jelölöm a potenciálisból megalósult, lexikalizálódott allomorfot, alatta néhány példával.

nyelvalkotásban, ami bennünket, hogy a világ dolgait és összefüggéseit minél pontosabban tudja szavakba önteni. Csakhogy az ő fejében másként állt össze a világ. Mindenekelőtt minden dolog szorosan összefüggött a lélekkel. [...] ...más dolgokat találtak azonosnak és más dolgokat különbözőnek, mint mi. A tartalmi (értsd: lelki) azonosság vétele olyan dolgokat is összekapcsol, amiket mi ma teljesen összetartozhatatlannak tartunk” (VARSA 2003: 75); „...a mitikus gondolkodású ember – akárcsak a mostani – az új dolgokat régi ismeretei alapján képezi le. Ugyanez történik a nyelvben is, az új tárgyak, fogalmak, cselekvések stb. jelöléséhez szükséges szavakat (ha nem idegenből veszi át), a régiekből alkotja valamilyen praktikus, vagy vallásos természetű hasonlítás alapján. (Utóbbi dominál – a mindenütt jelenlévő szakralitás miatt.) [...] Az azonos alakú szavak, egyező tövek mögött sok esetben mitikus jellegű azonosságok állhatnak” (VARSA i. m.: 73).

Ugyanerre a problémára utal Mészöly: „Véleményem szerint a sikertelenség [ti. az etimológia feltárásának sikertelensége, l. fentebb] oka, hogy főképpen jövevényszavakkal bábó nyelvészeti irodalmunk gyakran jövevényszavakhoz való módszerrel [ti. hangtani vizsgálati módszerrel] szokott nyúlni az eredeti magyar anyaghoz is, azaz sokszor elhanyagolja a jelentést, az ősi primitív kor elnevezés-adásának lélektanát” (MÉSZÖLY i. m.: 243).

Mindezeket azért bocsátottam előre, mert a következőkben a dolgozatomban első pontjában ismertetett *dulakodik* : *tülekedik* szópárhoz ezzel a módszerrel közelíték.

3. A *dulakodik* ~ *tülekedik* szópár etimológiája

3.1. A *tula*- allomorf

Vegyük újra szemügyre a rendelkezésünkre álló három, az idők folyamán egymástól elhasadt alakváltozatot: *tülekedik* : *dülekedik* : *dulakodik*. Ezek két oppozícióba rendezhetők (az alakok elsődlegessége most nem fontos); egyfelől a *tülekedik* : *dülekedik* áll szemben egymással a zöngétlen : zöngés zárhang különbsége alapján, másfelől a *dülekedik* : *dulakodik* opponálódik a hangrend szempontjából. Tételezzük fel, hogy ez a három allomorf nem lineáris diakrón sorban áll, hanem töváltozatai a *vil-* tö mintájára jöttek létre. Kérdés, hogy ezen az alapon mi a negyedik, egyelőre hipotetikus allomorf. Nos, egyfajta „fonológiai aránypár” segítségével a következő eredményt kapjuk:

Ha	<i>dülekedik</i>	:	<i>dulakodik</i> ,
Akkor	<i>tülekedik</i>	:	x?
Így	x	=	<i>tulakodik</i> .

Olyan igét, hogy *tulakodik*, ma nem ismerünk. A kikövetkeztetett „ige” azonban két irányból is megközelíthető. Ha a képzőből indulunk ki, ide kapcsolhatjuk a CzF. által említett „tájdivatos” *tulakozik* igét, melynek jelentése ’Mintegy tolakodva bizonyos akadályon, tömegesen által vergődik’. A *-kOzik* és a *-kOdik* szinonim visszaható képzők, a lexéma másik eleme tehát a feltételezett *tula-* tö. A jelentés definíciója a másik lehetséges megközelítést előlegezi meg. A tö felől indulva – a töbelseji magánhangzó nyíltabbá válását feltételezve – eljutunk a *tol* igéhez. Ide kapcsolható az a figyelemreméltó tény, hogy a CzF. a *tol* címszó alatt a következőt írja: „...túl a Dunán köznépies kiejtéssel: *tul*, honnan

tulakodik, és *dulakodik* am. *tolakodik*.” A *tülekedik* ige jelentését egyébként érdekes módon több értelmező szótárunk is a *tolakodik* szó segítségével magyarázza. Így például az ÉrtSz.: ’<Ember> erőszakosan igyekszik a tömegben át előrejutni, helyet biztosítani magának; *t o l a k o d i k*’ (kiemelés tőlem).

3.2. *Tol* és *dúl*

Ha tehát a potenciális tövekkel való „hangtörténeti játékot” komolyan vesszük, arra jutunk, hogy a *dúl* ige – melyet a *dulakodik* igében kétségkívül felismerni vélünk – és a *tol* ige valaha egyetlen szó lehetett. Ez a magyar hangtörténetből ismert fejlődési tendenciák fényében problémamentes feltevésnek tűnik. Az ősi szókezdő **t-* az ősmagyar kor első felében általában zöngésül és *d-*-vé válik (vö. ug. **tumpu* > *domb*, fgr. **tunĕ* > *dug*). Ellentétes irányú, **d-* > *t-* változást nem feltételezhetünk, hisz egyfelől a *d* fonéma a magyar nyelv önálló életében fejlődött ki, másfelől a zöngétlenedés amúgy is szórványos hangváltozásnak minősül. Ez azonban azt jelenti, hogy a *dulakodik* : *tülekedik* szópair esetében nem a *dulakodik*-ből vezetjük le a *tülekedik* alakot, ahogy ezt Bárczi, Horger és Pais, valamint az ő kutatásaikat felhasználva az EWUng is tette.³ A CVCV struktúrájú tö magánhangzóinak minőségéről annyit talán mondhatunk, hogy velárisak lehettek. Így a rekonstrukciós szabályokat figyelembe véve a kutatás ezen pontján például egy ősi

(o) (a)

alakot feltételezhetünk.

Hátravan még a két ige jelentéstani oldalról való összekapcsolása. A *tol* ige eredete a TESz. és az EWUng. szerint ismeretlen. Mai elsődleges jelentése ’vkit, vmít nyugalmi helyzetéből kimozdítva valamely testrészével, főleg kezével folyamatosan és egyenletesen odébb nyom’ (ÉrtSz.). A *told* címszó alatt etimológiai szótárainkban további utalást találunk a gyakorító *-d* képzővel ellátott alapige jelentésére nézve: „Keletkezésének alapja a *tol*-nak ’valahová tesz, helyez’ jelentése lehetett” (TESz.).

A szinkrón szemantikai összefüggések alapján úgy vélem, hogy az ősi *tol* ige alapjelentése ennél valamivel konkrétabb lehetett. A *tol* igét ma gyakran a *nyom* szinonimájaként használjuk, a két ige egymást definiálja.⁴ A közös jelentésmozzanat a ’távolító szándékú mozgatás’. Az, hogy az így eltávolított dolog egyik helyről a másikra kerül, természetes velejárója a folyamatnak. Ez túl általános ismérv, a jelenség nem erről ismerszik meg. Az azonban fontosnak tűnik, hogy amikor valamit önmagunktól (el)távolítunk, az erő kifejtést igényel, hisz közben általában valamilyen (fizikai, illetve átvitt értelemben érzelmi, szellemi) ellenállást is le kell győznünk. Az is gyakran megesik –

³ „Es [*tülekedik*] dürfte aus *dulakodik* (> *dúl*) durch vokalharmonischen Umschlag und Stimmhaftwerden anl *d* > *t* entstanden sein” (EWUng.).

⁴ Vö. ÉrtSz. Erről tanúskodnak az olyan frazémák, mint *kitolja a szemét* : *kinyomja a szemét*; az olyan kifejezések, mint *a szülő nő nyom* : *tol-ó fájásai vannak*; és bizonyos nyelvtörténeti adatok, pl. JordK.: 693 – *Az zolgak koronath kőteenek tőwyskbewl es feyebe tolyaak*.

főképp, ha nem szilárd tárgyat, vagy ha szilárd tárgyat is, de nem szilárd anyagon tolunk –, hogy a képlékeny anyag összetorlódik, összetüremlik, összegyűrődik.

Úgy látom, a *dül* ige eredeti jelentése innét, ebből a szituációt jellemző mozzanatból válik érthetővé. Értelmező szótáraink a *dül* ige szinkrón jelentésszerkezetében elsődleges jelentésként a 'kíméletlenül pusztít, rombol (ellenség)' értelmet adják meg, majd ebből vezetnek le a második jelentést: 'pusztító erővel tombol, zajlik (harc, indulat)'. A *tol* igével kapcsolatba hozva véleményem szerint a szituációnak egy másik mozzanata domborodik ki, mégpedig az, hogy *dül*-ás közben a dolgokat felforgatják, a dolgok összetorlódnak, egymás hegyére-hátára kerülnek. A CzF. szótárban ez a *dül* ige második jelentése: „Erőszakosan ide-oda hány, vet, forgat, felzavar, mint a rablók tenni szoktak.” Ezt ma az alapige igekötős alakja, a *fel-dül* fejezi ki. Az idők folyamán tehát, úgy tűnik, a szituációt jellemző jelentésmozzanatok komplexumából mások ('pusztítás', 'heves indulatok', 'rablás', 'adó fejében való erőszakos elkobzás') váltak dominánssá.

Azt, hogy a *tol : dül* igepár számára egy közös 'erővel nyomva eltávolít, és – ennek következtében – a mozgásba került anyag rendezetlenné válik' jelentésű, a fenti képletben megadott hangalakú összót feltételezzünk, más érvek is támogatják. Vegyük szemügyre a *tolakodik (tulakodik) : dulakodik*, illetve a *tülekedik : dülekedik* igék jelentését.

A *tolakodik* elsődleges jelentése ma 'erőszakosan, lökdösődve (nyomakodva, magát előre tolva) igyekszik előrejutni'. Fentebb láttuk, hogy a szinonim képzős *tulakozik* ige jelentése ugyanígy adható meg. A *dulakodik* ige elsődleges jelentése ma 'verekedik, viaskodik, birkózik'. Régi jelentése '(vadul) tülekedik'.

Lássuk tehát a *tülekedik* igét!⁵ Elsődleges jelentése azonos a *tolakodik* elsődleges jelentésével: 'erőszakosan igyekszik a tömegen át előrejutni'. Ez tehát ismét a feltehető szóhasadás mellett szóló tény. A szótár természetesen a *tülekedik* igénél is utal a régi 'dulakodik, birkózik, verekszik' jelentésre. Grétsy László megemlíti, hogy „*tülekedik* igénk hébe-hóba előfordul 'öklelőzik' jelentésben is” (GRÉTSY i. m.: 108). Példaképp a következő idézeteket hozza: „Az egész ház ódon... volt. A kapu fölött egy *tülekedő* bika volt kifaragva” (Mikszáth 1901/1907. Öreg szekér. 90); „a juhász némán ballag nyája után és nagyritkán intéz egy-egy szót hozzája. Ezt is csak speciális esetekben, ha például két hevesvérű kos összetülekedik és ökleli egymást” (Budapesti Hírlap. 1921. okt. 23. 2) (GRÉTSY i. m.: 109). Grétsy szerint ez a jelentés a jelentésfejlődést nem magyarázza, ill. nem azt bizonyítja, hogy „a *tülök*, *kürt* és a *tülekedik* között etimológiai rokonság áll fenn, hanem csupán azt, hogy a hangalaki hasonlóság – főleg a nyelvjárásokban – befolyásolta, hajtotta *tülekedik* igénket a 'dulakodik → (szarvval) öklel, öklelőzik' jelentésfejlődés irányába” (GRÉTSY i. h.). Magam ezzel szemben – a *tülekedik* igének a *tülök* és a *kürt* szavakkal való esetleges kapcsolatától most eltekintve – úgy vélem, hogy ha a *tülekedik* igét a *tol* töből származtatjuk, akkor a 'dulakodik' jelentés könnyen magyarázhatóvá válik: egészen egyszerűen arról van szó, hogy a *tülekedő* állatok a szarvukat összeakasztva

⁵ Szó volt róla, hogy a *dülekedik* nyilvánvalóan a *tülekedik* és a *dulakodik* metszéspontjában, nem túl stabil nyelvi alakulatként jöhetett létre. Grétsy példáit idézem: „1871: »Megkövetem alássan vitéz kapitány uram, nemis *dülekedtem* (kötödtem én velle), hanem csak áltam hogy ütött« (Székely-napt. 35; 1873: »egy nagy jegenyefának vetette a vállát,... s azzal látszott *dülekedni*« (Csalóka P. 6)» (GRÉTSY i. m.: 108).

próbálják elto/ni egymást az adott helyről. CzF.-nál: „Tolakodnak a homlokkal vivó kosok, ökrök.”

3.3. Tulok és tülök

Ezen a ponton nem kerülhetjük el, hogy kitekintsünk *tulok* és *tülök*, valamint ez utóbbi kapcsán *tülköl* szavunk etimológiájára is. A fenti fejtegetéssel – és talán a józan paraszti ésszel is – leginkább Kner Izidor velős megfogalmazása áll összhangban: „*Tülök* a *tulok* szóból vedlett és a szarvasmarhák *t ü l e k e d* éséből származik” (KNER 1932: 153, kiemelés tőlem). Etimológiai szótáraink ennél sokkal bonyolultabb megoldásokat keresnek, ám hiába. Mindkét szó etimológiáját bizonytalannak, ismeretlennek nyilvánítják.

A *tulok* szót illetően a SzófSz. megemlíti, hogy „van török származtatása, vö. csagatáj *туруқ* 'ua.', azonban ennek az egyetlen adatnak a megléte is kétes; mongol egyeztetése (vö. *tuhgul* 'borjú', egy feltett, de ki nem mutatott török *tughuluq* közvetítésével) nem valószínű.” Lényegében az EWUng. is hasonló állásponton van.⁶ A szó jelentése azonban sokat segít, főképp, ha tisztában vagyunk a névadásban érvényesülő *pars pro toto* elvével (HORVÁTH 2001: 108–113). Mészöly eddig is többször idézett rövidke írásában ugyanerre az elvre utal, amikor azt írja: „Az elnevezés pedig éppen nem volt meghatározás, éppen nem jelölték meg nyelvi eszközzel a fogalomnak valamennyi meghatározó jegyét, tulajdonságát, hanem tulajdonképpen közvetlenül csak egy jegynek, egy tulajdonságnak volt nyelvi megfelelője az illető elnevezés, az illető szó, s az a szó ily módon csak ráértéssel vált a több, nyelvillel jelöletlen jegyet, tulajdonságot magában foglaló fogalomnak elnevezésévé” (MÉSZÖLY i. m.: 242).

Mármost, ha a *tülekedik* : *tulakodik*, ill. *dülekedik* : *dulakodik* igéinket a *tol* igéből származtatjuk, egészen kézenfekvőnek látszik, hogy a *tulok*, a '(herélt) szarvasmarha' a rá legjellemzőbb viselkedésformáról kaphatta a nevét, arról tudniillik, hogy *tol-akodik*, *tulakodik*. Az a testrésze, szerve, amivel *tulakodik*, a *tülök*.

Tülök szavunkkal legutóbb Martinkó András foglalkozott behatóan (MARTINKÓ 1957). Ő a főnév 'kürt' és a belőle képzett *tülköl* ige 'kürtöl' jelentése felől közelített a szóhoz. Nem is tehetett másként, hisz etimológiai szótáraink az általam javasolt – és Kner Izidor által olyan természetesnek tekintett – etimológiát és az erre alapozott jelentéstani összefüggést egyelőre nem ismerik. Véleményem szerint a *tülköl* (< *tülök* + -öl) igének ez a jelentése egészen természetesen fejlődhetett a *tülök* 'szarv' másik, az öklelésen kívüli felhasználási módja alapján, hisz *tülköl* annyi, mint 'tülköt fújva hangot ad'.

Etimológiájában Martinkó Horgerre támaszkodik (HORGER 1932: 153, 183), aki szerint *tülök* szavunk elvonás a *tülköl* igéből. Ez utóbbi viszont a *kürtöl* igéből alakult úgy, hogy a szó hangtestében metatézis ment végbe, majd a szóbelseji *r* *l*-lé változott: *kürtöl* > *türköl* > *tülköl* 'marhaszarvból készült hangszert – kürtöt – fúj'. Eszerint tehát a *tülök* szó a *kürt*-ből szóhasadás nyomán különült el.

⁶ „Es kann mit dem Vorausgesetzten atürk W zusammenhängen, das aus atürk **toy*- 'geboren werden' mit VBSf -*l* und wahrsch mit NBSf -*q* entstand und die Bed 'junges Tier, Kalb' hatte. Schwierigkeit der Herleitung ist, daß eine solche Abl im Türk nicht nachgewiesen werden kann; vgl jedoch: atürk **toyum* 'Schlachtvieh'; mong *toyul* 'junges Tier, Kalb'. Vermutlich Vorstufe: **tuyluk*.”

Martinkó szerint a Horger által feltett hangfejlődés elvileg kifogástalan, a jelentésfejlődés azonban problematikus. Horger, ill. Martinkó feltevésének azonban egyfelől alapvetően ellentmond az a néprajzi tény, hogy a *tülök* 'szarv' ősi szókészleti elem. Másfelől gondot jelent, hogy a fejlődéssor közbülső fázisát képviselő *türköl* ige a régi adatokban 'öklel' jelentéssel szerepel: 1574 k. *Ellenségemre keményen törkölec* (TESz.). Egyébiránt ilyen adatokat mai tájszótárainkban is találunk: *türük* (MTSz.), *tűrökkel* (UMTSz.), *türkeltünk* (UMTSz.); sőt az Ormányságban a *türkös* két jelentése: 1. '(kürttel jelző) éjjeli őr', 2. 'öklelődni szerető'. Ez a két tény éppenséggel az általam képviselt álláspontot látszik támogatni.

Martinkó szerint az ősi alak a *türök* : *türk*, ebből később alakult ki a *tülök* : *tülk*. Az ezekhez kapcsolt *tülekedik* igében az általa feltételezett hangfejlődés: *türlekedik* > *tüllekedik* > *tülekedik*, azaz szerinte a *tür(ö)*-tő *-l* gyakorító és a *-kOdik* visszaható képzővel ellátott alapformájában teljes hasonulás és mássalhangzó-rövidülés zajlott le. Grétsy azonban megjegyzi, hogy a *türlekedik* alakra – bár Martinkó ennek kikövetkeztetett voltát nem jelzi csillaggal – nincs adat, és az átmeneti *tüllekedik* alakra is csak egy példát talált a MTSz.-ban (GRÉTSY i. m.: 107). A hangtani levezetés tehát meglehetősen kétségesnek mondható. Ami az ige jelentését illeti, az Martinkó szerint a '(szarvval, azaz *tűrökkel* : *tülökkel*) öklel, öklelőzik → viaskodik, dulakodik' változás eredményeképp alakult ki (MARTINKÓ i. m.: 123). Ez az elképzelés természetesen nem párhuzamos alak- és jelentésmegoszlással, hanem voltaképp konvergens jelentésfejlődéssel magyarázza a *tülekedik* és a *dulakodik* igéknek a – legalábbis a régi nyelvben meglévő – szinonímiáját.

Martinkó tehát voltaképp azt mutatja meg, hogy a *tül*-allomorf hogyan lép a *tür*- : *tűr*-alakok mellé. Már csak az a kérdés, hogy az ősi töként feltett *tür*- : *tűr*- milyen jelentésben szerepel Martinkó etimológiájában, és miféle szemantikai fejlődéssel igazolja annak helyességét.

3.4. *Tül*- és *tűr*-

Úgy vélem, az ősi *tol* tönek *tol* és *dúl* alakokra hasadását és a címben megjelölt két ige etimológiai összefüggését kellően alátámasztottam. Ez persze azt is jelenti, hogy Martinkó András véleményével nem értek egyet. Ezzel együtt a *tür*- : *tűr*- és a *tül*-tövek összekapcsolását rendkívül figyelemreméltónak találom (vö. *türköl* stb.). Ehhez illeszthető ugyanis egy véleményem szerint kulcsfontosságú, ám eddig értelmezhetetlennek tűnő nyelvi adat. Grétsy a SzamSz.-ból idézi: „*Türibika* ~ fn. 'tülekedősi játék'. (Két gyerek kiáll s fejüket egymásnak szegve, mint a *tüllekedő* bikák, igyekeznek egymást hátra *tolni*.)” (Grétsy i. m.: 109, a ritkítással jelzett kiemelések tölem). A *tül*- és a *tol*-tövekről véleményem szerint a fentiekben bizonyítottam, hogy közös ősrre mennek vissza. A tájnyelvi adat alapján – és itt utalok Martinkó fejtegetéseire – azonban úgy tűnik, hogy a *tül*-allomorf tovább hasadt, és az *l* : *r* hangváltakozás létrehozta a *tűr*-allomorfot. Ezen a ponton azonban valóban szembe kell néznünk a 3.3. végén, a *tür*- : *tűr*-ige jelentésével kapcsolatban feltett kérdéssel.

Ez a tö ma elsősorban igekötővel ellátva használatos (*be*-, *ki*-, *le*-, *feltűr*), illetve tovább képezve a *türe-mlik*, *türe-mkedik* igékben található meg. A TESz. és az EWUng. szerint ez az ige nyelvünkben honfoglalás előtti török jövevényszó, és az ujjur és csagatáj *tür*-

'összehajt(ogat), ráncol, csavar, teker, felgyülemlik, felhalmozódik', a türkmén *düyr-* és jakut *tür-* 'összegöngyöl' igékkel rokonítható. Eszerint őseink egy *tür-* vagy *tūr-* alakot vehettek át. Ugor származtatását a TESz. explicite tévesnek tartja.

Ezzel a véleménynyel – a turkológiában való megfelelő szakmai tájékozottság híján – nem szálllok vitába, mindössze egy felvetést teszek. A rokonított török igék jelentésében (ahogy Martinkó András *tür-* : *tūr-* igéjének jelentésében is) valójában két különböző jelentésmozzanat keveredik. Az egyik a 'gyűrés, ráncolás', a másik a 'csavarás, göngyölés'. Kérdés, hogy ez a két jelentés eredendően függ-e össze, vagy az idők során kumulálódott, ill. mosódott-e egybe?

Ha a jelentések felől közelítünk – és tudjuk, hogy a szavak egymást értelmezik, sőt, ahogy ez a dolgozat is mutatja, ezek az interpretációk gyakran etimológiai összefüggéseket rejtenek – érdekes eredményre jutunk. Kétséggkívül ez a *tür-* : *tūr-* található meg a ma már kevésbé használatos *tür-emlik* igében. Az ÉrtSz. szerint a *türemlik* első jelentése 'ráncokba vonódik; ránc, g y ű r ödés keletkezik rajta'. A második jelentés témánk szempontjából sokkal szemléletesebb: '<A Föld felszíne, földkéreg> a Föld belső erőinek működésére, hatására elmozdulva egymásra g y ű r ödik, t o r lódik.' A *tol* ige jelentését vizsgálva a 3.1.-ben kiemeltém, hogy jelentésszerkezetének az egyik fontos mozzanata 'a nyomás hatására az érintett képlékeny anyag meg g y ű r ödése, felt ű r e m lése'. Ha a *ki-*, ill. *betür* igére gondolunk, akkor is a 'gyűrés' mozzanata domborodik ki. Az Ormányságban használatos *összetürköl* ige 'tűrőget, nyomkod összéb' jelentéssel is bír (MTSz.). Ez akár azt is jelentheti – hisz hangtani akadály nincs –, hogy a *gyűr* ige a *tür* elhasadt allomorfa. A felvetés mindenesetre több más érv alapján is érdemesnek látszik arra, hogy jobban megvizsgáljuk, hisz a *gyűr* ige (ahogy a *gyűr* : *gyürke* főnév is!) bizonytalan, illetve ismeretlen eredetű.

A másik fontos összefüggést a *tür* 'csavar, teker, göngyöl' jelentése felől találjuk meg. Érdekes módon a *fel-*, *letür* igékben ez a mozzanat emelkedik ki. Ennek a jelentésfejlődésnek persze praktikus alapja is lehet. Hisz ha az ingujjat feltürjük (felgyűrjük, feltoljuk a karunkon – mikor nekigyűrűközünk a munkának), akkor visszacsúszik, ezért aztán fel is göngyöljük. A magyar azonban ismeri a *csűr-csavar* kifejezést. A *csűr* elem etimológiája meglehetősen kétes. A TESz. szerint ikerszó, osztódással alakult a *csavar* igéből. Analóg példaként – és ez fel kell, hogy tűnjön – a nyelvjárási *gyúr-gyavar* 'gyömöszöl', *gyűr-gyavar* 'tördeli a kezét' (MTSz.) „ikerszókat” hozza. A *t : cs* hangváltakozásra nem egy példát ismerünk. Úgy vélem, ez alapján megfontolandó az is, hogy a *csűr* igét a *tür* igéből származtassuk.

Az utóbbi két felvetés persze komolyabb tanulmányokat igényel, azonban röviden itt és most is megfontolandók, ha a *tür-* tövet hangtani és jelentéstani oldalról is a *tol* : *dúl* szócsaládjába tartozó *tül-* tőhöz kapcsoljuk. Véleményem szerint erre a 'gyűr(öd)és' jelentésmozzanat ad szemantikai alapot, a hangtani összefüggés pedig akadálytalan.

A *tür* 'gyűr, gyűrőget' jelentésű ige etimológiáját vizsgálva két – talán egyformán jogosnak tűnő – megoldást is találtunk. Hogyan foglalkozunk ilyenkor állást? Véleményem szerint egy tágabb perspektívában – az uráli nyelvrokonságon túl – a két etimológia nem feltétlenül zárja ki egymást. Másrészt viszont megfontolandó, hogy ha egy tövet belső magyar fejleményként is adekvátnak magyarázhatunk, szükséges-e jövevényszóként

azonosítanunk. Az persze, ha más nyelvcsaládbeli elemekkel egyeztetni tudjuk, nagyon fontos lehet – egy, a nyelvcsaládokat összekapcsolni próbáló kutatás számára.⁷

3.5. *Tür-* és *tör-*

Röviden érdemes pár szót szólni a *tol* : *dúl* összefüggés kapcsán felmerülő hipotetikus allomorfok közül a *tör*-ről is. A *tör* igének most azt a jelentését emelem ki, amely szerint *tör* annyi mint 'egy cél felé nyomul, törekszik.' Feltűnik, hogy a *tüledik* ige átvitt jelentését az ÉrtSz. ezzel az igével magyarázza: 'Nagy fáradtsággal küzd vmiért, t ö r tet, erőszakosan t ö r ekszik vmire, vmi után' (kiemelés tőlem).

A *tör* ige eredete ismeretlen. A TESz. szerint ugor, finnugor egyeztetése téves, török jövevényszóként való magyarázata viszont főként alaktani okokból kevésbé valószínű. Anélkül, hogy a probléma megoldására itt kísérletet tennék, felhívom a figyelmet arra a lehetőségre, hogy a *tör* igét – a jelentéstani fejlődés alapos átgondolása, revíziója után – a *tol* : *dúl* ige szócsaládjába kapcsoljuk.

3.6. *Tol* és *tor-*

A hipotetikus allomorfokat útjelzőként használva végül a legkitaposottabb és a címben megjelölt szópár etimológiáját tekintve legjelentősebb ösvényt járjuk végig, a jól ismert *l* : *r* váltakozás alapján.

A TESz. elismeri, hogy a *tor-lik*, *tor-lódik*, *tor-lad*, *tor-lasz*, *tor-laszt*, *tor-ol* tövek származékszavak, alapszavukat azonban vitatottnak mondja. Az EWUng. azonban már egyértelműen amellet foglalt állást, hogy a szócsalád elemeit a *tol* ige vezessük vissza.⁸ Ennek alapja az a már többször említett jelentésmozzanat, hogy a *toló* erő hatására a képlékeny anyagok összetorlódnak, összegyűlnek.

A szócsalád legkorábban feltűnő alakja, a *torlik*⁹ a TESz. szerint a **tolik* igéből az *l* nyúlásával, majd a hosszú *ll* elhasonulásával jött létre: **tolik* > *tollik* > *torlik*. A magam részéről az EWUng.-gal egyetértésben egyszerűbbnek látom a *tol* ige -*l* gyakorító képzős alakjából vezetni le a *torlik* igét: **tolul* + *-ik* > *tollik* > *torlik*. Levezetésem mellett szóló érv, hogy a morfémahatáron – itt a két nyíltzótagos tendencia révén – egymás mellé kerülő azonos mássalhangzóknak a morfortaktikai transzparencia helyreállítása érdekében történő elhasonulását hasonló esetekben gyakran tapasztaljuk (vö. *meleg* + *-get* > *melen-get*). A végeredményen ez azonban mit sem változtat: a *tor-* töben¹⁰ a *tol-* ige újabb elhasadt allomorfjára találtunk.

⁷ Szabédi László például a *tűr* igét a latin *torquet* 'csavar, teker, forgat' jelentésű igével rokonítja, a *gyűr* igét pedig a *tűr* alakváltozatának tartja. Jelzésszerűen utal a *tűr* és a latin *dūrat* 'tűr, elvisel, megmakacsolja magát', illetve a latin *tolerare* és a német *dulden* 'elvisel, eltűr' igék összefüggésére (1974: 161).

⁸ Érdemes megjegyezni, hogy Bárczi a SzófSz.-ban a *torlik* igét egyértelműen a *tol* ige származékának tartja.

⁹ Vö. JordK.: „Az vyz ky felettek lezen, megh *torlyk* mynth egy heegy” (TESz.).

¹⁰ Ezen a ponton felmerül egyfelől a homofón *tor* 'halotti tor', másfelől a *torok* tövekkel való rokonítás kérdése is.

3.7. *Tor* és *dor*:- a javasolt megoldás

A *torlik* ige a TESz. szerint nyelvjárásokban *dorlik*, illetve *dollik* alakban is él. Ha a hipotetikus allomorfolk között amúgy is számba jövő *dor*- tő keresésére indulunk, legelőször a *dor-gál* ige jut eszünkbe. A *dorgál* ige a dolgozatban tárgyalt igék közül az első, amely a MSzFE.-ben is szerepel. Az itt talált, majd a TESz.-ben és az EWUng.-ban megismételt szófejtés önmagában voltaképp értelmezhetetlen; a fenti fejtegetések során megrajzolt képbe mintegy utolsó puzzle-elemként illesztve azonban nemcsak maga az etimológia válik érthetővé (és feltehetően helyessé), hanem az általam rajzolt kép is gazdagodik, és új értelmet nyer.

A ma 'szid, szidalmaz, megfedd' jelentésű *dorgál* igét etimológiai szótáraink a következő rokon nyelvi megfelelőikkel egyeztetik:¹¹

cser. *torle*- 'szidalmaz';
 ezra (mord.) *tuře*- : *tuře*-, illetve
 moksa (mord.) *tuřō*- 'harcol, dulakodik (!), verekszik';
 finn *tora* 'vita, viaskodás, feddés', *toru*- 'civakodik, veszekszik, szid';
 észt *tõra* 'lázasadás, viszály, veszekedés';
 norvég lapp *doarro* 'harc, csata, küzdelem', *doarro*- 'öklel (!), tülekedik, harcol'
 wefse lapp *tuq`r`uq`* 'verekedés, harc', *Duq`r`ot`* 'veszekedik';
 kolai lapp *toarra* 'harc, verekezés';
 jurák szamojéd *tārō*- 'birkózik';
 jenyiszeji szamojéd *taruqaro* 'birkózik';
 tavgi szamojéd *torātum* 'birkózik';
 szelkup *tār* 'veszekedés, harc'.

A MSzFE. és a TESz. szerint a felsorolt szavak feltehetően hangfestő jellegűek, ugyanis hasonló hangalakú és jelentésű szavak más nyelvcsaládokból is kimutathatók. Ezért etimológiai összetartozásukat bizonytalannak ítélik. A rokon nyelvi megfelelők alapján elképzelhetőnek tartják, hogy a tő eredetileg nomenverbum volt. Az EWUng. mindenestre egy uráli **torĕ* tövet rekonstruál. Ami a magyar szókezdő *d*-t illeti, azt a szóbelseji *r* zöngésítő hatásával magyarázzák.

A jelentéstani összefüggés feltárásához egy mai magyar nyelvi kifejezés adhat támpontot: a meg*dorgál* ige szinonimája a familiáris nyelvhasználatban a *letol*.

4. Összegzés

Úgy vélem, hogy azon a hosszú úton, amelyet a *tülekedik* : *dulakodik* szópair etimológiája – eredeti, valódi, igazi hangalakja és jelentése – után kutatva megtettünk, rendkívül fontos pontra érkeztünk. A 3.1.-ben feltett ősi

¹¹ Kutatás-módszertani szempontból figyelemreméltó, hogy a MSzFE.-ben felsorolt rokon nyelvi párhuzamok közül a TESz. és az EWUng. csak azokat említi, amelyek többé-kevésbé problémamentesen illeszkednek saját koncepciójába.

$$(\text{o}) (\text{a})$$

alakot rokon nyelveinkben egyelőre nem találtuk ugyan meg, de némi kitérő árán eljutottunk egy olyan – a hipotetikus allomorfok rendszerében is megjelenő – tőhöz, amelyet a finnugor nyelvészek már rég felismertek, ám a magyar megfelelővel való jelentéstani összefüggését eddig nehezen értelmezhetőnek tekintették. Ez a megtalált tő a

$$(\text{a})'$$

amelynek jelentéseiben az 'öklelés', az 'összeütközés' a fő összetevő. Az, hogy ez a tő feltehetően nomenverbum volt, nyilván szintén hozzájárulhatott ahhoz, hogy egyfelől a kontextus jelentésmódosító hatására, másfelől különböző képzőkkel ellátott alakjaiban számos – egyébként a magyar hangfejlődési tendenciákkal teljes összhangban álló – allomorfja alakult ki. Ezeket a 3.2.-ben bemutatott táblázat szerint foglalom össze:

	palatális						veláris			
	illabiális		labiális							
f.	tIl-	tIr-	tÜl- tülök, tüle- kedik	tŰr- tűrök, türemli k	dÜl- düle- kedik	dŰr-	tUl- tula- kodik	tUr-	dUl- dúl, dula- kodik	dUr-
k.	tĚl-	tĚr-	tÖl-	tŎr- törtet, törek- szik	dÖl-	dŎr-	tOl- tol, tola- kodik	tOr- torol, torlódik	dOl-	dOr- - dorgál
a.	tEl-	tEr-					tAl-	tAr-	dAl-	dAr-

2. táblázat

A táblázatból kitűnik, hogy bizonyos allomorfokkal a dolgozat során nem foglalkoztunk, ez ugyanis messze meghaladta volna e dolgozat kereteit. Ugyanakkor elkerülhetetlen, hogy röviden, szinte csak jelzésszerűen utaljak a *tol* ige további rokonságára, amely dolgozatom alapján a most feltérképezett szócsaládba kapcsolható. Legjobb etimológusainkhoz

csatlakozva (vö. BALÁZS 1967: 154) én is úgy vélem, hogy a *tol* igéből elhasadt egyik tő a *toj-* (*tolj-*). A MSzFE. és a TESz. egy 'hoz, ad' jelentésű uráli **tokē* alakot következtet ki. A magyar szóban mutatózó *j* hangot a *k* helyére lépő hiátustöltőnek tekinti. Ha ezt el is fogadjuk, a feltételezett jelentésfejlődést ('hoz, ad' → 'tojást ad' jelentésszűkülés) mindenképp kétségbe kell vonnunk. A *tojás* (ki)*tojása* ugyanis sokkal kézenfekvőbben származtatható a 'nyom' jelenésű *tol* igéből, az *l* egyszerű palatalizációjával.¹²

A másik, feltétlenül a *tol* igéhez kapcsolandó ige a mai köznyelvben kevésbé szalonképes *tosz(ik)*.¹³ A *tosz* ige ismeretlen eredetű. Etimológiai szótáraink rendre megemlítik, hogy jelentésánál nyilvánvalóan összefüggésbe hozható a *tol* igével, a szóvégi *-l* : *-sz* váltakozást azonban nem tudják értelmezni. Erre nézvést Balázs János áll elő figyelemreméltó magyarázat kísérettel (BALÁZS 1967: 155–156). Hang- és jelentéstani tekintetben kifogástalanul származtatható a *tosz* igéből a *tasz-ít*, *tasz-igál*, valamint a *tuszkol* igék, illetve Balázs János és a CzF. szerint egyértelműen, a TESz. szerint feltehetően ide kapcsolható a *tus-akodik* ige töve is.¹⁴

5. Köszönet

Befejezésképpen hadd másoljam ide Pais Dezső szavait, aki a *szer* szó családjának vizsgálatát lezárva saját, 1935-ben írott mondatait idézi: „Régóta, jóformán nyelvtudományi törekvéseim megindulásától kezdve irányít etimológiai munkálataimban több-kevesebb tudatossággal az a felfogás, hogy nem elég, sőt igen gyakran helytelen néhány innen-onnan kikapogatott nyelvelemet rokonná ütni, hanem mivel minden nyelv szervezetekben él, az etimológiai kutatás terén is szervezeteket kell felismerni. Az etimológiai szervezetek felismerésének, sőt szinte érzékelésének módját, – mondjuk – módszerét pedig abban látom és láttam, hogy nagy terjedelmű nyelvi anyagot vonjunk vizsgálódásaink körébe. Ha ezt meg tesszük, a szórványos nyelvelemek összevetése alkalmával mutatózó látszólagos hangalaki, alaktani és jelentésbeli nehézségek majdnem maguktól kiküszöbölődnek, a nyelvelemek kiszabadulnak a darabosság, töredékesség állapotából, egy élő szervezet tagjaivá símulnak össze, s érezzük róluk, hogy ugyanannak a vérnek a keringéséből születtek meg. Midőn ilyen szemlélet mellett a nyelvi és lelki folyamatok természetes bonyolultságukban világosodnak meg, és nem elméleti fikciók szerint rájuk vetett fénymintákban tűnedeznek fel, akkor pl. a finnugor és török nyelvek etimológiai viszonyainak földérítése közben nem zavarják tisztánlátásunkat a névszó és ige, a denominalis és deverbális alakulatok, a névszóképző és ige képző formások grammatikai kategória-ellentétei. Ne riasszon vissza bennünket, hogy a kevés, válogatott mozzanat figyelembevételével készült fikciók vázlatosságuknál fogva könnyebben áttekinthetők és jobban is hatnak, mint a nagyméretű anyaggal, számos lehetőséggel bíbelődő fejtegetések.

¹² Vö. CzF. is, valamint 4. lábjegyzet, továbbá: Radv:Szak. 176: „A tűznél az vaj melegen álljon, úgy tojd az tojó fából az téstát az vajban.”

¹³ „Azon szavaink egyike, melyet az aljas trágár nyelvszokás különösen a nemi közösülés kifejezésére használ, mint a *gyak* és *teker* igéket, nevezetesen *ik*-es alakban: *toszik*; miért tisztos beszédben illemben nem használható” (CzF.).

¹⁴ Vö. *tuszkodás* a CzF. szerint 'Tolakodó, egymást tuszkoló verekedés'; *tuszkodik* 'Valakivel tolakodva, öklelődzve, tuszkolódva verekedik, biradozik. *Tuszkodnak a homlokkal összeütköző kosok, bikák. Ököllel, vállvetve tuszkodni.*'

Az igazság egyszerű, de a hozzávezető utak szövevényesek. És ha ezekben a szövevényekben esetleg el is tévedünk, még mindig hasznosabb munkát végeztünk, mint ha kívül maradva felületes rátekintés alapján rajzolgatunk tetszetős, de hamis vázlatokat róluk. Némely szerényen megfogalmazott tévedés többet érhet, mint sok dogmaszerűen tanított színigazság, amelyről előbb-utóbb kiderül, hogy a szín szó benne nem tisztát jelentett, hanem olyan valamit, ami a nap fényétől megfakul, sőt egészen el is tűnik” (BÁRCZI 1962: 84; eredetileg uő 1935: 295).

Ezzel az idézettel már a tanítvány szól Mesteréhez. Bár ez a dolgozat elsősorban Neked szánt méltó ajándék kíván lenni, a szívem mélyén tudom, hogy hosszadalmas okfejtésem Számodra bizonyos értelemben felesleges. Tanulóéveim során ugyanis észrevétlenül elsajátítottam nyelvszemléleted alapvető elveit, nyelvi látásmódot, főképp a szavak természetét illetően. Ezért aztán Neked elég lett volna néhány szóban vázolni az általam megsejtett etimológiai összefüggésrendszert – félészavakból is értettél volna. Mindketten tudjuk, hogy ez a fajta – a jelentéstani oldalra és a mitikus gondolkozásra erősebben támaszkodó – etimológia ma még kevésbé talál értő fülekre, bár egyre többen – és nemcsak nyelvészek¹⁵ – fedezik fel szépségét és igazságát. Azt a módszert azonban, amivel a kedvenc Weöres-idézetünk¹⁶ értelmében megsajdított tudás színre hozható, Tőled tanultam – elsősorban azokon az órákon, ahol a *tündér* szó etimológiáját vizsgálva a *szín* szóhoz¹⁷ jutottunk el.

Ezzel a dolgozattal szeretnék egyrészt köszönetet mondani – elsősorban az Univerzumnak, a Sorsnak –, hogy megismerhettelek és tanulhattam–tanulhatok Tőled, és hogy az évek során a barátságodba fogadtál. Személyes és szakmai életem meghatározó története ez. Másrészt életem első etimológiai tárgyú kísérletének minden esendőségével Melléd szeretnék állni abban a munkában, amit minden meg nem értés dacára olyan bátran és következetesen folytatsz.

Források

[Ball.] = Ballagi Mór (szerk.) 1867–1872. A magyar nyelv teljes szótára I–II. Budapest.

[CzF.] = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874. A magyar nyelv szótára I–VI. Pest.

[ÉrtSz.] = Bárczi Géza–Országh László (főszerk.) 1959–1962. A magyar nyelv értelmező szótára I–VI. Akadémiai Kiadó. Budapest.

¹⁵ L. Horváth Kornélia Teljesség és nyelv című írását (HORVÁTH É. N.).

¹⁶ „Az egyetlen igazi tanulás: a lényünkben szunnyadó tudásnak tevékeny ébresztése. Az emberalkatban rejlő ős tudás lényegileg mindenkiben azonos, érvénye teljes. Az ős tudás az egyetlen alkalmas alap; ami rajta alapszik, ronthatatlan, ami elgondoláson alapszik, szétmálló. Az ős tudás végtelenül egyszerű, olyannyira, hogy szavakba nem is foglalható. Megegyezik vele minden, ami szükséges, nyugodt, szilárd; ellentétben van vele minden, ami csábító, izgága, hemzsegő.

Tíz hadsereg, száz pénzesláda, ezer okirat védettje elpusztul; amit az ős tudás birtokosai minden segítség nélkül létrehoznak, megmarad. Aki a lényében rejlő ős tudást önmaga számára meghódította, mindent elért, ami emberileg elérhető; az élet és halál csak felületesen sebezheti, lényegében sérthetetlen és teljes” (Weöres Sándor: A teljesség felé; uő 1970: 505).

¹⁷ Vö. Pais zárószavaival.

- [EWUng.] = Benkő Loránd (főszerk.) 1993–1995. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II. Budapest.
- [JordK.] = Jordánszky-kódex. 1516–1519. Faksimile. 1984. Budapest.
- [MSzFE.] = Lakó György (főszerk.) 1967–1978. A magyar szókészlet finnugor elemei.
- [MTSz.] = Szinnyi József 1893–1901. Magyar tájszótár I–II. Budapest.
- [SzamSz.] = Csűry Bálint 1935–1936. Szamosháti szótár I–II. Budapest.
- [SzófSz.] = Bárczi Géza 1941. Magyar szófejtő szótár. Budapest.
- [TESz.] = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- [ÚjMTSz.] = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–2002. Új Magyar Tájszótár 1–4. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Weöres Sándor 1970. A teljesség felé. In: Uő: Egybegyűjtött írások. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 503–557.

Irodalom

- Balázs János 1967. Az alakpárképződés okai, módjai és funkciói. Magyar Nyelv 63: 148–156.
- Bárczi Géza 1956. A magyar történeti nyelvjáráskutatás. In: Kniezsa István (szerk.): Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Akadémiai Kiadó. Budapest. 301–324.
- Bárczi Géza 1956. Anyanyelvünk magyarsága. Magyar Nyelvőr 80: 1–14.
- Benkő Loránd 1963. Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez. Nyelvtudományi Értekezések 38: 18–39.
- Grétsy László 1962. A szóhasadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hadrovics László 1975. Szavak és szólások. Nyelvtudományi Értekezések 88.
- Horger Antal 1927. A hangrendi párhuzam. Magyar Nyelv 23: 127–38.
- Horváth Katalin 1999. *Forr. A folyik és a forr* etimológiai összefüggéséhez Karnarutic- és Zrínyi-adatok nyomán. Irodalomismeret 10: 193–196.
- Horváth Katalin 2001. Metafora – metonímia. A metafora és a metonímia szerkezeti összefüggéséről. In: Kemény Gábor (szerk.): A metafora grammatikája és stilisztikája. Tinta Kiadó. Budapest. 108–113.
- Horváth Kornélia [é. n.] Teljesség és nyelv.
http://www.inaplo.hu/na/199909/32_horvkorn_set.html
- Kner Izidor 1932. Tülok. Népünk és Nyelvünk 4: 153–4.
- Martinkó András 1957. Kürt, tülok és egyebek. Magyar Nyelvőr 81: 121–124.
- Mészöly Gedeon 1982. Egy módszertani megjegyzés (Miscellanea). In: Népünk és nyelvünk. Gondolat. Budapest. 242–243.
- Pais Dezső 1962. *Szer.* Egy szószervezet szétágazásai a magyarban és más finnugor nyelvekben. Nyelvtudományi Értekezések 30.
- Pais Dezső 1959. Példák a hangrendváltó osztódásos ikerítésre. Magyar Nyelv 55: 458–461.
- Pais Dezső 1960. Megjegyzések a hangrend-különböztető szó-alakpárok jelenségéhez. Magyar Nyelv 56: 311–315.
- Pais Dezső 1935. Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád. Nyelvtudományi Közlemények 49: 295–313.
- Steklács János [é. n.] Mítoszelmélet és nyelvtudomány.
<http://www.kodolanyi.hu/szabadpart/szam8/SJ-mitosz.html>
- Szabédi László 1974. A magyar nyelv őstörténete. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
- Varsa Máttyás 2003. A legrégebb magyar mítosz. Tiszatáj 57: 69–84, 46–63.

GIAMPAOLO SALVI

TÖKÉLETLEN RENDSZEREK*

„...das Leid wegen der Unvollkommenheit der Erdendinge drang noch nicht zu uns...”

Franz Kafka

A nyelvekben gyakran találhatók olyan nyelvtani szerkezetek, amelyek nem használják ki tökéletesen a saját alapvető tulajdonságaikban rejlő lehetőségeket. Sok esetben a tökéletlen grammatikalizáció eseteiről van szó, melyek e szerkezetek kialakulásának módjával hozhatók összefüggésbe. Ezt a jelenséget két, az újlatin nyelvekből vett egyedi esettel példázzuk, melyeken keresztül bemutatjuk, hogyan magyarázhatják a szerkezetek születésének különleges feltételei maguknak a szerkezeteknek a tökéletlen jellegét.

1. A passzív *si*- és a személytelen *si*-szerkezet a standard olaszban

1.1. Az olasz nyelvtenban hagyományosan két olyan szerkezetet különböztetünk meg, melyekben feltűnik a *si* klitikum (amely eredetileg 3. személyű hangsúlytalan visszaható névmás volt), és amelyek változást idéznek elő azoknak az igéknek az argumentumszerkezetében, melyek bennük szerepelnek. A változás az alany funkciójú argumentum eltávolításában áll. A passzív *si*-szerkezet esetében az alany eltávolításához a tárgynak alannyá való előléptetése társul, pontosan úgy, mint a passzív szerkezetben:

- (1) Il presidente (alany) *ha consegnato* i diplomi (tárgy) agli studenti / *Si sono consegnati* i diplomi (alany) agli studenti ‘Az elnök átnyújtotta a diplomákat a diákoknak / Átnyújtották a diplomákat a diákoknak’

A passzív *si*-szerkezetnek a kiindulási mondathoz képest kevesebb argumentuma van (három helyett kettő az (1) példában), és a megmaradt argumentumok közül az egyik nyelvtani funkciót váltott a következő módon:

kiinduló mondat	—>	passzív <i>si</i>
alany	—>	Ø
tárgy	—>	alany
indirekt tárgy	—>	indirekt tárgy

A passzív *si*-szerkezettel ellentétben a személytelen *si*-szerkezetben az alany eltávolítása nem jár együtt a tárgy előléptetésével:

*Köszönetet szeretnék mondani Lax Évának, aki azon kívül, hogy magyarra fordította ezt a cikket, sokat segített abban, hogy világosabban fejezzem ki a gondolataimat.

- (2) Il presidente (alany) li (tárgy) *ha consegnati* agli studenti / Li (tárgy) *si è consegnati* agli studenti ‘Az elnök átadta azokat a diákoknak / Átadták azokat a diákoknak’

Az argumentumok csökkenése itt a következőképpen történik:

kiinduló mondat	—>	személytelen <i>si</i>
alany	—>	Ø
tárgy	—>	tárgy
indirekt tárgy	—>	indirekt tárgy

Az alany eltávolítása a kiindulási mondatban csupán szintaktikai: az interpretáció szempontjából az aktáns, amelyet azelőtt a szintaktikai alany valósított meg, továbbra is jelen van a mondatban, és általánosnak vagy határozatlannak interpretáljuk. Néhány igeosztállyal és választékos stílusban az eltávolított alany szintaktikailag megjeleníthető egy ágens-határozóval, melyet a *da parte di* előljáró vezet be:

- (3) *Da parte dell’opposizione* (agens-határozó) *si vorrebbe una maggior trasparenza nelle decisioni governative* ‘Az ellenzék a kormányzati döntések nagyobb átláthatóságát tartaná kívánatosnak’

1.2. Míg a passzív *si*-szerkezetben csak tranzitív igék szerepelhetnek (melyeknek a tárgya a szerkezet alanyává válik), a személytelen *si*-szerkezetben, melyben az alany eltávolítása nem jár együtt a tárgy előléptetésével, mindenféle típusú ige megtalálható: a tranzitívokon kívül (4a) a nem tranzitívok is, mind az inergatív (4b), mind az inakkuzatív (4c) igék, beleértve az *essere* ‘lenni’ (4d) és a passzív alakban használt igéket (4e):

- (4) a. Piero *guarda* solo te / *Si guarda* solo te ‘Péter csak téged néz / Csak téged néznek’
 b. Piero *dorme* / *Si dorme* ‘Péter alszik / Az ember alszik’
 c. Piero *va* / *Si va* ‘Péter megy / Az ember megy’
 d. Piero *è intelligente* / *Si è intelligenti* ‘Péter okos / Az ember okos’
 e. Piero *viene invitato* spesso / *Si viene invitati* spesso ‘Pétért gyakran hívják meg / Gyakran hívják meg az embert’

Épp azért beszélhetünk két különálló szerkezeetről, mert mindkét szerkezet használata lehetséges a tranzitív igékkel. Ha ugyanis a két szerkezet csak különböző igeosztályokra lenne alkalmazható, ha tehát komplementáris disztribúcióban lennének egymással, valószínűleg feltételeznünk kellene, hogy egyetlen szerkezeetről van szó, amely helyenként különböző tulajdonságokat mutat fel attól függően, hogy milyen típusú igék szerepelnek benne. A két szerkezet közt meglévő átfedés garantálja, hogy valóban két különálló szerkezeetről van szó. Ez az átfedés azonban szűkebb, mint a tranzitív igék osztálya.

A tranzitív igék esetében a személytelen *si*-szerkezet lehetséges 1. és 2. személyű tárggyal (5a), és klitikumokkal kifejezett 3. személyű tárggyal (5b), míg a passzív *si*-szerkezet minden fajta 3. személyű tárggyal lehetséges, akár lexikai, akár névmási NP fejezi ki azt (6a), de még zéró fokú névmással is (6b):

- (5) a. *Si invita me / Mi si invita* ‘Engem hívnak meg / Meghívnak’
 b. *Li si invita spesso* ‘Gyakran hívják meg őket’
 (6) a. *Si invitano i parenti / solo loro* ‘A rokonokat hívják meg / csak őket hívják meg’
 b. *Ø si invitano anche per Pasqua* ‘Húsvétra is meghívják őket’

Hogy az (5) példában személytelen *si*-szerkezetünk van, vagyis hogy a tárgy tárgy maradt, azt az a tény mutatja, hogy a dőlt betűvel jelölt összetevő függő esetben (5a) vagy tárgyesetben (5b) van. Hogy a (6a,b) példákban passzív *si*- szerkezetünk van, vagyis hogy a tárgy alannyá vált, azt az a tény mutatja, hogy a dőlt betűvel jelzett összetevő egyeztetve van az igével; a (6b) esetében ezen kívül még az is releváns, hogy az alanyt zéró fokú névmás fejezi ki (amely csak határozott alanyt képes megjeleníteni, és sohasem határozott tárgyat).

Megjegyezhetjük tehát, hogy az egyetlen kategória, amelyben mindkét szerkezet lehetséges, a klitikummal kifejezett 3.személyű tárgy, amely ebben a formában jelenik meg a személytelen *si*-szerkezetben (5b), és mint nem kifejezett alany a passzív *si*-szerkezetben (6b).

Ez tehát a személytelen *si*-szerkezet első számú tökéletlensége: nem alkalmazható tranzitív igékre, ha a tárgy 3. személyű és nem klitikum:

- (7) **Si invita i parenti / solo loro* ‘A rokonokat hívják meg / csak őket hívják meg’

Az igével való egyeztetés hiánya biztosítja, hogy a dőlt betűvel jelölt összetevő tárgy. (Néhány nyelvi változatban a (7) elfogadható, de itt nem foglalkozunk ezekkel a változatokkal.)

A passzív *si*-szerkezet is bizonyos korlátozást szenved: nem alkalmazható, ha a tárgy nem 3. személyű. Ez a korlátozás azonban a szerkezet lényegéből fakad: a *si* tulajdonképpen egy 3. személyű alak.

1.3. A személytelen *si*-szerkezetben megjelenő *si*-t a formális egybeesés ellenére meg kell különböztetnünk a 3. személyű visszaható névmástól. Ezt a következő érvek támasztják alá:

A. A több klitikumból álló kombinációkban a személytelen *si* követi a 3. személyű tárgyesetben lévő klitikumot (8a), míg a visszaható névmás megelőzi azt (8b):

- (8) a. *Lo si legge* ‘Az ember olvassa (azt)’
 b. *Se lo legge* ‘Elolvassa azt (magának)’

B. A személytelen *si* kombinációba léphet egy, az állítmányi kiegészítőt kifejező *lo* klitikummal (9a); ez a kombináció a visszaható *si*-vel nem lehetséges, mint különben egyetlen más klitikummal sem:

- (9) a. *Si sembra imprudenti / Lo si sembra* ‘Az ember elővigyázatatlannak tűnik / Annak tűnik’
 b. *Si è fatto imprudente / *Se lo è fatto* ‘Elővigyázatlan lett / Az lett’

A (8) és (9) példákban szereplő szerkezetek nem lehetségesek a passzív *si*-vel (a (8)-ban *per definitionem*, a (9)-ben, mert a *lo* soha nem pronominalizálhat egy tárgyra vonatkozó állítmányi kiegészítőt); így tehát nincs módunk eldönteni, hogy a passzív *si* úgy viselkedik-e, mint a visszaható *si*, vagy mint a személytelen *si* (a passzív *si*-szerkezet története azt mutatja, hogy a visszaható névmás egy különleges használatáról van szó).

Nos, jóllehet két, szintaktikailag különálló alakról van szó, a visszaható (vagy kölcsönös) *si* és a személytelen *si* kombinációja mégsem lehetséges (10a); ezekben az esetekben csak a *ci si* kombináció használható (10b), amelyben a *ci* a többes szám 1. személyű klitikum:

- (10) a. **Si si vede spesso*
 b. *Ci si vede spesso* ‘Az emberek gyakran találkoznak’

A (10a) a személytelen *si*-szerkezet egy újabb „tökéletlensége”: a személytelen *si* bármelyik másik klitikummal kombinációba kerülhet, de nem kombinálódhat a visszaható *si*-vel.

1.4. A személytelen *si*-szerkezet e két „tökéletlenségére” magyarázatot találhatunk, ha megvizsgáljuk azokat a körülményeket, amelyek közepette ez a szerkezet kifejlődött, és elnyerte mai formáját. E fejlődésnek nem minden momentuma lett kielégítő módon feltárva; néhány aspektusával kapcsolatban, melyeket itt most nem tárgyalunk, visszaautalnánk Barbara Wehr kötetére (WEHR 1995), amely a két szerkezettel behatóan foglalkozik.

A régi olaszban a személytelen *si*-szerkezet nem létezett, csak a passzív *si*-szerkezet, amely mind tranzitív (11), mind pedig inergatív igékkel (12) használható volt:

- (11) a. *Usavansi allora le medaglie, in Firenze* (Novellino: 96.24) ‘Akkoriban egy medália nevű pénzt használtak Firenzében’
 b. *i regni non si tengono per parole* (Novellino: 6.49) ‘A birodalmat nem lehet szavakkal megtartani’
 (12) *Leggesi della bontà del re giovane...* (Novellino: 18.3) ‘Lehet olvasni a fiatal király jóságáról...’

A régi olaszban az inergatív igék használatának lehetősége az alany eltávolítása mellett nemcsak a passzív *si*-szerkezet sajátja volt, hanem a passzív szerkezeté is:

- (13) a. *fue del mese di settenbre battaglato fortemente con vij difici* (Cronica fiorentina, 125.6) ‘szeptember havában vad csata dúlt hét hadi géppel’
 b. *...ch’a llui fosse dato d’uno bastone* (Cronica fiorentina: 118.33) ‘...hogyan botütést mérjenek rá’

A szerkezet nem volt azonban lehetséges az inakkuzatív igékkel, tehát az *essere* ‘lenni’ igével és a passzív szerkezettel sem: nincsenek tehát a modern olasz nyelvhasználatból vett fenti (4c–e) példákkal megegyező régi példáink.

A változás első lépése nagyon korán bekövetkezik, és Dante személyéhez látszik kötődni. Ő az első olyan szerző, aki inakkuzatív igékkel használja a *si*-szerkezetet (de még nem az *esserével*, sem a passzív szerkezettel), valószínűleg a latin személytelen passzívum visszaadására:

- (14) a. Io tenni li piedi in quella parte de la vita di là da la quale non si puote ire più per intendimento di ritornare (Dante, Vita Nuova: 14.8) ‘Lábam az életnek már ama határát súrolta, amelyet átlépni, a visszatérés szándékával lehetetlen’ (Jékely Zoltán fordítása)
- b. non vuol che ’n sua città per me si vegna (Dante, Commedia: 1.1.126) ‘nem akarja, hogy városába menjek’

A *si*-szerkezet használatának az inakkuzatív igékre való dantei kiterjesztése nem változtatja meg a szerkezet lényegét, amely a passzív szerkezet egy fajtája. Ez abból is látszik, hogy az eltávolított argumentumot egy ágens-határozó fejezi ki (*per me* (14b)-ben; az ágens-határozó nem volna lehetséges a modern olaszban, ahol a *venire*-vel csak a személytelen *si*-szerkezet lehetséges). Érdemes megjegyezni, hogy Dante nem hajt végre hasonló kiterjesztést a passzív szerkezet esetén.

A szerkezet terjedése folytatódott, bár nem világosak a többi nem tranzitív igékre (*essere*, passzívum) való kiterjedésének feltételei és ideje. Ha ez a folyamat itt megállt volna, a szerkezet kiterjedése egyszerűen minden lehetséges igére vonatkozott volna: így tehát az a szerkezet, amely kezdetben csak az igék egy alcsoportjára volt alkalmazható, végül kivétel nélkül az összes igét érintette volna, eltávolította volna az ige alanyát, és amikor lehetőség nyílt volna rá, a tárgyat léptette volna elő alannyá. Ami viszont valóban megtörtént, az az, hogy terjedni kezdett a szerkezet egy variánsa, melyben a tárgy nem lépett elő alannyá, akkor sem, mikor ennek megvoltak a feltételei. Így a kiinduló szerkezetből két alternatív megoldás jött létre, és ezzel megszületett a lehetősége annak a szétválásnak, amely az alapszerkezetből két különálló szerkezetet eredményezett.

Ennek a fejlődésnek az okát talán egy, a beszélt toszkánban lehetséges szerkezetnek a téves értelmezésén lehet tettenérni:

- (15) La si invita spesso ‘Gyakran meghívják’

A (15) a passzív *si*-szerkezet egyszerű esete, ahol a *la* egy kötött (klitikus) alanyi névmás (amely megfelel a szabad *ella* formának). Mivel azonban az olasz köznyelvben nem léteztek ilyen alanyi névmások, és a *la* csak klitikus tárgyi névmás lehetett, a (15)-höz hasonló példákat úgy értelmezték, mint olyan eseteket, ahol a tárgy nem lépett elő alannyá. A (15) mellett tehát megszületett a (16) is, hímnemű klitikus tárgyi névmással. Ez nem lett volna lehetséges a beszélt toszkánban, amely a klitikus alanyi névmás megfelelő formájával fejezte volna ki ugyanazt (17):

- (16) Lo si invita spesso ‘Gyakran meghívják’

- (17) E' si invita spesso 'Gyakran meghívják'

Ez a téves értelmezés elég volt ahhoz, hogy a tárgy elmaradt előléptetése mint új szerkezet bekerüljön a normába, ezzel is megerősítve a személytelen *si*-szerkezetet. Az újítás azonban itt meg is állt, és nem terjedt ki a tranzitív igék többi esetére, ahol az igék továbbra is a passzív *si*-szerkezetben álltak, így tehát a rendszer tökéletlen rendszer maradt.

(Nincs elegendő adatunk ahhoz, hogy meghatározzuk az elsőbbségi/ráhatási viszonyokat a szerkezetnek a tranzitív igékre való kiterjedésével kapcsolatban egy 1. v. 2. személyű tárgy esetén.)

1.5. A régi olaszban a passzív *si*-t nem lehetett használni visszaható névmással ellátott igékkel. Ezeknek egy része inakkuzatív volt, tehát nem lehetett alkalmazni velük ezt a szerkezetet; más részük a tranzitív és inergatív igék kategóriájába tartozott, ezért elméletileg alkalmasak voltak arra, hogy a passzív *si*-vel együtt használják őket (1.4); a passzivizáció azonban mindig agrammatikus szerkezeteket eredményez, amikor visszaható névmással ellátott igékre alkalmazzák — vö. a modern olaszban:

- (18) I due amici si sono mandati gli auguri / *Gli auguri si sono stati mandati dai due amici 'A két barát kölcsönösen elküldte egymásnak jókívánságait'

A passzív *si* és a visszaható *si* tehát komplementáris disztribúcióban volt egymással. Ennek morfológiai vetülete is volt: a klitikumok csoportjában csak egyféle *si* jelenhetett meg, amelyet az egyes eseteknek megfelelően hol az ige argumentumaként (tárgy (19a), indirekt tárgy (19b), esetlegesen kölcsönös értelemben is (20)), hol az ige inakkuzativitásának (21), hol pedig az ige passzivitásának jelzéseként interpretáltak (vö. fentebb a (11)–(12)-vel):

- (19) a. Ella si vede tanto gentil, che... (Guido Cavalcanti: 31.20) 'Ő olyan nemesnek tekinti magát, hogy...'
 b. si si ne diede questa penitenzia (Fiori di filosofia: 2.12) 'ezt a penitenciát szabta ki magára'
 (20) 'l padre e 'l figliuolo non si conosceano (Brunetto Latini, Rettorica: 23.21) 'Az apa és a fia nem ismerték egymást'
 (21) a. un altro per impiezza / a la zara s'avezza (Brunetto Latini, Tesoretto: 2775) 'másvalaki galádságból a kockajátékra szokik rá'
 b. Chi si pente d'avere peccato è quasi innocente (Fiori di filosofia: 24.170) 'Aki megbánja, hogy bűnt követett el, az már majdnem ártatlan'

Ez a morfológiai megszorítás azután is érvényben maradt, miután a személytelen *si* önálló szóvá vált: a klitikumok csoportjában a modern olaszban sem lehet jelen egyszerre két *si*. A szintaxis megkerülte ezt a megszorítást, és annak érdekében, hogy a személytelen *si* használhatóvá váljék a visszaható igékkel, a nyelv egy trükkhöz folyamodott, méghozzá a többes szám 1. személyű klitikum használatához (a többes szám 1. személyt gyakran használják valamely általános vonatkozás kifejezésére). A nyelvtan formálisan tökéletlen maradt ugyan, de tökéletesen funkcionális.

A dolgok másképpen is alakulhattak volna. A velencei dialektus például szabadon használ kétféle *se-t* ugyanabban a klitikum-csoportban (a példákhoz és az elemzéshez l. LEPSCHY 1989: 9. fejezet):

- (22) El se senta / Se se senta ‘Leül / Az ember leül’

Itt a személytelen szerkezet kialakulása oda vezetett, hogy a klitikumok kombinációjának a régi velenceiben nyilván meglévő morfoszintaktikai megszorítását módosította, és ezáltal egy „tökéletes” rendszert hozott létre.

(A klitikumok kombinációinak ehhez az aspektusához l. GRIMSHAW 1997.)

2. A szurszilván kötőmód

2.1. A graubündeni rétoromán nyelvi változatokban meglévő kötőmód eléggé világosan elkülönül a főbb nyugati újlatin nyelvekétől. Ez leginkább a szurszilván változatban látszik, amelyben egy speciális morfológiai jelölés is kifejlődött. (Megállapításainkat Matthias Grünert kiváló tanulmányára alapozzuk: GRÜNERT 2003.)

Hasonlóan a középkori újlatin nyelvekhez, a kötőmódnak a szurszilvánban is lehet *volitív* (23) és *dubitatív* (24) értelme:

- (23) Jeu giavischel che mintgin *surprendi* in tec dapli responsablada el mintgadi (GRÜNERT 2003: 176) ‘Azt szeretném, ha mindenki kicsit több felelősséget vállalna a mindennapi életben’
 (24) Jeu crei che ti *lavuries* da memia (uo.: 266) ‘Azt hiszem, hogy túl sokat dolgozol’

A többi újlatin nyelvvel ellentétben és a némettel megegyezően azonban a kötőmód akkor is használatos, amikor a beszélőtől különböző személy szavait vagy gondolatait, vagy magának a beszélőnek a beszéd pillanatától különböző időben tett kijelentéseit adja vissza (*k i e m e l ő* vagy ún. „reliefgeberisch” használat):

- (25) E tgei di tia mumma? — Ch’ei *seigi okay* (uo.: 358) ‘És mit mond a mamád? — Azt, hogy O.K.’

Ezen kívül, mint sok más marginális újlatin változatban (és a latinban is), a kötőmód imperfektuma azt a funkciót is betölti, melyet a többi újlatin nyelvben a feltételes mód lát el (*e v e n t í v* használat):

- (26) jeu *less* udir da tei co igl ei stau... (uo.: 157) ‘tőled szeretném hallani, hogy történt...’

Morfológiai szempontból nézve az imperfektumban a szurszilván speciális kötőmódokat fejlesztett ki *-i* végződéssel, amelyek arra alkalmasak, hogy a beszélőtől különböző személy szavait visszaadják: az egyik a kijelentőmódon alapul: *cantavi* (vö. a kijelentő módú *cantavel*-lel), a másik a kötőmódon: *cantassi* (vö. a kötőmódú *cantasszal*). Az egyiket akkor használják, mikor egyébként kijelentő módot használnának, ha nem

mások szavait vagy gondolatait idéznék (27), a másikat azokban az esetekben, amikor amúgy is kötőmódot kellene használni: (28)–(29). (A (28)-ban volitív kontextus van, mint a (23)-ban is; a (29)-ben eventív kontextus, mint a (26)-ban; ebben a második típusban az -i-s alak használata nem kötelező, vö. (30)):

- (27) inaga veva Linda sefitgau ch'ella vevi dapli muneida ella buorsa (GRÜNERT 2003: 553) 'egyszer L. erősködött, hogy több pénze is volt a pénztárcájában [Azt mondta: Több pénzem volt]'
- (28) El veva... supplicau Alwin ch'el *ponderassi* la caussa (uo.: 546) 'Meggérte A.-t, hogy gondolkodjék el a dolgon'
- (29) Pli baul cartevas ti aunc ch'ei *savessi* semidar... (uo.: 131) 'Régebben még azt hitted, hogy megváltozhatna...'
- (30) Mo ella saveva ch'el *schess* mai valer (uo.: 132) 'De tudta, hogy soha nem vallotta volna be [Tudta: Nem vallaná be]'

2.2. E tények összességének legjobb magyarázatát Pavao Tekavčić adta (TEKAVČIĆ 1972/73); ehhez l. Grünert pontosításait (i. m.: 35–38). Tekavčić szerint a kötőmód kiemelő használatát nem ugyanarra a szintre kell helyezni, mint a kötőmód egyéb használatait: a szurszilvánban tehát nem egy kijelentő mód–kötőmód rendszerünk van háromféle kötőmóddal (volitív–dubitatív–„reliefgeberisch”), hanem egy olyan rendszer, amely mindenekelőtt az információ forrására mutat rá (közvetlen vagy közvetett), és csak ezen az első felosztáson belül érvényes a kijelentő mód–kötőmód típusú dichotómia. L. a következő sémát (ahol Tekavčić-csal együtt a kötőmód eventív használatát önálló módnak tekintjük annak alapján, hogy hogyan viselkedik a közvetett beszédben a kötőmód imperfektumával összehasonlítva):

	Közvetlen	Közvetett
Kijelentő m. (jelen i. / imp.)	<i>lavel</i> / <i>lavavel</i>	<i>lavi</i> / <i>lavavi</i>
Kötőm. (jelen i. / imp.)	<i>lavi</i> / <i>lavass</i>	<i>lavi</i> / <i>lavassi</i>
Eventív	<i>lavass</i>	<i>lavass(i)</i>

Meg kell jegyezni, hogy a rendszer nem „tökéletes”: míg a közvetlen–közvetett dichotómia világosan megvalósul a kijelentő módban, a jelen idejű kötőmódban a megkülönböztetés nem jelenik meg morfológiai szinten (*lavi* / *lavi*), és az eventív módban való megvalósulása nem kötelező (*lavass* / *lavassi*, vagy pedig *lavass* / *lavass*); ezen kívül a kötőmód jelen idejű nem jelölt alakja egybeesik a közvetett beszéd kijelentő módbeli alakjával, ami azt eredményezi, hogy ez az alak három helyet is betölt a rendszerben. Természetesen a különböző nyelvekben gyakran előfordul, hogy bizonyos alakok neutralizálódnak, de általában a neutralizáció a jelölt kategóriákat érinti a nem jelöltekkel szemben, míg itt, legalább egy esetben, a neutralizáció egy nem jelölt kategóriában következik be (jelen idejű kötőmód), mialatt a jelölt kategóriában (a kötőmód imperfektumában) megmarad a jelöltség.

2.3. A szurszilván kötőmód rendszerének ezek a „tökéletlenségei” érthetővé válnak annak a ténynek a tükrében, hogy a mai rendszer két korábbi rendszer egymáshelyeződéséből keletkezett: a latinból örökölt rendszerre, amely megkülönböztette a kijelentő módot és a (volitív és dubitativ) kötőmódot, ráhelyeződött az ugyanazon a vidéken beszélt német dialektusok rendszere, amely a kijelentő móddal egy „reliefgeberisch” értékű kötőmódot állít szembe. G. I. Ascoli szavait idézve: „Vi avevano delle coincidenze particolari tra il congiuntivo neolatino e quello de’ vernacoli tedeschi della Svizzera, i quali riuscirono a farsene una leva per attrarre nell’orbita dei proprj loro congiuntivi il parlare latino così duramente da essi investito” [Volt egy néhány különleges egybeesés az újlatin kötőmód és a svájci német dialektusok kötőmódja közt. Ez utóbbiaknak sikerült ebből a tényből fegyvert kovácsolniuk, s a saját kötőmódjaik hatalmába vonni az általuk keményen ostromlott újlatin nyelvet] (ASCOLI 1880/83: 409).

Közelebbről tekintve a kérdést, annak ismeretében, hogy mindkét rendszer a kijelentő mód–kötőmód opozíció alapszik, nincs mit csodálkozni azon, hogy a kötőmód néhány alakja több funkciót is magához rántott. Morfológiai szinten: „...la foggia di codeste forme, cioè l’applicazione dell’esponente congiuntivo -i, che era nel presente, a voci di passato, va ripetuta dal paradigma del tedesco svizzero, dove allato a *lóbi lóbiš lobi* di cong. pres., è ancora: *lóbti lóbtis lóbti* di cong. passato” [...ezeknek az alakoknak a felépítése, vagyis hogy a kötőmód jelen idejű -i ragját múlt időben levő alakokra is alkalmazzák, a svájci német igeragozás mintájára keletkezett, ahol a jelen idejű kötőmód *lóbi lóbiš lobi* alakjai mellett a múlt idejű kötőmód alakjai is hasonlóképpen hangzanak: *lóbti lóbtis lóbti*] (uo.: 477). Más szavakkal: a jelen idejű kötőmód -i ragja latin eredetű, amely örzi a latin értékeket, de magáévá teszi a németeket is, ellenben az -i-nek a múlt időre való kiterjedése a német hatásnak tudható be, és ez a múlt idejű -i csak azt a jelentést hordozza, amit német párja. Ebből származik a fentebb említett jelen–múlt aszimmetria: a múlt idő szisztematikusan mutatja a közvetlen/közvetett megkülönböztetést, míg a jelen idő csak kijelentő módban. (Megjegyzendő, hogy az eventív használat viszont semlegesíti a jelen–múlt distinkciót, és ennek megfelelően nem használja kötelezően a közvetlen–közvetett megkülönböztetést.)

Itt is a tökéletlen grammatikalizáció egy esetével állunk szemben: a szurszilván összepárosította az eredeti újlatin rendszert a németből kölcsönvett rendszerrel, de e két rendszert nem minden részletében illesztette egymásba.

3. Konklúzió

Az ebben a munkában tárgyalt két példa érdekesnek tűnik, mert világosan megmutatja, hogy a nyelvek által történetileg felvett alakokat részben a véletlen határozza meg – ami jelen esetben nem más, mint ellenőrizhetetlen tényezők együtthatása. Ennél még érdekesebb azonban az a tény, hogy az emberi nyelv működését általános elvek határozzák meg, és ezeknek az elveknek a történelem esetlegességeivel való kölcsönhatásából születnek a történetileg dokumentált nyelvek. Mivel azt gondolom, hogy az elvek fontosabbak az esetlegességeknél, ez a két példa, melyekben az esetlegesség, úgy tetszik, győzedelmeskedik az elveken, igencsak provokatív és elgondolkodtató, mert arra ösztönöz bennünket, hogy tanulmányozzuk ennek a kölcsönhatásnak a módjait és határait – azért, hogy jobban megértsük a működését.

Források

- [Brunetto Latini, Rettorica] = Brunetto Latini: La Rettorica. A cura di Francesco Maggini. Le Monnier. Firenze. 1968.
- [Brunetto Latini, Tesoretto] = Brunetto Latini: Il Tesoretto. A cura di Giovanni Pozzi. In: Poeti del Duecento. A cura di Gianfranco Contini. Tomo II. Ricciardi. Milano–Napoli. 1960. 175–277.
- [Cronica fiorentina] = Cronica fiorentina compilata nel secolo XIII. In: Testi fiorentini del Duecento e dei primi del Trecento. A cura di Alfredo Schiaffini. Sansoni. Firenze. 1926. 82–150.
- [Dante, Commedia] = Dante Alighieri: La Commedia secondo l'antica vulgata. A cura di Giorgio Petrocchi. Le Lettere. Firenze. 1994.
- [Dante, Vita Nuova] = Dante Alighieri: Vita Nuova. A cura di Domenico De Robertis. In: Dante Alighieri: Opere minori. Tomo I – Parte I. Ricciardi. Milano–Napoli. 1984. 1–247.
- [Fiori di filosafi] = Fiori e vita di filosafi e d'altri savi e d'imperadori. A cura di Alfonso D'Agostino. La Nuova Italia. Firenze. 1979.
- [Guido Cavalcanti] = Rime, con le rime di Iacopo Cavalcanti. A cura di Domenico De Robertis. Einaudi. Torino. 1986.
- [Novellino] = Il Novellino. A cura di Guido Favati. Bozzi. Genova. 1970.

Irodalom

- Ascoli, Graziadio Isaia 1880/83. Annotazioni sistematiche al *Barlaam e Giosafat* soprasilvano. Saggio di morfologia e lessicologia soprasilvana. Archivio Glottologico Italiano 7: 406–602.
- Grimshaw, Jane 1997. The Best Clitic: Constraint Conflict in Morphosyntax. In: Haegeman, Liliane (ed.): Elements of Grammar. Handbook in Generative Syntax. Kluwer. Dordrecht. 169–196.
- Grünert, Matthias 2003. Modussyntax im Surselvischen. Ein Beitrag zur Erforschung der Morphosyntax des Verbs im Bündnerromanischen. Francke. Tübingen / Basel.
- Lepschy, Giulio C. 1989. Nuovi saggi di linguistica italiana. Il Mulino. Bologna.
- Tekavčić, Pavao 1972/73. Abbozzo del sistema morfosintattico del soprasilvano odierno. Studia Romanica et Anglica Zagrabienia 33–36: 359–488.
- Wehr, Barbara 1995. SE-Diathese im Italienischen. Narr. Tübingen.

PALATALIZÁCIÓ A HORVÁTBAN ÉS A SZERBBEN: LÉTEZIK EGYÁLTALÁN?

1. Bevezetés és elméleti háttér

Első lépésben (és némileg elhamarkodottan) palatalizációnak azt a folyamatot nevezhetjük, amikor egy palatális jegy áterjed egy olyan jegykomplexumra, amely vele közösen egy meghatározott tartomány része. Palatalizációnak ebben a megközelítésben nem csak a hagyományos irodalomból jól ismert palatális magánhangzók és az őket megelőző mássalhangzók közötti viszonyt tekintjük (erre bőségesen találunk példákat az egyes szláv nyelvekben), hanem tágabb értelemben azt a viszonyt is, amely két magánhangzó között áll fenn egy harmóniatartományban (a magyar és a török magánhangzó-harmónia, de a különböző germán nyelvek történetében megjelenő harmonizáló folyamatok is jó példát szolgáltatnak erre). A harmóniatartomány kijelölésében számos morfológiai és fonológiai megszorítás játszhat közre: a hangsúly, a morfológiai (erős, azaz analitikus, ill. gyenge, szintetikus) határok, a harmonizálásban részt vevő jegykomplexumok tartalma¹ stb. Ebben a dolgozatomban azt a palatalizációs folyamatot vizsgálom meg, amely a szerbben (és kiváltképp a horvátban) figyelhető meg. A horvátban ugyanis a palatalizációnak három fokát látjuk: (i) a palatalizáció teljes hiányát (*tišak* *ti*/**tʲi*/**ti* 'nyomat'), (ii) a nem teljes (vagy „elsőfokú”) palatalizációt, amikor a palatális jegy csak másodlagos artikulációként jelenik meg a mássalhangzón (*djevojka* *dje*/**de*/**dʲe* 'lány') és (iii) a teljes palatalizáció fokát, amikor a palatalizációért felelős jegy teljesen egybeolvad a mássalhangzóval, és egyéb változást is kiválthat – pl. affrikálódást (*rijeti* 'ritkább'; itt a <d> *dʒ* a *d* teljes palatalizált „fokát” mutatja). Ezt a látszólag skaláris folyamatot vizsgálom meg a kormányzásfonológiában használatos jegyelmélet segítségével, valamint a CV- és VC-fonológia elméleti apparátusának segítségével (LOWENSTAMM 1996, SCHEER 1998a, 1998b, SÉGÉRAL & SCHEER 1999, illetve DIENES & SZIGETVÁRI 1999, SZIGETVÁRI 1999, CHARETTE 2003). Ezenfelül a következő elemzési megszorításokat is adottnak tekintem (ezek részben vagy egészen már eleve adóttak, és szükségszerűen következnek a fenti elméletekből): *kvalitás* (minőség/melódia) és *kvantitás* (mennyiség/időzítés) különválasztása (l. külön pl. GOLDSMITH 1976), az egységek melodikus felépítése és a

¹ A harmonizáló folyamatokat számos tényező befolyásolhatja: az óangolban (LASS 1994) az i-umlaut csak e y, az i/j-től balra elhelyezkedő közvetlenül szomszédos magánhangzót érintett (angol *wed* < óang. *weddian* < **waðjōjan* 'esküszik' [az e az a/æ i-umlautja] ↔ *wake* < óang. *wacian*/**wecian* < **wakōjan* 'virraszt', ahol *ōj* > [æ:j >] *ej* > *i*, de a tömagánhangzó érintetlen marad, mert kiesik a harmonizáló tartományból). Az ószláv jotáció (NEDELJKOVIĆ 1974, MIHALJEVIĆ 2002) hatása minden szláv nyelvben megtalálható monomorfémikusan (így pl. a *pljuv* 'köp' igeetében), de morfémahatárokon különböző eredménnyel (pl. horvát és szerb *zemlja* 'föld' ↔ lengyel *ziemia*, cseh *země* stb.).

melódia terminus értelmezése – atomok és nagyobb atomok, felbonthatóság és nagyobb elemekké való „összeállás” (l. bővebben HARRIS 1990, 1992, 1994, 1996, 1998, HARRIS és LINDSEY 1995, SCHEER 1998a, 1998b). A dolgozatban felülbírálok a skaláris palatalizáció lehetőségét a horvátban, valamint megvizsgálom az **I** (palatalitás) elemnek a (C vagy V pozícióból történő) megjelenítését és a különböző palatalizációs folyamatokban való részvételét.

2. Adatok és problémák

2.1. A palatalizáció hiánya

A horvátban és szerbben az alábbi öt magánhangzóból álló klasszikus rendszer található: **i**, **e**, **a**, **o** és **u**. Ezekhez csatlakozik a horvátban az **ie** (< ósl. ě) kettőshangzó (a szerbben ez a fonéma nincs jelen: nyelvtörténetileg az **e**-vel esett egybe). A magánhangzóhossz nem fonéma jellegű: több (talán az összes) szláv nyelvhez hasonlóan a morfofonológiai környezet határozza meg az interpretációt (zárt szótagban és a hátulról számított harmadik szótagban a magánhangzók általában – de nem szükségszerűen – megrövidülnek). Az **ie** diftongus írásban <ije> vagy <je>-ként jelenik meg (pl. *rijeć* 'szó', *rječnik* 'szótár'), de ez nincs kihatással a fonetikai/fonológiai megjelenítésre (ez a kettőshangzó is a környezet függvényében változtat[hat]ja a hosszát): pl. *tijelo* ['tie:lo] 'test' ~ *tjelesa* ['tie'lesə] 'testek', *tjelesno* ['tielesno] 'testi', *vjeren* ['vie:ren] 'eljegyzett', *vjernik* ['viernik] 'hívő'.² Mindkét nyelvben a következő palatálisok vannak jelen rendszerszerűen (fonémikusan): *c* (IPA *ts*), *š* (*f*), *ž* (*ʒ*), *ć* (*tʃ*), *dž* (*dʒ*), *č* (*tʃ*), *d* (*dʒ*), *lj* (*ʎ*), *nj* (*ɲ*). A többi (kevésbé jellegzetes és problémamentes) mássalhangzóról nem kívánok külön szólni.

Mindkét nyelvre úgyisintén jellemző, hogy a palatális magánhangzók (az **i**, **e** és az **ie** a horvátban) nem palatalizálják az előttük álló mássalhangzót: *gibak* ['gi:bak ~ *'gli:bak ~ *'ji:bak ~ *'zi:bak] 'hajlítható', *kipiti* ['ki:piti ~ *'ki:piti ~ *'ci:piti ~ *'tʃi:- ~ *'tsi:-] 'túlfut', *mio* ['mi:o ~ *'mi:o ~ *'mlji:o] 'kedves', *nit* ['ni:t ~ *'ni:t ~ *'ni:t] 'fonal', *sila* ['si:la ~ *'si:la ~ *'fi:la] 'erő', *tjelesno* ['tielesno ~ *'tjelesno] 'testi', *bijes* [bie:s ~ *'bje:s] 'düh', *mjesto* ['mie:sto ~ *'mje:sto] 'hely', *vjera* [viera ~ *'viera] 'hit'. Látjuk, hogy a fenti esetekben a palatalizáció egyáltalán nem következik be (l. még a 3. lábjegyzetet is). E megszorítás alól kivételt képeznek a koronális szonoránsok, amelyek palatalizációja kötelező az **ie** (de nem a többi palatális V) előtt: *nijem* [ne:m ~ *'nje:m] 'néma', *ljeto* ['lje:to ~ *'lje:to] 'nyár' (de: *listati* ['listati ~ *'listati] 'lapoz', *ništa* ['ništa ~ *'ništa] 'semmi', mert itt nem az **ie** fordul elő).

² A hagyományos horvát és szerb nyelvtenok (PEŠIKAN et al. 1995, RAGUŽ 1997) fonéma értékűnek veszik fel az imént felsorolt hat magánhangzó hosszú változatát is (így a rendszer kétszeresére nő), de ez általában a nem rendszerszerű szemlélet következménye. Ezt az álláspontot a látszólag minimális párt képező szavak bizonyítják: *kupiti* 'megvesz' ↔ *kupiti* 'összeszed'. Csakhogy a mai beszélt horvát köznyelvben a két hang általában egyező hosszúságú (vagy rövid, vagy hosszú, a beszélőtől függően). Hasonló a helyzet az **ie** diftongussal is, amelynek jelölésére két grafémakombináció létezik (a fent említett <ije> és <je>: az első a hosszú, a második a rövidet hivatott visszaadni); a kettő közötti írásos (nyelvtörténeti és dialektális szempontból talán jogos) eltérés ma már nem él a köznyelvben; így a *rijeć* 'szó' és a *rječnik* 'szótár' (a helyesírási különbség ellenére) ugyanazt a magánhangzót tartalmazza – az **ie**(:)-t, nem pedig az **i:e** ↔ **ie** különbséget.

STARČEVIĆ (2002)-ban bővebben elemeztem az *ie* diftongust. Itt csak a következőket szeretném megjegyezni: az angol *ju*-hoz hasonlóan a horvát *ie* is instabil, s emiatt a diftongus *I* része melódiájában csatlakozni próbál az előtte lévő mássalhangzós helyhez: (i) ha a mássalhangzós hely üres, akkor *j*-ként jelenik meg (*jesti* 'eszik'; ilyen helyzetben a szerb is megtartotta az ósláv *ě*-t, amely egyébként az *e*-vel esett egybe); (ii) amennyiben a mássalhangzós hely melodikusan „telített” (és nem tartalmaz *I*-t, azaz nem palatális), a diftongusból „kiesett” *I* másodlagos jegyként társul a már meglévő melodikus halmazhoz (függetlenül a mássalhangzók számától) és csak így tud interpretálódni (*vjera* ['vjera] 'hit', *rječ* ['rje:tʃ] 'szó', *prijelom* ['prje:lom] 'törés', *strijela* ['strje:la] 'nyíl', *ždrijelo*³ ['ʒdrje:lo] 'torok' stb.; ilyenkor a szerb elveszítette az *I*-t: *vera*, *reč*, *prelom* stb.); (iii) ha a befogadó mássalhangzós hely már tartalmaz *I*-t (vagyis palatális), a diftongus *I* része kiesik, és nem realizálódik még egyszer a mássalhangzón (ebben az esetben a szerb és a horvát sem őrizte meg az ósláv *ě*-t: *ševa* 'fülemüle', *čelik* 'acél').⁴ Ezek után érthető, hogy (i) a szerbben és a horvátban sincs palatalizáció *i* és *e* előtt, és (ii) a horvátban csak ott van, ahol az *ie* diftongusból kiesett *I* az előtte álló mássalhangzós pozícióban interpretálódik. Ezt azonban nevezhetjük látszólagos palatalizációnak is, hiszen csupán egy másodlagos artikulációs jegy megjelenéséről van szó (l. a 3. lábjegyzetet), de nem valóságos melodikus változásról (pl. egy melodikus jegyhalmaz fissziójáról [felbomlásáról]; erről l. bővebben SCHEER 1998a). Így „első fokon” a *d* és *t* palatalizált párja a *dj* és *tj*, és nem („másodfokon”) a <*d*> *dz* és a <*t*> *tc*, azaz *djevojka* 'lány', *tjesan* 'szük', azzal szemben, hogy *mladi* 'fiatalabb' (vö. *mlad* 'fiatal'), *sreća* 'szerenese' (vö. *sretan* 'szerenecsés'). Az általam „elsőfokú” palatalizációnak nevezett folyamat nem található meg a szerbben (hiszen itt nincs *ie* diftongus: a fenti horvát szavak szerb megfelelői tehát *djevojka*, *tesan*), míg a „másodfokú” palatalizáció mindkét nyelvben azonos formában jelenik meg: *sreća*.

³ A horvát adatokkal kapcsolatban fölvetődik a kérdés: van-e fonetikai különbség *tj* és *tʃ* között (tehát egy *I*-hez csatlakozott *t* és egy másodlagos *I*-artikulációval rendelkező *t* között – például *tjesan* 'szük' *tje:sa:n* ↔ *tʃe:sa:n*)? A kérdés talán bonyolultabb, mint hinnénk: fonetikailag elképzelhető a különbség – talán olyan nyelvekben, ahol a kettő szisztematikusan függ össze; ám a horvátban a kettő azonos lehet kiejtésben, hiszen nem két különálló folyamat eredménye. Az is lehetséges, hogy csak graduális fonetikai különbségről van szó, ami fonológiailag nem releváns. Fonológiailag pedig még összetettebb a kérdés: ha az *I* a *C*-hez asszociált *t*-hez kapcsolódik, akkor nem tudjuk modellálni a *tj* és *tʃ* különbségét, hiszen mindkettő egy *C*-hez kapcsolódik az időzítési tengelyen, nem beszélve a „palatalizált” *t*-ről, azaz a *tc*-ről, amely elméleti keretünk szerint szintén egy *C*-hez kapcsolódik. A három közötti rendszerszerű különbség (ha egyáltalán létezik, pl. a *tj* és a *tʃ* között) bizonyára a melodikus halmazok belső felépítésében keresendő (RENNISON 1998). Egy azonban kétségtelen: a *tepati* 'becéz' esetében a palatalizációnak és/vagy a palatalizáltságnak semmi nyoma. Csakis *te:pati* létezik, nem pedig **tje:pati* vagy **tʃe:pati*.

⁴ Itt azt a kérdést tehetjük fel, hogy nyelvtörténetileg egyáltalán elvárható-e ilyen palatális *C* + palatális *V* fennállás, hiszen a *tj* csakis egy palatalizált *k*-ból származhat. Más szóval: a *tj* már tartalmazza azt az *I*-t, amivel a *k* egybeolvadt a rákövetkező palatális magánhangzó hatásaként. Mindenesetre a szinkronia szempontjából ez (pillanatnyilag) irreleváns. Hasonló kérdés vetődik fel az angol *chew*-val (< óang. *čēowan* 'rág') kapcsolatban: volt itt valaha is *ju*, amelyet egy már palatális mássalhangzó előzött meg? A *tj*-től függetlenül is létrejött(hete)tt a *ju*: (sőt, minden egyéb helyzetben ez is történt: óang. *knēow* > ang. *knew* 'tudott' *nju*:). Ma mindenesetre ebben a helyzetben nem fordulhat elő *j*. A felelet a választott szempont szerint alakul.

2.2. Mégis létezik palatalizáció?

2.2.1. A kiváltó ok(ok)

Láttuk, hogy a palatális magánhangzók (az *i*, *e* és *ie*) nem váltanak ki palatalizációt; pontosabban: az *i* és *e* soha, míg az *ie* csak ún. „első fokút” (csakis a horvátban). Létezik-e ezek után egyáltalán palatalizáció ezekben a nyelvekben? Nézzük a példákat:

(1) a hímnemű főnevek vocativus singularis (VS) alakja (a következő mássalhangzópárok fordulnak elő: *ts* ~ *tf*, *k* ~ *tf*, *g* ~ *ʒ*, *h* ~ *f*): *stric* (nominativus singularis = NS) ~ *striče* 'nagybácsi', *vic* ~ *viče* 'vicc', *mjesec* ~ *mjeseče* 'hold', *čovjek* ~ *čovječe* 'ember', *momak* ~ *momče* 'srác', *kruh* ~ *kruše* 'kenyér', *bog* ~ *bože* 'isten', *vitez* ~ *viteže* 'lovag', *knez* ~ *kneže* 'kenéz'.

(2) De: egyéb mássalhangzóra végződő főnevek VS alakjában nincs alternáció: *život* (NS) ~ *živote* ~ **živoće* 'élet', *grad* ~ *grade* ~ **grade* 'város', *dan* ~ *dane* ~ **danje* 'nap', *zub* ~ *zube* ~ **zublje* 'fog', *prst* ~ *prste* ~ **pršće* 'ujj', *brat* ~ *brate* ~ **braće* 'fivér', *stolar* ~ *stolare* ~ **stolarje* 'asztalos'.

(3) Az *-ev* augmentummal képzett főnevek nominativus pluralis (NP) alakja (pl.: *k*, *ts* ~ *tf* alternáció): *zec* (NS) ~ *zečevi* 'nyúl' (vö. szintén *zeče* VS), *stric* ~ *stričevi* 'nagybácsi' (*striče* VS), *palac* ~ *palčevi* 'hüvelykujj' (*palče* VS), *princ* ~ *prinčevi* 'herceg' (*prinče* VS).

(4) A hímnemű főnevek NV pluralis és dativus locativus pluralis (DLP), valamint a nőnemű főnevek DLS alakja (*k* ~ *tf*, *g* ~ *ʒ*, *h* ~ *s* alternáció): *putnik* (NS) ~ *putnici*, *putnicima* 'utas', *bubreg* ~ *bubrezi*, *bubrezima* 'vese', *orah* ~ *orasi*, *orasima* 'dió' és *ruka* ~ *ruci* 'kéz', *knjiga* ~ *knjizi* 'könyv', *snaha* ~ *snasi* 'meny', *gramatika* ~ *gramatici* 'nyelvtan'.

(5) De: egyéb mássalhangzóra végződő hímnemű főnevek NV&DLP és a nőnemű főnevek DLS alakja (nincs alternáció): *život* (NS) ~ *životi*, *životima* ~ **živoć* 'élet', *dan* ~ *dani*, *danima* ~ **danj* 'nap', *zub* ~ *zubi*, *zubima* ~ **zublj* 'fog', *prst* ~ *prsti*, *prstima* ~ **pršč* 'ujj', *mrav* ~ *mravi*, *mravima* ~ **mravlj* 'hangya' és *žena* ~ *ženi* ~ *ženji* 'nő', *pjesma* ~ *pjesmi* ~ **pjesmlji* 'ének', *borba* ~ *borbi* ~ **borblji* 'harc', *lopta* ~ *lopti* ~ **lopći* 'labda'.

(6) A mássalhangzóra (és *o*-ra) végződő nőnemű főnevek instrumentalis singularisa (-ju):

<i>t</i> ~ <i>ć</i>	<i>smrt</i> ~ <i>smréu</i> 'halál'
<i>d</i> ~ <i>đ</i>	<i>ćud</i> ~ <i>ćuđu</i> 'hajlam'
<i>s</i> ~ <i>š</i>	<i>os</i> ~ <i>ošju</i> 'darázs'
<i>st</i> ~ <i>šč</i> (IPA <i>ʃtʃ</i>)	<i>mladost</i> ~ <i>mladošću</i> 'fiatalság'
<i>zd</i> ~ <i>žd</i>	<i>bazd</i> ~ <i>bažđu</i> 'bűz'

l ~ lj	sol ~ solju 'só' (l. még misao 'gondolat' ~ mišlju 'gondolom')
n ~ nj	jesen ~ jesenju 'ősz'
r ~ rj	kéer ~ kéerju 'lány'
v ~ vlj	krv ~ krvlju 'vér'
p ~ plj	kap ~ kaplju 'csepp'
b ~ blj	zob ~ zoblju 'zab'
š ~ šj	kokoš ~ kokošju 'csirke'
ž ~ žj	laž ~ lažju 'hazugság'
č ~ čj	rječ ~ rječju 'szó'
ć ~ ćj	noć ~ noćju 'éj'

Ehhez hasonló alternációk figyelhetők meg másutt is:

(7) Az igei paradigmában:

(a) $k \sim t\phi \sim t\phi \sim ts$ alternáció:

Inf.	Tő	ISPres	Imper. 2S, 1&2P
vući	vuk	vućem	vuci, vucimo, vucite 'húz'
leći	leg	ležem	leži, ležimo, ležite 'fekszik'
vrijeći	vrh	vršem	vrši, vrsimo, vrsite 'csépel'
peći	pek	pečem	peci, pecimo, pecite 'süt'
	(vö. peku [3PPres])		

(b) nines alternáció:

Inf.	Tő	ISPres	Imper. 2S, 1&2P
raditi	rad	radim	radi, radimo, radite ~ *radi etc.
'dolgozik'			
nositi	nos	nosim	nosi, nosimo, nosite ~ *noši etc.
'hord'			
venuti	ven	venem	veni, venimo, venite ~ *venji
etc. 'hervad'			
umrijeti	umr	umrem	umri, umrimo, umrite ~ *umrji
etc. 'elhal'			
prati	per	perem	peri, perimo, perite ~ *perji etc.
'mos'			

(c) $k \sim \acute{c}$, $g \sim \acute{z}$, $h \sim \acute{s}$, $s \sim \acute{s}$, $z \sim \acute{z}$, $t \sim \acute{c}$, $d \sim \acute{d}$, $l \sim lj$, $p \sim plj$, $m \sim mlj$ stb. alternáció:

Inf.	Tő	ISPres	Imper. 2S. 1&2P
skakati 'ugrik'	skak	skaćem/*skakem	skaći, skaćimo, skaćite ~ *skaki/skaci
lagati	lag	lažen/*lazem	laži, lažimo, lažite ~ *lagi/lazi 'hazudik'
kihati	kih	kišem/*kisem	kiši, kišimo, kišite ~ *kihi/kisi 'tüsszög'
pisati	pis	pišem/*pisem	piši, pišimo, pišite ~ *pisi 'ír'
glodati	glod	glodēm/*glodem	glodi, glodimo, glodite ~ *glodi 'rág'
metati	met	mećem/*metem	meći, mećimo, mećite ~ *meti 'tesz'
poricati	poric	porićem/*poricem	porići, porićimo, porićite ~ *porici 'tagad'
dizati	diz	dižem/*dizem	diži, dižimo, dižite ~ *dizi 'emel'
klati	kol	koljem/*kolem	kolji, koljimo, koljite ~ *koli 'öl'
hramati	hram	hramljem/ *hramem	hramlji, hramljimo, hramljite ~ hrami / *hramji 'sántít'
kapati	kap	kapljem/*kapem	kaplji, kapljimo, kapljite ~ *kapi 'csöpög'

(8) A középfok -ji szuffixuma:

p ~ plj	skup ~ skuplji 'drága'
b ~ blj	grub ~ grublji 'goromba'
v ~ vji	živ ~ življi 'élő'
m ~ mlj	sam ~ samlji 'egyedül'
s ~ š	vis(ok) ~ viši 'magas'
z ~ ž	brz ~ brži 'gyors'
t ~ č	žut ~ žučí 'sárga'
d ~ d	mlad ~ mladi 'fiatal', tvrd ~ tvrđi 'kemény'
l ~ lj	bijel ~ bjelji 'fehér'
n ~ nj	crn ~ crnji 'fekete'
st ~ šć	čvrst ~ čvršći 'kemény'
k ~ č	jak ~ jači 'erős'
g ~ ž	blag ~ blaži 'lágy'
h ~ š	suh ~ suši 'száraz', tih ~ tiši 'csendes'

Ezekből a példákból a következő általánosításokat vonhatjuk le a szerbre és a horvátra egyaránt: vannak olyan esetek (l. [1], [3], [4] és [7a]), a főnévi és az igei paradigmákban is, amikor a veláris mássalhangzók palatálisakkal váltakoznak: $k \sim tʃ^5/ts$, $g \sim ʒ/z$, $h \sim ʃ/s$. A

⁵ Az (1)-ben felsorolt adatok azt is mutatják, hogy vannak $ts \sim tʃ$ alternációk is. Ez első megközelítésben ellentmond az ósláv palatalizációnak: itt ugyanis egy nem veláris szegmentum (**ts**) egy másik nem veláris szegmentummal váltakozik (**tʃ**) (l. a 6. lábjegyzetet). Az ehhez hasonló példák hatására ma már nagymértékben bizonyítottnak látszik az, hogy az ún. harmadik palatalizáció (amely eredményében azonos a másodikkal) valószínűleg az első (és a második) palatalizáció előtt következett be! Ezt (többek között) az bizonyítja, hogy a „harmadik” palatalizáció eredményein az első palatalizációs folyamat is lefut (a második eredményeit azonban az első palatalizáció soha nem érinti): pl. *otac* ~ *oče* 'apa' (NS ~ VS), *otrok* ~ *otroče* 'gyerek' (nyelvjárási NS ~ VS). Valószínűleg

(2), (5) és (7b) alatti példasorban azonban nem következik be palatalizáció annak ellenére, hogy a nem veláris mássalhangzók ugyanabban a strukturális helyzetben vannak: *momak* ~ *momče*, de *život* ~ *živote*. Ezen a ponton azt szűrhetnénk le az adatokból, hogy a különböző ószláv palatalizációs folyamatok köztudott eredményeivel állunk szemben, amikor a veláris mássalhangzók palatálisokká⁶ változtak palatális magánhangzók előtt, míg ez nem következett be, amikor (i) hátul képzett magánhangzók követték a velárisokat és (ii) a nem veláris mássalhangzók esetében. Ennek némileg ellentmond a (6), (7c) és (8) alatti adathalmaz: itt ugyanis a velárisok és a nem velárisok is palatalizálódnak (pontosabban: *k* ~ *tf*, *g* ~ *ʒ*, *h* ~ *f*, *s* ~ *ʃ*, *z* ~ *ʒ*, *t* ~ *ʦ*, *d* ~ *dʒ*, *l* ~ *ʎ*, *n* ~ *ɲ*, *r* ~ *rj*,⁷ *p* ~ *pʎ*, *b* ~ *bʎ*, *m* ~ *mʎ*, *v* ~ *vʎ*). A hagyományos irodalomban ez utóbbi folyamatot jotációnak nevezik. A palatalizáció és a jotáció közötti lényeges különbség az, hogy az előbbi csak a velárisokat érinti, míg az utóbbi minden egyes mássalhangzót (a szláv nyelvekben a jotációnak különböző eredményeit látjuk, sokszor a morfológia közrejátszása következtében).

A szerbbel és a horvátal kapcsolatban a következő lényeges megjegyzéseket tehetjük: a jotáció eredménye azonos az első palatalizációéval a velárisok esetében; a velárisok második palatalizációjával szemben (l. a 6. lábjegyzetet), amely helyesebben koronalizáció, a jotáció eredménye mindig azzal jár, hogy az **I** melódia egy olyan mássalhangzós pozícióban interpretálódik, amely már tartalmaz más melodikus összetevőket is (pl. az **s** vagy az **n** esetében). Más szóval: a jotáció mindig (valóságos, szigorú értelemben vett) palatalizációval jár, nem csak (általános, szélesebb értelemben vett) koronalizációval (ami nem jelent okvetlenül palatalizációt). A jotációt (a többi szláv nyelvhez hasonlóan) egy önállóan előforduló **I** melódia okozza. A jotáció hatásában 'erősebb' a (hagyományos) palatalizációnál, mert (i) nem csak a velárisokat érinti (ezek a melódia szempontjából sok nyelvben hajlamosabbak a változásra: ezt bizonyítja a három palatalizációs folyamat is az ószlávban: l. LOMBARDI 1993, SZIGETVÁRI 1996, HUBER 2002 stb.) és nem csak a velárisokról a koronálisokra terjed ki szélesebb körben (a koronálisok melodikus változékonyságát sok adat támasztja alá: l. PARADIS ÉS PRUNET 1991, BACKLEY 1993), hanem (ii) a lehető legnagyobb halmazra van kihatással, azaz az összes (ószláv)

arról van szó, hogy a „harmadik” palatalizáció eredménye a **k** esetében egy erősen palatalizált (de talán nem teljesen palatális) **k'** volt, amely később egyrészt **ts** lett (*otac*), másrészt pedig **tf**-vé palatalizálódott (MIHALJEVIĆ 2002).

⁶ A palatalizálást (itt és másutt) úgy értjük, hogy nem veláris és nem labiális. Ez első megközelítésben helytelennek tűnhet, hiszen például az **s** és a **z** nem szigorúan palatális szegmentumok, de ez a velárisok szempontjából lényegtelen: ugyanis az eredmény (**s/ʃ**) minden esetben egy nem veláris szegmentum. A folyamatot helyesebben *develarizáció*nak, vagy még inkább *koronalizáció*nak nevezhetjük. Az első és második palatalizáció eredményei a horvátban a következők: I.: **k** > **tf**, **g** > **ʒ**, **h** > **f**; II.: **k** > **ts**, **g** > **z**, **h** > **s**.

⁷ A nyelvtörténetileg palatalizált **r** (azaz **rj/rʎ**) a különböző szláv nyelvekben más-más képet fest, de általában depalatalizálódott. Ez a horvátra is igaz (kiváltképp az igei paradigmára, ahol nem található olyan felszólító forma, amelyben ez megmaradt volna: vö. *kapljil***kapjil***kapi* 'csöpögj' ↔ *deril***derjil***derri* 'tépj' – mindkét igenek hasonló a töve: *kap-ati* és *der-ati*). Ez azonban nem igaz pl. a mássalhangzóra végződő nőnemű főnevek SI-ra, ahol ugyanis a palatalizált **r** megjelenik a **-ju** morféma előtt: pl. *kčerju* 'lány' (ugyanilyen helyzetben minden egyes mássalhangzó palatalizált változata előfordulhat: *bolju* 'fájdalom', *smrču* 'halál' stb.; l. [6]). A **derji* és *kčerju* közötti különbség talán a morfológiai határ minőségétől függ (ez már túlmutatna a dolgozat keretein).

mássalhangzóra, a képzés helyétől függetlenül. A jotáció tehát a labiálisokra is vonatkozik, amelyeknek diakrón és szinkrón stabilitását (vagy relatív ellenállását számos folyamattal szemben) szintén sok adat bizonyítja (POSNER 1996).

A labiálisok palatalizációja azonban egy *l*-protetikum segítségével valósul meg: *skup* 'drága' > *skuplji* 'drágább'. Ez csak a labiálisoknál jelenik meg (minden egyéb mássalhangzó „közvetlenül” palatalizálódik, azaz az *I* melódia közvetlenül az érintett mássalhangzón realizálódik). Egy olyan tényezőt is meg kell említeni, amelyről ebben a dolgozatban nem lesz bővebben szó, de amely az *I* melódiának egy zárhangon való interpretációját közelebből is érintheti: a zárhangok palatalizációjának egyik gyakori következménye az affrikáció. Ez történik meg a *k* ~ *tʃ*, valamint a *t* ~ *tɕ* és *d* ~ *dʒ* esetében. Eredményében a palatalizáció és a jotáció között megfigyelhető átfedés, de strukturálisan lényegesen különböznek egymástól. Ez ellentmondásnak tűnik ezen a ponton, hiszen az *I* melódia megtalálható mind a *j*-ben, mind pedig az összes palatális magánhangzóban: vagy azt várnánk, hogy a palatalizáció minden mássalhangzót érint, vagy pedig azt, hogy a jotáció csak a velárisokra hat. Mindamellett ez mégsem történik meg.

A jotáció és a palatalizáció előfordulását a szerbben és a horvátban a morfológiai határ jellege is befolyásolja, mert erős morfémahatáron nem fordulhat elő: (i) frázisok között: *pas je* [sʲ/*fj] 'a kutya van', *sat je* [tʲ/*tɕ] 'az óra van', *kad je* [dʲ/*dʒ] 'mikor van', *lak je* [kʲ/*tʃ] '(ő) könnyű', *sam je* [mj/*mɔ] 'egyedül van', valamint (ii) a befejezettséget jelölő *s* prefixum és a *tő* között: *sljepiti* 'összeragaszt', *sljubiti* 'összeilleszt', *sljuštiti* 'meghámoz', *izljubiti* 'összefűz', *iznjuškati* 'összeszimatol' [s/z+ɲ/ɔ ~ *ʃ/ʒ+ɲ/ɔ]. Ezzel szemben, mint láttuk, gyenge morfémahatáron a palatalizáció és a jotáció bekövetkezik: *kap + jem* > *kapljem* [pɔ/*pʲ] 'csöpögök', *hram + jem* > *hramljem* [mɔ/*mʲ] 'sántítok', *pis + jem* > *pišem* [ʃ/*sʲ] 'írok', *smrt + ju* > *smrću* [tɕ/*tʲ] 'halállal', *red + ji* > *redi* [dʒ/*dʲ] 'ritkább', *pek + jem* > *pečem* [tʃ/*kʲ] 'sütök', *mog + ješ* > *možeš* [ʒ/*gʲ] 'képes vagy', *tih + ji* > *tiši* [ʃ/*hʲ] 'csendesebb'.

3. Elmélet és további magyarázatok

3.1. Rövid elméleti bemutatás

A dolgozat szempontjából a fontosabb elméleti követelményeket röviden így foglalhatjuk össze: a CV- és VC-fonológia abból indul ki, hogy az időzítési tengely egymást szigorúan követő mássalhangzós (C) és magánhangzós (V) pozíciókból áll. Ezekhez csatlakozhatnak különböző melodikus elemek, amelyek fonetikai/fonológiai megjelenítése a C, illetve a V helyhez való csatlakozástól függ: így pl. az *I* melódia vagy mássalhangzós *j*-ként, vagy pedig magánhangzós *i*-ként értelmeződik. Az időzítési tengely elemeinek akkor is lehet fonetikai megjelenítésük, ha nem csatlakozik hozzájuk külön melódia, feltéve hogy más tényezők (pl. szinkópa vagy egyéb súllyesztő körülmények) nem játszanak közre ennek megakadályozásában: így az angolban és a franciában egy üres V *a*-ként jelenik meg, a horvátban és a szerbben *a*-ként, míg a szlovénben *e*-ként; egy üres mássalhangzó a németben és a héberben glottális zárhangként realizálódik.

Ehhez csatlakoznak a következő elméleti feltevések is: a V és a C helyből is két különböző 'erő' indul ki a közvetlen szomszédságban lévő balra elhelyezkedő V és C pozícióba (itt eltekintünk egyes lényeges, ám a dolgozat számára kevésbé releváns

szemponttól). Ezek a *jogosítás* (amely megtámogatja a célpont melódiáját: ilyen pl. a szó eleji mássalhangzós hely, amely melodikus szempontból relatíve a legstabilabb: itt ugyanis ritkábban következik be gyengülés) és a *kormányzás* (amely negatív hatással járhat a célpont melódiájára nézve: ilyen lehet egy mássalhangzó intervokális gyengülése vagy egy szinkópált magánhangzó, amely teljesen elveszítette melódiáját).

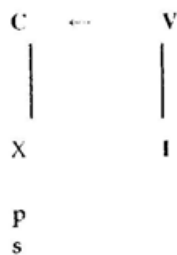
Mielőtt rátérnénk a pontos elemzésre, a dolgozat szempontjából fontos jogosítási és kormányzási viszonyokat fel kell tüntetni: (i) *V-C* (azaz V-ből induló C-t érintő) *jogosítás* (pl. a szó eleji pozíció, amely melodikusan erős; ilyen helyzetben a gyengülési folyamatok kevésbé gyakoriak) és (ii) *C-C kormányzás*. Ez a kormányzás C-ből indul és C-t érint: ilyen tipikus fennállás a nazális-obstruens, azaz a hagyományos kóda-szótagnyitány kapcsolat. A nazális ebben a helyzetben kormányzott, azaz melodikus szempontból gyengébb: csak egy nazális melódiát képes megtartani, a helyet a kormányzó C-től kapja; nem véletlen, hogy az ilyen kapcsolatok általában homorgánok. A C-C kormányzás tehát (kissé leegyszerűsítve) minden olyan mássalhangzó közötti kapcsolatra kiterjeszthető, ahol egy jobb oldali C melodikusan befolyásolja a tőle balra elhelyezkedő C-t (a melodikus kölcsönhatás mértéke nyelvenként változhat).⁸ A jogosítás és kormányzás közötti különbség a palatalizációs és jotációs folyamatok megmagyarázásában is felhasználható.

3.2. Jotáció mint C-C kormányzás; palatalizáció mint V-C jogosítás?

A jogosítás és kormányzás viszonyainak segítségével a palatalizációt és a jotációt a következőképpen mutathatjuk be:

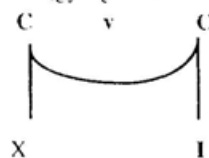
(9)

(a) V-C jogosítás

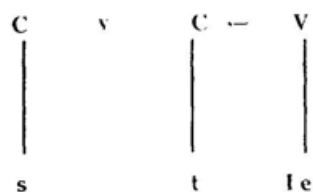
(b) C-C kormányzás

(gyenge morféma között)

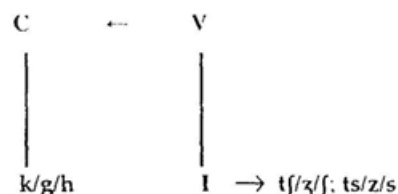

⁸ A C-C kormányzás fennállásának lehetősége ennél bonyolultabb: elképzelhető, hogy egy ilyen C-C kapcsolat csak akkor léphet fel, ha bizonyos melodikus feltételek adóttak. Feltéve, hogy egyáltalán létezik ilyen, különbség lehet pl. két szomszédos zárhang és egy zárhang és egy nazális közötti kormányzási viszonyban. Erről most nem tudunk bővebben beszélni.

(c) V–C jogosítás a horvát *ie* diftongus esetében

(d) V–C jogosítás (diakrón)

stj ~ **stʃ*
stijena 'szikla'

(kivétel a szonoráns *l/n*, amely kizárólag és kötelezően palatalizálódik az *ie* előtt)

A fentiekből a következőket vonhatjuk le a szinkroniát illetően (9a–c): a palatális (*I* melódiát tartalmazó) magánhangzók (beleértve a horvát *ie*-t is) nem váltanak ki *palatalizációt* (ha ezt a terminust hagyományosan csak a velárisokat érintő folyamatokra tartjuk fenn) és *jotációt* sem (ide sorolhatjuk az összes többi mássalhangzót). Most már formálisan is megfogalmazhatjuk a tapasztaltakat: a *V–C jogosítás* nem lehet a *palatalizáció/jotáció* oka. Ez a jogosítási viszony megtámogatja a mássalhangzó melódiáját és nem fejt ki hatást rá. A horvát *ie* diftongus lebegő *I* melódiája csupán másodlagos artikulációként csatlakozik a *C* helyhez (9c). Ezt neveztük „elsőfokú” *palatalizációnak* a dolgozat elején. Most látjuk, hogy feleslegesen, hiszen itt egyáltalán szó sincs *palatalizációról*. Nem is lehetne: a *V–C jogosítás* nem tudja azt kiváltani. Ezt jól bizonyítja, hogy ma már velárisok is előfordulnak az *I* melódiá előtt: pl. *kikotati ki/*tʃi/*tsi* 'nevetgél', *giljati gi/*zi/*zi* 'rohan', *histerija hi/*ji/*si* 'hisztéria', *ker ke/*tʃe/*tse* 'kores', *gecati ge/*ze/*ze* 'vánszorog', *heroj he/*je/*se* 'hős'. Röviden: a szinkroniában nem következik be melodikus változás az *I* hatására a mássalhangzóknak, ha ez az *I* melódiá egy *V* része, amely *V–C jogosítási viszonyban* áll az őt megelőző mássalhangzóval.

Ez a *V–C jogosítás* az ószlávra is kiterjeszthető: a velárisok kivételével (a hagyományos *palatalizációról* van itt szó, ezt *koronalizációnak* neveztük) a mássalhangzóknak nem történt melodikus változás az *I*-t tartalmazó magánhangzók előtt. A szinkrón (szerb és horvát) és a diakrón (ószláv) nyelvállapot között lényeges különbség van: a *V–C jogosítás* következtében az ószlávban csak a velárisok *koronalizálódtak* (9d), a szerbben és horvátban azonban ez a folyamat érintetlenül hagyja a mássalhangzókat.

Ezzel szemben (9b) a *jotáció* minden mássalhangzót érint az ószlávban, a szerbben és a horvátban egyaránt (az ószláv *jotáció* különbözőképpen jelenik meg a szláv nyelvekben a morfológiai határ jellegének függvényében: pl. szerb és horvát *zemlja* ↔ lengyel *ziemia* 'föld'). Az elméleti keretünk szerint a *jotáció* tulajdonképpen *C–C kormányzás*: *C*-ből (azaz *j*-ből) indul és *C*-t érint (bármelyik mássalhangzót) és az érintett *C* melódiájára befolyással van (kormányozza). A *jogosítás* megtámogatja a melódiát, míg a *kormányzás* változást idéz elő benne (emlékeztetőül: a *d dz*-vé történő *jotációját* „másodfokú” vagy „teljes” *palatalizációnak* neveztük a dolgozat elején). Azt, hogy *jotációt* valóban egy *C*-hez

kapcsolódó I (azaz j) és nem egy V-hez kapcsolódó I (azaz i) vált ki (ha nem volna köztük különbség, megszűnne a koronalizáció és a palatalizáció különbsége is – de mi éppen ennek a különbségnek tulajdonítunk nagy fontosságot) az bizonyítja, hogy (i) találunk magánhangzóra végződő igei töveket, ahol a j önállóan megjelenik (pl. *kupovati* 'vásárolni', *kupujem* 'vásárolok' (nincs jotáció) ↔ *kapati* 'csöpög', *kapljem* 'csöpögök', ahol bekövetkezik a p jotációja),⁹ és (ii) ha azt feltételeznénk, hogy pl. a ju (l. 6) és a ji (l. 8) nem egy mássalhangzó és egy magánhangzó szekvenciájából áll, hanem diftongus (ez esetben nem tudnánk megmagyarázni a jotációt, hiszen egy iu diftongus csak jogosítani tudna egy C-t, de nem kormányozni), kénytelenek lennénk azt állítani, hogy az iu diftongus kizárólag hangsúlytalan szótagokban fordul elő (ami ismét nehezen képzelhető el ebben az elméleti keretben: egy hangsúlytalan magánhangzó ugyanis nem rendelkezhet több melódiai elemmel, mint egy hangsúlyos; a horvátban nem léteznek hangsúlyos pju/pja szekvenciák, az ie pedig az egyetlen instabil diftongus). Ez elegendő ok arra, hogy bizonyítottan tekintsük a ji, ju szekvenciák CV voltát. Ha pedig ez így van, akkor a jotáció (C-C kormányzás) is erős alapot nyert. A C-C kormányzás az ún. „kettős” palatalizációt is megmagyarázza: *mladost* 'fiatalság' ~ *mladošću* 'fiatalsággal', *bazd* 'bűz' ~ *baždu* 'bűzzel'. Itt az I melódia (további) az s-re történő kiterjedéséről van szó: *mladost* + *ju* > *mladošću* > *mladošću* [ɟɟ]. A jotáció nem következik be akkor, ha az I melódia V helyről jön, azaz a horvátban az ie előtt: pl. *stijena* [stj/*ɟɟ] 'szikla', *zdiženac* [zdj/*ɟɟ] 'forrás' (9c). A *stijena* és a *mladošću* különbsége a V-C jogosítás és a C-C kormányzás közötti eltérésben keresendő. Ezek után állíthatjuk, hogy az I melódia kétféle hatást tud kiváltani attól függően, hogy V-ből vagy C-ből jön, valamint attól függően is, hogy kormányzási vagy jogosítási viszony részeként jelenik meg.

3.3. További kiterjeszthetőség és problémák

Az I melódia hatása (a kormányzási és jogosítási viszonyokkal együtt) más nyelvekre is kiterjeszthető: pl. az ószlávra (ezt meg is tettük), az ún. nyugatgermán geminációra (pl. **satjan* > óang. *settan* 'ültet'), a magyarra (pl. *látja* > *lássá*) stb. A horváttal kapcsolatban további eredményes következtetések vonhatók le, amire itt nem térhetünk ki: pl. a k/g/h kapcsolatokban sem történik meg a palatalizáció (*kljun* 'csőr', *gljiva* 'gomba', *hljebno* 'kenyér-'), holott Ā előtt az s/z jotációja kötelező (*šljunak* 'kavics'). Ez is a kormányzással/jogosítással magyarázható. Problémák is fölmerülnek azonban: az s jotációja csak olyan Ā előtt lehetséges, amely lexikailag Ā (hagyományos értelemben fonéma) és nem következik be olyan Ā előtt, amely ie előtt állt elő az I-ből a horvátban (pl. *šljunak* ~ **sljunak* 'kavics' [vö. szerb *šljunak*] ↔ *sljez* ~ **šljez* 'komló' [vö. szerb *slez*]). Ezek és az efféle problémák (pl. mi történik egy intervokális C-vel, amelyet kormányoz [és jogosít is] egy I-t tartalmazó V?) egy későbbi dolgozat témái lehetnek. Nem szóltunk külön a monomorfémikus jotációról sem, valamint a morfémahatárokon megfigyelhető

⁹ Indoeurópai nyelvek lévén, a szerbben és horvátban nehezen található magánhangzóra végződő nominális tö, de a -ji komparatív szuffixumnak létezik egy -iji allomorfja is, amely egyes (főleg r-re végződő) töveknél fordul elő: pl. *star* ~ *stariji* 'öreg', *marljiv* ~ *marljiviji* 'szorgalmas' stb. A j részét a szuffixumnak azonban (a magánhangzós tövektől függetlenül) a legjobban a labiálisokra végződő tövek bizonyítják, ahol a j jelenléte (*l-epentetikummal* együtt) a legnyilvánvalóbb: *drag* ~ *draži* 'kedves' ↔ *glup* ~ *glupji* 'buta'.

folyamatokról sem (pl. a hosszú mássalhangzók egyszerűsítése: *drag* 'kedves' ~ *draži* 'kedvesebb' [ʒi/*ʒʒi] ↔ *najjači* [jj/*j] 'legerősebb').

4. Összefoglalás

Dolgozatunkban a szerb és a horvát palatalizációs folyamatokat vizsgáltuk. Feltettük a kérdést: létezik-e egyáltalán ez a folyamat? A horvátban a palatalizációnak három fokát különböztettük meg. Majd láttuk, hogy ezekben a nyelvekben az I melódiát tartalmazó magánhangzókban a palatalizáció egyáltalán nem következik be (ez alól a horvát *ie* előtti mássalhangzók sem kivételek: az ún. „elsőfokú” palatalizáció másodlagos artikulációt jelent). A későbbiekben ezt V–C jogosítással magyaráztuk. Az ún. „másodfokú” vagy „teljes” palatalizáció mindkét nyelvben megtalálható. Ez a folyamat a C–C kormányzás miatt következik be. Elemzésünket az ószlávra is kiterjesztettük: a hagyományos *palatalizáció* (pontosabban *koronalizáció*) csak is a velárisokat érintette egy V–C jogosítás keretében, míg a *jotáció* minden mássalhangzóra (még a labiálisokra is) kihatással volt egy C–C kormányzás keretében. A palatalizáció és a jotáció közötti hagyományos különbség esetleges: a tényleges különbség a jogosításban és a kormányzásban keresendő. Végül kijelenthetjük, hogy egy adott melódia (az I) eltérő hatással lehet mássalhangzókra attól függően, hogy V-hez vagy C-hez asszociálódik (ezekből indulnak ki ugyanis a többször is említett viszonyok, amelyek kihatással vannak más melódiákra).

Irodalom

- Backley, Philip 1993. 'Coronal: the undesirable element'. UCL Working Papers in Linguistics 5. 301–323.
- Charette, Monik 2003. The Structure of Turkish Words (megjelenés alatt).
- Cyran, Eugeniusz ed. 1998. Structure and Interpretation: Studies in Phonology (PASE: Studies & Monographs 4). Wydawnictwo Folium. Lublin.
- Dienes, Péter and Szigetvári, Péter 1999. Repartitioning the skeleton: VC Phonology. Manuscript. Budapest: Eötvös Loránd University (ELTE).
- Durand, Jacques–Katamba, Francis (eds.) 1995. Frontiers of Phonology: Atoms, Structures, Derivations. Longman. Harlow.
- Goldsmith, John 1976. 'An overview of autosegmental phonology'. Linguistic Analysis 2: 23–68.
- Harris, John 1990. 'Segmental complexity and phonological government'. Phonology 7: 255–300.
- Harris, John 1992. 'Licensing Inheritance'. UCL Working Papers in Linguistics 4. 359–406.
- Harris, John 1994. English Sound Structure. Blackwell. Oxford and Cambridge, Massachusetts.
- Harris, John 1996. 'Full interpretability in phonology'. In Durand, Jacques and Bernard Lacks (eds.): Current Trends in Phonology: Models and Methods. ESRI. Salford.
- Harris, John 1997. 'Licensing Inheritance: an integrated theory of neutralisation'. Phonology 14: 315–370.
- Harris, John–Geoff Lindsey 1995. 'The elements of phonological representation'. In Durand and Katamba (eds.).
- Huber, Dániel 2002. Velar Phenomena: Processes and their Expression in Phonology. Szakdolgozat. ELTE BTK Angol Nyelvészeti Tanszék. Budapest.
- Kaye, Jonathan 1995. 'Derivations and interfaces'. In Durand and Katamba 1995. 289–332.

- Kaye, Jonathan, Jean Lowenstamm and Jean-Roger Vergnaud 1990. 'Constituent structure and government in phonology'. *Phonology* 7: 193-232.
- Lass, Roger 1994. *Old English: A Historical Linguistics Companion*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lombardi, Linda 1995. 'Laryngeal features and privativity'. *The Linguistic Review* 12: 35-59.
- Lowenstamm, Jean 1996. 'CV as the only syllable type'. In Durand, Jacques and Bernard Lacks (eds.): *Current Trends in Phonology: Models and Methods*. European Studies Research Institute, University of Salford Publications.
- McCarthy, John J. 1988. 'Feature geometry and dependency: a review'. *Phonetica* 43: 84-108.
- Mihaljević, Milan 2002. *Slavenska poredbena gramatika 1. dio* [Összehasonlító szláv nyelvtan. 1. rész]. Školska Knjiga, Zagreb.
- Nedeljković, Olga 1974. 'Palatalised consonants in the South Slavic languages'. *Suvremena Lingvistika* [Modern nyelvészet] 10. Zagrebački lingvistički krug, Zagreb. 9-14.
- Paradis, Carole és Jean-François Prunet (eds.) 1991. *The Special Status of Coronals: Internal and External Evidence (Phonology and Phonetics 2)*. Academic Press, San Diego, California.
- Pešikan et al.: Pešikan, Mitar, Jerković Jovan i Mato Pižurica 1995. *Gramatika srpskoga jezika* [A szerb nyelv nyelvtana]. Matica Srpska, Beograd.
- Posner, Rebecca 1996. *The Romance Languages*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Raguž, Dragutin 1997. *Praktična hrvatska gramatika* [Gyakorlati horvát nyelvtan]. Medicinska Naklada, Zagreb.
- Rennison, John R. 1998. 'Contour segments without subsegmental structures'. In Cyran, Eugeniusz (ed.) 1998. 227-245.
- Ségéral, Philippe and Tobias Scheer 1999. *The Coda Mirror*. Ms. Université de Paris 7 et Université de Nice.
- Scheer, Tobias 1998a. 'A theory of consonantal interaction'. *Folia Linguistica* 42: 201-237.
- Scheer, Tobias 1998b. 'Governing domains are head-final'. In Cyran, Eugeniusz (ed.) 261-285.
- Starčević, Attila 2002. 'Yod-dropping in English and Croatian: some consonantal problems'. *The Even Yearbook 2002 (ELTE SEAS Working Papers in Linguistics)*. School of English and American Studies (SEAS), Eötvös Loránd University (ELTE). Budapest. 117-137.
- Szigetvári, Péter 1996. 'Laryngeal contrasts and problematic representations'. *The Even Yearbook 2 - 1994 (ELTE SEAS Working Papers in Linguistics)*. School of English and American Studies (SEAS), Eötvös Loránd University (ELTE). Budapest. 97-110.
- Szigetvári, Péter 1999. *VC Phonology: A Theory of Consonant Lenition and Phonotactics*. Doctoral Dissertation. Budapest: Eötvös Loránd University (ELTE) / Hungarian Academy of Sciences / Theoretical Linguistics Programme.

TÓTH LAJOS PÁL

ÉSZREVÉTELEK AZ ALANYI ÉS A TÁRGYAS IGERAGOZÁSRÓL

1. Az állítmányi szerepű tárgyas igék logikai szerkezete átlátszó: az ige kétargumentumú predikátum, az argumentumai pedig az alany és a tárgy:

Péter látja Annát

Ebben a szerkezetben mind a predikátum, mind pedig annak argumentumai helyettesíthetők változóval:

$x R y$ vagy $\langle x, y \rangle \in R$

Az alábbiakban olyan szerkezeteket vizsgállok, amelyekben változóként az alanyi argumentumok igei személyragok, a tárgyi argumentumok pedig személyes névmások, és arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen igei személyragok milyen személyes névmásokkal állhatnak párban. Mivel a magyarban nincsenek predikátumváltozók (igeváltozók), ezért az R -t a továbbiakban egyszerűen elérhetőségi viszonynak hívom.¹ A kérdés eszerint az, milyen alanyi argumentumok milyen tárgyi argumentumokkal állnak elérhetőségi viszonyban. Vajon R azonos-e az $\langle E1, E2, E3, T1, T2, T3 \rangle \times \langle E1, E2, E3, T1, T2, T3 \rangle$ Descartes-szorozattal,² vagy különböző megszorítások vonatkoznak rá? És ha vannak, milyenek ezek a megszorítások: vajon hiányos-e a rendszer, amennyiben egyes argumentumpárok hiányoznak belőle, vagy teljes ugyan, de alaktanilag nem egységes, mivel ugyanaz a tárgyi argumentum különböző alanyi argumentumokkal párban állva különböző alakot ölt?

Az elérhetőségi viszony legegyszerűbb megvalósulása a következő lenne:

lát-oC ³	1. engem(et)
	2. téged(et)
	3. őt
	1. minket
	2. titeket
	3. őket

¹ Mivel a dolgozatban csak kijelentő mód, jelen idejű igealakokat vizsgállok, az R képtartománya az $R_{\langle \text{kijelentő mód, jelen idő} \rangle}$ képtartományával azonos. Az igei toldalékoknak, mint alanyi argumentumoknak egy valóban teljes rendszere az $R_{\langle i, j \rangle}$ volna, ahol $i \in I = \{\text{kijelentő mód, feltételes mód, felszólító mód}\}$, $j \in J = \{\text{jelen idő, múlt idő}\}$, az „I” és „J” indexhalmazok, a $\lambda x \lambda y [x R_{\langle i, j \rangle} y]$ az R tere, az R értelmezési tartománya pedig az i és j indexpárhoz rendelt, igei toldalékokat tartalmazó halmaz.

² Az „E1” (...) „T3” kifejezések itt és a továbbiakban igei személyragok, ill. (személyes) névmások mint változók nyelvtani számára/személyére utaló metanyelvi változók.

³ A „C” az alanyi, ill. a tárgyas igeragozás E1 ragjait helyettesítő fiktív toldalék.

Hasonlóképpen az igei paradigma többi számában és személyében. Ebben a rendszerben a tárgyra mint második argumentumra jellemző módon a személyes névmás + tárgyrág utalna, maga a rendszer pedig teljes és egységes volna abban az értelemben, hogy minden alanyi argumentumból minden tárgyi argumentum, mégpedig változatlan alakban, elérhető lenne, ami természetes kommunikációs követelmény. Ezzel szemben a magyarban a tényleges megvalósulás bonyolultabb:

ALANYI	lát-ok	lát-sz	lát	lát-unk	lát-tok	lát-nak
én		engem	engem		engem	engem
te			téged	téged		téged
ő						
mi		minket	minket		minket	minket
ti			titeket	titeket		titeket
ők						

TÁRGYAS	lát-om	lát-od	lát-ja	lát-juk	lát-játok	lát-ják
én	magamat					
te		magadat				
ő	őt	őt	őt, magát	őt	őt	őt
mi	magunkat			magunkat		
ti		magatokat			magatokat	
ők	őket	őket	őket magukat	őket	őket	őket magukat

A fenti táblázatból, amelyben az igei személyragok mint alanyi argumentumok az egyes oszlopok élén, a személyes névmások mint tárgyi argumentumok pedig az egyes sorok és oszlopok metszéspontjaiban állnak,⁴ néhány szabályszerűség közvetlenül leolvasható. Mindenekelőtt a magyarban az $R = R_{\text{alanyi}} \cup R_{\text{tárgyas}}$ (és $R_{\text{alanyi}} \cap R_{\text{tárgyas}} = \emptyset$). Továbbá, ha $\langle x, x \rangle \in R_{\text{tárgyas}}$, akkor a rendezett pár második tagja nem személyes, hanem visszaható névmás⁵. A tárgyas $\langle E1, T1 \rangle$ és $\langle E2, T2 \rangle$ szabálytalannak látszik, mivel a várt $\langle \text{lát-om, minket} \rangle$ és $\langle \text{lát-od, titeket} \rangle$ helyett a $\langle \text{lát-om, magunkat} \rangle$, $\langle \text{lát-od, magatokat} \rangle$ alakokat tartalmazza. Az R nem teljes, mivel hiányoznak belőle a $\langle \text{lát-ok, téged} \rangle$, $\langle \text{lát-ok, titeket} \rangle$, $\langle \text{lát-juk, magamat} \rangle$, $\langle \text{lát-játok, magadat} \rangle$ és $\langle \text{lát-ják, magát} \rangle$ ⁶ alakok. Ezek közül az $E2$ és $T2$ mint tárgyi argumentumok a *-lak/-lek* személyragos igékkel elérhetők ugyan, azonban a $\langle T1, x \rangle$, $\langle T2, x \rangle$ és $\langle T3, x \rangle$, ahol „ x ” személyváltozó, lényegileg hiányosak. Az is kérdéses, hogy az $\langle E1, x \rangle$ teljessé tételéhez miért van szükség a szuppletívnek látszó *-lak/-lek* ragra, valamint hogy ez a rag az alanyi vagy a tárgyas paradigmába tartozik-e.

⁴ Az egyes sorok élén álló személyes névmások absztrakt (jelöletlen) tárgyi argumentumoknak tekinthetők.

⁵ Ezt az állítást az alábbiakban pontosítani fogom.

⁶ A *magát* mint a $T3$ alanyi argumentummal koreferens tárgyi argumentum, tehát mint visszaható névmás.

A tárgyas ragozású $\langle E1, T1 \rangle$, $\langle E2, T2 \rangle$ és $\langle E3, T3 \rangle$ viselkedésének, valamint a $\langle T1, E1 \rangle$, $\langle T2, E2 \rangle$ és $\langle T3, E3 \rangle$ hiányának a megértéséhez mindenekelőtt különbséget kell tenni a koreferens és a nem koreferens argumentumok között:

KOREFERENS ARGUMENTUMOK

* $\langle \text{lát-om, engem} \rangle$	→	$\langle \text{lát-om, magamat} \rangle$
* $\langle \text{lát-od, téged} \rangle$	→	$\langle \text{lát-od, magadat} \rangle$
* $\langle \text{lát-ja}_1, \text{őt}_1 \rangle$	→	$\langle \text{lát-ja, magát} \rangle$
* $\langle \text{lát-juk, minket} \rangle$	→	$\langle \text{lát-juk, magunkat} \rangle$
* $\langle \text{lát-játok, titeket} \rangle$	→	$\langle \text{lát-játok, magatokat} \rangle$
* $\langle \text{lát-ják}_1, \text{öket}_1 \rangle$	→	$\langle \text{lát-ják, magukat} \rangle$

NEM KOREFERENS ARGUMENTUMOK

$\langle \text{lát-ja}_1, \text{őt}_2 \rangle$
 $\langle \text{lát-ja}_1, \text{öket}_2 \rangle$
 $\langle \text{lát-ják}_1, \text{őt}_2 \rangle$
 $\langle \text{lát-ják}_1, \text{öket}_2 \rangle$ ⁷

A hiányzó alakok is ebbe a rendszerbe tartoznak, mivel a fenti két csoporttal együtt a szabályos $\langle Ex, Tx \rangle \cup \langle Tx, Ex \rangle$ osztályt alkotják, ahol „x” személyváltozó:

* $\langle \text{lát-om, minket} \rangle$	→	$\langle \text{lát-om, magunkat} \rangle$
* $\langle \text{lát-od, titeket} \rangle$	→	$\langle \text{lát-od, magatokat} \rangle$
* $\langle \text{lát-ja}_1, \text{öket}_1 \rangle$	→	$\langle \text{lát-ja, magukat} \rangle$
* $\langle \text{lát-juk, engem} \rangle$	→	* $\langle \text{lát-juk, magamat} \rangle$
* $\langle \text{lát-játok, téged} \rangle$	→	* $\langle \text{lát-játok, magadat} \rangle$
* $\langle \text{lát-ják}_1, \text{őt}_1 \rangle$	→	* $\langle \text{lát-ják, magát} \rangle$

A szabályosság ezek alapján könnyen felismerhető: a nem koreferens argumentumok körében a reflexivizálódáshoz és ezzel a tárgyas ragozás aktivizálódásához nincs szükség a két argumentumnak szám és személy szerinti teljes egyezésére, mivel már az $\langle Ex, Tx \rangle$ vagy a $\langle Tx, Ex \rangle$, ahol „x” személyváltozó, is elégséges feltétel.⁸ Egy ettől különböző szabály vonatkozik az összes $\langle Tx, Ex \rangle$ alakra, amely kimondja, hogy ezek az alakok nem jól

⁷ Mint a példák mutatják, az $\langle E1, E1 \rangle$, $\langle E2, E2 \rangle$, $\langle T1, T1 \rangle$ és a $\langle T2, T2 \rangle$ szükségképpen koreferens, míg az $\langle E3, E3 \rangle$, $\langle E3, T3 \rangle$, ill. $\langle T3, E3 \rangle$, $\langle T3, T3 \rangle$ nem szükségképpen koreferens argumentumok.

⁸ Például a $\langle \text{lát-ok, minket} \rangle$ esetében az $\langle E1, T1 \rangle$ feltétel megvalósulása kiváltja a reflexivizálódást: $\langle \text{lát-ok, magunkat} \rangle$, mivel azonban a visszaható névmás csak a tárgyas paradigmában érhető el, a végeredmény $\langle \text{lát-om magunkat} \rangle$ lesz. A fentiekből az is nyilvánvaló, hogy a magyarban a koreferencia vagy az alanyi és a tárgyi argumentumok jelöleteinek az azonosságát jelenti (az $\langle Yx, Yx \rangle$ feltétel esetében, ahol „Y” szám-, „x” pedig személyváltozó), vagy pedig az alanyi és a tárgyi argumentumok jelöletei közötti $\lambda x, y$ [x eleme y-nak] relációt (az $\langle Ex, Tx \rangle$ feltétel esetében).

képzettek.⁹ Az $\langle E1, E2 \rangle$ és $\langle E1, T2 \rangle$ alanyi argumentumainak, vagyis a *-lak/-lek* igei személyragoknak a rendszertani besorolásáról azonban ezek a szabályok nem árulnak el semmit.

2. Mivel a *-lak/-lek* személyragos ige mindig kötött tárgyi argumentummal jelenik meg, ezért a tárgyi argumentumoknak az alanyi és a tárgyas ragozás szerinti alternációja nem nyújt felvilágosítást a természetéről. Olyan teljes paradigmájú tárgyi argumentumot kell tehát keresni, amelyiknek van semleges, azaz minden alanyi argumentummal szemben a szám/személy vonatkozásában meghatározatlan alakja. Ilyen a *-ni* toldalékos főnévi igenév. Ezért az infinitívusznak és a *-lak/-lek* személyragnak az elérhetőségi viszonyát kell meghatározni. Az alábbiakban olyan szerkezeteket sorolok fel, amelyekben az időjeles igét egy főnévi igenév és egy tárgy követi. Az időjeles igét a továbbiakban igének, az infinitívuszt igenévnek, a tárgyat pedig hol tárgynak, hol argumentumnak nevezem:

(1a) *elkezd-ek megírni egy levelet*

(1b) *elkezd-em megírni a levelet*

(1c) *elkezd-ek egy levelet*

(1d) *elkezd-em a levelet*

(1e) *megírni levelet*

(2a) *lát-ok jönni egy embert*

(2b) *lát-om jönni az embert*

(2c) *lát-ok egy embert*

(2d) *lát-om az embert*

(2e) **jönni embert*

(3a) *jöv-ök megírni egy levelet*

(3b) *jöv-ök megírni a levelet*

(3c) **jöv-ök egy levelet*

(3d) **jöv-öm a levelet*

(3e) *megírni levelet*

(4a) **jöv-ök állni egy levelet*

(4b) **jöv-öm állni a levelet*

(4c) **jöv-ök egy levelet*

(4d) **jöv-öm a levelet*

(4e) **állni levelet*¹⁰

⁹ Mivel a $\langle Tx, Ex \rangle$ az $\langle Ex, Tx \rangle$ duálisa, ezért a $\langle Tx, Ex \rangle$ alakok hiánya annyit jelent, hogy az eleme reláció inverze, vagyis a $\lambda y, x [y \text{ tartalmazza } x\text{-et}]$ reláció a magyarban nem része a koreferenciának.

¹⁰ A példák extenzionális szemantikai reprezentációja a következő:

(1) $\lambda F, R, S \lambda x, y [\exists x, y [[F(x) \ \& \ \langle \acute{e}n, x \rangle \in R] \ \& \ [F(y) \ \& \ \langle \acute{e}n, y \rangle \in S]] \ \& \ (x=y)]$ *levél', lát', megír'*

(2) $\lambda F, R, G \lambda x, y [\exists x, y [[F(x) \ \& \ \langle \acute{e}n, x \rangle \in R] \ \& \ [F(y) \ \& \ G(y)] \ \& \ (x=y)]]$ *ember', lát', jön'*

(3) $\lambda F, G, R \lambda x [F(\acute{e}n) \ \& \ \exists x [G(x) \ \& \ \langle \acute{e}n, x \rangle \in R]]$ *jön', levél', megír'*

(4) $\lambda F, G, H \lambda x [\exists x [F(x) \ \& \ \langle \acute{e}n, x \rangle \in G \vee \langle \acute{e}n, x \rangle \in H]]$ *levél', jön', áll'*

Az igének és az igenévnek egyidejűleg is (1a–e) és önállóan is (2a–d, ill. 3a–b, e) lehet tárgyi argumentuma,¹¹ de tárgy jelenlétében szükséges, hogy valamelyikük kétargumentumú legyen tárgyi argumentummal (4a–e). Ugyanakkor az alanyi, ill. a tárgyas ragozás szerinti egyeztetésre csak az ige képes¹² (2a–d, szemben 3a–b–vel), föltéve, hogy a tárgy az ő argumentuma (is). Ha mind az ige, mind az igenév kétargumentumú predikátum, és mindkettőnek ugyanaz a második argumentuma, akkor ez az argumentum egy determináns nélküli tárgy:¹³

	tranzitív igenév	intranszitiv igenév
tranzitív ige	kettős tárgy	igei tárgy
intranszitiv ige	igenévi tárgy	

Az igenév tárgyrágot nem, de személyjeleket fölvehet anélkül, hogy az argumentumjellege megváltozna:

ahol az „F”, „G” és „H” egy-, az „R” és „S” pedig kétargumentumú predikátumváltozó. A határozott névelőjű tárgyak esetében a kvantort tartalmazó részformulákba megfelelő módon deskriptort kell behelyettesíteni.

- ¹¹ Mint (2a–e) mutatja, előfordulhat, hogy az ige tárgyi argumentuma az igenévnek nem a tárgyi, hanem az alanyi argumentumával azonos (a - jel az ekvivalencia jele):

látom Annát jönni:
 ⟨lát-om, Anná-t⟩ & ⟨Anna⟩ ∈ jön - ⟨én, Anná-t⟩ ∈ lát & ⟨Anna⟩ ∈ jön

- ¹² Más bizonyíték is van arra, hogy az igenév és az argumentuma között nincs egyeztetés:

lát-sz írn-om egy/a levelet
 *lát-od írn-om egy/a levelet

Itt az igének és az igenévnek sem az alanyi sem a tárgyi argumentuma nem azonos. Ami az utóbbit illeti: az ige tárgya az igenév alanya, az igenév tárgya pedig a *levelet*, amellyel, minthogy igenév, nem képes egyeztetni. De ezt ebben az esetben az ige sem tudja megtenni, mivel a *levelet* nem az ő argumentuma.

- ¹³ Amennyiben a tárgynak van determinánsa, akkor ezt az igével való járulékos egyeztetés révén nyeri. Ez kikövetkeztethető a segédige + (tranzitív igéből képzett) igenév összetevőjű szerkezetekből, ahol a segédige, amelynek önmagában nincs tárgyi argumentuma, az egyeztetésért, az igenév pedig a determináns nélküli tárgy jelenléteért felel:

mikor fog-sz megírni egy levelet?
 mikor fog-od megírni a levelet?

A tranzitív igéket ezek után segédige + igenév kompozíciójaként lehet meghatározni.

	írni	írn-om	írn-od
lát-ok lát-lak	írni (írni (a levelet))		Ø ¹⁴
lát-sz	írni eng-em (írni (a levelet))	írn-om (a levelet)	

A táblázat alapján – többek között – az alábbi alakok egyenértékűek:

$$\begin{aligned} \text{lát-lak} &\leftrightarrow \text{lát-sz eng-em} \\ \text{lát-lak írni} &\leftrightarrow \text{lát-sz írn-om} \end{aligned}$$

Az első alapján a *-lak/-lek* = igei személyrag + személyes névmási személyjel, a második alapján pedig = igei személyrag + igenévi személyjel. A *-lak/-lek* ragos ige választható módon, a grammatikai jelentés megváltozása nélkül kiegészíthető Y2 személyes névmással, ahol „Y” számváltozó:

$$\text{lát-lak} \leftrightarrow \text{lát-lak tég-ed}$$

de nem egészíthető ki személyjeles igenévvél:

$$*\text{lát-lak} [\text{írn-od}] \leftrightarrow * \text{lát-sz eng-em} [\text{írn-om}]$$

A *lát-lak írn-od* hibás voltáért a *-lak/-lek* toldalék névmási személyjel összetevője a felelős, mivel másféle bizonyíték is van arra, hogy a magyarban a névszói személyjelek konstrukciója nem megengedett:

$$\begin{aligned} &\text{mögött-ed} \\ &\text{mag-ad mögött} \\ &*\text{mag-ad mögött-ed} \end{aligned}$$

Ennek alapján úgy tűnik, hogy a *-lak/-lek* toldalékot a legáltalánosabban mint igei személyrag és névszói személyjel kompozícióját lehet meghatározni. Ez azonban pontosításra szorul. Mindenekelőtt az alábbi példákból

- (1a) lát-sz egy/a levelet írn-om (↔ lát-lak egy/a levelet írni)
 (1b) lát-sz eng-em (↔ lát-lak (tég-ed))
 (2a) lát-od egy/a kalap-om (↔ *lát-lak egy/a kalap-od)
 (2b) lát-od mag-ad

¹⁴ Egy szabályos paradigmában a *-lak/-lek* (és tárgyi argumentuma) helyett itt az *írnod (a levelet)* alak szerepelne.

nyilvánvaló, hogy rendszeres különbség van egyfelől az igenévi, ill. személyes névmási személyjel (1a–b), másfelől pedig a birtokjel, ill. visszaható névmási személyjel (2a–b) között abban az esetben, amikor az alanyi és a tárgyas paradigma igei személyragjai közötti választás nem az ige és a tárgyi argumentuma közötti egyeztetéstől, hanem egy attól különböző elvtől függ.¹⁵ Ennek alapján a *-lak/lek* személyjel összetevője nem általában névszói, hanem csak igenévi vagy személyes névmási személyjel lehet. De még ez is túlzó általánosítás. A *lát-lak* ↔ *lát-sz eng-em* ekvivalencia alapján a *-lak/lek* = ⟨igerag + személyes névmási személyjel⟩, a *lát-lak tég-ed* jólképzettsége pedig azt bizonyítja, hogy a személyes névmási személyjelek konstrukciója megengedett. A *lát-lak írni* ↔ *lát-sz írni-om* ekvivalencia alapján a *-lak/lek* = ⟨igerag + igenévi személyjel⟩, a **lát-lak írni-od* pedig azt bizonyítja, hogy az igenévi személyjelek konstrukciója nem megengedett. Ebből – úgy tűnik – az következik, hogy a *-lak/lek*-nek – az igerag melletti másik – összetevője egy specifikálatlan ⟨személyjel⟩, amelyet a vele konstruált személyes névmás, ill. igenév specifikál. Csakhogy a **lát-sz eng-em írni-om* azt bizonyítja, hogy a magyarban a ⟨személyes névmási személyjel + igenévi személyjel⟩ konstrukciója sem megengedett,¹⁶ tehát a *-lak/lek* esetében elég egy ⟨személyes névmási személyjel⟩ összetevőt feltételezni.

Az is pontosításra szorul, hogy a *-lak/lek* igerag összetevője egy általános E1 igei személyrag lenne, hiszen különbség van az alanyi és a tárgyas paradigma igei személyragjai között. A tárgyas igeragozás toldalékait személyjelnek nevezve az alábbi ekvivalenciák:

- (1) *lát-sz eng-em* ↔ (3) *lát-lak*
 (2) *lát-om ő-t* ↔ (3) *lát-lak*

alapján a *-lak/lek* vagy ⟨igerag + személyes névmási személyjel⟩ (1), vagy pedig ⟨igei személyjel + tárgyrag⟩ (2). A választáshoz előbb a tárgyrag természetét kell közelebbről megvizsgálni, mégpedig az alábbi példák alapján:

- (1) *ki-t lát-sz?*
 (2) *ő₁-t* ↔ (3) *ő₂-t lát-om*

ahol az *ő₁* mutató, az *ő₂* pedig személyes névmás. Az (1) azt bizonyítja, hogy a tiszta tárgyrag az alanyi ragozás igei személyragjával áll párban, az *ő₂* tárgyragja tehát önmagában nem adhat magyarázatot a tárgyas ragozás igei személyjelének a megjelenésére. Ezért a tárgyas igei paradigmának ⟨igei személyjel, tárgyrag + deixis⟩ rendezett párokból kell állnia.¹⁷ Az *eny-ém*, *tég-ed* tárgyi argumentumok arról tanúskodnak, hogy a deixis,

¹⁵ Ennek az elvnek a megnyilvánulásai könnyen leírhatók: ⟨x, igenévi személyjel⟩ ∈ R_{alanyi}, ⟨x, személyes névmási személyjel⟩ ∈ R_{alanyi}, ⟨x, birtokos személyjel⟩ ∈ R_{targyas}, ⟨x, visszaható névmási személyjel⟩ ∈ R_{targyas}, ahol „x” igei személyragváltozó.

¹⁶ Ennek az a magyarázata, hogy a személyes névmási, ill. az igenévi személyjelek, mint tárgyi argumentumok ugyanabba az ekvivalenciaosztályba tartoznak: *lát-sz eng-em* ~ *lát-sz írni-om*.

¹⁷ Mivel (2) szerint *ő₁-t* = deixis + tárgyrag, (3) szerint *ő₂-t* = ∅ + tárgyrag, ezért, ugyancsak (3) szerint *lát-om* = deixis. Ez a deixis azonban, noha az igei toldaléknak, vagyis az alanyi argumentumnak az összetevője, mégis a tárgyi argumentumhoz tartozik. Tehát a tárgyas igeragozás toldalékai teljes alanyi és részleges tárgyi argumentumok kompozíciói. Az is bizonyítható, hogy a

amelyet bennük a személyes névmási személyjel képvisel, önmagában elégséges a tárgyi pozíció betöltéséhez, tehát a tárgyas igei paradigma általános alakja: ⟨igei személyjel, deixis (+ tárgyrág)⟩.¹⁸ Mivel a *lát-lak* ↔ *lát-lak tég-ed*, a *tég-ed* pedig deiktikus, ebből következik, hogy a *-lak/lek* alanyi argumentumként a tárgyi argumentumra utaló deiktikus összetevőt tartalmaz, ami a tárgyas paradigma igei személyjeleire jellemző. Ennek alapján az általános alakja: ⟨igei személyjel, deixis⟩.

A fentiek alapján az eredeti kérdésre, hogy a *-lak/lek* alanyi argumentum az igeragozásnak az alanyi vagy a tárgyas rendszerbe tartozik-e, kézenfekvő a válasz: a maga teljességében egyikbe sem tartozik, mivel egyrészt nem pusztán alanyi, hanem egyszerre alanyi és tárgyi argumentum, egy igei személyjeltől és személyes névmási toldaléktól mint speciális deixisből álló rendezett pár.

3. Ugyanakkor a *-lak/lek* az igei személyjel összetevője révén mégiscsak része az igeragozás rendszerének, vagyis az igei személyragok mint alanyi és a személyes, ill. visszaható névmások mint tárgyi argumentumok közötti elérhetőségi viszonyoknak. A helyi értékét ebben a rendszerben akkor lehet meghatározni, ha sikerül megtalálni az alapvető oppozícióját. Ezt az oppozíciót a nyelvészeti szakirodalom egyfelől a határozott tárggyal, másfelől pedig a határozatlan tárggyal, ill. a tárgyatlansággal korreláló igei személyragok között tételezi fel. Ez azonban, amint azt az alábbiak mutatják, nem ad rendszerszerű eredményt:

<i>lát-om</i>	<i>lát-ok</i> <i>lát-lak</i>	<i>lát-t-am</i>	
<i>lát-od</i>	<i>lát-sz</i>		<i>lát-t-alak</i>
<i>lát-ja</i>	<i>lát</i>	<i>lát-t-ad</i>	<i>lát-t-ál</i>
<i>lát-juk</i>	<i>lát-unk</i>	<i>lát-t-a</i>	<i>lát-ot-t</i>
<i>lát-játok</i>	<i>lát-tok</i>	<i>lát-t-uk</i>	<i>lát-t-unk</i>
<i>lát-ják</i>	<i>lát-nak</i>	<i>lát-t-átok</i>	<i>lát-t-atok</i>
		<i>lát-t-ák</i>	<i>lát-t-ak</i>

A *-lak/lek* rag ilyen felosztás mellett nem illeszkedik a rendszerbe, mivel nincs opponense, ugyanakkor a másik, múlt idejű E1 alak sem vesz részt semmilyen oppozícióban. Mivel az E1 jelen időben teljes oppozíciójú, továbbá a múlt idejű paradigmából a jelen idejűre való átmenet az ⟨E2, E3, T1, T2, T3⟩ alakok egyikénél sem vezet az oppozíció felfüggesztéséhez, valószínűtlen, hogy az épp a múlt idejű E1-ből hiányozzék. Ennek alapján a rendszeres szembenállás a következő:

nem szükségképpen koreferens személyes névmásoknak nincs deiktikus összetevőjük, máskülönben például a mondatban nem lehetnének anafórikus névmások.

¹⁸ Ezt alátámasztja az is, hogy a szintén deiktikus visszaható névmások csak a tárgyas ragozásban érhetők el.

lát-om	lát-lak lát-ok	lát-t-am	lát-t-alak

Ez érthetővé teszi a névmások megoszlását is, amennyiben az elérhető tárgyi argumentumok osztályát – az E2 és E3-hoz hasonlóan – teljessé teszi:

	E1		E2		E3	
	lát-om	lát-lak	lát-od	lát-sz	lát-ja	lát-Ø
én	magamat			engem		engem
te		téged	magadat			téged
ő	őt		őt		őt, magát	
mi	magunkat			minket		minket
ti		titeket	magatokat			titeket
ők	őket		őket		őket, magukat	

Ebben a rendszerben a tárgyi argumentumok háromféle alakot öltenek:

⟨Ex, Yx⟩: személyjeles visszaható névmás

⟨E1, Y2⟩: az igei toldalék személyjeles összetevője

⟨Yx, Y3⟩: tárgyragos személyes névmás

ahol „Y” szám-, „x” pedig személyváltozó. Az E1-en belül a *lát-lak* → *lát-ok* differenciálódása másodlagos. Mivel a tranzitív igei alanyi ragozása azonos az intranszitiv igei ragozásával,¹⁹ ezért ez a másodlagos differenciálódás nem egyéb, mint az intranszitiv paradigma tranzitívra való átvértékelődésének az egyik megnyilvánulása. Az átvértékelődés után az ⟨E2, E3, T1, T2, T3⟩ sorozat tagjainál az igei személyragok, mint alanyi argumentumok névmási tárgyi argumentumokkal alkottak rendezett párokat, E1-ben azonban a két meglévő rag (az *-m*, ill. a *-lak/-lek*) már az összes lehetséges névmási szófajú tárgyi argumentumot lekötötte, ezért a *-k* rag tárgyi argumentuma szükségképpen a névmások körén kívül kellett hogy essen. Az E1-nek ez az igei személyragja vált azután a nem névmási tárgyak elérésének alanyi bázisává, azzal a *-t* raggal párban, amely a nem szükségképpen koreferens névmásoknál (az *ő*, ill. *ők*-nél) már amúgy is a tárgyi pozíció jelölésére szolgált.²⁰ Az elérhetőségi viszonyoknak ezt a nem névmási tárgyakra való kiterjesztését analógia útján a többi átvértékelődött igei személyrag is követte, annyi különbséggel, hogy E1-ben a névmási, ill. nem névmási tárgyakhoz különböző alanyi argumentumok (a *-lak/-lek*, ill. a *-k*) tartoztak, míg ⟨E2, E3, T1, T2, T3⟩-ban a névmási, ill. nem névmási tárgyi argumentumokhoz rendelt alanyi argumentumok homonimák lettek. Amiként azonban E1-ben az intranszitiv igei paradigmából származó *-k* raggal, mint alanyi

¹⁹ Az ikes igeiktől eltekintve.

²⁰ A nem névmási tárgyak természetes módon a nem koreferens névmási tárgyak kiterjesztésének tekinthetők.

argumentummal egyetlen névmási tárgy sem érhető el, akként a *-k* nem névmási szófajú tárgyi argumentumai a *-t* raggal való morfológiai jelöltségük ellenére sem minősültek a szó szigorú értelmében vett tárgynak. Egy még későbbi fejlemény lehetett a tranzitív igék eredeti, személyjeles alakjainak morfológiailag is jelölt nem névmási tárgyakra való vonatkoztatása. Mivel a nem névmási tárgyak *-t* ragja önmagában képtelen volt a tranzitív igék alanyi, ill. tárgyas ragozása szerinti alternációra, az alanyi argumentumoknak (az igei toldalékoknak) e kétféle ragozási rendszer szerinti oppozícióját a nem névmási szófajú tárgyi argumentumoknál egy másik dimenzióban kellett megvalósítani. Ez a dimenzió a határozott, ill. a határozatlan (vagy zéró) tárgyiasság lett. Ennek kifejtéséhez azonban a magyar igeragozás és névszói személyjelezés (ös)történetének néhány elemét újra kellene gondolni.

Irodalom

- Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó. Budapest. 653–762.
- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó. Budapest. 122–159.
- É. Kiss Katalin 2003. Mondattan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter. Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó. Budapest. 17–186. Éder Zoltán 1980. A magyar igealakok személyes névmási tárgyhatározottsága. Nyelvtudományi Értekezések 104: 289–298.
- Gecső Tamás 1999. A kvantorok és a névmások szerepe a magyar tárgyas igék ragozásában. Magyar Nyelv 95: 289–305.
- H. Molnár Ilona 1970. A tárgy. In: Tompa József (szerk.): A mai magyar nyelv rendszere II. Akadémiai Kiadó. Budapest. 147–161.
- Kugler Nóra 2000. Az igeragozás. In: Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 104–126.
- Sárosi Zsófia 2003. Morfématörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó. Budapest. 129–172.
- Sipos Pál 1991. A névmások. In: Benkő Loránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó. Budapest. 353–400.
- Tompa József 1970. Az igeragozás. In: Tompa József (szerk.): A mai magyar nyelv rendszere I. Akadémiai Kiadó. Budapest. 482–514.

H. TÓTH TIBOR

ÚJABB ADATOK A HALOTTI BESZÉD ISA SZAVÁHOZ

1. A 2003/2004-es tanév őszi félévében a szegedi egyetem főiskolai karán tartottam órákat helyettesként; többek között nyelvtörténeti szemináriumokat is vezettem korai szövegeimkéink tárgykörében. Az Árpád-kori szövegek között természetesen első helyen állt a Halotti Beszéd és Könyörgés (HB.) tanulmányozása. A bizonytalan vagy vitatott esetekre, szavakra, jelenségekre külön is kitértünk. Mikor az *isa* szóval kapcsolatban a szó magyarázati nehézségei között döntő mozzanatként annak egyszeri előfordulását is megemlítettem (tudniillik hogy csupán a HB.-ből van rá példánk), egyik hallgatóm – Erdős Judit – jelezte, hogy otthonról ismeri a szót: szülei és a falubeliek közönségesen, mindennapi beszédükben használják. Noha maga a tény nem lepett meg, hallgatómat azonnal megkértem, következő hazautazása alkalmával próbáljon utánanézni a szó használati körének, jelentésének, szituációs értékének és – lehetőség szerint – az elterjedtségének is. Így sikerült hitelt érdemlő adatokat gyűjteni az *isa* használatáról.

2. Mint közismert, nyelvtörténeti irodalmunkban a szakemberek az *isa*-val kapcsolatban joggal hivatkoznak annak HB.-beli elszigetelt megjelenésére, noha ott többször is felbukkan: *i s a ŷ pur és homu vogymuk; i s a ŷki nopun emd l oz gyimilest l; i s a ŷ és n m iggy emb r m lhottya ez verm t; i s a ŷ m nd ozhuz j r w vogymuk* (MÉSZÖLY 1956: 111), hiszen *isa* szavunk előfordulása mind a mai napig nincs az említett nyelveml ken kívül adatolva. Élőnyelvi megjelenése szintén ismeretlen, t jsz t raink, kiadványaink nem tartalmazzák (v . SZABÓ T. 1982, 1993). Ebből kiindulva merül fel az a lehetőség, hogy az *isa* régi, napjainkra már kihalt eleme nyelvünknek. Az adathiány, a forráshiány miatt a sz  jelentése ('bizony'; ' me' stb.)  s kiejtése körül (*isaŷis ; icsaŷics *) is bizonytalanság van, s egyesek a HB.-ben való előfordulásaihoz is más-más értelmezéseket kapcsoltak (BENKŐ 1980: 290). Mindezekből adódóan az *isa* származtatása is teljesen bizonytalan (Bárczi Géza – előadásaiban – az idegen eredetet sem tartotta elvetendő feltevésnek; v . BÁRCZI 1982: 35): a sz  etimológiája tisztázatlan maradt.

3. Erdős Judit segítségével – eddig – a következő adatokat, tényeket sikerült fels znre hozni.

a) Az *isa* ma is mindennapos használatban van 'bizony' jelentésben a K r sk z¹ egyes településein:  gy n (Adea), Feketegyarmaton (Iermata Neagr ), Nagyszer nden (Zerind),

¹ A K r sk z tágabb értelemben a K r s k és a Berettyó által határolt, elfoglalt síkságot jelenti, szorosabb értelemben a Fekete-K r s és a Fehér-K r s közötti területet és mell k t. (Korábban ez utóbbi területre szűkebb értelemben a K tk r sk z, majd az Erd h t, illetve Lunkas g elnevezés volt használatban.)

valamint Vadászon (Vinători) és Simonyifalván (Satu Nou). A kutatás, tájékozódás egyelőre ezekre a településekre terjedt ki.

Az említett helységek – Simonyifalvát kivéve – ősieik, Árpád-koriak; a lakosságnak és a nyelvjárásnak minden bizonnyal van tehát kontinuous rétege, történelmileg és nyelvtanilag is értelmezhető folyamatossága: jelentősebb áttelepülésekről vagy teljes újjátelepítésről nincs tudomásunk. Nagyszeréndet (*Zerind*) 1169-ben III. István idején említik a források (KOVÁCH 1994: 40–43); Vadászt II. András egyik oklevele már említi (1214: *Wadazow*); Feketegyarmat (*Gyarmat*) és Ágya 1241-beli létezéséről Rogerius Siralmas énekéből (*Carmen miserabile*) is értesülünk (SZABÓ 1861: 37–41.; Ágyát már III. Béla idején, 1177-ben is faluként jegyzik).

b) Az *isa* az említett települések mindegyikén nyomatékosító szerepben tipikus, elsősorban megerősítő válaszadáskor, témaismétlő szavak kísérőelemeként fordul elő, és köznyelvi *bizony* szavunknak felel, feleltethető meg. Például: – *Esik az eső? – Az i s a !*; – *Hol találkozunk, Istvánéknál? – Ott i s a !* stb. Hasonló típusú válaszokban jelentkezik pl. az *igen*, *nem*, *hát* módosítószók, módosító mondatok kísérőjeként (*Igen isa! Nem isa! Hát isa...*), vagy a *kár* hasonló szerepű használatában, szintén nyomatékos kísérőelemként (*Kár isa!*).

c) Fontos leszögezni, hogy miközben az említett településeken az *isa* a *bizony*-t helyettesítő mindennapos használatú forma, a *bizony*-t is ismerik a beszélők, ám nem használják, nem használták. E településeken a népi tudatban elevenen él a *bizony* használatának tilalma. Művelődéstörténeti szempontból is figyelemre méltó ennek a tilalomnak az adatközlők által jelzett, megfogalmazott oka, hogy tudniillik az Újszövetségben, a hegyi beszédben az esküdözés, bizonygatás, fogadkozás szokásával szemben ezt az intelmet olvashatjuk: “Hanem legyen a ti beszédetek: Úgy úgy; nem nem; ami pedig ezeken felül vagyon, a gonosztól vagyon”; Máté 5:37(Biblia; a megújított, átdolgozott Károli-fordítás alapján).

4. Néhány tanulság.

a) Az *isa* ’bizony’ jelentésben használatos; feltehetően a HB.-ben is ebben a jelentésben fordul elő, korabeli kiejtése bizonyára *isaŷ* volt. Szórendi helye is jól megfeleltethető a *bizony*-nak: *Az bizony! Úgy bizony! Hát bizony...; Kár bizony! Ott bizony! Nem bizony!* stb.

b) Az *isa* etimológiájának magyarázatára BENKŐ szerint is (i. h.) egyetlen értelmes kísérlet született eddig: Mészölyé. E magyarázat szerint az *isa* „végső *á*-ja mutató értékű indulatszó. [...] Az *is* szó az *és* szóval azonos eredetű [...] így a Halotti Beszéd írója is mondhatott *isá*-t anélkül, hogy tudta volna, hogy annak *is* része azonos lehet azzal az *éss*el, mely megvan a Halotti Beszédben a mai *és* értelmében is, a mai *is* értelmében is, az *-á* rész pedig azonos az *oz*-beli *o*- elemmel” (i. m. 127). – Noha Mészölyvel szemben nem az ’íme’, hanem a ’bizony’ (tulajdonképpen: ’úgy-a’) jelentést kell megerősítve látnunk újabb, fentebb ismertett adataink alapján, abban igaza lehet Mészölynek, hogy az *és* ~ *es* ~ *is* nyomósító kapcsolóelem és az *a* ~ *e*, mutató névmásokkal rokon eredetű indulatszói tö összevonódását látja az *isa* szavunkban. Ezt a származtatást Bárczi szellemesnek, de „közel sem meggyőzőnek” tartja (i. m. 36), Benkő pedig – még tovább menve – elfogadhatatlannak ítéli (i. h.). Ellenérveikkel szemben itt a következőkre hívom fel a figyelmet:

Ha a szó összevonódás, összetétel eredménye, amint Mészöly is gondolja, akkor a hangrendi illeszkedés nem is következhetett be. Egyébként – ha nem összevonódással keletkezett (volna) – sem (lenne) meglepő a mai vegyes hangrend: a töben szereplő *i*-lehetett veláris, éppen az előbbi tény, a mai vegyes hangrend mutathatna rá erre (vö. azzal, hogy szavaink ma jelentős számban vegyes hangrendűek az első szótagbeli *i* után, jelezve a veláris *i* valamikori erőteljes jelenlétét). *Isa* szavunkban a Mészöly által adott magyarázat esetén is számolnunk kell azonban az *i* veláris változatával (a veláris *i* máig létezik a nyelvjárásokban, vö. H. TÓTH 2002: 286). Maga a *bizony* szavunk is vegyes hangrendű; hasonlóan a *Biz' a!*, *Úgy biz' a!* szerkezetek is. A rámutatások, nyomatékosítások pragmatikai szinten vannak vezérelve, ilyenképpen a beszédhelyzetben a visszautaló szerepű, anaforikus nyomósító elemekben nagyobb részt a távolra mutató névmási és kísérő-indulatszói változatot, tövet találjuk meg (*Bizony, úgy van; Úgy a'!*; *Bizony az!*; *Úgy, ahogy mondod!*; *Az az!* *Az ám!* *Úgy ám!*; csak deiktikus szerepben van *Így ám!*, azaz közelre mutató). A nyomatékosító válaszoknak a másik fél kérdésére mint mondandóra, témára visszamutató anaforái tehát elsősorban távolra mutatók, mély hangrendűek.

Az *isa*-ban a *-z* hang hiánya is jelzi az indulatszói funkciót, a névmási tőtlől való elkülönülést, ezek már a HB. korában sem ugyanazok a szavak: funkcióik elváltak, nem is viselked(het)nek tehát egyformán. Hasonló a helyzet az előtag töhangzójának zártságával: annak az *és ~ es* nyíltabb, párhuzamos kötőszói elemektől való eltérése arra utalhat, hogy – amint az lenni szokott – a funkcióelválást az alak elkülönülése kísérte, rögzítette. Önálló szóelem keletkezett tehát, mely kivált a szócsaládból, lassan távolodva tőle. BENKŐ elvárná, hogy *és-a*, *és-a* változat jelentkezzék a HB.-ben, tekintettel nyelvméltunk *es ~ és* kapcsolóelemeinek középső (alsó) nyelvváltsú változataira. Ez azonban egyáltalán nem várható, hiszen magában a HB.-ben is találunk szép példákat az alak–funkció párhuzamos elkülönülések rendszerszerűségeire: például *halalnec ~ holz*. Benkő érvelésének logikája szerint vagy csak *holál ~ holálnec ~ holsz*, vagy csak *halál ~ halálnec ~ halsz* tö- és alakváltozatok létezhetnének a HB. szövegében, továbbá akkor sem és ma sem lehetett volna, lehetne pl. *hal, halál, halott ~ holt* szembenállás és megoszlás.

c) Adataink olyan településekről kerültek elő, melyek egészen korai időktől, talán a honfoglalás óta lakottak, ma is magyar lakossággal rendelkeznek, ősi, visszakövethető történetűek-történelmiek. Mindebből adódik a következtetés, hogy *isa* szavunk ősi eleme a magyar szóképzésnek, és hogy a fentebb vázolt Mészöly-féle etimológia valószínűleg helyes; továbbá hogy a HB. nyelvjárása és a mai körösközi települések elődnyelvjárásai között szoros kapcsolat, eredetbeli rokonság is fennállhat. Az *is* kötőszó *és ~ es* változata a mai magyar nyelvjárások egy részében – a nyugati nyelvjáróterületen, valamint az Alföld dél-keleti peremvidékén és Erdélyben – megtalálható, illetőleg elterjedt. Ezek a tények is elgondolkodtató adalékok a magyar nyelvjárások történetéhez és a HB. szövege nyelvjárásának lokalizálásához.

A HB. szövegének nyelvjárasi, élőnyelvi mintái 1200 előttiak; a szöveg nyelvjárása archaikus jellegzetességeket mutat. A *bezzeg*, *bizony* szavaink mellett az *isa* bizonyára csak egyetlen nyelvjáráshoz kötődött, olyanhoz, amely a későbbiekben az írásbeliségben már nem jelentkezik. Stílári és grammatikai oka is lehet annak, hogy az *isá*-t nem találjuk meg a magyar írásbeliség későbbi, más szövegeiben: az *isa* módosítószó szubjektív nyelvi funkciója és bizalmas nyelvhasználati értéke nyilván nagy mértékben csökkentette annak esélyét, hogy a szó hivatalos iratokban, oklevelekben, imádságokban, leíró vagy elbeszélő

szövegrészekben előforduljon, tekintve azok műfaji-nyelvhasználati sajátosságait. Márpedig elsősorban ilyen jellegű szövegek maradtak ránk a régebbi múltból, mivel ezek kerültek olyan körülmények közé, hogy átvészelhették a történelem viharait.

Úgy látszik tehát, a HB. szövegének – vélhetően – egyik kiinduló nyelvjárásában, illetőleg annak utódjában a mai napig használják a régi *isa* szavunkat. Érdekes lenne a területet teljesebb nyelvi nyomozásnak, vizsgálódásnak alávetni – általában az ottani nyelvjárás(ok) jellegzetességeinek elemzése, de tárgyalt szavunk történetének megismerése céljából is.

Irodalom

- Bárczi Géza 1982. A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Akadémiai Kiadó. Budapest. 35.
Benkő Loránd 1980. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Akadémiai Kiadó. Budapest.
H. Tóth Tibor 2002. Feltárt és feltáratlan nyelvjárási jelenségek a Kiskunságban és a szubsztrátum kérdése. In: Hoffmann–Juhász–Péntek (szerk.): Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Az V. nemzetközi hungarológiai kongresszus előadásai. Debrecen–Jyväskylä.
Kovács Géza 1994. Arad vármegye településrendje a századok folyamán. Művelődés 46: 40–43.
Mészöly Gedeon 1956. Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Tankönyvkiadó. Budapest.
Szabó Károly 1861. Rogérius mester váradi kanonok Siralmas éneke. Pest. 37–41.
Szabó T. Attila 1982. Erdélyi magyar szótörténeti tár 3. kötet. Kriterion Kiadó. Bukarest.
Szabó T. Attila 1993. Erdélyi magyar szótörténeti tár 5. kötet. Akadémiai Kiadó–Kriterion Kiadó.

ZELLIGER ERZSÉBET

**MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK EGY ETIMOLÓGIA KAPCSÁN
– MÉG EGYSZER A HEGYMAGAS-RÓL**

Születésnapj jókívánsággal Horváth Katinak,
valamikori csoporttársamnak, akivel együtt
jártunk Zsilka tanár úr óráira.

Egy korábbi cikkemben (ZELLIGER 1991) foglalkoztam a címben említett helynév etimológiájával. Megírását több szempont mérlegelése előzte meg, végül nemcsak a *Hegymagas*, hanem néhány más korai településnév elemzésére is sor került. Valamennyiükre jellemző, hogy mai alakjukat népetimológias változással magyaráztam, és szerepet játszik bennük a szókezdő *h*-, pontosabban ennek korai ómagyar kori χ -megfelelője. Röviden így lehetne summázni az idézett munka problematikáját. Közelebbről arról van szó, hogy *hegy* szavunk szótörténeti adatai között két olyan helynév előfordulása szerepelnek, amelyekben a szókezdő *h* hiányát kell megállapítani.

Munkámat annak idején azzal kezdtem, hogy a TESz. alapján megvizsgáltam: *h* kezdetű szavainkban előfordul-e máshol is olyan eset, hogy történeti adataik között akadnak alakváltozatok, amelyek szintén a szókezdő *h* hiányáról tanúskodnak. Akkori megállapításom szerint (az elemzést részletesebben az idézett Magyar Nyelv-beli cikkben lehet olvasni) az ÁbelSzj. adatait a vizsgálat szempontjából nem lehet figyelembe venni. Az idegen ajkú lejegyző ugyanis saját anyanyelvi hangpercepciója alapján a magyar szavakat olyan módon jegyezte le, hogy azok magyar hangtörténeti kutatásokhoz nem hasznosíthatóak. A fennmaradó címszavak mintegy 5%-ában fordul elő a szótörténeti adatok között *h* nélküli változat. Ezek két csoportra oszthatóak. Egy részükben a kérdéses variáns kései adatolású nyelvjárási alakokat jelent, más részük pedig ómagyar kori latin jövevényszavakat érint. Ezekben a *h* hiánya a vulgáris latinban végbement hangváltozásra nyúlik vissza. Közülük némelyeknek csak az írásbeliségben van nyoma, kiejtésükben máig a klasszikus latin alakját őrizzük: *história*, *himnusz*; mások *h* nélküli változatukban honosodtak meg nyelvünkben: *izsóp*, *jácint*, *óra*, *ostya*. A kiejtés és írásmód kettőssége, amely latin jövevényszavaink egy részében tapasztalható, hatással volt egyes magyar szavak lejegyzésére is. Ezekben az esetekben csupán írásváltozatokról lehet szó, vö. pl.: 1224/1389: *Homusher* 'hamisér' (MonStrig. I: 247).

Az előbbiekből megítélésem szerint az következik, hogy az ómagyar korban a szókezdő χ eltűnésével magyar szavakban nem számolhatunk, ha látszólag mégis vannak ilyen adataink, akkor azokra magyarázatot kell találnunk.

A címben említett *Hegymagas* nevet első okleveles előfordulása (1093–1095: *Vgmogos* (OklSz.)) alapján az *igy* ~ *ügy* (*id* ~ *üd*) 'szent' + *magas* szavaink összetételeként értelmeztem, ilyen módon pogány kori áldozóhelyet sejtve a név mögött, miként ezt a Sopron megyei *Hegykő* < *Igykő* (vö. 1262: *Igku*, FNEsz. 1: 680) esetében a szakirodalom általánosságban elfogadja. „Csakhogy *Igykő* eredeti jelentését szavatolja a német

Heiligenstein, **Igymagas*-ra viszont semmi efféle bizonyíték nincs” – írja Kiss Lajos (1995: 21). Kétségtelen, hogy **Heiligenhöhe* nevet nem tudok idézni: a mai Hegymagas, illetőleg a Szent György-hegy környékén nincs településtörténeti oka annak, hogy a név tükörfordítását keressük. A Kiss Lajostól megcsillagozott *Igymagas* azonban nem kikövetkeztetett adat. Az első előfordulás éppen ez; az *Vgmogos* alak labiális magánhangzója pedig aligha meglepő, hiszen a kérdéses szó nyelvünkben nemcsak illabiális (*egyház*, An.: *Igfon*), hanem labiális magánhangzós formában (*ünnepe*, *ül*² ’<ünnepe> megtart, megszentel’, 1193: *vgufa*, *ugufa*, ÓMOLv.: 57) is előfordul. Ha idegenre lefordított névváltozat nincs is, pogány kori áldozóhely emléke azonban a távolabbi környéken legalább kettő található. Az idézett *vgufa* a Bakony keleti részén volt (GYÖRFFY 2: 323; a szó etimológiai idetartozására vö. TESz.: *ül*²). Ezen kívül a Fejér megyei Moha község határában volt a már idézett 1193-as, a székesfehérvári keresztesek javait megerősítő oklevélben szereplő *aldo cut*. Ennek a pogány kori áldozóhelynek a létét Kiss Lajos is megemlíti (FNESz. 1: 59, *Ágnesforrás* a.). – A név népetimológiás megváltozását az motiválhatta, hogy az *igy* ~ *ügy* szó korán kihalt nyelvünkéből, mivel az egyértelműen a keresztény terminológiába tartozó szláv eredetű *szent* lépett a helyébe, a régi szó csupán kövületekben őrződött meg.

Az 1093 és 1095 között keletkezett pannonthalmi oklevélnek az *Vgmogos* mellett másik vizsgálandó adata a mai Kőröshegy nevének első előfordulása: *Keurisig* (OkISz.). Az eddigi etimológiákban *hegy*-ként értelmezett nyelvi elem itt a név morfológiailag más részén található, ennek megfelelően más morfémát kerestem benne. Az általam népetimológiaként magyarázott *Kőröshegy* szóban azt a -gy (<-□) képzőt látom, amely többnyire növénynevekből képez helynevet. Ilyenekre a magyar nyelvterület számos vidékéről, de a Dunántúlról különösen gazdagon lehet példákat találni. Kétségtelen, hogy a *kőrös* ~ *kőrís* fanévnek -gy képzős származékát nem tudom idézni máshonnan, amit Kiss Lajos hiányol azzal a megjegyzéssel, hogy „nem minden képző kapcsolható össze tetszőlegesen bármely tövel” (1995: 22). Szerinte ezzel az alapszóval -s képzős helynév lenne várható. Az is igaz azonban, hogy az általa idézett *Kőrös*-ös helynevek (1991: 356) csak jóval későbből, a 17. század második felétől kezdve adatolhatóak. Kétségtelen, hogy az adat lejegyzésének időpontja nem azonos a nyelvi elem keletkezésének a korával, mégsem lehet figyelmen kívül hagyni a jelentős időbeli távolságot. A -gy képző produktivitása az ómagyar korban élte fénykorát, a korszak végére visszaszorult (SZEGFÜ 1991: 253–4). Az -s és a -gy helynévképzők életének korai ómagyar kori történetéhez az is hozzá tartozik, hogy ugyan mindkettőnek igen sok származéka adatolható, az -s képzősök -gy ~ -d-vel való továbbképzésére (azaz megerősítésére) szép számú adatunk van: *Kövesd*, *Segesd*, *Nádasd* (SZEGFÜ 1991: 254), fordított irányú továbbképzést nem ismerünk.

A *Kőröshegy* ~ *Kőrísig* -gy képzőjének analóg példái között szerepelnek a Fogarastól keletre fekvő Halmágy nevének korai adatai. Ezek rendre *h* nélküliek (a példákat l. ZELLIGER 1991: 80), azaz *Almágy* olvasatúak. Bár a szakirodalom hagyományosan a *halom* származékának tartja ezt a nevet, megítélésem szerint az *alma* -gy képzős származékának tekinthetjük. Kiss Lajos ezt az etimológiát el tudná fogadni, ám végül elveti az általam felvetett lehetőséget. Mint írja: „a magyar adatok időrendje tényleg azt látszik valószínűsíteni, hogy a Fogaras környéki *Halmágy* eredetileg *Almágy* volt, s csak később módosult *Halmágy*-gyá. Ám e feltevésnek határozottan ellene szól a magyarból származó német *Halmagen* és román *Hălmeag* következetes *h*-ja. Ugyanis a német és a román név

aligha lehet jelentősen fiatalabb a magyar névnél, amelynek az átadáskor *h*-val kellett hangoznia” (Kiss 1995: 22). Ehhez csupán annyit lehet hozzátenni, hogy a magyar adatok a 13. századból valók, a német és a román adatok a 15. század végétől idézhetők. Ennyi idő alatt mind a magyarban, mind az átvevő nyelvekben módosulhatott a név hangalakja.

Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy a vita felelevenítésének milyen célja lehetett. Kiss Lajosnak, a névtudomány és benne a földrajzi nevek etimológiai kutatása jeles tudósának az általam felvetett etimológiák lehetőségével szembeni egyértelmű állásfoglalása a vitát le is zárhatná. Ami miatt a témát mégis újból elővettem, az a kérdés módszertani tanulsága. Helynév-etimológiáim kiindulópontja annak idején nem kizárólag tulajdonnév-kutatói szándék volt, hanem egy közszó alakváltozatainak tisztázása. Eldöntendő, hogy a vitában felmerülő szempontok közül a mellettük, illetőleg ellenük szóló érvek közül melyek lehetnek perdöntőek. Az etimológiák készítésének a szépsége éppen az, hogy bennük visszatükröződik az egész nyelvtörténet, de emellett sokszor történelmi, művelődéstörténeti kérdések is felsorakoznak. Ide tartozhat az a kérdés is, hogy a Kiss Lajostól említett, Kenesén található *Hegymagas* határrész (Kiss 1995: 23) elnevezése hogyan keletkezett. A név koráról nincs tudomásom, de ebben alighanem ugyanúgy nem gondolnék pogány kori áldozóhelyre utaló nyomot, mint ahogyan az *alma* -gy képzős származékát sem keresném (Kiss Lajoshoz hasonlóan) a Zaránd – később Arad – és a Krassó megyei *Halmágy* nevek hátterében.

Ha a tudománytörténet valamikor az általam megfogalmazott elemzést fogadja el, akkor honfoglalás kori, az „ösvallással” összefüggő nyelvi és földrajzi adattal is gazdagodik ismeretanyagunk. Ha elemzésem mégsem állná ki az idők próbáját, akkor feltétlenül magyarázatra szorul a kiinduláskor felvetett hangtani kérdés.

Források

- [ÁbelSzj.] = Ábel-szójegyzék. 1490 körül. Ábel Jenő hagyatékából.
 [MonStrig. I.] = Ferdinandus Knauz–Ludovicus Crescens Dedek (red.): Monumenta Ecclesiae Strigoniensis 1–3. Strigonii. 1874–1924.
 [OkISz.] = Szamota István–Zolnai Gyula (szerk.): Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Budapest. 1902–1906.
 [FNESz.] = Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1988.
 [ÓMOLv.] = Jakubovich Emil–Pais Dezső (szerk.): Ó-magyar olvasókönyv. Pécs. 1929.
 [TESz.] = Benkő Loránd (főszerk.) A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1967–1984.

Irodalom

- Györffy György 1987. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Akadémiai Kiadó. Budapest.
 Kiss Lajos 1991. Huszt környéki helységnevek. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. ELTE. Budapest.
 Kiss Lajos 1995. Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. Nyelvtudományi Értekezések 139. Akadémiai Kiadó. Budapest.
 Szegfű Mária 1991. A szóképzés. In: Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. Akadémiai Kiadó. Budapest.
 Zelliger Erzsébet 1991. Milyen magas a Hegymagas. Magyar Nyelv 87: 77–82.

DÉSI EDIT

A JELENTÉSEK HÁLÓJÁBAN

Horváth Katalin számos kitűnő munkájában foglalkozik a természetes nyelvekben feltételezett szemantikai összefüggések kimutatásával, többek között a rész–egész viszonyoknak a nyelv működésében betöltött szerepével (HORVÁTH 1993, 1998b, 2001a), a poliszémák, a homonimák, valamint a szinonimák kapcsolatának fejlődéstörténetével (HORVÁTH 1984, 1996, 1998a, 1999). Munkáiból egyértelműen kiderül az is, hogy mélységesen hisz a nyelvi szintek közötti szoros összefüggés létezésében (uő. 2000, 2001b). Mivel a poliszémia és a szinonímia kapcsolata engem is régóta foglalkoztat (DÉSI 1993, 1994a, 1994b, 1997), ezért egy a moszkvai szemantikai iskola szellemében fogant, rövid lexikográfiai tanulmány keretében szeretném illusztrálni nézeteink lényegi hasonlóságát.

A szótárak tanúsága szerint a poliszém szavak különböző lexikai jelentései, valamint a szinonimasorok tagjai lexikai–szemantikai kapcsolatban állnak. Régóta ismert az is, hogy a szinonim kapcsolat nem az egész szóra, hanem csak az adott szó egy bizonyos lexikai jelentésére – sokszor ennek is csak egy részére – vonatkozik. Lassan négy évtized telt már el azóta, hogy O. Nagy Gábor egyenesen „pongyolaságnak” nevezte a többjelentésű szavakkal kapcsolatban rokon értelmű szavakról beszélni (O. NAGY 1966). Ennek ellenére a szinonimaszótárak máig nem jelölik, hogy a szinonimasorban szereplő adott lexikai jelentés melyik (hányadik) az amúgy poliszém szó struktúrájában.

Ez a szótártani pontatlanság elhomályosítja azt a nyilvánvaló összefüggést, mely szerint valójában minden egyes szinonimasor tulajdonképpen egy-egy elemi P–Sz mezőt alkot (P–Sz, azaz szinonimasorok a tagok poliszémiája révén). A szinonimasorokban szereplő szinonim lexikai jelentések „háttérét” ugyanis a tagok teljes jelentésmezeje alkotja, hiszen az adott lexikai jelentés ennek ugyan kiemelt, de mégis szerves része. Ez lehet az oka annak is, hogy bizonyos szavak nemcsak egy, de több, esetleg mindegyik jelentésükben lehetnek szinonimák.

Ebből következik továbbá az is, hogy az elemi P–Sz mezők egyesítése révén többszörösen összetett, formális P–Sz mezők mutathatók ki (Vö. APRESZJAN 1957; O. NAGY 1965). Példának okáért, ha a Szókincstár szinonimasorai között vizsgálódunk (különösen, ha a szótár CD-ROM változatát használjuk), rövid úton a jelentések valóságos hálójába kerülünk, és ily módon igen könnyen képet kaphatunk arról, hogy valójában milyen nagy mennyiségű magyar szó kapcsolódik is egymáshoz szemantikai értelemben.

Például a taláalomra kiválasztott **sikkes** szónál a következő információ található:

sikkes (mn) – *elegáns, divatos, csinos, finom, izlések, tetszetős, mutatós, választékos.*

Amennyiben a szinonimasorban található összes szóra egyenként rákattintunk, egyre újabb szinonimasorokhoz juthatunk el. Például:

mutatós (mn) – *szép, szemrevaló, csinos, elegáns, fess (biz), izlések, látszó (táj); tetszetős, látványos, dekoratív, reprezentatív.*

A Szókincstár a **sikkes** szót ezenkívül még a következő főszóval kezdődő szinonimasorokban is szerepelteti: *csinos, divatos, elegáns, izlések, kecses, tetszetős.* Például:

kecses (mn) – *bájos, könnyed, finom, kifinomult, sikkes, törekeny, légies, filigrán, szilfid (rég), gracilis (id), gracióz (id), ékes (táj), kecseli (rég).*

Vajon hány elemi P–Sz mező kapcsolható össze egy adott szótárban? Vajon hány szójelentés, mekkora adatmennyiség függ így kimutathatóan össze? Ezekre a kérdésekre az „Orosz ige – magyar ige. Vonzatok és kapcsolódások” szótárával kapcsolatban (OMIVSZ 1982) már régebben sikerült választ kapnom (DÉSI 1993).

Az általam vizsgált speciális korpuszt az „Orosz ige – magyar ige” anyagából a kétkötetes orosz szinonimaszótár (OSzSZ 1971) segítségével állítottam össze. A számítógépes feldolgozás eredményeképpen kiderült, hogy a vizsgált korpusz 693 szinonimasora, ami 869 igét tartalmazott, 104, páronként diszjunkt halmazra bontható, melyek között 47 összetett (több mint egy szinonimasort tartalmazó) és 57 elementáris P–Sz mező mutatható ki. Külön érdemes kiemelni azt, hogy a legnagyobb összetett P–Sz mező (az ún. P–Sz₁) a korpusz több mint 70 %-át foglalta le, vagyis 488 szinonimasort, azaz 560 igét. Ennek a jelentéshálónak az ábrázolása kb. 10 m² papírfelületet vett volna igénybe!

Mivel a kapott halmazok a szótárban rögzített szókészlet rendszerszerűségét, strukturáltságát bizonyították, így a továbbiakban mód nyílt a kapott halmazok belső szerkezetének feltérképezésére. A P–Sz₁ mezőn elvégzett számos vizsgálat közül az egyikben kísérletképpen kihagytam a következő igéket: *беречь* [b'ir'etɕ] 'óv, őriz, megtakarít', *тратить* [tr'it'at] 'tépked, cibál, paskol', *снять* [sn'at] 'leszed, lehúzó', *смотреть* [sm'atr'et] 'néz, lát, figyel', *падать* [padət] 'esik, hull', *тянуть* [t'iu'nu't] 'húzó, von, vontat'. A vizsgálat eredménye szerint a fenti 6 ige (azaz 42 előfordulás) hiánya a legnagyobb folytonos P–Sz₁ mezőt 1 nagy és 12 kisebb, páronként diszjunkt halmazra (P–Sz_{1.1}, P–Sz_{1.2}, ... P–Sz_{1.13}) bontotta. Vagyis a hiányzó 6 ige az P–Sz₁ mező 488 sorából összesen 54 sor koherenciájáért volt felelős. Ugyanakkor ez a kiszakadó 54 sor 12 kisebb mezőre bomlott fel, míg az első, legnagyobb P–Sz_{1.1} mező továbbra is folytonos maradt.

Nyilvánvaló, hogy a szóban forgó összetett P–Sz mezők szemantikai értelmezése ígéreknek a legérdekesebbnek. Vajon milyen szemantikai komponensek, számák, esetleg egyéb tényezők teszik a mezőket folytonossá?

Ennek illusztrálására egy olyan elemzést szeretnék bemutatni, amelyet a kísérleti jelleggel készült Angol-orosz szinonimaszótár anyagán végeztem (Anglo-Russzkij 1980). Választásom elsősorban azért esett erre a viszonylag kis terjedelmű szótárra, mivel különleges anyaga folytán a szokottnál mélyebb és részletesebb szemantikai interpretációt tesz lehetővé.

Számítógép segítségével feldolgoztam az Angol-orosz szinonimaszótár mellékneveket tartalmazó sorait. Az összesen 104 melléknévi sor 53 halmazba rendeződik, ezek közül 24 egy sorból, 16 két sorból, 9 három sorból, 1 négy sorból, 1 öt sorból és 2 hat sorból áll. Példaként az egyik hat sorból álló mezőt (A0₅₃) mutatom be:

- 1 *fashionable, stylish, modish, smart, chic, dashing*
- 2 *fashionable, stylish, modish, smart, chic*
- 3 *intelligent, clever, alert, quick-witted, smart, bright*
- 4 *intelligent, clever, smart, bright*
- 5 *watchful, vigilant, wide-awake, alert*
- 6 *watchful, vigilant, alert*

A fenti felsorolásból jól látható, hogy a mező valójában olyan három kisebb, két-két soros halmazból áll, amelyet a **smart** és az **alert** melléknév köt össze, elhagyásuk esetén ugyanis az A0₅₃ összetett mező három két-két soros mezőre hullik.

- 1 *fashionable, stylish, modish, chic, dashing*
- 2 *fashionable, stylish, modish, chic*
- 3 *intelligent, clever, quick-witted, bright*
- 4 *intelligent, clever, bright*
- 5 *watchful, vigilant, wide-awake*
- 6 *watchful, vigilant*

A továbbiakban tehát azt próbáltam kideríteni, hogy a szótárban megadott információk alapján meghatározható-e, hogy a szóban forgó melléknevek, azaz a **smart** és az **alert** mely szemantikai komponense okozza a mező egybetartozását.

A jobb áttekinthetőség érdekében a továbbiakban csak a legszükségesebb információt adom meg, nevezetesen a szótárban található, eredetileg orosz nyelvű lexikográfiai értelmezés magyar fordítását, valamint az angol lexémák magyar ekvivalenseit.

- 1 *fashionable, stylish, modish, **smart**, chic, dashing*
'a divat szerint van felöltözve, ill. öltözködik'
– *divatos, ízléses, elegáns, sikkes, csinos, takaros, finom, feltűnő, fess (ember) stb.*
- 2 *fashionable, stylish, modish, **smart**, chic*
'egy adott időben kedvelt és követendőnek tartott minta'
– *divatos, felkapott, népszerű, elegáns stb.*
- 3 *intelligent, clever, **smart**, bright*
'az okos ember sajátja, észre utaló, ill. azt kifejező'
– *ötletes, találó, szellemes, agyafűrt stb.*
- 4 *intelligent, clever, **alert**, quick-witted, **smart**, bright*

'gyors és helyes döntésekre képes, ill. olyan, aki kiismeri magát emberek, helyzetek, ill. információk között'

– *intelligens, ügyes, eszes, gyors felfogású, élénk eszű* stb.

5 *watchful, vigilant, wide-awake, alert*

'a lehetséges veszélyt előre látó és arra felkészülő, ill. kész arra, hogy kihasználja a számára előnyös lehetőségeket'

– *éber, óvatos, körültekintő, elővigyázatos, szemfüles, ügyes* stb.

6 *watchful, vigilant, alert*

'gyanakvást, ill. figyelmet kifejező (*tekintet* stb.)'

– *feszült, gyanakvó, vigyázó, órkodó* stb.

A szótár adatai szerint az első és a második sor szinonimáit a következő négy szemantikai jegy, ill. ezen belül számos szemantikai komponens különbözteti meg egymástól:

- 1) a szubjektum által követett divatos minta jellege: 'a jó ízlésnek megfelelő' ↔ 'túlzó, extravagáns';
- 2) innen: a követett divatos minta pl. öltözet jellemzői: 'szép' ↔ 'feltűnő';
- 3) az értékelés objektuma: 'csak a ruha' ↔ 'a ruha és az ember együtt';
- 4) maga az értékelés: 'pozitív, ill. neutrális' ↔ negatív.

Ezen belül a **smart** nem elsősorban a divat követésére való törekvést, hanem a szép öltözködésre való természetes hajlamot hangsúlyozza, és szinte mindig vonzó külsőt is feltételez. Például: *smart woman* (csinos nő), *smart youth* (fess fiatalember), *smart maid* (szemrevaló szobalány).

Összegezve: a **smart** az adott szinonimasorokban a 'jó ízlésnek megfelelő', a 'szép', 'a ruha és az ember együtt' és a 'pozitív' megkülönböztető, valamint a 'veleszületett képesség' nem megkülönböztető szemantikai komponensekkel rendelkezik.

A szótár a harmadik és a negyedik sor szinonimáit a következő három szemantikai jegy alapján különbözteti meg:

- 1) az adott képesség eredete: 'szerzett' ↔ 'veleszületett';
- 2) annak a szellemi tevékenységnek a fajtája, amelyben megnyilvánul: 'tudatos, elemző gondolkodás' ↔ 'ösztönös felfogás';
- 3) az intellektuális folyamatok lefolyásának mélysége: 'minden részletet figyelembe vevő' ↔ 'nem minden részletet figyelembe vevő'; valamint gyorsasága: 'átlagos gyorsaságú' ↔ 'gyors'.

Ezen belül az **alert** melléknév akkor használatos, ha a felfogás gyorsaságát és az értékelésben megnyilvánuló lényeglátást, ill. azt kívánják hangsúlyozni, hogy valaki képes az események lényegét kevés tény alapján átlátni. Például: *an alert mental perception* 'gyors felfogás'.

Ily módon az **alert** rendelkezik a 'veleszületett', az 'ösztönös felfogás', a 'nem minden részletre kiterjedő' és a 'gyors' megkülönböztető szemantikai komponenssel.

Ugyanakkor a **smart** arra is utal, hogy a szubjektum veleszületett jó felfogása az önérdek felismerésének képességével párosul. Például: *He is pretty smart and will get his promotion* 'Meglehetősen ügyes, úgyhogy biztos, hogy elő fogják léptetni'.

Így tehát a **smart** a 'veleszületett', az 'ösztönös felfogás' a 'nem minden részletet figyelembe vevő' és az 'átlagos gyorsaságú' megkülönböztető és az 'önérdek felismerésének képessége' nem megkülönböztető szemantikai komponenssel rendelkezik.

A szótár adatai szerint az ötödik sor szinonimái a következő szemantikai jegyek alapján különböznek:

- 1) a várt szituáció jellege: 'veszélyes' ↔ 'kedvező lehetőségeket tartogató';
- 2) a szituációra való felkészültség foka: 'maximális, ill. magas' ↔ 'alacsony';
- 3) a szubjektum szituációra való reakciójának sebessége: 'azonnali' ↔ 'késleltetett';
- 4) maga az állapot: 'időleges' ↔ 'állandó'.

Ezen belül az **alert** melléknév a szubjektum olyan időleges és magas fokú készenlétét hangsúlyozza, amely képessé teszi arra, hogy az adott szituációban bekövetkező bármely változásra azonnal reagáljon. Például: *In the great city where life was pulsating around him, he was alert for the unexpected* 'A nagyvárosban, ahol zajlott körülötte az élet, mindig kész volt a váratlan fordulatokra'. Ezen kívül az **alert** a szubjektum feszült várakozásának tényén kívül gyakran utal valamilyen valós veszélyre is. Például: *The snakes were dangerous, but the man, always alert, would dart away in time* 'A kígyók veszélyesek voltak, de a folyton éber férfinak mindig sikerült időben félreugrania előlük'.

Tehát az **alert** melléknév az adott szinonimasorban rendelkezik a 'kedvező lehetőséget tartogató', a 'magas fokú készenlét', az 'azonnali reakció' és az 'időleges állapot' megkülönböztető és a 'valós veszély' nem megkülönböztető szemantikai komponenssel.

Végül a hatodik sor szinonimái csak egy szemantikai jegy tekintetében térnek el egymástól, nevezetesen a szubjektum negatív lelki állapotára utalnak. Ezen belül csak a kiváltó ok tekintetében különböznek, amit az a határoz meg, hogy a szubjektum az adott szituációban várható változásokat mennyire tekinti magára nézve veszélyesnek. Például: *She was tight with care and expectation, her eyes were alert, her body was trembling* 'Az aggodalomtól és a várakozástól feszült nő tekintete riadt volt, egész testében remegett'.

Így tehát az adott sor szinonimái a kiváltó októl függően (l. a zárójelben) elsősorban a következő szemantikai komponensekben térnek el egymástól: 'lehetséges veszély' (bizalmatlanság), 'valószínű veszély' (feszült várakozás), 'valós veszély' (riadt várakozás).

Ezen belül az **alert** melléknevet a 'valós veszély' szemantikai komponens különbözteti meg a sor többi tagjától.

Összegezve az eddigieket (legalábbis az Angol-orosz szinonimaszótár szemantikai természetű információi alapján) úgy tűnik, hogy az A0₅₃ mező egybetartozását lényegében négy szemantikai komponens okozza, nevezetesen a **smart** szemantikai komponensei közül a 'pozitív' és a 'veleszületett képesség', az **alert** szemantikai komponensei közül pedig a 'veleszületett képesség', a 'valós veszély', valamint a 'gyors' szemantikai komponens.

Ezzel összefüggésben az is megállapítható, hogy a **smart**-nak az első-második sorban megkülönböztető 'pozitív' szemantikai komponense már nem megkülönböztető a harmadik-negyedik sorban, miközben az első-második sorban nem megkülönböztető 'veleszületett képesség' szemantikai komponense megkülönböztető a harmadik-negyedik

sorban. Ugyanakkor az **alert** a harmadik-negyedik sorban megkülönböztető 'veleszületett képesség' szemantikai komponense nem megkülönböztető az ötödik-hatodik sorban, 'valós veszély' komponense nem megkülönböztető az ötödik, de megkülönböztető a hatodik sorban, míg 'gyors' szemantikai komponense megkülönböztető a harmadik-negyedik-ötödik sorban, de nem megkülönböztető a hatodikban.

*

A fenti rövid kitekintő elemzés azt volt hivatott bizonyítani, hogy megfelelő értelmezési apparátus birtokában nemcsak a szóképzlet rendszerszerűségének tényét lehetséges kimutatni, hanem belső összefüggéseinek szemantikai tartalmát is. Végezetül felhívnam a figyelmet arra, hogy rendkívül érdekesnek ígérkezik az új, nem megkülönböztető, immár három kötetes orosz szinonimaszótár (Noszszrja 1997, 2000, 2003) jelen módszer szerinti elemzése. Tekintettel arra, hogy ez a szótár többek között következetesen kidolgozott szemantikai információt is tartalmaz, így természetesen lehetőség nyílik a P–Sz mezőknek a fenténél mélyrehatóbb értelmezésére is.

Irodalom

- Anglo-Russzkij 1980. Англо-русский синонимический словарь. под рук. А. И. Роземана и Ю. Д. Апресяна. Русский язык. Москва.
- Apreszjan J. D. 1957. Апресян Ю. Д. Проблема синонима. Вопросы языкознания 1957/6: 84–88.
- Dési Edit 1993. Lexikográfiai vizsgálatok a poliszémia és a szinonímia összefüggésének tárgykörében (orosz–magyar igei anyagon). Kandidátusi értekezés. Kézirat. MTA. Budapest.
- Dési Edit 1994. Э. Дейши. Об одном методе машинной обработки в области полисемии и синонимии. Studia Slavica Hung. 39: 29–32.
- Dési Edit 1994. Э. Дейши. К вопросу о системности лексики (Опыт интерпретации одного из «сложных полей П–С»). Studia Slavica Hung. 39: 285–289.
- Dési Edit 1997. Formális P–Sz mezők az „Orosz ige – magyar ige” szótárban. In: Hungaro-Slavica 1997. Studia in Honorem Stephani Nyomárkay. Budapest. 41–45.
- Horváth Katalin 1984. On the organic relation between polysemy and synonymy. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Linguistica XV. Budapest. 105–114.
- Horváth Katalin 1993. A rész és az egész. A rész–egész viszony szerepe a nyelv működésében. Kandidátusi értekezés. Kézirat. MTA. Budapest.
- Horváth Katalin 1996. Hogyan bővülnek a szinonimasorok? Magyar Nyelv 92: 325–331.
- Horváth Katalin 1998a. Szinonímia és metaforizálódás In: Gecső Tamás (szerk.): A szinonimitásról. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához I. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 83–88.
- Horváth Katalin 1998b. A szinekdoché szerkezete. In: Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.): Elemszerkezet és linearitás. A jelentés és szerkezet összefüggése. Budapest. 1998. 131–139.
- Horváth Katalin 1999. Poliszémia és homonímia az etimológiai kutatásban. In: Gecső Tamás (szerk.): Poliszémia, homonímia. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához II. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 91–97.
- Horváth Katalin 2000. Lexikális jelentés – kontextuális jelentés – jelentésváltozás. In: Gecső Tamás (szerk.): Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához IV. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 120–124.

- Horváth Katalin 2001a. Metafora – metonímia. In: Kemény Gábor (szerk.): A metafora grammatikája és stilisztikája. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához X. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 108–113.
- Horváth Katalin 2001b. Kontrasztivitás és szófejtés. In: Gecső Tamás (szerk.): Kontrasztív szemantikai kutatások. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XI. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 148–153.
- Kiss Gábor 1998. Szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 1998.
- Noszszrja 1997, 2000, 2003. Ю. Д. Апресян, О. Ю. Богуславская и др. Новый объяснительный синонимический словарь русского языка. Школа «Языки русской культуры». I–III. Москва.
- O. Nagy Gábor 1965. A lexémák funkciója és a rokonértelműség. Magyar Nyelv 61: 312–322.
- O. Nagy Gábor 1966. A rokonértelműség szinonima-szótári szempontból. In: Országh László (szerk.): Szótártani tanulmányok. Tankönyvkiadó. Budapest. 99–121.
- OMIVSZ 1982. Апресян Ю. Д.–Пáll Erna: Orosz ige – magyar ige. Vonzatok és kapcsolódások I–II. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szlovcsin 1971. Словарь синонимов русского языка. В 2-х томах, глав. ред. Евгеньева А. П. Наука. Ленинград.

GEREVICH-KOPTEFF ÉVA

SZÁRNYAS SZAVAKKAL – METAFORÁK VÁLTOZÁSAI

A vers fordítását tartják a legnehezebb fordítási feladatnak, egyesek szerint a verset nem is lehet átültetni idegen nyelvre, hiszen az eredeti vers nyelvi, stilisztikai, poétikai vonásai közül sok elvész. Így a metaforák is „megszenvedik” az átalakítást. A versben a leginkább szembetűnő az intenzív metaforikus nyelvhasználat, és a prózától eltérően a poétikai normák is beleszólnak a metafora alakulásába.

A fordításkutatás számára nyilvánvaló, hogy a fordítás mindig változással, változtatással jár, a változás a fordítás egyik ontológiai jellemzője (BENJAMIN 1989 (1923/1963): 16, KOSZTOLÁNYI évszám nélkül: 190, CHESTERMAN 1997: 2). Az új, a befogadó nyelv és kultúra határozza meg a megszülető új műalkotást, a fordítást, amelynek különleges kapcsolata van az eredetivel. E kapcsolatokat a befogadó nyelv grammatikai, szemantikai, pragmatikai szabályai mellett a befogadó vagy célkultúra és -irodalom konvenciói és normái is irányítják. E szabályok és normák működésében pedig szerepe van a kompromisszumnak (KOSZTOLÁNYI évszám nélkül: 178) és az idegenség vagy másság aspektusának is. Annak, hogy mennyire értékeli a befogadó kultúra az idegen vonásokat, meg akarja-e tartani a nagyra- vagy kevesebbre becsült kultúra ismeretlen, esetleg érthetetlen adottságait vagy domesztikálja-e azokat (VENUTI 1995: 18–22, PYM 1996: 175, PALOPOSKI 2002: 55–56, 102). Érdekes figyelemmel kísérni, hogyan alakulnak át, hogyan változnak meg a fordítás folyamatában a metaforák, és azon is érdemes elgondolkozni, hogy mik lehetnek e változásoknak az okai.

E rövid írás keretében néhány magyar metafora finn fordításának eredményét írom le, úgy, hogy kiemelem a változásokat. A legutolsó finnre fordított magyar versfordítás Radnóti-válogatást tartalmaz, és 2003 őszén jelent meg (Miklós Radnóti 2003). Műfordítója Hannu Launonen, a magyar műfordítás veteránja. Sokat hangoztatott elve a szemantikailag pontos megoldás, amelyet azért a finn nyelvben és irodalomban megszokott, „otthonos” nyelvhasználat irányít. Mivel a versek egy része korábban mások fordításában is megjelent, így alkalmam adódott arra, hogy a fordításokat több szerzőnél is megnézzem. Az érdekességet még növelte, hogy e fordítók más időpontban készítették munkáikat (Toivo Lyy 1970-ben, Anna-Maija Raittila 1986-ban). Mindhárman a magyar irodalom neves és megbecsült fordítói. Két Radnóti-költemény képeit vizsgálom meg, az egyik a Pogány köszöntő 1930-ból, a másik pedig a Járkálj csak, halálraitélt 1936-ból.

A metaforafordítások vizsgálatánál néhány elméletre támaszkodom, így Richards és Max Black dinamikus interaktív elméletére (RICHARDS 1936/1950, BLACK 1962), azonkívül felhasználom Kemény Gábor jelölését a metafora fölépítésére vonatkozólag. (tárgyi elem, képi elem, motívum és modulátor; KEMÉNY 1993: 24–25). A metafora a kijelentés egészére vonatkozik, vers esetében a vers egészére, és állandó feszültséget jelentő kölcsönhatás. A metafora deskriptív, emotív és kognitív (KEMÉNY 1993: 32), tehát új

módon írja le a világot, amelyről új ismereteket nyújt erőteljes érzelmi felhanggal. A költői nyelv feszültségét, többértelműségét a metaforában is az elemek közti villódzás jelenti, és így jön létre egy új, átfogóbb jelentés. Ha meglepetést is jelent első pillanatban a metafora a látszólag inhomogén elemek összekapcsolásával, a meglepő, az új elem, a metaforikus *comment* bővíti a jelentést, növeli a jelentések közti összefüggéseket, és egyben fokozza a kijelentés, a vers egészében a vers koherenciáját. Az összefüggő, összekapcsolódó metaforák a vers egészében holisztikus, kognitív egységet alkotnak (BENCZE 1996: 275), tulajdonképpen a metaforák a szójelentések közötti bonyolult összefüggések hálózatának egyik perspektíváját jelentik. (HORVÁTH 1989: 64). A következőkben kiemelttem a versekből a tárgyalandó metaforákat, grammatikai és szemantikai egységek szerint csoportosítva. Az eredeti vastagabbal van jelölve, a műfordítások alá pedig zárójelbe írtam a szöveg szó szerinti fordítását.

Radnóti: Pogány köszöntő

- (a) Pakanallinen tervehdys (Anna-Maija Raittila, 1986)
- (b) Pakanallinen tervehdys (Hannu Launonen, 2003)

dércsípte fáink / megöszült fején / ül

- (a) Puittemme huurtuneissa / latvoissa / nuokkuu
(Fáink párás / csúcsain / ring)
- (b) Kuuran puremissa puittemme / latvoissa / lepää
(Dércsípte fáink / csúcsain / pihen)

szárnyas szavakkal / szájunk körül / halovány ámen

- (a) siivekkäänä / suumme vaiheilla / kalvakka aamen!
(szárnyasan / szájunk körül / sápadt ámen)
- (b) kalpea aamen / siivekkäänä / suumme tienoilla!
(sápadt ámen / szárnyasan / szájunk táján)

csókokkal tarkán / pogány szemekkel / kitavaszkodtunk!

- (a) viskomme suukoja, / silmissämme / pakanan kirjava riemu, kevät!
(dobálunk csókokat, / szemünkben / pogányul tarka ujjongás, tavasz!)
- (b) pakanasilmin, / kirjavina suudelmista / olemme täällä jo keväässä!
(pogány szemmel / tarkán csókoltól, / vagyunk itt már a tavaszban!)

A Pogány köszöntőben a dércsípte fák konkrét táji képéhez (tárgyi elem) a megöszült fej képe (képi elem) járul, amely megszemélyesíti a fákat és egyben a *dércsípte* melléknévi igenév szinonimájaként szerepel, tehát a dércsípte fej lehetősége is megjelenik. A két kép közötti oszcillációt, jelentésvillódzást a fehérség motiválja, részben a télnek, az öregségnek, a halálnak, részben a tisztaságnak is a szimbóluma. De mit is jelent ez a második elem, a tavaszban megöszült, megöregedett fa? A metafora értelmezése a harmadik strófában megismételt kép *most* határozójával teljesül és valószínűleg az idő előtt megöregedett fiataalt

jelenti, a „*lengő harangú tornyok között*” megkonduló „*jámbor imák*” és a „*halovány ámen*” világában elvesztett ifjúságot. A fordításokban a második metafora eltűnik, a metaforikus *fej* helyére a 'facsúcs' lép mindkettőben. Launonen fordításában a *dércsípte* (*kuuran puremissa*) megvalósul, míg azt Raittila verziójában a facsúcs nedvességre, párosodásra utaló új jelzője közvetíti. Hiányzik az emberi világgal való metaforikus kapcsolat, szűkül a jelentés.

A második strófa „*halovány ámen*” metaforájához a „*szárnyas szavakkal*” metafora kapcsolódik. A két tárgyi elem, a *szó* és az *ámen* jelzője a képi elem: *szárnyas* és *halovány*. A „*szárnyas szavakkal*” rejtett motívuma az angyal, és e témakörnek a tisztaság mellett másik pozitív, metaforikus–szimbolikus egysége és ellentéte a télnek és a halálnak. A „*szárnyas szavakkal*” alliteráló „*szájunk körül*” és az *ámen* között a *halovány* jelző villódzik, részben a szájhoz asszociáljuk, és betegséget jelent, részben a metaforizált *ámen* gyengeségét sugallja. A fordításokban a *szó* elem eltűnik, az *ámen*-hez kapcsolódik a *szárny* elem határozó formájában (*szárnyasan* – *siivekkäänä*). Tehát a két metaforából egy lesz, a feszültség csökken, a jelentés szűkebb lesz.

A „*pogány szemekkel*” kifejezés metaforikus jelzőjét, a képi elemet a versszak másik metaforája, a „*csókokkal tarkán*” kezdi értelmezni, majd a panteisztikus–metaforikus ige, a *kitavaszdunk* (többes szám 1. személy) láttatja érzelmileg másképpen a világot, és az utolsó versszak test–motívuma, „*a rüggyel drága hús*” metaforája teszi teljessé és állítja szembe a jámbor imák és halovány ámenek tiszta, de öreg és/vagy haldokló szellemével. Raittila fordításában a 'csókokat dobálunk' kifejezéshez konkrétan a [kézzel] csókokat intés gesztusa asszociálódik, ez kevésbé „pogány” cselekvés, de a 'pogány' jelentés megmarad, csak nyelvtani helye és feladata változik meg: 'szemeinkben pogányul tarka ujjongás, tavasz!' Míg Launonen fordításában valóban szemantikai pontossággal jelenik meg e két metafora, csak a metaforizált ige változik konkrétábbá: 'már a tavaszban vagyunk'. Mindkét fordítási megoldásban, ahogy a korábbiakban is, a változások ellenére a motívumkör azonos.

Radnóti: Járkálj csak, halálraitélt!

- (a) Vain kulje, kuolemantuomion saanut! (Toivo Lyy, 1970)
- (b) Kuolemaan tuomittu, jatka matkaa! (Anna-Maija Raittila, 1986)
- (c) Kuolemaan tuomittu, mars matkaan! (Hannu Launonen, 2003)

a sötét fák sora eldől / előtted: a rémülettől / fehér és púpos lett az út.

- (a) puurivi sortuu, musta kuin hiili, / ja kauhankalvaana tie on: pelkää, / on kyyrynä pelkää kyttyräselkää.
(A fasor összedől, fekete, mint a szén, / és rettenetsápadtan az út 'van': fél, / 'van' görbületként csak púpos hát.)
- (b) edelläsi tummissa riveissään / puut kaatuvat pimeään, / mäki on kauhusta valkea.
(előtted sötét soraikban / a fák dőlnek a sötétbe / a domb 'van' a rettenettől halovány.)
- (c) synkkien puiden rivi kaatuu / eteesi: tie on kauhusta köyry, kalmankalpea.
(Komor fák sora / eldől eléd: az út 'van' a rettenettől görbe, halálsápadt.)

A Járkálj csak, halálraitélt c. költeményben az első két strófa motívumait, a 'rémület', a 'rettenet' és a 'halál' jelentéseket írják körül és bővítik a metaforák. Az első, a „*sötét fák sora eldől*” képi eleme az ige, mely a fáradságra, végkimerülésre és a kivégzésre asszociál az első sor megszólítottja, majd a második versszak halottként lezuhanó vadlibáinak metaforája révén („*rozsdás, merev füvek / ejtik árnyuk a vadlibák*”). A másik metafora képi eleme, a *púpos* jelző a macska rémülettől púpossá váló hátának képét idézi, tehát a második sor konkrét tájára utal, és teszi azt is így metaforikussá. Ezek a metaforák a rémületnek és a halálnak a szinonimái. Lyy fordításában a fák sora összeomlik, mint egy rakás, amit a más témakörbe vivő, valóban inkoherens metaforabetoldás sugall: fekete, mint a szén. Az utat határozója – *rettenetsápadtan* – jellemzi, és a *fél* ige személyesíti meg. A *púpos* jelzőt mellékmondat magyarázza és ismétli: 'görbületként csak púpos háta van'. A jelentés megerősítése, kiélezése valószínűleg az erős alliteráció eredménye. A sötétet (*tummissa*) Raittila megismétli finn szinonimájával (*pimeään*), Launonen értelmezi a 'komor' (*synkkien*) jelzővel, így másképpen metaforizálja ('komor fák sora'). Raittilánál a *púpos* jelző átalakul főnévvé, konkrét dombbá, de így eltűnik a kapcsolat a macskával, és a metafora egyszerűsödik.

Lyy fordításának a nyelve az 1940-es és 50-es évek hagyományosabb finn költői nyelvéhez áll közel, ezért fordításaira jellemző az erősen alliteráló jelleg és a bizonyos vonásokat kiélező, magyarázó és új, néha inhomogén, érthetetlen jelentéseket hozzátoldó stratégia. Raittila a 80-as években készítette műfordításait, a szemantikai pontosság mellett a poétikai, ritmikai vonások meglétét is preferálta, bátran átcsoportosította a ritmika követelményei miatt a képeket, jelentéseket, amelyek azért a vers egészében holisztikus módon továbbra is jelen vannak. Lyy és Raittila maguk is költők, költeményeikben a ritmusnak is szerepe van, nem véletlen, hogy fordításaikban is tudtak bánni a ritmussal. Mindketten más nyelvekből is fordítottak sikeresen. 2000 elején Hannu Lauononent az általa is szemantikai pontosságnak nevezett elv irányította, és a gyakorlatban – az akkori finn költészetben megengedett és elfogadott módon – nem vette figyelembe a ritmikai minőséget. Azonban használt alliterációt, ahogyan a mai finn költőkre is jellemző ez a finn nyelv adottságaiból fakadó minőség, és a vers egésze a finn olvasó számára koherens. Az e műfordítókra jellemző elvek jelenléte, működése fordításaik minden területén, így a metaforáknál is érzékelhető. Koruk irodalmi–fordítói normái mellett saját személyes adottságaik is befolyásolták az eredetihez hasonló, de velük mégsem azonos, megváltozott alkotásokat. A finn olvasó számára ezek a megváltozott alkotások jelentik az „igazi” Radnótit. Ezért a műfordítások elemzésénél már nem érdemes ekvivalenciáról beszélni, hiszen az a különleges viszony, amely az eredeti és a fordítás között létrejön, nem határozható meg az ekvivalencia kategóriájával. E viszony bonyolult hálózatszervezetre épül, amelyeknek tematikus egységei motívumok köré épülnek, és e motívumokon belül játszanak szerepet a metaforák is mint ismétlések, szinonimák és ellentétek. Ezt figyelembe véve lehet az összehasonlítást elvégezni a kultúrák rendszereinek aspektusaiból.

Források

- Radnóti, Miklós 2003. *Vaahtopää taivas*. Suomentanut ja toimittanut Hannu Launonen. WSOY. Helsinki.
- Unkarin lyyra 1970. Toimittanut ja suomeksi runoillut Toivo Lyy. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.
- Taivas irtosi maasta 1986. Unkarilaista lyriikkaa 1900-luvulta. Toimittanut ja suomentanut Anna-Maija Raittila. Kirjayhtymä. Helsinki.

Irodalom

- Bencze Lóránt 1996. A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmáry István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 234–310.
- Benjamin, Walter 1989 (1923/1963). An introduction to the translation of Baudelaire ‘Tableaux Parisiens’. Task of the Translator. English Trans. Harry Zohn. In: Andrew Chesterman (ed.): *Readings in Translation Theory*. Finnlektura. Loimaa. 13–24.
- Black, Max 1962. *Models and Metaphors*. Studies in Language and Philosophy. Cornell University Press. New York.
- Chesterman, Andrew 1997. *Memes of Translation: the spread of ideas in Translation Theory*. John Benjamins. Amsterdam & Philadelphia.
- Horváth Katalin 1989. A nyelvi jelek önkényességének és motiváltságának néhány kérdése. In: Márta Csepregi (szerk.): *Esitelmia unkarin kielestä*. Folia Hungarica 4. Castrenianumin toimitteita 34. Helsinki. 69–71.
- Kemény Gábor 1993. *Képekbe menekülő élet*. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról. Balassi Kiadó. Budapest.
- Kosztolányi Dezső évszám nélkül. A Holló. In: Kosztolányi Ábécé. Illyés Gyula bevezetőjével. Nyugat Kiadó. Budapest. 177–183.
- Kosztolányi Dezső évszám nélkül. Ábécé a fordításról és ferdítésről. In: Kosztolányi Ábécé. Illyés Gyula bevezetőjével. Nyugat Kiadó. Budapest. 184–190.
- Paloposki, Outi 2002. *Variation in Translation. Literary Translation into Finnish 1809–1850*. Department of Translation Studies University of Helsinki. Helsinki.
- Pym, Anthony 1996. ‘Venuti’s Visibility’. *Target*. 8/1: 165–177.
- Richards, I. A. 1936/1950. *The Philosophy of Rhetoric*. Oxford University Press. New York.
- Venuti, Lawrence 1995. *The Translator’s Invisibility. A History of Translation*. Routledge. London & New York.

S. HUSZÁR ÁGNES

**AZ IFJÚSÁGI MAGAZIN NYELVHASZNÁLATA ÉS STÍLUSA
1981-BEN ÉS 2004-BEN**

1. Bevezetés

1.1. A média nemcsak tükrözi, hanem alakítja is a nyelvhasználatot, felelőssége tehát elég nagy (l. pl. WACHA 1996; DOMONKOSI 1999). A folyton bővülő választék, főleg az internet mellett egyre nehezebb versenyben és emellett korszerűnek és igényesnek maradni, az olvasókat megtartani, és lehetőleg mindig újabbakat szerezni. Ennek a versengésnek a média nyelvhasználatában is megvannak a nyomai, egyre eredetibbnek, jópofábbnak, divatosabbnak „kell” lenni a fennmaradáshoz.

Az egy bizonyos korosztálynak szóló sajtótermékeknek állandóan figyelemmel kell kísérniük, hogy egy adott pillanatban mi érdekli leginkább a megcélzott korosztályt, témaválasztásukkal mindig ehhez kell igazodniuk. Ez vonatkozik a nyelvhasználatra is: a megcélzott olvasóközönség nyelvén kell megszólalni. Ha ez valóban így van, akkor ezek a sajtótermékek jól megmutatják, hogy mik a népszerű, az uralkodó témák egy adott korosztály, réteg – jelen esetben a tizenévesek – körében, és megközelítőleges képet adnak arról is, hogy milyen az a nyelv, amelyen az átlagolvasó beszélget, gondolkodik.

1.2. Sokszor nehezményezik – főleg a nyelvművelő szakirodalomban –, hogy a fiatalok nyelvhasználatában mindinkább átveszi a főszerepet a durvaság, az igénytelenség, hogy szinte gondolkodni sem tanulnak meg a tizenévesek, hogy a szókincsük szegényes és szürke (témám szempontjából talán a leginkább ideillő írás: WACHA i. m.). Ebben a dolgozatban azt próbálom kideríteni, hogy ehhez hogyan alkalmazkodik, illetve járul hozzá egy fiataloknak szóló magazin a nyelvhasználatával, a stílusával. Igazolja-e a panaszokat az, ami a tizenévesek kezébe kerül? A vizsgálatra az Ifjúsági Magazin 2004. áprilisi számának egyik hírét választottam, ezt később megpróbálom összehasonlítani ugyanennek a magazinnak egy másik, 1981-es számából származó hírével. (Hogy nem a teljes számokat hasonlítottam össze, azt elsősorban e dolgozat terjedelmi korlátai indokolják.)

1.3. Az Ifjúsági Magazin (a továbbiakban: IM) mai önmeghatározása szerint „az első számú tinimagazin”. A hatvanas években indult, és mind a mai napig népszerű a fiatalok körében.¹ Mint egykor, ma is a 12–18 éves korosztálynak íródik, és bár az önmeghatározás szerint

¹ A népszerűségnek jó bizonyítéka az IM honlapján található fórum, ahol rengeteg IM-olvasó beszélget az egyes számokról, a bennük olvasott cikkekről, rovatokról és az őket foglalkoztató egyéb kérdésekről (<http://www.im-net.hu>).

általában a tizenéveseknek szól, ma már szinte csak lányokat érintő kérdésekkel foglalkozik, illetve témáit a lányok szempontjából közelíti meg.²

Mivel meghatározott életkorú olvasóközönségnek szól, stílusával ehhez alkalmazkodik: jellegét a publicisztikai és a társalgási stílusréteg keveréke adja.

A publicisztika feladata elsősorban a tájékoztatás, az állásfoglalásra való készítés; meggyőzésre, hatáskeltésre törekszik. A publicisztikai stílusréteget általában a közérthetőség, a tömörség, az egyszerűség jellemzi. Kedveli a neologizmusokat; szereti az időszerű vonatkozásokat (nevek, időmegjelölés, hivatkozások stb.), a figyelemfelkeltő, hatásos címeket. A műfajtól függően lehet lazább, könnyedebb, sőt pongyola is. Miközben tárgyilagosságra törekszik, előfordul, hogy a szerző a stíluson keresztül közvetít állásfoglalást, ítéletet.

A társalgási stílusréteg a legkövetlenebb stílusréteg. Szókészletében nagyon változatos (csoport-, tájnyelvi, idegen és argó szavak stb.). Kedveli a nagyításokat, túlzásokat. Egyszerű mondatfűzés jellemzi; inkább rövid és egyszerű, sokszor hiányos mondatok fordulnak elő benne, az összetett mondatok közül is a mellérendelést részesíti előnyben.

1.4. A két szám összehasonlításának első és legnehezebb feladata az összehasonlítandó részletek kiválasztása volt, ugyanis a két szám között lényegesen több az eltérés, mint a hasonlóság. A korábbi számban sokkal hosszabb írások vannak, sok az interjú, tematikája változatos, a 2004-esben egy-két kivétellel nagyon rövid, néhány mondatos írások vannak, témáik néhány csoportba sorolhatók, inkább beleolvasgatásra alkalmas, mint olvasásra.

Végül két olyan hírt választottam, amelynek témája többé-kevésbé rokon egymással: nem túl komoly hírek egy-egy népszerű külföldi popénekesről³, és az énekesek életének olyan szeletét tárgyalják, amely nincsen közvetlen hatással az énekesi szerepükre, inkább a magánéletükkel kapcsolatosak. Az írások további közös jellemzője, hogy céljuk szinte kizárólag a szórakoztatás, és nem annyira a tájékoztatás, ami a témájukkal függ össze. Az idézett hírek nyelve és stílusa többnyire jól reprezentálja az egész lap nyelvét és stílusát, ezért ezen a két íráson keresztül mutatom be a két teljes számot.

2. Az IM 2004-ben

Napjaink magazinjainak külső megjelenésére általában jellemző a színesség, a címlapok kiemelik a tartalomból a legérdekesebbnek vélt témákat, címeket, és ezeket a legváltozatosabb betűméretekkel és színekkel rendezik el. Ez alól az IM sem kivétel. A vizsgálatra kiválasztott szám címlapján dominál az égszínkék, a narancs- és a citromsárga, azaz a legfeltűnőbb színek. Az egyes címeken belül is váltakozik a betűméret, ill. a betűk színe, gyakran a központosítást helyettesítve, azaz ahová vessző, gondolatjel, kettőspont stb. kíváncsokra a helyesírás szerint, ott ezek helyett váltás van színben, méretben, esetleg

² Az IM honlapján (<http://www.im-net.hu>) magyarázatot is találhatunk erre: az, hogy a magazin inkább lányoknak szól, "a kor követelménye volt. Ugyanis okos piackutatók kiderítették, hogy a lányok jobban – bocsánat – többet olvasnak újságot, mint a fiúk."

³ Az, hogy az olvasótól távol eső emberekről van szó ezekben a hírekben, a stílusra is közvetlen hatással van. Főleg az (A)-ra igaz, hogy pl. szóhasználatával nemigen élt volna a szerző, ha az olvasók számára elérhető közelségben van a hír alanya.

mindkettőben. Tizenhét, egymástól egyértelműen elkülöníthető témát ajánlanak fel a címlapon, a legnagyobb érdeklődésre számíthatóhoz tartozó kép pedig háttérként szolgál.

Az összkép: szinte pulzáló tarkaság, kép és szöveg sűrített egymásmellettiisége.

A címlapról elmondottak igazak a magazin belsejére is. Nehéz eligazodni a belső oldalakon, a szerkezet laza, annak ellenére, hogy – vagy mint később látszik, éppen azért, mert – a hírek nagy része témakörökbe van besorolva (ezek tartalma könnyen „megfejthető”: Kedvence.im, Trendje.im, Pasija.im, Tanácsa.im, Lazulása.im). Egy-egy nagyobb témakörben sok apró írás van, hosszabb interjú, hír alig van benne, a leghosszabbak is kb. 60 mondatosak, huzamosabb időre tehát nem köthetik le a figyelmet, néhány másodperc alatt elolvashatók. Ennek a rövidségnek az oka lehet a témák egyszerűsége és sajnos egyhangúsága; tanulságos, hogy a szövegek témái az IM által felállított kategóriáknál lényegesen egyszerűbben meghatározhatók. A magazin szerint a fiatal lányok érdeklődésére főként a „sztárok” világa, az öltözködés és az arcfestés, a párkapcsolatok és a szex tarthat számot, és „kikapcsolódásként” elolvashatják a Lazulása.im rovat humoros írásait.

Az elemzésre kiválasztott szöveg (A):

Avril hamarosan új albummal tér vissza, és úgy tűnik, nemcsak a zenét, de a magánéletét is csúcsra járhatja...

AVRIL TOMBOL!

Az alig felnőttkorú énekesnő első albumával sok millió dollárt keresett, tinik milliói rajonganak érte, és természetes, hogy a nagy sikerre való tekintettel hamarosan újabb dalokat szabadít rá rajongóira. A május 15-én megjelenő Under My Skin című album előfutára a Don't Tell Me Maxi (a dal szövegét ld. Poptalk!). Avril nemcsak nagymenőnek érzi magát a showbizben, de őt is elkapta az utóbbi idők leszbihulláma. Pink, Angelina Jolie és Drew Barrymore után a pletykák szerint Avril is talált magának egy testi-lelki jó barátot Nikki Hilton személyében, aki nem csupán karriertanácsokat osztogat az énekesnőnek, de együtt járnak bulizni és szinte minden este együtt dorbézolnak Los Angeles különböző klubjaiban. A bennfentesek szerint azonban többről is szó van, mint pusztán egy kis barátnői pletyi, ami nem csoda, hiszen egyik sztárnak sincsen fiúja, és sülve-főve együtt vannak. „Nikki a legjobb barátnőm, vele mindent megoszthatok és a legfőbb bizalmasom is. Sok mindenre megtanított már, úgy érzem, több nekem pusztán barátnőnél, de egy nővérnél is” – hangzottak el Avril szájából a sejtelmes szavak.

Az (A) címe a figyelemfelkeltésnek három eszközével is él: a tipográfiaival (a cím mérete majdnem megegyezik a szövegével, kétféle színt használ), a felkiáltójellel, amely – mint a későbbiekben is látszani fog – felháborodást fejez ki, és a *tombol* ige használatával, amely emberre alkalmazva mindenképpen heves érzelmi vagy indulati, hanggal, kiáltozással járó megnyilvánulásra utal, amelyet egyaránt kiválthat a jókedv és valamilyen negatív érzés, tipikusan a düh. Stilisztikai funkciójú a szóhasználat: hatáskeltő, figyelemfelkeltő; ennek bizonyítéka, hogy a szövegben sem túlaradó jókedvről, sem bosszúságról nincs szó (vagy legalábbis a biztosan meghatározható tartalomnak ez nem releváns része, vagyis a szöveg tartalmát tekintve a *tombol* ige használata egyébként indokolatlan).

A bevezetesként funkcionáló rész ki van emelve a főszöveg elé. Egy mondat terjedelmű, előkészíti a szöveg mindkét témáját: az énekesnő sikereit és új lemezének megjelenését is bejelenti, és magánéletének tárgyalt mozzanatára is utal. Ez utóbbi a kevésbé tényyszerű, ennek megfelelően el is van bizonytalanítva: az *úgy tűnik* főmondatnak alárendelt két mellékmondat ellentétesen hozzátoldó viszonyban áll egymással, közülük az első – a *nemcsak*-kal bevezetett – a téma (sikerek), a másik, a *de* kötőszóval bevezetett a réma (magánélet). Azt már tudjuk, hogy új lemez van megjelenőben, és mivel ez azt implikálja, hogy az első sikeres volt, ezért az *úgy tűnik* kifejezés – ami jelzi, hogy a szerző véleménye és nem tény következik – kifejezés sem annyira a zene, mint inkább a magánélet „csúcsra járatására” vonatkozik.

A három pont a mondat végén a téma bővebb kifejtését ígéri, ugyanakkor szenzációt is sejtet, és a főszöveg minden tekintetben meg is felel a bevezetésnek.

A főszöveg első mondata több szempontból is figyelemre méltó. Az első: a *millió* szó különböző szóalakban (*millió*, *milliói*) és mondatrészként (mennyiségjelző, alany) való megismétlése az egymás után álló tagmondatokban először pénzre, aztán emberekre vonatkozik, és a hiányzó, de feltételezhető és odaértett és kötőszó helyett ez teremti meg a tartalmi kapcsolatot a tagmondatok között.

A következő tagmondat az *és* kötőszóval van hozzákapcsolva az eddigiekhez, bár a tartalom alapján inkább következtető (*tehát*, *ezért* stb.) lenne logikus: az első albummal jól keresett és elismerésre tett szert az énekesnő, ezért természetes, hogy újat készít. A *tekintettel valamire* kifejezés is igazolja ezt: szerepe főként ok- (és körülmény-) határozói (TOMPA 1985: 993), jelentése az ÉKsz.² szerint 'vmely okot figyelembe véve'. A következtető mellékmondat kötőszava itt egyértelműen azt jelentené, hogy az új album inkább érdekből, mint egyéb okokból (pl. a művészi mondanivaló kifejezésének igénye miatt) jelenik meg. A mondat a szerző rosszallását fejezi ki, bár az *és*-sel implicittebbé van téve az üzenet. A konvencionális jelentés az *és*-től még nem változik, csak a kommunikációs jelentés módosul. Kétféleképpen is hathat ez a megfogalmazás: lehet csipkelődő vagy gúnyos, de értékelhető a stílus bizalmasként is – inkább ez utóbbi jellemzi a magazint. Ha viszont nem volt szándékos ennek az üzenetnek a létrehozása, pongyola stílusról vagy hanyag fogalmazásról lehet szó.

A beszédtémának az énekesi szereplésről a magánéletre való átváltása egy mondaton belül történik meg, ismét egy *nemcsak* ... *de* kötőszós kapcsolatos mondatban, azaz látszólagos kapcsolat teremődik a két, valójában teljesen különböző tartalmú szövegrész között. A *nemcsak* ... *hanem* ... (*is*)/*de* ... (*is*) kötőszóval összekapcsolt két állítás jelentése között valamiféle kapcsolatnak kellene lennie, itt azonban nincs, mégis ez a kötőszópár szerepel – mégpedig az a változata, amelyik a két tagmondat közötti nagyobb ellentét érzékeltetésére használatos.⁴ A NyKk. szerint e kötőszó alkalmazásának a következő okai lehetnek: „a) a beszélő jobban ki akarja emelni az ellentétet a két összekapcsolt mondatrész között; b) a jobb hangzás végett el akarja kerülni a *nem* szóelem ismétlődését; c) változatosságra törekvés, nyelvi divat; végül d) esetleg számolhatunk némelyik idegen nyelvnek, pl. a franciának (non seulement ... *mais*) vagy az angolnak (not only ... *but*) a hatásával is...” Később hozzáteszi, hogy túl gyakori ismétlése modorossá teheti a stílust

⁴ Ez a kötőszó (a *de*-s változatban) a cikkszöveg hét összetett mondatából háromban is szerepel, a stilisztikai ok így talán joggal feltételezhető.

(TOMPA: i. m.). Ebben a szövegben pedig háromszor is előfordul; igaz, a harmadik helyen egy másik változatban, ahol nem a *de*-t, hanem a *nemcsak*-ot cseréli ki *nem csupán*-ra.

Ehhez a tagmondatához *és*-sel kapcsolódik még egy tagmondat, ennek jelentése, mondanivalója részben az előzőének ismételése: abban is benne volt az *együtt* és a 'szórakoznak' jelentésű *buliznak* igealak, ebben pedig ugyancsak ott van az *együtt* és a *buliznak* szinonimájának tekinthető *dorbézolnak*, az utóbbit egy (szerkezetes) helyhatározóval és időhatározóval is megtoldja a szerző. Az ÉKsz.² szerint a *buli* bizalmas stílusú, a *dorbézol* már a *pejoratív* stílusminősítést kapja: a szöveg szerzőjének rosszallására, elítélő véleményére való újabb utalás ez. Ha az ismétlésnek stilisztikai funkciót szánt a szerző, akkor nyomatékosítani akarta vele, hogy az énekesnő a barátnőjével jár szórakozni. Nyilvánvalóan nem ez a hangsúlyos a szövegben, és a kontextus alapján sem valószínű, hogy stilisztikai, nyomatékosító funkciója lenne az ismétlésnek, inkább mintha a mondanivalót akarná pótolni (ebben az esetben pongyola, bőbeszédű a stílus; e mellett a magyarázat mellett szól pl. a *különböző klubjaiban* szerkezet is).

A szövegben számos, a szöveggörnyezet ismeretében vagy anélkül is informálisnak minősíthető szó, ill. kifejezés fordul elő. Ezek: *csúcsra járat*, *dorbézol*, *fiú*, *karriertanács*, *leszbihullám*, *nagymenő*, *nem csoda*, *osztogat*, *pletyka* és *pletyi*, *rászabadít*, *showbiz*, *sülve-főve*, *tini*. Az ÉKsz.² a *fiú*, *nagymenő*, *nem csoda*, *pletyka*, *pletyi*, *sülve-főve*, *tini* szavaknak bizalmas stílusminősítést ad, mások (*showbiz*, *karriertanács*, *leszbihullám*) neologizmusok. Közülük a legtöbb értékmegvonó, és a fogalmi jelentés alapján leginkább kellemetlen szóhangulat jellemzi ezeket a szavakat, ami ugyancsak rányomja a bélyegét a hír szövegének stílusára. Szintén nagy szerepet játszik a stílusban a tartalmi erősítés, főleg jelzős szerkezetekkel, pl.: *sok millió dollár*, *nagy siker*, *testi-lelki jóbarát*, és akad túlzás is, pl.: *Avril tombol*, *sülve-főve* együtt.

A szöveg lezárása egy idézet az énekesnőtől, ami a hír második témáját hivatott alátámasztani, igazolni, hitelesíteni.

A publicisztikai stílusrétegre jellemző, ennek a hírnek a szövegében is fellelhető sajátosságok a nevek, dátumok, időszerű események közlése, a neologizmusok (pl. *showbiz*), szokatlan, meghökkentő összetételek, kifejezések (pl. *leszbihullám*). A társalgási stílusrétegre jellemző a mellérendelés előnyben részesítése az alárendeléshez képest, a szlengkifejezések alkalmazása, és olyan szavaké, amelyeknek érzelmi telítettségük van, azaz nem leplezik a szerző véleményét a témáról; leginkább a kötetlen társalgási nyelvben akad bőven példa a pongyola fogalmazásra, stílusra is.

3. Az IM 1981-ben

Külsőre és felépítésre – mai szemmel nézve! – sokkal szerényebb az 1981-es szám, mint az utódja. A címlapon kívül csak néhány oldal színes, a címlapra egyetlen, valószínűleg a legérdekesebbnek tartott téma van kirakva. Témái egyébként változatosak; azt lehet mondani, hogy sok minden van benne, ami érint(het)i a fiatalok életét. A diákok, pályakezdő fiatalok mindennapjairól, gondjairól, rendezvényekről, divatról, párkapcsolatokról, könnyűzenéről és történelemről is olvashatunk, és a képzőművészet is helyet kapott ebben a számban. Van néhány állandó rovat is, például a Nyílt tér című, ez iskolaújságokat mutat be a cikkeiken keresztül, a Kedves IM rovatban olvasói levelek és a

rájuk adott válaszok találhatók, Az IM kérdez... rovatban pedig sikeres sportolókkal, zenészekkel, színészekkel stb. készült mini interjúk olvashatók. (A *mini* itt hosszabb, mint a 2004-es számban az átlagos hosszúságú szöveg, ez árulkodik a megváltozott olvasási szokásokról, a gyorsuló élettempóról is.)

Az elemzésre kiválasztott szöveg (B):

BRILLIÁNS FOGTÖMÉS

Új divat hódít a szupersztárok körében. Szülőatyja Mick Jagger, aki ugyancsak kölcsönvette az ötletet a felső tízezer világából. Egy parti alkalmából Sam Green műkereskedő szájában gyémántokat vélt felvillanni. Mint kiderült, nem tévedett, és az ötlet annyira megtetszett, hogy a tehetséges énekes ugyancsak drágakövekkel tömte be fogát. Mégpedig először smaragddal, de kiderült: a kő zöld színe mégsem áll jól a mosolyához, ezért Mick, társai „*cikizésére*”, másodszorra a szépen csillogó brilliánsokat választotta. Az egész mindössze tízezer fontba került és aranyfoga – ugyebár már mindenkinek lehet.

A (B)-ről már az első gyors átfutás után rögtön elmondható, hogy más eszközökkel éri el hatását, mint az (A). Míg az (A) címe predikatív szerkezet, ami a hír alanyáról olyan állítást fogalmaz meg, amely a cikkben elmondottak alapján erős túlzásnak mondható, itt egy jelzős szerkezet a cím, érzelmi töltésre utaló írásjel nélkül. Az elmondottakat tényként kezeli, ennek megfelelően a fogalmazás is megfontoltabb, határozottabb, nincsenek benne elbizonytalanítások, amelyekkel az (A) tele volt. Semleges, stílusminősítés nélküli, közömbös szavakat használ.

Arra, hogy fiataloknak szól a hír, két stíluselem utal csupán.

Az egyik a *cikizésére* szó, ami bizalmas stílusértékű, és leginkább a diáknyelv eleme. Az idézőjel azt jelzi, hogy bizalmas, értékmegvonó volta miatt egy elismert személyiségről beszélve egyébként nem lenne helyénvaló, de – figyelembe véve az olvasók nyelvhasználati szokásait – megengedhető.

A második ilyen stilisztikai mutató az ironikus kicsengésű befejezés: a *mindössze tízezer fontba* kifejezésben felfedezhető ellentmondás azt a jelentéstöbbletet adja hozzá a megnyilatkozáshoz, hogy megbocsátjuk ugyan a hírességek hóbortjait, de azért mégiscsak furcsa és sokszor számunkra érthetetlen dolgokat tesznek. Másfelől a tízezer font lebecsülése az énekessel való látszólagos nézőpontbeli azonosulást jelez. Az átlagolvasó számára elképzelhetetlen ennek a pénzösszegnek a kifizetése egy fogtömésért, az ebből eredő konfliktust a szerző az olvasóval való összekacsintással, csipkelődő iróniával oldja fel. Az utolsó tagmondatban az előzőhöz hasonlóan és annak megfelelően ismét ellentmondás van: *aranyfoga mindenkinek lehet*.

4. A két szöveg összevetése

4.1. Egymás mellett látva a két szöveget lehetetlen nem észrevenni, hogy míg az (A) főként arról tudósít, ami nem biztos, hogy van, de akár lehet is, a (B) egy alátámaszthatóbb, igazolhatóbb – bár az énekes foglalkozását ugyanolyan kevésbé befolyásoló – érdekességről számol be. Míg az (A) szóhasználata merészebb, és könnyebben elrugaszkodik attól, amit valójában mondani szeretne, addig a (B) tárgyilagosabb, szóhasználata pontosabb,

választékosabb, mégsem keresett a stílusa, nem próbál újszerű összetételekkel, kifejezésekkel hatást elérni. Az (A) szöveg sokkal redundánsabb, hosszabban közöl kevesebb információt, mint a (B). (Az (A) pl. négyszer adja tudtára az olvasónak, hogy új lemeze jelenik meg az énekesnőnek – egyszer ugyanis a szöveg melletti képre is rá van írva: „Avril Under My Skin című albuma május 15-étől a boltokban!”). Az (A) stílusa feltűnő, szókészlete, mondatszerkesztése kevésbé jellemző a publicisztikai stílusra, a társalgási nyelv jellemzői dominálnak benne; a (B) stílusa inkább semlegesnek mondható, jobban megfelel a publicisztikai stílussal szembeni olvasói elvárásoknak. Az (A) stílushatását inkább a szóban rejlő stíláriis lehetőségek kihasználásával éri el, a (B) kevésbé kézenfekvő megoldást választ: iróniával, ellentmondásokkal vált ki hatást.

4.2. A két hír között minden stílusbeli különbség, úgy gondolom, abban a mindenkori hozzáállásban gyökerezik, amellyel az olvasók közelítenek ahhoz az emberhez, akiről olvasnak (és általában a másik emberhez). Az átlagos mai olvasó a „sztárokból” egyáltalán nem csak a sztárszerepre kíváncsi, nem a munkájuk szakmai oldalára, hanem sokkal inkább egyéb szerepeikre, főleg a magánéletiekre, azon belül is főleg a „bogaraikra”, a kicsapongásaikra. És ahogyan egyre kevésbé elégszik meg az olvasó pl. a popénekesi szerep megismerésével, úgy a nyelvhasználat is egyre erőteljesebbé válik, mindig meglepőbbet vagy inkább megdöbbentőbbet és mindig meglepőbbben vagy inkább megdöbbentőbbben kell írni.

Források

- (A): Ifjúsági Magazin, 2004. április
(B): Ifjúsági Magazin, 1981. november, XVII./11.

Irodalom

- Bencédy József é. n. Sajtónyelv. Sajtóház Kiadó. Budapest.
Domonkosi Ágnes 1999. A nyelvi viselkedés mintái a televízióban. Magyar Nyelvőr (123): 286–91. [ÉKsz.²] I. Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003.
Fábián Pál et al. 1977. A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó. Budapest.
[NyKk.] I. Tompa 1985.
Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Tolcsvai Nagy Gábor 1996. A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
Tompai József 1985. Tekintetben–tekintettel–tekintve. In: Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.): Nyelvművelő kézikönyv II. Akadémiai Kiadó. Budapest. 993–994.
Wacha Imre 1996. A fiatalok nyelvi magatartása (kommunikációs kultúrája) a nyilvánosság előtt és számára. Magyar Nyelv (92): 198–205.

KEMÉNY GÁBOR

ÚJABB SZEMPONTOK ÉS ADALÉKOK A KÖRÜLÍRÓ METAFORA BESOROLÁSÁHOZ

1. Ünnepeztünk, Horváth Katalin tanárnő a Miskolci Egyetem magyar nyelvészeti tanszéke által rendezett konferencián a metafora és a metonímia szerkezeti összefüggéséről tartott előadásában mutatott rá arra, hogy „a névátvitel különböző formái nem csupán az irodalmi (elsősorban a költői) nyelvre jellemzőek. Ugyanezek a formák állandóan jelen vannak a mindennapi nyelvhasználatban is, [...] az alakzatok, a szóképek hozzátartoznak a természetes nyelvek lényegéhez. [...] a trópusok tehát nemcsak a retorika és a stilisztika, hanem a nyelvészet tárgyai is” (HORVÁTH 2001: 108).

Mi sem bizonyítja jobban ennek a megállapításnak a helytálló voltát, mint az, hogy az a nyelvikép-típus, amelyet korábbi munkáimban *körülíró metaforának* neveztem el (vö.: KEMÉNY 1995; KEMÉNY 2002: 107–112), éppúgy előfordul a mindennapi élet nyelvében és a sajtóban, mint a szépirodalmi stílusban.

A körülíró metaforát a régebbi magyar stilisztikai szakirodalom nem különböztette meg a körülírástól, meghatározásában tehát ez utóbbinak a fogalmából kell kiindulnunk. Szathmári István az általa írt, ill. szerkesztett kézikönyvekben a körülírást a következőképpen határozta meg: „a szóképekhez csatlakozó stílári eszközök egyike [a másik kettő a hasonlat és az eufemizmus – K. G.]. Úgy jön létre, hogy nem nevezzük nevén a fogalmat, hanem egy vagy több szembeötlő vonása alapján más szavakkal érzékeltetjük (rendszerint felsorolunk a tulajdonságaiból), oly módon, hogy a kifejezendő fogalom pontosan érthető legyen” (SZATHMÁRI (szerk.) 1961: 469; l. még FÁBIÁN–SZATHMÁRI–TERESTYÉNI 1958: 118–121). A most megjelent Stilisztikai lexikonban Szathmári a körülírást alakzatnak minősíti (SZATHMÁRI 2004: 111), de nem különíti el határozottan a szóképektől sem. Ez lényegében megfelel a nyelvi tényeknek, minthogy a körülírás gyakran képszerű is.

A lényegi különbség a körülírás és a nyelvi kép között abban ragadható meg, hogy a körülírásban található nyelvi elemek mind szó szerinti (konkrét, nem képletes) értelmükben veendőek, s ez a kijelentés, ill. kifejezés a maga egészében áll valamely dolog, cselekvés, cselekmény stb. neve, ill. leírása helyett.

Remek példákat nyújtanak a körülírásra (egyben azonban az eufemizmusra is) Fekete István novellái: „aznap állva ettem a vacsorát, mert a szék is sajgott, ahova leültem *az erőszakos szülői beavatkozás* [é. az alapos elfenekelés] következtében” (Fekete István 1962: 48); „*magaviseletem vagy tudományos felkészültségem nem felelt meg az iskola követelményeinek*” [é. rosszkodtam vagy rosszul feleltem] (uo. 78); „délután barátom *igen mozgalmasan viselkedett*” [é. hasmenése volt] (uo. 138). E példák is mutatják, hogy a körülírás és az eufemizmus nem egymást kizáró fogalmak, mint a tankönyvi felosztás alapján hihetnők.

Gyakori stíluseszköz a körülírás – főként a körülíró minőség- vagy birtokos jelzős szerkezet – a publicisztikában is: *az öreg kontinens* ‘Európa’, *a fekete földrész* ‘Afrika’, *a fehér földrész* ‘az Antarktisz’, *a legnagyobb magyar* ‘Széchenyi István’, *a nagy mesemondó* ‘Jókai

Mór', *a nagy palóc* 'Mikszáth Kálmán', *a vörös grófnő* 'Károlyi Mihályné Andrássy Katinka' (filmcímként is), *a négy folyó városa* 'Győr', *a hűség városa* 'Sopron', *Lehel kürtjének városa* 'Jászberény' stb. Mindezek egyben antonimáziák (névfelidéző szókapcsolatok) is (vö.: BÁRDOSI (főszerk.) 2003: XVII, 393–408; SZATHMÁRI 2004: 13).

2. Vannak azonban olyan, első pillantásra körülírásnak látszó kifejezések is, amelyek valamely átvitt értelmű (metaforikus) elemet is tartalmaznak, s épp ez a metaforikus elem adja meg a körülírás képszerűségét, képi jellegét. Pl. Tóth Árpád ezt a kérdést teszi fel Egy lány a villamosban című, kevésbé ismert versében (1922):

Ki tudja, milyen sötét hivatal
Felé viszi szegény leányt a zengve
Robogó, zsúfolt, sárga ravatal?

(Tóth Árpád 1964: 218). A *zengve robogó, zsúfolt, sárga ravatal* szókapcsolat már nem csupán körülírás a *villamos* helyett, hanem annak (negatív előreutalást is magába foglaló) metaforikus képe. Az ilyeneket helyesebb külön típusként, azaz nem (metaforikus) körülírásként, hanem körülíró metaforaként számon tartani.

Az utóbbi években végzett megfigyeléseim alapján arról számolhatok be, hogy a fenti képtípus nem csupán a költői nyelvben fordul elő, hanem a beszélt köznyelvben és a sajtó nyelvében is.

Autós olvasóim – de talán a nem autósok is – bizonyára tudják, mik azok a *fekvő rendőrök*: a járműforgalom lassítására létesített mesterséges útakadályok. Ezeken az úttesten keresztben fekvő betonhurkákon csak nagy nehezen zötykölődik át a gépkocsi, közben a vezető szükségképp lelassít. Mire újból felgyorsíthatna, már jön is a következő *fekvő rendőr*, és így tovább.

Egy új fogalmat a nyelv többféleképp is megnevezhet: idegen szó átvételével, újonnan alkotott saját szóval, már meglevő szavainak újszerű összekapcsolásával. A *fekvő rendőr* esetében az utóbbi történt: a *rendőr* itt metafora (az útakadály rendőr módjára korlátozza a sebességet, irányítja a forgalmat), ezt egészíti ki a *fekvő* jelző, amely a kép és a vele jelölt dolog különbségére mutat rá: *rendőr, de fekvő*. (A Magyar értelmező kéziszótár új, átdolgozott kiadásában a jelentésváltozás miatt már összetételként van írva: *fekvőrendőr*.)

Sok ilyen kép van a bizalmas(abb) társalgás nyelvében meg az argóban is. A kivételesen nagy tárgyi tudású ember *két lábon járó* vagy *élő lexikon*. A feltűnően öltözött nő (újabbán akár férfi is) *kétlábú* vagy *mozgó kirakat*. Az *éjjeli pillangó*-t meg a *sarki angyal*-t pedig talán nem is kell magyarázni. (Egyébként ezek is eufemizmusok, mint Fekete István idézett körülírásai.)

Mindezekben a jelzős szószerkezetekben a képes értelmű (metaforikus) jelzett szót a jelző nemcsak kiegészíti, hanem úgyszólván helyesbíti is: *lexikon, de két lábon járó; kirakat, de mozgó*; stb. A jelzett szó a képi síkról, jelzője a tárgyi síkról, a realitás síkjáról való.

A körülíró metafora nemcsak minőségjelzős, hanem birtokos jelzős szerkezet alakú is lehet: a nagyon jó táncos *a parkett ördöge*; a tévé *a szem ráógumija*; a színész(nő) *Thalia papja*, ill. *papnője*; sőt tréfás-gúnyos, egyben azonban szépítő megnevezésként ez is él: *a szerelem papnője*.

Egy bulvárlapban évekkel ezelőtt ezt olvastam: „Leégett a ladánybenei aréna, előtte pedig a kecskeméti Robinsonban volt munkájuk a lánglovagoknak.” *Lánglovagok?* – hökkentem meg egy pillanatra, de nyomban rájöttem, hogy a tűzoltókról van szó.

A körülíró metafora tehát nem csupán birtokos jelzős vagy minőségjelzős szó szerkezet lehet, hanem olykor összetétellé is tömörül. Ilyen a most idézett *lánglovagok* is: a tűzoltók *lovagok*, mert hőiesen szembeszállnak a lángokkal, ezért nevezhetők a *láng(ok) lovagjai*-nak, röviden *lánglovagok*-nak. Ma már szinte sajtónyelvi közhelynek számít a tűzoltókat így emlegetni (érdekes, hogy csak többes számban).

A foglalkozásneveknél maradvá: körülíró metafora a sportújságírói stílusban kedvelt *porfelhőlovag* (= országúti kerékpárversenyző) meg a már köznyelvivé fakult *gyászhuszár* (= temetkezési alkalmazott) is. Ez utóbbinak az a magyarázata, hogy a ravatalozást végző, a koporsót vivő munkásokat régebben a huszárokéra emlékeztető cifra egyenruhába bűjtatták. Végül sajátos „foglalkozásnév” az argóban a tréfás, egyben gúnyos *lepedőakrobata* (= prostituált).

Különféle gépek, berendezések, technikai eszközök feltűnően gyakran kapnak ilyen módon nevet. Ez a név egy kissé bizalmas, olykor humoros színezetű, ezért általában nem válik hivatalos, szaknyelvi megnevezéssé, de a köznyelvben meggyökerezik, idővel még a szótárba is belekerül. Csak néhány példa: *villanyrendőr*, *villanypásztor*, *csőgörény*, *gulyáságyú*, *konyhamalac*.

Az ilyen nyelvi képek, metaforikus elnevezések sokszor határozottan csúfolódó jellegűek. Az argóban a kerékpárt *drótszamar*-nak, a kis autót *egérkamion*-nak vagy *papírgaguár*-nak hívják. Különösen gyakori ez a pejoratív, gúnyolódó, fanyar képtípus a nőkel meg a szexszel kapcsolatban. A motorkerékpár hátsó ülésén kucorgó (általában fiatal) nőt egy időben *benzintyúk*-nak csúfolták.

Az összetett szóba való tömörítés különösen akkor tesz jó szolgálatot, ha valami olyasmiről beszélünk, aminek a néven nevezése illetlenségnek számítana, pl. *kutyagumi*, *lócitrom*. Az argóban és az ezt megörökítő sajtónyelvben a nemi szervek kapnak efféle, humorosnak szánt, ill. vélt elnevezést: *bájdorong* ‘penis’, *hancúrléc* ‘ua.’; *kéjbarlang* ‘vulva’ (a példák forrása a Mai Nap című bulvárlapnak a főváros éjszakai életéről tudósító riportja). Az effajta nyelvi lelemények – még ha egyvalakinek a fejéből pattantak is ki – szinte azon nyomban „közkinccsé” válnak, majd ugyanilyen gyorsan közhellyé szürkülnek.

Mielőtt kedves ünnepeztünk és más olvasóim végképp megharagudnának az idézett cikkek íróira (sőt énám is), hadd emlékeztessem őket, hogy Illyés Gyula is nevezte egyik írásában a férfinépségnek ezt a tartozékát *örömágyú*-nak (tehát olyan ágyúnak, amely nem gyilkol, hanem örömet szerez).

3. Végül pedig abban a kérdésben szeretnék állást foglalni, hogy a nyelvi képeknek melyik csoportjába kell sorolnunk a körülíró metaforát. Legutóbbi könyvemben ezt írtam róla: „valójában ez is metafora, sőt nem is külön típus, hanem vagy az egyszerű, vagy a teljes metaforának a sajátos változata. Hogy melyiké, azt [...] konkrét példák bemutatásával és elemzésével próbálom tisztázni” (KEMÉNY 2002: 107–108). A tisztázásra, legalábbis a fenti kérdésben való határozott állásfoglalásra ott nem került sor, ezért itt szögezem le, hogy a körülíró metafora kifejezendő (tárgyi) eleme soha nincs kitéve, ezért ezt a képfajtát a jelöletlen, motivált, implicit képtípusba, a hagyományos terminológia szerint pedig az egyszerű metaforák közé sorolom. Fontos sajátossága még a körülíró metaforának, hogy motívuma (a közös

tulajdonságot jelölő eleme) többnyire ún. negatív motívum, azaz nem azt jelöli meg, amiben a képi elem hasonlít a tárgyira, hanem azt, amiben különbözik tőle (a motívum a tárgyi elemnek a szemantikai síkjáról van véve). Pl. Tóth Árpád idézett versrészletében a metaforikus *rávatal* szó jelzői (*zengve robogó, zsúfolt, sárga*) a körülíró metafora tárgyi elemére, a nyelvi jellel közvetlenül nem képviselt ‘villamos’-ra utalnak.

Források

Fekete István 1962. Őszi vásár. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
Tóth Árpád 1964. – versei. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.

Irodalom

- Bárdosi Vilmos (főszerk.) 2003. Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc 1958. A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Horváth Katalin 2001. Metafora – metonímia. A metafora és a metonímia szerkezeti összefüggéséről. In: A metafora grammatikája és stilisztikája. Tanulmánykötet a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtudományi Tanszéke által 1999. október 11–12-én rendezett konferencia előadásából. Szerk. Kemény Gábor. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 108–113.
- Kemény Gábor 1995. Körülírás? Metafora? Körülíró metafora! In: Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Felelős szerk. Laczkó Krisztina. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Budapest. 209–214.
- Kemény Gábor 2002. Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Szathmári István 2004. Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Szathmári István (szerk.) 1961. A magyar stilisztika útja. Gondolat Kiadó. Budapest.

KISS GÁBOR–KISS MÁRTON

**KÍSÉRLET EGY SZÓCSOPORT ELEMEI JELENTÉSHASONLÓSÁGÁNAK
MEGHATÁROZÁSÁRA**

Közhelyszerű tény, hogy egyes szavak jelentése közel van egymáshoz, míg más szavaké távolinak tűnik. Az anyanyelvi beszélő a *ballag* ~ *sétál* szavak jelentését közelinek érzi egymáshoz, ugyanúgy mint a *fut* ~ *szalad* szópár tagjainak a jelentését is. Azonban a nyelvhasználó a *ballag* ~ *fut* szópár tagjainak a jelentését már távolabbinak véli egymástól, még ha a távolság nagyságát, mértékét szavakkal nehezen is tudja megfogalmazni. Minden beszélő nyelvi kompetenciája azt sugallja, hogy ezek a szavak valamilyen módon egy csoportba tartoznak, hiszen mindegyik a helyváltoztatással, mozgással kapcsolatos. Sőt belső nyelvi intuíciója alapján azt is érzi, hogy a *ballag*, *sétál* szavak mellé odakívánczik a *bandukol*, és ugyanúgy a *fut*, *szalad* szavak után felsorolható a *rohan* szó. Mindeközben a nyelvi intuíció azt sugallja, hogy a *bandukol*, *sétál*, *ballag* és a *fut*, *szalad*, *rohan* szóhármak valamiféle polaritást fejeznek ki, valamilyen képzeletbeli skála két végpontján helyezkednek el, és közéjük a *megy*, *jár*, *halad* szavak illenek be egy képzeletbeli listán.

Felvetődik a kérdés, hogy ezt az intuitív érzést, hogy az egyes szavak jelentése hol jobban, hol kevésbé hasonlít egymásra, ki tudjuk-e fejezni valamilyen számértékkel. Valamilyen módon meghatározható-e egy olyan mutató, amely kifejezi a szavak jelentésbeli hasonlóságát, illetve távolságát. Vagyis a *ballag*, *sétál*, *bandukol*, *megy*, *jár*, *halad*, *fut*, *szalad*, *rohan* szavakból alkotott jelentéshasonlóság-mátrixnak az egyes celláiban milyen mérőszámok helyezkednek el.

	ballag	sétál	bandukol	megy	jár	halad	fut	szalad	rohan
ballag	1	?	?	?	?	?	?	?	?
sétál	-	1	?	?	?	?	?	?	?
bandukol	-	-	1	?	?	?	?	?	?
megy	-	-	-	1	?	?	?	?	?
jár	-	-	-	-	1	?	?	?	?
halad	-	-	-	-	-	1	?	?	?
fut	-	-	-	-	-	-	1	?	?
szalad	-	-	-	-	-	-	-	1	?
rohan	-	-	-	-	-	-	-	-	1

A klasszikus geometriából kölcsönözzük és használhatjuk a következő alaptételeket:

– minden szó önmagával való hasonlósága 1, ezt jelzik a fenti mátrix átlójában lévő 1 értékek, s $(a, a) = 1$;

– a szópárok jelentéshasonlósága szimmetrikus, azaz az egyik szó a másik szóra ugyanúgy hasonlít, mint a másik szó az egyik szóra, ezért a fenti mátrixnak elegendő csak az egyik felét, pl. az átló feletti részét megfelelő módon kitöltenünk, $s(a, b) = s(b, a)$;

– a klasszikus geometria megköveteli az ún. távolság-hármaságot, erre a mérőszámok kialakításánál kell ügyelnünk.

Ha a szavak jelentését, illetve szópárok jelentéstávolságát vizsgáljuk, ésszerűnek tűnik, hogy szótárhoz, esetünkben a legnagyobb magyar köznyelvi szótárhoz, A magyar nyelv értelmező szótárhoz forduljunk. Például a *ballag* és a *sétál* szócikkben a következő jelentésmeghatározásokat, definíciókat találjuk:

ballag: tn ige

1. <Ember, állat> lassan kényelmesen lépegetve megy vagy jön.
2. (Isk) <Végzős közép- vagy főiskolás diák> az utolsó tanév legvégén az intézet helyiségeit és környékét csoportosan, hagyományos módon bejárva búcsúzik az iskolától.
3. felé ballag: <személy> az ötvenedik, a hatvanadik, hetvenedik stb. évéhez közeledik.

sétál: tn ige

1. <Személy> testmozgás, levegőzés végett vagy kedvtelésből lassú, nyugodt léptekkel megy, jár; sétát tesz.
- ||a. <Rendszerint zárt térben> fel s alá, ide-oda jár, járkál.
- ||b. (nép) <Ingaóra sétálója> ide-oda leng, <az óra> jár.
2. sétál valahová: sétálva valahova megy.
3. (rosszalló) <Személy> feltűnő ráérő(s)en, illetve a szükségesnél lassabban, kényelmesen lépked.
- ||a. (rosszalló) Henyén, dologkerülő módon jár-kel.
4. (szoc. e. biz) Állás, munka nélkül van.

Ha valamilyen módon, többé-kevésbé automatikusan, valamelyest algoritmizáltan szeretnénk A magyar nyelv értelmező szótára alapján a fenti jelentésmeghatározásokból – azaz szöveges, mondat formájú definíciókból – jelentéshasonlóságokat jelző mértékszámokat meghatározni, igen nehéz dolgunk lenne. A nyelvtudomány, a gépi szövegértés napjainkban még nincs azon a fokon, hogy címszavak jelentését megadó mondatokat, definíciókat értelmezzen, feldolgozzon. Így A magyar nyelv értelmező szótárát – mint segédeszközt és kiindulási pontot a jelentések hasonlóságának meghatározásához – el kell vetnünk. A magyar nyelv értelmező szótárának tanulmányozása a fentiek ellenére nem hiábavaló, hiszen rávilágít arra, hogy egy-egy szónak a jelentése természetesen aljelentésekből tevődik össze. Amikor szavak jelentését vetjük össze, a két vagy több összevetni kívánt szónak csupán az egyes aljelentéseit állíthatjuk egymás mellé, hasonlíthatjuk össze.

Ha figyelmesen szemléljük A magyar nyelv értelmező szótárának fenti definícióit, észrevehetjük, hogy a szótár szerkesztői a mondatszerű definíciókat igen gyakran szinonimákkal toldották meg, az értelmezés során jó néhány esetben szinonimákat adtak meg a címszó jelentésének pontos meghatározásához. A gazdag tartalmú Magyar szókincstár – Rokonszerű szavak, szólások és ellentétek szótára c. mű előszavában a főszerkesztő a következőket írja: „A Magyar szókincstárnak azon kívül, hogy szinonimaszótárként forgatva valamely szó szinonimát, sőt ellentéteit is kikereshetjük belőle, van egy további haszna is. Ugyanis a szótár rokon értelmű szavai a maguk módján

magyarázzák, értelmezik azt a címszót, mely alá be vannak sorolva. Így a Magyar szókincstár bizonyos tekintetben értelmező szótári funkciót is betölthet, hiszen az olvasó számára egy kevésbé ismert, homályos jelentésű szónak a jelentését a szinonimák pontosíthatják, megvilágosíthatják.” Az idézet elegendő indokot szolgáltat arra, hogy a fenti kilenctagú szósornak megvizsgáljuk a szinonimasorait a Magyar szókincstárban, abból a célból, hogy azok alkalmasak-e jelentéshasonlóságok számításainak kiindulópontjaként. A Magyar szókincstárban a következő szinonimasorokat találjuk:

ballag (ige)

- 1 • bandukol, baktat, mendegél, megy, lépked, kullog, cammog, andalog, battyog, slattyog (biz), sétál, poroszkál, kutyog (táj), ballagdál (táj), ballókál (táj), bandikál (táj), bandukál (táj)
- 2 • [iskolától] búcsúzik

sétál (ige)

- 1 • jár, ballag, megy, gyalogol, mozog, kimozdul, levegőzik, kirándul, fordul egyet, kerül egyet
- 2 • sétálgat, sétáfkál (pej), sétifikál, járkál, jár-ke, grasszál (pej), korzózik (biz), flangál (biz), flangíroz (rég), spacíroz (rég), promenál (rég), andalog, lötyög (biz), kószál, kódorog (pej), ögyeleg, lődörög, csatangol, cselleng, gévalyog (táj)

bandukol (ige)

- 1 • ballag, baktat, kullog, mendegél, andalog, poroszkál, lépeget, lépdél, cammog, csoszog, csángál (táj), laftat (táj), bukdácsol (táj)

megy (ige)

- 1 • halad, tart, igyekszik, gyalogol, kutyagol (biz), sétál, ballag, cammog, bandukol, baktat, lépdél, lépked, lépeget, talpal, mendegél, meneget (táj), vonul, totyog, tipeg | siet, fárad, zarándokol, eregel (táj)
- 2 • távozik, távolodik, elmegy, odébbáll, elszállingózik
- 3 • jut, érkezik, kerül, hatol
- 4 • [idő] múlik, telik, halad
- 5 • [gép; szerkezet] jár, működik, dolgozik | közlekedik, üzemel
- 6 • végbemegy, történik, folyik
- 7 • műsoron van, játsszák, adják
- 8 • <vmihez> illik, passzol (biz)
- 9 • [áru] fogy, veszik | kelendő
- 10 • (táj) felszaporodik [mennyiség]

jár (ige)

- 1 • megy, halad, gyalogol, kutyagol, talpal, sétál, lépdél, baktat, ballag, cammog, ró, korzózik (biz), vonul, tipeg, totyog, kalangyál (táj) | közlekedik, utazik
- 2 • <vkivel> udvarol, kíséret, lóg <vkivel>, lötyög <vkivel>, mászkál <vkivel>, kurizál (rég), koslat <vki után>, kacsmarog <vkinek> (táj)
- 3 • [táncot] rop, lejt
- 4 • működik, üzemel, dolgozik, forog, köröz, kering, cirkulál, funkcionál, szuperál
- 5 • tartózkodik, látogatást tesz, felkeres
- 6 • <vhova> látogat [iskolát], végez [osztályt]
- 7 • <vmi után> keres, kutat, kajtat, futkos
- 8 • [újság] érkezik
- 9 • [idő] telik, múlik, halad, elszáll

- 10 • [hír] terjed, kering
- 11 • <vmihez vmi> hozzátartozik
- 12 • <vkinek vmi> megillet, dukál, joga van <vmihez>
- 13 • <vmiben> öltözik, visel, hord

halad (ige)

- 1 • előbbre jut, megy, tart <vhová>, progrediál (id)
- 2 • múlik, telik, folyik, pereg, tűnik
- 3 • húzódik <vmerre>, visz, vezet, nyílik, irányul
- 4 • alakul, sikerül, intéződik, fejlődik, boldogul, érvényesül | túljut

fut (ige)

- 1 • szalad, száguld, vágat, üget, vágázik, kocog, limel (táj), rohan, robog, lohol, ló (vál), nyargal, galoppozik, inal, iramlik, iramodik, cikázik, viharzik, kotor (szleng), darizik (szleng), sprintel (szleng), skerál (szleng), spurizik (szleng), teker (szleng), tép (szleng), kóstat (táj) Sz: viszi a ciháját; viszi az inát; viszi az ingét; úgy megy, mint a paripa; eloldja a kereket; szedi a lábát; húzza a csikot; fut, mint csikó az anyja után; fut, mintha kergetnék; fut, mint a szélvész; fut, mintha kergetné a tatár; fut, mint a nyúl
- 2 • menekül, visszavonul, szökik
- 3 • <vki után> kerget, üldöz, űz, hajkurász, hajszol, hajhász
- 4 • <vmi után> keres, vadászik <vmire>
- 5 • <vkivel> jár <vkivel>
- 6 • [esemény] folyik, folytatódik
- 7 • [idő] múlik, repül, elszáll
- 8 • [növény] terjed, terjeszkedik, kapaszkodik, kúszik
- 9 • [futja vmire] jut, telik

szalad (ige)

- 1 • fut, siet, repül, futkos, fáradozik, spurizik (szleng), rohan, lohol, ló-fut, szedi a lábát, iramlik, kotrecel (táj), limel (táj), lófol (táj), inal, őringel (táj), rőföl (táj), trappol (biz), skerál (szleng) Sz: fut, mint az agár; jól felszedi a kapcát
- 2 • [idő] múlik, száll
- 3 • menekül, megfutamodik, elszéled, iszkol
- 4 • terjed, halad, tódul, hatol
- 5 • [lakás] táncol, feje tetején áll, tótágast áll

rohan (ige)

- 1 • fut, szalad, siet, üget, száguld, rohangál, vágat, robog, viharzik, lohol, iramlik, szedi a lábát, nyaka köré szedi a lábát, nyaka közé kapja a lábát, nyargal, iszkol, spurizik (szleng), sprintel (biz), tép (szleng), söpör (biz), repeszt (szleng), rongyol (szleng), teker (szleng), rúgtat (táj) Sz: talpa sem éri a földet; úgy megy, mint a veszett állat; megy mint a szélvész; úgy szalad, mint akit ostorral vágnak
- 2 • [idő] múlik, repül, száll

Mint a közölt 9 címszó szócikkből látszik, a Magyar szókincstár szerkesztői (A magyar nyelv értelmező szótárának szerkesztőihez hasonlóan) egy-egy címszó jelentését szintén aljelentésekre bontották, és ezeknek az egyes aljelentéseknek adták meg szinonimáit. A vizsgált 9 szónak összesen 48 jelentése van (*ballag* 2, *sétál* 2, *bandukol* 1, *megy* 10, *jár* 13, *halad* 4, *fut* 9, *szalad* 5, *rohan* 2). Ez azt jelenti, hogy a fentiekben már

közölt 9 x 9 nagyságú hasonlósági mátrix helyett egy 42 x 42 nagyságú hasonlósági mátrix kitöltése a feladat.

Míg A magyar nyelv értelmező szótárának mondszerű, szöveges definícióit nem tudtuk felhasználni jelentéshasonlóságok meghatározására, úgy tűnik, hogy a Magyar szókincstárban közölt szinonimasorok alkalmasak kiindulópontnak a fenti feladat megoldásához. Ugyanis egy-egy szinonimasort olyan speciális halmaznak tekinthetünk, amelyben az elemeket az egyes szinonimák adják. A halmaz elemeinek száma megegyezik a szinonimák számával. Tehát egy szópár (pontosabban a szópár egy-egy aljelentése) jelentéshasonlóságának a meghatározása két halmaz távolságának a meghatározásából áll.

Például a *fut* ~ *szalad* szópár első aljelentése hasonlóságának a meghatározása a következő két halmaz hasonlóságának a meghatározásából áll:

fut (ige)

1. szalad, száguld, vágtat, üget, vágtazik, kocog, limel (táj), rohan, robog, lohol, ló (vél), nyargal, galoppozik, inal, iramlík, iramodik, cikázik, viharzik, kotor (szleng), darizik (szleng), sprintel (szleng), skerál (szleng), spurizik (szleng), teker (szleng), tép (szleng), kóstat (táj)

szalad (ige)

1. fut, siet, repül, futkos, fáradozik, spurizik (szleng), rohan, lohol, ló-fut, szedi a lábát, iramlík, kotrecel (táj), limel (táj), lófol (táj), inal, őringel (táj), rőföl (táj), trappol (biz), skerál (szleng)

Két halmaz hasonlósága mérésének kiindulópontja a két halmazban előforduló közös elemek számának és a csak az egyik halmazban meglévő elemek számának valamiféle összevetése. Tehát minden hasonlósági mérésnek az alapja a metszet és az unió aránya, azaz:

$$H = M / U$$

A *fut* és a *szalad* szavak (első aljelentésének) összesen 38 szinonimája van, ezek közül a következő 9 a közös: *fut*, *inal*, *iramlik*, *limel* (táj), *lohol*, *rohan*, *skerál* (szleng), *spurizik* (szleng), *szalad*.

Csak a *fut* szó szinonimái között található meg a következő 18 szó: *cikázik*, *darizik* (szleng), *galoppozik*, *iramodik*, *kocog*, *kóstat* (táj), *kotor* (szleng), *lót* (vél), *nyargal*, *robog*, *sprintel* (szleng), *száguld*, *teker* (szleng), *tép* (szleng), *üget*, *vágtat*, *vágtázik*, *viharzik*.

Csak a *szalad* szó szinonimái között található meg a következő 11 szó: *fáradozik*, *futkos*, *kotrecel* (táj), *lófol* (táj), *lót-fut*, *őringel* (táj), *repül*, *rőföl* (táj), *siet*, *szedi a lábát*, *trappol* (biz).

A kutatásnak, amely a halmazok hasonlóságának meghatározására irányul, lendületet adott az automatikus osztályozás előtérbe kerülése az 1960-as években, amikor is a számítógépek és az alkalmazói programok szélesebb körben kezdtek elterjedni. Párniczky Gábor A statisztikai informatika alapjai című könyvében (PÁRNICZKY 1976) részletesen tárgyalja a kérdéskört, illetve bemutatja a hasonlósági mérőszámok számításának különböző módjait. Számunkra a bemutatott jó néhány képlet közül az ún. Jacard-képlet használata tűnik célszerűnek.

Jacard-képlet: $s = p_{11} / (p_{11} + p_{10} + p_{01})$, ahol is
 p_{11} a közös,
 p_{01} és p_{10} a csak az egyik halmazban előforduló elemek számát jelzi.

Párniczky Gábor könyve felhívja a figyelmet arra, hogy a gyakorlatban a vizsgált halmazok egyes elemei sok esetben nem egyformán fontosak, ezért célszerű – akár szubjektív módon is – a súlyozás meghatározása. Figyelembe véve, hogy a vizsgált szinonimasorokban elhelyezkedő szavak „fontossága” a címszótól távolodva csökken, mi úgy döntöttünk, hogy a szinonimasor egyes tagjait olyan sorozóval látjuk el, amely a fenti szemléletet tükrözi. Ezt indokolja a Magyar szókincstár már idézett előszavában olvasható szerkesztői szándék is: „A szerkesztők a szinonimasorokban helyet foglaló adatokat úgy rendezték, hogy a címszó jelentéséhez közelebb álló szinonimák a sor elején álljanak, míg a címszó jelentésétől távolabb eső szavak a sor vége felé helyezkedjenek el.”

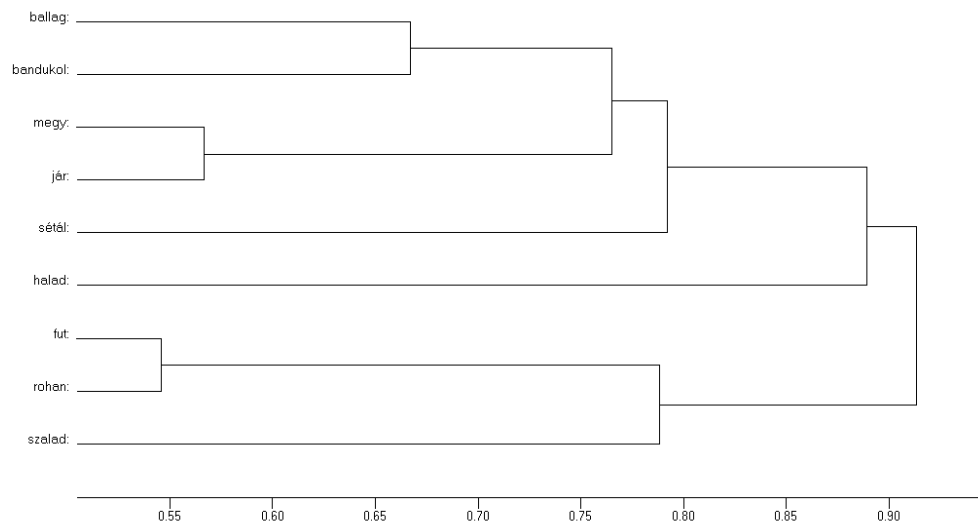
Úgy véljük, kísérletünk sikeres voltát elegendően igazolhatjuk már azzal is, ha most csupán azokat a számítási eredményeinket adjuk közre, amelyeket a vizsgált szavak első szinonimasorait felhasználva kaptunk. Ezt annál is inkább megtehetjük, mivel a címszónak a domináns, legkarakterisztikusabb jelentését minden esetben az első szinonimasor hordozza.

A Jacard-féle képlettel, súlyozás alkalmazásával, az első jelentéseket megadó szinonimasorok alapján az alábbi hasonlósági mátrixot számoltuk ki:

	ballag	sétál	bandukol	megy	jár	halad	fut	szalad	rohan
ballag	1.00	0.18	0.52	0.35	0.21	0.06	0	0	0
sétál	–	1.00	0.07	0.21	0.34	0.08	0	0	0
bandukol	–	–	1.00	0.28	0.16	0	0	0	0
megy	–	–	–	1.00	0.55	0.19	0	0.02	0.02
jár	–	–	–	–	1.00	0.15	0	0	0
halad	–	–	–	–	–	1.00	0	0	0
fut	–	–	–	–	–	–	1.00	0.27	0.48
szalad	–	–	–	–	–	–	–	1.00	0.32
rohan	–	–	–	–	–	–	–	–	1.00

A hasonlósági mátrix lehetőséget ad számunkra, hogy egy újabb matematikai eljárás alkalmazásával automatikusan osztályozzuk a fenti 9 szót. Az automatikus osztályozások közül most az ún. cluster-analízist alkalmaztuk a CLORD nevű segédprogrammal. Ennek az eljárásnak a végeredménye egy ún. dendrogram alakzat, amely grafikusan szemlélteti a hasonlóságokat (l. a következő oldali ábrát). Az alábbi dendrogramot szemlélve azt látjuk, hogy az anyanyelvi beszélő nyelvi kompetenciájával egyező számítási eredmény született. Hiszen számításaink igazolják, hogy a *ballag* ~ *bandukol*, *megy* ~ *jár*, *fut* ~ *szalad* szó párok jelentése igen hasonló, közel esik egymáshoz. A későbbiekben további vizsgálatot igényel az a tény, hogy a *sétál* szó jelentése közelebbinek tűnik a *megy*, *jár* szavakéhoz, mint a *ballag*, *bandukol* szavak jelentéséhez.

Úgy véljük, kísérletünk sikeres volt. Bebizonyítottuk, hogy szavak vagy szavak aljelentéseinek hasonlóságát egzakt módon, eredményesen határozhatjuk meg szinonimasorokból kiindulva. Rámutattunk, hogy a jelentéshasonlósági mérőszámokat mátrixban elhelyezve alkalmas kiindulási alap keletkezik jelentéscsoportok többé-kevésbé automatikus képzésére. Eljárásunk megítélésünk szerint alkalmas arra, hogy jóval nagyobb, a magyar szókincs jelentős részét lefedő, akár több ezres nagyságú szócsoporthoz elemeit automatikusan a jelentések szerint csoportosítsa, osztályozza.

Irodalom

- Bárcezi Géza–Országh László (főszerkesztők) 1959–1961. A magyar nyelv értelmező szótárára I–VII. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiss Gábor (főszerkesztő) 1998. Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára. 1. kiadás. TINTA Könyvkiadó. Budapest.
- Martinkó András 2001. A szó jelentése. Lazi Könyvkiadó. Szeged.
- George A. Miller 1971/1977. Empirikus módszerek a szemantika kutatásában. Fordította: Siklay István. In: Pszicholingvisztika és kommunikációkutatás. Szöveggyűjtemény. Válogatta és a bevezetőt írta: Pléh Csaba. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest. (Empirical methods in the Study of Semantics. In.: Danny D. Steiberg és Leon A. Jakobovits (szerk.): Semantics: An interdisciplinary reader in philosophy, linguistics and psychology. London, Cambridge University Press, 1971, 569–585.)
- Párniczky Viktor 1976. A statisztika alapjai. A korszerű informatika könyvtára. Statisztikai Kiadó Vállalat. Budapest.
- Villó Ildikó–Kiss Gábor 1996. Mozgást jelentő igék szinonimitásának vizsgálata. In.: Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára. Szerk. Bánki Judit. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 123–128.

NAGY VIKTOR

HOGYAN LEJÜNK BARÁTOKAT A KORPUSZBAN?

Dolgozatom azokkal a korpuszlekérdezési problémákkal foglalkozik, amelyekben a keresési feltételek a korpuszban expliciten nem megjelenő tulajdonságokra hivatkoznak. Közülük is elsősorban homonim szópárok ritkábbik tagjának keresésére koncentrálok. Esettanulmányként a 'szerzetes' értelmű *barát* szó előfordulásait keresem a Magyar Nemzeti Szövegtárban.

1. A nyelvészetileg interpretált korpuszok

A nyelvészet számos területén fontos szerepük van a nagy méretű, nyelvészetileg interpretált elektronikus korpuszoknak. Az interpretálás (vagy annotálás) a szöveg kiegészítése morfológiai, szintaktikai, szemantikai vagy diskurzusbeli információkkal. Olyan információkkal, amelyek implicit módon megtalálhatóak a szövegben, de kiaknázásukhoz explicitté kell tenni őket. Ezt a kiegészítő információt, a korpuszannotációt egyrészt belekódolják a gépi szövegbe (általában az XML-jelölőnyelvet alkalmazzák erre), másrészt egy keresőfelületen elérhetővé, lekérdezhetővé teszik a használók számára.

A morfológiai interpretációra egy példa a szövegszók alapalakjának helyreállítása, a lemmatizálás. Egy lemmatizálatlan szövegben egy szótári szó összes előfordulását csak körülményesen tudjuk megkeresni. Az egyik megoldás lehet a csonkolt keresés: keressük a szótóvel kezdődő szavakat. Ez egyrészt téves találatokat is eredményez (a *kátyú*-val kezdődő szavak között lesznek a *kátyúzás*, *kátyúmentesítés*, *kátyús*, *kátyúzik*, *kátyúsít*, *kátyúaszfaltozás*, *kátyúgyakorisági*, *kátyúmező* szavak alakjai a Magyar Nemzeti Szövegtárban), másrészt a több tőallomorffal rendelkező szavak nem kereshetők ilyen egyszerűen (lásd pl. *eszik*). A másik megoldás, ha az összes alakot felsoroljuk a lekérdezésben – az annotálás ezt a terhet hivatott levenni a kérdező válláról.

Az annotációnak megnő a jelentősége azokban a jelenségekben, amelyek formailag nem ragadhatóak meg, vagyis amelyeket kereséskor nem lehet megfogalmazni felszíni mintákkal. Már a szótári szó keresésekor is felléphet a homonímia problémája: a *török* és a *tör*, a *lappal* a *lap* és a *lapp* szótári szavak alakja is lehet.

A kézi annotálás, vagyis a szöveg emberi értelmezése és kódolása csak kis méretű korpuszok esetén lehetséges. A nagyobb, több tíz- vagy százmillió szövegszavas korpuszokon automatikus elemzőprogram állítja elő a korpuszannotációt. Emiatt az automatikus elemzők tudása határt szab az annotálási lehetőségeknek. A Magyar Nemzeti Szövegtár a strukturális információk (bekezdés, mondat, cím stb.) mellett a szövegszók lemmáját, szófaját és morfoszintaktikai kategóriáját nyújtja az annotációban. Az elemzést egy gépi tanulóalgoritmus végezte. Az elemzés nem képes szemantikai különbségeket értelmezni, ezért a szófajon belüli homonímiát nem tudja egyértelműsíteni. Ellenben a szó

és a kontextus formai jegyei alapján alacsony hibaszázalékkal meg tudja határozni, hogy az adott szónak mi a szófaja (vagyis pl. a *tűz* igét és főnevet egyértelműsíteni tudja).

2. A gépi homonimaegyértelműsítés

Az MNSZ lemma – szófaj annotációja nem határozza meg egyértelműen, hogy mely szövegszó mely lexémához tartozik. A magyar lexikográfiai gyakorlat az ugyanolyan szófajú homonimákat önálló szótári szavaknak tekinti. Ezek a szavak önállóan nem, csak homonim társukkal egyetemben kereshetők a MNSZ-ben. Ahhoz, hogy a kereséskor a homonimára is tudjunk hivatkozni, explicitté kell tenni ezt az információt az annotációban, ehhez pedig a homonim szavakat automatikus eljárással egyértelműsíteni kell.

A szójelentés-egyértelműsítés a számítógépes nyelvészet részterülete. Célja automatikus módszerek kidolgozása annak megállapítására, hogy egy szó melyik lehetséges jelentésével fordul elő egy adott kontextusban. Egy szó előfordulásait egy ilyen eljárás vagy nyelvészek által előre felállított, vagy saját maga által felfedezett jelentésszintályokba sorolja. A mi esetünkben alkalmazandó feladat ennél valamivel egyszerűbb: egy szó jó néhány poliszém jelentése helyett két (ritka esetben több) homonima alkotja a jelentésszintályokat a nem egyértelmű esetekben.

A szójelentés-egyértelműsítésre alkalmazott, statisztikai módszereken alapuló (sztochasztikus) eljárások szemantikai felfogása szerint a szójelentést az határozza meg, hogy a szó milyen környezetben fordul elő. Egy szó különböző jelentései mögött egymástól elkülönülő kontextusok állnak. A sztochasztikus eljárások a jelentésszintályoknak megfelelő kontextusokat formai jegyekkel jellemzik, vagyis a szemantikai elemzést visszavezetik a formális, morfoszintaktikai elemzésre vagy pusztán a környezet szóalakjaira.

NAGY (2003) egy megoldást mutat be a homonimaegyértelműsítésre. A következő környezeti jegyeket alkalmazza:

- tartalmaz lemma jelenléte a bővebb környezetben,
- szóalak jelenléte a szűkebb környezetben,
- inflexiós kategória jelenléte a szűkebb környezetben,
- szomszédos szóalakok,
- szomszédos szópárok,
- az egyértelműsítendő szó alakja.

A sztochasztikus eljárás minden homonim szóhoz egy kézzel egyértelműsített konkordancialistából nyerte ki a döntési modelljét, oly módon, hogy számba vette, hogy a különböző jegyek milyen gyakran járnak együtt a különböző jelentésekkel.

Az eljárás pontossága (70–90% a különböző szavakra) nem teszi lehetővé, hogy az általa adott elemzésekkel az MNSZ annotációját gazdagítsuk. Alkalmazható lenne konkordancia szűrésére, ha egy szónak csak az egyik homonimájára vagyunk kíváncsiak. Az így szűrt lista azonban további átvizsgálásra szorul a módszer viszonylagos pontatlansága miatt.

3. A ritka homonimák problémája

A gépi tanuláson alapuló eljárások sikeres működésének előfeltétele, hogy a program a tanulandó jelenségekből elegendő példával találkozzon. Ha a szemantikai egyértelműsítés esetén a tanulókorpuszban valamelyik jelentés kis számban vagy egyáltalán nem képviselteti magát, a sztochasztikus eljárás a kategorizálás során nem fogja kiosztani azt a jelentést. Ha a mintabeli jelentésarány megfelel az alapsokaság jelentésarányának, akkor az egyértelműsítő eljárás átfogó pontossága nem fog észrevehetően romlani. Ha viszont a célunk az, hogy az egyértelműsítéssel további példákat találjunk egy ritkább jelentésre, a módszer használhatatlan lesz.

A minta növelése annak érdekében, hogy a ritkább homonimára elegendő példát kapjunk, sok esetben reménytelen. Ha a homonim szó előfordulásainak csak egy százalékát teszi ki a ritkábbik homonima, akkor tízezres mintát kell átnézni ahhoz, hogy száz példát találjunk rá.

Az alábbi táblázat olyan homonimákat mutat be az ÉKsz. szerint, amelynek tagjai közismertek, és legalább az egyik relatív (a többi taghoz képesti) gyakorisága 1% alatt van a vizsgált mintában. A minták az ÉKsz. gyakorisági adatainak meghatározásához az MNSZ-ből készültek, mindegyik homonimapárhoz kétszáz előfordulást tartalmaztak, háromtagú homonimára háromszázat stb.

Homonim szó	Gyakori homonima (> 1%)	Ritka homonima (< 1%)
<i>aggaszt</i>	1 'aggodalmat kelt'	2 'szikkaszt'
<i>árt</i>	1 'kárt okoz'	2 'beleavatkozik'
<i>barát</i>	1 'társ'	2 'szerzetes'
<i>bocs</i>	2 'bocsánat'	1 'kölyök'
<i>bokszol</i>	1 'öklöz'	2 'cipőt fényesít'
<i>fogoly</i>	1 'rab'	2 'madár'
<i>fok</i>	2 'fokozat, mérési egység'	1 'hegyes eszköz tompa fele'
	3 'part kiszögellése'	
<i>lakik</i>	1 'tartózkodik'	2 'étellel eltelik'
<i>megér</i>	2 'értéke van'	1 'életben van'
<i>megvesz</i>	1 'vásárol'	2 'kitör rajta a veszettség'
<i>nyár</i>	1 'évszak'	2 'nyárfa'
<i>rét</i>	1 'mező'	2 'hajtogatott rész'
<i>század</i>	2 'évszázad'	1 'századrész'
		3 'katonai egység'
		4 'rendkívül sok'
<i>szó</i>	1 'nyelvi egység'	2 'zenei hang'
<i>szurkol</i>	2 'drukkol'	1 'szurokkal ken'
<i>ül</i>	1 'alsó részén nyugszik'	2 'ünnepel'
<i>vég</i>	1 'végső hely, időpont'	2 'hosszegység'
<i>vesz</i>	1 'fog'	2 'pusztul'

4. Esettanulmány

Vegyük a *barát*¹ 'társ' és *barát*² 'szerzetes' homonimákat. A feladat az, hogy keressünk a második homonimához előfordulásokat az MNSZ-ben. A fenti táblázat szerint a *barát* lemma előfordulásaiból vett kétszáz mintában kevesebb mint kétszer, valójában egyszer sem képviseltette magát a ritkább homonima. Nagyobb, 1000 tagú mintában is csak párszor fordul elő. Maga a *barát* lemma összesen 26 543-szor fordul elő, fáradtságos munka lenne további több ezer előfordulást egyenként átvizsgálni további 'szerzetes'-ek után kutatva. Ehelyett találjunk módot arra, hogy keressük meg a ritkább homonima előfordulásait a lehető legkisebb kézi munkával.

Eszünkbe juthat néhány szó, amely kollokációt alkothat a *barát*² szóval (*Julianus* és egyéb férfi keresztnévek, szerzetesrendnevek stb.). Ha ilyen kollokációkat keresünk, még ha sikerrel járunk is, akkor is egyoldalú találatokat kapunk. Ellenben ha nem a saját kútfőnkre, hanem a gépre bízunk a kollokációk meghatározását, ezt az egyoldalúságot elkerülhetnénk.

Bár a ritkábbik homonimát nem tudjuk megtanítani a szemantikai egyértelműsítést végző programnak, segítségünkre lehet a *barát*² közeli szinonimája, a *szerzetes*, illetve az ún. pszeudoszó eljárás.

A pszeudoszó eljárást a szemantikai egyértelműsítő programok tesztelésére használják. Több, alakilag különböző szót egyetlen pszeudoszóvá vonnak össze, és az eredeti szavakat a pszeudoszó különböző jelentéseinek tekintik. Például a *ló* és a *banán* szó alakjainak összevonásából képezhetünk egy **ló/banán* pszeudoszót, amelynek két jelentése van, a 'ló' és a 'banán'. A különböző jelentéseket a pszeudoszó alakja egyértelműen jelzi, ezért nincs szükség a tanulókorpusz kézi összeállítására (SANDERSON 1994).

A feladat megoldásához abból a feltételezésből indulhatunk ki, hogy a *barát*² és a *szerzetes* a kontextusokban felcserélhető. Nyilvánvalóan ez nem teljesül mindig, hiszen *Julianus barát*-ot nem hívjuk **Julianus szerzetes*-nek, míg a *tibeti szerzetesek*-re nem alkalmazhatjuk a *tibeti barátok* kifejezést. Az első eset remélhetőleg nem okoz problémát, mert a *Julianus* utáni *barát* jelentésére a környezet más jegyei is utalhatnak. A második eset miatt semmiképp sem esik ki *barát*² előfordulás az algoritmus látóköréből, de könnyen előfordulhat, hogy a *tibeti barátaim* kifejezésben tévesen fedezi fel a *barát*² jelentést.

Létre kell hozni tehát a **barát/szerzetes* pszeudoszót, és ennek előfordulásaiból véletlenszerű mintát kell összeállítani. Mivel a *barát*² előfordulása elenyésző *barát*¹-éhez képest, nyugodtan kijelenthetjük, hogy a pszeudoszó alakjai jelzik az aktuális jelentést. Ebből a mintából megtanítjuk az egyértelműsítő eljárást a két jelentés megkülönböztetésére, majd végrehajtjuk az egyértelműsítést immár a *barát* összes előfordulására.

A **barát/szerzetes* tanulókorpusz 2000 véletlenszerűen kiválasztott előfordulást tartalmazott, mindkét „jelentésére” 1000-1000 példát. A tanulókorpuszból Naiv Bayes-eljárással nyertem ki a sztochasztikus modellt, az előző fejezetben tárgyalt környezeti jegyek figyelembevételével. Természetesen a pszeudoszó alakjával nem számolt környezeti jegyként a tanulóalgoritmus, ugyanis ha így tenné, akkor minden *barát*-nak az első homonimát tulajdonítaná, pusztán a szó alakja miatt. Helyette a pszeudoszó inflexiós kategóriáját vette figyelembe, hiszen pl. a *barátom* alak nagyobb valószínűséggel tartozik az első homonimához, mint a másodikhoz.

A 26543 *barát* lemmából 2938-at jelölt meg 'szerzetes' jelentésüként az algoritmus. Ebből egy ötszázazs véletlen minta alapján megbecsültem, hogy a besorolásnak csak 9%-a volt helyes, 91%-ban téves. Azonban ha a 'szerzetes' előfordulásokat a Bayes-módszer által adott pontszámok alapján csökkenő sorrendbe állítjuk, a tévedések nagy része a lista aljára rendeződik, és a lista első száz elemében már 50%-os a pontosság.

A célunk az volt, hogy a *barát*² szó előfordulásait megkeressük minél kevesebb kézi munkával. A fenti eljárás a szóba jöhető 26543 előfordulást leszűkítette 2938-ra, amely kb. 260 *barát*² előfordulást tartalmaz. A szűkebb halmaz átvizsgálása még így is jelentős kézimunkát igényel, de a *barát*²-k sűrűségét sikerült megnövelni. Ha megelégszünk 50 előfordulással, akkor elegendő csak a 100 legmagasabb pontszámú előfordulást átvizsgálni. Az eljárás azonban nem ad teljes eredményt, nincs kizárva, hogy a 23605 kiszűrt *barát* is tartalmaz *barát*² előfordulást.

5. Összegzés

A ritka homonimák megtalálása amolyan „tű a szénakazalban” típusú probléma. Egy kiválasztott homonima esetén sikerült megkönnyíteni valamelyest a keresést. Hogy ez a megoldás alkalmazható-e a többi, hasonló problémára, attól függ, hogy létezik-e a ritkább homonimának közeli szinonimája vagy több olyan szinonimája, amelyek együttesen lefedik a keresett szó jelentésmezőjét.

Irodalom

- [ÉKsz.] I. Pusztai (főszerk.) 2003.
 Gale, William–Church, Kenneth–Yarowsky, David 1992. A Method for Disambiguating Word Senses in a Large Corpus. *Computers and the Humanities* 26: 415–439.
 Nagy Viktor 2003. Korpuszegyértelműsítés – a morfoszintaxison túl. In: Alexin Zoltán– Csendes Dóra (szerk.): Magyar számítógépes nyelvészeti konferencia. SZTE, Szeged. 1–7.
 Oravecz, Csaba–Dienes, Péter 2002. Efficient Stochastic Part-of-Speech Tagging for Hungarian. In: *Proceedings of the Third International Conference on Language Resources and Evaluation, LREC2002*. Las Palmas. 710–717.
 Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó. Budapest.
 Sanderson, Mark 1994. Word sense disambiguation and information retrieval. In: *Proceedings ACM Special Interest Group on Information retrieval*. 142–151.
 Váradi Tamás 2002. The Hungarian National Corpus. In: *Proceedings of the Second International Conference on Language Resources and Evaluation, LREC2002*. Las Palmas. 385–389.

PÉTER MIHÁLY

LEXIKAI JELENTÉS ÉS STÍLUSÉRTÉK VISZONYÁRÓL

Arra a kérdésre, hogy a szó lexikai jelentése magában foglalja-e a stílusértéket is, a korrekt válasznak így kell hangoznia: az attól függ, hogy mit értünk a szó jelentésén. Ezzel viszont aligha könnyítettük meg a dolgunkat, ugyanis a szójelentéssel hasonló a helyzet, mint a nyelv más alapvető egységeivel és kategóriáival: minden „laikusnak” (beleértve a kisiskolásokat is) van többé-kevésbé megbízható gyakorlati ismerete a fonémáról, a szótagról, a mondatról és a szóról és annak jelentéséről is, a nyelvtudomány azonban máig adós ezeknek a fogalmaknak általánosan elfogadott tudományos meghatározásával. Nem tarthatom itt feladatomnak több mint két tucat jelentés-meghatározás áttekintését, ezért csupán két szélső nézetre utalok: az a felfogás, amely a jelentést a nyelvi jel és a denotátum (a „dolog”) kapcsolatára szűkíti, nyilván nem tekint(het)i a stílusértéket a jelentéshez tartozónak; ezzel szemben az a koncepció, amely a jelentést a szó használatával azonosítja, természetesen a stílusértéket is beleérti a szó „gyakorlati értékebe”. Az alábbiakban a saját felfogásomat kívánom röviden felvázolni.

A szó lexikai jelentése nyitott és dinamikus természetű. Egy korábbi munkámban a szójelentés szerkezetét az üstököshöz hasonlítottam: „ennek szilárd központi magja nem választható el élesen az azt körülvevő gázburoktól, a kómától s annak folytatódásától, a csóvától. A legtöbb szó jelentése egy-egy kis üstökös, amelynek fogalmi magja különféle asszociációk és képzetek olykor csak ködszerű, elmosódó »csóváját« húzza maga után. Számunkra az a fontos, hogy e csóva összetételéből kiszűrjük mindazt, ami nem egyéni vagy esetleges, ami az egész nyelvközösség vagy legalábbis annak jelentős csoportjai számára »interszubjektív érvényű«” (PÉTER 1991: 52).¹ A szójelentés központi magját az ún. lexikai fogalom (egyes szerzőknél „naiv” vagy „népszerű” fogalom, vö. APRESZJAN 1974, MARTINKÓ 2001: 217) alkotja, amely nem azonos a tudományos, ill. logikai fogalommal: utóbbi az adott jelenség valamennyi lényeges jegyét és csakis e lényeges jegyeket tartalmazza, míg a lexikai fogalom néhány olyan általános, a társadalmi gyakorlatban megismert jegyet foglal magában, amelyek elegendőek a jelenség azonosítására, ill. más jelenségektől való megkülönböztetésére a mindennapi életben. A lexikai fogalmak konkrét nyelvekhez kötődnek, „nemzeti” jellegűek, szemben a logikai fogalmak „nemzetközi” voltaival. Emellett a lexikai fogalmak – a tudományos fogalmaktól eltérően – egy értékelő komponenst („modális keretet”) is tartalmazhatnak, amely a jelentés értelmezésénél az ’és ez jó/rossz’ kifejezéssel jelölhető (pl. *üde* ’fiatalság, egészség,

¹ Véletlen, de éppen ezért szignifikáns egybeesésnek tekinthető, hogy Martinkó András egy közeli hasonlattal él: „A jelentés [...] kissé olyan, mint a világ és az anyag szerkezete: van a csillag, az atommag, s körülöttük egyre ritkul a világ, s majd egyszerre egy másik atom kezdődik” (MARTINKÓ 2001: 218).

tisztaság jeleit mutató + és ez jó'; *senyved* 'rossz körülmények között tengődve él + és ez rossz'). A jelentés konnotációs „csóvját” különféle (szemantikai, metanyelvi, kulturális stb.) asszociációk alkotják; ezek egyike-másika behatolhat a jelentés központi magjába, sőt némely esetben a jelentés változását is előidézheti: pl. a 'villám' jelentésű szavak fogalmi magjába nem tartozik bele a 'gyors' jegy, amely azonban alapul szolgálhat a német *Blitzkrieg* 'villámháború', az orosz *molnija* 'cipzár', a magyar *villámtréfa*, *villámtorna* szavak létrejöttéhez (vö. APRESZJAN 1974: 9).

Térjünk át a stílus és a stílusérték fogalmára. A nyelvi stílusok az adott nyelvű közösség életének különböző területein kialakult mindenkor kommunikációs feltételeknek és követelményeknek megfelelő funkcionális nyelvhasználati változatok. (Hangsúlyozni kell, hogy e meghatározás a nyelvi, nem pedig az irodalmi stílusokra vonatkozik; a kettő elhatárolásáról l. PÉTER 1996.) Stílusértéken a nyelvi elemeknek olyan jelöltsége értendő, amely az adott elemeknek valamely stílus számára kötelező vagy tipikus használatára utal. A nyelvi elemek stílusértéke használatuknak mintegy disztribúciós jellemzője. Eszerint a stílusérték közvetlenül nem a nyelven kívüli világra, hanem magára a nyelvre, annak használati normáira utal, vagyis metanyelvi, nem pedig szemantikai kategóriának tekintendő. (A *tavaszi* és a *kikelet* szavak jelentésükben, annak fogalmi magjában nem, csupán stílusértékükben különböznek egymástól.)

De vajon sorolhatjuk-e a stílusértéket a szójelentés konnotációs „csóvjához”? Erre nem könnyű egyértelműen válaszolni. Amíg például a *hetéra* és a *gésa* szavakban a csaknem azonos fogalmi tartalom (kb. 'művelt félvilági nő') mellett konnotációjukban különböző kultúrkörök (ógörög, japán) képzele jelenik meg közvetlenül, addig az ilyen szavak, mint *fater*, *lenyúl* (valamit), *stírol* stb. konnotációja közvetlenül a szlenge, azaz egy nyelvhasználati vonatkozásra utal, és csupán közvetve idézi fel a szlenget használók társadalmi-kulturális közegét. Ha tehát a stílusértéket a szójelentés konnotációs körébe vonjuk, akkor – éppen metanyelvi természete folytán – különleges hely illeti meg e körben.

A lexikai jelentés és a stílusérték elvi szétválasztása semmiképpen sem jelentheti a kettő kapcsolatának, sőt kölcsönhatásának tagadását; ezt azért is fontos hangsúlyoznunk, mert e kapcsolatnak fontos szerep jut az egyes nyelvi elemek változásában, illetve magának a nyelvnek a mozgásában. Roman Jakobson több mint fél évszázaddal ezelőtt szögezte le: „A nyelvi változás nem olyan, mint a nyári időszámításra való áttérés, nem olyan, hogy május elsejétől a beszélőközösség egyetlen tagja sem használja tovább az A elemet, hanem csupán a B-t. Vannak olyan időszakok, amikor A és B egymás mellett él eltérő stilisztikai értékkel...” (JAKOBSON 1969 [1952]: 166–167). Egy későbbi előadásában rámutatott arra, hogy a „funkcionális, kölcsönösen felcserélhető alkódok” gondos vizsgálatával „hidat verhetünk a leíró és a történeti nyelvtudomány közé” (JAKOBSON 1969 [1960]: 173). A hazai nyelvtudományban Martinkó András hangsúlyozta a stílusérték (az ő kifejezésével: stilisztikum) szerepét a nyelvi rendszer dinamikájában. A III. Országos Magyar Nyelvészkonferencián (1954) elmondott felszólalásában így határozta meg a stílus alaptörvényét: „valahányszor a nyelvi jel funkciójában, illetőleg a jelentés struktúrájában valamilyen változás, elmozdulás következik be, *stilisztikum* keletkezik. [...] a nyelvi jel minden funkciója, minden viszonya s eleme ki van téve a változásnak, s alkalmas a stilisztikum előidézésére” (MARTINKÓ 1956: 199 – szerzői kiemelés). Ugyanakkor

leszögezte: „Ami ma még stilisztikai jellegű fluktuálás, holnap [...] véglegesen a jelhez tapad, s átlép a szemantika (lexikológia vagy nyelvtan) síkjára” (MARTINKÓ 1956: 217).

E kérdéskör szempontjából igen tanulságosak Jubilánsunk vizsgálódásai egyes jelentésváltozások vonatkozásában, amelyeknek eredményeit a rész-egész viszony nyelvi szerepéről szóló kandidátusi értekezésében fejtette ki. Így például a *darálja/fújja a szöveget/a leckét* nyilatkozatokat a *mondja a szöveget/a leckét* nyilatkozatokból vezeti le a ’folyamatosan’, ’gyorsan’, ’gépiesen’ szemantikai jegyek metaforikus átvitele alapján. Arra is rámutat, hogy e metaforikus átvitel mögött egy szinekdochés mechanizmus áll: „A jelentések sokszor markáns eltéréséhez a *valahogyan* mozzanat egymástól erősen eltérő volta vezet: az egy-egy mondat kifejezte tényállás, az egész ezekben az esetekben a *valahogyan* rész felől sarkítva tükröződik” (HORVÁTH 1993: 171). Ehhez csak annyit teszünk hozzá, hogy a *mondja* → *darálja/fújja/nyomja/löki* (a szöveget) esetében a jelentésváltozást a stílusérték markáns változása kíséri. (A *hinti a púdert/rizsát/sódert* ’mellébeszél’, ’ámít valakit’ szleng kifejezésekben már nem csak az állítmány, hanem a tárgy is metaforás-szinekdochés átvitelt mutat az ’apró szemcséjű’, ’könnyen szórható’, ’egynemű anyag’ szemantikai jegyek alapján.) Egyébként a szleng valóságos tárháza az olyan elemeknek, amelyekben a jelentésátvitel és a stílusérték szorosan összetapad: pl. *begurul* ’dühös lesz’, *ciripel* ’besúg’, *fapados* ’szegényes, silány’, *fű* ’marihuána’, *sztereó* ’biszexuális’.

Gyakori a jelentés és stílusérték kölcsönhatása a szinonimák világában. Különösen szemléletesen mutatkozik meg ez a kölcsönviszony olyan szövegekben, amelyekben a szinonimák szembeállítódnak egymással. Cseres Tibor katonai témájú elbeszéléseiről írja egyik kritikus, Farkas János László: „Az ő elbeszéléseiben katonái nem *mosakodtak* és nem *fürödtek*, hanem *tisztálkodtak*. Hallok én ebből valami kincstáriast, a szolgálati szabályzat szókészletébe tartozót [...] A jelentésben nincs nagy különbség, de a szavak mást és mást állítanak előtérbe. Mosdás és fürdés: a vizet látjuk, ahogy dörzsölik, csapkodják, locsolják a testre, ahogy pacsálnak, lubickolnak benne. [...] A tisztálkodással pont fordítva áll: egyenesen a piszkot és a rendetlenséget veszi célba, az eltávolítandót, nem specifikálva, mivel és hogyan” (Farkas 1993: 15). Más példák: „A »gyermek«: választékos, irodalmi, hivatalos, úri, ünnepi. A »gyerek«: köznapi, utcai és mezei, otthoni, kis- és közemberi. Írók már hosszú évtizedek óta nem gyermekirodalmat, hanem gyerekirodalmat kívánnak művelni...” (Csala 1993). „*Sétálni* csak pénzzel a zsebben lehet. A pénztelen ember nem *sétál*, hanem *lődörög*, *lófrál*, és azon gondolkodik, hogyan lehetne pénzt szerezni” (Szív 1995).² „Vége a *focinak*, kezdődik a *futball*” (Népszabadság, 1994. június 13.). (Értsd: véget ért a magyar bajnokság, kezdődik az USA-ban a világbajnokság.) „*Vak* ember. Nem sértő ez a jelző? – Mindig ezt kell használni, sohasem a *világtalant*, hiszen világtalan bárki lehet, az is, aki lát. A vak a világból ugyanúgy részt kér, neki is megvan a saját világa” (Dárdai 1995). „Festeni *művészet*, eladni *kunaszt*” (szólás).

Martinkó hangsúlyozza, hogy „a nyelvi jel minden funkciója, minden viszonya s eleme ki van téve a változásnak, s alkalmas a stilisztikum előidézésére. A stilisztikum tehát nem kizárólag a tartalomhoz tapad” (MARTINKÓ 1956: 199). E megállapítást különösen jól illusztrálja egyes idegen nyelvből átvett szavak szinonimikus kapcsolata a magyar megfelelőikkel. Szókincsünk egyik sajátossága, hogy bizonyos latinból átvett szavaknak

² Az idézetekben a kiemelés, hacsak nem történik rá külön utalás, tőlem származik. P.M.

„sokkal ősibb, »magyarosabb«, vidékies hangulatuk van, mint a helyettesítésükre hivatott magyar szavaknak. Ennek fő oka az, hogy az új szót főleg a hivatalos nyelvhasználat karolta föl, számos új összetétellel ebben a környezetben rögzítette, és színtelenné fakította” (HADROVICS 1992: 98–99). Ilyenek például: *ájer* – *levegő*, *okuláré* – *szemüveg*, *kalendárium* – *naptár*, *regula* – *szabály*, *hektika* – *tüdőbaj* stb. A konnotációs különbségek mellett egyes szinonimapárokban jelentéskülönbségek is kialakulhatnak, pl. *muzsika* – *zene*, *nóta* – *dal*, *virtus* – *erény*, *fatális* – *végzetes* stb. A nyelvújítás következtében egyes német jövevényszavak is a standard nyelv szintje alá kerültek, és magyar megfelelőikkel szemben „népies” konnotációt kaptak, pl. *hózentráger*, *sparhelt*, *spájz*, *sufni*, *vegni* stb. (HADROVICS 1992: 103). Sajátos jelenség, hogy némely kettős – szláv és német – kölcsönzés esetében a szláv szó tűnik „magyarabbnak”; vö. *gasluska* és *nokedli*, *kupica* és *stampedli*, *pára* és *dunszt*, *pólya* és *fásli* (HADROVICS 1992: 104).

Az idegen nyelvi átvételek egy részében a stílári süllyedéssel egyidejűleg pejoratív értékelés is jelentkezik: *familia*, *fráter*, *náció*, *perszóna*, *pingál* stb. L. még: „[...] a kétezeröt száz templomi orgona öt százaléka működőképes, azok is legfeljebb ha *bazseválásra* alkalmasak, *zenélésre* aligha” (LÁNG 1999). Az idegen szó azonban nem csak rosszallást fejezhet ki, „értelmének relatív homályossága alkalmassá teszi szépítő megjelölésre” (ZOLNAI 1957: 40). Az idegen eredetű eufémizmusok rendszerint a tudományos nyelvhasználatból származnak, s ennek megfelelően stílusértékük választékosabb a szinonim magyar köznyelvi szavaknál; pl. *dementia* ’elbutulás’, *excrementum* ’ürülék’, *exitus* ’halál’, *malignus* ’rosszindulatú’, *páciens* ’orvosi kezelésben részesülő beteg’ stb. Egyéni (azaz irodalmi) stílusjegy, de jól simul az általános köznyelvi tendenciához, ahogyan Márai Sándor az *occidentális* melléknevet használja Lin Yutang kínai íróról írt esszéjében: „Az *occidentális* civilizációról derűsen fölényes a véleménye” (Márai 1993: 96). Ugyanebben az írásában olvassuk: „Ezek a cikkek mind okosak, s mind pontosan úgy szakmányba készültek, [...] mint ahogy az amerikai és európai írók, mi szegény *occidentális skriblerek* szállítjuk napról napra mondanivalónkat...” (Márai i. m.: 97). Van ennek a ritka idegen szónak a használatában némi lekicsinylő önirónia, amit jelzett szava, a *skriblerek* mellett a szinonimaként használt választékos-patinás *napnyugati* jelző is alátámaszt: „Először történik meg, hogy egy kínai a *napnyugati* műveltség hangján, teljesen elmond valami közvetlent, megbízhatót hazájáról” (Márai i. m.: 99). „Lin Yutang nem nyugszik bele a közönybe, s számon kéri a *Napnyugati Birodalmon* a bölcs mosolyt” (Márai i. m.: 101).³

A stílusérték, amelyet a nyelvi jel kiejtésében és/vagy írásképeben megnyilvánuló változás idéz elő, többnyire csak a konnotációs tartományban módosítja a jelentést (pl. *ölég*, *kokas*, *ellemi*, *Íkladémia*), bár olykor a jelentés fogalmi magjának értékelő komponensét is érinti: „A *Phaedra-Story* cím sok mindent elárul. Nem *Phaedra*-történet és nem *Phaedra*-sztori. Ógörög név mellé angol ortográfia, klasszikus tragédia kontra modern anekdota. Antik emelkedettség helyett amerikanizált nyegleség” (Koltai 1998 – szerzői

³ Az *occidentális* szó használatában (ahogyan az írásmód tanúsítja) Máraínál nem zárható ki az angol nyelv hatása. Az angol a választékos *Occident* és *occidental* szavakat többnyire az *Occident* – *Orient* (Európa és Amerika vs. Kelet-Ázsia) szembeállítására értelmében használja a köznap *west* és *western* helyett.

kiemelés). Aki a Szabad Demokraták Szövetségét a semleges *eszdész* betűszó helyett a *szadesz* formával jelöli, az nyilvánvalóan nem rokonszenvez a liberálisok pártjával.

Sorolhatnánk még tovább a példákat, de talán a bemutatottak is elegendőek annak bizonyítására, hogy egyfelől a szó jelentése és stílusértéke szoros kapcsolatban és kölcsönhatásban állhat egymással, másfelől a nyelvi jel minden változása elsődlegesen stiláris térben meg végbe. Ma még egyesek értetlenül fordulnak hátra az autóbuszban, ha a mögöttük ülő ifjú hölgy így szól a füléhez illesztett mobiltelefonba: „Fejezzük be, mert mindjárt *lemerülök!*” De már alighanem többen vannak, akik (intuitíven) felfogják, hogy egy új, sajátosan kettős „totum pro parte” szinekdochét hallottak, amelyben a beszélő szubjektum önmagát jelöli készülékének akkumulátora helyett.

Források

- Csala Károly 1993. Gyerek vagy gyermek? Népszabadság, 1993. ápr. 30.
 E. dr. Molnár Katalinnal, a Magyar Vakok és Gyengénlátók Országos Szövetségének főtítkárával beszélget Dárdai Zsuzsa. Élet és Irodalom, 1995. november 17.
 Farkas János László írása. Élet és Irodalom, 1993. okt. 15.
 Láng Zsuzsa 1999. Egyszemélyes nagyüzem. Beszélgetés Varnus Xavérral. Népszabadság, 1999. november 6.
 Koltai Tamás 1998. Nem bánt a néni. Élet és Irodalom, 1998. január 23.
 Márai Sándor 1993. Ihlet és nemzedék. Helikon Kiadó. Budapest.
 Szív Ernő 1995. A kerékpározás dicsérete. Élet és Irodalom, 1995. szept. 22.

Irodalom

- Apreszjan, Ju. D. 1974. Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskie sredstva jazyka. „Nauka”. Moskva.
 Hadrovics László 1992. Magyar történeti jelentéstan. Akadémiai Kiadó. Budapest.
 Horváth Katalin 1993. A rész és az egész. A rész–egész viszony szerepe a nyelv működésében. (Kandidátusi értekezés.) Budapest.
 Jakobson, Roman 1969 [1952]. A szinkrónia és a diakrónia egysége. In: Uő.: Hang – Jel – Vers. Gondolat Kiadó. Budapest. 158–167.
 Jakobson, Roman 1969 [1960]. Részek és egészek a nyelvben. In: Uő.: Hang – Jel – Vers. Gondolat Kiadó. Budapest. 168–174.
 Martinkó András 1956. Hozzászólás. In: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar Nyelvészkongresszus előadásai (Budapest, 1954. november 11–13.) Akadémiai Kiadó. Budapest. 197–219.
 Martinkó András 2001. A szó jelentése. LAZI Könyvkiadó. Szeged.
 Péter Mihály 1991. A nyelvi érzelmekifejezés eszközei és módjai. Tankönyvkiadó. Budapest.
 Péter Mihály 1996. Stílusok és stilisztikák. Magyar Nyelvőr (120): 375–379.
 Zolnai Béla 1957. Nyelv és stílus. Gondolat Kiadó. Budapest.

VARGA ÉVA KATALIN

SZEMÜNK FÉNYE

1. Az ember öt érzéke közül leginkább a látására támaszkodik, a körülöttünk levő világról a legtöbb ismeretet látásunkkal szerezzük.¹ Egy 5. osztályosok számára készült természetismeret-tankönyv a látás folyamatáról ezt írja: „a testek azáltal válnak láthatóvá, hogy az általuk kibocsátott vagy a felületükről visszaverődő fény a szemünkbe jut, és ott látásérzetet kelt” (HALÁSZ–JÁMBOR–VÍZVÁRI 2002: 52). Vajon nyelvünk is ezt a szemléletet tükrözi?

Dolgozatomban – nem vitatva a tankönyv állításának igazát – azt szeretném bemutatni, hogy eleink fordítva ábrázolták a látás folyamatát, és a szemet fényforrásnak tekintették. Először a *szem fénye* szókapcsolat jelentéseit vizsgálom a szinonimájának tekinthető *szem világa* szókapcsolattal összevetve. Ezután megpróbálom feltárni a *szem fénye* és a *nap fénye* közötti hasonlóságokat. Példamondataimhoz a készülő Akadémiai nagyszótár archivális céduláit (NSz.), a Magyar történeti szövegtárat (MTSz.), valamint az Arcanum Kiadó CD-it használom fel. Végül kísérletet teszek egy, a mai világunkban már feledésbe merült ősi szemlélet nyelvünkben rejtőzködő nyomainak felkutatására.

2. A *szemfény* a szemben látható csillogás, ragyogás mozzanata alapján jelenthette a pupillát: „a’ *szemfény* nagyon kitágult” (NSz.: Háiszler 1802), valamint a szivárványhártyát, ill. a szemet: „A *szemfény* [...] szembogarának is szokott [...] hívni” (NSz.: Fábián 1873); „Mint a parti virág, kékellett szép *szeme fénye*” (Verstár: Vörösmarty 1823–1824); „Újonnan-ragyogó fénnel tündöklék előttünk / E’ mai nap, mássát itt ennek az emberi *szem-fény* / Eddig nem látá” (NSz.: Rájnisi 1781). Ez utóbbi jelentés a *szem világa* szókapcsolatban is megjelenik: „és kigyók Ásták ki volna két *szemed’ világát*” (MTSz.: Vörösmarty 1830).²

2. 1. A *szemfényt elvesz/elveszt* kifejezés elvakulást, a látás (rövid ideig tartó) elvesztését jelenti: „A csodás fény elvevé *szemfényemet*” (NSz.: Garay 1851). „Az égi háború rémítő volt; láttunkra csapkodtak le, jobbra balra a menny nyilai, mikre *szemünk fénye elveszett*, fülünk hallása bedugult” (MTSz.: Fáy 1818 k.); „az eső nagy villámlások és mennydörgések között el kezdvén esni, a mennykő nagyon közel hozzánk lecsapott, úgy hogy egészen el vette a *szemünk világát*” (MTSz.: Jászay 1831). Nemcsak a hirtelen erős fény, hanem az elkápráztató szépség is megzavarhatja a látásunkat:³ „Barna menyecskének

¹ Vö. az ie. nyelveknek a *látás* **u(e)di-* tövéből származó *tudással* kapcsolatos kifejezéseivel (POKORNY 1959).

² Vö. or. *зрачок* 'pupilla', *зреть* (rég) 'látni', *зрение* 'látás' *зря* 'hajnal(pír)' (VASMER 1986); ang. *glance* 'csillámlás, ragyogás; gyors pillantás'; lat. *lumen* 'világosság, szem, láterő' (FINÁLY 1884).

³ Vö. *a napra lehet nézni, de rá nem* 'nagyon szép' (ÉrtSz.: *nap*).

szeme közé néztem, / Az én szemem fénye elveszett egészen. / Én teremtőm, ugyan hogy is teremhet már / Olyan sötét szemben olyan fényes sugár! // *Elveszett, elveszett az én szemem fénye*, / Hej pedig talán már indulnom is kéne! / Hogy induljak? hova menjek, ha nem látok? / Nyakamat szegheti valamelyik árok” (Verstár: Petőfi 1846). A *szemfényvesztés* régi jelentése ’varázslás, jóslás, alakjáték’ volt, és szócsaládja az *alakos*, *alakoskodás* szavakhoz hasonló jelentésfejlődést mutat. Toldi csodálatos erejének leírásához a következő magyarázatokat fűzi Lehr Albert: „Minden dolgát *szemfényvesztésnek* hinnék = kételkednének a valóságában, boszorkányosságnak, bűbájosságnak, ördögösségnek gondolnátok. »*Szemfényvesztő*« = alakos, varázsló, bűbajos, ezermester, a ki ügyes tündérkedéssel a szemeket csalódásba ejti” (NSz.: Lehr 1890). A bűvész is szemkápráztatóan ügyes és gyors mozdulataival vezet felfelé bennünket, innen érthetjük meg a ’csalás, ámtás’ jelentést (FAJCEK–SZENDE 1966: 120): „Mondják, hogy itt hemzsegek a csalók, / Bűbajosok, kik *szemfényt vesztenek*” (NSz.: Arany L. 1866).

2. 2. A ’látási képesség’ jelentésmozzanattal vannak kapcsolatban a *vigyáz rá, mint a szeme fényére/világára, úgy őrzi/óvja, mint a szeme fényét* szóláshasonlatok:⁴ „ugy őriztem azt, mint *szemem fényét*; abbul el nem vettem volna csak egy krajczárt sem, bármi szorultságba jutottam volna” (MTSz.: Táncsics 1858); „úgy kell rá *vigyáznunk*, mint a *szemünk fényére*” (MTSz.: Oláh 1914); „óvnunk kell, mint a *szemünk fényét*” (MTSz.: Darvas 1954); „*vigyázok rád mint szemem világára*” (MTSz.: Tolnai 1867).

2. 3. *Szemünk fényének* tartjuk azt is, aki ’valakinek a legdrágább kincse, az a személy, akit mindenki másnál jobban szeret’:⁵ „egy leánygyermek vala apjának *szemfénye*” (NSz.: Bajza 1844). „Tizenkét éves a lelkem. *Szemem fénye*, vénségem egyetlen támasza” (MTSz.: Márton 1987). Valószínű, hogy a *szem fénye* itt nem a látási képességet jelenti, hanem elsősorban a ’boldogság, öröm, az élet derüje’ jelentés hatása érvényesül: *kialszik a fény a szemében* ’hirtelen szomorúra változik a tekintete’; *kigyúl a fény a szemében* ’hirtelen öröm, lelkesedés, boldogság fejeződik ki szemének ragyogásában’; *visszatér szemébe a fény* ’újra csillogó, élettel teli, életkedvet sugárzó lesz a szeme’ (ÉrtSz.). A fény magát az életet is jelképezheti: „*Visszatér szemébe a fény*, / Kebelébe a lehellet” (MTSz.: Arany J. 1853).

3. A Régi magyar glosszáriumot (Berrár–Károly 1984) lapozva a *fény* szócikkben jellemzően három összetételt fedezhetünk fel: 1. *napfene*, *Nap fény*; 2. (quasi pupillam) *zemfenth*, *zemefeneth*; megkopoht á *zemem fene*; 3. *verefen*. A *nap* és a *szem* a legmeghatározóbb közös jegye a *sugár*, ami ’valamely kiindulási pontból egyenes irányban terjedő parányi anyagi részecskék sora’, míg a *szem sugara* a ’tekintet’ (ÉKsz.²). „Künn már az arany nap *sugarát* előnti” (Verstár: Arany J. 1863); „Mosolyogva néz a földre / A szelíd nap *sugara*” (Verstár: Petőfi 1848); „két szempár *sugara* egymásba tüzell” (Verstár: Kaffka 1912); „Tekintsen rám, kocsmásosné violám! / Fölmelegszem kökényszeme *sugarán*” (Verstár: Petőfi 1842); „rezzent kézből kis pillangó elszáll; / A leány rab szép szem *sugaránál*” (Verstár: Vörösmarty 1833). A *szemfény* is jelenthet

⁴ Vö. or. *беречь как глаз / как зеницу* (’pupilla’) *ока*; fr. *aimer comme ces yeux / comme la prune* (’pupilla’) *de ses yeux*.

⁵ Vö. or. *свет очей* ’látás’; *свет ты мой ясный!* (rég.) ’napsugaram, drága kincsem’ (OZSEGOV 1949/1989).

szemsugarat: „Szem-fényen is el tud menni” (NSz.: Népköltési gyűjtemény 1872), amihez a cédulán a következő magyarázat olvasható: „nem kell az üldözöttnek lábnymot hagyni maga után, elég ha meneküléskor a szemeit használja, már szemei sugarának nyomán is üldözőbe tudja venni”. Látásunkat tehát nyelvünk kiáradó fényként, szemünket fényforrásként ábrázolja: „A mell völgyé apadt; a villogó *szem* / Szétszórva *fényit*, méccsé törpüle”⁶ (MTSz.: Madách 1843). A ’méccs’ jelentésű *pilács* szó ’szem’ jelentésben használatos a kissé durva „nyisd ki a *pilácsodat!*” kifejezésben (ÉKsz.²).

Az ÉrtSz. a *fény* és a *világ* szócikkekben a *szem fénye* és *szem világa* szókapcsolatokat, bár szinte minden jelentésükben szinonimáknak tekinthetők, különböző főjelentésekhez rendeli: a *szem fénye* a ’sima, tükröző felületű tárgyaktól visszavert vagy szétszóró sugárzás, ragyogás, csillogás’, míg a *szem világa* a ’fény, fényforrás, világosság’ főjelentés árnyalata (ÉrtSz. *fény*, *világ*). A fenti érvek alapján a *szem fénye* szókapcsolat inkább a ’fény, fényforrás’ jelentéshez kapcsolható.

4. 1. A *nap* és a *szem fényének* következő közös lényegi jegye az élesség lehet. Akinek jó a látása, annak *éles a szeme*.⁷ A ’vakítóan erős’ *éles fény* a ’vágás, szúrás érzetéhez hasonló’ (ÉKsz.²) jelentés körébe vonható. „Ha későn ébredsz, fönn a nap már / és erős *fénye szúr*, vakít / s te meghökkenve dörzsölsz majd / sötétbe szokott szemeid” (Verstár: Babits 1903). Az erős napsütés *napszúrás*t okoz. Haragos tekintetünk szúr, szúrós: „Szúrt a szeme, mint a vasvilla” (ÉrtSz. *perzekutor* Móra).⁸

A készülő Akadémiai Nagyszótár *át-* igekötős ’szúrás’ jelentő igei szócikkeinek írásakor figyeltem fel arra, hogy a szúrás „eszköze” nemcsak éles, hegyes tárgy, többnyire fegyver lehet, hanem a (nap)fény és a tekintet is. Az alábbi táblázatban – a teljesség igénye nélkül – ezt szeretném bemutatni:

	fegyver	(nap)fény	szem, tekintet
átdöf (ts)	<i>át</i> akarja <i>döfni</i> hős pallosával (Verstár: Verseghy 1822 e.)	Mint izzó dárda <i>átdöfte</i> egy napsugár (Nyugat, Kosztolányi 1921)	majd <i>átdöfte</i> a szemével (Mikszáth-CD: 1902)
átszegez (ts)	a görög vezér nyila messziről <i>átszegezte</i> (NSz.: Jókai 1865)	Fény villanása szemem <i>átszegette</i> (NSz.: Szász K. 1891)	<i>Átszegezte</i> tüzes szemmel [...] vitézeit (NSz.: Horvát E. 1831); Én látom a ködöt és gyenge szemmel is <i>átszegezem</i> (NSz.: Ady 1900)

⁶ Vö.: m. *világ* ’lámpa, méccs, gyertya v. annak fénye’; *gyűjts világot!*; *kioltja vkinek a szeme világát* (ÉrtSz.).

⁷ Vö. or. *ostрый глаз* ’éles szem’ (OZSEGOV 1949/1989); lat. *oculi acres* ’éles szem’ (FINÁLY 1884).

⁸ *úgy áll a szeme, mint a vasvilla v. vasvilla szemeket mereszt, vet vkire v. vasvilla szemekkel néz vkire*: ’dühösen, haragosan néz’ (ÉrtSz. *vasvilla*).

átszúr (ts)	Felelj, mert mindjárt <i>átszurlak</i> a dárdámmal (NSz.: Mikszáth 1890)	[A lány fuvalom] is csak vonaglik, mert futása közben / Fenrül a napsugár hirtelen <i>átszúrta</i> (NSz.: Jakab Ö. 1886)	Csúnya, görbe szemmel majd hogy <i>át</i> nem <i>szúrta</i> (NSz.: Arany J. 1851)
áttűz (ts) (tn)	[a] konty egy arany nyíllal <i>áttűzve</i> (Nyugat: Kortsák 1910)	a nap sugarai [...] <i>áttűzték</i> könnyü nyári zubbonyunkat (MTSz.: Benedikty 1871); a nap <i>áttűz</i> a réseken (Nyugat: Görög 1938)	két kerek fekete szem, mintha <i>áttűzne</i> a függönyön (Nyugat: Kertész I. 1919)
átüt (ts)	ha most valaki <i>átütne</i> gyilokkal (Nyugat: Térey 1917)	a napsugarak <i>átütik</i> a poros levegőt (MTSz.: Haraszi 1979)	rejtelem a te kék pillantásod, mely <i>átüti</i> szívem (MTSz.: Illyés 1963)
átver (ts)	Saul király saját kardjával <i>verte át</i> szívét (NSz.: Jókai 1862)	A füst kékes felhőkben kavarog, a téli napfény csak nagy nehezen tudja <i>átverni</i> sugaraival (Mikszáth-CD: 1887)	[Szívét] <i>át</i> is <i>verik</i> szép szemök nyilával (MTSz.: Losonczy L. 1841–1853)

4. 2. A Régi magyar glosszárium (Berrár–Károly 1984) harmadik összetételeként már említett *verőfény* szavunk előtagja a *ver* ige főnévként is használatos melléknévi igeneve, a *verő*; jelentése arra utal, hogy a forró napsugarak valósággal verik azt, amire vagy akire sütnék (vö. TESz. *verőfény*): „A nap *verő* sugára mármár délpontra hág” (Verstár: Garay J. 1853 e.); „ferde japáni szemét rézsút a madárra emelte. / *Verte a déli verő*” (Verstár: Kosztolányi 1924). A *ver* ige – különösen *át*- igekötővel – ’szúr, döf’ jelentéssel is bírt (vö. TESz.: *ver*): „Bánta utóllýára: hogy melyébe nem *verte a* ’ kardot” (MTSz.: Dugonics A. 1786), „vedd e kardot, s *verd által* mellyemet!” (Verstár: Ányos P. 1779). Ma inkább a ’finoman érint’ jelentést érezzük benne: „Egészséges bronzarcomat / Aranyfénnel *veri a nap*” (MTSz.: Kosztolányi 1924), illetve „Kábulok én a leányért, aki a hó idején / déli szünetben a falhoz kiáll, hogy *verje a fény*; / húnyt szemmel, hogy lebarnuljon jegeces égbolt alatt” (MTSz.: Nagy László 1955).

Bár a mai nyelvben a ’szúr, megsebez’ árnyalat kétségkívül elhalványodott, feltehetünk egy ’éles eszközzel, fegyverrel (át)ver’ > ’a (nap)fény (sugaraival) ver’ > ’a szem ver ~ szemmel ver’ jelentéskéjlődést.

5. Eleink hite szerint a pillantásnak, a tekintetnek mágikus ereje van. A rontások közül az egyik legismertebb a *szemmel verés*, *szemverés*, *szemtől jövés*, *szemrülésés*⁹ vagy *igézés*, *megszólítás* (vö. NéprajziLex.: *szemverés*). Bár a magyar népi hitvilág elsősorban a boszorkányoknak tulajdonítja a szemverést, bárki elkövetheti, szándékosan és akaratlanul is, aki bizonyos külső ismertetőjegyekkel rendelkezik (összenőtt szemöldök, szúrós vagy keresztbenéző szem), vagy aki egy fontos eseménynél vagy eljárásnál illetéktelenül jelen van, és valakit vagy valamit megcsodál vagy megdicsér (NéprajziLex.).¹⁰

⁹ Vö. or. *сглазить* ’szemmel verni’ (OZSEGOV 1949/1989).

¹⁰ Vö. or. *не хвали, а то сглазишь* ’ne dicsérd, mert még megrontod’ (OZSEGOV: *сглазить*).

5. 1. A szemverés legősibb formája minden bizonnyal a táplálék megkívánásával és (esetleg mástól való) megszerzésével függ össze¹¹ (vö. CHEVALIER–GHEERBRANT 1969: *oeil*), és több kifejezés a *szem* és a *száj* szoros fogalmi kapcsolatát mutatja. Így például a *mindene megvan, amit szeme, szája kíván*: 'anyagi bőségben él'; *vkinek szeme, szája koppan vmitől*: 'éhen marad, nem kap enni' (ÉKsz.²) kifejezésekben. A *majd kiugrik a szeme az éhségtől, majd elnyel vagy majd felfal a szemével valamit* kifejezések abból a megfigyelésből származnak, hogy aki nagyon megkíván valamit, az úgy meresztgeti a szemét, mintha a szemével akarna bekapni valamit (O. NAGY GÁBOR 1988: 438).

Igéző lehet minden olyan ember, akinek a lelkét harag, féltékenység, és különösen az irigység ingerli.¹² A csuvasok szerint a szemveréshez elegendő, hogy merően, vágyakozva nézzen az ember valakire vagy valamire (SZENDREY 1986: 225), vagy ha valaki valamit megbámul (IPOLYI 1854: 400): (*a csodálkozástól*) *szeme-szája eláll, tátva marad a szája v. szeme-szája*: 'nagyon elcsodálkozik' (ÉKsz.²), *három szemmel néz* 'szájtátva bámul' (SzólKm.: 630).

5. 2. A szemverés eszköze a *rossz* vagy *nem jó szemmel néz valamit* kifejezésből ismert „*rossz szem*”¹³ (O. NAGY GÁBOR 1988: 438–439), mely mintegy mérgezett nyilakat küld¹⁴ (SZENDREY 1986: 224–225), beteggé tesz, megront minden védtelen élőlényt – így elsősorban az újszülött gyermeket, fiatal állatot, zsenge gabonát – és a kockázatos kimenetelű műveletek eredményét, pl. a kenyértésztát is (NéprajziLex.). A boszorkányperekben latin elnevezése a(z) *(eff)fascinatio* (KERTÉSZ 1985: 64). Ez az újkori latinságban használt szó a gör. βασκανία származéka (WALDE–HOFMANN 1938), etimológiailag szóval való rontást jelent¹⁵ (FRISK 1960), miként az *incantatio* is. Világos ugyan, hogy a magyar *igézés* eredetileg 'szóval való rontást' jelent, mégis a mai népnyelvi használat szerint pusztán nézéssel, szemmel is lehet igézni; sőt *igéző szépségről, igéző szempárról* is beszélhetünk¹⁶ (KERTÉSZ 1985: 64). Valószínű azonban, hogy a rontásnak e két módja szinte elválaszthatatlanul összeforrt. Catullus két, párhuzamosan szerkesztett csókversében is mind a szemmel, mind a szóval való rontástól félti Lesbia iránti szerelmét.¹⁷ A modern gyermekirodalom egy népszerű művében pedig a két módszert egyidejűleg alkalmazza a babonázó személy: „[he] had his eyes fixed on Harry and was muttering non-stop under his breath”, azaz 'szemét Harryre szegezte és megállás nélkül suttogva mormogott' (Rowling 2000: 206). Ipolyi Arnolddal érthetünk egyet, aki szerint „az igézés, mint egyike az ismertebb bűvcelekvéseknek, nevével azután a többinek is jelelésére szolgált; annál inkább, mert talán az igézés, ráolvasás, incantatio egy magában

¹¹ Vö. m. *ásít ~ áhít* 'óhajt' (TESz. *ásít*); „Pénzre nem *ásítok*” (MTSz.: Vitkovics 1820); „új meg új ismeretséget *ásítván*” (MTSz.: Kazinczy 1812).

¹² Vö. ie. nyelvekben a 'látás' és az 'erős vágyakozás', ill. 'irigység' szoros összefüggésének nyelvi képét: lat. *videre* ~ *invidia* (és ebből a fr. *envie*, ang. *envy*); or. *видеть* ~ *зависть*).

¹³ Vö. ném. *der böse Blick, ein böses Auge haben*; or. *δύσφοις γλας*; fr. *mauvais oeil*; ol. *malocchio*; ang. *evil eye*.

¹⁴ Vö. ném. *Hexenschuss* 'derékzsába'.

¹⁵ Indoeurópai **bhā* - 'beszélni'.

¹⁶ Vö. *szemről esett neki* 'meglátta és megszerette' (SzólKm.: 629); *bájos, elbűvölő, lenyűgöző*; fr. *charmant*; or. *очаровательный* 'ua'.

¹⁷ „ne quis malus *invidere* / possit” 'nehogy valaki gonoszul megirigyelhesse' (Catullus 5, 12), „nec mala *fascinare lingua* [ti. possit]” 'gonosz nyelv se ronthassa meg' (Catullus 7, 12).

nem is gyakoroltatott, hanem összefüggőleg többi bű alkalmazással, melyek mellett azonban a feltűnő jelenség volt, melytől azután elneveztetének” (IPOLYI 1854: 400).

5. 3. A pillantás nemcsak szemverés formájában lehet veszélyes. A köznyelv is ismeri az *öl a tekintete* v. *(szinte) öl a tekintetével* kifejezéseket, ’haragos, gyűlölködő pillantásokat vet vkire’ jelentésben (vö. ÉrtSz.: *öl*), és feltételezhetjük, hogy őseink ezt szó szerint értették. Úgy tartották, hogy sok istennek olyan rettenetes a nézése, hogy a halandók nem viselik el: az az ember, akire a pillantása esik, meghal, mintha villám sújtotta volna (TOKAREV1988: 238). Szemelő sem tudta elviselni az isteni fenségében, mennydörgés és villámlás képében megjelenő Zeusz látványát (TRENCSÉNYI-WALDAPFEL 1960: 185). Medusza Gorgó tekintete kővé változtatta a rápillantót (TRENCSÉNYI-WALDAPFEL 1960: 103). Irodalmi példánkban szinte ugyanezt a hatást éri el egy leány tekintete is: „szeme arkangyal fényitül / Egy percre Ernő megkövül” (MTSz.: Vajda 1877).

5. 4. Mind a nap, mind a tekintet jelentéskörében megtaláljuk a nyilat. A nap tüzes nyilak gyanánt szórja sugarait a földre” (TRENCSÉNYI-WALDAPFEL 1960: 119): „A nap kidugja *nyilas* sugarát a fellegen” (Verstár: Kosztolányi 1936 e.); nyíl a tekintet hordozója is: „már szóba ferde szó akad, / Már szembe *szem nyilat* lövell” (Verstár: Arany 1858). A görögség „messzire nyilazó” Apollónja napisten jelleget is mutat,¹⁸ a nap pedig, mint az isten szeme, mindent lát.¹⁹ A magyarok istene „az öreg Isten, világ szeme, napja” és „Ki hadszekerén jár magas felhők felett, / Megüzi a rosszat lángtollu *nyilával*” (Verstár: Arany J. 1863). Ez utóbbi nyíl azonban az istennyila, azaz a villám, ami a pogány főisten fegyvere mind az indoeurópai, mind a finnugor hitvilágban (TESz. *istennyila*). A görög Zeusz alakjában összeolvadt a napisten- és a viharisten-jelleg, ő „maga a mindenütt jelenlévő égbolt, panoptasznak, mindentlátónak mondja Aiskhylos, mint mások Héliost, a mindenhova bevilágító Napot” (TRENCSÉNYI-WALDAPFEL 1960: 96). A római *Iuppiter* nevének korábbi alakja pedig *Dies-piter*, amely név előtagja ’nappal’ jelentésű (TRENCSÉNYI-WALDAPFEL 1960: 12). E szemlélet alapján a magyarok öreg istene is egyszerre hordozhatta a napisten és a viharisten jegyeit: „Az öreg Istent hittem eddig én, / Ki mennydörög a magas ég ívén. // Az öreg Istent, akinek *szeme* / Arany *nyilával* tűz e földre le” (MTSz.: Juhász Gy. 1918).

5. 5. Nemcsak a nap éget, perzsel, hanem a tekintet is (ÉrtSz. *éget, pörzsel*). A Világszép Vasziliszáról szóló orosz népmesében a Baba Jagától menekülő Vaszilisz a fény és tűz nélkül nem térhet haza mostohájához: „Levett egy koponyát a kerítésről, botra tűzte, mint a lámpást [...] világított a furcsa lámpás, nappali világosság támadt tőle az erdőben. [...] Behozták a házba a koponyát, amely parázsló fényt vetett a mostohára meg a lányaira, eleven tűzzel égette őket. Bújtak volna előle, de akárhova rejtőztek, a parázsló szempár követte őket mindenüvé. Reggelre elhamvadt a tűzben a mostoha meg a két lánya” (Világszép Vaszilisz 1982: 34–36). A perzselő tekintet megsemmisíti a gonoszt, mintegy megtisztítva azt: „Aki rabságomban engem / Bántani mert – gyáva volt; / Az elég *szemem fényétől*, / Mint napsugártól a folt” (Verstár: Vajda 1848).

6. Az eddigiekben szinte csak a rontást, pusztítást mutattuk be, pedig van a fénynek olyan, számunkra kedvesebb aspektusa is, amelyről szólnunk kell. A nap a fény, az általa megszerezhető tudás és a termékenység forrása (CHEVALIER–GHEERBRANT 1969: *oeil*). A

¹⁸ Apollón másik neve Phoibosz ’ragyogó’ (TRENCSÉNYI-WALDAPFEL 1960: 120).

¹⁹ Egyedül Hélios napisten látta Perszephoné elrablását (TRENCSÉNYI-WALDAPFEL 1960: 177).

görögség életében legnagyobb szerepet játszó *Apollón* nevét már az ókorban 'pusztítónak' értelmezték, aki nyilaival járványt és hirtelen halált hoz. Másrészt az ő hatáskörébe tartozik mindennemű élesen látás (különösen a jóse és a költőé). Ő hozza a gyógyulást is, örületre a tisztulást, vérbűn alól a feloldozást mint katharsziosz, a 'megtisztító' (TRENCSÉNYI-WALDAFEL 1960: 120–122). A napnak ezt a szerepét a latin *lustró* ige 'megtisztít' jelentése tükrözi. Ez a jelentés egy 'megvilágít' > 'megnéz, megszemlél' > 'bejár' > 'megtisztít' jelentésfejlődés eredménye lehet²⁰ (WALDE–HOFMANN 1938). A nap égi útján haladva világítja be a földet, ezt figyelembe véve nem választható el a 'megvilágít' a 'bejár' jelentéstől: „ubi oris aurei Sol radiantibus oculis / *lustravit* aethera album” 'amikor az aranyarcú Nap sugárzó szemeivel megvilágította a fehérlevegőket' (Catullus 63. 40.); „dum montibus umbrae / *lustrabunt* convexa” 'míg az árnyékok a hegyek között végigjárják a völgyeket' (Vergilius: Aeneis 1. 608).

6. 1. A területnek a közösség által történő körüljárásával és megszemlélésével járt együtt az engesztelő áldozattal való megtisztítás is: „[semente peracta] pagum *lustrate* coloni” '[a vetés elvégzése után] a határt (lustrummal²¹) tisztítsátok meg, földművesek!' (Ovidius Fasti 1.: 669.). Az ilyen, tavaszkezdéssel kapcsolatos termékenységbiztosító szokásokat őrzi a magyar néphagyományban a húsvéti határjárás, áldásosztás és búzaszentelés. A legények és a fiatal házask a templom megkerülése után végigvonultak a falun, majd megkerülték a határt, bőséges termésért és békéért imádkozva. A néphagyomány szerint tehát a terület körüljárásával (és minden bizonnyal megszemlélésével) védték meg a tavaszi vetést a gonosz, a fagy és a jégeső ellen (NéprajziLex.).

6. 2. A közösség tehát a látással nem árt sem a tavaszi zsenének, sem az újszülött gyermeknek, hanem inkább oltalmazza, fejlődésében segíti. Esetleg ez az ősi szemlélet is közrejátszhatott következő szólásaink kialakulásában: *gazda szeme hizlalja a jószágot* (SzólKm.: 235); *gazdaság szemet kíván* (SzólKm.: 237).

7. A *fény* jelentéskörében így egy újabb ellentétes tartalmú fogalmat sikerült azonosítanunk: az ősi szemlélet szerint a *szem fénye* – a közösségben elfoglalt helyünk és szándékunk alapján – egyaránt lehet a jó és a rossz hordozója is. Jelentésfejlődése részben hasonló lehet az *áld* és az *átkoz* ígékéhez (TESz. *áld*). A természetben tapasztalt kétpólusú egyensúlynak a közösség életére való vetítése őseink világképét és a természettől eltávolodott mai ember számára szinte már elveszett tudását őrzi.

Források

Berrár Jolán–Károly Sándor (szerk.) 1984. Régi magyar glosszárú. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Catullus 1971. – versei. 1971. Auctores Latini XV. Tankönyvkiadó. Budapest.
Chevalier, Jean–Gheerbrant, Alain 1969. Dictionnaire des symboles. Robert Laffont–Jupiter. Paris.

²⁰ Meg kell említeni, hogy a latin nyelv etimológiai szótárai különbözöképpen rekonstruálják az ige jelentésfejlődését. Jelen dolgozatban csak a témához kapcsolódó jelentéseket mutatom be, a teljes jelentésszerkezetet nem kívánom feltárni.

²¹ Megtisztítás minden ártalmas erőtől, mely a jó termést veszélyeztette; az eljárás során az áldozati állatokat körülhajtották a földterületen, majd feláldozták (Ovidius Fasti: 68).

- Csernih, P. Ja. [Черных, П. Я.] 1993. Историко-этимологический словарь современного русского языка Т. 1–2. Русский язык. Москва.
- [ÉKsz.] = Pusztai Ferenc (főszerk.): Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó. Budapest. 2003.
- [ÉrtSz.] = Bárczi Géza–Országh László (főszerk.): A magyar nyelv értelmező szótára. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1959.
- Finály Henrik 1884. A latin nyelv szótára. Franklin Társulat. Budapest.
- Frisk, Hjalmar 1960. Griechisches Etymologisches Wörterbuch. Universitätsverlag. Heidelberg.
- Halász Tibor–Jámbor Gyuláné–Vízvári Albertné 2002. Természetismeret 5. Mozaik Kiadó. Szeged.
- [MTSz.] = Magyar történeti szövegtár; <http://abit.nyttud.hu/hhc3/>
- [Mikszáth-CD] = Mikszáth Kálmán összes művei (CD-ROM). Arcanum Adatbázis Kft. Budapest. 1998.
- [NéprajziLex.] = Ortutay Gyula (főszerk.) 1977–1982. Magyar Néprajzi Lexikon 1–5. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- [NSz.] = az Akadémiai Nagyszótár archivális cédulaanyaga (MTA Nyelvtudományi Intézete).
- Nyugat (1908–1941) – egy irodalmi legenda digitálisan (CD-ROM). Arcanum Adatbázis Kft. Budapest. 2000.
- Orosz történeti–etimológiai szótár: I. Csernih, P. Ja. 1993.
- Ovidius 1982. Ovidius: Fasti. Auctores Latini XIX. 1982. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Ozsegov, Sz. I. [Ожегов, С. И.] 1949/1989. Словарь русского языка. 21-е издание. Русский Язык. Москва.
- Pokorny, Julius 1959. Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. Francke Verlag. Bonn.
- Rowling, J. K. 2000. Harry Potter and the Philosopher's Stone. Bloomsbury. London.
- [SzóIKm.] = O. Nagy Gábor 1985. Magyar szólások és közmondások. Gondolat Könyvkiadó. Budapest.
- [TESz.] = Benkő Loránd (főszerk.) A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára 1–4. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1967–1984.
- Tokarev, Sz. A. (főszerk.) 1988. Mitológiai enciklopédia I. Gondolat Könyvkiadó. Budapest.
- Vasmer, Max 1986. Фасмер, Макс: Этимологический словарь русского языка. 2-е изд. Прогресс. Москва.
- Vergilius 1988. Vergilius: Aeneis I–VI. Auctores Latini XXI. 1988. Tankönyvkiadó. Budapest.
- [Verstár] = Verstár – a magyar líra klasszikusai (CD-ROM). Arcanum Adatbázis Kft. Budapest. 2001.
- Világ szép Vaszilisza 1982. Orosz tündérmesék. Móra Könyvkiadó. Budapest.
- Walde, Alois –Hofmann, J. B. 1938. Lateinisches Etymologisches Wörterbuch. Carl Winters. Heidelberg.

Irodalom

- Fajcsék Magda–Szende Aladár 1966. Miről vallanak a magyar szavak? Gondolat Kiadó. Budapest.
- Ipolyi Arnold 1854. Magyar Mythologia. Pest.
- Kertész Manó 1985. Szokásmondások. Helikon Kiadó. h. n.
- O. Nagy Gábor 1988. Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete. Madách Könyvkiadó. Bratislava.
- Szendrey Ákos 1986. A magyar néphit boszorkánya. Magvető Könyvkiadó. h. n.
- Trencsényi-Waldapfel Imre 1960. Mitológia. Gondolat kiadó. Budapest.

BÉCSY TAMÁS

*A NEMVERBALITÁS TÉRHÓDÍTÁSA**

Ma már közismert, hogy a színház önálló művészeti ágként való létét a 19. század második, ill. a 20. század első felében alapozták meg. A naturalizmus szemléletmódja és a színpadi ábrázolásra irányuló igénye, az illúziódíszlet, a bútorok, kellékek stb. jelentőségének a megnövekedése, valamint az elektromos fény bevezetése jelzi, hogy a szöveg, illetve a színész verbalitása mellett a nemverbális elemek jelentéslehetőséget adó funkciója megnőtt.

Egy másik szemléletmód – a szimbolista drámáé – a színpadi mű jelentéshalmazának „megérzékíthetőségét” (ami ugyancsak a nemverbalitáson alapszik) kívánta – a fogalmi jelentéslehetőségeket lecsökkentve, a konnotáció szükségességét felnövelve.

A városi élet, a polgári létmód magával hozta a szabadidő lehetőségét, ami kialakította a szórakozás igényét. Elszaporodtak a vicclapok; a színpadon megjelentek a könnyed művek: az operett és a kabaré. Ezek annyiban különböztek a tragédiáktól és a klasszikus vígjátékoktól, hogy minden elemükben a közönség felé fordultak. Tudni kell, hogy a néző kétféle módon kaphat a színpadról jelentéseket, illetve ezek létrehozásának lehetőségét. Egyrészt a szerepek egymáshoz való viszonyából, közvetve; másrészt ezt kikapcsolva, az egyik színésztől közvetlenül. Ilyen pl. a „félre”, a ripacskodás, vagy amikor az egyik szerep hazudik a másiknak, s ezt a színész olyan jelekkel jelzi a közönségnek, amelyeket a másik szerepnek nem szabad észrevennie; vagy amikor Jagót „huligánnak” játsszák, Arturo Uit Hitlernek; az alakítások ezen szegmentuma sem a többi szerephez szól, hanem csak a nézőkhöz. Az operettek előadásában majdnem minden közvetlenül a közönségnek szól – ez az énekszámok esetében figyelhető meg a legjobban; a primadonna és a bonviván alig fordul egymáshoz, a közönségnek énekelnek. A táncok sem a szerepekkel vannak viszonyban, hanem a nézőkkel. Az operettek szövege pusztán „skicc”, önmagában sohasem értelmezik; a zeneszámokat koncerteken is előadják. Vagyis a szöveg és a zene közül a nemverbális elem a jóval fontosabb. Az operettek virágkorában – elsősorban a bécsi és a pesti operettekben – egy másik, ugyancsak nemverbális jel dominált az alakok színészi magatartásában, viselkedésében. A primadonna és a bonviván fenséges testtartással játszott, s a bonviván még így is mulatott; az érzelmek–indulatok megnyilvánításában a visszafogottság érvényesült; mindezek állandó, sztereotipizált játékmódok voltak. A primadonnának a primadonnát kellett megformálnia, a bonvivánnak a bonvivánt, és nem a

* Az alábbiak első oldalai egy olyan könyvnek, amely azt vizsgálja, hogyan alakult az írott dráma és a színjáték viszonya a 20. században.

társadalmi–szociológiai relációk által megszabott és nem is karakter által kívánt attitűdöket. Ez persze nem jelentette azt, hogy mindegyik primadonnának ne lettek volna – „a” primadonna megformálásának keretein belül – saját, egyéni jellegzetességei. A szubrett és a táncoskomikus nagyjából azt a funkciót töltötte be, amit a régi vígjátékokban a szolgák. Gyors ritmusú táncokkal, széles taglejtésekkel játszottak; ők képviselték a humort, a köznapiságot, de ennek is a könnyed, vidám aspektusát. Majdnem minden táncoskomikusnak is volt egy, csak általa kidolgozott egyéni táncfigurája, testtartása, vicce.

A mulatókbeli kabarékban, a kabarészínházban a színészi játékmódban ugyancsak a nemverbalitás dominált. A mulatókban le kellett kötni a vacsorázó, beszélgető, nőkkel foglalkozó vendégek figyelmét. A színészi produkció gyors volt, harsány és egyszerű. Gyakori volt a kuplé, amelynek szövege kétértelmű vagy politikailag aktuális, dallama könnyed, néha szentimentális. A rögzített szöveg helyett tág teret kapott a rögtönzés, a pantomimikus elem, a tánc, a bohóckodás és a látvány.

A 19. század végén, a 20. elején tehát több olyan színjátékmód szaporodott el, amelyben a nemverbalitás uralkodott.

A nemverbalitás természetesen mindig is velejárója a színészi játékmódnak; a színész művészetének éppen ez a sajátja. A színész művésze nem a szavak megtalálása, hanem a szavaknak és a helyzeteknek stb. nemverbális jelekkel való megformálása. Ennek legelemibb ismérve, hogy egy alakítást nem azért csodálunk, amit mond, hanem azért, ahogyan mondja. Ez a „hogyan” többféle lehet. A francia klasszicizmus korában a szavak–mondatok kimondásában a retorikusság „hogyanja” érvényesült; az angol 18. században a különböző érzelmek igen gyors váltakozása; a romantikában a különböző szenvedélyek „vad és erőszakos” kinyilvánítása volt a „hogyan”. Ezek a megoldások azonban mindig szorosan tapadtak az írott szöveghez; és ez lényegükhöz is tartozott.

A verbalitás és a nemverbalitás a naturalizmusban keveredett; a díszlet, a kosztüm, a kellék stb. élethű kellett hogy legyen. Ibsen drámáitól kezdve azonban a naturalizmus a dráma szövegéből kibontva határozta meg a játékmódot; a szöveg nemcsak alap és kiindulópont volt, hanem – mint a szöveg tartalma és asszociációi – cél és végeredmény is. Talán Sztanyiszlavszkij módszere tette a leghatározottabban szövegközpontúvá a színjátékot azzal, hogy a szöveget és a jelölt helyzeteket, az alakok jellemét a szövegből indította és ide is juttatta vissza. Ez volt az „esztétikai parancs”. A 20. századi színjátszás egy jelentős vonulatának is ez az esztétikai és művészeterkölcsei követelménye. De csak az egyik vonulaté.

A verbális és nemverbális elemek furcsa keveredése látható az ugyancsak ekkortájt elszaporodó ún. „jól megcsinált” darabokban. Szövegeik egyrészt pikáns témájuk miatt érdemelték figyelmet. Ugyancsak fontos az a nemverbális sík, amely az eseménysor kiváló megszerkesztettségéből vált jelentéslehetőséggé. A kontrasztokkal, a váratlan, de mégis sejtett fordulatokkal, leginkább a szerelmespár igen gyors egymásratalálásával azt célozta, hogy a nézők vágyaihoz érjen el, és ezt mozgósítva a végére kialakítsa a néző maradéktalan jóérzését; azt sugallva, hogy azért valahol mégis van nagy szerelem a gazdagsággal együtt járva; illetve, hogy az élet zavarai gyorsan megoldhatóak. A „jól megcsinált” darabok cselekménye mindig „jó végbe” fut. A jelentéslehetőségek jó része a szöveg konnotációjából és a színészek metakommunikációjából volt kialakítható. A „jól megcsinált” darabok megszerkesztettsége, „színszerűsége”, „előadhatósága” elméleti

követelménnyé vált; nemcsak a magyar reformkorban, hanem külföldön is. Sőt: igen gyakran az irodalmárok ma is úgy vélik, hogy a „színszerűség” a legfontosabb.

A „jól megcsinált” darabok a közönség vágyképeit elégítették ki. Volt egy műfaj, a melodráma, amely az igazságosság megvalósulására való vágyakozás aspektusát elégítette ki. A rettenetes bűnöket elkövető alak mindig megkapta büntetését. Ezekben a darabokban is a cselekmény által hordozott nemverbális jelentés a legfontosabb. A lovagdrámákban is sztereotipizált, állandó alakok jelentek meg, miként a „jól megcsinált” darabokban. Ez utóbbiakban a naiva, a hősszerelmes, az intrikus, a kedélyes apa a legfontosabb alakok; a lovagdrámákban pedig az ártatlan szűz, az őt elrabló gazember, az őt megmentő ifjú hős, a titokzatos idegen. A „jó vég” itt is szükségszerűség, ami az életbeli zavarok, bajok, szenvedések gyors megoldhatóságaként funkcionált. Függetlenül az igazságtól. A melodráma egyik kialakítója, a francia G. Prixerécourt azt vallotta, hogy azoknak ír, akik nem tudnak olvasni.

A 19. század végére tehát több színpadi változat alapvető ismérve meghatározó módon a nemverbalitás lett. Ez is hozzájárult a színjátékmű önálló művészeti ággént való elismeréséhez.

A 19. század végére, a 20. század elejére már nemcsak a filozófusok, szociológusok stb. előtt vált teljes mértékben ismertté, sőt: átéltté és megéltté az értékválság. Ez manapság már annyira ismert és feldolgozott téma, hogy nem szükséges részletezni. Csak azt a többek által idézett Hofmannsthal-szöveget említem, amelyet 1902-ben írt, s amely Chandos-levélként ismert.

Valaha „az egész létezés egyetlen nagy egységnek tűnt fel: a szellemi és testi világ nem állt ellentétben a szememben, sem az udvari és az állati mibenlét.” Ekkor „mindenütt a dolgok kellős közepében voltam, sehol nem érzéltem látszatszerűt”. Azonban akkorra „teljességgel veszendőbe ment azon képességem, hogy összefüggően tudjak gondolkodni vagy beszélni bármiről; [...] az elvont szavak, amelyekkel a nyelvnek végtére is természetszerűleg élnie kell, ha valamilyen ítéletet kíván kifejezni, korhadt gombok gyanánt omlottak szét a számban. [...] Minden részekre hullott előttem, a részek megint csak részeikre, és semmit sem lehetett egyetlen fogalommal átfogni”. A levél írója egyetlen nyelven sem fog ezután írni, mert nincs olyan nyelv, „amelyen nemcsak írnom, de talán gondolkodnom is megadódna, [...] olyan nyelv, amelynek szavai közül egyet sem ismerek, amelyen a néma dolgok szólnak hozzám...” (HOFMANNSTHAL 1981: 435–447).

Az írott drámára és a színházra vonatkoztatva az értékválság a jellem eltűnésében és az Én széttörtségében jelent meg.

Az írott szöveg és a színházi előadás viszonyának változásában talán ez az első lépés.

Irodalom

Hofmannsthal, Hugo von 1981. Levél. In: Kultusz és áldozat. Európa Könyvkiadó. Budapest. 435–447.

BEKE JÓZSEF

ZRÍNYI MIKLÓS ÁLLATAI

H. K.-nak szeretettel

A művészet kezdeteitől fogva szívesen vesz kifejezőeszközöket a természet, a külvilág jelenségeiből. Ami csak égen és földön észlelhető, legyen bár csöppség vagy óriás, szép vagy rút, értő művészi kézben mind alkalmas lehet belső tartalmak megjelenítésére. A képzőművészetek mellett az irodalom is szívesen él azzal a sok-sok lehetőséggel, amelyet a növény- és állatvilág nyújt a művészi képalkotáshoz.

Zrínyi Miklós, a magyar barokk kiemelkedő alkotója igazán sokoldalú ember: tájékozott a klasszikus és a korabeli irodalomban, sikeres katona, képzett hadtudós, ugyanakkor szenvedélyes vadász, aki otthon van erdön-mezőn, hegyen-völgyön, a természetben mindenütt. Nemcsak a füveket, a fákat, hanem az állatokat is jól ismeri, és nem könyvből, hanem személyes tapasztalatból. Gazdag életművének számtalan helyén érezhető, hogy mindkét lábával a valóság talaján áll, megfogalmazásai az általánosságok helyett a konkrét megfigyelések eredményeit tükrözik. Álljon itt erre csupán két példa¹: egy eszközről és egy kis virágról.

Demirhám, mint fáklya, hogy látja utolját,
Duplázni akarja vitézséges voltát ... (Sz. v. XIV: 111)²

A fáklya a régi idők „lámpája”, de Zrínyi e hasonlata nem a közismert fényt adó tulajdonságára épül. Demirhám nem világít, hanem a végsőkig fokozza „vitézséges voltát”, vagyis minden erejét összeszedi az utolsó nagy vitézi erőfeszítésre – ugyanúgy, mint ez a korabeli világítóeszköz, amely mindig élesen fellobbant, mielőtt végképp kialudt volna.

Ugyancsak tapasztalati élmény ad alapot a következő költői képhez. A gyöngyvirág, ez a kedvelt erdei virágocska nem kellemes illata, szép alakja vagy fehér színe miatt szerepel a vádló szerelmes e hasonlatában, hanem azért, mert nagyon hamar elhervad:

Miért szépségedben magadat elbiztad?
Mely mint egy szép gyöngyvirág, hamar elrothad ... (I. Idilium: 19)

Ezek után talán nem is meglepő, hogy az állatvilág egyik közismert irodalmi szereplője, a *kígyó* sem mindig úgy jelenik meg Zrínyi Miklós költői nyelvén, ahogyan megszoktuk, tehát az álnokság vagy a csábító rossz képviselőjeként. Persze Zrínyi műveinek állatseregletében a kígyók leginkább negatív figurák, így a *vipera* is a hagyományos, szólásszerű szerepében látható itt: „Nem-é viperákat keblemben neveltem?”

¹ Valamennyi idézet forrása: Zrínyi Miklós összes műveinek 2003-as kiadása.

² Sz. v. = Szigeti veszedelem; XIV: 111 = 14. ének, 111. versszak.

(Sz. v. I: 19), de egy ugyancsak veszélyes kígyófajta, az *áspis* egészen más tulajdonsága miatt kerül be Zrínyi költői eszközei közé. Első látásra furcsállhatjuk is egyik Violához szóló versében ezt a kijelentést:

„Kegyetlen, hová futsz? Te árnyéknál könnyebb!
Miért meg nem hallgatsz, aspisnál süketebb!”
Ah ne légy mintegy kú s márvánnál keményebb!
Ne légy salamandra és jégnél hidegebb! (II. Idilium: 1)

Az ugyanis rendben van, hogy Viola ugyanolyan „könnyű léptű”, mint a költők sok más ihletője, az is érthető, hogy hideg-rideg a költőhöz, de „süketsege” kissé meglepő. Meglepő, de helytálló! Zrínyi ugyanis tapasztalatból tudta – hiszen nem olvashatta – azt, amit mi a nagy Brehmben (Brehm 1995: 179) így találunk: „a kígyók éppoly kevésbé hallanak, mint a legtöbb gyík faj”, (tehát az idézetben szereplő *salamandra* is!). Megtudhatjuk e könyvből, hogy a kísérletek szerint „a különböző hangokra csak akkor reagáltak, ha azok oly erősek voltak, hogy erősen megrezegtették a földet”. Hogy miért éppen ezt a kígyófajtát, az ún. *uréuszt* emlegeti többször is a költő? Azért, mert alighanem ez a világ legismertebb, „legirodalmibb” kígyója. Már az ókorban is gyakran szerepel: ez van az egyiptomi uralkodó homlokán a királyi hatalom jeleként; ez szerepel a Bibliában, amikor Áron a fáraó elé dobja botját, és az kígyóvá változik; s alighanem Kleopátra halálát is ez okozza, mérge mindig halálos. Felmerülhet, hogy a keleti kígyóbűvölők talán mégis sípbal-dobbal hatnak rá? Nem, a kígyó nem a hangra, csak gazdája megszokott mozdulataira reagál. Érdekes visszatérni kissé a szalamandrára is: hogyan függ ez össze a hideggel? Úgy, hogy igencsak hideg lehet, ha a monda szerint a tűzön is sértetlenül átkúszik.

De nézzünk kissé körül Zrínyi állatseregletében! Száznál is több tagja van ennek: a *hangyától* az *elefántig*, a *békától* a *bálnáig*, a *légytől* a *saskeselyűig* mindenféle rendű és rangú állat szerephez jut itt, hogy segítse a költői eszközvilág teljességét, gazdagítsa a kifejezőmód tárházát. Megjelennek a földön, a vízben és a levegőben élők egyaránt, sőt a képzeletbeliek is, mint a *griff*, a *főnixmadár* vagy a *hydra*. Van köztük kicsi és nagy, félénk és bátor, szelíd és kegyetlen, szép és rút, lassú és gyors, játékos és veszélyes, közismert és kevésbé az. Bemutatásukat kezdjük talán az utóbbiakkal. Nem mindenki ismeri a kedves *mókust* azon a néven, ahogyan Zrínyi emlegeti: *evét*. Pedig igen fontos szerepe van a költő eszköztárában: az eposz hasonlataiban mindig a gyorsaság, a hirtelen mozdulat kifejezőjeként jelenik meg:

Könnyen, mint egy evét, ismeg lóra ugrott ... (Sz. v. VII: 84)

Jó lovára ismég, mint evét, fölugra ... (Sz. v. XIII: 17)

Az, hogy a *banka* néven ismertebb díszes tollazatú madarat *babutának* nevezi, esetleg ki is található, talán az is, hogy az *erdei vad* nem más, mint a – számára majd végzetes – *vadkan*, de van néhány magyarázatra szoruló állatneve is. Ilyen a *mennyei kecske* is, amelyről azt hitték sokáig, talán elírás *fecske* helyett. De Zrínyi természetismeretében meg lehet bízni: az említett Brehm-féle állattan szerint van egy olyan szalonkafaj, az ún.

középső sárszalonka, amely röptében egy távoli kecske mekegéséhez hasonló hangot hallat – nyilván így hallotta Zrínyi is vadászatai során.

Csak a költő halála után fél évszázaddal jelent meg nyelvünkben a *főka* kifejezés, de Zrínyinél már van azért neve: *tengerimedve*, s azért említi, mert azt hallotta róla, hogy még a mennydörgéstől sem fél. Zrínyi eposzáinak egyik jelenetében olyan madárnév szerepel, amelynek pontos jelentése után valóságos nyomozást kellett folytatni. A pokol lakóiról van itt szó, akik az angyalokkal viaskodva

Keservessen üvöltnek sötét folyhőkben.
Igy kákognak hollók, ha sas jön közikben,
És éjjeli varjúk így járnak széltejében. (Sz. v. XV: 51)

A jelenet érzékletes és világos, azonban az *éjjeli varjú* szókapcsolat szöveget ütött a fejembe: a varjú nem éjjeli madár, és Zrínyi, a gyakorló vadász aligha tévedhet ebben. Utánanézve a NySz.-ban (Szarvas–Simonyi (szerk.) 1893: 1019) meg is találtam a kifejezést, ott a latin értelmezés („*bubo noctua*”) és a példák arra utaltak, hogy valami bagolyféle, s így már helyén volna az *éjjeli* jelző, de kiderült, hogy ez vakvágány: a bagolyfélék között nincs ilyen nevű. Végül egy állattani könyvben (Uránia 1972: 75) mégis nyomára akadtam: a gémfélék családjába tartozik, igazi neve: *bakcsó*. „Tudományos neve éjjeli varjú; ugyanígy életmódjára utal a magyar népies neve, a *vakvarjú* is”. Szóval ez az eposzbeli *éjjeli varjú* nem varjú, nem is bagoly, hanem *bakcsó*. (Bizonyára „ő” szerepel a bájos *Csíp, csíp, csóka, vak varjúcska* kezdetű gyermekversben is.)

A kérdéses állatnevek közé számítható a *gyík* is, mert ebben a hasonlatban aligha a mai értelemben vett ártalmatlan állatocska szerepel:

...Nem kiált sokáig,
Mert rámene Dandó, mint ama mérges gyík,
Szablyáját Dervisben vágá hónaljáig ... (Sz. v. VI: 63)

A magyarázók úgy fogják föl, hogy itt inkább a *sárkány* fogalmáról lehet szó. Maradva ennél: ez a mesebeli szörnyállat igen sokszor előfordul Zrínyi műveiben. A TESz. szerint csak a költő századának elejétől mutatható ki a szó ilyen értelmű használata, az előző időkben a kígyót és a krokodilt illették ezzel a kifejezéssel. Ez a kígyó–sárkány azonosság tehát nem véletlenül jelentkezik kétszer is Zrínyinél, mégpedig Herculessel kapcsolatban, akiről a mitológia úgy tudja, hogy csecsemőként két kígyót is megölt. Zrínyi Hunyadi Mátyásról szóló értekezésében írja: „Nosza most, vitéz király, lássuk, vagy-e olyan mint Hercules, Jupiter fia, aki bölcsőben még két sárkánt ölt meg egyszersmind [...]”. Ezzel arra céloz, hogy Mátyásnak királlyá választásakor azonnal három ellenséggel szemben kellett bizonyítania rátermettségét: a török, a német, valamint a cseh Giskra ellen. A másik hely az eposzban van:

Talán így Hercules bánt az sárkányokkal [...]
Mint Zrini cselekszik török pogányokkal ... (Sz. v. VI: 67)

Az a sok (19) sárkány, amely Zrínyinél előfordul – s talán kígyónak értendő –, mindenesetre veszélyes állat, valamennyi „dühös, mérges, rettenetes” jelzőket kap, rokona a döghalálnak, a tigrisnek és a hiénának, a Hydrának és a Chimérának, és korántsem csak a hadi ellenségre, a törökökre értendő. Inkább összefoglalója mindannak, ami veszélyes, ami gyűlölnivaló, s így szerelmes szemrehányásban is helyén lehet:

Az mérgös kígyót is megszelédéthetném,
Basiliscus haragját megenyhithetném,
Sárkánt ennyi üdöre megfégezhetném:
Ihon te kegyelmedre szert nem tehetém! (I. Idilium: 40)

Megjegyzendő, hogy az itt szereplő mesebeli baziliskusz „rokona” a sárkánynak is, a kígyónak is: koronás fejű sárkánygyík, amelynek már a pillantása is halálos.

Ha végigtekintünk Zrínyi állatainak hosszú során, hiányolhatunk is néhány mai állatnevet. Nincs például köztük a *kutya*. A költő korában már létezett ugyan a szó mai jelentése is, de úgy látszik, Zrínyi e ma használatos – eredetileg állathívogató szóként szereplő – kifejezéssel szemben valamiért előnyben részesítette az ősbibb, finnugor *eb* kifejezést. Ezzel igen bőven él: ötvenötször fordul elő műveiben. Felhasználja mindkét jelentését, mert nemcsak négylábú háziállatunkra, hanem – igencsak sértő értelemben – emberekre is vonatkoztatja. Ez többször úgy fordul elő, hogy valamely megvetett személyt, például hadi ellenfelet illet e szóval:

Uram, azt is látod, az pogány töröknek,
Hogyan vásik foga az hitetlen ebnek,
Hogy miként árthasson az keresztyéneknek ... (Sz. v. II: 72)

De vonatkozhat lekicsinylendő szerelmi vetélytársra is:

Szeret az Viola, de jaj, nem engemet!
Szereti Licaont, azt az hamis ebet ... (I. Idilium: 54).

Jellemző és sajnálatos, hogy kora magyarságára vonatkozóan is ezt a kifejezést használhatja egyik hasonlatában:

Az magyarok pedig leghenyélőbb népek,
Egyik az másikat gyűlölik, mint ebek ... (Sz. v. I: 65)

A személyes ellenség, Szulimán két idevágó kifejezést is kiérdemel:

„Vérszopó szelendek, világnak tolvaja [...]
El kell menned, vén eb, örök kárhozatra.” (Sz. v. XV: 98)

Megkapja aztán e megvető kifejezést Zrínyi Mátyás királyról írott értekezésében „egy német historicus” is, aki rosszat merészelt írni nagy királyunkról: „Hitetlen eb, ugatsz a megholt oroszánra, de nem ártasz neki”.

De sohase hiányoljuk az összefoglaló *kutya* szót! Zrínyi kárpótol bennünket más kifejezésekkel: az *agár* szó ötször is előfordul nála, igaz, leginkább levelekben („Kegyelmed énnékem egy pár agarat ígért volt” – írta atyai barátjának, Batthyány Ádámnak), de egyik szép versének vadászra valló ellentét-hasonlatában is:

Farkas bárányokkal
Előbb fog járkálni,
Nyulat agarakkal
Előbb is fogsz látni,
Engemet Titirussal
Hogysem hallani (Fantasia poetica: 20)

E szó segítségével fogalmazza meg azt is, hogy a jó katonai vezetőnek „más dologra nem kell gondot viselni, hanem szüntelen az ellenség veszedelmiről [...] még álmodni is ha lehetne, mint szintén a jó agárnak a vaddal” (Vitéz hadnagy). De szerepel az eposz egyik jelenetében a pásztorkutya is:

Vala oly órában, mikor [...]
[...] juhász, szántó aluszik kedves álmat,
Juhok mellett nyugszik kuasz, mely megfáradt. (Sz. v. IX: 43)

Egy másik kutya fajta pedig a szerelmi rajongás és egyben az alávetettség kifejezője:

Békót, láncot viselek nyakamon, mint tascsó,
Nem tagadom bizony, de te légy megoldó ... (A vadász és echo: 8)

Amint a kutya szó, úgy a *tehén* sem fordul elő Zrínyinél, de van helyette: *barom, bika, borjú, ökör, tinó*, és van a sok *ló* mellett *kanca, paripa, ménes*.

Nem szerepel a *macska* sem Zrínyi szövegeiben, de a nagymacskafélék közül többen is. Az szinte természetes, hogy az *oroszlán* „király” az előfordulás terén (negyvenötször szerepel), az sem meglepő, hogy leginkább az erő, a vadság kifejezésére szolgál:

Mint fene oroszlány megölvén prédáját,
Kevélyen fölette jártatja haragját,
Kegyetlen szemével nézi kínlódását,
Gyönyörködik vérben, usztatja nagy haját [sörényét]:

Igy szintén Deli Vid holt török fölött áll ... (Sz. v. VI: 92–93)

Az azonban meglepő, hogy Zrínyi szerelmes verseiben is gyakran előfordul ez a vérengző állat, leginkább a szemrehányás kifejezésében:

Mennyivel oroszlány haragosb báránynál,
Annyival kegyetlenebb te oroszlánynál (Fantasia poetica: 16)

Ha oroszlány anyád is lett volna néked,
Scitiai medve ha szoptatott téged,
Mégis nem kellene így kegyetlenködnöd (I. Idilium: 16)

Sőt egyik versében egész kis állatsereggel bizonyítja, hogy

Mindenben szerelem nagyon uralkodik;
Ez széles világ is mind néki adózik.
Nézd, szerelem miatt madár mint kinlódik;
Nézd szép fülemilét, mely igen aggódik...
Hát özvegy gilice, mert elveszté társát...
Untalan, óránként neveli sirását...
De ki szerelmesebb, mint az fene vadak,
Griffek, oroszlányok s kegyetlen hijennák?
Kegyetlen az erős és vitéz oroszlány,
De nöstennye előtt szeléd mint egy bárány...
Vad tigris: társához, mint együgyű bárány,
Tudja az szerelmet az szarvas, mit téssen,
Addig nyugodalmat magának nem vészen...
Míg kedves társától örömet nem vészen.
Mit nem csinál az ló, és mit nem fáradoz!
Nyerit, rúg és kapál, míg nem jút társához...
Azt tudod [hiszed]-é, az halak tengerben mentek
Szerelemtől? elhiggyed, azok is égneek,
Balenák, cethalak és görbe delphineek,
Cupidónak harácsot [adót] ezek fizetnek.(I. Idilium: 24–33)

Zrínyi kifejezésmódjának egészen sajátos jellemzője, hogy – főként hadtudományi műveiben – a meggyőzés céljából és a könnyebb érthetőség kedvéért igen gyakran alkalmaz szólásokat, példabeszédeket, ezek között is olyanokat, amelyekben állatok szerepelnek. Ilyen ez is: „Mit használ, ha jó a had, rossz a kapitány [...] jobb hogy szarvasok legyenek és nyulak a vitézlő rend [a közkatonák], és a kapitány oroszlán, hogysem az oroszlánok azok, és a kapitány nyúl” (Vitéz hadnagy). Meg ez a török szólás is: „ha a te ellenséged olyan is mint az elefánt, annyinak tartsad mint a legyet, ne félj tüle; ha olyan is mint a légy, úgy se vesd meg, hanem oltalmazd tüle magadat mint az elefánttól” (Vitéz hadnagy).

Jellemző Zrínyire, hogy céljai érdekében felhasználja a legegyszerűbb, mondhatni: népies hangzású szólásmondásokat is. Csupán kettő ezek közül: A könnyen szitkozódó, nagyhangú katonát így inti a Vitéz hadnagyban: „amely tik [tyúk] sokat kotkodácsol, keveset tojik”; az Áfiumban pedig így figyelmeztet arra, hogy hiába számítunk az idegenek együttérző segítségére: „akinek nem borja, nem nyalja”.

Különösen szívesen foglal bele prózai műveibe olyan tanulságos állatmeséket, amelyek közérthető és ugyanakkor szellemes módon fejezik ki a komoly mondanivalót. Amikor például a rossz előjelekről és álmokról értekezik, így tanít: „Nem kell megrettenni az álomtól sem más jeltől; a harkály, a róka, a holló micsodás jelt tud nékem mondani, hogy

így szól avagy amugy [...]. Olvasd meg annak a vitéz római kapitánnak cselekedetét, melynek vitézít midőn egy harkály mind elijesztette volna, hogy ritkán és rutul szólott, fogta a kézijjat és a nyilat, úgy lőtte hogy mingyárt leesett a fáról, osztán visszafordulván a vitézekhez, azt mondta nékik: Látjátok-é, miképpen csalatkoztok; azt tudjátok [hiszitek], hogy e madár jövendőt tud mondani, s miért hát maga szerencsétlenségét meg nem jövendölte?” (Vitéz hadnagy). Hasonlóan frappáns hatású az Áfiumban az Aesopustól átvett példabeszéd a bátorságról: a nyulak „megunakodván” életüktől gyávaságuk miatt, vízbe akarják ölni magukat, ám „a parton lévő békák megijjedvén a nyulaktul, a tóba beszökdösének, kit [amit] meglátván egy öreg nyúl, így kiálta fel a többinek: Megálljatok, nyulak; mi azért megyünk vala a tóban veszni, hogy azt tudtuk, nincs nálunknál félénkebb állat; de imé, látjuk, a békák még nálunknál is félénkebbek, mert mielőttünk ugrának bé a tóban; azért ne öljük meg magunkat ez egyszer”.

Külön fejezetet érdemelnének itt azok a kifejezések is, amelyek nem állatnevek, de velük kapcsolatosak. Itt csak felsorolok néhányat ízelítőnek: *aranyborjú*, *békanyál*, *ebugatás*, *farkaságyú* [mint ágyúfajta], *farkasbőr*, *hiúzkölyök*, *lóterh* [mint súlymérték], *oroszlánkölyök*, *ökörszarv*, *rákhát*, *rárószárny*, *rárótoll*, *rókamál*, *sastoll*, *tikmony* [tyúktojás], *vasmacska* stb.

Végül egy olyan összefüggés, amely akkor is érdekes, ha csak véletlen, és akkor is jellemző a magyar költői magatartásetika kényszerű folyamatosságára, ha csak feltételezés, hogy Radnóti olvasta a Vitéz hadnagy e helyét: „miként az erdei kan, ha vadászok kergetik, megáll és holtig nagy merészséggel oltalmazza magát, úgy a vitéz embernek is kell cselekedni; mikor annyiban jut állapotja, hogy nincs más mód becsületes megmaradásában, utolsó lélegzetig kell vitézséget mutatni”. Radnóti Miklós így ír Mint a bika című versében:

S úgy élek mostan is, mint a bika, de mint
bika, aki megtorpan a tücskös rét közepén
és fölszagal a levegőbe. Érzi, hogy hegyi erdőkön
az őzbak megáll; fülel és elpattan a széllal,
mely farkascorda szagát hozza sziszegve, –
fölszagal s nem menekül, mint menekülnek
az őzek; elgondolja, ha megjön az óra, küzd
és elesik s csontjait széthordja a tájon a horda...
Így küzdök én is és így esem el majd,
s okulásul késő koroknak, csontjaim őrzi a táj.

Források

- [TESz.] A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1967–1976.
Brehm, Alfred Eduard 1995. Az állatok világa XI. Kassák Kiadó. Budapest. 179.
Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig III. Szerk. Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. Budapest. 1893. 1019.
Uránia állatvilág – Madarak. Gonolat Kiadó. Budapest. 1972. 75.
Zrínyi Miklós összes művei. Szerk. Kovács Sándor Iván. Kortárs Könyvkiadó. Budapest. 2003.

G. BOGÁR EDIT

SZEMÉLYNEVET TARTALMAZÓ ÉTELNEVEINKRŐL

Egyetlen születésnap sem lehet az igazi ünnepi fogások nélkül. Konyhaművészeti remeklés helyett e cikkben azonban néhány ünnepi vagy éppen hétköznapi étel nevének vizsgálatát nyújtom át az ünnepeltnek.

A korábbi kutatások a nyelv e szegmensével nem vagy csak igen kis mértékben foglalkoztak. Hajdú Mihály legfrissebb névtani monográfiájában a tulajdonnevek köznevesülése kapcsán ír étel- és italnevekről (HAJDÚ 2003: 80). Az ételnevek ugyanakkor nem szerepelnek külön kategóriaként sem a helyesírási szabályzatban, sem pedig régebbi vagy újabb leíró nyelvtanainkban, holott – mint azt alább látni fogjuk – igen érdekes szókészleti területet alkotnak. Jelen vizsgálatomat az ételnevek egy speciális csoportjára, nevezetesen a személyneveket vagy gyaníthatóan személyneveket tartalmazókra korlátoztam.

Az ételnevek között gyakran találkozhatunk olyanokkal, melyeknek elő- vagy (ritkábban) utótagja személynév – vagy annak látszik. Nem egy olyan ételnév is akad azonban, melyben a személynevek megindultak a köznevesedés útján, s melyről ma már nem is tudjuk, hogy valaha személynév volt bennük. A cím szándékosan nem személynévi eredetű ételnevekről szól, hiszen – mint látni fogjuk – nem egy olyan ételnév van, melyet könnyen mondanánk személynévi eredetűnek, holott valójában intézmény-, foglalkozás- vagy esetleg földrajzi név rejtőzik benne; másrészt pedig egyes neveknél nehéz eldönteni, hogy személy- vagy egyéb nevet tartalmaznak-e.

1. Kutatásom során több, különböző korokból származó szakácskönyvet és néhány internetes honlapot néztem át, és gyűjtöttem ki belőlük a számunkra érdekes ételneveket. Nem foglalkoztam azonban az olyan termény- és egyéb alapanyagnevekkel, mint pl. *gülbaba krumpli*, *juliskabab* stb., csak a már elkészített fogások neveivel. A felhasznált források és a rövidítések jegyzéke a cikk végén található. A közismert, minden étlapon és szakácskönyvben fellelhető neveknek (pl. *Sacher-torta*, *Wellington-bélszín*) csak akkor adom meg a forrását, ha annak írásmódja valamiért különleges figyelmet érdemel.

1.1. Összesen kb. 220 ételnév szerepel a listában, ezek közül néhányban nem egyértelmű, hogy valóban személynevet tartalmaz-e, vagy inkább foglalkozásnévre kell gyanakodnunk. Ilyenek pl. a *deák kenyér* (Ftak: 391) ~ *Deáktorta* (Ínyes: 360) ~ *Deákkifli* (Váncza: 171), ahol az adott szakácskönyv más receptjeiben egyértelműen a *diák* szó szerepel, így tehát erős a gyanú, hogy ezen süteményfélések nevében Deák Ferenc – vagy esetleg más Deák nevű személy – nevét sejtethetjük; nem zárható ki ugyanakkor az sem, hogy csupán a *diák* régies formája van benne. Pusztán a nevek alapján nem lehet eldönteni – s úgy tűnik, a szakácskönyvszerzők sem biztosak benne –, hogy a *molnárné módra*, *pékné módra*, *kertészné módra* stb. típusú nevekben tulajdon- vagy köznév lapul-e. A különböző források ugyanis nem egységesek az írásmódban: hol kis, hol nagy kezdőbetűt használnak. Mivel azonban ezek jelentős része nemzetközileg alkalmazott elkészítési eljárásmodot jelöl,

valószínűbbnek látszik, hogy inkább foglalkozásnevekről van szó. Ezt támasztják alá azok a párhuzamos ételnevek is, melyekben nem a *-né* nőnévképzőt találjuk, hanem pl. *erdész*, *erdőmester*, *hentes*, *jóasszony*, *udvarmester*, *vadász módra* kifejezéseket. Ezekben soha nem találunk nagy kezdőbetűt. A nőnévképzős neveket ennek ellenére felvettem az adattárba, mivel a gasztronómiai források egy része tulajdonnévként kezeli őket.

Kérdéses ételnév volt még pl. a *Rózsa-mignon*, melyet a kötőjeles írásmód miatt vettem fel a korpuszba, valamint még néhány olyan elnevezés, melyeknél nem tudtam eldönteni, hogy a benne lévő név valóban személynév-e. Ezek a *Santa-Lucia-leves* (Ínyes: 30), *borjútekercs Aumale módra* (Ínyes: 193), *Cumberland mártás* (Z: 258, Ínyes: 149), *ravigot mártás* (Ftak: 265), *Bébé teasütemény* (Ínyes: 520), *Hevesi torta* (Váncza: 123), *St. Honoré habtorta* (Nova É: 103), *Székel-szelet* (Kollmanné: 190), *Szilveszter-sütemény* (Váncza: 98). Ezekről az ételnevekről általában megállapíthatatlan, hogy személy- vagy földrajzi névről kapták-e a nevüket (pl. *Cumberland mártás*, *Hevesi torta*).

1.2. A különböző írásmódokat nem tekintettem külön címszavaknak, így pl. a *charlotte* ~ *sarlott*, *Crêpes Suzette* ~ *crêpe Suzette* vagy az *Eszterházy* ~ *Eszterházi* ~ *Esterházy-rostélyos* egy-egy szócikket alkot. Az ilyen típusú ételnevek írásmódjára vonatkozóan egyébként sincs egységes szabályozás, a helyesírási szabályzat általános elveit kell(ene) alkalmazni pl. a kötőjel használatának tekintetében is. Maguknak a személyneveknek az írásmódja is gyakran eltérő a forrásokban, ennek oka lehet egyrészt az, hogy ma már kevesen tudják, kiről is nevezték el az adott ételt, és a névadó maga hogyan is írta a nevét; másrészt pedig az, hogy a köznevesülő vagy már köznevesült idegen eredetű vagy hagyományos írásmódú magyar neveket gyakran már a fonetikus elv szerint és kisbetűvel írják, pl. *dobostorta*, *zserbó*. Nem ritka a kettős írásmód sem, vö. *charlotte* ~ *sarlott*. (Érdekes azonban, hogy míg a mai szakácskönyvek a franciás alakot használják, a régebbiek a magyarost.)

2. Feltűnő, hogy a legtöbb személynevet tartalmazó ételnév valamilyen édesség, tészta, sütemény neve. Az ételtípusok szerinti csoportosítás az alábbi eredményeket hozta:

- levesek: 8 (ebből egy bizonytalan)
- hal- és húskételek: 56 (ebből 2 bizonytalan)
- saláták, előételek és zöldségételek: 27
- egytálételek, tészták: 11
- mártások: 3 (ebből 2 bizonytalan)
- édességek, sütemények: 113 (ebből 12 bizonytalan)
- egyéb ételféleségek: 3 (ebből egy bizonytalan)

Minden nevet felsorolni terjedelmi okokból nem lenne lehetséges, de a fenti típusok tüzetes vizsgálata azt mutatja, hogy az édességek nevében sokkal gyakoribb a csak keresztnévet tartalmazó elnevezés, mint pl. *Ági fánk* (F. Nagy: 321), *Attila tortája* (Esély: 105), *Gabicsemege* (Ftak: 396), *túrós lepény Éva módra* (Esély: 183), míg pl. a húskételek vagy levesek között több a konkrét személyre utaló, családnevet (is) tartalmazó név, pl. *pisztráng Chorón módra* (Z: 37), *Metternich-pecsenye* (Ínyes: 186), *borjúhasé à la Mazarin* (Ínyes: 120) stb. E típusokat később még részletesen tárgyalom.

Ami az ételnevekben előforduló személynévtípusokat illeti, a következőkkel találkozhatunk:

2.1. Teljes név (családi és keresztnév): 8, ebből azonban csupán három, amely konkrét személy teljes, nem becézett neve: *Török Bálint-torta* (Esély: 293), *fogas Jean Bart módra* (Ínyes: 128), *töltött káposzta Horváth Bálint módra* (Z: 188); az *omlett à la Johann Strauss* (Ftak: 387) névből azonban már nem tudjuk, melyik Johann Straussról kapta nevét. A *szarvasbélszín Szép Ilonka módján* (Nova Ü: 36) irodalmi eredetű, a *Rigó Jancsi* (~ *rigójancsi*) pedig becézett nevet tartalmaz – igaz, a híres cigányprímás így használta a nevét. Különleges a *rizseshús alla Zsupán Kálmán* (Z: 119), mivel a recept „tulajdonosának”, Gregor Józsefnek egyik kedvenc szerepéről nyerte nevét. Még érdekesebb a *Borzas Kata* (Ínyes: 520), mely ugyan teljes névnek látszik, ám valójában a sütemény formája ihlette a kvázi-családnevet. Ebben a kategóriában 3 édesség, 2 hús-, 2 egytálétel és 1 előétel nevét találjuk.

2.2. Családnev: 114, közülük 13-ban nem egyértelmű, hogy valóban személynevet találunk-e vagy foglalkozás-, ill. földrajzi vagy földrajzi névből alakult melléknevet, esetleg népnevet. Ezek: *Molnárné tortája* (Váncza: 103), *fogasszeletek Molnárné módra* (Ftak: 141), *őzcomb Kertészné módra* (Ftak: 160), *Ponty Molnárné módra* (de vö. *lepényhal molnárné módra*: Nova H: 34), *burgonya Pékné módra* (Ftak: 67) (de: *csülök pékné módra* uo.: 220), *borjútekercs Aumale módra* (Ínyes: 193), *Hevesi torta* (Váncza: 123), *Fogas Chamord módra* (Ínyes: 127), *Cumberland mártás* (Z: 258, Ínyes: 149), *deákkifli* (Váncza: 171) (vö. *diákenyér* uo.: 158), *deáktorta* (Ínyes: 360) (vö. *diákpuding*, uo.: 290), *deák kenyér* (Ftak: 391) (vö. Esély, Váncza stb.), *Székely-szelet* (Kollmanné: 190) – az utóbbi írásmódja alapján személynévi elemet sugall, de mivel a szakácskönyv helyesírása nem mindig következetes, és nincs is utalás a névadóra, így csak bizonytalanként vettem fel.

A csak családnevet tartalmazó ételnevek közül 58 konkrét személyre utal, pl. *Jókai-szelet* (Esély: 188), *Mozart-szelet* (Váncza: 189), *Nelson-szelet* (Váncza: 150), *makaróni Rossini módra* (Z: 42), *pisztráng Choron módra* (Z: 37), *Wellington bélszín, Diós Pompadour* (Váncza: 85) stb.

Nagy számban fordulnak elő olyan családnevek is, melyek valószínűleg konkrét személyre utalnak, de nincs meggyőző forrás, mely ezt a gyanút alátámasztaná. Ilyenek pl. *Pálffy-metélt* (Ínyes: 249), *Sévigné-torta* (Ínyes: 360), *Teleki káposzta* (Ftak: 92), *Eszterházy rostélyos* (F. Nagy: 174) ~ *Eszterházi rostélyos* (Kollmanné: 291) ~ *Esterházy-rostélyos* (Ftak: 173) – ez utóbbiban az eltérő írásmódok is nehezítik annak megállapítását, vajon a dinasztia mely ágának mely tagjáról van szó, bár a legesélyesebb erre a híresen pompakedvelő Miklós herceg.

A családnevek között vannak dinasztianevek is, pl. *Bourbon-torta* (Ínyes: 526), *Rotschild-felfűjt* (Nova D: 55), *paradicsom Medici módra* (99Eé: 30).

Egyes családnevek szerepek, szereplők neveiből váltak ételnevek elemeivé, ezt a módszert szinte csak Gregor József alkalmazta: *csülök Gara módra* (Z: 119), *Falstaff kedvence* (Z: 121), *krumpliús alla Sparafucile* (Z: 118), *máj alla Dulcamara* (Z: 120), *marhapörkölt alla Don Pasquale* (Z: 120).

Vannak olyan családnevek is, melyek nem egyenesen egy-egy személy vagy család nevéből váltak ételnévvé, hanem valójában a családról elnevezett cég (étterem, cukrászda, szálloda stb.) nevét hordozzák, ezek: *Gerbeaud-szelet* (zserbó szelet, zserbó), *Gundel palacsinta* (*Gundel-palacsinta*, *gundelpalacsinta*), *Pischinger torta* (F. Nagy: 365), *Rákóczi túrós lepény* (Esély: 182, Ftak: 373), *Sacher torta*, *balatoni fogas Gundel módra* (Ftak:

139), *Ferenczy-féle báránylekken* (Kövi: 98), *karaj Gundel módra* (Ftak: 208), *Waldorf-saláta*.

Különleges névadási forma, amikor a személynevet valamilyen titulussal együtt használják, ilyen a *lecsó alla Dr. Takács* (Z: 121), mely szintén Gregor József receptje, a szerző pedig azonnal hozzá is teszi: „Dr. Takács nem egy szerep, hanem a feleségem”. (Különféle titulusokat inkább keresztnévek, ill. egyelemű nevek mellett találunk, l. 2.3., 2.4. és 2.5.)

Egy ételnévben két családnév is van – legalábbis a nagykötőjeles írásmód erre utal, nem pedig összetett családnévre, melyet kiskötőjellel kellene írni. Mivel azonban a könyv háború előtti (a nagykötőjel csak 1954 óta szerepel a helyesírási szabályzatban), nem lehet azt sem kizárni, hogy mégis egyetlen névről van szó: *uborkasaláta Bircher–Brenner módra* (Kollmanné: 351).

2.3. Keresztnév: 85, ebből kettőnek az idetartozása kétséges: *Rodney-puding* (Ínyes: 288, Esély: 333), *Rózsa-mignon* (Váncza: 47).

A *Mátyás ponty* (F. Nagy: 140) talán, a *Stefánia* nevet tartalmazó különböző ételek (*Stefánia-torta*, *-omlett*, *-vagdalt*, *-szelet*) biztosan konkrét személyre utaló nevek, akárcsak az alábbiak: *Imola húsa* (<http://www.tar.hu/ajgkonyha>) – az étel kitalálója keresztlánnyáról nevezte el; *marhahús Mária módra* (Z: 181) – Mátyás Mária operaénekesnő saját találmánya; *Robi krumpli* (Z: 210) – Rátonyi Róbert receptje; *hétköznapi körözött à la Károly* (99É: 11) – Hemző Károly szakácskönyvíró nevéből; a *Napoleon-szeletek* (Váncza: 224) és a *Napoleon-torta* (Esély: 141) ~ *Napoleon-torta* (Ínyes: 355).

A „*Szép Melusine*” (Nova Z: 57) mitológiai névből származik, a francia legenda hősnője felvirágoztatta a mezőgazdasági termelést, innen kaphatta nevét a karfiolból készült egytálétel.

A családnévi jellegű elemet tartalmazó ételnevek között viszonylag gyakori, cégnévből alakult ételnevek egyetlen reprezentánsa ebben a csoportban az *Orsi virslisaláta* (szórólapon talált recept neve), melyben az orosházi baromfifeldolgozó nevéből alakult márkanév található.

Különleges névtípus a keresztnévet tartalmazó ételnevek között a *Jancsi Juliska csemegéje* (Váncza 103), amelyben két keresztnév található – a kettő közti viszonyt az eredeti receptben semmi nem jelzi, talán jobb lenne *Jancsi és Juliska csemegéjének* hívni (így leírva a szó szerkezet tévesen akár alany–állandó névnek is értelmezhető). Szintén különleges a *Mónika vegyes salátája* (<http://www.tar.hu/ajgkonyha>), ahol a „hétköznapi” keresztnév a valóságban kitalálójának az interneten használt belépési azonosítóját rejti.

Az ebbe a csoportba tartozó nevek jórészt édességek, sütemények nevei, előfordul köztük néhány köznevesült alak is, pl. *harlekin* (Ftak: 368), *paulette* (Váncza: 228), *piquette* (Váncza: 240).

2.4. A keresztnév mellett valamilyen titulust is tartalmazó nevek száma nem nagy, összesen 8 akadt, ezek közül is van olyan, amelyben még az sem biztos, hogy valóban személynév van-e az étel nevében. Biztosan személynévi elemet és titulust tartalmaznak az alábbiak: *bélszín lángos/szarvascímer Mátyás király módra* (F. Nagy: 167, 159), *mandulás őzfilé Szent Hubertus kedve szerint* (Nova Ü: 46), *Santa-Lucia-leves* (Ínyes: 30), *tormás birka Don Alfonso módra* (Z: 122), *spagetti Donna Anna módra* (Ftak: 107), kétséges az idetartozása a következőknek: *St. Honoré habtorta* (Nova É: 103) – ebben lehet földrajzi

név is; *szentjánoskenyér-torta* (Váncza: 185) – itt valójában az alapanyag tartalmazza a személynevet, nem pedig az étel neve.

2.5. Egyelemű nevek: 7, ezek közül 4 valamilyen szerep vagy irodalmi alak neve: *Oberon-krém* (Ínyes: 536), *Rigoletto* (Váncza: 163), *krumplikása alla Tiborc* (Z: 118), *paprikás krumpli Osmín módra* (Z: 122). Két mitológiai nevet találunk a csoportban: *nimród-táska* (Esély: 248), *Ariadne saláta* (Ftak: 279); valamint egy történelmi alak nevét: *Hippokratész-leves* (PI: 115).

3. A személynevet tartalmazó ételnevek szerkezete is változatos képet mutat.

3.1. Jelölt birtokos szerkezet van 23 ételnévben, pl. *Anna őszibaracklepénye* (Esély: 161), *Gréti néni süteménye* (Esély: 67), *Ladó lucskos töltött káposztája* (Kövi: 120), *Rébék gombája* (F. Nagy: 61), *Monty kedvence* (<http://www.tar.hu/fidelito>) stb.

3.2. Egyben kell tárgyalni a jelzős szerkezeteket és az összetételeket, mivel gyakran csupán a – nem mindig megbízható – szakácskönyvírók helyesírási szokásain múlik, hogy egybe, kötőjellel vagy külön írnak-e egy-egy nevet. Formálisan a kötőjeles alakok összetételnek számítanak, míg a különírtak lazább jelzős szerkezetnek, azonban ugyanannak az ételnek a nevét az egyik helyen így, a másikon pedig amúgy írják, pl. *Gundel-palacsinta* ~ *Gundel palacsinta* ~ *gundelpalacsinta*. Gyakran találkozunk olyan elhomályosult személynévi eredetű ételnevekkel is, melyeket a nyelvhasználók már egyértelműen összetételnek érznek, és így is írnak pl. *székelygulyás*, *dobostorta*. Mindezek indokolták azt, hogy e két típust ne válasszam ketté, még ha írásmódjuk ezt sugallná is.

Összesen 114 név, tehát az adatbázis legnagyobb része tartozik ebbe a csoportba. Ezenkívül van még 9, amelynek kérdéses, hogy itt van-e a helye; ezek azok az ételnevek, melyek csak idegen elemekből állnak, így a magyar nyelvben szintaktikailag nem sorolhatók be egyetlen kategóriába sem. Ezek a *Crêpe Melba* (Nova Ü: 53), *Pêche Melba* (F. Nagy: 405) ~ *Pêche Melba* (Ínyes: 378), *Sarlott Chateaubriand* (Ínyes: 381), *Tournedos Masséna* (Ínyes: 174), *Tournedos Rossini* (Ínyes: 174), *Crêpes Suzette* (Z: 111) ~ *crêpe Suzette* (Ftak: 325), *Cuope Jacques* (F. Nagy: 187, Ínyes: 379), *Cuope Lolly* (Ínyes: 391), *Cuope Marguerite* (Ínyes: 383). A fentiek közül különleges a *Sarlott Chateaubriand*, mivel előtagja egy magyarosan írt francia keresztnév, utótagja pedig egy eredeti formájában írt szintén francia családnév, mely önálló ételnévként is előfordul, ekkor azonban nem édesség, hanem húsetel neve!

3.3. A *módra* szót vagy annak idegen nyelvi változatát (*alla*, *à la*) találjuk 61 elnevezésben, közülük egyben a *módján* alakot: *szarvasbél-szín Szép Ilonka módján* (Nova Ü: 36). Talán nem meglepő, hogy ezek között az elnevezések között a legtöbb hús- és halételek, illetve levesek és saláták neve, édesség azonban csak egyetlen akad: *túrós lepény Éva módra* (Esély: 183). Az *alla* és *à la* alakokat 11 elnevezésben találjuk, ezek három kivétellel mind zeneművészek által adott nevek (bár az egyik elnevezés zenei vonatkozású): *pizza à la Barna* (Z: 56), *rizseshús alla Zsupán Kálmán* (Z: 119), *krumpli-hús alla Sparafucile* (Z: 118), *máj alla Dulcamara* (Z: 120), *marhapörkölt alla Don Pasquale* (Z: 120), *saslik à la Bogár* (Z: 75), *krumplikása alla Tiborc* (Z: 118), *lecsó alla Dr. Takács* (Z: 121); ill. *borjúhasé à la Mazarin* (Ínyes: 120), *hétköznapi körözött à la Károly* (99Eé: 11), *omlett à la Johann Strauss* (Ftak: 387).

3.4. Külön csoportot alkotnak azok az ételnevek, amelyek pusztán személynévből állnak, mindenféle ételre vonatkozó elő- vagy utótag nélkül. A név maga lehet akár teljes,

akár család-, akár keresztnév. Az ide tartozó nevek közül 10-ben idegen név található. Az ételnév lehet jelzős szerkezet, de semmiképpen nem utal az étel típusára, legfeljebb a kinézetére, alapanyagára vagy minőségére. Ebbe a csoportba tartoznak az alábbi nevek: *Rigó Jancsi* ~ *rigójancsi*; *Diós Pompadour* (Váncza: 85), *harlekin* (Ftak: 368), *Katóka* (Esély: 179), *Paulette* (Váncza: 228), *Pierette* (Váncza: 240), *Rigoletto* (Váncza: 163), *Savarin* (Ínyes: 304), *szendvics*, *Chateaubriand* (Ínyes: 174) ~ *chateaubriand* (Ftak: 235), *Borzas Kata* (Ínyes: 520), *Charlotte* (Nova D: 67) ~ *Sarlott* (*csokoládé* ~ Ínyes: 381, *mandarin* ~ uo.: 382, *mogyoró* ~ uo.: 383, *narancs* ~ uo.: 383) ~ *Királyi charlotte* (Nova Ü: 11), *Almacharlotte* (Nova D: 50) *Eper Sarlott* (Esély: 343), *Részeg Jeromos* (Z: 110), „*Szép Melusine*” (Nova Z: 57). A fenti nevek közül több is köznevesült, mutatja ezt kisbetűs és – idegen eredet esetén – gyakran fonetikus írásmódjuk.

3.5. Két hosszabb, illetve eltérő szerkezetű névvel találkoztam: *mandulás őzfilé Szent Hubertusz kedve szerint* (Nova Ü: 46) és *erőleves Landowska emlékére* (Z: 217); közülük az első voltaképpen besorolható lenne a 3.3. pontban említett típusba is, hiszen a *kedve szerint* kifejezés bátran helyettesíthető lenne – még ha nem is teljes szinonima – a *módra* vagy *módjára* szavakkal. A második azonban teljesen egyedi formájú elnevezés, melyet egyetlen eddigi csoportba sem lehet sorolni. Wanda Alexandra Landowska lengyel csembaló- és zongoraművész nő volt a XX. sz. első felében, s az ő tiszteletére adta a levesnek ezt a nevet Sebestyén János csembalóművész.

3.6. Több csoportba is tartozhat a közkezdvelt *máj Maréchal módra* ~ *máj marsall módra* ~ *Marsall máj* ~ *Marsall-máj* ~ *marsall máj* ~ *marsall-máj* ~ *Marshall máj* ~ *Marshall-máj* ~ *Marschall máj* ~ *Marschall-máj*. Ahány szakácskönyv, ahány étlap, annyi írásmódja létezik úgy a névnek, mint az ételnévnek – ha ugyan a név személynév és nem katonai rangot jelöl.

4. A névadás motivációja szerinti csoportosítás során sok nehézséggel kellett szembenézni.

4.1. A régi, hagyományos nevek esetében gyakran tudható, hogy a névadó kedvenc ételéről van szó, pl. *Újházy-tyúklevés* (ennek is sok írásmódja ismert, s maga a színész is többféleképpen írta a nevét: *Újházy*, *Ujházy*, *Újházi*, *Ujházi* egyaránt létező formák); vagy valaki számára készült elsőként az adott étel, s innen kapta a nevét, pl. *Jókai-bableves*.

4.2. Gyakran nevezték el az ételt készítőjéről, pl. *zserbó (szelet)*, *Gundel-palacsinta*, ezek jórészt cégnevek is egyben, pl. *Waldorf-saláta*. A kevésbé ismert, egyedi ételkreációk készítői is sokszor veszik bele nevüket az étel nevébe, pl. *ecetes cseresznye Frank módra* (Nova HB: 20), nem egyszer csak keresztnévi vagy éppen becézett formában, pl. *Robi krumpli* (Z: 210), vagy teljes névvel: *töltött káposzta Horváth Bálint módra* (Z: 188).

Itt kell említést tennünk az elhomályosult nevekről. Ezek némelyikéről egyesek még tudják, hogy személynévi eredetűek, másokról azonban csak kevesen hallottak. Általában jól ismert, gyakran tálalt fogások nevei ezek, melyekben az eredeti személynévnek köznyelvi köznévi vagy melléknévi jelentése is van, s a nyelvhasználók e köznévi vagy melléknévi jelentéssel azonosították az ételben szereplő nevet. Ilyenek pl. a *dobostorta* – Dobos C. József cukrászmester alkotása (ma már sokan hívják a torta tetején lévő kemény karamellbevonatot a torta *dobjának!*); *székelygulyás* – egy Székely családnevű séf találománya (sokan azt hiszik, hogy ősi erdélyi étel); *brassói aprópecsenye* – a vendéglős neve után (a közhiedelem szerint Brassóban gyakran főzik, holott ott gyakorlatilag nem is ismerik); *rigójancsi* – a híres cigányprímás Rigó Jancsi nevéből; *szendvics* – a kártyajátékos

Lord Sandwich nevéből, aki állítólag még az evésért se volt hajlandó abbahagyni a játékot, ezért szakácsa kitalálta a két szelet kenyér közé tett húsból és zöldségekből álló fogást (ez a név több nyelvben is köznevesült). Ide tartozik még az *oroszkrémtorta* ~ *oroszkrémtorta* is, mely eredetileg *Oroszi krémtorta* volt, Oroszi cukrászmester családnevéből, s amely névnek semmi köze az *oros*z népnévhez, ezt az édességet Oroszországban nem is ismerik. Mára azonban a köztudatban annyira úgy él, mint melléknévi jelzős szerkezet (esetleg melléknévi előtagú összetétel), hogy a cukrászdákban és a jégkrémgyárak termékei között megjelent az oroszkrémfagylalt is.

4.3. A csak keresztnévet tartalmazó ételnevekkel kapcsolatban – amennyiben nem tudható, hogy mely konkrét személyről van szó, vö. 2.3. – azonban ritkán lehet eldönteni, vajon készítőjéről, „célszemélyéről” vagy valami egyéb motiváció alapján kapta-e az étel a nevét. Azon kevés kivétel, amelyet ismerünk, a következő: *Niké-saláta* (<http://www.tar.hu/ajgkonyha>) – itt a saláta első előállításakor a készítő megnézte a naptárban, milyen névnapok vannak aznap, s a győzelem istennőjének neve mellett döntött. A *Monty kedvence* (<http://www.tar.hu/fidelito>) készítőjének, Erwin von Baktaynak a becenevéről kapta a nevét, *Ladó lucskos töltött káposztája* (Kövi: 120) pedig Egervári Deér Ladisla becenevéből származik. A „*Szép Melusine*” (Nova Z: 57) egy francia legenda zöldségtermesztő hösnőjének nevét viseli, az *Orsi virslisaláta* pedig cégnévi eredetű. A többi, csak keresztnévet tartalmazó ételnév (többségükben édességek, sütemények) névadási oka ismeretlen, ill. legfeljebb a recept leírója tudhatja a névadó kilétét, bár gyakran még ő sem, pl. *Erzsébet-kocka* (<http://www.tar.hu/ajgkonyha>) – egy régi, kézzel írt családi szakácskönyvben már így szerepel. A többi ilyen név is általában összetétel vagy birtokos szerkezet, és denotátumaik legtöbbször sütemények, pl. *Margit szelet* (F. Nagy: 336), *Frici-torta* (Esély: 102), *Ilona-torta* (Móra: 225), *Szilveszter-sütemény* (Váncza: 98), *Boglárka tortája* (Esély: 118), *Zsike almatortája* (F. Nagy: 414) stb.

5. Az ételnevek közül többen is megfigyelhető, hogy az eredeti személynév – többnyire közszoji jelentésének köszönhetően – elhomályosul (vö. 4.2.) és köznevesül, pl. *oroszkrémtorta*, *székelygulyás*, *dobostorta*. A köznevesedés másik útja, amikor az idegen neveket fonetikusán kezdik írni, pl. *szendvics*, *harlekin*, *ekler*, *sarlott*, *zserbó* – az utóbbi háromnak még él eredeti franciás írásmódja is: *éclair*, *charlotte*, *gerbeaud*. A fonetikus írásmód mellett a kisbetűs is a köznevesedés megindulását jelzi, pl. Chateaubriand (Ínyes: 174) ~ chateaubriand (Ftak: 235) – a kettős írásmód azonban arra utal, hogy a folyamat még nem fejeződött be.

Gyűjteményem korántsem teljes, még számtalan olyan szakácskönyv és étlap létezik, melyeket egyelőre nem dolgoztam fel. A felvázolt ételnévtípusok köre azonban valószínűleg már csak olyan ritka kategóriákkal bővíthet, melyek csupán egy-egy helyen fordulnak elő. A további kutatásokhoz mindenkinek jó étvágyat és bőséges munkakedvet!

Források

[Esély] = Péter Jánosné 1994. Esély süteményeskönyv. Péter Jánosné 800 receptje. 17., javított, átdolgozott kiadás. Esély Kiadó és Kereskedelmi Kft. Budapest.

[F. Nagy] = F. Nagy Angéla 1986. A család szakácskönyve. Magyar Nők Országos Tanácsa–Kossuth Könyvkiadó. Budapest.

- [Ftak] = Szőnyi Ferenc 1986. Főzőcske takarékosan. OKGT–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest–Debrecen.
- [Ínyes] = Az Ínyesmester 1932. Az inyesmester szakácskönyve. Athenaeum. Budapest.
- [Kollmanné] = Dr. Kollmanné lemhényi Dávid Andrea 1939. A gyakorlati főzés tankönyve száz ebéd keretében. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest.
- [Kövi] = Kövi Pál 1980. Erdélyi lakoma. 2., átdolgozott, javított kiadás. Corvina. Budapest.
- [Móra] = Móra Ferencné 1987. Móra Ferencné szakácskönyve. A negyedik kiadás (1947) változatlan utánnomása. Minerva. Budapest.
- [Nova D] = B. Fizil Éva (szerk.) 1994. Nova szakácskönyvek – Desszertek. Fordította Frank Júlia. Officina Nova. Budapest.
- [Nova É] = Annette Wolter (szerk.) 1992. Nova szakácskönyvek – Édességek. Fordította Frank Júlia. Officina Nova. Budapest.
- [Nova HB] = Frank Júlia 1994. Nova szakácskönyvek – Házi befőzés. Officina Nova. Budapest.
- [Nova Ü] = Dr. Csizmadia András 1995. Nova szakácskönyvek – Ünnepi menük. Officina Nova. Budapest.
- [Nova Z] = Annette Wolter (szerk.) 1991. Nova szakácskönyvek – Zöldséges ételek. Fordította Frank Júlia. Officina Nova. Budapest.
- [PI] = Pécsi Ildikó 1993. Mitől nem fogytam le... és mitől fogytam le. Tellér Kiadó Kft. Budapest.
- [Váncza] = Váncza József 1991. A mi süteményes-könyvünk. A 11., háromszorosra bővített kiadás (1936) hatodik, változatlan utánnomása. Minerva. Budapest.
- [Z] = Bozóki János–Dózsa György–Tomaj Zsuzsa (szerk.) 1983. Zenei ki mit főz? Muzsikusz szakácskönyv. Zeneműkiadó. Budapest.
- [99Eé] = Lajos Mari–Hemző Károly 1983. 99 előétel 33 színes ételfotóval. Corvina Kiadó. Budapest.
- [99Kr] = Lajos Mari–Hemző Károly 1994. 99 krumplis étel 33 színes ételfotóval. Corvina Kiadó. Budapest.
- <http://www.tar.hu/ajgkonyha>
- <http://www.tar.hu/fidelito>

Irodalom

- Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné 1985. A mai magyar nyelv. 6. kiadás. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Deme László–Fábián Pál (szerk.) 1988. Helyesírási kézikönyvtár. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hajdú Mihály 2003. Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kálmán Béla 2003. A nevek világa. 5. kiadás. Sprinter Kereskedelmi Kft. Budapest.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- A magyar helyesírás szabályai 1984. 11. kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szemere Gyula 1974. Az akadémiai helyesírás története (1832–1954). Akadémiai Kiadó. Budapest.

FÜSSI NAGY GÉZA

SZUAHÉLI ROKONSÁGI RENDSZER
(NÉHÁNY SZÓ A TERMINOLÓGIÁRÓL, ANNAK EREDETÉRŐL ÉS
HASZNÁLATÁRÓL)

1. A kelet-afrikai Kenya és Tanzánia indiai-óceáni partvidékére, valamint Mozambik északi és Szomália déli parti sávjára kiterjedő elsődleges szuahéli kultúra kezdetei a Kr. u. I. évezred első feléig nyúlnak vissza. Ebben az időszakban alakult ki a térségben máig élő népek korai, de már tartósan tekinthető etnolingvisztikai és etnokulturális szerkezete.

Kelet-Afrika föltehetően *koiszan* nyelvi és antropológiai hovatartozású őslakói ekkorra már jórészt Dél-Afrikába szorultak vissza a Tóvidék felől, a nyugati irányból, a mai Uganda, Ruanda, Burundi és Kelet-Kongó térségéből érkező bantu nyelvű népcsoportok és az északról, a mai Etiópia és Szomália déli részeiből dél felé előrenyomuló *kusita* pásztornépek terjeszkedése elől.

A részben a helyükön formálódó szuahéli világ hátszágában már csupán nagyon kis számú töredékeik maradtak fenn máig. A térségbe érkezett legjelentősebb bantu nyelvű népcsoportok az Indiai-óceán partvidékének szigetein és a szárazföld hozzájuk kapcsolódó, arra alkalmas pontjain (pl. öblök, félszigetek) állandó jellegű településeket hoztak létre. Néhány évszázad alatt ezek a későbbi, fejlett politikai és gazdasági berendezkedéssel rendelkező szuahéli városállamok kezdeményeivé formálódtak.

Az ókori (elsősorban egyiptomi és görög) források által többször emlegetett *Punt* országának lakói valószínűleg a mai Szomália területén élő kusita csoportok lehettek. Abban a térségben, amelyet a későbbi perzsa, majd arab források alapján *Azánia* néven ismerünk, a Kr. u. 5–6. századtól már bizonyára zömmel bantu nyelvű, jobbára földműveléssel, állattenyésztéssel, kézművességgel, tengeri halászattal és közvetítő kereskedelemmel foglalkozó népcsoportok telepedtek meg. A belső területeken élő népek kínálta és a saját maguk által előállított javakat cserélték az Arab félsziget déli és keleti részéből (a mai Jemen, Hadramaut és Omán vidékéről), Perzsiából és (kisebb mértékben) India felől hajókon érkező kereskedők által kínált árucikkekre.

Ebben a korai időszakban a kelet-afrikaiak és az említett jövevények között még számottevő keveredés nem ment végbe, idegenek legfőljebb szórványosan állapodtak meg tartósan a partvidék lassan városiasodó településein. A helyi népesség kultúrájára és társadalmára gyakorolt közvetlen hatásuk ezért csekély mértékű volt, ahhoz azonban elegendőnek bizonyulhatott, hogy a kelet-afrikaiak valamilyen mértékben megismerkedhessenek egyes, az övéktől eltérő szerkezetű és tartalmú kultúrákkal, valamint (részben) azok nyelveivel és életszemléletével is.

Arra az időre, amikor (kb. a Kr. u. 9–10. századtól) nagyobb arányú, már iszlamizált arab népességelem betelepülésére került sor ezekben a városokban, a leendő „klasszikus” szuahéli társadalom szerkezete lényegében már szilárd rendszert alkotott. Kialakult bizonyos mértékű szociális rétegződése, gazdasági berendezkedése és (ami minket ebben az esetben a leginkább érdekel) jellemző családszerkezete és rokonsági rendje is. Az utóbbi a

Fekete-Afrikában akkor legelterjedtebb és helyenként (legalábbis nyomokban) máig föllelhető osztályozó (klasszifikáló) rokonsági rendszert jelentette, az európai népek által inkább ismert és alkalmazott leíró típussal szemben. És ez a rokonsági szerkezet anyai (matrilinéaris/matrilaterális) öröklési/örökösödési és leszármazási rendszerrel társult. Mai ismereteink szerint mindkét említett társadalmi jelenség korábban általánosan elterjedt lehetett, egyes kutatók egyenesen korai, „történelem előtti”, univerzális formáknak tekintették őket.

(Az osztályozó rokonsági rendszer maradványait, visszatükröződéseit, szórványos megnyilvánulásait mai mindennapi életünkben magunk is érzékelhetjük. Például, amikor valakit *apám*-nak, *apu(s)kám*-nak, *kisapám*-nak szólítunk, néha akár lekicsinylő értelemben is. Ez az utóbbi viszonyulás azonban legtöbbször másodlagos, és bizonyos értelemben degradációs jelenséget is takarhat, más szóval a lebomlott osztályozó rokonsági rendszer eredeti funkcióit elvesztett hordalékának tekinthető. Hasonló a helyzet az általánosan elterjedt *néni* (*néném*), *bácsi* (*bátyám*) megszólítás vagy utalás esetében is. Még jobb például szolgálhat a – nemegyszer nemektől is független – *fiacskám*, *gyermekem* megszólítás. E téren némi maskulin dominanciára utaló mozzanat is kiviláglik, mivel a *fiacskám* megszólítás nőnemű *leánykám* megfelelője ritkán szerepel a köznyelvben. Más, itt helyszűke miatt bővebben nem taglalható kérdést jelent viszont a *kisfiam* – *kislányom* páros esete. Jelen témánkkal kapcsolatban gondoljunk arra is, hogy a *kisfiam* formulát számos magyar vidéken alkalmazzák leánygyermek megszólítására is, ahol a *kisfiam* terminus lényegében a tágabb értelmű ’kicsinyem’ jelentéssel is bír(hat).

Ezekhez hasonló jelenségekkel gyakran találkozhatunk a mindennapi szuahéli nyelvben is. Napirenden van akár kisebb fiúgyermek *baba* – ’apa’ és leánykák *mama* – ’anya’, ritkábban (*a*)*kina baba* – kb. ’apaféle’, ill. (*a*)*kina mama* – ’anyaféle’ megszólítás. Ha kortárs, vagy valamivel idősebb férfihoz a *baba* szóval fordulunk, az a tisztelet jele, a *babu* – ’nagyapa’, ’öregapa’ formula pedig a még mélyebb megbecsülés jele, a beszélőnél lényegesen idősebb férfiakkal szemben.

2. Tekintsük át most röviden a fentebb említett két rendszernek a lényegét, részben szuahéli nyelvi kapaszkodók alapján! Az osztályozó rokonsági rendszer egyik leglényegesebb ismérve a népesség nemzedékek szerinti határozott tagolódása. Ennek megfelelően a mindenkor *e g o* nemzedékéhez tartozó személyek valamennyien a ’testvér’ (*ndugu*) kategóriájába sorolódnak. Nemek szerinti hovatartozásuk, ill. az egóéhoz viszonyított konkrét életkoruk ehhez képest másodlagos jelentőségű. A rokonsági elnevezések e tekintetben érzékelhető finomodása, részleteinek kialakulása és konkretizálódása a klasszikus szuahéli világban bizonyára valamivel később, esetleg részben külső (arab, perzsa) hatásra is mehetett végbe. (Vö. a rokonsági terminológiát reprezentáló szöszedetben a ’báty’, ’öcs’, ’húg’, ’néne’, ’unokatestvér’, ’unokahúg’, ’unokaöcs’ stb. jelentésű terminusokkal).

E változási folyamatok szükségszerűen lassúak voltak. A már megszilárdult kelet-afrikai társadalomba fejlődésének e korai szakaszában viszonylag csekély számú, még nem muzulmán arab elem ékelődött be, szinte kizárólag házasság útján. Ugyanis – félig tréfás megfogalmazással élve – a korabeli kereskedőhajókon aligha lehetett ismeretes a ’matrózlány’ jelensége. Ily módon a benőszülő leszármazottai, nem csekély mértékben

a n y a n y e l v ü k n e k köszönhetően legkevesebb/legtöbb két emberöltőn belül afrikaiakká váltak.

A szülők (*wazazi*) nemzedékének valamennyi tagja 'apa' (*baba*), illetve 'anya' (*mama*) volt ezekben a közösségekben, amelyek – a mi korai társadalmunkkal összevetve, és lényegében hasonló módon – rendszerint települési egységet is alkotó nagycsaládi, legfőljebb nemzeti szintet jelentettek. Végül az *e g o* gyermekeinek nemzedékéhez tartozóknak az *e g o* nemzedéke részéről egységesen kijárt a *mtoto* 'gyermek' megszólítás, ill. természetesen az annak megfelelő státusz és – a vér szerinti szülők távollétében vagy hiányában – a gondoskodás is.

Ez a viszonyrendszer emellett kiterjedt az említett nemzedéki kategóriákhoz tartozó (rendszerint más közösségekből beházasodott) nem vérrokonokra is. A kelet-afrikai közösségek gyakorlatában jellemző vagy egyáltalán előforduló másféle befogadási kategóriák szintén valamiféle „rokonra fogadás” formáját (vértestvérség, adaptálás, tréffalkozó rokon kapcsolat [joking relationship] szuahéli változata (*utani*)) alkották. (Ezek részletes bemutatására azonban itt nincs elegendő terünk). Többek között ennek az osztályozó rokonsági rendszernek köszönhetően állíthatjuk, hogy a hagyományos fekete-afrikai közösségek életében gyakorlatilag ismeretlen volt az árva gyermek és az elmagányosodott, nyomorgó ember fogalma.

Az anyaági (matrilineáris) leszármazási, ill. örökösödési rend számos részlete és alrendszere közül itt egyelőre csak egyet emelünk ki alaposabb áttekintés és a lehető legtagabb értelemben vett, lényegében kultúrák közötti összehasonlítás céljából.

Ez a szuahéli kultúra kutatói által nagyjából általánosan elfogadott fogalom, amelynek szuahéli alapú megfogalmazása/elnevezése: *ndugu-szabály*. E szabálynak megfelelően az adott szuahéli közösségek keretei között a mindenkori jogok, vagyoni és hatalmi tényezők, rangok stb. – öröklés alkalmával – egy bizonyos szülőanya/édesanya fiainak csoportjára szállnak. Ezek szerint (mondjuk az uralkodói hatalom) mindig bátyról öcsre ereszkedik tovább. Az öröklésnek ez a láncolata mindaddig tart, amíg a legfiatalabb fivérhez érkezik el. (Nem lehetetlen, hogy a legkisebb királyfi népmesékben megfigyelhető rendkívüli szerepe, legalábbis részben, szintén kapcsolatba hozható ezzel az örökösödési szabályszerűséggel).

A helyzetet, témánk tekintetében, némiképpen tovább bonyolítja a szuahéli társadalomban (helyenként mindmáig) elterjedt többnejűség. Ennek megfelelően rendszerint a (nem mindig életkora alapján) első feleség fiúgyermekeinek csoportjáról van szó. A nevelőatya (lat. *pater*) szerepét ebben a rendszerben (számos más, egymástól nagy távolságokra elhelyezkedő korai társadalom megfelelő kategóriáihoz hasonlóan) nem a nemzőatya (lat. *genitor*), hanem az anyai nagybácsi, pontosabban, ha van, az anya idősebb fivére (lat. *avunculus*) látja el. Innen származik e rokonsági intézmény *avunculus* elnevezése a szakirodalomban.

A szuahéli nyelvben az ilyen személy rokonsági neve *mjomba* (*wa-*), míg az apai nagybáty, életkorának megfelelően lehet *baba mkubwa* (szó szerint: 'nagy apa', vagyis az apa bátyja), ill. *baba mdogo* (szó szerint: 'kis apa', azaz az apa öccse). A *mjomba* terminus egyébként két irányban használható: egyaránt illelheti egymást ezzel az elnevezéssel a nagybáty és az unokaöcs.

3. Ezt a bonyolult, számos bizonytalan, sőt néha egymásnak ellentmondó, és ezáltal viszályokat is gerjesztő tényezővel terhes rendszert váltotta föl a patriarchális szemléletű egyenes apaági (patrilineáris/patrilaterális) leszármazási/örökösödési rend. Ebben a vagyon, pozíció és hatalom közvetlenül apáról fiúra száll. A rokonsági rendszereknek ez a történelmi „nemzedékváltása” azonban korántsem ment végbe zökkenőmentesen. Ellenkezőleg!

A világ történelmét taglaló forrásokban, és valóságos vagy fiktív történelmi eseményeket földolgozó szépirodalmi művekben gyakran találkozhatunk e váltással kapcsolatos részletekkel, ill. azok leírásával, ritkábban értelmezésével. Néhány közismertnek tekinthető példa:

Agamemnón, Oresztész, Elektra stb. története az ókori görög kultúrában. Az Árpád-ház örökösödési rendjében, bizonyára jelentős mértékben a már patriarchális berendezkedésű kereszténység hatására végbemenő változások következtében kiterbélyesedő viszálykodások, amelyek az anyaági leszármazási rendszerrel vívott küzdelem elemeit is hordozzák (Koppány, Salamon király, Endre, Béla és Levente hercegek, Vászoly/Vazul és mások esetei). Az ilyen szempontból némiképpen „retardált” skandináv társadalmakban az újkor elején lezajlott hasonló átalakulások tükröződése a szépirodalomban (például Hamlet története) és Shakespeare királydrámáinak számos eseménye, ill. a szereplők közötti rokonsági viszonyok rendszere, amelyek figyelembe vétele nélkül e remekművek bármilyen elemzése alig több öncélú esztétizálásnál. Az író idejében a közeli múltnak ezek a sorsfordító eseményei még a „történelmi jelen” körébe tartoztak, ezért szerepelhettek műveiben eleven, tanulságos és időszerű témaként.

Miről is van itt szó tulajdonképpen? Arról, hogy a régi, anyaági leszármazási rend szellemében, amennyiben a mindenkori öcs (pl. Claudius) bármilyen módon „megszabadul” a bátyjától, akkor annak vagyona és rangja természetesen őrá száll tovább. Más szóval, ő a jog szerinti örökös. Nem így alakul azonban a történet az egyenes, apaági leszármazási rend szabályai szerint. Ezeknek megfelelően ugyanis a bátyját „félreállító” öcs természetesen nem egyéb, mint gyilkos és (ami jelen szempontunkból a leglényegesebb) jogtalan bitorló, míg az igazi örökös a megölt báty egyenes ági leszármazottja (fia), ebben az esetben Hamlet, aki a régi rend szerint alig több holmi „fattyúnál”.

4. Kelet-Afrikában csaknem ugyanebben a korban, a skandináviai történésekhez képest esetleg kicsivel korábban, a 14–15. században mehettek végbe hasonló változások. Egyértelműen tükröződik mindez a suahéli nyelvű epikai alkotásokban és krónikákban. A kutatás (és a kutatók) nagy szerencséjére ugyanis 18–19. századi, csekély fenntartások mellett hitelesnek tekinthető másolatokban fennmaradtak *krónikák* néven ismert történeti források, ill. a suahéli eposzok rövidebb-hosszabb változatai, ill. részletei.

Ezek közül, a konkrét források részletes megjelölése nélkül, kettőnek a kiemelését tartom itt fontosnak és lehetségesnek. (A forrásokat azért nem idézem pontosan, mert kisebb publikációkban, levéltári anyagokban, számos, ki nem adott kéziratban szereplő szétszórta adatok, helyszíni kutatások és szóbeli közlések alapján formálódott ki az alábbi „történet”).

A suahéli kultúra egyik legkorábbi (hatalmi) központja a mai Kenya óceáni partvidékének északi szakaszához kapcsolódó szigetvilágban bontakozott ki a Kr. u. 6–12.

sz. között, és érte el fejlődésének csúcspontját a 16. sz. elejére. Itt a mai Lamu (régí formájában Amu) és Pate (régiesen Batta) városállamok, ill. királyságok és uralkodó dinasztiák sorsának jelen kérdéskörhöz kapcsolható mozzanatai szolgálhatnak történetünk legmegfelelőbb keretével.

A főként bantu, kisebb mértékben kusita és szórványosan koisan elemekből ötvöződött proto-szuahéli társadalom a Kr. u. 7–8. századra jutott el a városállamok formájában megnyilvánuló államiság szintjére. A város (esetünkben Pate) trónusán király (*mfalme*) ült. A suzahéli uralkodók csak később, az erőteljesebb arab és iszlám befolyás hatására vették föl a szultán (*sultani*) címet. Utóbbiak legelső képviselői a valós vagy kitalált ománi háttérrel rendelkező an-Nab(a)hani nemzetséghez tartoztak. Ennek leszármazottai mind a mai napig élnek Kelet-Afrikában. (Egyik képviselőjünkkel, M. Nabahani professzorral (Mombasai Egyetem) a szerző is találkozott, és konzultációkat folytatott Lamu szigetén és Pate településén).

Ez a család (nemzetség) szorította végleg háttérbe a 14–15. sz. folyamán felmorzsolódott és eltűnt ősi, helyi, arabos írásmódja szerint al-Batavyuna uralkodóházat. Valószínűleg annak képviselője lehetett a legendákkal övezett, olykor a népköltési alkotásokban a kultúrhérosz szerepével is fölruházott, legkiemelkedőbb patei király, Liongo Fumo. (A beszélő név egyik megközelítő jelentése 'Vezérlő Lándzsa'. A lándzsa, kopja, dárda számos kultúrában jelenik meg uralkodói felségjel szerepében.) Az ő cselekedetei és története körül kristályosodott ki a legteljesebb formában ránk maradt, suzahéli nyelvű epikai ciklus. Magát a hős királyt is több forrás említi különleges tehetséggel megáldott költőként és dalként. E források bizonyos, első tekintetre ellentmondásosnak vagy zavarosnak vélt vagy annak tűnő részei alapján föltételezhetjük, hogy az északi suzahéli központ történelmi színpadán több, különböző korokban élt Liongo nevű uralkodó is szerephez juthatott.

A másik, a muzulmán világban eléggé elterjedt (legtöbbször tudatos) torzítás az iszlám kialakulása vagy az adott helyszínen való megjelenése előtti történések, személyek, társadalmak „utólagos iszlamizálása” (vö. *Szungyata* 'az Oroszlán Fia' nyugat-szudáni, mande etnikai hovatarozású eposzi hősként is szereplő, legendás uralkodó történetének hasonló mozzanataival). Hogyan is lehetne egy időközben muzulmánna vált társadalom alapító hőse egy hitetlen pogány? Hiszen még Dante Isteni színjátékában is csak a pokolban lehet a helye a kereszténység létrejötte előtti korban élt bármely, valamennyire is pozitív történelmi alaknak.

Liongo királyt városának népe istenítette, de ugyanakkor rettegett is tőle. Uralma ugyanis nem volt mentes zsarnoki megnyilvánulásoktól. A vele kapcsolatos népköltési forrásokban, mesékben nem véletlenül köszön vissza többször is az „*akawaudhi mno watu*” ('nagyon zaklatta az embereket') fordulat. Megeshetett, hogy ha valaki valami neki nem tetszőt cselekedett, azt egyszerűen agyonütötte, vagy megtorlasként valamiért a lakosság számára hozzáférhetetlenné tette a kutakat stb. Végző elkeseredésükben az emberek nem egyszer hajtóvadászatot indítottak ellene, amely elől a hátországba, bizonyos jelek szerint a hozzá (talán vér szerint is) közel álló, varázslók hírében járó koisan csoportokhoz menekült. Később mindig visszatért, és minden a régi módon zajlott tovább. Amikor bebörtönözték, hogy kivégezzék, érzelmekkel telített dalaival bővölte el fogvatartóit, és kitört tömlőcéből.

Más megoldás híján az udvaroncok a kultúrájuk által megengedett végső cselhez folyamodtak. A csodás erejű hős ugyanis csak mágikus beavatkozás útján állítható földre az útból: kizárólag valamelyik 'gyermek' (*mtoto wake*) végezhet vele, méghozzá egy, a köldökébe döfött (50–60 cm hosszú) hajóvarró réztűvel. Ebben az aktusban egyszerre több mágikus elem társul egymással: a gyermek tör az apa életére varázseszközzel fölfegyverkezve; a köldök (vö. pl. Buddha köldöknézésével) mágikus volta (a köldökszinór az élet forrása); a tű funkciója (a szuahéli gazdaság legfontosabb eszközeinek egyikét, a tengerjáró hajó palánkját varrják vele) és anyaga: a vasműves bantu és kusita csoportok szemében különleges tulajdonságokkal rendelkező, varázserejű réz.

A legkülönösebb mozzanat ebben a komplexumban az áldozat és a merénylet közötti rokoni kapcsolat. A gyermek (*mtoto*) fogalma itt bizonyára az osztályozó rokonsági rendszer elveinek megfelelően értelmezhető. Amennyiben a *mwana* 'valaki gyermeke/kicsinye' szerepelne helyette, akkor valós apa–fiú kapcsolatra gondolhatnánk. Így azonban nagy valószínűséggel párhuzamos unokaöcsre, adott esetben az eltávolítandó uralkodó öccsének fiára gyanakodhatunk.

Hitelesnek tekinthető történelmi ismeretek szerint Liongo életére és pozíciójára valójában egyik testvére, esetleg unokatestvére, bizonyos Mringwari tört. Liongo tehát, legalábbis valamelyes mértékben, Claudius szerepében jelenik meg, míg a *mtoto* nem más, mint egy kelet-afrikai „fiók-Hamlet”. Az őt felbérló összeesküvők ugyanis magával a trónussal kecsegtetik. Ha ez valós ígértet lenne, akkor – a viszonyrendszer vargabetűinek figyelmen kívül hagyása mellett – végül is az apajogú, apai ági leszármazás elvét alkalmazó rendszer érvényesülne. Fekete „Hamletcskénket” azonban a megbízói (természetesen) idejében elteszik láb alól. Ily módon végül mégis a régi rend képviselője, az „apagyilkosságra” bujtogató (unoka)öcs, az új erkölcsi és jogi elvek szerint bitorló Mringwari, a régi, anyaági rokonsági rendszer szerint viszont törvényes utód lesz a tényleges uralkodó.

A szuahéli nyelvű Patei Krónika, amely lényegét tekintve nem egyéb az an-Nab(a)hani uralkodóház annotált genealógiájánál, számos példával szolgál a fentiekhez hasonló rokoni viszálykodásokról és a belőlük fakadó konkrét konfliktusok (olykor drasztikus) megoldásáról (száműzetés, fizikai megsemmisítés, hatalomból történő kiszorítás és belső, személyes elszigetelés stb.). A mindenkor elűzött vetélytársak viszont nemegyszer új városokat alapítottak, és azok élére leszármazottaik képében állítottak, általában már az apaági rendszer szabályainak megfelelően működő uralkodói dinasztiákat.

5. Ezek után tekintsük át vázlatosan a szuahéli rokonsági terminusok jelentését és alkalmazását.

Egy (többnyire a legközelebbi rokonokat/családtagokat jelölő) részük grammatikai szempontból az állatok névszóosztályához (a legtöbb leíró nyelvtan szerint az 5. osztályhoz) tartozik. Ennek magyarázata az is lehet, hogy esetleg a szuahéli szókészlet olyan ősi rétegeiből származnak (vagy idegen eredetűek), hogy már a bantu névszóosztályok végleges kialakulását és megszilárdulását megelőzően kikristályosodhattak, ill. abba nem jelentésük, hanem morfológiai mutatóik alapján illeszkedtek be.

Például: *baba* 'apa', *mama* 'anya', *binti* 'leány(a valakinek)', (az arab *bin* szó a szuahéli köznyelvben napjainkban nem szerepel 'fiú/valakinek a fia' értelemben), *bibi*

'feleség', 'tiszteletre méltó hölgy', 'asszony', 'nagyanya', *babu* 'nagyapa' (és egyben idősebb férfi megtisztelő megszólítása is). Ezek mind arab eredetű jövevényszavak, és a szuahéli nyelvből ma már pontosan nem ismert (és mindeddig nem is rekonstruált) bantu rokonságneveket szoríthattak ki.

Bantu eredetű rokonságnevek ugyanebben a kategóriában: *ndugu* (–) 'testvér' ('fivér' és 'nővér' egyaránt), *dada* (–) 'nőtestvér', (*dada mkubwa* 'idősebb nővér', *dada mdogo* 'húg'), *kaka* (–) 'fivér' (*kaka mkubwa* 'báty', *kaka mdogo* 'öcs'). Mind a nőtestvér, mind a fivér fogalmát jelölő, az egónál idősebb vagy fiatalabb testvérek egyaránt megnevezhetők az idősebbet jelentő *mkubwa* (wa-) (szó szerint 'nagy'), ill. *mdogo* (wa-) (szó szerint 'kicsi') szókkal, amelyekhez ilyenkor csatlakozik a megfelelő birtokos névmás; pl.: *mkubwa wangu* 'néném' vagy 'bátyám', *mdogo wako* 'húgod' vagy 'öcséd'. (Az eddig felsorolt rokonságnevek alapalakjainak nincs morfológiai eszközökkel megkülönböztethető többes számú alakja, ezt jelzi a zárójelben lévő – jel.)

A következők, vérrokonokat vagy házastársakat jelölő elnevezések az emberek osztályához (1. névszóosztály) tartoznak: *mjomba* (t. sz.: wa-) '(anyai) nagybácsi'; *mjukuu* (wa-) 'unoka', 'dédunoka', (férfiági) 'unokaöcs'; *mume* (t. sz. *waume*) 'férj' (nem ritkán *bwana* 'úr', *bwana wangu*, *b/w/anangu* 'uram'); *mke* (wa-) 'feleség'; *mtoto* (wa-) 'gyermek' (általában); *mwana* (t. sz. *wana*) 'valakinek a gyermeke/kicsinye' (gyakrabban fiúra, ritkábban lányra, esetenként állatkölyökre vonatkozóan).

A férj vagy a feleség fivérét vagy nőtestvérét jelölő *shemeji* (–) terminus megközelítőleg megfelel a mai magyar köznyelvben használt *sógor*, *sógornő*, *sógorasszony* szók jelentésének. Nemek és életkor szerint azonban csak nehézkes körülírással „osztályozható”.

A *shangazi* (–) rokonságnév leggyakrabban az apa valamelyik nőtestvérének megnevezésére/jelölésére használatos. Terjedőben van az általános 'néni', 'néném' udvarias megszólítás szerepében is. Ilyenkor általában fiatalok, többnyire férfiak, fiúk alkalmazzák náluk idősebb hölgyekkel szemben.

A *mkwe* (wa-) forma a *mke* (wa-) 'feleség' szóból vezethető le. Leggyakrabban a *mama mkwe* 'anyós', és *baba mkwe* 'após' értelemben találkozhatunk vele, de az osztályozó rokonsági rendszer maradványaként előfordulhat más rokonságnevekkel összekapcsolva is. Például: *ndugu mkwe* 'testvér az após vagy az anyós révén' (kb. 'sógor'), *dada mkwe* (*mkubwa* vagy *mdogo*) – '(idősebb vagy fiatalabb) nőtestvér az após vagy az anyós oldaláról' stb. (A mai magyar köznyelv nem ismer ezekhez hasonló, az említett személyes viszonyokat megkülönböztető elnevezéseket). A *mtoto*–*mwana*–*binti mkwe* elnevezések 'meny', ill. 'vő' jelentéssel bírnak. A *mkwe* kategóriában a matri- ill. patrilateritás nem játszik megkülönböztető szerepet.

Részben az osztályozó rokonsági rendszer maradványának, részben a többnejűség velejárójának/következményének tekinthetjük az 'édesanya' és (ritkábban) 'édesapa' jelentéssel rendelkező *mama mzazi* szó szerint 'szülőanya' és *baba mzazi* 'szülőapa', 'nemzőatya' formákat. A szülők gyűjtő elnevezése *wazazi*. Az utóbbi alakok a *-zaa* 'szül' igére vezethetők vissza. Hasonlóképpen a többnejűség és/vagy osztályozó rokonsági rendszer máig élő hatására utal a *ndugu* (ya, za) *tumbo moja* – kb. 'egyhasi testvér' formula, amelybe a *ndugu* szó helyére beilleszthető a *kaka* vagy a *dada* terminus is.

Koronként és helyenként változó mértékben fordul(t) elő a szuahéli család kereteiben a *leviratus* és a *sororatus* intézménye is. Ennek megfelelően szólíthatták a mindenkori

háztárs megfelelő, idősebb vagy fiatalabb, különböző nemű testvéreit a *bwana mkubwa* 'nagy úr', *bwana mdogo* 'kis úr', *bibi mkubwa* 'nagy asszony', 'nagy feleség', *bibi mdogo* 'kis asszony', 'kis feleség' megnevezésekkel is (vö. pl. a férj öccsének Erdélyben korábban ismeretes 'kisebbik uram' megszólításával). A szülők testvéreinek vagy a háztárs szülei testvéreinek *mama mdogo/mkubwa*, ill. *baba mdogo/mkubwa* (kb. 'kisebbik/nagyobbik anyám', 'kisebbik/nagyobbik apám') megszólítása csupán formai analógiát/hasonlóságot mutat az előző terminusokkal.

A házasság (*ndoa* (-)) a muzulmán szuahéli kultúrában nagyon fontos intézmény. Vele kapcsolatban azonban nem minden tekintetben tartják és tartatják be az iszlám e téren meglehetősen szigorú szabályait. A nyitottabb szuahéli világ ismeri és tűri a 'kedves', netán 'szerető' (*mpenzi* (*wa-*)) fogalmát és jelenségét; a szó a *-penda* 'szeret', 'kedvel' igéből származik. A terminus azonban inkább csak vonzalomra, ismeretségre utal, nem föltételez nemi kapcsolatot. Komolyabb elkötelezettség rejlik a kb. 'menyasszony' ill. 'völegény' jelentésű *mchumba* (*wa-*) fogalom mögött, nyelvi alapja ugyanis a *chumba* (*vy-*) 'szoba', 'lakrész' szó. Olyan személyt jelöl tehát, aki már beléphet, netán bejáratos lehet választottja szobájába. A házasság ugyan erős kötelék, azonban nem fölbonthatatlan: az arab eredetű *talaka* (-) (kb. 'válás', 'szakítás') szó háromszori kimondásával (rendszerint a férj) kezdeményezheti a házastársi kapcsolat fölbontását.

A közelebbi rokonok kisebb-nagyobb számú személyt magába foglaló családba tömörülnek. Ennek a közösségnek a jelölésére szolgálhat az arab eredetű *jamaa* (-) kb. 'gyülekezet' és a latin *familia* (-) szó egyaránt. A *jamaa* jelentésmezeje szerteágazóbb: jelentheti a családi közösség bármely tagját, kb. 'rokon' értelemben, de szerepelhet közeli barát, társ, társaság, közösség, nemzetség, mindezek tagja stb. jelölőjeként is. Vele párhuzamosan, valamivel szűkebb értelemben, lényegében csak a valódi rokonság, rokonok jelölője az *ukoo* (sg.) 'származás', 'család(fa)', 'rokonság', 'rokoni kapcsolat', 'családtag' stb. értelemben. Az *ukoo* a hagyományos társadalomban a *mji* (*mi-*) településegység, 'porta' lakóinak összessége is. A két terminus alkalmasint szinonimákként is szerepelhet, más szóval meghatározott körülmények között váltakozhat egymással. Az *ukoo* 'nemzetség' értelemben is fordítható magyarra. Számos (nem mindig meghatározott számú) *ukoo* alkotja a 'törzs'-et (*kabila* (*ma-*)), és végső soron a törzsekből épül föl a 'nemzet' (*taifa* (*ma-*)).

Az *utani* (sg.) sajátos, a fentiek közösségtípusok közül egyikhez sem föltétlenül tartozó, lényegében idegen személyekkel vagy embercsoportokkal kötött, mégis meglehetősen szoros kapcsolat, hasonlítható az angolban *joking relationship* terminussal megnevezett fogalomhoz. A mindkét szövetségre lépő fél részéről hozzá tartozó személyek (*mtani* (*wa-*)) komoly kötelezettségeket vállalnak egymás bármikori, esetleg saját érdekeiket is sértő megsegítésére. Az egyén a vele ilyen kapcsolatban álló *mtani*-ra nemegyszer a legközelebbi rokonainál is jobban számíthat a bajban.

Egyes szuahéli rokonságnevek használata vagy értelmezése terén megfigyelhetők olyan sajátosságok, a magyar (európai) normáktól eltérő mozzanatok, funkciók és értelmezési lehetőségek, amelyek (más alkalommal) szintén bővebb kifejtést érdemelnek.

Irodalom

- Abdulaziz, Mohamed Hassan. 1979. *Muyaka. 19th Century Swahili Popular Poetry*. Kenya Literature Bureau. Nairobi.
- Allen, James de Vere 1993. *Swahili origins. Swahili culture and the Shungwaya phenomenon*. Eastern African Studies. London–Nairobi.
- Finnegan, Ruth 1970. *Oral literature in Africa*. Oxford University Press. London.
- Füssi Nagy Géza 1984. The ethnic situation in East Africa and the folklore figure of Liongo Fumo. *Artes Populares* 10–11. Budapest.
- Harries, L. 1962. *Swahili Poetry*. Oxford University Press. London.
- Jahn, J. 1961. *Muntu: the new African culture*. New York.
- Knappert, Jan 1979. *Four Centuries of Swahili Verse. A literary history and anthology*. London–Nairobi–Lusaka–Ibadan.
- Knappert, Jan 1983. *Epic poetry in Swahili and other African languages*. Brill. Leiden.
- Miszjugin, Vjacseszlav Mihajlovics. 1966. *Szuahilijszkaja hronyika szrednyevkovogo goszudarsztva*. *Africana* 6. Leningrád.
- Miszjugin, Vjacseszlav Mihajlovics. 1971. *Zamecsanyija k sztaroszuahilijszkaj pizmennosztvi*. *Africana* 8. Leningrád.
- Miszjugin, Vjacseszlav Mihajlovics. 1972. *Szocialnoje szogyerzsanyije legendi o Liongo Fumo*. *Africana* 9. Leningrád.
- Nurse, Derek–Spear, Thomas. 1985. *The Swahili. Reconstructing the history and language of an African society, 800–1500*. Philadelphia.
- Olderogge, Dmitrij Alekszejevics. 1972. *Ob izucsenyii eposza narodov Afriki*. *Africana* 9. Leningrád.
- Tolmacseva, M. 1972. *Normi naszledovanyija goszudarsztvennoj vlasztvi u zindzsej*. *Africana* 9. Leningrád.
- Velten, Carl 1907. *Prosa und Poesie der Suaheli*. Berlin.
- Zukov, Andrej Alekszejevics. 1983. *Lityeratura, jazik i kultura szuahili*. Leningrád.
- Zukov, Andrej Alekszejevics. 1984. On two sides of Swahili folklore. *Artes Populares*, 10–11. Budapest.

B. GERGELY PIROSKA

A KISKATI BECENÉV ÉS TÁRSAI KALOTASZEGEN

1. A címben jelzett és a hozzá hasonló beceneveket a szakirodalom az összetétellel keletkezett becenevek típusába sorolja. Erről Hajdú Mihály a magyar becézőneveket áttekintő és rendszerező munkájában a következőket írja: „A kedveskedésnek régi és általános szokása, hogy a keresztnévvel vagy becenévvel együtt használják a *kis* melléknevet” (HAJDÚ 1974: 177, 2003: 717). Noha az összetétellel alakult beceneveknek egyéb altípusaira is találhatók példák (i. h.), a leggazdagabbnak és legelterjedtebbnek kétségtelenül a *kis* jelzővel alakult becenevek mutatkoznak. Hajdú a mai magyarországi előfordulási területek közül a Sopron környéki és főleg az Őrség vidéki gyakoriságát emeli ki, műve adattári része alapján azonban még Eger is idesorolható, ahonnan szintén több ilyenfajta becenevet is idéz. Történeti múltját e becenévtípusnak a XVIII. századig nyomozza vissza, ekkor viszont a kelet-magyarországi részen, Békésben látszott honosnak. Ezt kapcsolatba hozhatónak látja Szabó T. Attila korábbi kutatásaival, amelyekben elsőnek szentelt figyelmet e becenévtípusnak, történeti és legújabb kori jelenlétének az erdélyi nyelvterületen, valamint azoknak az alakváltozati és funkcionális fejleményeknek, amelyek egyes egyedeikben végbementek (SZABÓ T. 1944/1970: 318–322, 1957/1970: 328–329, 1968: 52–55). Már legelső ilyen vonatkozású, *Kisanna*, *Kisó* című közleményét főleg kalotaszegi falvakból való, zömmel XIX. századi történeti adatokra alapozza, de már itt kiterjeszthetőnek tartja e névtípus régiségbeli határait a Közép-Szamos vidékére, sőt ettől távolabbi területek felé mutató nyomokra is utal (1944/1970). Következő idevágó tanulmányában – A *Kisanna* névtípus a régiségben (1957/1970) – e névtípus egyik képviselőjének, a *Kisanna* beceneveinek meglétére már a XVI. századtól és a keleti magyar nyelvterület számos részéről, így Kolozsvárról és Tordáról, valamint környékükről, de a távolabbi Désről, Abrudbányáról, a Nyárad mentéről és a Székelyföldről, sőt családnévként (*Kiskati*) a moldvai csángóság nevei közül mind időben, mind térben bizonyítható. A becézőnévtípusok történetére vonatkozóan nagy jelentőségű könyvében – A kolozsvári becenevek a XVI-XIX. században (1968) – szintén e névtípus számos egyedének meglétét igazolja történeti adatokkal mind a női, mind a férfinevek köréből. Mindez a *kis* előtagú összetétellel alakult becenévtípust legalábbis a XVI. századtól élő és főképpen a keletibb magyar nyelvterület nagy részén elterjedt becenévfajtának mutatja.

2. Kalotaszeget nemcsak az innen feltárt történeti adatok, hanem a mai névhasználat alapján is e becenévtípus egyik, sőt talán egyik legerősebb területi gócnak tekinthetjük. A teljes élő kalotaszegi személynévanyag adattárának becenévi részlege (melynek gyűjtését az 1960-as években végeztem, feldolgozására azonban csak mostanában kerül sor) ugyanis kivétel nélkül mind a 32 kalotaszegi településről számos ilyenfajta becenév használatát tükrözi mind a női, mind a férfi becenevek körében.

Ünnepeltünkre tekintettel ezúttal a nőkre vonatkozókat fogom bemutatni gyakoriságukra, a tájegységen belüli területi előfordulásaikra, nemzedéki megoszlásukra vonatkozó adatokkal, elemezve alaki és funkcionális sajátosságait is.

Első helyre a *Katalin* név *Kiskati* és *Kiskata* becézőjét kell tennünk, nem csupán ünnepeltünk előtti tisztelgésből, hanem mert gyakorisága és elterjedtsége szerint is ez illeti meg, amint az alábbi táblázat szemlélteti:

Becenév	Előfordulás helye ¹	Idős nemz. ²	Középkorú nemz.	Fiatalok	Gyermekek	Összesen
Kiskati	V	2	1	3	7	13
	KSzK-Zt	–	1	2	5	8
	ND	–	–	–	4	4
	It	2	2	–	–	4
	KD	–	–	–	3	3
	Bt	–	–	–	3	3
	M	–	–	2	1	3
	Ny	–	–	–	2	2
	VA	–	2	–	–	2
	Zs	–	–	–	2	2
	Kk	–	2	–	–	2
	Np	–	–	1	1	2
	GyV	–	1	–	1	2
	K	–	–	1	–	1
	Kf	1	–	–	–	1
	T	–	–	–	1	1
	Bá	1	–	–	–	1
	Mk	–	1	–	–	1
Összesen		6	10	9	30	55

Kiskata	BH	7	8	2	1	18
	KSzK-Zt	–	–	1	7	8
	Zs	–	–	–	3	3
	Ny	–	–	–	3	3

¹ Az előfordulás helyét a kalotaszegi települések betűrövidítései jelzik. Ezek altájegységenként a következők: **Felszeg:** GyM – Gyerőmonostor, MV – Magyarvalkó, KD – Kalotadamos, KSzK-Zt – Kalotaszentkirály-Zentelke, Mk – Magyarókerke, Jt – Jákótelke, Ny – Nyárszó, S – Sárvár, Kf – Körösfő, BH – Bánffyhunyad, MB – Magyarbikal, K – Ketesd; **Alszeg:** VA – Váralmás, B – Bábony, F – Farmas, Zs – Zsombok, Kp – Kispetri, Sz – Sztána, Np – Nagypetri; **Kapusmente:** Kk – Kiskapus, NK – Nagykapus, GyV – Gyerővásárhely; **Nádasmente:** It – Inaktelke, J – Jegénye, E – Egeres, EGgy – Egeres-Gipszgyár, Bt – Bogártelke, ND – Nádasdaróc, M – Mákófalva, T – Türe, Mé – Méra, V – Vista, Szu – Szucság, Bá – Bács.

² Az idős nemzedékbe az 50 éven felülieket, a középkorúak közé a 30–50 éveseket, a fiatalokhoz a 15–30 éveseket, a gyermekekhez a 15 éven aluliakat soroltam.

	GyV	–	2	–	–	2
	Kk	–	–	1	1	2
	MV	–	1	–	–	1
	Zs	–	–	–	1	1
	NK	–	1	–	–	1
	S	–	–	1	–	1
Össz.		7	12	5	16	40

Két Nádas menti településen a *kicsi* is szerepel előtagként:

Kicsikati	It	2	–	–	–	2
	V	1	–	–	–	1
Összesen		3	–	–	–	3

A *Katalin* más becenevei közül ritkán a *Kató*, a *Katica* és a *Tata* bővül még *kis* előtaggal egy-egy településen.

Kiskatica	GyV	–	1	–	–	1
Kiskató	MB	–	–	1	–	1
	It	–	1	–	–	1
Kistata	Zs	–	–	–	1	1
Összesen			2	1	1	4

A *Katalin* a második leggyakoribb keresztnév Kalotaszegen, a nők negyede ezt viselte a felmérés idején, közülük 4,5%-nál fordult elő a *kis*-sel (*kicsi*-vel) összetett becenévtípus. A különböző korú, de egy időben élő nemzedékek mindenikében van e becenévnek többkevesebb viselője. A *Kiskati* a legfiatalabbak körében fordul elő legtöbbször, és az idősödés arányában csökken viselőinek száma. A *Kiskata* szintén főleg a gyermekeknél a leggyakoribb, de ugyanennyien viselik a középkorú és az idős nemzedékben együttvéve. A *Kicsikati* határozottan az idős nemzedékhez, a *Kiskató* és *Kiskatica* pedig a középkorúakhoz kötődik. A *Kistata* (mely a *Katalin* egyik ritka kalotaszegi becézőjéből, a *Tata* becenévből alakult ki) egyetlen viselője gyermek.

Nagyságrendben az *Anna* keresztnév e típusú becézői következnek.

Becenév	Település	Idős	Közép- korú	Fiatal	Gyermek	Összesen
Kisanna	VA	1	1	–	2	4
	MV	3	1	–	–	4
	GyM	3	1	–	–	4
	BH	2	2	–	–	4
	S	2	–	–	–	2
	MB	–	2	–	–	2
	KSzK-Zt	1	1	–	–	2
	GyV	–	1	–	–	1
	Kp	–	–	–	1	1
	NK	–	–	1	–	1
	Mk	–	1	–	–	1
Össz.		12	10	1	3	26

Kicsi előtagú változatát egyetlen településen találtam meg:

Kicsianna	Ny	–	–	1	–	1

Az alapsnévfórmán kívül két becealakhoz kapcsolódik még *kis*, illetve *kicsi* előtag: valamelyest gyakrabban a bizonyos mértékig önállósult *Kisó*-hoz és egyetlen előfordulással a *Nina*-becézőhöz.

Kiskisó	ND	–	–	–	1	1
	T	–	–	1	–	1
	M	–	–	1	–	1
	Mé	–	1	–	–	1
Összesen		–	1	2	1	4

Kicsinina	Szu	–	1	–	–	1

A Kalotaszegen gyakoriság szerint harmadik helyen álló *Anna* keresztnév viselőinek 2,3%-ánál találkozunk a szóban forgó becenevtípussal.

A nemzedéki megoszlás lényegesen különbözik a megelőző névcsoportétól. A főváltozatnak tekinthető *Kisanna* ugyanis az idős és a középkorú nemzedékre jellemző, a fiatalabbaknál alig-alig fordul elő annak ellenére, hogy az alapsnév népszerűsége csak mérsékelt csökkenést mutat az ő körükben. Lehetségesnek tartom, hogy elavulásához, kialakulóban lévő öreges hangulatához régisége is hozzájárul, mely az elmúlt nemzedékekre vonatkozólag él a kalotaszegi névhasználók emlékezetében.

Az *Anna* sajátosan kalotaszegi *Kisó* becenevéből³ (erre nézve l. Szabó T. Attila fentebb hivatkozott közleményét) alakult *Kiskisó* viszont már inkább a fiatalabbak körében bukkan

³ Az *Anna* keresztnév *Kisó* beceneve Szabó T. Attila megállapítása szerint a *Kisanna kis* előtagjára rövidült alakjából -ó képzővel keletkezett (1944/1970: 321), tehát leíró szempontból már nem

fel néhány helyen. A *Kicsi* előtagú ritka változatoknak a 30–50 évesek közt van egy-egy viselője.

E becenévtípusnak az *Erzsébet* névhez tartozó változatai a soron következők nagyságrendben. Leggyakoribb változata a *Kiserzsi*, egyszeri előfordulása a *Kiserzsika*.

Becenév	Település	Idős	Középkorú	Fiatal	Gyermek	Összesen
Kiserzsi	VA	–	2	–	1	3
	NK	–	1	–	1	2
	It	–	2	–	–	2
	Kp	–	–	–	2	2
	V	–	–	1	1	2
	Zs	–	1	–	1	2
	Kk	–	–	1	0	1
	Kf	–	–	–	1	1
	KSzK-Zt	–	–	1	0	1
Kiserzsika	Kk	–	–	–	1	1
Össz.		–	6	3	8	17

A *Kicsi*-előtagú változat csak egyetlenegyszer fordul elő.

Kicsierzsi	KSzK-Zt	–	–	1	–	1

A *Kispendzsi* csak a Kalotaszeg Nádas menti részére jellemző *Pendzsi* becenévvel alakult.

Kispendzsi	Mé	1	–	–	–	1
	V	–	–	1	–	1
Összesen		1	–	1	–	2

A *Kisbendzsa*, *Kisböske* becenevet egy-egy személy, a *Kisbözsi*-t ketten viselik egy-egy településen.

Kisbendzsa	VA	–	1	–	–	1
Kisböske	Bt	–	–	–	1	1
Kisbözsi	Bt	–	–	–	2	2
Összesen		–	1	–	3	4

Kalotaszegen a legtöbb viselője az *Erzsébet* keresztnévnek van, az első helyen áll a női nevek rangsorában, ehhez képest a *Kis/Kicsi* előtagú összetett becenevek 0,85%-os

tartozik az összetett becenevek közé, noha kétségtelen, hogy az utóbbiak analógiája közreműködött létrejöttében. Az összetett típus tagjaként ezért itt nem tárgyalom (másképp HAJDÚ 2003: 717).

arányával elmarad mind a *Katalin*, mind az *Anna* név ilyen becenévformái mögött. Ennek okát talán abban kereshetjük, hogy más becenévajtákban ez a keresztnév rendkívül gazdag Kalotaszegen is, s ezekkel osztozva kevesebb viselő jut e becenévtípusra.

A főváltozat, a *Kiserzsi* csak az időseknél hiányzik, az ennél fiatalabb nemzedékben jelen van, legnagyobb számban a gyermekeknél. Csak náluk jelentkezik a *Kiserzsika*. Ugyanez érvényes a *Kisbőzsi*, *Kisböske* változatokra is. Az idősök körében egyedül a *Kispendzsi* található meg egyetlen személynél, de máshol feltűnik egy fiatakorúnál is. A ritka becenévből alakult *Kisbendzsa* változatot a fiataloknál nem, csak egy középkorú személynél találtam meg.

Kicsi előtaggal e névcsoportban egyetlen becenév: *Kicsierzsi* fordul elő egyetlen fiatakorú személynél.

Az eddig tárgyaltaknál jóval szerényebb e becenévtípus az *Ilona* keresztnévvel kapcsolatban.

Kisilona	M	1	1	–	–	2
	BH	–	1	–	–	1
Összesen		1	2	–	–	3

Az alapnéven kívül még egy-egy becealakból származó változata van: *Kisili* és *Kisilus*.

Kisili	ND	–	–	–	1	1
Kisilus	VA	–	1	–	–	1
Összesen		–	1	–	1	2

A Kalotaszegen gyakoriságban negyedik helyen álló *Ilona* keresztnévűeknek egészen kicsi hányadánál: 0,56%-ánál használják a *kis*-sel összetett beceneveket. Az alapnévből alakultak a két idősebb nemzedék tagjaira, a becenévformákból eredők közül az egyik: a *Kisilus* szintén ehhez a nemzedéki csoporthoz tartozó személyre vonatkozik, egyedül a *Kisili* jelentkezik egy gyermeknél.

Ennek a becenévtípusnak eddig bemutatott képviselői mind a Kalotaszegen hagyományos keresztnevekhez, illetve ezek becealakjaihoz kötődtek, s a *Kis/Kicsi* előtagú összetett becenevek zömét is ezek alkotják. Találtam azonban néhány itt kevésbé hagyományos névvel alakult példát is, amely jelezheti e becenévalakulási mód elevenségét, analógiás továbbterjeszkedését. Azonban mindössze csak négy ilyen példára hivatkozhatom:

Kiséva	Kf	–	–	1	–	1
Kismarika	J	–	–	–	1	1
Kispiri	Jt	–	–	–	1	1
Kiszsuzsa	E	1	–	–	–	1
Összesen		1	–	1	2	4

A négy előfordulásból három gyermekekre, illetve egy fiatalra vonatkozik, a *Kiszsuzsa* nevet viszont az idős nemzedék egyik tagja viseli egy olyan településen (Egeres), melynek

névállománya a Kalotaszegen szokásostól némileg eltér (a *Zsuzsánna*, *Zsuzsa* név sem tartozik a Kalotaszegen szokásos női nevek közé).

Összegezve: Kalotaszegen a nők körében 24-féle *Kis/Kicsi* előtagú összetett becenevet lehetett kimutatni a vizsgált időszakban, ha ezt egybevetjük azzal a 23 hasonló alakulásmódú női becenevcsoporttal, amely 10 (9 magyarországi, 1 bukovinai) tájegységről gyűlt össze (HAJDÚ 1974: 178, 2003: 717), igazoltnak tekinthető, hogy Kalotaszeg valóban e becenevtípus egyik vagy esetleg legerősebb góca. Ehhez kapcsolódva megemlítem, hogy az itt nem tárgyalt férfinevek között e becenevcsoport egyedeinek száma a női csoporténál is jóval nagyobb (45).

Minden nemzedékben vannak viselőik, egyes egyedei inkább az idősebbek, mások a fiatalabb nemzedékben szerepelnek. Ennek alaki és funkcionális összefüggésekre visszavezethető okaira az alábbiakban fogok kitérni.

3. Ennek az összetett becenevfajtának az alaki típusait főképpen az utótag, kisebb mértékben az előtag alapján lehet meghatározni. Az utótag lehet a keresztnév alapalakja (pl. *Kisanna*, *Kisilona*) vagy a keresztnév többféle becealakja (pl. *Kiskati*, *Kisböske* stb.) Az előtag vagy a *kis* melléknév vagy szinonimája: a *kicsi*.

Utótagként a keresztnév alapalakja csak három becenevben tűnt fel: *Kisanna*, *Kisilona* és *Kiséva*. Az első kettőben az alapnévforma dominanciájának – úgy vélem – több motivációja is van. Amellett, hogy mindkettő zömmel az idős és középkorú nemzedékben jelentkezik (köztudott, hogy a becealakok használata az életkor előrehaladtával csökken), a *Kisanna* formát századok óta hagyományozódó volta is támogatja. Szabó T. Attila a XVI–XIX. századból bőséges példatárat állított róla össze (1957/1970: 1968: 323–327, 52–54), a *Kisilona*-ra ellenben történeti adatok még nem kerültek elő. Számításba vehető viszont egy leíró tény is, az, hogy mindkét keresztnév viselői, de különösen az Ilonák gyűjtésem idején viszonylag nagyobb arányban a keresztnévük alapalakját és nem valamelyik becenevi formáját használták, s ezért is keletkeztek a *kis*-sel összetett formák belőlük (a keletkezésmódról alább a funkcionális kérdéseknél még lesz szó). Ugyancsak e becenevtípus elsődleges funkciójával függ össze, hogy a Kalotaszegen újabban divatba jövő *Éva* név egyszeri felbukkanása e becenevtípusban szintén az alapalakot tartalmazza.

Messze túlnyomó többségben tehát becealakok fordulnak elő utótagként e becenevtípus női csoportjában. A sokféle becenevvel rendelkező női nevek (Kalotaszegen például a *Katalin* és az *Erzsébet*) becealakjai közül vagy a legáltalánosabb használatúak (pl. *Kati*, *Kata*, *Erzsi*), vagy a ritkaságuknál fogva feltűnőbbek (*Bendzsa*, *Nina*, *Katica* stb.) épülnek bele az összetett becenevekbe. A funkcionális sajátosságok azonban ebben is közrejátszanak.

Az előtag e névtípus legtöbb egyedében a *kis* melléknév, mely jelzője (nemcsak alakilag, hanem funkcionálisan is) az utótagként álló névnek. Sokkal kevesebb az olyan összetett becenev, melyben a *kicsi* tölti be ezt a szerepet (*Kicsikati*, *Kicsierzsi*, *Kicsianna*, *Kicsinina*). Bár csak néhány névegyed képviseli ezt az alaki típust a női nevek körében (a férfiaknál valamivel több van), mégis valamennyire jellemző Kalotaszegre, hiszen a magyarországi tájegységekről egyedül az Őrségből mutatható ki egy-két *tics* (<*kicsi*) alakváltozatú egyed (HAJDÚ 2003: 717).

4. A *kis*-sel összetett becenevek keletkezés módjával összefüggő funkciókról először Szabó T. Attila és éppen Kalotaszegről kapott információi alapján nyilatkozott (1944/1970: 320, 1957/1970: 328). Eszerint az olyan közösségekben, ahol a névöröklés apáról fiúra, anyáról leánygyermekre erős és általános – ilyen például Kalotaszeg –, gyakori az azonosnevűség egy családon belül. A megkülönböztetés általában különböző névváltozatokkal, leginkább eltérő becenévformákkal történik, többek közt úgy, hogy ha az anyát például *Kati*-nak vagy *Erzsi*-nek hívják, leánya a *Kiskati*, *Kiserzsi* stb. megkülönböztető, egyben becenévformát kapja. Saját tapasztalataim a gyűjtés idején ezzel mindenben megegyeztek: a legtöbb *kis*-előtagú becenévű személynek az anyja a név utótagjának kereszt/becenévét viselte. E becenévtípusnak tehát az előtag közszoói jelentésének besugárzásából adódó valódi becejellege mellett hangsúlyozottabb a megkülönböztető szerepe, mint esetleg más alakulásmódú beceneveké (a becenevek megkülönböztető szerepét ugyanis a névtan általánosságban is számon tartja).

A nemzedéki előfordulás azonban azt is bizonyította, hogy az együtt élő azonosnevűség megszűnése után is – például az idős nemzedékben – használatban maradhatnak az ilyen típusú nevek, s ez bizonyos mértékű önállósulásukra, alaki tömbösödésükre vall. Különösen leggyakoribb és leghagyományosabb egyedeikre (*Kisanna*, *Kiskati*, *Kiserzsi*) nézve figyelhető meg ez. A Szabó T. Attilától felsorakoztatott történeti adatokban pedig még arra is találunk példát, hogy a *Kisanna* nevű leánygyermek anyjának a neve nem *Anna*, hanem *Erzsébet* vagy *Kata* volt (mindkét példa a kalotaszegi Magyarokerekeről való a XVIII., illetve a XIX. századból (1944/1970: 318). A mai névanyagban az ilyen esetek száma viszont elenyésző.

Azt viszont csak egy (sajnos még nem létező) magyar becenévarchívumból lehetne megtudni, vajon e becenévtípusnak hol akad még a kalotaszegihez hasonló gazdagságú párja.

Irodalom

- Hajdú Mihály 1974. Magyar becézőnevek (1770–1970). Akadémiai Kiadó. Budapest. 177–178.
 Hajdú Mihály 2003. Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó. Budapest. 717.
 Szabó T. Attila 1944/1970. *Kisanna*, *Kisó*. In: Szabó T. Attila: Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek. I. Kriterion Könyvkiadó. Budapest. 318–322.
 Szabó T. Attila 1957/1970. A *Kisanna* névtípus a régiségben. In: Szabó T. Attila: Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek I. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 323–329.
 Szabó T. Attila 1968. A kolozsvári becenevek a XVI–XIX. században. Nyelvtudományi Értekezések 59. Akadémiai Kiadó. Budapest. 52–56.

HAVAS FERENC

DUNS SCOTUS, A NYELVI REALISTA

A középkor évszázadokig tartó nominalizmus–realizmus vitájában, mely igen sok tekintetben nyelvfilozófiai kérdéseket is feszegetett, különös hely illet meg egy ritkábban emlegetett skolasztikus filozófust, a skót származású Johannes Dunst. 1266-tól (más források szerint 1270-től) 1308-ig élt, Oxfordban és Párizsban tanult, majd Párizsban, Kölnben stb. tanított. Jól ismerhette tehát a vita addigi történetét, ezenkívül franciskánus szerzetes lévén már eleve anti-dominikánus, azazhogy antitomista beállítottságú gondolkodó volt. Aquinói Tamástól való elhatárolódása, ha ez nem vitte is át a realistákéból a nominalisták táborába, mindenekelőtt felfogásának részleteiben érhető tetten – ezek a részletek azonban igen jelentősek, mégpedig nemcsak az előzményekhez viszonyítva, hanem mint jóval későbbi gondolatok anticipációi is. Már önmagában a nyelv kognitív szerepének hangsúlyozása új momentum volt a vitában. Nyelvészszemmel olvasva azonban konkrétabb felismerés úttörőjének is tarthatjuk Duns Scotust: talán ő feszegette elsőként a tartalom és a jelentés megkülönböztetésének még hosszú évszázadokkal később is oly sok bonyodalmat okozó kérdését.

Mint ismeretes, a nominalizmus–realizmus vita az univerzálék (általános jelentésű terminusok) státusa körül forgott. A realisták az univerzálék *ante res*, dolgok előtti létezése mellett kardoskodtak: mind a létező egyedi dolgok, mind az azokról alkotott fogalmak általánossága eme téren és időn kívül, öröktől (Isten elméjében) létező, azazhogy metafizikailag a leginkább reális entitásokból nyerték lényegüket. A nominalisták szerint viszont általános szavaink valóban csak szavak, nevek (*nomina*), az emberi elme alkotja meg őket absztrakció útján, azazhogy csakis a dolgok után, *post res* léteznek. Mindkét tábornak voltak mérsékelt képviselői is. Egyes realisták például, miközben természetesen magukban a dolgokban (*in rebus*) is tételezték az általános jelenlétét, megengedték, hogy az elmebeli általános nem ezek közvetlen tükrözése, hanem az elme munkájának hozadéka. Ugyanígy nominalisták is akadtak, akik nem feltétlenül tagadták az általános objektivitását, csupán ennek transzcendens eredetét, illetve azt, hogy az általános a dolgoktól megkülönböztethető sajátos entitás lenne.

Duns Scotust ezen a skálán valahol középpont találjuk, talán a legmérsékeltőbb realisták közé sorolható. Az általános szerinte is objektíve létezik, mégpedig valamely módon az egyes dolgok mellett (*realitas a parte rei*), mégpedig mint a dolgok közös természete. Ugyanis minden dologra egyszerre jellemző individuális léte és általános természete, lényege, e kettő között csak formális különbség áll fenn. Az általános elmebeli prezentációja azonban bonyolultabb képlet, semmint hogy eme általános természet közvetlen felfogásával magyarázhatnánk. Annál is inkább, mert közvetlenül a dolgoknak csak az egyedisége, ez-sége (*haecceitas*) ismerhető meg.

Ám még ez a közvetlen megismerés sem egy csapásra megy végbe. Duns Scotus legkarakterisztikusabb tétele éppen a dolgok nyelvi és fogalmi kezelése különbségének felismeréséből adódik. Az a képességünk ugyanis, hogy a szavakat helyesen használjuk (*cognitio quid nominis*), megelőzi azt a képességünket, hogy definiálni tudjuk a szó mögött rejlő fogalmat (*cognitio quid rei*). Könnyebb valamit megjelölni, mint megérteni.¹ Ha ez nem így lenne – fejtegeti –, egyetlen nevet sem lehetett volna a dolgokhoz kapcsolni. A helyzet ugyanis az, hogy miközben a beszélő például egy meghatározott kutyáról beszél, magát a *kutya* szót használván osztályozás hajt végre, azaz hogy a kutya általánosságát tételezi, miközben ennek fogalmilag nincsen birtokában. Ami a szó általános vonatkozásait illeti, ezek ilyenkor még legfeljebb csak egy zavaros képzet (*confusum cognitum*) formájában léteznek, oly módon tehát, ahogyan a dolog a névnek megfelelően felfogható. Ez a zavaros képzet Duns Scotusnál természetesen nem hamis, csak még fogalmivá nem emelkedett megismerést jelent. A lényeg tehát az, hogy ha egy dolgot megnevezek, és ezzel *eo ipso* általánosságot (szubsztancialitást) tulajdonítok neki, ezt nem egy előzetes megkülönböztetett fogalom alapján teszem, hiszen ezt az elme még ki sem alakította, hanem valamely homályos képzet kíséretében.

Hogyan teszünk szert erre a bizonyos homályos képzetre? Úgy, hogy elménk, mely ekkor még – mint mondtuk – nem rendelkezik a dolog lényegébe való belátás lehetőségével, a dolog valamely esetleges, másodlagos tulajdonságának megragadásával jelöli a maga számára a kérdéses szubsztancialitást. Így például a *lapis* 'kő' szó ma is arról árulkodik, hogy a kő, eredeti felfogásában, az a dolog, amely felsérti a lábat (*laesio pedis*). Az etimológia – mondja ki a skót filozófus – éppen ezt az alsó fokú megismerést rögzíti, amennyiben feltárja számunkra a nevek bevezetésének módját.²

A nyelv szavaival az egyes dolgokat az érzéki képek szintjén jelöljük meg, de anélkül, hogy világosan tudatában lennénk ez-ségüknek; egyszersmind általánosságukban jelöljük meg őket, ám ez nem a definíció általánossága. Ily módon tehát a dolgokat lehetséges – sőt először nem is lehetséges egyéb módon – általánosságukban megragadni, anélkül, hogy egyszersmind lényegüket is felfognánk. Az ismeret eme alsóbb foka megszerzésének eszköze és közege az emberi nyelv. Magát a lényegét viszont nem lehet homályosan és megkülönböztetés nélkül felfogni.³ Ehhez már az intellektus aktivitása szükséges, melynek eredménye a fogalom, a dolognak lényegében a definíciójánál fogva megragadott általánossága. Duns így a nominalisták legfőbb tételét is beépíti koncepciójába, anélkül azonban, hogy ezzel csorba esné a realizmus alaptételén: a lényeg megelőzi a dolgot és a megismerését. Más ugyanis a lényeg önmagában, s más felismertségében. Sőt, maga az intellektuális fogalomalkotás is disztíngvál a létezőnek általános, mindenre vonatkozó fogalma (*ens communissimum predicabile in quid*) és az „adalékos lényeg” (*ens sicut*

¹ *Distinctius potest aliquid significari quam intelligi. Ordinatio I. 22. 4. (O. O.: 343.)*

² Az ilyesfajta – zömmel persze, mint itt is, fantázia szülte – etimologizálásnak Khrüszipposztól a sztoikusokon át – a Duns Scotushoz Tamásnál nyilván jóval közelebb álló – Augustinusig és követőikig nagy hagyománya volt az ókori–középkori nyelvmagyarázatokban. Ünnepeztünk azonban mindebben nyilván joggal és örömmel fedezi fel a *pars pro toto* szemantikai problematikáját is, melyet maga is oly nagy erudícióval tárgyalt ismert publikációiban.

³ *Ens non potest indistincte et confuse cognosci. I. m. 69. (O. O.: 250).* Ha a mondatot a benne rejlő állítás pozitív fordításában tekintjük, félreismerhetetlenül Descartes „clare et distincte” kritériumának előképére bukkanunk.

additum) között, amelynek nincsen dologi jellege (*quidditas*), például nem a nagyság létezik, hanem csak azok a dolgok, amelyek nagyok. Végso soron azonban, a legmagasabb fokon, a megismerhető (*intelligibile*) és a lényeg (*ens*) egybeesik egymással.

Duns Scotus állásfoglalása a nominalizmus–realizmus vitában tisztán filozófiai szempontból is egyedi változat. Belátásai, különösen a nyelvre vonatkozóak, eljövendő századok felismeréseit jósolják. Realizmusát két alaptétele is erősen korlátozza: egyfelől az általános nála, mint láttuk, nem annyira a dolgok előtt, mint inkább a dolgok mellett létezik (sőt, a dolog egyik legfőbb általánossága éppen ez-sége, lévén minden dolog *ens* + *haecceitas*), másfelől az ember számára megragadható általánosság mintegy az ontológiai univerzáléktól függetlenül jön létre, és ezért a megismerésnek a saját természetéből következő tévedései is lehetségesek. A döntő újdonság azonban Duns Scotus koncepciójában a nyelvi megragadás mint a megismerés alacsonyabb avagy előfoka. A nyelvi megismerés, úgy látszik, más törvényeknek engedelmeskedik, mint a fogalmi, ami potenciálisan a nyelviség önmagában – a gondolkodásról való leválasztottságában – vett értékelésének lehetőségét vetíti előre, ha maga a filozófus nem indul is tovább ezen az úton. Igen fontos az is, hogy a homályos képzet terminusában a hangsúly nem a jelzőn van: a nyelviség illetéknéppen is a megismerésnek egy foka, s ha Duns Scotus idáig nem jut is el, tagadni sem látszik, hogy a nyelv a megismerésnek egyszersmind elengedhetetlen alkotórésze. Ez utóbbi összefüggésnek világos felismeréséhez azonban hiányzik egy láncszem: a nyelvi momentum szükségszerűségének felismerése a fogalomalkotásban. E láncszem beiktatását filozófusunknál is nyilván az egész ókor és középkor megingathatatlan mentalizmusa akadályozza: az intellektus önelvűségének és a nyelvvel szembeni elsődlegességének megkérdőjelezetlen axiómája (gondoljunk csak a szavak „bevezetésének” évszázadok óta közkeletű sémájára, mely már implicate is valamiféle gondolkodási műveleteket előfeltételez a nyelviség megnyilvánulása előtt). A nyelvinek mint az intellektuális előfeltételének felfedezése – a mentalizmus feladása, a nyelvi relativizmus lehetőségének felsejlése – még vagy ötszáz évet várhat magára. A „könnyebb megjelölni, mint megérteni” tétele azonban így is forradalmi felismerés, melynek jelentőségét hét évszázad múltán is joggal tartjuk számon, nyelvészek, szemiotikusok, filozófusok egyaránt.

Irodalom

Duns Scotus, Johannes 1305 körül. *Ordinatio*. Modern kiadás in: Ioannis Duns Scoti Opera Omnia [O. O.]. Civitas Vaticana, 1950.

KABÁN ANNAMÁRIA

APÁCZAI A MAGYAR NYELVŰ TUDOMÁNYOSSÁGÉRT

A barokk korban a hollandiai egyetemeket látogató magyar peregrinusoknak módjuk volt megismerkedni a racionalista tudományosság elveivel. Már a század derekán akadtak puritánus értelmiségiek, akik a karteizianizmus úttörői lettek. Elsősorban Apáczai Csere János és néhány kolozsvári tanártársa, valamint a váradi iskola néhány professzora, köztük a jeles orvos, Enyedi Sámuel.

Apáczai a XVII. század polgári művelődési, tudományos és irodalmi mozgalmainak a legkiemelkedőbb egyénisége. 1648 júniusában a Geleji Katona Istvántól neki ítelt ösztöndíjjal utazott holland egyetemekre, majd Utrechtben állapodott meg. Tudományos gondolkodásának kialakulásában döntő szerepet játszott Descartes eszméinek megismerése. Munkásságában szinte összefutott, egységbe rendeződött valamennyi korszerű szellemi irányzat. Minden kortársánál tisztábban látta a világi tudományosság értékét és a magyar művelődés polgári reformjának szükséges voltát.

A szellemi mozgalmak hatására jelentős filozófiai irodalom bontakozott ki, amelynek nyelve általában a latin volt. Magyar filozófiai műnyelv és irodalom megteremtésére ekkor egyedül Apáczai Csere János tett kísérletet. Fő műve a Magyar Encyclopaedia, amely Utrechtben jelent meg 1655-ben, bár a címlapon az 1653-as évszám szerepel. Az eszme, a tudományok enciklopédikus összefoglalásának igénye még Bisterfeld előadásából való. A mintát pedig Alsted Encyclopaediája adta. A közvetlen tette, amint Apáczai maga vallja, a szégyenérzet és a keserűség indította, midőn rádöbbsent, hogy az ország elmaradottságának legfőbb oka a magyar nyelvű világi műveltség hiányában keresendő. Újfajta munkának tekinti művét. Ismeretes, hogy Bacon is a tudományok újjáteremtésének, új alapokra helyezésének minősíti a Novum Organumot, amelynek feladata az emberi jólét alapjainak megvetése. Hollandiában, ahol a diák anyanyelvén tanulta az új tudományokat, természetszerűleg támadt Apáczaiban az a gondolat, hogy a jólét, a civilizáció ennek tulajdonítható: „De mi szükség szavakra, ahol a *tények* bizonyítanak? Hát nem tanít-e minket mindennapos tapasztalat arra, hogy mindezek a népek, külön-külön mindenik – honfitársaink szégyenére – bővelkednek tudós férfiakban? Ennek bizony nem a legutolsó, hanem éppen a legelső oka az, ha minden érzékem meg nem csal, hogy vannak mindenféle, anyanyelven írott tudományos könyvek” – írta. Először hangzott el tehát magyarul Bacon jelszava: „a tudás hatalom.” Apáczai az Encyclopaediát iskolai könyvnek szánta, eredetiségre nem törekedett, munkáját ennek ellenére magas szintű tudatosság hatotta át. Műve anyagát kora legszínvonalasabb kézikönyveiből, lényegében Descartes, Ramus, a ramista Scribonius, a puritánus Fenner és Amesius, az enciklopédiaszerző Alsted munkáiból válogatta.

Apáczai a legnehezebb kérdésben, anyagának megszerkesztésében érvényesíteni tudta a világosan és tagoltan karteziánus elvét. A művet előszó vezet be, amelyben a

szerző üdvözli az igaz bölcsességre törekvő olvasót. Maga az *Encyclopaedia*, amelynek alcíme *Az az minden igaz és hasznos Böltseségnek szép rendbe foglalása és Magyar nyelven világra bocsátása*, ezt követően tizenegy részből áll. Az első rész címe: *A tudományok kezdeteiről*. Ebben a descartes-i metafizikával ismertet meg, megalapozva az emberi vizsgálódás lehetőségét. Ehhez kapcsolódik a logika (II–III. rész) mint a gondolkodás tudománya. A számtan és mértan (IV–V. rész) már a valóság ismeretét készíti elő, de még az elvont elmélet talaján mozog. A csillagászat (VI. rész), a leginkább matematikai jellegű természettudomány átvezet a nagy terjedelmű VII. részhez, amely lényegében *philosophia naturalis*, az élettelen természet, a növényvilág, az állatvilág és az ember biológiai–fiziológiai bemutatása. A csinálmányokról szóló VIII. rész az emberi kéz műveit rendszerezi. Apáczai ide sorolja a leíró földrajzot, az építészetet és a gazdasági ismereteket. A fizikai valóság után a társadalom felé fordul. A történelem logikusan csatlakozik a társadalomtudományokhoz (IX. rész), majd a szerző áttér a gyakorlati filozófiára, amelyen a társas együttélés szabályozóit érti, az etikát, a háztartástant, a politikát és a neveléstudományt (X. rész). A rendszert a teológia zárja (XI. rész). A nyelvi-retorikai fejezettel, amely elmaradt, a könyv tizenkét fejezetet ölelt volna fel. Az egyes részek terjedelmét összevetve megállapítható, hogy 257 lap foglalkozik matematikával, természettudományokkal és 47 teológiával. A mű tehát erősen természettudományos jellegű.

Apáczai kisebb művei is szorosan kapcsolódnak az *Encyclopaedia* célkitűzéseéhez. A még Hollandiában írt *Magyar logikátka* című kisebb munkáját, amely Gyulafehérváron jelent meg 1654-ben, Ramus nyomdokain haladva készítette, de forrásának humanista példáit szép, könnyű és többnyire gyermeki példákkal cserélte ki, hiszen könyvét a gyermek Rákóczi Ferencnek ajánlotta. Apáczai ebben a művében nem olvasmányosságra törekszik, hanem a logika alapvető kérdéseinek szakszerű kifejtésére, „hiszen a logika oly tudomány, amely megtanít a dolgoknak közönséges tekinteteknek feltalálására és azoknak jó megítélésére” – vallja. A logikának két fő része van: „a dolgok tekinteteinek feltalálása (*inventio*) és azoknak egybefoglalásuk (*dispositio*, *judicium*)” – írja. A szerző utolsó éveinek tanító munkáját tükrözi a kéziratban maradt *Philosophia naturalis*. Ez a Magyar *Encyclopaedia* filozófiai és természettudományi részeinek latin nyelvű átdolgozása.

Apáczai Csere János tudományos munkásságának tehát – Szenczi Molnár Albert, Pápai Páriz erőfeszítéseéhez hasonlóan – szerves részét alkotta a magyar nyelv művelésére, fejlesztésére való törekvés. Saját tapasztalatból tudta, hogy a magyar szókincs nem elégséges minden fogalom kifejezésére. Ezért tekinthetjük őt a korai magyar nyelvújítás rangos képviselőjének.

A nyelvi tudatosságnak és a közművelésnek az a programja, amelyet Apáczai oly magas fokú eszmeiséggel képviselt, a következő századokban sem merült feledésbe. Egyre több kiváló, nagy tudású ember szentelte életét, szervező erejét és tollát a tudomány magyar nyelven való megszólaltatásának. Valamennyien hívei Apáczai ama felismerésének, hogy a tudományokat széles körben csak anyanyelven lehet megismertetni.

Irodalom

- Bán Imre 1958. Apáczai Csere János. (Irodalomtörténeti könyvtár 2.) Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kabán Annamária 1993. A magyar tudományos stílus a kezdetektől a felvilágosodás koráig. Szemiotikai, szövegnyelvészeti megközelítés. (Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 12.) MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Tarnóc Márton (szerk.) 1979. Magyar gondolkodók 17. század. (Magyar remekírók.) Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest

KOVÁCS ÁRPÁD

***SZÓELMÉLET ÉS ANTROPOLÓGIA WILHELM VON HUMBOLDT
NYELVSZEMLÉLETÉBEN***

1. Az energia és az emberi cselekvés

A romantika filozófiai rendszerei, sem a morálfilozófiai aktuselmélet (Fichte), sem a természetfilozófia (Schelling), sem a szellemfilozófia (Hegel), de Kant sem fordít olyan figyelmet a nyelv vizsgálatára, amely indokolná bölcséleti rendszerükben a nyelv elméletének és filozófiájának szánt önálló diszciplína megalapozását. Az ész kritikájához és az ítélőerő kritikájához nem társul a nyelv kritikája, az a szemléleti megközelítési mód, amely lényegében napjainkig érvényben van minden komolyan vehető filozófia eszköztárában – éspedig, hogy a nyelv kritikájának meg kell előznie az értelem (vagy a tudat) kritikáját. Aki ismeri Bahtyin és Wittgenstein álláspontját, annak említeni sem kell ezt a fenomenológiai szemléletet meghaladó álláspontot.

Schelling a mítosz filozófiájában, az ellentétes jelentések paradox azonosságában jelöli meg a nyelv szerepét; Kant a sémák és szimbólumok képzésében és az általuk történő reprezentációban (a szép az erkölcsi jó szimbolikus kifejezése); Fichte az intellektus, az értelmi tevékenység aktuselméleti megalapozásában.

Wilhelm von Humboldt az, aki – minden bizonnyal nem függetlenül Fichte aktusfilozófiájától – a cselekvésemélet és a szóelmélet összekapcsolásával kiterjeszti a filológia módszereit a szóval jelölt dolgok, végső soron az emberi jelenlét módozatainak egész területére. Nála ugyanis a nyelvi tevékenység nem csupán mintája a megértési tevékenységnek, hanem ontológiai előfeltétele: része is, előzetes struktúrája is a hermeneutikai körnek. Azaz nem pusztán módszereszményként funkcionál, hanem elválaszthatatlanul odatartozik a megértés végrehajtásának verbális aktusához. A nyelv tehát – felfogása szerint – nem módszer és nem eszköz (forma), a nyelvi jelenlét eleven emberi létmód. Módszertanilag a kérdés így van feltéve: mi változik meg a szóbeli megnyilatkozás pillanatában, magában a verbális aktus folyamatában? Mint látni fogjuk, a válasz az, hogy az aktusban keletkezik a nyelv és a szubjektum, mivel az ember az aktus folyamatában kapcsolja össze létszerűen öntevékenységet és önmegértését. A megértés tehát nyelvileg artikulált létének, nem pusztán eszének alkotórésze. A kérdés így is feltehető: mit ad hozzá a szó az intellektus teljesítményéhez?

Ebben az összefüggésben érintkezik Humboldt elmélete az éppen kialakuló filozófiai értelmezéstudomány, a hermeneutika kérdésfeltevésével. (Erről részletesen l. KOVÁCS

2002: 395–426.) Humboldt ugyanis a nyelvi megértésnek rendeli alá a pszichológiai interpretációt, Schleiermacher – megfordítva – a pszichológiának teszi mozzanatává a grammatikai értelmezésre korlátozott nyelvit. Humboldt a *grammatisták* fogalmát a történeti (antropológiai alapozással nem rendelkező) nyelvészet, a magába zárt immanens rendszer leírásával foglalkozó nyelvészet kutatóira alkalmazza. A nyelvet belső szerkezete és külső funkciói összefüggésében, rendszerek közötti hatásstruktúrájában elemzi. Schleiermacher viszont a pszichológiai értelmezés dominanciáját teremti meg, s ezzel lökést ad Steinthal és Dilthey, valamint az etnopszichológia, illetve a vitalista hermeneutikai irány elválásához: az egyik vonalon Lazarus, Wundt és Spet, a másikon Husserl, Scheler és Heidegger munkássága bontakozik ki. Külön fejlődésív illeti meg Humboldt nyelvfilozófiai irányzatát: Potebnya, Florenszkij, Loszev, Cassirer, Weisgerber, Sapir, Bahtyin, Benveniste.

Humboldt azzal tűnik ki, hogy a cselekvés világába oltva tudja értelmezni a szó szerteágazó szerepköreit, azaz nemcsak jelként, hanem egyszerre a cselekvés és az értelem orgánusaként. Amennyiben a szó – így Humboldt – a konvención alapuló érintkezés és megértés eszköze, jelnek nevezhető; amennyiben azonban a szót a benne rejlő metafora és a hangalak aktivizálásával használjuk – költészet; amennyiben pedig a megnyilatkozásban szimbólummá vált létmódját vesszük alapul – az értelmi tevékenység ösztönzése, a cselekvés inspirációja. Mindez az emberi jelenség szubsztanciális – értsd: az öntevékenysége révén emberré váló lény – definíciója, ami a humboldti antropológia nyelvbe ágyazottságának mutatója. A három funkciónak terminológiai szinten megfelel az *energeia* (vagy produkció), az *ergon* (vagy produktum), a *belső forma* (vagy szimbólum). A nyelv ontológiai létmódjának pedig az *in actu* jelenlét felel meg, ami – Humboldt fogalmazása szerint – a nyelv genetikus vizsgálatát követeli meg, szemben a logikai grammatika, a történeti grammatika, illetve a filológiába ágyazott hermeneutika grammatikai interpretációjával. Ez utóbbi ugyanis kétféle alárendeléssel élt: vagy a grammatikáinak rendelte alá a hermeneutikai értelmezést (mint Boeckh), vagy megfordítva – a hermeneutikáinak a grammatikáit. Schleiermacher a grammatikai értelmezést a pszichológiai interpretáció *momentumának*, nem pedig új szakaszának tekintette. Ezzel az elhatárolás fontossága mellett fölhozott érvrendszer hatékonysága is gyengül. A közvetlen megértés (Schleiermacher fogalma szerint a *divináció*) és a jelek (ill. szövegek) által közvetített megértés, vagyis az interpretáció a pszichológiailag értett szerző személyének, illetve a szerző szándékának *pontosabban* megértését szolgálja. Eszerint a szövegben a szándék megvalósulását, nem létrejöttét kutatja a filológiai hermeneutika. A megvalósulás az értelemhez képest – eszme. Innen a megértés azon felfogása, miszerint az nem más, mint az alkotás aktusának fölelevenítése, Gadamer szavaival szólva: a „produkció reprodukciója”.

Humboldt aktuselméleti alapozású nyelvszemlélete gondolkodástörténeti fordulathoz vezetett annak köszönhetően, hogy a szó három alapfunkcióját – jelölés, szimbólumképzés, megnyilatkozás (expresszív, kommunikatív, apellatív funkció) – egységes alapról, rendszerbe foglalva tárgyalja, mint egy folyamatosan alakuló és átalakuló rendszer olyan

funkcióit, amelyek közül bármelyik sérülése vagy felfüggesztése az egész hanyatlásához vagy megszüntetéséhez vezet. A lényeg abban a szemléletben van, amely az organizmus – vagyis az élő szervezet működése – mintájára leírt nyelvszemlélet premisszáit meghaladja, és a helyére antropológiai modellt állít, melynek központi fogalma a *s z e l l e m*, de nem az öntudat zónájába került fogalom, hanem a *t e r e m t ő i n d í t t a t á s* értelmében, melynek intellektuális készítése („intellektueller Instinkt der Vernunft”) a nyelv. Az aktus¹ értelmében, amelynek Arisztotelész által használt fogalmát Humboldt Leibniz közvetítésével vizsgálja fölül.

Leibniz a következőképp korrigálja Arisztotelészt:

Arisztotelész első *entelekheia*-nak nevezi ezeket. Én, talán érthetően, *eredendő erő*nek nevezem őket, amelyek nemcsak az *aktust*, vagyis a lehetőség kiegészítőjét tartalmazzák, hanem valamilyen *eredeti tevékenységük* is van (LEIBNIZ 1986: 189).

Arisztotelész szerint ugyanis a *potencia* a lehetőség, az *actus* a megvalósulás elvét foglalja magában. Leibniz azáltal, hogy az eredendő erőnek (*forces primitives*) ilyen eredeti tevékenységet (*activité originale*) tulajdonít, a bekövetkező esetek sorozatának törvényét fogalmazza meg, szemben az aktusnak a bekövetkezett esetekre vonatkozó szabályával.

Mármost nyilvánvaló, hogy Humboldt ezzel a korrigált, kiegészített aktuselmélettel számolva fejti ki a maga *energeia* fogalmát mint eredendő teremtő tevékenységét. Azaz nemcsak a szellemi terméket, intellektust és kultúrát teremtő produkció – a romantikusok felfogásában honos jelentésében –, hanem az inspiráció, a keletkezésért és fennmaradásért felelős indíttatás értelmében. Ez az az egyetemes, etnikai egyediségektől független tulajdonság, amely a nyelvet mint olyat határozza meg: nevezetesen, hogy nemcsak magába zárt – szociális norma irányította – jelrendszer, hanem mindenekelőtt emberi *organizmus*, antropológiai ismérv. Elidegeníthetetlen összetevőként része az emberi architektonikának, ami a testi és mentális élethez egyaránt odatartozó konstitutív elemként definiálja a nyelvet. Alapeleme – a szó – sem disztinktív jel csupán, korántsem egyszerű képzet, behelyettesítés, analógia. Sőt, nemcsak organizmus, hanem *organon* is. Az ember része, amely az életben való jelenlétmódját teljesíti ki – túllépve az anorganikus, az organikus és a mentális jelenlét módozatain, értelmi tevékenységének kiindulópontjaként és eszközeként egyaránt funkcionál. A nemzeti nyelvek individuális sokfélesége és szociális differenciáltsága mellett ezért a *Nyelv* maga is létimmanens entitás.

Ettől a filológiai antropológiától elszakítva, a tiszta történetiség hisztoricizmust szülne és szült is: az összehasonlító–történeti grammatika mintájára kialakultak a *modern filológiák*, amelyek a grammatika autonómiájának megteremtésével egyrészt leváltak

¹ A skolasztikusok az *actus* terminusával Arisztotelész két fogalmát adják vissza: az egyik az *energeia* (ἐνέργεια), a másik az *entelekheia* (ἐντελέχεια). Arisztotelésznél mindkét terminus a lényeg tanához tartozik, mint a potenciális aktus és a befejezett, megvalósított aktus. Humboldtnál ennek a szembeállításnak felel meg az *energeia*–*ergon* fogalompár, ám a lényeg metafizikai nézőpontjának mellőzésével.

mind a történelem szövegeinek (a kultúra hordozóinak), mind az élet szövegeinek a kutatásáról és értelmezéséről, s ennek következtében instrumentális szerepekre korlátozták saját működésük formáit. A tiszta kritika, az univerzális grammatika filológiai zsákutcaja pedig az, hogy elvonatkoztat a konkrét nyelvek és beszélők történetétől. Tehát sem a logikai grammatika, sem a történeti grammatika nem meríti ki a humánfilológiaként (vagy metalingvisztikaként) fölfogott filológia tárgyát, amennyiben ennek keretében a nyelv funkcionálását, a beszéd használatát és a nyelv keletkezését egymástól elválaszthatatlan alrendszerek összefüggő funkcióegyütteseként vizsgáljuk, azaz egy aktus két aspektusaként, ahogy Humboldt nyelvfilozófiája előírja. Szerinte az egyetemes nem logikai elvonatkoztatás és következtetés eredménye, hanem a nyelv történeti létének és funkcionális definíciójának tartozéka: a nyelv úgy van jelen történetének minden pillanatában, hogy az ember beszél, az ember pedig úgy van jelen történetének minden pillanatában, hogy a beszéd használatával a beszélő cselekedeteinek értelmezésére inspirálja az intellektuális szemléletet, azaz megteremti értelmi tevékenységének eszközét (a nyelvet) és ugyanakkor újraképezi értelmi képességeit, mely nélkül nem volna az, ami.

Humboldt elvileg szakít a nyelv eredetének empirikus és logikai konstrukcióit megalkotók (Rousseau, Condillac) hagyományával. Felfogása szerint maga a kérdés van rosszul feltéve, ha a természetes vagy a természetfeletti eredetet kutatjuk, mert a nyelv funkcióit tekintve egyszerre, egy csapásra és rendszerként jelenik meg, aktusként pedig – tehát beszédcselekvések és értelemképzési műveletek tekintetében – történetileg nyitott, dinamikus, még nem kész, hanem folyamatosan újralétesülő emberi létmód. A kérdésfeltevés nívója abban foglalható össze, hogy míg – szerinte – a nyelv eredete örökre homályban marad az emberi szemlélet számára, minthogy a szemlélet megléte már nyelvet feltételez, ugyanakkor a nyelv keletkezése állandó, megszüntethetetlen tapasztalata, sőt öntevékenységének legaktívabb társa. Nem lehetséges emberi tevékenység nyelvi tevékenység nélkül. A nyelv az emberi jelenlét antropológiai, és nem csak egzisztenciális eleme, nem az ittlét megmutatkozása a nyelvben, hanem az ittlét eredendő előfeltétele. Vagy, ha tetszik, az antropológiai előfeltétel megmutatkozása. Ebben a vetületben sem nem *parole*, sem nem *langue*, sem nem *language* (kifejezés, közlés, beszédcselekvés), hanem – mint már kiemeltem – készítés az értelmi tevékenységre, s ennyiben az értelem forrásai közül az egyik legbefolyásosabb. Intellektuális inger, mentális készítés a naturálisan – biológiailag és pszichofiziológiailag – adott, örökölt, kódolt rendszerek inerciájának meghaladására.

Megállapítottuk: az organikus és a pszichés élet mintájára leírt nyelvi modellek helyére Humboldt a szó háromszlatú szerkezetét és funkcióegyüttesét teszi meg bázisnak, tehát a nyelvet a nyelvi alapelem analógiájára modellálja. Ehhez a felismeréshez hosszú út vezetett gondolati fejlődésében. Ám ami mindvégig változatlan maradt szellemi pályáján, az az antropológiai érdeklődés. Humboldt útja a fiziológiai antropológiától a filozófiai alapozáshoz vezetett, ami nem hozta meg számára a várt eredményt (vö. RAMISVILI: 1981, valamint uő. 1970). Csak a nyelvelmélet kidolgozása teremtette meg azt a bázist, amelyen a

spekulatív antropológia meghaladhatóvá vált, és egy humánfilológiai szubjektummodell vált fölvázolhatóvá.

Humboldt a nyelvet *individuumként* közelítette meg mind az egyes megnyilatkozás, mind a nyelvi koegzisztencia szintjén. Ez egyrészt azt jelenti, hogy felfogásában a nyelv szubjektumszerű (részesedő) konstituens az észlelés és a fogalom szervezésében, másrészt azt, hogy közvetítő szerepet tölt be a nyelv és a gondolkodás kategóriái között. A nyelv is emberi teljesítmény, amennyiben az artikulált hang már a gondolat (vagy a szemlélet) által tagolt hangidom: ebben a vonatkozásban a nyelv szubjektív. Másfelől a nyelvi kategóriák – mind a formálisak, mind a szemantikaiak – objektumszerűek a használó egyén és közösség számára, amennyiben nemcsak fogalmaik, képzeteik, érzéseik kifejezésére szolgálnak, hanem a történetükben kialakult kulturális emlékezet és világlátás közvetítői is egyben. A nyelvi forma elsősorban szellemi teljesítmény – gondolati forma, nem pusztán az anyag formája. Emiatt a szóelmeletet sem lehet általános jelelméletre alapozni, éppen megfordítva: a szó szolgálhat a jelek elméleti mintájául, a jelzett sokrétű architektónikája okán.²

A nyelv külső formái (a fonetikai és grammatikai rend) csak a belső formák – a képzet és fogalomalkotó szemantikai alakzatok (trópusok) – közvetítésével vonatkoznak a dolgok, események világára, és természetesen nemcsak megjelölik, hanem *elvére értelmézik* a *jelölendőt*. A gondolkodásnak tehát van egy nyelvi formákban gyökerező, nyelvi világlátást kialakító, kultúrát és hagyományt teremtő ereje, amit Humboldt a nyelv *energeiá*ként való meghatározásával juttatott kifejezésre. Az a történelemelméleti felfogás, mely szerint a nyelv a gondolkodás létrejöttének első *fázisa*, rokonítja Humboldt teóriáját Giambattista Vico felfogásával. Időrendben közöttük helyezkednek el Hamann és Herder³ nézetei. Az első koncepciójában már megfogalmazódik a nyelvi forma aktivitásának gondolata, azaz a szóbeli és a gondolati tevékenység elválaszthatatlanságának tétele; a másodikban a nemzeti karakter lingvisztikai előfeltevése, vagyis a „nyelv

² Émile Benveniste szemiológiája tér vissza ehhez a felfogáshoz főműve V. fejezetében (BENVENISTE 2002), A nyelv szemiológiája c. tanulmányban: a nyelv lehet metanyelv más jelrendszerek számára, megfordítva ez nem lehetséges. A tétel azt posztulálja, hogy a jelrendszerek kialakulásának feltétele a nyelvi jel szociális használata. A nyelv tehát a szemiológia szintjén helyezkedik el, amelyhez viszonyítva a különböző jelrendszerek a speciális szemiotikák sorát alkotják. Ezt a felfogást – a nyelv tágabb és eredendőbb emberi entitás, mint a szemiológia – Saussure pánszemiotikájával szemben fejti ki. A nyelv nem lehet a szociális norma eszközrendszere, hiszen a szocium léteéhez már nyelvre van szükség: az embercsoport szociális struktúrává válásának aktusát a csoporthoz tartozás jelének használata előzi meg, melynek alapján a *mi* tudata kialakul.

Ugyanezt a nézetet fejti ki Potebnya talán legérettebb, korábbi megfogalmazásait pontosító, az elméletét tömören összefoglaló előadásában, amely *Психология поэтического и прозаического мышления* címen először 1910-ben látott napvilágot (vö. Potebnya 1989: 201–235).

³ Herder megállapítja, hogy az ember a kezdetektől fogva „folyamatosan alkotja és újraalkotja a nyelvet”, „nyelvének továbbképzése olyan természetévé válik az ember számára, mint a tulajdon természete” (HERDER 1983: 290).

szellemének” és a „nép szellemének” azonosítása. De az *energeia* terminusa túlmutat a pusztá produkció tartalmán. Bár Humboldt maga is használja a *produkcio* Schelling által bevezetett fogalmát, utolsó munkájában az *energeia* révén a nyelvi produktivitás tulajdonképpen sajátosságait jelöli meg, elhatárolva azt az ész és az érzékek, illetve a cselekvés produkciójától.

Az ész kritikáját Kant, az érzékek kritikáját Schiller, a nyelv kritikáját Humboldt alapozta meg.⁴ Ám míg az előbbi két gondolkodó lényegében nem számol a nyelvi tevékenység részesülésével az érzékek, az ész és a képzelet produktivásában, Humboldt mindhármát figyelembe veszi akkor, amikor az *energeia* nyelvi tevékenységként való felfogását kifejti, a hármas összefüggés tagjaként vizsgálva tárgyát. Az, amit *szellemnek* nevez, valójában ez a dinamikus produktív hármas egység.

2. A szó formaszerkezete mint a nyelv modellje

Humboldt humánfilológiai fordulata a forma fogalmát is új alapokra helyezi, amikor belső és külső nyelvi formát különböztet meg. Ezt fejezi ki az aktus és a produkció kiegészítésére, illetve a helyettük használt *energeia* fogalma. A forma és az anyag kettőségét – a vizuális tapasztalat sugallta képzetnek a leleplezését – csak a konstitutív belső forma (azaz a nyelvi tevékenységet leképező szó) elmélete hidalhatta át. Ez szemben áll mind Boeckh, mind a történi grammatika formaképzetével – mindkettő külső formákat tanulmányoz, amelynek utaltja a történelmi valóság.

Mint már említettük, a grammatikusok nyomán Humboldt organizmusnak nevezi ugyan a nyelvi rendszert, ám *individuum*nak a szót. Azaz a lingvisztika történeti grammatikai modelljét és modellnyelvét kiegészíti a filológia tárgyaként meghatározott nyelv – a szó – antropológiába ágyazott humánfilológiai modelljével: „Az organizmus az intellektuális ember fiziológiájához tartozik, a kiművelés pedig a történelmi fejlemények sorozatához”. Az organizmus a rendszert modellálja, amelyet az ember készen talál egy beszélő közösség tagjaként – ez az ő fiziológiája is, odatartozásának nyoma. Az intellektus és a kiművelés az egyéni hozzájárulást jelenti, ami a szóbeli megnyilatkozásban ölt testet, persze más súllyal az Isteni színjáték, és mással egy kávéházi beszélgetés esetén. Ezért a szó az individuum, nem pedig az organizmus metaforájával kap meghatározást, s válik a filológiai elemzés terminusává. A szó itt az egyszeri és megismételhetetlen megszólalás egysége, vagyis nem a fonetikai–grammatikai rendszer része (nem szóforma vagy lexéma), s nem is pusztán megkülönböztető jegy, azaz jelentő – a szó a nyelvi rendszerben lezajló

⁴ Humboldt tisztában volt tettének súlyával: határozottan látta, hogy a történeti grammatikát és a német filozófiát – az előretörő lingvisztikai pozitivizmus filológiai és a gondolkodás szellemfilozófiai gyakorlatát – egyaránt meghaladó beszédmód kialakításán fáradozik ez a jól kidolgozott antropológiai aspektussal bíró nyelvelmélet: „[...] elismerjük, hogy olyan határvonalon állunk, melyen sem a történeti kutatás, sem a szabad gondolat nem segíthet át minket” (vö. HUMBOLDT 1985a: 73).

e s e m é n y n e v e, melyen a jelölt tárgy mentális képének a fogalom szintjére, s ezzel az ész tartományába emelésének átalakításait érthetjük. Ez volna a „kiművelés” operációs eljárásának a neve. Az esemény azonban visszahat a kiművelőre, intellektusát – önművelése közegét – hozva létre. Az ember itt nem az organikus élővilág egyede vagy a tudat bizonyossága önmagáról, sem nem *individuum*, sem nem *ego*, hanem a képzés és önképzés nyelvi szubjektuma, a kultúra és a gondolkodás letéteményese az időben. A definíciók ezt a felfogást egyértelműen bizonyítják: az *energeia* „az élő beszélés” elemi modellje, „a b e s z é d h a s z n á l a t á n a k mindenkori meghatározása”. Ugyanitt találjuk az individualitás forrását is „Mert a szavak és szabályok szétszórt káoszában, amit általában nyelvnek szoktunk nevezni, csupán a b e s z é l é s á l t a l létrehozott egyedi van jelen [...]” (HUMBOLDT 1985a: 83).

Ezt az egyedit, a megnyilatkozást – Humboldt „artikulációnak” nevezi – teszi a nyelv meghatározásának alapjává: a nyelv persze rendszer, de ugyanakkor funkció is. Egyrészt dinamikus rendszer, másrészt emberi funkció. A beszéd nem a rendszer mechanikus alkalmazása, hanem maga az önnön dinamikáját megvalósító rendszer. Ezért a nyelv ontológiai megközelítésben a megnyilatkozások összességeként határozódik meg, eltérően a jelek és szabályok összességének logikai definíciójától: „A tapasztalás szintjén mindig csak a valóságosan beszélő emberrel lehet dolgunk...” (HUMBOLDT 1985a: 78). Ezen a szinten válik egyértelművé, hogy a nyelv produkció és nem produktum, vagyis ez a tapasztalat adja a nyelvet tevékenységként egy értelmező elmélet számára: minden megnyilatkozás része a nyelvalkotás megszakíthatatlan folyamatának, a megnyilatkozások azok a nyelvi aktusok, amelyekben a nyelv „szakadatlanul létrehozza önmagát”, s bár „a létrehozás törvényei meghatározottak, ellenben a létrehozott terjedelme és bizonyos mértékig jellege is teljesen határozatlan” (HUMBOLDT 1985a: 102).

Mindezen túl azonban minden etnikai nyelv saját értékkel bír, mely regulatív eszköze a gondolkodásnak, s mint ilyen a nyelvi világlátás megelőzi a gondolatképzést:

Az egyes beszédaktusoktól meg kell különböztetni a nyelvet mint e beszédaktusok produktumainak tömegét [...]. Egy nyelv a maga terjedelmében tartalmazza mindazt, amit hangokká változtatott át (HUMBOLDT 1985a: 109).

A nyelvnek következésképpen – a cselekvéstől és a megismeréstől eltérő – s a j á t v i l á g a van, amely annak következtében alakul ki, hogy az általa jelölt dolgok univerzumát kulturális és perszonális emlékezetté alakítja át. Ugyanakkor a nyelv módszer is, azaz nemcsak világ, hanem *sui generis világlátás*.⁵ Nem csupán a dolgok hangképeit és szóképeit alkotja meg, hanem a létrehozás eljárását is, szabályát is megőrzi a nyelvi formák arzenáljában, beleírja az etnikum nyelvi emlékezetébe:

⁵ E tétel kapcsán állítja Gadamer: „nagy horderejű antropológiai belátásnak is alapja” az, amit Humboldt az *energeia* és a nyelvi világlátás leírásával kimutatott (vö. GADAMER 1984: 308).

A nyelv ugyanis nem más, mint a szellem örökké megújuló munkája, hogy az artikulált hangot képessé tegye a gondolat kifejezésére. Közvetlenül és szigorúan véve ez a beszéd használatának mindenkor meghatározása; ám valódi és lényegi értelemben, igazából nyelvnek csak a beszéd totalitását tekinthetjük. Mert a szavak és szabályok szétszórta káoszában, amit általában nyelvnek szoktunk nevezni, csupán a beszélés által létrehozott egyedi van jelen, és pedig sohasem teljesen, hanem úgy, hogy ezt megelőzően újabb erőfeszítésre van szükség, hogy felismerjük benne az élő beszélés sajátosságát, és hogy az élő beszélés igazi képét nyújtsuk. Ám az elkülönült elemekben éppen azt nem lehet felismerni, ami a legmagasabb rendű és a legfinomabb, s ez csak az összefüggő beszédben vehető észre vagy sejthető meg (s ez még inkább bizonyítja, hogy a tulajdonképpeni nyelv a maga valóságos létrehozása aktusának foglya [...]). A szavakra és szabályokra való széttörődés nem más, mint a tudományos elemzés halott csinálmánya (HUMBOLDT 1985a: 83–84).

Humboldt tehát nemcsak a jelek használatáról beszél, hanem „a beszéd használatáról” is. A nyelv in actu felfogása éppen ezért kizárja, hogy pusztán rendszerként és aktualizálásként, illetve normatív szociális kódként értelmezzük a beszéddel szemben – vagyis azt a feltételezést, hogy létezhet egy abszolút, a megnyilatkozástól független rendszer; ami ténylegesen létezik, az a beszédaktusban ismétlődően újralétesülő rendszerezés. A rendszeresség belül van a beszélő alanyon, ráadásul akkor is, ha nincs tudatában.

A formával korrelatív viszonyban áll az anyag. A *nyelvek formája* terminus Humboldt-nál mind a szóképzésnél, mind a beszédképzés szabályainak fogalmánál tágabb tartalmú, sem a szótár állományában, sem a grammatika szabályaiban nem merül ki. Mivel két alapfunkciója van – az értelemképzés és az értelemképzésre alkalmas létező önlétesítése (egymástól elválaszthatatlan korrelációban) – „ez a munka már első eleménél, az artikulált hangnál kezdődik, ami éppen formálás révén válik artikulálttá” (HUMBOLDT 1985a: 83–84). A formálás anyaga egyfelől tehát a hang, másfelől az „érzéki benyomások”, azaz a külsővé tevés és a belsővé tevés aktusának, az exteriorizációnak és interiorizációnak anyagai. Humboldt azonban megkülönböztet *hangzó formát* és *hangalakot*. Már tudjuk, hogy a forma nála konstitutív – ez rokonítja álláspontját Kant és Herder felfogásával. De a forma ezenfölül még dinamikus is: készítő vagy gátló. Ami azonban igazán eredeti Humboldt-nál, az magának a nyelvi anyag sajátosságának és funkciójának definíciójából fakad. A „hangzó forma és ennek használata a tárgyak jelölésére és a gondolatok kapcsolására” szolgál, s ezzel a fogalomképzés előírásainak tesz eleget, ami az egyéni megnyilatkozás szintjén valósul meg. „Ezzel szemben a hangalak a nyelvek különbségének voltaképpeni konstitutív és irányító elve mind önmagában, mind abban az előmozdító vagy gátló erőben, melyet szembeállít a nyelv belső tendenciájával” (HUMBOLDT 1985a: 83–84). A hangidom korántsem pusztán produktív tényező, ezenfölül regulatív tényező is – ezzel a nemzeti nyelvek s a hozzájuk kötődő nyelvi világlátások kiművelésének közege és irányító eszköze. Az előbbi nevezhetjük külső formának, az utóbbit a nyelv belső formájának. A nemzeti nyelvek párhuzamos szakadatlan keletkezését épp az teszi szükségsszerűvé, hogy

belső formáik a jelölt dolog más-más aspektusát teszik értelmezhetővé, miközben a dolog fogalmi szubsztitúciója (a jel denotatív jelentése) nyelvektől függetlenül egységes. Ez a soknyelvűség egy dolog kapcsán alapozza meg a nyelv kommunikatív létmódjának Potebnya és Bahtyin által kifejtett elméletét. A nemzeti nyelvek nemcsak organizmusok, nemcsak individuumok, hanem az emberi jelenlét nélkülözhetetlen feltételét alkotó nyelvi képesség egyetemes, antropológiai sajátosságát nyújtják. Ez a nyelvet megillető antropológiai rendeltetés volta – miszerint jelenlétét nem természeti és nem természetfeletti eredete magyarázza, hanem emberarcú képződmény – radikálisan elhatárolja Humboldt elméletét mind az öt megelőző két évszázad logikai grammatikáitól, mind empirikus felfogásaitól, de az egykorú történeti grammatika és összehasonlító nyelvtudomány képviselőitől is. Éppen annak eredményeként, hogy a kanti dualizmust nem Hamann és Herder metakritikája felől közelíti meg, s azzal is, hogy úgyszintén elveti Schiller szenzibilitásra alapozott Kant-bírálatát is. Az alany Humboldt felfogásában nem az ész hordozója és nem az érzéki lény, hanem a diskurzus szubjektuma. Bár ezt a fogalmat nem Humboldtnak tulajdoníthatjuk, előkészítésében alapozó szerepet játszott.

A beszédcselekvésben (Fichte intellektusmodelljének működéséhez hasonlóan) alany és tárgy nem válik külön, a beszélő ember tárgya is, alanya is, befogadója is saját tevékenységének – Fichténél a szellemi, Humboldtnál a nyelvi, a szóban megvalósuló tevékenységének. A beszélésben megjelenik, feltárul, megmutatja magát a dualizmus, az észnek azon törekvése, hogy miután megalkotta a dolog konceptusát, azt szembeállítsa a dologgal mint tőle független létezővel, s egyúttal a szembenállást létrehozó ész alanyát is. Azt kell mondanunk: a diskurzus alanya közli önmagával, mennyiben alanya, mennyiben tárgya saját létének a beszéd hordozója. Ezt a módszert viszi át Humboldt a nyelvi cselekvésre:

A nyelv a gondolat alakító szerve. Az értelmi tevékenység, mely teljesen szellemi, teljesen belső és bizonyos tekintetben nyomtalanul elmúló, a beszédben a hang által külsővé és érzékileg észlelhetővé válik. Ezért e tevékenység és a nyelv egy és elválaszthatatlan. De a nyelv önmaga is szükségszerűen kötve van ahhoz, hogy kapcsolatba lépjen az artikulált hanggal; máskülönben a gondolkodás nem érhetne el kellő világosságot, a képzet nem válhatna fogalommá. A gondolkodás, a hangképző eszközök és a hallás elválaszthatatlan nyelvvé kapcsolódása az emberi természet meg nem változtatható, eredeti, tovább meg nem magyarázható szerkezetében rejlik.

Amennyiben hangformájával az értelemképzést beindítja, hangalakjával a nyelvi világlátás és kultúra hagyományát az értelemhez hozzáadja, ezenfölül – elsősorban csengésével – az egész embert aktivizálja. Humboldt ezzel – a hang materiális jelenlétének kiiktathatatlanságával – teremti meg a metakritika (az érzéki és az intellektuális szembeállítására vonatkozó nézet) alternatíváját:

Ugyanis, eleven hangzás lévén, úgy tör ki a mellből, mint a lélegző létezés maga, nyelv nélkül is kíséri a fájdalmat és az örömet, az irtózást és a sóvárgást, s ily módon a hangot

befogadó érzékébe lehelel azt az életet, amelyből kiárad, mint ahogy maga a nyelv is az ábrázolt objektummal együtt mindig egyidejűleg adja vissza az általa felkeltett érzést, és mindig újra, meg-megismételt aktusok révén kapcsolja össze önmagában a világot az emberrel, vagy másképp kifejezve az ember öntevékenységet fogékonyságával (HUMBOLDT 1985a: 95).

Következésképpen „a képzetek semmiféle fajtája sem fogható fel úgy, mint egy, már meglévő tárgy receptív szemlélése.” A nyelv ugyanis nélkülözhetetlen a képzet létrehozásához:

Mert azért, hogy a nyelvben a szellemi törekvés az ajkakon keresztül utat tör magának, produktuma visszatér a beszélő füléhez. A képzet tehát áthelyeződik valódi objektivitásába anélkül, hogy ezáltal kirekesztődnék a szubjektivitásból. Erre csak a nyelv képes; ez a folyamat, amelyben a képzet áthelyeződik a szubjektumhoz visszatérő objektivitásba, mindig végbemegy ott, ahol a nyelv közreműködik és, szótlanul is, nélküle lehetetlen a fogalomalkotás, tehát minden igazi gondolkodás (HUMBOLDT 1985a: 98).

Láthatjuk, hogy a gondolkodás nem az ész műve, hanem a nyelvi organizmussal, organonnal és organizációval felruházott személy útja a dolog artikulált kifejezésétől, a hangzó formájának megalkotásától értelmének megképzéséig. A beszéd használata révén nem végrehajtja a cselekvést, hanem előállítja – saját diffúz hangját (nyögését, sóhajtasát, jajongását stb.) megszerkesztve – a cselekvés eszközeként fölfogott artikulált hangot, a szót és a megnyilatkozást. A szóképzés nem izoláló (tiszta grammatikai) felfogása (mely csupán elméleti és történeti reflexiója a tényleges nyelvi tevékenységnek) egyben tételezi a dolog artikulációját a szubjektum hangzó létmódjában, a nyelvi referencia végrehajtását, s így nem pusztán formális művelet. A nyelv metalingvisztikai vetületben a világ elsajátításának, alanyiasításának és az alany világasításának eszköze, a kettős esemény eredménye és stimulációja egyszerre. Az artikuláció révén az objektív világba helyeződik át a szubjektív képzet, s a hangzó forma apellatív jelként választ provokál. A hangalak persze nem közlésmódja az értelemnek, hanem egyrészt intellektuális készítés, másrészt hangoló indíttatás, értelmi tevékenységre fölszólító jelzés. A képzet, a szándék, az elképzelés, vagyis az értelem projektuma úgymond belül marad a beszélő alany tudatában, az artikuláció azonban elindítja az értelem megformálása felé vezető úton, amely a másik beszélő felé vezető út is egyben.

De ezzel a nyelvi kifejezéssé átalakított képzet megszűnik az egyén, a pszichés élet adottsága lenni, egyrészt a társas közlés ágensévé válik, másrészt a nyelv révén végbemenő társas közlés meggyőződést és ösztönzést ad az embernek („Mind a megértőben, mind a beszélőben ugyanannak az anyagnak tulajdon, belső erejükből kell kifejlődni; az, amit az előbbi kap, csupán harmonikusan hangoló indíttatás”). Következésképpen Humboldt kimondja:

Ily módon a nyelv benne foglaltatik minden emberben, ez azonban pusztán csak azt jelenti, hogy külső vagy belső indítékra önmagából hovatovább az egész nyelvet létrehozza, és a mástól létrehozottat megértse [...] (HUMBOLDT 1985a: 100).

A vázolt jelfelfogás alapján érthető, hogy Humboldt fölöttébb szűkkeblűnek tekinti azt a nyelv eredetéről szóló hipotézist, miszerint a nyelv megegyezésen alapul – tehát a szociális norma tanát, és a jel önkényes felfogását, miszerint a szó csupán a tőle függetlenül létező dolog vagy fogalom jele (behelyettesítés). Azt nem állítja, hogy teljesen hibás elképzelésről van szó, de azt igen, hogy nagyon korlátozott érvényűről.

Egyik korai írásában, megelőlegezve az individualitás és *energeia* három évtized múltán kifejtésre kerülő elméletét, kivételesen transzparens ábrázolását adja szóelmélete alaptéziseinek (HUMBOLDT 1806). A következő bekezdésben e tömör gondolatsornak a szövegű kifejtését tárom az olvasó elé.

A szó valóban jel, de csak olyan mértékben, amilyenben a dolog és a fogalom helyett szokás használni. Ám létmódját, fölépítését és tevékeny hatását tekintve a szó önálló lényegiség, individualitás; a szavak összességeként értve a nyelv egy egész világ, mely a külső jelenségek világa és az ember belső világa között helyezkedik el; valóban egyezményességen alapul, amennyiben egy közösség minden tagja kétségtelenül megérti egymást. De az egyes szavak elsődlegesen a beszélő természetes érzékéből keletkeznek és a hallgató hasonló természeti érzéke révén válnak megérthetővé; a nyelv tanulmányozása tárja föl előttünk (tulajdon használat mellett) még azt az analógiát is, amely általánosan az ember és a világ, illetve részlegesen minden más, nyelvében önkifejezéshez jutott nemzet között fennáll. Minthogy a nyelv nem más, mint a gondolat kiegészítése, a szót nem tekinthetjük az általa jelölt dolog ábrázolásának, és még kevésbé pusztán olyan megjelölésnek, amely az ész vagy a fantázia számára behelyettesíti magát a dolgot. Az ábrázolástól azzal a képességgel tér el, hogy különböző nézőpontokból és különböző eljárás útján képes a dolgot megjeleníteni, a pusztá megjelöléstől azzal, hogy rendelkezik saját tulajdonságú meghatározott érzéki alakokkal. Az, aki kiejti a *Wolke* 'felhő' szót, nem gondol sem e természeti objektum definíciójára, sem konkrét ábrázolására. Minden aspektusa és összefüggése a hangalak révén áll elénk. Ez a hang azonban még többet is hozzáad ahhoz, amit a dolog láttán konstatálunk. Hozzáadja hol az egyik, hol a másik vele egykor összekapcsolódott érzékletet, s amikor ez a hang (mint most is) önmagában értelmezetté válik – s hogy erről meggyőződjünk elég összevetni a következő szavakkal: *Woge* 'víz- v. fényhullám, hullámvonal', *Welle* 'vízhullám, hanghullám', *Wälzen* 'görgetés', *Wind* 'szél', *Wehen* 'fuvallat', *Wald* 'erdő' stb. – a lélekben a tárgynak megfelelő beállítódást vált ki, részben önállóan, részben más, vele analóg tárgyakra való emlékeztetés révén. Ily módon a szó tökéletesen különálló sajátossággal bíró lényegiségként mutatja meg magát, a költői alkotáshoz hasonlóan, minthogy az érzéki, a természettől kölcsönzött formában olyan eszmét fejez ki, amely kívül áll bármiféle természeti jelenségen – ámde csak akkor, amikor a különbségek kézzelfoghatóak.

Ha a szemléletben el is választjuk az intellektuális és a nyelvi képződményeket, alkotásokat, a valóságban, a nyelvi aktusban, a szóban nem válnak el, mivel a képzettől a fogalomhoz az út a szón keresztül vezet. Ez nem jelenti azt, hogy a funkciójuk is azonos volna. Ugyanis a keletkezés mechanizmusának egységeiről van szó, nem pedig a gondolat és a szó azonosságáról. A nyelv nem tud kitörni alaptörvényéből – a szakadatlan önlétesítés folyamatából –, mely az összes megnyilatkozást érinti. Az intellektus pedig az értelem megképzésén fáradozik. De ugyanakkor igaz marad: „Az intellektualitás és a nyelv ugyanis csak egymáshoz kölcsönösen illő formákat engedélyeznek és segítenek elő” (HUMBOLDT 1985a: 78).

3. A szó és a szöveg poétikája felé

A nyelv antropológiai felfogásának és az antropológia filológiai megalapozásának tétével Humboldt előkészített egy XX. századi paradigmaváltást is, amely Saussure nyelvészetének, de különösen a tanítványok és a követők megoldásainak állít alternatívát. Ezt az alternatívát teszi magáévá Alekszandr Potebnya, aki a költészet szövegeire terjeszti ki az általa újraértelmezett Humboldt alapvetéseit, elsősorban a belső nyelvi forma tanát (magyarul: POTEBNYA 2002: 402). A „belső költői forma” témájának kidolgozásával Potebnya megteremti a *lingvopoétikát*, amely teret nyit a költői nyelv formalisták által és a poétikai funkció Jakobson által kidolgozott elméletének. Potebnya a nyelv metafora- és fogalomképző szerepének világlátást meghatározó jelentőséget tulajdonít, ami megingatta a fogalmak univerzális kategorizálásába vetett hitet, hiszen egyrészt kimutatta, hogy egyrészt a nyelvi kategóriák számosabbak és szemantikailag sokkal gazdagabbak, mint a logikaiak, másrészt, hogy a megnyilatkozás szintjén a szavak utalása logikailag összeegyeztethetetlen szemantikai mezőket ívelhet át. Potebnya jelentős lépést tesz a szövegfogalom felé.

Wolffnál a szöveg írásos emlék, Schleiermachernél produkció, Boeckhnél közlemény, Schillernél kiművelés, Humboldt nál *energeia*. Csakhogy Schleiermacher számára ez a szerző produkciója, amely az egyéni kompozícióban testesül meg, szemben a XVII–XVIII. századi elképzelésekkel, amelyek a kompozíciót logikai sémának tekintik, az alkotást megelőző, normatív szabályrendszer értelmében. Humboldt produkció fogalma igen sokrétű, és (mint láttuk) ő nem a produkció reprodukciójaként írja le az értelmezés aktusát, hanem stimulációként: a produkció válasz- vagy ko-produkciót ösztönöz, nem reprodukciót; a szóbeli megnyilatkozás a válaszban nem pusztán a megértés tárgyává alakul át – a megnyilatkozás a válaszban teljesedik ki nyelvileg és értelmileg egyaránt. A szó, a szöveg, a nyelv épp ebben az értelemben *Bildung*: az individuum csak a nyelvi cselekvés révén szocializálódik, s e nélkül az intertextuális és interszónális nyelvi létmód nélkül az individuum kiképzése elképzelhetetlen. A kommunikáció része az önművelésnek. Az esztétikai nevelés, melynek kifejtésében Schiller a kreatív intellektussal szembefordított szenzibilitásra épít, nem kerülheti meg azt az elementáris körülményt, hogy az esztétikai tény vagy nyelvileg artikulált szövegmű, vagy a nyelvi kultúra

szimbólumai által közvetített alkotás. Így például, a képzőművészet Krisztus-ábrázolásait megelőzi egy (pontosabban: több) nyelvi narratíva, s ennek szövege nemcsak forrása az ábrázolásnak, hanem előinterpretátora is az alkotó és a befogadó műveltségét kitevő szövegek világában, a szemantikus emlékezetben. Az *ö n t e v é k e n y s é g k é n t* értett *Bildung* tehát elválaszthatatlan a kommunikáció, a szó- és gondolatképzés egységes folyamatától. Nem kétséges: az esztétikai önképzést ki kell egészíteni a filológiai önképzés fogalmával, mert a szó – mint a megnyilatkozás aktusa – egyszerre szocializációs, esztétikai és gondolati teljesítmény.

Hogy a Kant-korrektúra jelzett hiátusát Humboldt kitűnően értette, annak álljon itt dokumentált bizonyítéka is. Íme:

Igen sajnálatos, de bizonyos fokig csodálni való is, hogy Schiller az emberi nem fejlődésének folyamatáról elmélkedve egyszer sem említi a nyelvet, holott, méghozzá nem elkülönülten, hanem szimbólummá olvadva össze, éppen ebben jut kifejezésre az ember kettős természete. A nyelv a szó legszorosabb értelmében filozófiai és költői hatást egyesít magában, az utóbbit a szóban rejlő metaforában és a szó hangzásának zenéjében egyidejűleg találjuk. Ugyanakkor mindenütt átmenetet nyit a végtelenbe, amennyiben szimbólumai tevékenységre ösztönzik az erőt, ám sehol sem szabnak határt e tevékenységnek, s bármennyire maga is a mértéke annak, ami benne már megvalósult, ez a mérték még fokozható (HUMBOLDT 1985b: 177).

Humboldt ezzel magyarázza a „természeti állapot olyan ábrázolását, amiképp azt az Esztétikai levelek tartalmazzák”. Vagyis a legősibb „emberi természetnek” az elválasztását az „ész által ható kultúra hatása alá került”, „nyers emberi természet” emanációitól. Schiller azt a módszertani hibát követi el, hogy az eredeti emberi állapotot – Rousseau nyomán – „természeti tárgyként”, a természet részeként fogja föl, holott Humboldt szerint, „ha az emberi nem örökre homályba burkolt, eredeti állapotának mérlegelése felé fordítjuk figyelmünket, inkább azt gyaníthatjuk, hogy mivel a nyelv adva van az emberrel, és a nyelv előtt az emberben semmi emberi nem képzelhető el, ez az állapot békés volt, higgadt, nem zárult be semmilyen mélyebb és gyengédebb benyomás előtt [...]” (HUMBOLDT 1985a: 178).

Humboldt éppen ezért a keletkezés és nem az eredet álláspontját vallja. Az emberi jelenség már feltételezi a szóbeli jelenlétet, mert a szó révén válik a létező – mai kifejezéssel élve – *e g z i s z t á l ó v á*, magát *t r a n s z c e n d á l n i* vagy *s z u b l i m á l n i* képes lénnyé.⁶ Schiller a kanti redukció meghaladásán fáradozik, „az ész által ható kultúra

⁶ Itt lehet az egyik forrása Heidegger szubjektumfelfogásának, mely szerint a személy – az egzisztencia hordozójaként – a *n y i t o t t s á g* megtestesítése a létre. Ezt a gondolatot előtte Max Scheler fejti ki szimpátiáról szóló művében, majd más munkáiban is (vö. SCHELER 1913). Scheler a *szublimáció* és a *konfesszió* fogalmát használja a szimbólumalkotásként értett jelenlétmódra, az „egzisztenciára”. Mint tudjuk, a szublimáció, a szimbólumképzés forrása Freud metapszichológiájának alapkategóriája. Scheler Freud koncepcióját a *g y a n ú* hermeneutikájának

hatásának” korrekcióján, melyet az érzéki tevékenység felől akart végrehajtani, beleértve a kanti dualizmust is, a magában való dolog és a transzcendentális szubjektum kettősségét. Megsejti, hogy Kant saját szövegének hatását nem értelmezi a történelem és a lét részeként.⁷

Az idézett levélrészlet tartalmazza a nyelv belső formájának költői funkcióra vonatkozó tételét. A hangzó forma és a szemantikai alakzat kapcsolatának manifestálté tétele az az aktus, amely biztosítja a költői funkció önfelfedő megnyilvánulását a szövegben, mely akkor lép érvénybe, amikor a „nyelv a szó legszorosabb értelmében filozófiai és költői hatást egyesít magában”. A költői funkció akkor dominál a beszédben, amikor „a szóban rejlő metafora” és „a szó hangzásának zenéje” egyszerre és azonos súllyal vesznek részt a megnyilatkozás konstitúciójában.

Ezt a gondolatot a diszkurzív poétika nyelvén ekképpen lehetne megfogalmazni: amikor a szövegkonstitúció a jelképzés és a metaforaképzés (vagy: a szignifikáció és a szimbolizáció) aktusát egyazon nyelvi megnyilatkozás kettős produkciójaként valósítja meg. A kettős produkción azt kell érteni, hogy ebben az esetben korrelatív – kétoldalú – szabályozás érvényesül a nyelvben: egyszerre új jel és új jelentés képzése. Ebben az esetben eleven a metafora a Paul Ricœur által kifejtett értelemben (RICŒUR 1978). De nemcsak a metafora regenerálásáról van szó, hanem a jelentőben képviselt szó – Humboldt-nál: „a szóban rejlő metafora” – jellé változtatásáról, a hangzás nem grammatikai formájának, hanem anyagának, zengésének metaforizálásáról is,⁸ ami egyaránt feltétele a vers- és a prózamű nyelvi konstitúciójának.

Az irodalmi jelenség ezen aspektusát vizsgálja a diszkurzív poétika, melynek képviselői Wilhelm von Humboldt személyében a szó és a szubjektum humánfilológiai koncepciójának megalapozóját követik s az általa teremtet tudományos hagyomány folytonosságát igyekeznek lehetőségeik határán belül biztosítani.

bázisáról a bizaloméra vezeti át (vö. SCHELER 1995). Mihail Bahtyin is feldolgozza ezt a gondolkört, különös figyelmet szentelve Max Scheler Freud-olvasatának (vö. VOLOSINOV 1928). Erre a lételméleti alapra épül Scheler konfesszió- és Bahtyin megnyilatkozás-elmélete. Második korszakában Heidegger a nyelvhez vezető út képével írja le a szimbólumképzés jelenségét, mint a létező nyitottságát a lét magasabb formái (szellem, igazság, szépség) iránt. A nyelvfelfogás ontológiai megalapozása tette Humboldt művét a meghatározó XX. századi bölcseleti irányok forrásává. Ne feledjük mások mellett megemlíteni még Ernst Cassirer és Paul Ricœur nevét.

⁷ Nemcsak a nyelv rendszer, hanem minden része is rendszer. Így a szó is. A szó jóval több, mint a hangforma és a jelzett tárgy „pusztán kölcsönös felidézése”. De „a szót is mint artikuláltat fogjuk fel. Márpedig az, amit az artikuláció a szójelentés pusztá felidézéséhez hozzátesz [...] abban áll, hogy a szót közvetlen formája által, végtelen egésként, mint egy nyelv részét ábrázolja” (vö. HUMBOLDT 1985a: 77).

⁸ A hangzásmetaforizáció és a versnyelvi konstitúció egymást feltételező kapcsolatának – konstrukciós elvének – kérdését egyedülálló eredetiséggel oldja meg Jurij Tinyanov a versbeli szövegszónak a poétika és a filológia határterületein kifejtett elméletében (vö. TINYANOV 1924).

Irodalom

- Benveniste, Émile 1966. *Problèmes de linguistique générale*. Gallimard. Paris.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer*. Gondolat Könyvkiadó. Budapest.
- Herder, Johann Gottfried 1983. *Értekezések, levelek*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Humboldt, Wilhelm von 1806/1973. *Latium und Hellas*. In *Uő: Schriften zur Sprache*. Hrsg. von Michael Böhler. Stuttgart.
- Humboldt, Wilhelm von 1985a: Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségeiről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: Humboldt válogatott írásai. Európa Könyvkiadó. Budapest. 69–115.
- Humboldt, Wilhelm von 1985b: Schillerről és szellemi fejlődésének útjáról. In: Humboldt válogatott írásai. Európa Könyvkiadó. Budapest. 151–207.
- Kovács Árpád 2002. A filológiai aktus. *Literatura* 2002/4: 395–426.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1986. *Válogatott filozófiai írásai*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Potebnya, Alekszandr Afanaszjevics [Потебня, Александр Афанасьевич] 1989. Психология поэтического и прозаического мышления. In: Слово и миф. Приложение к журналу «Вопросы философии». Москва.
- Potebnya, Alekszandr 2002. Alekszandr Potebnya: A gondolat és a nyelv. Jegyzetek a szóbeliség elméletéből. Előadások a szóbeliség elméletéből. In: Poétika és nyelvelmélet. Válogatás Alekszandr Potebnya, Alekszandr Veszeloovszkij, Olga Frejdenberg elméleti műveiből. Szerkesztette és a kísérő tanulmányt írta Kovács Árpád. Argumentum. Budapest. 7–146, 147–191, 192–250.
- Ramišvili, Guram 1970. *Das problem der inneren Sprachform in der modern Linguistik*. Dissertation zur Erlangung des Akademischen Grades „Dr. sc.” Friedrich-Schiller-Universität. Jena.
- Ramišvili, Guram 1981. Über die philosophischen Grundlagen der Sprachanthropologie. In *Logos Semantikos*. Vol. II. Mouton de Gruyter. Berlin–New York–Madrid.
- Ricoeur, Paul 1978. *The Rule of Metaphor*. Multi-disciplinary studies of the creation of meaning in language. Macmillan Press. London. [Eredeti, első kiadás: *La Métaphore vive*. Éditions du Seuil. Paris. 1975.]
- Scheler, Max 1913. *Zur Phänomenologie und Theorie der Sympathiegefühle und von Liebe und Haß*. Halle.
- Scheler, Max 1995. *Az ember helye a kozmoszban*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Tinyanov, Jurij Nyikolajevics [Тынянов, Юрий Николаевич] 1924. Проблема стихотворного языка (Статьи). Academia. Ленинград. 1924.
- Volosinov, Valentyin Nyikolajevics [Волошинов, Валентин Николаевич] 1928. Фрейдизм. Госиздат. Москва–Ленинград.

KÖRMENDY KINGA

**„AZ ÉN NYELV MESTEREM IGEN MEGELÉGEDETT VELEM”
– SZÉCHENYI ISTVÁNNÉ MAGYAR NYELVTUDÁSA**

Széchenyi Istvánt naplóbejegyzései szerint mindig érzékenyen érintette a nők nyelvhasználata. Bár ő első magyar nyelvű levelét csak 1826. január 4-én írta Wesselényi Miklósnak (MTAK Kézirattár K 201/9), és anyanyelvét is ezután tanulta újra (BÁRTFAI 1926: 116), már 1820. június 6-án a következőket jegyezte fel naplójában egy katonacsaládnál tett látogatása után: „... a nyelv, amelyen beszéltek, nem a legrosszabb német, melyet valaha hallottam. Valami romlott magyar–morva–német, mely saját idiomáját szégyelli, s valami szász–hannoveri nyelvnek akarja feltüntetni magát! Egyetlen vonzó nőt se tudok elképzelni, aki saját anyanyelvén nem tud beszélni [Kiemelés tőlem. K. K.], és lehet olyan szép, amilyen csak nő lehet, a varázs megtörik, mihelyt közönségesen beszél” (Széchenyi 1978: 161).

1828. szeptember 28-án meghalt id. gr. Zichy Károly, ifj. gr. Zichy Károlyné gr. Seilern Crescence apósa. Naplóbejegyzése szerint Széchenyi szavá tette Crescence-nak, hogy az elhunyt grófnak a „házában senki nem gondolkodik magyarul... Kegyed sem tud – nagy szégyen...”. Erre Crescence méltóságteljesen és ünnepélyesen a következőket válaszolta: „Ma van apósom halála napja – jól jegyezze meg: mához egy évre beszélek magyarul...” (Széchenyi 1978: 572).

Zichy Károlyné Seilern Crescence ekkor már három éve Széchenyi István számára nemcsak a legvonzóbb nő volt, hanem ahogy 1826. január 30-án megfogalmazta: „Ő lehet még az oka, hogy egy egész nép újjáteremtetik. Amphitrité, aki egy sasnak inni ad” (Széchenyi 1978: 449). Ez a gondolat lett az Akadémia allegóriája, címere (vö. az 1829. február 18-i naplójegyzettel, Széchenyi 1978: 586, Fenyő 2001: 58–59). Zichy Károlyné ugyanis a következő sorokat íratta arra az éremre, amelyet Széchenyinek szánt: „Csak a nemesedés és Magyarország üdve légyen a cél, mely minket egyesít...” (Széchenyi 1978: 621). Széchenyi ezért sóhajtott fel 1828. július 21-én: „Mennél többet olvasom Berzsenyi költeményeit annál nagyobb fájdalom tölt el, hogy oly kevesen olvasnak magyarul, hogy Crescence nem olvassa ezt” (Széchenyi 1978: 553). 1829. március 10-én el is küldte Berzsenyi verseit Crescence-nak, és közülük lefordította A magyarokhoz (Romlásnak indult...) c. verset, a következő indoklással: „az ilyen fordítás nagyon sokat elvesz az egészből. Ön azonban jobban megismeri így a magyart, és ez a fő” (Fenyő 2001: 46, 53–54). Levelét magyarul zárta: „Isten védje, kedves angyal, s legyen ön jó reményű s csendes lelkű” (Fenyő 2001: 52).

Crescence ígéretét a magyar nyelv tanulására Széchenyi komolyan vette. 1828. november 14-én magyar nyelvmestert szerzett Crescence számára (Széchenyi 1978: 503). 1829. február 14-én meglátogatta Széchenyit Lengyel Miklós, Crescence magyar nyelvtanára, és biztosította, hogy a grófnő szorgalmasan tanul, „igen tehetséges”

(Széchenyi 1978: 585). A kezdeti lelkesedés azonban nem bizonyult tartósnak. Amikor Széchenyi hosszabb külföldi útról hazatérve találkozott a grófnővel, és megkérdezte, hogy tanult-e magyarul, a nemleges válasz után franciául folytatta: „becsaphatnám önt, de nem akarom becsapni” (Széchenyi 1978: 618).

Természetesen Széchenyit nem ez érintette a legsúlyosabban kettőjük kapcsolatában. Crescence osztrák arisztokrata családból származott. Számára és Széchenyi számára is teljesen magától értetődő volt az arisztokrácia többnyelvű társalgási gyakorlata. Széchenyi pedig tisztában volt a nyelv kifejezési lehetőségeinek korlátaival: „...egyik nyelv sem alkalmas arra, hogy tisztán és határozottan fejezzük ki, amit mondani akarunk, és amit érzünk” – írta naplójában 1825. november 15-én (Széchenyi 1978: 425, vö. ZENTAI é. n. [2001]: 74). Ezért tartotta nagyon fontosnak a nyelvtanulást. Maga is több nyelven beszélt. Orczy Ferinek angolórát adott 1828 novemberében (Széchenyi 1978: 579). Andrassy Györgyöt levélben buzdította az angol nyelv tanulására 1828. október 24-én (Széchenyi II. 1991: 124).

A más nyelven való gondolkodáshoz, az érzelmkifejezés szabadságához Széchenyi mint „önálló férfiú” azért ragaszkodott, mert ennek korlátozása elsősorban a zsarnokságot jelentette a számára. „A magyar nyelvet például, noha nemzetünkhöz nálamnál senki nem hübb, s bálványozom azt, még ezt is elhagynám örökre, és soha nem hangzanék ajkaimról magyar szó többé, habár nyelvemet kellene is kívágnom, ha el akarnák tiltani, hogy más nyelven beszéljek, vagy kényszeríteni arra, miképp mindig csak magyarul szóljak...” Az utóbbinak pedig az a veszélye, hogy „nem egy, de számtalan idegent, ki rokonszenvennel viseltetik vérünkhöz”, elriaszt a magyarságtól, és „hiába küzdünk nemzetiségünk megkedveltetése vagy éppen felemelése végett...” – írta a Politikai programtörvényekben (Széchenyi II. 1991: 221–222).

Crescence magyarul tanulása Széchenyi számára elsősorban mint – személyéhez és nemzetéhez fűződő – érzelem vált fontossá. A Széchenyi családban a magyar nyelv ismerete – legalább szándék szinten – a külföldi származású feleségek számára is kívánatos volt. Az aulikus Széchenyi Lajos mindkét felesége tanult magyarul, második felesége saját bevallása szerint érzelmileg is kötődött a magyarsághoz (BÁRTFAI 1926: 9, 42). Crescence-nál ez őszinte nyíltsággal csak azután fogalmazódhatott meg, amikor özvegy Zichy Károlynéként (1834. december 15.) hosszas vívódás után eldöntötte, hogy a gyászév letelte után Széchenyi István felesége lesz.

Crescence Széchenyi Istvánhoz írt leveleiben 1835 októberétől olvashatóak magyarul írt mondatok, elsősorban záróformulaként. Az esküvő (1836. február 4.) után néhány héttel Széchenyi Pozsonyba utazott az országgyűlésre. Crescence 1836. február 24-én Pozsonyba anyanyelvén, németül írta a következőt Széchenyi Istvánnak: „Ima után első dolgom mindig magyarul tanulni – az én legtökéletesebb foglalatosságom – mert tudom, hogy ezzel neked, drága, szeretett barátom, örömet szerzek” (Fenyő 2001: 252). A következő napon levelét magyarul így zárta: „Széchenyi István hitvesse” (Fenyő 2001: 253). Budán, 1836. február 28-án a német nyelvű levélben magyarul írta a következő mondatokat: „Igen megörültem azon, hogy a te magyar soraidat magam is megérthettem, s hidd el kedvesem, hogy az én legforróbb kívánságom, nem csak é r e z n i [Kiemelés tőlem. K. K.], de minél [jobb] beszélni [is tudni] magyarul.” Majd németül folytatta: „Való igaz, hogy nagyon [szorg]almas vagyok – egyetlen napon sem mulasztottam el megtanulni a leckét. Csakhogy annyira tele van az én gyarló fejem, hogy attól félek, közben a franciát és a németet

elfelejtem egy kicsit – de mindegy!” Ismét magyar mondat következik: „Csak én magyarul beszélhetnék...” (Fenyő 2001: 256). Ez az óhaj visszhangzik az 1836. március 8-án keltezett levélben is, de meg is indokolta a következő német nyelvű mondatokkal: „Azért szeretem ezt a nyelvet különösen, mert a Te anyanyelved – és tudom, hogy örömet szerzek neked azzal, ha művelem. Biztos lehetsz afelől hogy most mint – és itt magyarul áll az önmegnevezés – Széchenyi István hitvesse szorgalmasan tanulnám akkor is, ha nem kötötted volna ki” (Fenyő 2001: 263). [Kiemelés tőlem. K. K.] Crescence 1836 márciusában írt leveleinek magyar mondatain valóban érződik a saját fogalmazás. Tartalmában számos utalás van Széchenyi országfejlesztési tevékenységére, amivel azonosult. „Hála az égnek, ügyeink az országgyűlésben jól állnak!” – kezdte Budáról Pozsonyba küldött levelét 1836. március 7-én (Fenyő 2001: 259). Most már feleségként támogathatta Széchenyi terveit: „Június elsejéig tehát nem kell további pénzeket átutalnod – inkább fordítsd azt az összegecskét a számodra oly fontos nemzeti célokra... én pedig legalább azt képzelhetem, hogy valamivel hozzájárulok a közjóhoz” (Fenyő 2001: 266). Ebben a levélben is bizonyította a magyar nyelvű mondatlalt: „Ma szorgalmas voltam, ’s sokat is tanultam. Az én nyelv mesterem igen megelégedett velem. – Nem örülsz rajta??” (Fenyő 2001: 266). [Kiemelés tőlem. K. K.]

1836. augusztus 17-én a következő bejegyzést olvashatjuk Széchenyi naplójában: „Este Cr. és a gyerekek azzal lepnek meg, – hogy előlegezik nevem napját. Mindnyájan mondtak nekem valamit magyarul. Szívüöl megörvendeztettek vele” (Széchenyi 1978: 823). [Kiemelés tőlem. K. K.] A születésnapján, szeptember 21-én pedig Crescence magyarul felolvasta neki Vörösmarty versét, A hontalant. (1836. szeptember 21. „Crescence liest mir den Hontalan”. Széchenyi V. 1937: 25). 1838. február 25-én Vörösmarty Széchenyinél ebédelt. Crescence a Szózat elmondásával a vendégnek, de férjének is bizonyosan örömet szerzett. Széchenyi ezen a napon azt is feljegyezte, hogy először volt Crescence-szal a magyar színházban (Széchenyi V. 1937: 160).

Az együtt töltött évek előrehaladtával a családi és politikai gondok háttérbe szoríthatták Crescence magyar nyelvtanulását, de utalásokból arra következtethetünk, hogy továbbra is igyekezett ígéretéhez híven foglalkozni a magyar nyelvvel. 1839. április 13-án ebédvendégeik között volt Vörösmarty is. Ebéd után a háziasszony és a gyerekek szavaltak (Széchenyi 1978: 882). Széchenyi nem jegyezte fel, hogy mit, de biztosan Vörösmarty verseit. Széchenyi nagyra becsülte Vörösmarty költészetét. Crescence számára fordítottat is általa sokra tartott költeményeket (KÖRMENDY 1975: 571).

Széchenyi Istvánné magyar nyelvtudása bizonyosan nem volt folyékony társalgási szinten. Azon pedig nem is kell túlzottan csodálkoznunk, hogy Széchenyi bonyolult magyar mondatait az egyértelmű megértés érdekében lefordította számára németre. „Ma befejeztem ’A MARSELLAISE’T!... Örvendezem a jól sikerült cikken – lefordítom Cr.-nak” – jegyezte fel Széchenyi 1840. november 6-án (Széchenyi 1978: 924).

Széchenyi azonban továbbra is fontosnak tartotta „honunk szebb lelkü asszonyinak” a magyar nyelvtudását. Károlyi Györgynének magyar nyelvmestert valószínűleg ő ajánlott. 1841. március 4-én (Széchenyi 1978: 938). A nádornénál, Mária Dorottya főhercegnőnél tett 1842. október 16-i látogatása után megjegyezte: „Felolvasott nekem a Bibliából magyarul, kiválóan. Szoros szálak fűzik egy alcsúti református parasztasszonyhoz”

(Széchenyi 1978: 986). Apponyi György kancellár feleségéről 1847. október 9-én elismerően állapította meg: „Nagyon jól megtanult magyarul...” (Széchenyi 1978: 1169).

Crescence-ről nem olvashatunk ilyen sorokat az 1840-es évek második felében a naplóban. Energiáit a nagy létszámú család, ismétlődő szülések és Széchenyi István feleségének szerepköre is lekötötte. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az évek előrehaladtával a tanulás hatékonysága is csökkent. Crescence is negyvenes éveinek közepén járt. Széchenyi számára a magyarság és az ország érzelmi elfogadása volt a döntő a német anyanyelvű Crescence részéről. Nem tette meg a tényleges magyar nyelvtudást házasságuk próbakövének, bár kikötötte, amit magától Crescence-től tudunk (Fenyő 2001: 263). Az anyanyelv használatának jogosságát nemcsak szeretett felesége, hanem „honunk minden ajkú lakosa” elidegeníthetetlen sajátjának ismerte el (Széchenyi II. 1991: 41). A magyar nyelv ismeretét az országban a „civilizáció varázsával” kívánta minél szélesebb körre kiterjeszteni (Széchenyi II. 1991: 45). 1842-ben, akadémiai beszédében hosszú indoklással fejtette ezt ki, politikai támadásra is adva ezzel okot. Meggyőződéssel vallotta: „...mert ébredjen csak egyszer érzet, s bizony annak tolmácsa, a rokon hangú szó sem marad sokáig el” (Széchenyi II. 1991: 47). Feleségével való kapcsolatának is ezért maradt a magyar nyelv továbbra is lényeges eleme, máskülönben nem jegyezte volna fel naplójában, hogy 1845. december 18. és 22. között naponta tanult Crescence-szal magyarul (Széchenyi 1939: 302–304). Ennek indítéka talán lehetett az is, hogy december 18-án a magyar színházban voltak, bár Széchenyi Istvánné gyakori látogatója volt a magyar színház előadásainak (BÁRTFAI 1926: 293, 491). Ezt figyelembe véve arra is gondolhatunk, hogy Crescence magyar szövegértése elfogadható lehetett, amit természetesen a színpad cselekményes párbeszéde meg is könnyíthetett. Anyanyelvi segítséget azonban Crescence is nyújthatott Széchenyinek. 1839. január 5-én a Néhány szó a lóverseny körül német fordításának revideálásában Tasnerral együtt segített neki (Széchenyi 1939: 234).

Széchenyi István 1848. szeptember 7-től a döblingi intézet ápolója volt. Amikor már állapota lehetővé tette a levelezést, Széchenyi Istvánné leveleiben a magyar nyelvű mondatok a kedveskedésen túl terápiás szerepet is játszhattak. Az első levelet Széchenyi Istvánné 1848. szeptember 10-én írta Crescence aláírással (BÁRTFAI 1943: 717). A december 24-i levél aláírása: „Deine treue Feleséged” (BÁRTFAI 1943: 719). Levelezésük 1857-től vált rendszeressé. Széchenyiné magyar köszöntő és búcsúzó szavakat írt leveleibe, mint házasságuk első hónapjaiban. „Legkedvesebb drága barátom! ... Hű szerető feleséged és honfitársnéd” (1859. október 29. BÁRTFAI 1943: 858–859. Lásd BÁRTFAI 1943: 798 skk.). Széchenyi 1858. február 4-én írt, egészében német nyelvű levelének borítékján a címzés: „Európa leg jobb asszonyának” (MTAK Kézirattár K 199/83). 1858. április 27-től a leveleket gyakran magyar nyelvű mondatokkal kezdte, alatta olvasható a német fordítás. Széchenyi így folytatta feleségének magyartanítását. Az egykori és jelenkori közös emlékekre és aggodalmakra a néhány szavas utalások az együvé tartozást jelentették mindkettőjük számára. Most az ifjúkori helyzet felcserélődött. Nem egy férjes asszony házastársi hűsége, hanem a betegsége választotta el Széchenyit Crescence-től. „Borúra derű! Bár mindenben így volna!” – emlékeztetett Széchenyi 1858. szeptember 16-án az Akadémia jelmondatára (MTAK Kézirattár K 199/99). „Drága kincsem, nyakadra légyen gondod, mert a Magyarnak nyaka! – tudod! (1858. október 14. MTAK Kézirattár K 199/103). Széchenyi a példamondatokban nem szorítkozott kizárólagosan csak érzelmeinek magyarul való közlésére, gyakorlatiassága most is megnyilvánult: „Igen szép nap lesz

megint, és kivált a répara igen kedvező” (1858. június 12. MTAK Kézirattár K 199/89). „Ami sok az sok, Milly kutyaidó! A szegény répák!” (1858. augusztus 9. MTAK Kézirattár K 199/96). A „Leitmotiv” azonban természetesen a ragaszkodás és a bókolás maradt, amikbe utalásokat szőtt Crescence magyar érzelmeire. „Kedves kincsem, Te minden erényekkel tündöklő magyar hölgy!” – 1859. szeptember 12-én tette ezt a vallomást Széchenyi (MTAK Kézirattár K 199/126). Crescence erőfeszítéseit a magyar nyelvű mondatokért a következő szavakkal köszönte meg 1860. február 2-án: „Vedd hálámat derék magyar soraidért” (MTAK Kézirattár K 199/138). Széchenyi feleségéhez írt azon leveleiből, amelyek az MTAK Kézirattár Széchenyi-gyűjteményében vannak, több esetben csak levélkivágat maradt fenn a magyar mondattal (MTAK Kézirattár K 199/150–155).

Döblingben 1857-ben, javulása kezdetén Széchenyi az Önismeret lapjain megkísérelte újra megfogalmazni önmagát azzal, hogy szinte vég nélküli mondatokban helyesnek tartott életviteli elveit jegyezte fel. Az Önismeret valójában formátlan, a felségsértés határát súroló, kegyetlen bírálata Ferenc Józsefnek és az önkényuralomnak. Széchenyi tudatalatti szellemi erőpróbája a Blickhez.

Ebben a fizikai és szellemi tehetetlenségben egyedül Crescence személyében látta a biztosítékát annak, hogy a magyar Akadémia az alapítók szándékának megfelelően eredeti célkitűzésével működhet tovább, és megvalósítja a tudományok magyar nyelven való művelését.

1853-tól az Akadémia az ún. „meg nem erősített egyesületek” közé tartozott, mert alapszabályait vonakodott a kormányzat elvárásának megfelelően módosítani. A megváltoztatott alapszabályok lehetőséget adtak volna a kormányzatnak az Akadémia működésébe való beleszólásra. Széchenyi mint alapító számára a módosítási tervezetek sarkalatos pontját a tudományok magyar nyelven való műveléséről szóló alapszabály megváltoztatásának lehetősége jelentette (Széchenyi II. 1991: 993–994).

Az Önismeretben Széchenyi Bach miniszterrel mondatja el Ferenc Józsefnek, miért nem alkalmazhatja az Akadémiával szemben az önkényuralom azt az eszközt, amellyel az eredeti alapszabályok módosítására rá lehetne bírní a testületet. Ennek egyetlen módja lehetséges csak, taglalja a miniszter, ha az alapítókat kényszerrel rá tudnák venni támogatásuk visszavonására. Így az intézmény anyagilag megrendülve működésképtelen lenne, az alapítóknak pedig megmaradna a nem csekély támogatás összege. Azonban ez mégsem sikerülhet, magyarázza Bach, még annak ellenére sem, hogy az Akadémia első „fundátora” szerencsére már meghalt. (Széchenyi itt magáról már mint halottról beszélt.) „E tekintetben, Felséges Uram, már rég megtettem a legelső lépéseket, de az elhunyt nagyszájú patriótának özvegyével, mint referensem állítja, e részben nem fogunk boldogulni. Mert ezen általjánosan nagyon becsült főasszonyság oly pietással viseltetik férjének emléke iránt, és annyi szimpátiával van csatolva a magyarokhoz, hogy inkább minden élvezettől búcsúzna és száraz kenyeret rágná, mielőtt legkisebbet tenne, mi a magyarság kárára szolgálhatna, és (mi több), mert bármily különösnek látszassék, neki is lelkéből visszatetszik mindaz, mit részünkről tapasztal” (Széchenyi III. 1991: 777). [Kiemelés tőlem. K. K.]

A döblingi tébolyda lakója ezzel a meggyőződéssel sakkozott. Crescence 1857-ben ismét Amphitrité.

Széchenyi István életének két meghatározó érzelméről Döblingben, rajzos karikatúrákban is vallott. Az egyikben koporsóját rajzolta meg. Az alatta lévő befejezetlen szövegből egyértelműen megállapítható, hogy halálának oka az volt, amire vágyott: meghasadt a szíve hazájáért (MTAK Kézirattár K 163/101). Az Akadémia Széchenyi-múzeuma 1945 előtt még két Crescence-nak ajándékozott porcelán-biscuit lapot őrzött Széchenyi önarikatúráival. Az egyik magyar, a másikon német nyelvű volt az ajánlás: „Kedves Mutty imádlak” – „Mutty ich liebe Dich! Széchenyi” (DIVALD 1917: 84–85). Az MTA Könyvtára Kézirattárában a tárgyi emlékek között ma már sajnos csak a magyar nyelvű feliratos lap található meg (Fényképmásolata: MTAK Kézirattár K 163/102, lásd RÓZSA 1991: 286. N. 19).

Források

- Fenyő Ervin 2001. Széchenyi választása. Széchenyi István és Seilern Crescence levelezése I. 1825–1837. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta Fenyő Ervin. Fordította Kajtár Mária, Csery-Clauser Mihály, Györffy Miklós, Jékely Zoltán, Kovács Ilona, Szeredás András és Viszota Gyula. Balassi Kiadó. Budapest.
- Széchenyi István 1937. Naplói. V. köt. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. Magyar Történelmi Társulat. Budapest.
- Széchenyi István 1939. Naplói. VI. köt. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. Magyar Történelmi Társulat. Budapest.
- Széchenyi István 1978. Napló. Válogatta és szerkesztette Oltványi Ambrus. Fordította Jékely Zoltán, Györffy Miklós. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Széchenyi István II. 1991. Válogatott művei. 1841–1860. A válogatás, a szöveggondozás, a jegyzetek és az utószó Gergely András, Spira György és Sashegyi Oszkár munkája. Szerkesztette Spira György. Szépirodalmi Kiadó. Budapest.
- Széchenyi István III. 1991. Önismeret. A szöveggondozás és a jegyzetek Sashegyi Oszkár, az utószó Gergely András, Spira György és Sashegyi Oszkár munkája. Szerkesztette Spira György. Szépirodalmi Kiadó. Budapest.

Irodalom

- Bártfai Szabó László 1926. A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története. III. 1820–1920. A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Bártfai Szabó László 1943. Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. 1808–1860. A szerző kiadása. Budapest.
- Divald Kornél 1917. A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei. MTA Budapest.
- Körmendy Kinga 1975. Vörösmarty autográf versei Széchenyi István hagyatékában. Irodalomtörténeti Közlemények 79: 659–660.
- [MTAK Kézirattár] Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár. Széchenyi-gyűjtemény. K 163 – K 311.
- Rózsa György. 1991. Széchenyi-ikonográfia. In: Éri István (szerk.): Széchenyi és kora. Tájak – Korok – Múzeumok Egyesület. Budapest.
- Zentai Mária é. n. [2001]. Az íbisz legfeketebb tolla. A nyelv hitelvesztésének nyomai Vörösmarty költészetében. In: Takáts József (szerk.): Vörösmarty és a romantika. Művészetek háza – Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet. Pécs–Budapest.

LŐRINCZI RÉKA

A XIII. SZÁZADHOZ KAPCSOLÓDÓ HAZAI ÉS KÜLHONI NYELVSZOCIOLÓGIAI ADALÉKOK*

Az Érsekújváron született, a Felvidékhez tanulmányai és munkássága révén is szorosan kötődő Pray György – még évkönyv formájában megírt, de a forráskritikát már érdemben alkalmazó – *Annales regum Hungariae...* című munkájában (1239. évi eseményeket tárgyalva) a XV. század egyik legjelesebb humanista történetírójának, a lengyel Longinusnak, azaz Jan Długosznak (1415–1480) egyik művéből idéz. A természetszerűleg értékelő megjegyzés nélkül átvett Długosz-hely IV. Béla és Laszkárisz Mária első leányának, Kingának (1234–1292)¹ magyarul való énekléséről szól.

Mivel XIII. századi, de még későbbi nyelvemlékeknek is, különösen pedig nyelvészeti adatoknak eleve szűkében vagyunk, a kronológiai és egyéb nehézségeket felvető, a legendásultság jegyeit mutató – tudtommal Pray említése óta sem tárgyalt – passzusnak (részletesebben l. majd alább) aligha lenne helyes továbbra is figyelmen kívül maradnia. A források elérhető részének e megfontolásból való átnézése, úgy tűnik, több szempontból is felhasználható szöveghelyekhez vezetett.

1. Kingának az olvasástanulásban való segédkezéséről. Az alább idézendő források egybehangzó tudósítása szerint férje, Szemeremes Boleszló halála után Kinga az általa 1252-ben (tehát még Szent Klára életében!) alapított ószandeci klarissza kolostorba vonult vissza. Itteni életének művelődéstörténeti szempontból sem mellékes pillanatáról is beszél a *Vita et miracula Sanctae Kyngae ducisse Cracoviensis*. Ennek a valószínűleg 1317–1329 között keletkezett munkának az ismeretlen ferences szerzője feltehetőleg támaszkodott a század végére talán már elkészült szövegekre, s a Kingát még ismerő nővérektől közvetlenül is értesülhetett például a következőkről:

Soror Clara Iacobi sex annos etatis sue haberet, ad claustrum recepta abecedarium prima et „Credo” addiscens, venit ad felicem dominam [ti. Kingához], ubi ipsa habitabat. Quam felix domina videns, librum suum eidem tradidit dicens: Lege in isto libro, filia. Signoque crucis super ipsam facto, puellula legere cepit illum psalmum: „Laudate dominum, omnes gentes”, quem nunquam didicerat ... – jegyz.: Psalmus CXVI, 1 (MonPolHist. IV: 722).

* Hálás vagyok Puskely Máriának a hagiográfiai források értelmezéséhez szükséges ismeretek jelentős részéért, továbbá a CEU-könyvtárban megismert Michael Zbieranowskinak, a Lengyel Tudományos Akadémia Történeti Intézete munkatársának szakirodalmi útbaigazításaiért és a Varsóból küldött fénymásolatokért. Ezúton is köszönöm Ruzsiczky Évának a kéziratához fűzött hasznos észrevételeit.

¹ Az alább szóba kerülő szakirodalmi munkák Kinga születési éveként az 1224-es évet is számon tartják. Zofia Budkova (1971: 185) 1234-et közöl. Az Új magyar életrajzi lexikon az 1224 (akárcsak az 1292) elé kérdőjelet tesz.

E forrásmű nemrég megjelent magyar fordítása szerint:

Jakab leánya, Klára nővér, amikor hatodik életévét elérte, bekerült a kolostorba, s először megtanulva az ábécét és a Hiszekegyet, odament a boldog úrnőhöz [ti. Kingához], ahol az lakott. A boldog úrnő megpillantva őt, átnyújtotta neki könyvét e szavakkal: „Olvass e könyvből, leányom!” A kereszt jelét rajzolta fölé, és a leányka olvasni kezdte e zsoltárt: „Dicsérjétek az Urat mind, ti nemzetek!” (Zsolt. 116,1), amit korábban nem tanult (Veszprémy–Boross 2001: 159).

Az, hogy a kutatás az 1999. június 16-án Ószandecben szentté avatott Kingával (aki a Lengyelországot háromszor végigpusztító tatárjárás miatt különösen nagy nyomorba jutottakat anyagiakkal és személyes betegápolói munkájával kiemelkedő mértékben segítette, és jelentős értékű hozományából nemcsak könyvadományokat tett, de a honvédelem költségeihez is hozzájárult, valamint az ország újjáépítésében is fontos szerepet játszott) s az idézett Vita-val is régóta és igen behatóan foglalkozik, alighanem magától értetődik.²

2. Kinga népnyelvi, azaz lengyel zsoltárénekléséről. Az idézett névtelen ferences vita szerint Kinga:

.... ex intencione proprie industrie consuetudo sibi inerat, quod decem **psalmos in vulgari**, antequam ecclesiam exiret, Deo persolveat... (MonPolHist. IV, XXIV: 706).

Modern magyar fordításban:

... saját elhatározásából azt a buzgó szokást vezette be, hogy mielőtt kilépett volna a templomból, **népnyelven**³ tíz zsoltárt mondott el az Úrnak... (Veszprémy–Boross i. m.: 144).

Hasonlóképpen Kinga lengyelül való énekléséről olvashatunk Marcin Ignacy Frankowicz (†1718) lengyelül írt (lengyelre fordított? – vö. MonPolHist. IV. 188) Kinga-vita-jának 1744-ben megjelent latin fordításában:⁴

[Cunigunda] in choro perfēverans, Pfalmos adhuc Poenitentiales cum Litaniis Omnium Sanctorum, & Oratione; DEUS, qui vivorum dominaris simul & mortuorum, &c submissiori **voce Polonicâ linguâ** pro vivis & defunctis decantare, ac tunc demum ad quietem se recipere solita ... (Petrykovski 1743–1744, VIII. fej. (De vita Religioſa Beatae Cunegundis...): 75).

3. Kinga lengyelországi beilleszkedésének és nyelvtanulásának kezdetéről. Az Acta Sanctorum Kinga Krakkóba érkezéséről így emlékezik meg:

[Boleszló] novam Sponſam (...) in arcem Cracovienſem honore ſolemni intruducit, ubi aliquanto tempore ſub focus ſuae, duciſſae Grzymiſlavae, cuſtodia & communione, focu

² E munkálatok 1997 előtti eredményeiről is l. BUDKOWA 1971: 185–190. A kapcsolódó hazai néprajzi vonatkozásokról pedig l. DANKÓ 1997: 79–87.

³ A fordítást jegyzetekkel ellátó Ryszard Grzesik ehhez kapcsolódó (49. sz.) lapalji kiegészítése: A zsoltárok **lengyelül** való éneklésének első fennmaradt említése. E lengyelül énekléshez különben l. még MonPolHist. IV: 188, továbbá Polski Słownik Biograficzny XVI: 188.

⁴ Frankowiczhoz l. BARYCZ 1948–1958: 93.

illam mira tractante caritate & honore, manſit, donec **idioma Polonicum** primum intelligere, deinde ſonare coepit ... (Acta Sanctorum: 677).

Az 1643-ban indult (eddig 124 kötetes, s még mindig folytatódó) forrásközlésnek csupán hazai vonatkozású részeket tartalmazó nagyszombati kiadása ezt némi változtatással így veszi át:

[Boleszló] novam ſponſam (...) in arcem Cracoviensē introduct : ubi aliquanto tempore ſub ſocrūs ſuae communione manſit, donec **idioma Polonicum**, primum intelligere, deinde ſonare coepit (Acta Sanctorum Ungariae 1744–1745. I: 83).⁵

A már idézett Frankowicz–Petrykovski-féle vita-ban pedig ez áll:

Habitaerat Beata haec Virgo non pauco tempore in eadem domo Principis Matre Grzymislava, **tum Polonici idiomatis** plenius condiſcendi, tum **domesticae** converſationis, & taedii vitandi gratiā ... (Petrykovski i. m. III. fej. (De Contractu Coniugali): 18).

3. A IV. Béla öccsének, Kálmánnak eljegyzett Szalóme magyarul való tanulásáról. A később halicsi (gácsországi azaz galíciai) királlyá koronázott Kálmánnak még gyermekként eljegyzett lengyel hercegnőről, Szalóméről (1211/1212–1268 k.), Kinga majdani férjének, Boleszlónak a nővéréről ugyancsak a Frankowicz–Petrykovski-vita mondja el a következőket:

Beata Salomea Regina Haliciae, confors Colomanni fratris Regis Belae, ſoror Boleslai Ducis Poloniae (...) petiit, & impetravit, ut [Kingam] teneram cognatae indolem in aula ſua poſſet educare (...) ut, **ſicut ipſa** ante initum cum Rege Colomanno matrimonium **in Regno Hungariae eſt educata**, ut **tempeſtivē**, & **idioma & mores gentis Hungariae condiſceret**; ſic pariter ut Cunegundem per quotidianam ſecum conſuetudinem ad futurum (quod praecogitabat) connubium, cum fratre ſuo Boleslao à puerilibus annis aptaret, & diſponeret ... (Petrykovski i. m. II. fej. (De Virtutibus B. Cunegundis in tenera aetate, uſque ad nubiles annos): 9).

Bár az áttekintett forrásokból nem derül ki egyértelműen, hogy magyar vagy lengyel vonatkozású-e, számon tartani azért talán érdemes lehet az 1292 e. és 1401 között írott/másolt egyik Szalóme-vita következő helyét:

Erat autem Salomea tercio anno ſue etatis, cum ad curiam predicti regis Ungarie pro filio Colomano deportaretur. (...) Nam legitur, cum ambo diſciplinis ſcolasticis traditi fuiſſent, quod in tantum literarum ſcripturis beata Salomea proceſſiſſet, quod eciam requisita a magiſtro proprio ewangelium, quod de die audiebat, **interpretabatur et exponebat**; quod eciam Colomanus precedens pro excessu eius doctrinali ... (Kętrzyński (ed.): MonPolHist. IV: 1884: 770–796).

A közelmúltban megjelent magyar fordításában:

Szalóme pedig harmadik életévében járt, amikor az említett magyar király [II. Endre] udvarába vitték annak fia, Kálmán számára. (...) Olvasható ugyanis, hogy miután mindkettőjüket tanulásra fogták, Boldog Szalóme oly nagy előrehaladást tett a Szentírás könyveinek ismeretében, hogy amikor tanára felszólította, az aznap hallott evangéliumot

⁵ Szinnyei ezt Prileszky (prileszi) János (1709–1790) névtelenül megjelent munkájaként tartja számon. Hasonlóképpen jár el Petrik is.

lefordította és megmagyarázta. Bár a rendkívüli előmenetelben Kálmán meg is előzte őt ... (Kisdi: 97).

Egy XVII. század végi magyarországi munka ezt így mondja el:

[...] Salomea [...] Disciplinis Scholasticis unà cum Sponſa exercitat profecit, ut Evangelium in Miſſa tantum auditum, vulgari domi fermone repeteret ... (Ungaricae Sanctitatis Indicia. 1692: 13–14).⁶

Az idézett munka megjelenésével egykorú magyar nyelvű változatban:

[Szalóme] Oskolában eggyutt tanúlván mátkájával, oly eloe-menetelt mutatott, hogy a'melly Evangeliumot a' templomban Deák nyelven énekelni hallott, azt oe-maga nelvén fzőrül fzőra eloe-befzéllené (Regi Magyar Szentseg 1692: 15–16).⁷

4. Kinga első csodájáról, csecsemőkori magyarul való énekléséről. A jelen dolgozat kezdetén emlegetett Pray-munka I. kötetében idézett Długosz-hely a feleségjelölt gyermekkoráról többek között ezt adja elő:

Cunegundis Belae filia Boleslao Cracoviensi Duci nuptui datur. (...) Longinus Polonicarum rerum scriptor, & nuptiarum apparatus, & castissimae Virginis vitam compendio ita refert (y): (...) anno Incarnationis Domini nostri Jesu Christi MCCIV apud Pannonios, matris alvo, in primis, quibus in lucem infantula edebatur, horis non ab ejulatu, & lacrimis, ut ceteri infantes, sed (...) Claram enim, articulatam, & sonoram, Ave Regina Coelorum, **in idiomate Ungarico**, edidit vocem (Annales ... I: 251–252).

A nyomtatásban először a XV. században megjelent Długosz-mű XIX. századi kiadásában ugyanez így szerepel:

... apud Pannonias matris alvo, in primis, quibus in lucem infantula edebatur, horis non ab eiulatu, et lachrimis, ut caeteri infantes, sed (...) claram enim articulatam, et sonoram, Ave Regina coelorum, **in idiomate Hungarico edidit vocem** ... (Długos 1985: 257).

E Długosz-krónika nemrég megjelent, rövidített angol változatában pedig:

Boleslaw sends Clement the Castellan and Janusz the Voivode of Cracow to Béla of Hungary, to ask for the latter's daughter, Kinga, as his wife. Kinga, a girl of fifteen, is considered unusually beautiful and virtuous. At her birth, instead of crying, she is reputed to have said, quite clearly and in **Hungarian**: „Hail, Queen of Heaven”... (The Annals ... 1997: 175).

Jan Długosz másik munkájában, Kinga-vita-jában ugyanerről viszont így számol be:

...non vagitum dedit, non lacrymas aut gemitus aliquos fudit; sed castissimae Virginis Mariae Genitricis Dei, praesentiam iam sentiens, ad salutandum illam (...) ora laxat atque in laudem ipsius diserto praeconatur sermone, victa lege, inquiens: Ave Regina coelorum,

⁶ E több kiadásban is névtelenül megjelent legendáriumot az RMK (I: 1483), Szinnyei és Petrik is a jezsuita Tarnóczi Istvánnak (1626–1689) tulajdonítja. Szinnyei azonban a szintén jezsuita Hevenesi Gábor (1656–1715) művei között is felsorolja. – A legendát követő forráshivatkozás Waddingot és Bollandust említi.

⁷ E szintén több kiadásban megjelent fordítást az RMK (I: 1483) és Szinnyei is Tarnóczi munkájaként tartja számon. Szalóméről l. még WYROZUMSKI 1992–1993: 365–368.

mater Regis Angelorum. Terruit haec sua vox omnes matronas, quae coram aderant ... (Długos 1887).⁸

Az Acta Sanctorum e csodát előadó részének *r* jegyzete mindehhez ezt jegyzi meg:

Haec eadem narrat Długossus [így!] Historia Polonica lib. 6. ad an. 1239. Miechovius Chronic. Polon. lib. 3 cap. 38, qui notat hanc salutationem non Latino, sed **Hungarico fermone** fuisse à Cunegunde prolatam ... (Acta Sanctorum. Julii V: 673).

A magyar vonatkozású részeket átvevő, hazai Acta Sanctorum I: 75. (a) jegyzetében ugyanez így szerepel:

Miechovius Chronic. Polon. lib. 3 cap. 38, ait hanc salutationem non Latino, sed **Ungarico fermone** fuisse à Cunegunde prolatam ...

1515–1518 közt írott egyik munkájában az előbbi helyeken hivatkozott Maciej z Miechowa, latinosan Matthias Miechovius (1456–1523) ugyanezt a csodát ekképpen adja elő:

Conradus dux Mazouiae, laceſſere nepote[m] Boleslaum pudicu[m] deſtitit Iſta eſt foelix Kinga, quae matris aluo fuſa, no[n] fletum et caeteri pueri, **ſed ſtatim in lingua hu[n]garica articulo fermone protulit. Aue regina caeloru[m]** (Chronica Polonorum: Liber Tertius. Caput XXXVII (az Acta Sanctorum szerint és nyomán mások is: XXXVIII. caput). 1521).⁹

Egy XVII. század végén idehaza megjelent mű előadásában:

Cunegunda, [...] ubi primum utero materno ſoluta eſt, articulata, claraque voce haec **Ungarico idiomate** verba protulit: Ave Rgina [így! L. R.] Coelorum, mater Regis Angelorum ... (Ungaricae Sanctitatis Indicia: 46).¹⁰

A Régi magyar szentség magyar előadásában:

Mihent az Annya méhéből megfabadult, mingyárt magyar nyelven ilyen szókra fakadott-ki: Udvozlégý Egek Királynéja, Angyalok Kiralya Annya... (Regi Magyar Szentség: 50).

A források egy része az Ave Regina coelorum énekléséről szólva a magyart nem említi. Egy XIII. századra tehető munka például az *ut aiunt* közbevetés kíséretében szól róla:

Anno igitur quo supra [ti. 1238], Boleslaus Pudicus filius olim Lestkonis ducis Cracoviae, Kyngam, filiam Belae regis Hungariae, sibi copulavit in uxorem. Quae, ut ajunt, statim ut nata fuerat, contra morem infantium prorupit in vocem, dicens: „ave regina coelorum”. Quo dicto, loqui desiit usque ad tempus secundum naturam praefinitum (MonPolHist. II. Lwów, 1872: 560).

⁸ Jan Długoszról és szerteágazó tevékenységéről l. BROZEK 1961, PAPÉE 1939–1946: 176–180; magyar vonatkozásairól l. BOTTLÓ 1932.

⁹ Maciej z Miechowa-ról, a Długosz történetírói munkásságához is kapcsolódó humanistáról, a krakkói egyetem egykori jeles tudományszervező rektoráról, könyvtáradományozójáról, csillagásztani, orvostudományi, földrajzi és néprajzi értékű munkák szerzőjéről, az 1521 körül írt Tractatus de duabus Sarmatiis és Descriptio Sarmatorum című munkái okán a finnugrisztika-történetben is számon tartott másik nagy lengyel tudósról l. HAJDUKIEWICZ 1974: 28–23.

¹⁰ A megadott forrás Wadding, Długosz és Kromer. Kromerről, a neves egyházi személyiségről, kiemelkedő humanista műveltségű íróról, tudósról (1512–1589), aki műveiben Długoszon és más szerzőkön kívül terjedelmes oklevélmagyarázatot is felhasznál, l. BARYCZ 1970: 318–325.

Ez utóbbi forrás alapján már a XIII. század vége óta adatolhatónak vehető megszólalás-történetet némiképp hasonlóan adja elő a már többször idézett névtelen ferences vita is:

Cum igitur eadem die nativitatis eiusdem infantule sacrum baptismum ministrare deberetur manibus cuiusdam episcopi eam baptizare cupientis, non sine magno, mirabili prodigio primam vocem protulit **dicens dicto**: Ave regina celorum, [mater regis] angelorum etc.; amodo nullam **vocem locutionis emisit**, quosque nature modum concessit (kiem. tölem: L. R.; MonPolHist. IV. Warszawa, 1961, IV. fej.: 687).¹¹

A névtelen e részletének modern magyar fordítása:

... amikor a csecsemő Kingának születése napján egy püspök ki akarta szolgáltatni a keresztség szentségét, az nagy és bámulatos csodaképpen megszólalt, mondván: „Üdvöz légy egek Királynéja, (...), de ezután nem hallatott több hangot, csak amennyit természetes életkora engedett (Veszprémy i. h.: 126).¹²

A több forrásban is szereplő csecsemőkori (magyarul való) énekléssel kapcsolatban talán nem fölösleges megjegyezni, hogy felnőttkori tetteknek, eseményeknek, tényeknek vagy egyes mozzanatainak visszavetítése a gyermekkorba főként a régebbi hagiográfiai források fölös előfordulású legendai toposzának vehető. S ugyanez lehet a helyzet a később bekövetkező eseményeket előre vetítő, a szülés előtt álló anya álmában elhangzó jóslatokkal is. Ezzel a ritkábban adatolható toposszal különben Kinga édesanyjával kapcsolatban is találkozunk. Az Acta Sanctorumba bedolgozott szövegek szerint a szülés előtt álló, szorongó anyát ugyanis ekképpen biztatja egy hang (i. h.: 672):

Pone [...] metum [...] nam & in partu periclitari non poteris, quae gratiā Redemptoris praeventa, fers onus faluberrimum, paritura Filiam ingenuam, & tibi, & **populis plurimis**, [...] illam enim Dominus Deus ex te mirabilibus nasci disposuit [...] mirificaturus illam **in linguis, nationibus & populis; & gentem exteram, vobis vicinam** [...], illius sanctimonia, vita, doctrina, conversatione, exemplo & merito adiuturus.

5. Kinga nevéről. A már hivatkozott, XIV. századi névtelen vita-író így indít: „Incipit prologus in vitam felicis *Kincze* ducisse Cracoviensis” (MonPolHist. IV: 682; modern kiadás). További névváltozatai: *Kinga*, *Kynga*. A forráskiadást készítő és a mű kéziratváltozatainak névhasználatáról is megemlékező Dr. Wojcieh Kętrzyński bevezető tanulmánya (i. m. 680–681) a következőket sorolja még föl: *Kince*, *Kynga*, *Kynge*, *Kingi*, *Kinka*. Így a forráskiadás 729. lapján például: felicis *Kincze* (háromszor), beata *Kinka*.

E ferences vita-hoz később csatolt másik mű, a *Miracula* ... befejező része pedig ezt hozza:

[Explicit prologus (sic) de sancta *Kinka* ducissa Cracoviensi anno Domini M.CCCC primo finitus in crastino sancte Anne feria quarta] (MonPolHist. IV: 744).¹³

¹¹ Uo. lapalji jegyzet: ... także kronika wielkopolska pod. r. 1238. (Mon. Pol. hist. II: 560); l. az előző idézetet.

¹² 15. sz. lapalji jegyzet: Mária-antifóna szavai.. A Lexikon für Theologie und Kirche szerint az Ave Regina coelorum kezdetű Mária-antifóna a XII. sz. óta adatolható (emlegetése, átköltése a XIII. sz. óta gyakori): I. köt. 1143. l.

¹³ A [] jelzés az idézett forráskiadásban, a dőlt kiemelés viszont tölem: L. R.

Ugyanez a hely a 2001-ben megjelent magyar fordításban:

Itt ér véget a Szent Kinga, krakkói hercegnőről szóló bevezető, mely az Úr 1401. évében, a Szent Anna ünnepét követő szerdán készült el (Boross Klára i. m.: 180). (Uo. 125. sz. jegyzet: Azaz július 27. (Veszprémy és Boross vita- és miracula-fordításai egyébként kizárólag a *Kinga* névformát használják.)

A névváltozatokhoz Miechov idézett *Chronicon*jából most csak mutatóban:

...filium eius *Kunegundim*, quae in hungarico *Kinga* dicta est... (i. m. Liber tertius. Caput XXXVII).

A már idézett Régi magyar szentségben:

Bóldog *Cunegundis* [...] *Cumegunda*, némellyeknél *Kinga*... (Regi Magyar Szentség: 50).

A névtani szempontból is jól hasznosítható forrásfelhasználásnak köszönhetően a *Kinga*, *Kincze*, *Kencze* stb. névváltozatok az *Acta Sanctorum* 1725-ben megjelent kötetében sem sikkadtak el. Hisz például mindjárt a prológusban ez áll:

De B. *Kinga*, seu *Cunegunde* V., Poloniae ducisa [...] beatam *Kyngam* [...] *Kingam*, inquam, seu *Cunegundem*: nam utrumque eidem nomen fuit; & primum quidem Hungaricum est, quemadmodum & ipsa Virgo; alterum obtinuit in Polonia; ut auctor est Mathias de Michovia *Chronicorum regni Poloniae* lib. I. cap. 38. (*Acta Sanctorum* júliusi V. köt.: 661. A kiemelések tőlem L. R.)

A *Kinga* név egyéb forrásokbeli alakváltozataihoz l. Berrár 1949: 68–72, 1952: 39–40; az Árpádok névadásában elfoglalt helyéről l. Slíz 2000.

6. A fentiekben idézett adatok (a) egy része tehát a magyarnak a XIII. századi Árpádok, illetve a házasság révén közéjük bekerültek részéről való használatára, (b) másik része liturgikus szövegek népnyelvi meglétére vonatkozó utalás.

(a) Hogy a más uralkodó családba házasodókat kisgyermekkoruktól gyakran az illető udvarban nevelték, talán közismertnek tekinthető. Idegennyelv-tanulásuk adatolásával, körültekintő vizsgálatával azonban – legalábbis az általam ismert szakirodalomban – nem találkoztam.

(b) Az, hogy a latin nyelvű bibliai szöveghasználat mellett Európa-szerte régi keletű a népnyelvi használat is, az eddigiekben talán nem hangsúlyozódott jelentőségének megfelelően. Pedig a vonatkozó, viszonylag korai emlékek ahhoz is alapul szolgálhatnak, hogy ezzel mifelénk is számolhassunk. A liturgikus tevékenységben naponta énekelt/olvasott zsoltárszövegek eddig sem ismeretlen népnyelvi adatai közül l. például a művek egész sorát óangolra áttevő Nagy Alfréd (840 k.–901) fordításait (vö. O’NEILL 2001); vagy kortársa, a német Notker Labeo vagy Teutonicus (950–1022) fordításait és másolati továbbélésüket. Ezek egyikéről, egy XII. századiról (*Codex Sang.* 21) a szakirodalom azt tartja, hogy az első teljesen egészében fennmaradt és kommentárokkal is ellátott német zsoltárfordítás (SONDEREGGER 1982: 15).

Egy 1266-ban kelt okmány pedig éppenséggel a népnyelvek felsőoktatásbeli és a végzettek későbbi pasztorációs gyakorlatában való használatának szorgalmazásáról tanúskodik:

Universis presentes littera inspecturis univesitatis magistrorum et scolarium Parisiensium salutem in Domino. Cum dilectus noster Nicholaus Tornacensis ecclesiae in Flandria archidiaconus [1. jegyz. jele] quingestas libras parisiens. [így! L. R.] magistro Roberto de Sorbona canonico Parisiensi, **provisori congregationis pauperum magistrorum studentium Parisius in theologica facultate**, contulerit ad redditus comparandos pro sustentandis magistris memoratis, nos ipsius benevolentie grata volentes vicissitudine respondere concessimus quod idem archidiaconus, quod vivet, **quinque magistros** bone fame vite et conversationis honeste studentes in theologia, **qui planam habeant notitiam ydiomatis Flamingi**, quod in suo archidiaconatu **proprium esse dinoscitur**, possit ponere annis singulis in domo dictorum magistrorum ... (Chartularium Universitatis Parisiensis, 413. sz. okmány, 1889: 460).

E modern angol fordításban is megjelent okmány megfelelő részlete:

To all who shall see the present letters the university of masters and scholars at Paris sends greeting in the Lord. Since our cherished Nicholas, archdeacon of the church of Tournai in Flanders, gave five hundred livres Parisian to master Robert of Sorbonne, canon of Paris, provisor of the **congregation of poor masters studying at Paris, in theological faculty**, to invest the support of the mentioned masters, we, wishing to reply in kind to his benevolence, have conceded that the same archdeacon, so long as he lives, may place each year in the house of the said masters **five masters** of good reputation and honest conversation studying in theology **who have a good knowledge of the Flemish** idiom, which is known to be the **native language** in his archdeaconry... (Thorndike 1949: 74–75).¹⁴

7. Népek és nyelvek rendszeres találkozásairól. Végül pedig az egymás megértését is szolgáló régi európai gyakorlatról, az erre a korszakra is jellemző nemzetközi zárandoklatokról, amelyek egyszersmind a népnnyelvek egymással való találkozásainak is jó alkalmak lehetnek. Az Acta Sanctorum már idézett júliusi V. kötetéből (i. m.: 661) is tanulságos lehet a zárandokokat emlegető részlet átvétele. Ez ugyanis arról emlékezik meg, hogy Kinga sírjához egészségük jobbúlását keresők vagy fogadalmat teljesítők sokasága zárandokolt. Méghozzá:

...non solum **Poloni**, verum etiam provinciae Sceputiensis [elírás lehet Scepuensis helyett – L. R.] incolae, **Germani, Rutheni, Silefii, Moravi & Hungari** magno **omnis generis & aetatis** concurfu...

Az idegen nyelvi tudás gyarapítására is jó alkalmat nyújtó sokféle zárandoklat elsősorban hazai vonatkozásaihoz l. Csukovits 2002: 303–326. (Lásd uo. a hivatkozott szakirodalmat is.)

¹⁴ Az okmányra más vonatkozásban hivatkozik, illetőleg módosított angol fordításában részben be is mutatja azt Gabriel Asztrik: Robert de Sorbonne című dolgozatában (1953: [473]–478).

Források

- Acta Sanctorum.[...] Antverpiae. [...] MDCCXXV. II. (Reprintje: Impression anastaltique. Editions Culture et Civilization. Bruxelles, 1969. V: 661–783, július 24: De B. Kinga, seu Cunegunde V., Poloniae Ducissa, Ordinis S. Clarae...)
- Acta Sanctorum Ungariae, ex Joannis Bollandi S. I. Theologi, eiusque Continuatorum operibus excerpta. I– II. Tyrnaviae, 1743–1744.
- The Annals of Jan Długosz. Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. An English abridgement by Maurice Michael with a commentary by Paul Smith. I– II. IM Publications. United Kingdom, 1997. 1– 601.
- Denifle, Henricus O. P.: Chartularium Universitatis Parisiensis. Sub auspiciis Consilii Generali Facultatum Parisiensium [...] Ex diversis bibliothecis tabularisque collegit et cum authenticis chartis contulit Henricus Denifle, O. P. [...] Tomus I. Ab anno MCC ad annum MCCLXXXVI. Parisiis [...]. Anno MDCCCLXXXIX. Długosii, Joannis Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae [...]. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varsaviae, 1985.
- Joannis Długosii senioris, canonici Cracoviensis Opera. Vita S. Stanislai, Vita B. Kunegundis, Vita Episcoporum Poloniae [...] Ad fidem veterrimorum librorum manuscriptorum recensuerunt Ignatius Polkowski et Żegota Pauli. Cracoviae, MDCCCLXXXVII.
- Kisdi Klára: Szent Szalóme élete. In: Madas Edit–Klaniczay Gábor (összeáll. és szerk.) 2001: 96–117. Bevezető (91–95) és jegyzetek: Ryszard Grzesik.
- Lexikon für Theologie und Kirche. Freiburg. 1957.²
- Miechovius, Mathias: Chronica Polonorum. Viator. Krakkó, 1521 (MTAK: Ráth 1617). (Első kiadása: Krakkó, 1519.)
- Madas Edit–Klaniczay Gábor (összeáll. és szerk.): Legendák és csodák (13–16. század). Szentek a magyar középkorból. II. Millenniumi Magyar Történelem. Források. Osiris Kiadó. Budapest, 2001.
- [MonPolHist.] = Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski. II. Lwów, 1872; IV. Nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie. Opracowany Przez Członków Komisji Historycznej Tejże Akademii. Lwów, 1884. (Újra kiadva: Varsó, 1961.)
- Petrykovski, Franciscus: Vita Beatae Cunegundis Regiae Hungariae, principis ac deinde Reginae Poloniae, et Patronae [...] 1743. Tyrnaviae 1744. VIII. fejezet: De vita Religiofa Beatae Cunegundis...
- Pray György: Annales regum Hungariae ab Anno CMXCVII. I–V. Vindobonae, 1763–1770.
- Regi Magyar Szentseg, Avagy: Magyar-Ország böl dog emlekezetue oetven Szenteknek, es Böl doginak le-képzett élete [...]. Nagyszombat, 1692.
- Thorndike, Linn: University records and life in the Middle Ages. Records of civilization – Sources and Studies. Edited under the Auspices of the Department of History, Columbia University. New York, 1949. (Reprintje: 1971.)
- Új magyar életrajzi lexikon. Főszerk. Markó László. Magyar Könyvklub. Budapest, 2002.
- Ungaricae Sanctitatis Indicia. Sive Brevis quinquaginta Sanctorum & Beatorum memoria. [...] Quibus accedit Appendix, in qua ordine Alphabetico plusquam ducenti alij Sancti & Beati ad Ungariam vel nativitate, vel commoratione pectantes recenentur. [...] Luci publicae data. Nagyszombat, 1692.
- Veszprémy László–Boross Klára: Szent Kinga krakkói hercegnő élete és csodái (Névtelen ferences szerző). In: Madas Edit–Klaniczay Gábor (összeáll. és szerk.) 2001, 118–181. Bevezetés (118–121) és jegyzetek: Ryszard Grzesik.
- Vita sanctae Salomeae reginae Haliciensis auctore Stanislao Franciscano. Ed. Wojciech Kętrzyński. MonPolHist. IV. Lwów, 1884. 770–796.

Irodalom

- Barycz, Henryk 1948–1958. In: *Polski Słownik Biograficzny*. VII. Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk. 93.
- Barycz, Henryk 1970. In: *Polski Słownik Biograficzny*. XV. Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.(...) Wrocław, Warszawa, Kraków. 318–325.
- Berrár Jolán 1949. Kunigunda – Kíngé. *Magyar Nyelv* 45 (1949): 68–72.
- Berrár Jolán 1952. Női neveink 1400-ig. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 80. Budapest. 39–40.
- Bottló Béla 1932. Długosz János Historia Polonicaja mint magyar történeti forrás. 1385–1419. Budapest.
- Brożek, Miecislaus (kiad.) 1961. Vita Ioannis Długosch Senioris Canonici Cracoviensis. Acad. Scient. Polona Institutum Studiis Classicis Promovendis. Varsó.
- Budkowa, Zofia 1971. In: *Polski Słownik Biograficzny*. XVI. Szerk. Kubacz Franciszek, Legatowicz Ignacy Piotr. Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk. 185–190.
- Csukovits Enikő 2002. Bűn és bűnhődés. Vezeklő zarándoklatok a középkori Magyarországon. *Századok* 136: 303–326.
- Dankó Imre 1997. A máramarosi Kunigunda-monda kérdései (Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében). In: *Tanulmányok Gaál Károly professzor 75. születésnapjára. Kontakte und Konflikte im ländlichen Leben Zentral-Europas. Festschrift für Universitätsprofessor Károly Gaál zum 75. Geburtstag*. Szerk. Csoma Zsigmond, Gráfik Imre. Vas Megye Önkormányzata. Szombathely.
- Gabriel Astrik 1953. Robert de Sorbonne. Reprinted from the *Revue de l'Université d'Ottawa*. Issue of October–December 1953: [473]–478.
- Hajdukiewicz, Leszek 1974. In: *Polski Słownik Biograficzny*. XVI. Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk. 28–33.
- O'Neill, Patrick P. 2001. King Alfred's Old English Prose Translation of the First Fifty Psalms. *Medieval Academy Books* 104. The Medieval Academy of America. Cambridge, Massachusetts.
- Papée, Fryderyk 1939–1946. In: *Polski Słownik Biograficzny*. V. Szerk. Dąbrowski Jan Henryk, Dunin Piotr Stanisław. Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności. Kraków. 176–180.
- Slíz Mariann 2000. Az Árpád-ház névadása Géza fejedelemről III. Andrásig. *Magyar Névtani Dolgozatok* 168. Budapest.
- Sonderegger, Stefan 1982. Schatzkammer deutscher Sprachdenkmäler. Die Stiftsbibliothek Sankt Gallen als Quelle germanischer Handschriftenerschließung vom Humanismus bis zur Gegenwart. *Bibliothek Sangallensis*. Siebter Band. St. Gallen.
- Wyrozumski, Jerzy 1992–1993. In: *Polski Słownik Biograficzny*. XXXIV. Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. Wrocław, Warszawa, Kraków. 365–368.

MÁRKUS KINGA

SZEMÉLYNEVEK A SHĀHNĀMÁBAN

I. Abū-l Qāsim Firdausī (i. sz. 940–1020) újperzsa nyelven írt eposza, a Shāhnāma [Királyok Könyve] magába zárja az iráni, iszlám előtti mitikus és történelmi múltat az első ember (Kayōmarth) teremtésétől az arab hódoltságig mintegy hatvanezer rímelő időmértékes *mutaqārib* párversben, a legendás (Pīshdādī, Kayānī) és történelmi (Ashkānī és Sāsānī) dinasztiák szerinti ciklusokba rendezve.

A Shāhnāma hatalmas szóanyaga filológiai vizsgálatának egy korai példája az Ottomán-kori ʿAbd-al Qādir Baghdādī (1621–1682) török nyelven írt Lughat-i Shāhnāma c. műve. A Shāhnāma személyneveit először – ó- és középiráni párhuzamokkal – Ferdinand Justi munkája (JUSTI 1895) tette kritikai vizsgálat tárgyává.

Fritz Wolff monumentális gyűjteménye (WOLFF 1935), majd az eposz modern kritikai kiadásainak névmutatói (BERTEL’S, 1. kötet: Moszkva, 1957 és KHĀLEQI-MOTLAQ, 1. kötet: New York, 1988) s a közelmúltból két új iráni tanulmány (ʿĀDEL 1992 és MĀZANDERĀNĪ 1998) fontos alapművek a Shāhnāma névanyagának vizsgálatában.

II. ʿĀdel gyűjteményének alapján végzett becslésem szerint a Shāhnāma mintegy 387 férfinevet tartalmaz; túlnyomórészt vitézek, királyok, csekélyebb számban bölcsek, papok, tisztviselők és közemberek neveit.

1. A legnépszerűbb név a *Bahrām*, melyet az eposzban tizenhét személy visel, köztük hat történelmi alak: öt uralkodó és a *Chūbīna* (’piros fejedőjű’) állandó jelzővel ismert trónkövetelő.

A *Bahrām* név az avesztai *Verethragna* formára vezethető vissza, ez az iráni mitológiában a háború és a győzelem istenének neve. Az ősi, elhomályosult szóösszetétel hozzátétőleges értelme ’az ellenállást megtörő’ (előtagját az ind *Vṛtra* szörnykígyó nevével is párhuzamba állítják, a második elem a jelenleg *zadan* formában élő ’üt, öl’ ige praesens tövével kapcsolatos, jelentése ’sárkányölő’). Más istenek nevéhez hasonlóan (mint pl. *Ohrmazd*, *Nāhīd*) személynévként is használatos.¹

¹ Justi a XVII. századig 93 személyt listáz e néven, köztük örményeket, indiai muszlimokat és törököket (JUSTI 1895: 361–365).

2. Szintén népszerű név az eposzban a *Pīrūz* 'a győzedelmes', melyet tíz személy visel.² Nőnemű formája, a *Pīrūza* is előfordul a Shāhnāmában, mint Khusrau Parvīz sah (i. sz. 590–628) egyik lányának neve.³

3. Ugyancsak gyakori férfinév a *Shāpūr* (jelentése 'királyfi'), melyet kilenc személy visel az eposzban, köztük Ashkānī és Sāsānī uralkodók.⁴ A névben a 'fiú, gyermek' jelentésű *pūr* elem (vö. ind. *puṭra*, lat. *puer*) a mai perzsa nyelvben kedvelt családnévképző (pl. *Āryānpūr*, *Khādjipūr*, *Nāderpūr*).

4. Szintén közkedvelt férfinév az eposzban a *Khurrād* (< *khur* 'nap' + *rād* 'nemes'), melyet hét személy visel, továbbá az egyik szent tűz neve.

5. A *Hurmuz* (arabizált forma) és *Hurmazd* neveket – az óiráni Ahura Mazda 'a Bölcs Úr' istenség középperzsa *Ohrmazd* formájának variánsait – nyolc személy, közülük két Sāsānī uralkodó viseli. Az archaikus *Ohrmazd* forma is feltűnik a Shāhnāmában, öt személy (köztük egy Ashkānī és két Sāsānī uralkodó) nevéként.

6. A Shāhnāmában jellegzetesek az óiráni hősi hagyományok emlékét őrző, *asp* 'ló, paripa' utótagra végződő, előtagjukban már többnyire elhomályosult értelmű összetett személynevek.⁵

Ilyen például a *Gushasp*, melyet heten viselnek az eposzban, és az egyik nagy, Kay Khusrau alapította szent tűz neve. A név egy óiráni összetett *Vareshnaspa* formából vezethető le; első eleme, az avesztai *vareshna* 'férfras, erős' jelentésű melléknév, újperzsa formájában *gushan*. A *Gushasp* név maga is utótaggá válik olyan összetételekben, mint *Ādhar Gushasp* (2) 'a G. tűz [védelem]', *Īzad Gushasp* (2) 'G. isten [védelem]', *Bānū Gushasp* 'az erős lovú hölgy' (Rustam lánya). Hasonló képzésűek még: *Bīvarasp* 'a tízezer lovú' (a mitikus szörnykirály, Dhahāk állandó jelzője); *Garshāsp* (valószínű jelentése szanszkrit párhuzam alapján 'a kecses lovú' (vö. JUSTI 1895: 62), négy személy neve az eposzban, a leghíresebb Rustam öse); *Luhrāsp* 'a pej lovú' (vö. JUSTI 1895: 261), a második Kayānī dinasztia alapítója; *Gushtāsp* 'a csatalovas' (< av. *Vishtaspa*, Luhrāsp fia, Zoroaster pártfogója); *Zarasp* 'a kesely lovú' (két vitéz neve Kay Khusrau idejéből); *Arjāsp* 'a drága lovú' (turáni király, Afrāsyāb unokája); *Jāmāsp* 'a telivér lovú' (híres bölcs, Gushtāsp király minisztere; később egy Sāsānīda uralkodó [i. sz. 496–498] is viseli ezt a nevet); valamint *Shīdasp* 'a fényes lovú' (Gushtāsp fia).

7. A - *zād* szóelem patronymikonképző, a *zādan* 'szül, születik' ige praeteritum töve, mely a Shāhnāmában főleg férfinéveket alkot.

Ilyenek például: *Nūshzād*. Teljes formája *Anūshzād*, azaz 'a Halhatatlantól született'. Khusrau Anushīrvān (i. sz. 531–579) – az eposzban *Kisrā Nūshīn-ravān*-nak nevezett uralkodó – fia, I. Kisrā, 735–955). A 'halhatatlan' jelentésű *nūsh* szó (középperzsa *anūsh*) a legendás Isfandiyār két fiának nevét is képezi; vö. *Nūsh Ādhar* (egy nagy tűztemplom neve) és *Mihrnūsh* (két másik személy nevéként is előfordul). A nőnemű *Nūsha* forma II. Shapur nagynénjének,

² Justí a XVI. századig 72 személyt jegyez fel (JUSTI 1895: 247–249).

³ Ma is népszerű Iránban *Fīrūze* formában, s köznévként 'türkiz'-t jelent.

⁴ Justí a XVIII. századig 67 viselőjét jegyzi fel (JUSTI 1895: 284–287).

⁵ Az *asp* szó összetett nevek első elemeként inkább az óirániiban gyakori (vö. JUSTI 1895: 45–47).

Narsī király (i. sz. 293–302) lányának neve az eposzban (Shāpūr dzū-l Aktāf, 31).⁶ *Farrukhzhād* 'a fénylő arcútól, szerencséstől született': hat személy neve a Shāhnāmában (vö. JUSTI 1895: 29 történeti adatával); *Bihzād* 'a jótól született' két vitéz, valamint két fekete csatamén neve.⁷ *Cihrazād* 'a nemzetség szülötte' a kései Kayānida Humāy királynő jelzője, akit Semiramissal is azonosítottak.

8. Gyakori személynévformáló elem a 'nap, szeretet, szerződés' jelentésű *mihr* szó, az óiráni Mithra istenség nevének középperzsa alakja. A *Mihr* személynévként önállóan csak egyszer fordul elő az eposzban ('ÁDEL 1992: 441), de kicsinyítő képzős formáiban: *Mihrak* (2), *Mihrūy* (2), patronymikontként: *Mihrān* (3) és névösszetételekben gyakori. Előtagként áll a *Mihrnūsh* (3), a *Mihrāb* (Kabul királya, Rustam anyai nagyapja), *Mihr Ādhar*, *Mihr Burzīn* (2), *Mihr Pīrūz* és *Mihr Hurmuzd* nevekben. Utótagként a *Buzurgmihr* 'aki [a nagy Mithra] védençe' (Khusrau Anushīrvān bölcs minisztere), *Zarmihr* (*zar* 'arany') és *Burzmihr* (4 adat; az első elem az av. *bereza* 'magas, nagy' származéka) nevekben fordul elő a Shāhnāmában.

9. A Justinál önálló névként is háromszor dokumentált *burz* az eposzban csak a kicsinyítő képzős *Burzūy* formában, két személy neveként fordul elő. (Egyik viselője Kīsrā híres udvari orvosa, a Kalila és Dimna indiai mesegyűjtemény fordítója.) Az ugyanebből a szóból eredő *Burzīn* hét személy neve az eposzban, s névösszetételekben is gyakori utótagként, vö. az előbb említett *Khurrād Burzīn*, valamint *Dād Burzīn* (2) 'B. teremtese', *Rām Burzīn* (2) 'B. békéje', *Sīmāy Burzīn* 'B. formájú' (udvaronc Anushīrvān és Hurmazd idején) és *Shādān Burzīn* 'B. vigadalmas'.

10. Az *āb* 'víz, ragyogás' utótagú szavak Rustam családjára jellemzőek: az említett *Mihrāb*, továbbá *Suhrāb* 'vörös fényű' (a *sukhr* az újperzsa *surkh* 'vörös, piros' szó középperzsa formája), Rustam fia és *Rūdāba*, Rustam anyjának neve (< *rūd* ~ *rūidan* 'növekedik').

11. Magát a *Rustam* nevet a híres hősön kívül csak egyetlen személy viseli a Shāhnāmában: az arabok elleni harc vezére a VII. században.⁸ A név első eleme – éppúgy, mint anyja, *Rūdāba* nevében – a növekedést jelentő *rūd* szóra megy vissza, a második pedig a hős állandó jelzőjében (*Tahamtan* 'a hatalmas testű') is meglevő, av. *tahma*, középperzsa *stahm* 'erő, erős' szóval függ össze.

Firdausī az eposzban egy szójátékra épülő népszerű etimológiát kínál a *Rustam* név értelmezéséhez. *Rūdāba* a nehéz szülés után – melyet mágikus beavatkozás könnyített meg – így kiáltott fel: „Megmenekültem” (*rastam*) (S. Manuchihr, 1517).

⁶ Az *anūsh* forma önállóan 12, patronymikontképzésben 4 személy neve, és több összetételben szerepel, mint pl. a török *tegin* 'vezér' szóval alkotott *Anūshhtegin* (JUSTI 1895: 17–18).

⁷ Az első a tragikus hősé, Siyāvūshé, melyet fia, Kay Khusrau örökölt; a második Gushtāspé (vö. 'ÁDEL 1992: 111). A leghíresebb harci mén – mely fontos szerepet játszik az eposzban – Rustam *Rakhsh* nevű lova. Jelentése 'tarka, piros-fehér pettyes', mely a 'ragyogó' jelentésű (~ ói. *ruksha*, osz. *ruksh*, perzsa *rakhshīdan*) szóval függ össze.

⁸ Justī a XVIII. század végéig 95 személy neveként dokumentálja Iránból és a szomszédos népek – örmények, törökök, kaukázusiak, indiaiak – köréből (JUSTI 1895: 262–266).

Ugyancsak a hős születésének rendkívüli körülményei tükröződnek Firdausi két másik népszerű etimológiai kísérletében.

12. Ilyen például az egyik utolsó Kayāni király *Dārāb* neve, melyet Firdausi a *dar āb* 'a vízben' előljárós szerkezetként értelmez, s a titokban világra hozott s a folyó vizébe kitett gyermek (vö. Sargon, Mózes, Perseus) mesés elemével köt össze (S. Humāy, 63. vers).⁹ A *Dārāb* és a (fiaként említett) *Dārā* alakok az eposzban az óperzsa *Dārayavahu* 'aki a jót birtokolja, fenntartja' (= a birtoklást jelentő igei elem + *vahu* (> újperzsa *bih* 'jó') ~ gör. *Dareios*) uralkodónévből erednek.

13. Nagy Sándor neve (gör. *Alexandros*, perzsa *Iskandar*, az eposzban *Sikandar*) szintén a hős születésének körülményeit részletező legendához kapcsolódik, mely egyúttal iráni származását – és uralmának legitimitását – is próbálja bizonyítani.

Sikandar apja, az (előző népszerű etimológiában szereplő) iráni *Dārāb* király a háborúban legyőzött Rum (Görögország, Róma epikus neve) királyának, Faylaqūsnak (azaz Philipposnak) lányát követeli feleségnek. Később egy szépséghiba (szájának kellemetlen szaga) miatt elhidegül a lánytól. Az orvosok egy *Iskandar* nevű füvel (*giyāh*) gyógyítják meg a hercegnőt (S. *Dārāb*, 100).¹⁰ Az asszony születendő fiát a gyógyszerről elnevezi Sikandarnak (S. *Dārāb*, 108).

14. Az apa maga választ nevet az eposzban a két következő példában:

a. Khusrau Parvīz király fia születésekor (S. Khusrau Parvīz, 3172–3174); a kettős névadás példaként: „Nevet adott neki apja; egyiket titokban, másikat nyilvánosan” (*Yaki nām gufti mar u-rā pidar. Nihāni digar, āshkārā digar*). „Khusrau a [csecsemőt] fülében Qubādnak hívta, boldog nemzetségű Shīrūynak szólította” (*Ba gush andarūn khānd Khusrau Qubād. Hami guft Shīrūy-i farrukh-nizhād*). *Qubād* a középperzsa *Kavād* név arabizált formája, egy előző Sāsāni uralkodó, Khusrau Anushīrvān apjának (499–531) neve. Az óiráni mítoszban *Kavata* formában található, a *kavi* 'király' szóval áll összefüggésben. Shīrūy a *shīr* 'oroszlán' kicsinyítő képzős alakja.

b. Farīdūn fejezetében:

A világ felett uralkodó Farīdūnnak három fia volt, akiket gyengédségből (*nāz*) név nélkül nevelt fel (S. Farīdūn, 53). Számukra három lányt keresett feleségnek, hasonlóan névteleneket (57. 7). Sarvnak, Yemen királyának volt három ilyen lánya. A történet befejezése a Függelékéből (*Mulhaqāt*) rekonstruálható. Hogy megfelelő neveket találjon fiainak, Farīdūn próbára tette fiait. Sárkánnyá változva útjukat állta. A legidősebb fiú a sárkány láttára elmenekült, a középső menten rátámadt, de a legkisebb tárgyalásba bocsátkozott vele, s apja, a király nevében megadást követelt. Farīdūn visszaváltozott emberré, s a sárkánnyal szemben tanúsított viselkedésük alapján adott nevet fiainak.

⁹ A legenda részletes feldolgozása, azonos etimológiával a XIII. századi Tārsūsī *Dārābnāma* c. prózaregényében (Sāfā kiad. 1977: 3–14) található. Hasonló legendával kapcsolódott össze Kavād király neve a középperzsa irodalomban (JUSTI 1895: 160).

¹⁰ Tābarīnál és Dīnāvārīnál a gyógynövény neve *sandar*. E ritka szó a régi szótárakban mint a *Burhan Qārā* és a *Farhang-i Jahangīrī*, kétféle – *sandar* és *sandarūs* – alakban fordul elő, egy egzotikus fa mézgája (vö. gör. *sandarak* 'sárgás színű kémiai anyag'). A fokhagymával is azonosítják.

Salmnak hívta a legidősebbet, mert biztonságot (*salāmat*) keresett a szembenállás helyett.¹¹ A középső fiú bátorsága miatt a Tūr nevet kapta (vö. *tura* 'erős' a szanszkritban; JUSTI 1895: 329), s a legfiatalabbat Irājnak nevezte (av. *Airyawa*: etimológiailag az *Irán* szóval kapcsolatos; l. KHALEQ–MUTLAQ, Farīdūn, 223–260, BERTEL'S, Mulhaqāt, 256–259).

A névadás után a fiúk részt nyertek apjuk világbirodalmából. Salm a Római Birodalmat, Tūr Turánt, Irāj Iránt kapta örökül (271–283). A három arab hercegnőt is Farīdūn nevezte el. Salm felesége az *Arzu* 'vágy' (Bahrām Gūr egyik asszonyának neve is), Tūr a *Māh* 'Hold' (gyakoribb összetett neveken), Irāj a *Sahī* 'ciprus' nevet kapta (261–264).

III. Ide kívánczik az eposz női neveinek rövid tárgyalása. A Shāhnāma női nevei – 'Ádel adatait alapul véve – mintegy tíz százalékát teszik ki a férfineveknek (39 női a 387 férfinév mellett). Jellegzetes női neveket képeznek a következő szavak/elemek: (1) *dukht* 'leány', (2) *bānū* 'úrnő'; (3) az *āfarīd* 'teremt' ige praeteritum töve, (4) *-ak* kicsinyítő képző és (5) az *-a* végződés.

1. A *-dukht* elem két történelmi személy, az egymást követően uralkodó Sāsānīda királynőknek (i. sz. 631), Khusrau Parvīz lányainak nevében fordul elő utótagként; mint *Pūrāndukht* (az első elem a *bur* 'vörös' színnévvel függ össze; l. SHAHĪDĪ 1998: 209; téves olvasata Tūrāndukht) és *Āzarmīdukht* (az összetett név első tagja a középperzsa *āzarmīg* 'tisztetreméltó' melléknév).¹² Az eposz korábbi fejezetében szerepel *Sīndukht* (Rūdāba anyja: av. *saena* ~ középperzsa *sen* madárnév).¹³

2. A *bānū* 'hölgy, úrnő' a Shāhnāmában Rustam lányának és feleségének nevében található (önálló és kicsinyítő képzős használatára elszórt példák a középkori történelemből: JUSTI 1895: 62–63). *Bānū Gushtāsp* (Rustam lánya, Giv felesége) nevével l. a II. 6. és a III. 6. pontokat; *Shahrbānū Iram* Gudarz lánya, Rustam hitvese az eposzban. Neve a *Shahrbānū* 'a birodalom úrnője', mely a későbbi hagyományban az utolsó Sāsānī uralkodó, III. Yazdgard lánya, Imam Husayn feleségének nevéként is ismert) és az *Iram* (eredetileg helynév, egy legendás kert Arábiában, itt feltehetően köznévi értelemben) szavak összetétele.

3. Az *-āfarīd* utóelem (az *āfarīdan* 'teremt' ige múlt idejű tövéből) Justī szerint lánynevekre jellemző (1895: 273). Az eposzban a legnépszerűbb női név a *Māhāfarīd* 'a Hold teremtetten', melyet hárman viselnek a Shāhnāmában: Irāj hitvese és Tūr leánya az ősidőkben, Bahrām Gūr egyik asszonya, Burzīn legidősebb lánya a Sāsānīda korban (Bahrām Gūr, 703). Ilyen képzésűek még az eposzban *Bihāfarīd* 'akit a Jó teremtetten', Gushtāsp lánya, Isfandiyār nővére (JUSTI 1895: 348 több férfinévként is dokumentálja), valamint *Gurdāfarīd* (l. alább, III. 5).

¹¹ Salm neve: vö. avesztai *Sairima*. Népe lokalizálásáról l. E. YARSHATER 1983: 428–429. Egy korábbi iráni tudós, E. Purdāvūd a szarmata törzsnévvel hozta összefüggésbe őket, akik az Aral-tó északi keleti részéről Kelet-Európa felé törtek az időszámításunk körüli évszázadokban (l. SHAHĪDĪ 401).

¹² Ezek valószínűleg trónnevek; *Pūrāndukht* eredeti neve a történetíró Mas'ūdi szerint *Shūrzād* 'az oroszlán szülötte' (JUSTI 1895: 298), *Āzarmīdukht* pedig *Khurshid* 'Nap' (JUSTI 1895: 180).

¹³ Vö. *sēn murgh*, Simurgh: Zāl madár-dajkája, fia, Rustam csodálatos pártfogója.

4. Az *-ak* kicsinyítő képző található a következőkben: Bahrām Gūr két hölgye, a molnár lányai, *Sūsanak* 'liliomocska' és *Sīsanak*. Ez utóbbi bizonytalan olvasatú; esetleg a Justi által a Būyida uralkodók [X–XI. sz.] Bahrām Gūrig felvezetett családfájában említett *Sīsan* [Sāsān?] (Bahrām Gūr fia) névvel függ össze [JUSTI 1895: 302]). Szintén ez a kicsinyítő képző található Sikandar feleségének, *Raushanak*-nak a nevében (töve a *raushan* 'fényes' melléknév, vö. *Roxane* a klasszikus nyugati forrásokban). A két személy megnevezésére szolgáló *Farānak* nevet (Farīdūn anyja és Bahrām Gūr hölgye, Burzīn középső lánya) Justi (1895: 105–106) az av. *Frēni* 'teljes', vö. lat. *plēna*) névből származtatta.

5. Az *-a* (< középperzsa *-ak*) végződés főnevekhez és melléknevekhez – melyek esetenként férfinévként is ismertek – kapcsolódik nőnemű képzőként.

Ilyenek: *Gurdiya* (a *gurd* 'hős' szóból, l. alább, III. 6). Kicsinyítő képzős hímnemű formája, a *Gurdūy* három személy neve az eposzban, kettő a mitikus időkben, a harmadik Gurdiya fivére. *Tahmīna*, Rustam kedvese, Suhrāb anyja (l. III. 6). Hímnemű alakja *Tahmīn* (JUSTI 1895: 319). *Manīzha*, Afrasiyāb lánya (Bīzhan va Manīzha, 167–1175). Vö. az örmény és parthus *Manēch* férfinévvel (5 példa: JUSTI 1895: 190). *Pīruza* (l. II. 2), *Āzādā* (a 'szabad' jelentésű melléknévből) Bahrām Gūr hárfáslánya (S. Yazdagird 167–193). Hímnemű formáit l. JUSTI 1895: 190. A *Jarīra* (Sīyavūsh felesége. S. Firūd, 457–899) talán az epikus hős *Zarīr* nevének arabizált nőnemű formája.¹⁴

Ebbe a csoportba tartozik a már említett *Rūdāba* (II. 10) s az ennek analógiájára képzett *Sūdāba* (az arab *sūdā* 'feketesség' előtaggal: Sīyavūsh Phaedra-szerű mostohája; l. S. Kay Kavus 101–289), melyeknek hímnemű párja nincs dokumentálva.

A perzsa *a*-val formailag egybeeső arab nőnemű végződést mutatják az alábbi nevek az eposzból: *Qaydāfa* (Andalus királynője: S. Iskandar, 670–1049) és *Mālīka* (Tāir lánya: Shāpūr dzū-l Aktāf 36–52).

6. Amazonnevek

Ilyenek a fentiekben már tárgyalt *Bānū Gushasp* mellett az előbb említett *Tahmīna*, Rustam kedvese, Suhrāb anyja, kinek neve a *tahm* 'erős' (vö. *Tahamtan*, Rustam jelzője) jelentésű szóból származik, továbbá a *gurd* 'hős' szóval alkotott női nevek, mint *Gurdāfarīd* és *Gurdiya*.

Gurdāfarīd, Gazhdaham lánya női vitéz a mitikus időkben, a Suhrāb-epizódban (199–256). *Gurdiya* történelmi személy, Bahrām Chūbīn nővére, majd Khusrau Parvīz hitvese (S. Khusrau Parvīz, 2730–3104). Nevéhez illően harcias, bátor, lóval, fegyverrel hozzáértően bánó (vö. 3025–3040), akit Firdausī nőstényoroszlánnak (*zan-e shīr* 3002, *shīrzan* 2977) is nevez.¹⁵

7. Csillag(isten)nevek

a. A Vénusz bolygónak mind iráni *Nāhīd* (az ősi istennő, *Anāhita* 'makulátlan' értelmű középperzsa alakja), mind arab *Zuhra* formája előfordul személynévként.

¹⁴ Tābarīnál *Burzāfarīd* néven szerepel (JUSTI 1895: 73).

¹⁵ A shī'ita legendákban Zaynab, Imam Husayn nővérének jelzője.

A *Nāhid* két Rüm-béli (görög-római) császárlány neve. Az egyik Gushtāsp hitvese, a hős Isfandiyār anyja a Daqīqī-féle szövegben (S. Gushtāsp, 30–32), aki inkább *Katāyūn* néven ismert az eposzban.¹⁶

Nāhid a neve Sikandar (Nagy Sándor) anyjának, Faylaqūs császár lányának (S. Dārāb, 73–125).¹⁷ Zuhra Dārāb nevelőanyja, Bahrām, a mosóember felesége a Humāy-fejezet egyes kézírataiban (ÁDEL 1992: 245).

b. *Māh* (Hold) II. 14. b. (vö. *Māhāfarīd*, III. 3).

8. Az élővilágból vett metaforikus nevek

a. Madárnevek:

Humāy 'sas' két Kayānī hercegnő neve. Az első Gushtāsp leánya, Isfandiyār húga, a második Bahman lánya, Dārāb anyja (vö. S. Humay 322; I. még Cihrazad: II. 7). A *Humāy* név a Shāhnāmában két ízben férfinévként is szerepel (vö. ÁDEL 1992: 482).

Sīndukht (I. III.1. fentebb).

b. Növénynevek:

Mindmáig nagyon népszerűek a női névadásban Iránban és a szomszédos népeknél. Ilyenek az eposzban az előbb említett *Sahī* 'ciprus' (II. 14. b) és *Sūsanak* (III. 4) mellett a *Nār* 'gránátalma' (a molnár harmadik lánya, Bahrām Gūr hölgye), *Gulnār* 'gránátalmavirág' (Ardavan király (i. sz. 213–224) kegyencnője, vö. Ashkāniān, 197–297) és *Shanbalīd* (Burzīn lánya, Bahrām Gūr asszonya: virágnév). Szintén ide illik a *Gulshahr* 'virágország' (a turáni Pīrān felesége a Siyāvūsh-történetben).

c. Illatszernév: *Mushk* 'mósusz'; a molnár első lánya, Bahrām Gūr egyik asszonya.

9. Költői jelzők mint személynevek

a. Melléknév: *Shīrīn* 'édes', Khusrau Parvīz felesége. S. Khusrau Parvīz, 3033–3996; Shīrūy, 155–590).

b. A *dīl* 'szív' főnév előtagjával alkotott összetett, női nevekként később is népszerű melléknévi igenevek. Ilyen a *Dilārā* 'a szívet ékesítő' (utótagja az *ārāstan* 'ékesít' ige praesens töve); Raushanak anyjának neve (Iskandar, 33–92) és *Dilafrūz* ('szívet felgyújtó'; az *afrūkhtan* 'felgyújt, kivilágít' ige praesens tövéből), melyet a király kitüntető címként ad az őt megmentő római lánynak (S. Shāpūr dzū-l Aktāf, 548). Az eposzban két férfi neve is (ÁDEL 1992: 204–205).

Ezek az adatok csak ízelítőként szolgálnak a Shāhnāma gazdag névanyagából, s némi bepillantást nyújtanak az iráni hősepika világába.

*

¹⁶ A parszi tudós, J. C. Coyajee a *Katāyūn* nevet a Kataonia kisázsiai helynévből próbálta levezetni (COYAJEE é. n.: 208). Korábban Th. Nöldeke Theodora bizánci császárnő húgának, *Kometónak* a nevével hozta kapcsolatba ezt a nevet (NÖLDEKE 1920: 4).

¹⁷ Az *Olympias* név ismeretlen az iráni epikus hagyományban. Tābarī történetében Iskandar anyjának neve *Hali*, melyet M. Perlmann a *Helene* névvel magyaráz (PERLMANN 1987: 90).

Végezetül szeretném hálámat kifejezni régi kedves tanárainak és kollégáimnak az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén, s köztük elsősorban az ünnepeltnek, Dr. Horváth Katalinnak, barátságukért és inspirációjukért.

Források

- ʿĀdel, Reza 1992. Farhang-i jāmhā-nāmhā-yi Shāhnāma [A Shāhnāma neveinek összegező szótára]. Nashr-i Suduq. Tehran.
- Māzanderānī, Hosein Shahīdī (Bīzhan) 1998. Farhang-i Shāhnāma. Nām-i kasān wa chīzhā [A Shāhnāma szótára. Személy- és köznevek]. Nashr-i Balkh. Tehran.
- Bertel's, Jevgenij Eduardovics [Бертельс, Евгений Эдуардович.] 1957. Фирдоуси А.: Шахнаме. В 6 т. Сер.: Литературные памятники. Том 1: От начала поэмы до сказания о Сохрабе. Пер. с фарси Ц. Б. Бану. Под ред. А. Лахути. Отв. ред. чл.-корр. АН СССР Е. Э. Бертельс. Москва. 1957.
- Justi, Ferdinand 1895/1963. Iranisches Namenbuch. Repr. Nachdruck. G. Olms Verlag. Hildesheim.
- Khāleqi-Motlaq, Djalal 1988. Abu L. Ferdawsī: The Shahnameh. [Book of Kings.] Persian Text Series, New Series, No. 1. State University of New York.
- Perlmann, Moshe (translator) 1987. Abu Jafar Muhammad ibn Jarir al-Tabri: The History of al-Tabari. 4. The Ancient Kingdoms. State University of New York Press.
- Wolff, Fritz 1935/1965. Glossar zu Firdosis Schahname. Repr. Nachdruck. G. Olms Verlag. Hildesheim.

Irodalom

- Coyajee, Jehangir Cawarji é. n. [1940-es évek]. Studies in Shahnameh. D. B. Taraporevala Publications. Bombay.
- Nöldeke, Theodor 1920. Das iranische Nationalepos. De Gruyter. Berlin–Leipzig.
- Yarshater, Ehsan 1983. The Cambridge History of Iran. Cambridge University Press. Cambridge.

SLÍZ MARIANN

**„A STYLISTA FORMÁLJA A NYELVET, DE MI FORMÁLJA HÁT A STYLISTÁT?”
– KÖLCSEY MAGYAR NYELVHEZ VALÓ VISZONYÁNAK ALAKULÁSA MŰVEI
TÜKRÉBEN**

„Meleg szeretettel függj a hon nyelvén!” Kölcsey Parainesisének szállóigévé vált gondolatán nemzedékek sora nőtt fel. Olyan ez a mondat, mint a Tízparancsolat egyik törvénye, mint egy isteni kinyilatkoztatás. A letisztult, végleg kialakult gondolatmenet utolsó lépcsője. Kevesen tudják azonban, mennyi küzdelmen és változáson keresztül vezetett az út idáig. Sokan foglalkoztak már Kölcsey műveivel, haza- és nemzetfogalmával, országgyűlési szereplésével vagy az Antimondolat megírásában való részvételével, de meglepően kevés figyelem irányult az irodalmár és politikus nyelvhez való viszonyára. Pedig Kölcsey kora egyben a nyelvi küzdelmek kora is: a század második évtizedében lezajlik a nyelvújítási harc leghevesebb szakasza, miközben az országgyűléseken folytatódik a küzdelem a magyar nyelv „törvényesítéséért”, s ő mindkettőben jelentős szerepet vállalt. Bár soha nem foglalta össze egyetlen nagy műben a magyar nyelvvel kapcsolatos gondolatait, álláspontjának, felfogásának változása pontosan nyomon követhető barátaihoz, pályatársaihoz írt leveleiben olvasható megjegyzései, megye- vagy országgyűlési beszédei alapján.

A debreceni református kollégium diákját még nem izgatta a nyelv ügye, vagy legalábbis nem annyira, mint nagy példaképének, Csokonainak a költészete és az irodalom. Ebben jelentős szerepe volt az iskola megmerevedett, az új hatásoktól elzárkózó szellemének, mely még az anyanyelven való olvasást is rossz szemmel nézte. 1805-ben, a poéta temetésén azonban az ifjú Kölcsey meglátta Kazinczyt, három évvel később pedig merész és kissé okoskodó levelével felhívta magára a széphalmi mester figyelmét. (Igaz, Kazinczy bírálta az ifjú verseinek az alföldi város szellemét tükröző maradiságát, de meglátta benne a tehetséget.) A fiatalember Kazinczy irányítása alatt igazi költővé érett, bekapcsolódott a pesti irodalmi életbe, megismerte patrónusa triászát, Vitkovics Mihályt, Virág Benedeket és Szemere Pált. Az utóbbival szoros barátságot kötött, gyakran vendégeskedett nála péceli birtokán. Ilyen körben lehetetlen volt, hogy meg ne érintse a magyar nyelv problémája, különösen miután Kazinczy merész provokációja kirobbantotta a kor legnagyobb vitáját, a nyelvújítási harcot. A költő meggyőződése szerint ugyanis a nép felemelésének módja az, hogy megtanítták legelőször is önmagát becsülni. Ehhez pedig a legjobb eszköz a művelődés. Kölcseyre nagy hatást gyakorolt ez a felfogás, mely később a Parainesis haza- és nemzetfogalmának alapja lett. Ő maga ugyan nem vett részt új szavak alkotásában, de egyetértett barátaival abban, hogy a magyar akkori állapotában nem alkalmas a tudományok és az irodalom megszólaltatására. Az egyetlen szó, amelyet neki köszönhetünk, a *rajong*. Ennek a ma is élő igének a születése nem függ össze közvetlenül a nyelvújítási buzgalommal; valójában Kölcsey versírói munkásságának „mellékterméke”. A költő Schwärmer című versét Döbrentei Gábor túl homályosnak találta, s felszólította a szerzőt, magyarátsa a címet. Kölcsey Szemerét kérte fel erre, de barátja alkotása, a *hényző* a

h és *ny* hangok együttese miatt nem tetszett neki. Ekkor írta „drága Palijának” a következőket: „Nekem most a jut eszembe, hogy a német Schwärmen, innen jöhet Schwarm, mely *rajt* teszen, Der Ideen Schwarm, jelent rajzó, tóduló Ideákat. Schwaermer az, kit a tóduló, csapongó Ideák maguk után ragadoznak. Próbáld a raj-t.”¹ Bár Kölcsey tévedett a *Schwarm* eredetét illetően, alkotása – mint sok egyéb hibás származtatás – hamar meggyökerezett, negyven évvel később Kemény Zsigmond már teljesen természetesen használta regénye címeiként. 1815-ben szintén Szemeréhez írt levelében Kölcsey Verseghy szavait elemezte. Ezek nagy része nem volt életképes: *tomb* a *tombol*-ból, *romb* a *rombol*-ból, *sáf* a *sáfár*-ból, *kaj* a *kajla*-ból. Néhány azonban, mint a *csőd* a *csődör*-ből(!) és a *ded* a *kisded*-ből ma is él.² Kölcsey Kazinczynak azt fejtegette, hogy a magyar egy műveletlen nép barbár nyelveként kénytelen volt szavakat kölcsönözni a latinból, a „tótból” és a németből, így természetévé vált a neologizálás, hisz az átvétel is az. Döbrentéivel vitatkozva – aki óvott a szokástól és a hagyományostól való túlzott eltávolodástól – kifejtette, hogy úzus valójában nem is létezik, hisz még a két klasszikus, Vergilius és Cicero nyelve is különbözik egymástól. „Osztán az új szavakért könnyű, igen könnyű megfelelni. Mert ha nincs, mit tegyen mást az ember, mint hogy kerítsen valahonnan.”³ Ebből is látszik, hogy Kölcseyt nem annyira a nyelvészet érdekelte, bár írt két tanulmányt is e témakörben (A szókurtításról, A szószármaztatásról), hanem a stílus és a költői nyelv. Az új szavak csak azért szükségesek, hogy a költő ne kényszerüljön idegen nyelven, „homályosan” kifejezni magát. Kozmopolitizmusától, a görög és a latin nyelv iránti rajongásától tehát már némiképp eltávolodott, de még hosszú út vezet a Parainesis gondolataiig.

Bár figyelemmel kísérte barátai munkálkodását, maga nem avatkozott bele a kibontakozó vitába, egészen 1814-ig. Ebben az évben hosszabb időt töltött Szemerénél Pécelen. A két férfi felháborodott a Kazinczyt ért 1813-as támadáson, az ortológusok által írt gúnyolódó Mondolaton, s maró hangú választ készítettek Felelet a Mondolatra címen. Mivel együtt írták, nehéz megállapítani, mely részei származnak Kölcseytől, de az biztos, hogy az előszó, melyben látszólag objektíven beszéli el Bohógyi Gedeon életét, és az utána következő két „levél” az ő műve (bár Somogyi Gedeonnak, a Mondolat végső formába öntőjének eltorzított neve nem tőle származik). Ebben a munkában addig szokatlan, szatirikus hangon szólalt meg: „Tudja öcsém uram – mert hogy is ne tudná? hiszen olvasta grammatikánkat – s tudja tehát, hogy mi némely új szóknak rossz voltokat eléggé megfejtettük, s a velek való élelt megtiltottuk. Valamint a tapasztalás tanítja azon igazságot, hogy nem az okosoké a kenyér, úgy azt a tapasztalás bizonyítja, hogy az okosoknak tanítását ritkán szokták elfogadni a kevesebbé okosok. Így jártunk mi is e következő szavakkal: *tünemény*, *beiktatni*, *előbeszéd*, *eszközleni*, *foglalati*, *használni valamit*, *könyvlap*, *nyelvmívelés*, *nyomtatvány*, *személyesen* (in persona), *szótár*, *tökéletesíteni*, *uradalom*, *utóink*, *ügyész*. Uram fia! csak képzelje öcsém uram! ezen rossz szók már lábra kezdenek kapni, már a költők serege, vagy seregek, és a fordítók nyája vagy nyájok él ezekkel. Csak hijában, nincs veszedelmesebb, mint az újítás. Újítani? Ész kell

¹ Kölcsey Ferenc levele Szemere Pálhoz. 1814. márc. 3. In: KFM. 9–10.: 231.

² Kölcsey Ferenc levele Szemere Pálhoz. 1815. okt. 24. In: KFM. 9–10.: 241–245.

³ Kölcsey Ferenc levele Kazinczy Ferenchez. 1815. júl. 5. In: KFM. 9–10.: 142–143.

ahhoz és tudomány s nagy olvasás.”⁴ Kölcsey nem szánta kiadásra a művet, Szemere és barátai azonban a tudta nélkül megjelentették. Innen már nem volt visszaút. Kazinczy ugyan nem helyeselte az éles támadást, de azért elégedett volt az eredménnyel. Mivel Kölcseyt az ország még nem ismerte, mindenki Kazinczyt sejtette a neve mögött, hiába írta meg a mester mindenkinek az igazat. Annál nagyobb volt a felhőrdülés Debrecenben, ahol tudták, ki az a Kölcsey: a kollégium személyes támadásnak érezte volt diákja pamfletjét. A költő nem mentegetőzött. Nem örült ugyan, de vállalta a küzdelmet, sőt levelei tanúsága szerint korábbi, megfontolt álláspontjához képest egészen radikális irányba fordult: „Nincsen-e igazunk, ha úgy teszünk, mint az Idvezítő, felállítjuk a példát s azt kiáltjuk: a kinek szeme van lásson, és a kinek füle van, halljon! Az ilyen nem magyarázásért dúlnak igen sokan [...] Hagyjuk őket dúlni, a mi antiquariusainkat, vagy is inkább nem antiquariusainkat, kik közé tartozik bizonyosan az az *Ó és Új magyar* kiadója is. Forrunk, tagadhatatlan, hogy szertelen forrunk, s ez azt teszi, hogy bizonyosan nem fogunk ott maradni a hol most állunk.”⁵ Alig egy fél évvel később, 1816-ban még nyerebb hangra ragadtatta magát: „Vágnunk kell, ostromoznunk kell, s publicumunkat ezen nyomasztó idolentiából felráznunk. Hogy ellenfeleket támasztunk magunknak? Jó, de ügyünk, mivel igazságon fundálódik, el nem veszhet soha, osztán érdemel az tekintetet, hogy Debreczennel, Pétével, Gyárfással s több e félékkel nyugalomban legyünk? A jó akkor tetszik ki leginkább, ha a rosszakat maga ellen ingerli.”⁶ Kölcseyt tehát – akárcsak Kazinczyt – küldetéstudat vezette, s ha heves volt is, csak azért, mert úgy látta, másképpen nem lehet felrázni a közvéleményt. Nem hagyta azonban, hogy a lelkesedés elragadja: miközben Kazinczy számára a régi íróktól adatokat gyűjtött, felismerte, hogy a nyelvújítás nem új dolog, ezért elítélte azokat a túlzókat, akik saját alkotásaiktól megrészegülve mindenféle csökevényt alkottak. „Amit Kazinczy csinál, azt nem Báróczy csinálta legegélyebb; hanem csinálták minden régibb íróink, mint Illyés püspök, Molnár Albert, Zrínyi, Gyöngyösi István. [...] Az út meg van törve; s ezen út leszen az igaz út, s erre hajlik a nyelv, s ezt a maga útjából elvenni épen úgy nem lehet, mint Marini az olasz nyelvet el nem vehette.”⁷ Visszariadt a francia példától, a nyelv mesterséges alakítására létrehozott társaság gondolatától. A nyelv természetében benne van a változás, a megújulás lehetősége. A nyelvújítók feladata csak az, hogy óvatosan segítsék, irányítsák ezt a folyamatot, vagyis új szavakat alkossanak, de ha lehet, a nyelv törvényeihez alkalmazkodva. Minden, ami ennél több, veszélyes: „A szerencsi plébános nem jól tevő, ha grammatikájának diktátori hatalmat kíván adatni. Mi jusson? Én a francia akadémiának diktátorságával sem valék soha megelégedve, annyival inkább egy embernek az nem adathatik. Az efféle határt vet az előmenetelnek, s az iskolai despotizmus, minden despotizmusok közt a legsötétebb.”⁸ Nem csodálkozhatunk azon, hogy Kölcsey ilyen lesújtó véleménnyel volt az intézményességről, elvégre Debrecenben közvetlen közletről megtapasztalhatta, milyen az, amikor egy eredetileg változtatásra törekvő folyamat megmerevedik. Ez az idegenkedés tarthatta vissza sokáig a harctól.

⁴ Felelet a Mondolatra. In: KFÖ.: 359–408, 381–383.

⁵ Kölcsey Ferenc levele Kazinczy Ferenchez. 1815. okt. 16. In: KFM. 9–10.: 154.

⁶ Kölcsey Ferenc levele Kazinczy Ferenchez. 1816. márc. 28. KFM. 9–10.: 161.

⁷ Kölcsey Ferenc levele Döbrentei Gáborhoz. 1815. máj. 3. In: KFÖ.: 1462.

⁸ Kölcsey Ferenc levele Szemere Pálhoz. 1814. márc. 3. In: KFL.: 35.

1817-re úgy tűnt, a nyelvújítás elérte célját: a költők, írók bátran éltek az ifjú alkotásokkal, az újságok hasábjain egymást érték az új szavak. Kazinczy azonban még mindig vagdalkozott. Kölcsey attól tartott – és valószínűleg helyesen –, hogy barátját túlzottan elragadta tekintélye és lendülete, s már csak a küzdésért küzd és az újításért újít. Épp ez az öncélúság volt az, amit három évvel korábban a költő iskolai despotizmusnak nevezett. Kazinczy törekvése a fentebb stíltre a nyelv egyhangúvá válásához, a teljes elszürküléshez vezetett volna. Pedig a szabadság egyik jellemzője épp a sokszínűség és az önállóság. Ráadásul a további vita könnyen a céljaikkal ellentétes eredményt hozhat: „Már most ott áll túl a Dunán a hatalmas (pénzzel és számmal) klub kik nem vesznek könyvet ha benne jóta van; kik az Universitas Typographiája Factorát pénzzel megvesztegették, hogy minden jótás imádságos s énekes könyvet ypsilonnal nyomtasson; kik Abauj vármegye Universitasához kérelmet akartak küldeni, s azt csinálni, hogy közönséges végzés által Kazinczynak az írás megtiltassék. – S mind ezen s több bohóságok csak azért, mert ezek a szerencsétlen nevek jotista, ypsilonista, neolog, neologismus (s isten tudja még mi?) feltaláltattak s oltalmaztattak.”⁹ E fenntartásai miatt Kölcsey az úgynevezett lasztóci levelekben, (közéjük tartozik az idézett részt tartalmazó is) szembefordult egykori példaképével. A nyelvújítást nem tagadta meg, de óvatosságra intette a másikat: nem szabad erőszakkal megbontani a nyelvben az egyensúlyt. „Ez nem azt teszi, hogy én *újít*ni rosznak tartanám a nyelvben. Tettem azt, s tenni fogom, s mikor fognék én arra a gondolatra jöni, hogy valakinek s Uram Bátyámnak is az ellenkezőt javalljam? De igaz az, hogy az e féléről egyes ember, sőt az egész nemzet is nem ítélhet, mert az újat sokszor egészen ismeretlen okok fogadtatják el. Azonban megjegyzésre méltó, hogy igazságtalanság az újtól annyira elkapadni magunkat, hogy a nyelv ideáljában egyedül csak azt láttassunk szemmel tartani, s csak az után törekedni. Mert nem hanyatt homlok rohanunk-e az egyoldalúságra? A stylistá formálja a nyelvet, de mi formálja hát a stylistát?”¹⁰ Ez a szembefordulás – bár barátságuk az Íliász-pörig nem szűnt meg – véget vetett a két költő évekig tartó levelezésének. Két év múlva a magára maradt Kazinczy is belátta, hogy ideje véget vetni a harcnak, s Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél című tanulmányában lényegében elfogadta Kölcsey elvét az egészséges egyensúlyról, békejobbot nyújtva korábbi ellenfeleinek.

Kölcsey támadónak tűnő, sokakat foglalkoztató lépését az a változás magyarázhatja meg, mely a költő világszemléletében ebben az időben végbement. Korábbi kozmopolitizmusától, a klasszikus és a korabeli francia kultúra csodálatától eltávolodva eljutott a hazai kultúrához, a világpolgárságtól a hazafisághoz. Amíg a nyelvújítás a nemzeti felemelkedés ügyét szolgálta, ő is kitartott mellette. Ám abban a pillanatban, amikor úgy érezte, hogy a harc megosztja a társadalmat, elfordult tőle. Ugyanazért bírálja tehát, mint a Töredékek a vallásról című művében a reformációt: az is akkor eredményezett széthúzást, amikor a legnagyobb szükség lett volna az összefogásra. A költő sok ellenzéki politikussal egyetemben felismerte, hogy saját korában hasonlóképpen csak az érdekegyesítés hozhat megoldást az ország problémáira. Ezért a következő években korábbi visszahúzódnásával ellentétben – hogy a felismert cél elérésében maga is tevékenyen részt vegyen – politikai szerepet vállalt. A nyelv ügyétől sem fordult el, csak a színtért helyezte

⁹ Kölcsey Ferenc levele Kazinczy Ferenchez. 1817. jún. 11. In: KFM. 9–10.:175.

¹⁰ Kölcsey Ferenc levele Kazinczy Ferenchez. 1817. jún. 12. In: KFM. 9–10.: 181.

át: míg korábban tanulmányaiban, leveleiben szolgálta megreformálását, most az országgyűlésben sürgette felemelését.

Szatmár megye követeként az alsótáblán képviselte a haladás ügyét, s nagy sikert aratott. Az örökös megváltás, a vallás vagy a lengyelek érdekében tartott felszólalások mellett itt hangzott el a későbbi A magyar nyelv ügyében címen ismert beszéd is. A magyar nyelv állami nyelvvé tételéért már több évtizede folyt a küzdelem. 1790-ben egy huszárezred magyar vezényleti nyelvet követelt, ezért tisztjeiket – köztük Laczkovics Jánost, a Martinovics-mozgalom későbbi résztvevőjét – nyugdíjazták. A hosszú szünet után 1832-ben összehívott diéta alsótáblája azt kérte, hogy magyar nyelvű üzeneteikre a főrendek ugyanígy válaszoljanak. Ez ugyan megtörtént, de a felsőtábla „megfontolt” tagjai azt már visszautasították, hogy a törvények, fel- és leiratok is magyarul szülessenek meg. Erre válaszolt Kölcsény meglehetősen éles, szenvedélyes beszédében, s miután az őt támogató alsóház többszöri visszautasítás után sem engedett követeléséből (Kölcsény összesen három üzenetet „küldött”), a felsőház kompromisszumra kényszerült: a törvényeket ezután nemcsak latinul, hanem magyarul is meg kell fogalmazni, s ha a szövegek között bármi különbséget fedeznének fel, a magyart kell eredetinek tekinteni. Kölcsény említett első beszédében azért bírálta a felsőtáblát, mert az álszent módon azt mondogatta, óvatosan, lépésről lépésre kell haladni, először is meg kell vizsgálni, honnan származhat a „meglepő” kívánság. A követ így válaszolt: „mi magyarok, és független, önállású nemzet vagyunk, legalább akarunk lenni. – Ezen érdekből következik, és természetesen következik, hogy mi magunk tulajdon nyelvével élni kívánjunk. Mi ezen kívánság eredete? csak az, mert magyarok vagyunk. Ha német vagy más idegen nyelvet kívánnánk felvenni, akkor lehetne szükséges a kívánság eredetét kérdezni: de e mostani kívánságunknak, mely a nemzettel együtt született, állandóul azzal összekapcsolatott, eredetét hosszasan keresni akarni, nem egyéb pusztá ürügynél, mely által a dolog továbbra is elhalasztassék.”¹¹ Két ellentétes felfogás ütközött itt meg egymással: a rendi, feudális alapokon nyugvó szemlélet és a polgári átalakulás igénye. A rendek mindenáron védelmezni akarták kiváltságaikat, melyekben a parasztságnak és a polgárságnak (a városok kollektív részvételét kivéve) az országgyűlésből és ezáltal a politikai életből való kirekesztése is benne foglaltatott. Kölcsény helyesen ismerte fel, s ezt keményen ki is mondta, hogy a latin védelmezésével a felsőtábla saját kasztszerű elkülönülését védi, lehetetlenné téve az anyanyelvhez kötött rétegek bekapcsolódását a közéletbe. Néhány évvel korábban Töredékek a vallásról című tanulmányában még elismerően nyilatkozott a latinról: „a közép időkben egyfelől a tudomány örökös vesztét előzte meg, másfelől a jövőendő világosodásnak és kifejlésnek elébe dolgozott. Vladimir nem fogadta el a római pápának követeit, s ugyan azért, mond Herder, egyedül az orosz nép története azok, melyek nemzeti emléken fundáltak. De ki fogja hát megbizonyítani, hogy ezen környülmény az orosz népet Európának több népei felett magasabb míveltségi polcra segítette? Épen mivel Vladimir Rómának követeit el nem fogadta, maradt Russia az európai nagy egyesületnek kívül. A hierarchiának ölében fekvő nemzetek pedig a deák nyelv segéde által szerezték mind azt a tudományt és felvilágosodást, amit saját nyelveiken és saját régiségeikben híjában kerestek volna: valamint egyedül a deák s a deáknál fogva a görög classikusi műveken szedett zsákmányokból gazdagították meg nemzeti nyelveiket, s

¹¹ A magyar nyelv ügyében. In: KFÖ.: 1081–1086, 1082.

így léptek azon magasságra, melyen fénylenek.”¹² A középkor óta azonban sok változás történt: hála a nyelvújításnak, a magyar nyelv már elég gazdag ahhoz, hogy az élet bármely területén használni lehessen. A latin már csak kárára van, mert nem hagyja megerősödni. A magyar soha nem tűnt el, a nép ajkán mindig is élt, a latin csak a kiváltságos rétegek nyelve volt többségük bizonyítására. Ha továbbra is háttérbe szorítják, az azt jelenti, hogy szándékosan tartják alacsony szinten, megtagadják és pusztítják, akárcsak a nemzeti hagyományokat: „Íme Rákosnak szent mezején egy magányos embernek ökrei szántanak; magyar királyainknak sírhalmaikat az elpusztulástól meg nem védelmeztük; s a Bethleneket és Rákócziakat borító márványdaraboknak megtagadtuk a kímélést. Mi által dicsőítők meg a helyet, hol Zrínyink elhullott, hanem ha az által, hogy a tőle védett sáncokat kótyavetyére bocsátottuk?”¹³

Kölcsey programja átfogóbb, mint elődeié: egyszerre kívánja az anyanyelvet felszabadítani az idegen elnyomás alól, s állami szintre is kiterjeszteni. Nemzeti függetlenség és polgári átalakulás – a reformkor és később a szabadságharc legfőbb törekvése. A közép-európai romantikus nemzedék számára a nemzet nem az azonos területen élők közösségét jelentette, mint az egynemzetiségű nyugati államokban, amelyekben az etnikai és vallási egysínűség korán lehetővé tette az egységes nemzetállam létrejöttét és a centralizációt. Magyarországnak és szomszédainak sajátos helyzete, etnikai és vallási heterogenitása egy egészen más nemzetfogalmat alakított ki: a nemzetet azok alkotják, akik ugyanazt a nyelvet tanulták édesanyjuktól. Ezért érintette érzékenyen a hazafiakat a magyar nyelvet ért minden támadás, különösen, mióta ismertté (ha nem is elfogadottá) vált, hogy környékünkön nincsen egyetlen rokonunk sem, magunk vagyunk a szláv, germán és újlatin nyelvek fojtogató gyűrűjében. Nem véletlen, hogy ebben a helyzetben oly erősen és sokáig tartotta magát a Herdertől származó rémkép a magyar nemzet pusztulásáról.

A „nyelvében él a nemzet” romantikus képe fogalmazódik meg a főrendi válaszra írt üzenetben is: „Hazai nyelvvel szabad, meg nem korlátolt élhetés, és így a természeti jogok egyik legfontosabbika forog fenn: s erre törekedni, ezt szüntelen el nem fordított tekintettel kísélni, a hazafiúságnak, a nemzetiségnek elengedhetetlen kívánata; mert régi lakjaiból s földéről ki lehet üzni a nemzetet, s egy más földön megtelepedve még is nemzet maradhat: de a nyelvétől megfosztott nép többé nem él.”¹⁴ Hasonlóan hangzik borúlátó figyelmeztetése a nemzeti színház ügyében tartott beszédében is: „Haza és nyelv egyforma rangban álló két nevezet minden népre nézve, ha a tiszteletben álló nemzetek sorából kiteszítatni nem akar. Nemzeti életet nemzeti nyelv nélkül gondolni lehetetlen. Jaj annak a nemzetnek, mely lakhelyeiből kiüldöztetett! jajabb annak, mely ősi nyelvétől fosztatott meg!”¹⁵ Ez a törekvés a magyar nyelv állami kiterjesztésére nem jelentette azt, hogy Kölcsey minden más nyelvet el akart volna nyomni, hogy a magyart bármely más nyelv fölébe helyezte volna. A Parainesisben is figyelmeztet, hogy más művelt népek nyelvét is tisztelni, sőt tanulni kell. (Nem véletlen, hogy épp a műveltség két nyelvét, a latint és a görögöt emelte ki: azokkal szállt itt szembe, akik a nemzetieskedés örve alatt műveletlenek,

¹² Töredékek a vallásról. In: KFÖ.: 757–798, 778–779.

¹³ Nemzeti hagyományok. In: KFÖ.: 615–645, 632.

¹⁴ Izenet a nemzeti nyelv ügyében a főrendi válaszra. In: KFÖ.: 1088–1092, 1089.

¹⁵ Magyar játékszín. Uo.: 1008–1019, 1009.

faragatlanok maradtak. Számára a tudás egyszerre eszköz és cél, ezért hangoztatja a tudomány és a munkás élet egybekötését. Ezért van szükség a nyelvújításra, s ezért nem szabad azt hinni, hogy az anyanyelv művelés és megbecsülés nélkül is életben maradhat.) Többek között az ő törekvései nyomán a reformnemzedéknek szívügyévé vált a magyar nyelv felemelése, de ez nem kedvezett a nemzetiségekkel kialakított viszonyoknak. Az országban és Erdélyben nagyobb számban élő román, szerb, horvát, szlovák, ruszin, szlovén és egyéb kisebb nemzetiségek – bár a magyarokhoz képest némi késéssel – maguk is a polgári átalakulás útjára léptek, a XVIII–XIX. század fordulóján lassanként kialakult értelmiségi rétegük, létrejöttek első iskoláik. Hasonló helyzetben voltak, mint a magyarok: egy idegen császár uralma alatt éltek, kéréseikben idegen nyelvet kényszerültek használni. Törekvéseik is azonosak voltak, hiszen ugyanaz a földrajzi helyzet, ugyanaz az uralom és ugyanaz a romantikus eszme – a nemzetet az azonos nyelvet beszélők közösségeként meghatározó gondolat és a nemzethaláltól való rettegés – alakította őket: szabad nyelvhasználatra, autonómiára vágytak. A magyar nyelv fokozatos előretörését épp ezért nem nézték jó szemmel: úgy érezték, annak kiterjesztése veszélyezteti saját nyelvük létét és ezáltal nemzetiségük beolvastását készíti elő. Alig több mint tíz évvel Kölcsey halála után a magyar politikusok sajnálatos tévedése, e körülmények fel nem ismerése ahhoz a tragédiához vezetett, hogy a nemzetiségek az általuk is képviselt célokért küzdő magyarokkal szemben a reakció mellé sodródtak nyelvük védelmében. Jellemző a kor lelkesedő felfogására, hogy még Kölcsey is – bár Kazinczyhoz hasonlóan hangoztatta, hogy a magyar felemelésére tett erőfeszítései nem jelentik más nyelvek elnyomását – beleesett ebbe a hibába, vagyis figyelmen kívül hagyta a soknemzetiségű ország csaknem felét kitevő nemzetiségek érdekeit: „A kapcsolt Részek pedig, minthogy a törvényhozásban és hivatalokban részt vesznek, a nemzeti nyelvet megtanulni és tudni kötelesek. A latin nyelvet sem hallják az anyai ajkáról; a magyarhoz pedig készülniek negyvenhárom év elég üdő vala.”¹⁶

Bár Kölcsey hitt a haladás ügyének békés szolgálatában és – nemcsak a nyelvújításban, hanem a politikában is – elutasította az erőszakos beavatkozást, tapasztalnia kellett, hogy ha a főrendek ellenállását nagy nehezen le is lehetne győzni, az udvart és az indítványokat agyoncsapó Ferenc császárt nem. 1835-ben, mivel meggyéje az előzőekkel ellentétes, reakciós utasításokat adott neki, követársával együtt lemondott, és elhagyta az országgyűlést. Ezek után többé nem volt lehetősége a magyar nyelv ügyének nyilvános, a politika porondján történő támogatására, de unokaöccsének címzett, valójában a magyar ifjúságnak szóló művében még egyszer megfogalmazta eszméit, egy élet során kialakult meggyőződését. A kozmopolitizmustól és a csakis irodalmi és stilisztikai szempontú nyelvszemlélettől a toll-, majd politikai harcokon át így jutott el a nemzetközpontú, patrióta nyelvszeretethez, a bevezetőben idézett parancsolatig: „Meleg szeretettel függj a hon nyelvén! mert haza, nemzet és nyelv, három egymástól válhatatlan dolog; s ki ez utolsóért nem buzog, a két elsőért áldozatokra kész lenni nehezen fog.”¹⁷

¹⁶ Harmadik izenet a fő RR-hez a magyar nyelv ügyében In: KFÖ.:1092–1096, 1094–1095.

¹⁷ Parainesis Kölcsey Kálmánhoz. In: KFÖ.: 915.

Források

- [KFL.] I. Kölcsey Ferenc 1990.
[KFM.] I. Kölcsey Ferenc 1887.
[KFÖ.] I. Kölcsey Ferenc é. n. – – összes művei.
Kölcsey Ferenc é. n. – – összes művei [KFÖ.]. Kiadja Kerecsényi Dezső. Franklin Társulat. Budapest.
Kölcsey Ferenc é. n. A magyar nyelv ügyében. In: KFÖ.: 1081–1086.
Kölcsey Ferenc é. n. Felelet a Mondolatra. In: KFÖ.: 359–408.
Kölcsey Ferenc é. n. Harmadik izenet a fő RR -hez a magyar nyelv ügyében. In: KFÖ.: 1092–1096.
Kölcsey Ferenc é. n. Izenet a nemzeti nyelv ügyében a főrendi válaszra. In: KFÖ.: 1088–1092.
Kölcsey Ferenc 1990. – – Levelezése. [KFL.] Kiadja Szabó G. Zoltán. Gondolat Kiadó. Budapest.
Kölcsey Ferenc é. n. Magyar játékszín. In: KFÖ.: 1008–1019.
Kölcsey Ferenc 1887. – – Munkái. [KFM.] 9–10. kötet. Franklin Társulat. Budapest.
Kölcsey Ferenc é. n. Nemzeti hagyományok. In: KFÖ.: 615–645.
Kölcsey Ferenc é. n. Parainesis Kölcsey Kálmánhoz. In: KFÖ.: 902–941.
Kölcsey Ferenc é. n. Töredékek a vallásról. In: KFÖ.: 757–798.

Irodalom

- Bíró Zoltán 1987. Kölcsey. Eszmei–politikai fejlődésrajz. In: Bíró Zoltán: Vállalások és kételyek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 258–344.
Czeizel János 1928. Kölcsey Ferenc szerepe az Antimondolatban. In: Irodalomtörténeti Közlemények: 76–78.
Kulin Ferenc 1981. Kazinczy és Kölcsey. Irodalomtörténet 63: 775–781.
Szauder József 1955. Kölcsey Ferenc. Művelt Nép Könyvkiadó. Budapest.

SÓJA LÍVIA

A MAGYAR ÉS A HORVÁT NYELVŰ SYRENA-KÖTET *

Magyar és horvát katonák évszázadokon keresztül bajtársakként harcoltak közös ellenségük, a Török Birodalom ellen. A két nemzet sorsközössége talán éppen a törökökkel vívott hosszú és kegyetlen küzdelem során mutatkozott meg a legelemibb erővel. E kor valódi megszemélyesítője a Zrínyi-család: tagjai – származásuk és hatalmas (Dél-Baranyától egészen az Adriai-tengerig terjedő) birtokaik révén – magyarok és horvátok voltak egyszerre.

Az 1566-os szigetvári csata ennek a magyar–horvát összetartozásnak, mondhatni testvériségnek az egyik legkiemelkedőbb példája. Magyar és horvát vitézek, élükön a nevezetes hadvezérrel és horvát bánnal, Zrínyi Miklóssal (Nikola Šubić Zrinski, 1508–1566) vállt vállnak vetve, hőiesen hadakoztak Szulejmán szultán sokszorosan túlerőben levő csapatai ellen. Minden külső segítség nélkül több mint egy hónapon át védték a kis magyar végvárat, amely azonban stratégiaiilag nagyon fontos szerepet játszott a Bécs felé vezető úton. Amikor már erejük fogytán volt, és a vég közeledtét érezték, Zrínyi Miklós és megmaradt pár száz magyar és horvát katonája kitörték a rommá lőtt várból, feláldozva életüket.

A szigetvári hős dédunokáját, az ő nevét viselő Zrínyi Miklóst (1620–1664) elsősorban híres ősenek dicsőséges tette indította el arra, hogy tollat ragadva és „Mastan immár Marsnak hangassabb versével” (Sz. v. I.: 1), valamint „Fegyvert s vitézt” (Sz. v. I.: 2) énekelve az utókor számára megörökítse Szigetvár elestének történetét. Másodsorban dédapja korának problémái még mindig aktuálisak voltak, hiszen az Oszmán Birodalom állandó jelenléte és pusztításai továbbra is gyötörték a sokat szenvedett magyar és horvát népet.

A Szigeti veszedelem cselekménye – előzményeivel és az epikus kellékekkel bővítve – Szigetvár végharcát eleveníti meg. Erről a horvát–magyar egységről a költő és hadvezér Zrínyi egyik epigrammájában így szól:

Mi boldogok voltunk,
Együtt éltünk, holtunk...

Azt a tényt, hogy a Zrínyiek joggal nevezhették magukat *duarum patriarum filii*-nek (két haza fiának), mi sem támasztja alá jobban, mint Zrínyi Miklós Adriai tengernek Syrenaia (Bécs, 1651) című verseskötetének horvát nyelvű változata, melyet – valószínűleg

* Írásom részlet a 2004-ben az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén megvédett szakdolgozatomból, amelynek témavezetője Horváth Katalin tanárom volt.

bátyja ösztönzésére – Miklós öccse, Péter (1621–1671) készített el *Adrianskoga mora Syrena* (Velence, 1660) címmel.

Művének elkészülte után Zrínyi Miklós tisztázatot készítettett fogalmazványáról, minden bizonnyal azzal a szándékkal, hogy legyen egy javított, olvashatóbb másolata (ami majd hasznos lesz a szöveg nyomdába való küldésekor). Ez a lemásolt, autográfokkal – saját bejegyzéseivel, javításaival – teli példány az ún. zágrábi kézirat. Mielőtt azonban Cosmerovius Máté nyomdájába küldte volna, ezt a kéziratot Zrínyi még egyszer átvizsgálta (szakaszokat törölt, újakat iktatott be, javított verselésén vagy például a *cz*-ket kijavította *c*-kre), valamint lemásoltatta íródeákjával. Sajnos, ez a nyomda számára készült másolat az idők folyamán elveszett. A javításokról azonban a bécsi kiadásból tudomást szerzünk. Ebben Zrínyi 36 esetben változtatott a Szigeti veszedelem eredeti verselésén – tudatosan törekedett tehát arra, hogy eposzából kiküszöbölje a verselési hibákat (igyekezett betartani a 12-es szótagszámot). Néhány helyen művészi okokból változtatott az eredeti szövegen, pl. a drámaibb hatás kedvéért a II. énekből kihúzott 3 szakaszt, amely Thuri György előkészületeit részletezi – mivel később őt nem juttatja szerephez. Ezen kívül tisztázatában lírai versei nem időrendben követik egymást (ahogy fogalmazványában), tehát itt már művészi szándékainak megfelelően komponálja költeményeit. Az 1651-ben nyomtatott, kiadási helye alapján bécsi kiadásnak nevezett verseskötet bizonyos nyelvjárási – helyesírási, nyelvi – eltéréseket mutat a zágrábi kézirathoz képest. Pl. *mast* ~ *most* és fordítva; *szűv* ~ *szív*; *gi*, *li*, *ni* ~ *gy*, *ly*, *ny*; *jü* ~ *jő*; *kell* ~ *köll*; *legyen* ~ *légyen*; *ád* ~ *ad*; *kéván* ~ *kíván*; *esmér* ~ *ismér*; *jobbét* ~ *jobbít*; a *c*-k ismét *cz*-k lesznek. Jenei Ferenc szerint a nyelvjárási változások helyét és végrehajtóját nem Zrínyi környezetében, hanem a nyomdában kell keresni – az a véleménye, hogy a *Syrena*-kódex korrektora más nyelvjárást beszélt, és a helyesírása is különbözött Zrínyiétől (JENEI 1959: 84–89). Piszarevics Sándor is azt állítja a korrektorról, hogy „elég önkényesen járt el”, mert a metrikai és helyesírási hibákon kívül a szövegen is javított, amivel „elrontotta Zrínyi Miklós jellegzetes nyelvezetét” (PISZAREVICS 1901: 22). Ezek a megítélések azonban nincsenek bizonyítva; itt Horváth Katalin (Orlovsky Géza kandidátusi disszertációjáról írott, kéziratban lévő bírálatának) megállapításaira hivatkozom: a kézirat és a kiadás nyelvéllapota nem két különböző nyelvjárást képvisel, hanem egy nyelvéllapot különböző fázisait – a bécsi kiadás ugyanis a kézirathoz képest más formákkal vegyült állapotot tükröz. Minden következtetlensége ellenére a bécsi kiadás ortográfiája fejlettebb, korszerűbb, mint a kéziraté. Egyértelműbb hangjelölés, a hosszú és rövid magánhangzók megkülönböztetése, az írásjelek pontosabb használata jellemzi. Ebből az a következtetés is levonható, hogy maga Zrínyi is belevehette szövegébe az említett módosításokat, mivel érdekében állott, hogy verseskötete megfeleljen a korabeli irodalmi normának. Mindenesetre nyilvánvaló, hogy a kézirat jelrendszere régebbi nyelvéllapotot őriz.

Nem sokkal bátyja művének megjelenése után Zrínyi Péter (1621–1671) nekifogott a *Syrena*-kódex horvát fordításához. Fordítói-átdolgozói munkája 1651–1655 közé tehető. Bátyjához hasonlóan ő sem igazán tartotta magát írónak, hanem inkább katonának, s ezt a tényt ugyanúgy kiemeli az *Adrianskoga mora sirena* előszavában: „...pisah jer ova ne kako

dijak, nego kako krajinski vaš tovariš...”¹ – egyúttal elnézést kérve ezzel verselésének, stílusának esetleges hibáiért. Horvát olvasóinak felhívja a figyelmét arra is, hogy nem akar bátyja versenytársa lenni: „...ne štimajući zato, da bi se tim takmac momu bratu Zrinskomu Mikloušu...”² inkább meg akarja ismertetni a horvát olvasóközönséggel bátyja nagyra becsült művét. De tudta: ahhoz, hogy ezt megfelelő módon tehesse, szükség van bizonyos változtatásokra: a művet a horvát körülményekhez, a horvát világszemlélethez kellett illeszteni. (Ahogyan ezt – később – Wilhelm von Humboldt *Weltanschauung-elméletében* megfogalmazta: ahány nyelv, annyi különböző világfelfogás – HUMBOLDT 1985: 93–117). Ezek persze nem jelentős változtatások, hiszen a két nemzet akkori helyzete nem sokban különbözött.

Miklós és Péter irodalmi tevékenységének nem rejtett célja ugyanaz – buzdítani a törökök elleni harcra –, viszont „célközönségük”, akihez verseskönyvük előszavában, azaz „ajánlásában” fordulnak, nem azonos. Miklósnál a magyar nemesség, Péternél pedig a horvát katonaság a megszólított alany. Péter némileg hosszadalmasabban, mondhatni patetikusabban üdvözlí a horvát vitézeket. Az ajánlás többi részében is inkább ő használ patetikusabb hangvételt. Miklós az olvasóhoz címezi előszavát, Péternél nincs ilyen alcím. Politikai allúziók is csak a horvát mű előszavában vannak: „...premda od vnogih zapušćeni i skoro za nemar vrženi jesmo”³ Mindketten elnézést kérnek az olvasótól verseik „tökéletlenségéért”, és mindkettőből megszólal a feudális törökverő nagyúr, amikor azt mondják, hogy nem ez az igazi mesterségük: fő foglalkozásuk nem a toll-, hanem a kardforgatás. Abban az időben a társadalom nem becsülte túl magasra a költői tevékenységet. Miklós törekedett arra, hogy a barokk *varietas-elnék* megfelelően szépítse művét: „Török, horvát, deák szókat kevertem verseimben, mert szebbnek is gondoltam úgy, osztán szegény az magyar nyelv...”.

Péternél hiányzik ez a mondat, viszont magasztalja bátyja tehetségét és művét, némiképp mintha arról akarná meggyőzni az olvasókat: ő egy különleges költeményt olyan módon fordított le, hogy azt az átlagos olvasó is megérthesse. Miklós – magyarázva, miért tulajdonítja dédapja kezének Szulimán halálát – felsorolja az eposz megírásához használt történelmi–irodalmi forrásokat: Zsámboki (Sambucus) és Istvánffy (Istvánfi) történeti művei mellett „horvát és olasz cronikábul” is merített (ami a horvát „krónikát” illeti, valószínűleg Brne Karnarutić Vazetje Sigeta grada című művére gondolt...); az előszó elején pedig Homéroszt (Homerus), Vergiliuszt (Virgilius) hozza fel példaképeknek: „Fabulákkal kevertem az históriát; de úgy tanultam mind Homerustul, mind Virgiliustul...”. Péter előszavában nincsenek név szerint felsorolva a források, csak általánosságban beszél magyar és latin krónikákról, amelyeket fivére használt művéhez („...iz vnogih kronik, tuliko vugarskih, dijačkih, kuliko latinskih...”). Ő inkább munkájának indítékairól beszél: híressé szeretné tenni hazáját, azaz a világ figyelmét ráirányítani a szülőföldjén folyó igazságtalanságokra; a költeményen keresztül példát mutatni a kortársaknak, és végül, de nem utolsósorban, örömet szerezni a szigetvári hősök leszármazottainak.

¹ Szabad fordításban: „ezt nem diákként (= költő, irodalmár) írtam, hanem mint harcostársatok” – Zrinski 1957: 19.

² Szabadfordításban: „nem azért szerkesztettem [e művet], hogy versenytársa legyek bátyámnak, Zrínyi Miklósnak” – Zrinski i. m.: 19.

³ Szabadfordításban: „annak ellenére, hogy sokan elhanyagolnak minket, majdnem egyáltalán nem törődnek velünk” – uo.

A két mű rendeltetése ugyanaz, és Péter ennek a célkitűzésnek megfelelően viszi bele egyéni változtatásait. Már előszavában hangsúlyozza a horvát néphez való tartozását: „na hrvacki naš jezik stumačiti”,⁴ másutt pedig kiemeli a szigeti hősök horvátságát. Például a magyar Szigeti veszedelem IX. énekének 77–78. versszakait („Ha mit az én magyar verseim tehetnek” ; „Mig az nap meg nem áll, mig az magyar nemzet”), kibővítve további két versszakkal, Péter ekképpen „horvátosítja”: „hrvacka sprot turskoj dokle sabla grede”⁵ (Sz. v. IX.: 103). Ugyanezen ének utolsó versszaka (Sz. v. IX.: 112) szintén Péter szerzeménye: „...jer vidim, da j’ opasnost hrvackomu domu”.⁶

Már Miklós sem titkolta el németellenességét, Péter viszont a horvát Zrínyiásban még jobban nyomtatékosította azt – ezzel kifejezésre juttatva a horvát nemesség viszonyát a Habsburg uralkodóházhoz. A VI. énekben – ebben van egyébként a legtöbb változtatás – Miklós 28–29. versszakait Péter két olyan versszakkal toldotta meg, amelyekben még erősebben kimutatja a németek iránti ellenszenvet: „Malo j’ ki prijazan jur nimšku ne spozna...”⁷ (Sz. v. VI.: 34). Az Adrianskoga mora Syrena-hoz írt bevezető tanulmányában Tomo Matić is kiemeli a strófák gyarapodásának ezt a jellemző helyét, ahol Péter bátyjánál sokkal erőteljesebben hangsúlyozza a Habsburg-ház iránti gyűlöletét (l. ZRINSKI 1957: 5).

Ahogyan a magyar Syrena-kódexnek, úgy horvát verziójának is van kéziratos és nyomtatott változata. A Bécsi Nemzeti Könyvtárban őrzött kézirat a sorok és versszakok szerkezete szempontjából közelebb áll az eredeti magyar szöveghez. Viszont nem teljes az eposz: csak az első nyolc éneke van meg, a VIII. ének is hiányos, csak 80 strófát tartalmaz, továbbá hiányzik a Szigeti veszedelem első hét versszaka. Ez a hiány azonban azzal magyarázható, hogy a kézirat első lapja elveszett. Vujicsics D. Sztoján, aki behatóbban foglalkozott Zrínyi Péter kézirata és a nyomtatott kiadás viszonyával, úgy véli, hogy a bécsi kézirat nem tűnik első fogalmazványnak – csak helyenként vannak benne apróbb javítások –, hanem inkább a már javított első kézirat másolatának a benyomását kelti (VUJICSICS 1959: 545).

Péter tehát – az eddigi szakirodalom véleménye szerint – miután lefordította a Szigeti veszedelem több mint felét, abbahagyta munkáját, majd újrakezdte az egészet (az Adrijanskoga mora Syrena 1660-ban jelent meg nyomtatásban Velencében). Vajon miért kezdte újra a fordítást? Josip Vončina Péter cselekedetének lehetséges okairól, motívumairól így vélekedik (VONČINA 1976: 14): lehet, hogy zavarta őt a rímek metrikai egyszerűsége – ugyanis a bécsi kéziratban Péter még következetesen ragaszkodott fivére versmértékéhez (ahol a rímek főleg a sorok végén vannak), a velencei kiadásban viszont az Opsada Sigeta⁸ már kétszeresen rímeltetett, azaz a sorok végén és közepén is van egybecsengés. Második lehetséges okként Vončina a bécsi kéziratnak a magyar szövegtől való szinte teljes „függőségét” nevezi meg. A már említett metrikai egyezéseken kívül a bécsi kéziratban a versszakok száma is teljesen azonos, a velencei kiadásban viszont Péter az eredetiből 41 strófát kihagyott, 137 újat pedig beiktatott. Péter is 15 énekre osztja fel művét, azonban Miklós 1566 versszaka helyett ő 1699-et ír, és a versszakszámok sem egyeznek meg. Arról is különböző vélemények vannak, hogy mennyi ebből Péter saját

⁴ Szabadfordításban: „a mi horvát nyelvünkre lefordítani” – uo.

⁵ Szabadfordításban: „amíg a horvát kard eléri a törököt” (Zrinski i. m.: 19).

⁶ sz.f. : „mert látom, hogy a horvát haza veszélyben van” – uo.

⁷ sz.f. : „kevesen vannak, akik nem ismerték fel a német „barátságát” – uo.

⁸ Opsada Sigeta = Sziget ostroma, azaz a Szigeti veszedelem.

költeménye. Franjo Iveković szerint (IVEKOVIĆ 1866: 328) 84 versszakról van szó, ezek morális fejtegetéseket tartalmaznak, Piszarevics Sándor 111-re teszi Péter eredeti strófáinak számát (PISZAREVICS 1901: 35), Đuro Novalić viszont ennél is többet, 137 versszakot tulajdonít Péternek (NOVALIĆ 1967: 124). Sőt, azt írja, hogy az egész horvát eposzban alig van olyan versszak, amely teljesen megegyezne a magyar eposzéval (NOVALIĆ i. m.: 84). Véleménye szerint itt nem csak a horvát nyelv szelleméhez való igazodásról vagy a szebb kifejezésre való törekvésekről van szó, hanem gyakran a saját verssorok hozzáadásáról, ezek beillesztéséről a strófák közepére vagy végére. Az alapgondolat így helyenként lényegesen megváltozott – erőteljesebbé vagy lágyabbá vált. Sok helyütt ez nyilvánvalóan a rím és a forma miatt volt szükséges. Amíg Franjo Iveković (IVEKOVIĆ i. m.: 329) szinte feleslegesen tartja Péter hozzáadott versszakait – mert úgy véli, hogy az eposz egészének megértése szempontjából nem „feltétlenül szükségesek”, sőt, mi több, szerinte néhány helyen csak az eredeti magyar szöveg alapján lehet megérteni a horvát szöveget –, addig Đuro Novalić (NOVALIĆ i. m.: 86) Péter költői képességeiről szólva azt mondja, hogy eredeti versszakaiban kifejezésre jut a meditálásra való erős hajlam – a szerencséről való elmélkedés Péter saját versszakainak több mint felében található meg. A horvát Syrena-ban vannak olyan versszakok is, ahol egy magyar strófának felel meg két horvát – ilyen esetekben általában az alapgondolat leírásokkal meg díszítő jelzőkkel van dúsítva. Ritkán, de előfordul az is, hogy két magyar versszaknak felel meg egy horvát.

A horvát Syrena-kódexben az eposz előtt a két Idillium Pisam I. és Pisam II. címmel szerepel (I. és II. ének). Az I. Idillium 71 versszakát Péter 56-ra redukálja. Hiányoznak például a 27, 31, 49 sorszámú versszakok (talán nem tetszettek neki). Némely versszakokat összevon (pl. Idillium I./24, 25 – Pisam I./27; Idillium I./26, 27 – Pisam I./28), és van, ahol meg két horvát strófában fordítja le a magyart (pl. Idillium I./39 – Pisam I./37, 38). Miklós négysoros tizenkét szótagú strófáit Péter átírja háromsoros tizenkettesekre. Az I. Idillium lerövidítése néhány helyen azzal magyarázható, hogy Péter tudatosan kihagyja azokat a verssorokat, ahol Licaonról van szó (SZUSITY 1984: 148), ugyanis verseiben Miklós így nevezi szerelmi vetélytársát, aki nem más, mint Frangepán gróf – Péter sógora (Péter felesége Frangepán Katalin volt). Miklós kedvesnek éppen nem nevezhető attribútumokkal illeti Licaont:

Szeret az Viola, de jaj! nem engemet :
 Szereti Licaont, azt a hamis ebet,
 Az ki meg nem győzhet semmivel engemet:
 Annak adja magát, szaggatván szüvemet.
 (I. Idillium/54)

A II. Idilliumot Péter meghagyja eredeti 36 strófájával és 4 verssorával, viszont a cím alá alcímet („u kojoj se spoznaje tužba zvirara”⁹) tesz, ez a magyar változatban nincs (de az I. Idillium alatt van!). A strófák számozása azonban nem teljesen azonos, és Péter itt is kihagy bizonyos versszakokat (pl. 27, 28), saját hozzáköltéseivel helyettesítve őket. A sorvégi – ún. n é g y s a r k o s rímeket bátyjához hasonlóan igyekszik következetesen

⁹ Szabadfordításban : „amelyben megismerjük a vadász panaszát”.

betartani. De nem tizenkettesekben, hanem tizenegyes verssorokban. Az 1–2. és 3–4. sorok negyedik szótagjait is rimelteti (tehát metszetrímet használ) :

Tak pred **manom**, ah, ne biži, Viola,
Nis **hijenom**, da bi me se lecala,
Nit **harpija**, koj bi se ugibala,
Nit sam **zmija**, koje bi se bojala.

(Pisam II./4)

Érdekes, hogy a Miklósnál tapasztalt rövidüléstendencia a II. Idilliumban Péternél éppen fordítva van. Nála a Pisam I. a rövidebb és dinamikusabb. (Ugyanakkor a Szigeti veszedelem esetében ez nem így van – ott ugyanis Péter a terjengősebb).

Miklós antropomorfizáló tájábrázolásait (*Késmárk tetején nőtt kemény tölgyfa* = Viola) Péter néhol horvát elnevezésekkel helyettesíti: pl. *Késmárkból Velebić* (azaz a Velebit-hegység) lesz; másutt meg egyszerűen hegyet vagy pl. a *Dráva* helyett tengert ír. A mitológiai alakokat sem fordítja le mindig, pl. kihagyja Plútó és Proserpina szerelmét.

Péter ugyanazokat a petrarkizmusból származó „sablonos” kifejezéseket használja Viola szépségének leírásában, mint amelyeket a horvát *trubadúrok*¹⁰ alkalmaztak szerelmükhöz intézett verseikben, pl. *lice bijelo kao snijeg*, azaz ’olyan fehér arc, mint a hó’, *zlatne kos*, azaz ’arany haj’ – úgyhogy itt nem csupán Miklós Violájának *szép feje lábát, arany haját* fordítja le, hanem merít a horvát szerelmi költészet eszköztárából. (Más kérdés, hogy vajon Miklós is kölcsönvett-e ezekből?)

Miklós lírai verseinek horvát fordításában a legjellemzőbbek Péter „cenzúrái”: elhagyja Licaont (sógorára, Frangepán Györgyre való tekintettel), nem fordítja le az általa túlságosan „erotikusnak” vélt részleteket (pl. A vadász és echo című versből kihagyja a 3. és 4. versszakokat – illusztrációként csak néhány sor : „Sokszor szép két lábát, / Melynél nap nem láthat / Szöbbit, valamerre jár”).

A két Syrena-kódex együtt olvasása és elemzése során egyértelművé vált számomra, hogy a horvát Syrena-val kapcsolatban nem lehet csupán hű fordításról beszélni. Annál sokkal többről van szó. Zrínyi Péter művében kreatívan felhasználta a rendelkezésére álló anyagot, s ezzel kapcsolatot teremtett nemcsak a két (magyar és horvát) irodalom között, hanem a két nép és annak világszemlélete között is. Ennek következtében (vagy inkább ennek köszönhetően) kiderült, mi az, ami összeköti a két nemzetet (hasonló politikai törekvések, közös ellenség – törökök, németek), és miben különböznek egymástól (vallási különbségek, néhol „vérmérsékleti” eltérések). A horvát Syrena ezenkívül szervesen kapcsolódik a régebbi horvát irodalomhoz – a hőskölteményekhez, népi énekekhez, Brne Karnarutić eposzához és a reneszánszkori dalmát költőkhöz. Ez a kapcsolódás fontos a magyar Zrínyiász szempontjából is, hiszen rávilágít Zrínyi Miklós művének némely kérdésére (pl. a Zrínyiász nem-történeti horvát hősei részben a horvát népversekből kerültek bele a magyar eposzba). Vagyis mindkét költő alkotó módon használta fel a rendelkezésére álló anyagot (a család levéltárát, könyvtárát és a horvát-magyar szájhagyományt).

¹⁰ Horvát „petrarkisták” a XV–XVI. sz.-ban : Džore Držić, Šiško Menčetić, Mavro Vetranović.

A magyar és a horvát Syrena-kódex fő különbségeit Péter „moralizáló” versszakai okozzák. Ezekben ő – általánosítva és ezzel kibővítve a magyar szöveg egy-egy verssorában leírt gondolatot – Istenről, szerencséről, szépségről, életről, halálról elmélkedik. A legtöbb esetben a Zrínyiasz cselekményét ezzel statikusabbá teszi, de előfordul, hogy éppen emiatt lesz feszültebb a várakozás.

Péter eredeti strófái, valamint a kihagyott magyar versszakok arra engednek következtetni, hogy a horvát Syrena-kódex szerzője jobban kifejezésre juttatja a törökök és a németek iránti ellenszenvet: keményebben fogalmaz, olykor sértőbb szavakat használ, és kihagy olyan jelzőket, amelyek esetleges jó tulajdonságaikat mutatnák be (és amelyek a magyar szövegben gyakran megvannak).

Péter szinte mindegyik saját versszakában Istent vagy a hitet is említi – jobban hangsúlyozza ezzel az eposz vallási jellegét, azaz a szigetvári harc jelentőségét a kereszténység szempontjából. Változtatásai, azaz a horvát olvasóközönséghez való adaptációi a személy-, és földrajzi neveken túl a *magyar* jelző következetes kihagyásában nyilvánulnak meg (Zrínyi Miklós és az egész szigeti védőserég jellemzésében). Nála a magyarok (*Ugri*) a szövetségesek szerepében tűnnek fel mint egyes csapatok vezérei vagy egyes vitézek, míg a szigeti védők „magja” és főleg Zrínyi Miklós inkább horvát nemzetiségű. A magyar Zrínyiaszban ez fordítva van. Péternél ebben bizonyos jelei mutatkoznak horvát elfogultságának, ami magyar részről Miklósról jóval kevésbé jellemző.

„A XVII. század előtt a horvát nemesség szerepe az irodalmi életben főleg a mecenatúrára korlátozódott, Zrínyi Miklóssal és Péterrel pedig belép az aktív költészet mezejére, ráadásul egyszerre két nyelven” – írja Josip Vončina a horvát Syrena előszavában (VONČINA 1976: 9). A Zrínyi-fivérek tehát sokban járultak hozzá a horvát és a magyar irodalom történetéhez. Egyfelől – horvát részről legalábbis – velük kapcsolódik be a főnemesség a költői tevékenységbe, másfelől pedig – magyar és horvát nyelven alkotva – az akkori társadalmi-politikai helyzetet is híven tükrözik. Azt a kort, amelyben a kétnyelvűség és a két néphez való tartozás fogalma természetes jelenség volt. A Zrínyi-fivérek tulajdonképpen közvetítők lettek a két nép egymáshoz való közeledésében. Miklós a magyar irodalom egyik legnagyobb személyiségévé vált, Péter pedig a horvát nemzettudat formálódását segítette elő. Ez persze nem jelenti azt, hogy Miklós jelentősége ezáltal kisebb lenne a horvát történelemben, vagy Péteré a magyarban. A Zrínyi-testvérekhez hasonló történelmi-irodalmi személyek nélkül nehezebb lenne megtalálni azokat az összefüggéseket, amelyek rávilágítanak két (vagy több) nemzet viszonyára.

Források

- Zrínyi Miklós 1995. Adriai tengernek Syrenaia. In: Zrínyi Miklós összes versei. Kiadta és utószóval ellátta: Kovács Sándor Iván. Unikornis Kiadó. Budapest.
 Zrinski, Petar 1957. Adrijanskoga mora Syrena (priredio Tomo Matić). In: Stari pisci hrvatski. Svezak 32. JAZU. Zagreb.

Irodalom

- Bertényi Iván–Gyapay Gábor 1993. Magyarország rövid története. Maecenas Kiadó. Budapest.
 Drasenovich Mária 1934. Zrínyi Miklós könyvjegyzetei. Pécs.

- Frangješ, Ivo 1987. Povijest hrvatske književnosti, Zagreb–Ljubljana.
- Horváth Katalin bírálata Orlovsky Géza „A zágrábi Syréna-kódex textológiai problémái” c. kandidátusi értekezéséről. Kézirat. ELTE BTK. Budapest.
- Humboldt, Wilhelm von 1985. Válogatott írásai. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Iveković, Franjo 1866. Hrvatska Zrinijada prema mađarskoj. In: Franjo Rački, Vatroslav Jagić: Književnik III. Zagreb. 323–326.
- Jelčić, Dubravko 1997. Povijest hrvatske književnosti. Naklada Pavičić. Zagreb.
- Jenei Ferenc 1959. Jegyzetek a Szigeti veszedelem szövegéről. Irodalomtörténeti Közlemények 63: 84–89.
- Klaniczay Tibor 1964. Zrínyi Miklós. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kombol, Mihovil 1961. Povijest hrvatske književnosti. Matica Hrvatska. Zagreb.
- Kovács Sándor Iván 1985. A lírikus Zrínyi. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Kovács Sándor Iván 2001. Adriai tengernek szirénái: Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter. Irodalomismeret (11): 17–21.
- Négyesi László 1914. Gróf Zrínyi Miklós művei I. kötet. Franklin Társulat. Budapest.
- Novalić, Đuro 1967. Mađarska i hrvatska „Zrinijada”. In: Zdenko Škreb: Hrvatska književnost prema stranim književnostima. Svezak I., Filozofski fakultet u Zagrebu.
- Piszarevics [Pisarević] Sándor 1901. A magyar és horvát Zrínyiász. Nastavni Vjesnik X. Királyi Országos Könyvnyomda. Zagreb.
- Dr. Pusztaszeri László 1996. Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér. Horvátországi Magyarság 7: 24–30.
- Slamnić, Ivan 1969. Prvi stari pisci hrvatski. Forum VIII/12. Zagreb.
- Szusity Xénia 1984. Zrínyi Miklós lírai verseinek horvát változata. In: Kovács sándor Iván (szerk.): Zrínyi-dolgozatok I. ELTE BTK Régi magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Zrínyi-szeminárium és kutatócsoport. Acta Iuvenum 1984/2. Budapest. 147–164.
- Thúry József 1894. A Zrínyiász. Irodalomtörténeti Közlemények 4: 129–149, 259–298, 385–411.
- Vončina, Josip 1976. Petar Zrinski – predgovor In: Tomo Matić: Pet stoljeća hrvatske književnosti. JAZU. Zagreb.
- Vončina, Josip 1984. O jezičnim kontaktima u Karnarutićevu „Vazetju Sigeta grada”. In: Hrvatsko filološko društvo Zadar, Sigetska epopeja... – Zbornik radova... 27. i 27. studenog. JAZU. Senj i Zadar.
- Vujicsics D. Sztojan [Vujičić, D. Stojan] 1959. Zrinski Petar: Adrijanskoga mora sirena. Irodalomtörténeti Közlemények 63: 544–546.

STEMLER ÁGNES

**EGY NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁRKÍSÉRLET A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN:
MÁTYÁS FLÓRIÁN NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁRA**

Mátyás Flórián (1818–1904) a 19. század második felében megerősödő magyar történeti nyelvtudomány érdekes alakja. Az 1850-es években kezdett nyelvészeti témájú tanulmányokat publikálni. Ekkor főként nyelvhasonlítással foglalkozott, a szanszkrit, a perzsa s egyéb indoiráni nyelvekben keresett szóegyezéseket. Ez az irányzat abban az időben még az Akadémia támogatását is bírta, gondoljunk arra, hogy az Akadémia szótáraként ekkor szerkesztett Czuczor–Fogarasi-féle nagyszótár részben hasonló módszerekkel próbálta meghatározni a magyar nyelv szókincsének eredetét. (Mátyás Flórián nyelvészeti tevékenységéről lásd: STEMLER 2004.)

Mátyás Flóriánt az Akadémia 1858-ban levelező tagjává választotta, sőt 1865-től a Nyelvtudományi Bizottság munkájában is részt vett. Az 1860-as években már nem folytatta korábbi szóhasonlításait, érdeklődése a nyelvtörténet felé fordult. Ekkor készülő, de sajnos részben kéziratban maradt nyelvtörténeti szótára tekinthető legfontosabb alkotásának a nyelvtudomány terén.

Mátyás Flórián szótárának keletkezéstörténete

Mátyás Flórián 1862-ben egy akadémiai felolvasásában említi először nyelvtörténeti szótárának tervét (MÁTYÁS 1863: 3). Az anyaggyűjtést azonban már az 1850-es évek második felében, nyelvhasonlító tanulmányainak összeállításában kezdte. 1863-ban, szintén az Akadémián már konkrét tervként szól a készülő nyelvtörténeti szótárról, melynek címe Magyar nyelvtörténeti szótár lenne, alcíme pedig: „Nyelvadat-gyűjtemény a codex, és 16. 17. századi irodalomból”.

A nyelvtudományi osztály ülésein az Akadémia tudósai lelkesedéssel fogadták a bemutatott részleteket, ezért Mátyás is úgy gondolta, ideje lenne megjelentetni szótárát: „... akadémiai szaküléseken jegyzeteimből olvasott mutatóanyagok méltányos fogadtatása hajlandóvá tőn, a bár beltartalomra csak kezdeményezett, s így tökéletlen, de külalakra nézve teljesen rendezett betűsoros nyelvadatgyűjteményt, mihelyt anyagi biztosításul elegendő számú aláíró jelentkezik, füzeteként az akadémia »Magyar Nyelv Szótára« alakjában sajtó alá bocsátanom” (MÁTYÁS 1863: 63).

Mátyás e törekvéseire Hunfalvy Pál is igyekszik felhívni a figyelmet az általa szerkesztett Nyelvtudományi Közleményekben: „Részemről olyannak találom a »Magyar Nyelvtörténeti Szótár« ügyét, hogy azt mindenkép elő kell mozdítani. Fel is szólítom a szerzőt, hogy ha, mitől tartani sem kellene, a fenforgó [!] mostoha körülményeknél fogva mégis kevés aláíró jelentkezne, ne hagyja abba a kiadást, hanem ennek más úton történhetése iránt velem se sajnálja közölni gondolatjait; én tölem telhetőleg segíteni fogom” (HUNFALVY 1863: 296–297).

1863-ban tehát már létezett egy betűrendes „nyelvadatgyűjtemény”, melyet Mátyás szívesen közrebocsátott volna kellő számú előfizető jelentkezése esetén. A szótár iránti érdeklődés azonban sajnos nem volt túl jelentősnek mondható, mivel 1863-ban mindössze húsz előfizető jelentkezett: ők is inkább csak a legszűkebb akadémiai körből, szélesebb közönséghez a szótár terve nem tudott eljutni, pedig Mátyás különösen a „tanuló ifjúság” számára szeretne volna biztosítani a szótár használatát.

1865 őszén Toldy Ferenc, aki ekkor vette át a Nyelvtudományi Bizottság elnöki tisztségét, pénzsegélyt javasolt a befejezéshez és sajtó alá rendezéshez, amelyet másodszori felterjesztésre végül az Akadémia igazgató tanácsa is megszavazott. Ennek összege évi 500 forint volt, így tehát megindulhatott a munka. A tervekről és az előkészületekről Mátyás Flórián 1867-ben számolt be az Akadémián, ekkor ismertette a megjelenés előtt álló szótár részletes tervét (MÁTYÁS 1867).

A Nyelvtörténeti Szótár a tervezet szerint a kezdetektől a 18. századig dolgozta volna fel a Mátyás által kiválasztott nyelvemlékeket. Közölte volna a szavak alakváltozatait és különböző jelentéseit. A kéziratok források tekintetében egyrészt a hozzáférhető eredeti okleveleket, illetve a már kiadott okmánytárakat vizsgálta volna át. Mátyás a szótár adatgyűjtését egyébként összekapcsolta egy nyelvjárásgyűjtő út tervével. Az volt az elképzelése, hogy a helyszínen fogja tanulmányozni a magyar nyelvjárásokat, s mindeközben megvizsgálja és összegyűjti az Árpád-kori okmányokat Magyarország köz- és magánlevéltáraiban.

1866-ban az Akadémia ajánlására Mátyás engedélyt kapott a magyar királyi helytartótanáctól, hogy meglátogathassa a régi magyar vonatkozású okmányokat őrző hazai levéltárakat. A szótár szerkesztésének emberfeletti munkája sajnos elvonta ettől a tervétől, de hogy komolyan gondolta a kutatást, azt bizonyítja Csecsinovics Ferenchez, a veszprémi püspökség titkárához írt levele, melyben kéri, hogy a titkár eszközölje ki neki a megyés püspöknél, hogy a veszprémi káptalani levéltárban kutathasson (MÁTYÁS 1866). Az engedélyt megkapta, és 1866 szeptemberében meglátogatta a Veszprémi Káptalani Levéltárat, illetve a szent-mártoni (pannonhalmi) levéltárat, 1869 augusztusában pedig Esztergomban kutatott (Akadémia Értesítő 1869: 171–173). A nyelvjárások szisztematikus tanulmányozásáról sajnos nem találtunk több adatot sem Mátyás hagyatékában, sem megjelent tanulmányaiban.

A szótár anyagának összegyűjtésekor is igen fontosnak tartotta, hogy az eredeti forrást használja abban az esetben, ha lehetősége nyílt rá. Sőt az Akadémiához intézett beszámolójában azt írta, hogy az okleveles források közül egyelőre csak azokat fogja közölni, amelyeknek eredetijét személyesen is megvizsgálhatta (MÁTYÁS 1867: 5). A kódexekről és a korai kéziratok nyelvemlékeiről szólva megemlíti, hogy a Halotti Beszéd, a Königsbergi Töredék, a Bécsi, a Münchener és a Döbrentei-kódex anyagának feldolgozásával már elkészült.

Mátyás úgy gondolta, hogy megfelelő számú előfizető jelentkezése esetén a szótár nyomtatása már 1867-ben elkezdődhet. Az első füzet azonban csak 1868-ban jelent meg (A–Az). A szócikkek nem túl nagy terjedelműek, de a tervezetben kijelölt feladatokat Mátyás töle telhetően teljesítette. A következő évben azonban már arról panaszkodik, hogy a szótár kiadását nem segívezi kellőképpen az Akadémia. A második füzet 1869-ben lát napvilágot (*Ábécze–Bársony*), és Mátyás ugyanebben az évben lemond a szótár többi részének megjelentetéséről, a Nyelvtudományi Bizottság pedig elfogadja a lemondást.

(Akadémia Értesítő 1869: 33). A lemondás oka világosan kiderül Mátyás Flórián jelentéséből, melyet a második füzet megszerkesztése után írt:

„Midőn a Tudós Bizottságnak akadémiai megbízás folytán szerkesztett Ny[elvtörténeti]. Sz[ótár]-m 2. füzetét bemutatom, kötelességemnek tartom, e munka jelen állapota és jövője felől jelentést tennem.

Öt év előtt tervet és felszólítást küldék a két testvérhon fő és algymnasiumai, s minden püspöki hivatalnak aláírás és megrendelés végett. Azt hívé, hogy közrészvét, szerkesztési és nyomtatási költségeimet fődözni fogja.

Csalódám, csak húsz aláíró jelentkezék. Három év múlva akadémiai pártfogást és némi segély[t] nyerék. Anyaggyűjtési tetemes költségek után, alkalmasnak vélém e segélypénzt vagyonom még rendelkezhető részével megtoldanom. Megkezdém szerződészerűleg a kiadást, s folyó év második felében 13 ív került ki sajtó alól. A és Á betűt egészen, s B egyrészét tartalmazza. Nem tudom, hogy fog az megfelelni szakértő közönség várakozásának, engem sehog sem elégít ki. Oly hiányos, hogy Szótár címet sem érdemel, legföllebb Nyelvadat-gyűjteménynek nevezhetném. A kimaradt, s már most pótolható anyagmenyiség a nyomott szöveget megközelíti. Oka nem szorgalom, hanem aránylagos költséghiány.

A hézagok sajtó alá tisztázás közben mutatkoznak. Míg a szerkesztő ezek pótlásán fárad, a másolás szünetel. A nyomdász sürget, s nehogy a kiadás hosszabb időre fönnekadjon kellő számú másolók, s segédszerkesztő hiányában adnunk kell a mi épen kéznél van. Adnunk kell keveset és hiányost.” (BML MFGy I.)

A harmadik füzet előszavában, amelyet Mátyás már saját költségén jelentet meg 1871-ben, leírja, hogy a szótár anyaga a zs betűig össze van gyűjtve, de egymaga nem győzi a sajtó alá rendezést, az akadémiai támogatás pedig nem elég segédek fizetésére és a megjelentetés finanszírozására. A második füzetből mindössze 50 példány kelt el, ami a nyomdaköltség felét sem fedezte. Ilyen mértékű támogatással egymaga havonta csupán egy ívnyi anyagot tudott sajtó alá rendezni, így a szótár megjelenése évtizedekig nyúlt volna el. Felhagyott tehát a vállalkozással, és a szótár többi része kéziratban maradt.

Mátyás szótárának utolsó füzet 1871-ben jelent meg, s tudjuk, hogy két évvel később már megkezdődött az anyaggyűjtés a Szarvas–Simonyi-féle nyelvtörténeti szótárhoz (Magyar Nyelvőr 1873: 335–336), Mátyás kísérlete tehát ekkorra végleg kudarcba fulladt; a továbbiakban nem vett részt szótári munkálatokban.

A nyelvtörténeti szótár kézírata

Szerencsére ismerjük Mátyás Flórián kézirat nyelvatagyűjteményét. Szerzője élete végéig megőrizte, s halála után 1904-ben az Országos Széchényi Könyvtár Mátyás Rózától, Mátyás Flórián húgától megvásárolta. Jelenleg is az OSZK Kézirattára őrzi, újkori kötetes kéziratok között. Jelzete Fol. Hung. 1274. Kötése – 20. századi félbőr – feltehetően a könyvtárba kerülés után készült, a belső kötéstáblára Leszik Károly, budapesti könyvkötő névjegye van beragasztva. Amíg a kézirat Mátyás Flórián tulajdonában volt, valószínűleg nem volt bekötve, ezt mutatja a lapszélek egy részének sérülése, ami gyakran a szöveget is olvashatatlaná teszi. Az első néhány levélen és még egy-két helyen restaurálták a lapszéleket, valószínűleg a bekötéssel egy időben. Az egyes betűk kezdő oldalánál – a használat megkönnyítése érdekében – a lap széléhez kis papírfülcskéket ragasztottak,

rajtuk az adott betű. Ezeket még Mátyás Flórián készítette, a fülecskéhez saját jegyzeteit hasogatta fel, ezt mutatják a hátoldalon olvasható szövegfoszlányok, melyek Mátyás kezétől származnak.

A kézirat teljes terjedelme 566 (+1 üres) levél. Három különböző lap-, illetve levélszámozást is találhatunk rajta. Egyrészt a Széchényi Könyvtár géppel nyomott levélszámozását (566 levél), egy piros írónnal a lapok tetejére írt lapszámozást (1056 oldal) és egy Mátyástól származó tollal írt lapszámozást, amely azonban csak bizonyos oldalakon jelenik meg (430 oldal).

A lapszámozási jellegzetességek a kézirat összetett jellegéből adódnak. A Mátyás számozásával ellátott 430 oldal kiadja a nyelvatagyűjtemény eredeti formáját. Ezeken az oldalakon a lap szélétől 6–7 cm-re ceruzával húzott margó látható, a margón kívül már a későbbi kiegészítések olvashatók, a margón belüli rész volt az a betűrendes szólista, melyet Mátyás 1862–1863 folyamán állított össze. Ez a kéziratban néhány helyen jelen lévő dátumokból is kiderül. Az eredeti lista végén a következő záró megjegyzés olvasható: *Pécsett 1863 évi Május 22én. D. I. N. örökön örökig Ámen.* A 247. levél rektóján a jobb felső sarokban *Septemb. 3. 1862.*, ugyanezen az oldalon a H-betűs szavak után pedig: *October 30. 1862.* található. Az eredeti lista tehát 1863 májusában készült el. Ekkortól erősödnek Mátyásban azok a törekvések, melyek a kézirat kiadását célozzák. A kéziratot folyamatosan bővíti és javíthatja 1863-tól 1871-ig, addig az évig, amíg be nem szünteti szótára szerkesztését.

A kézirat nagyobbik részét a pótlapok teszik ki, melyeken az 1863 után született pótlások olvashatók. A további források feldolgozása újabb és újabb adatokat eredményezett. Az ezeken az oldalakon lévő adatok nem betűrendben szerepelnek, csak hozzávetőleg vannak a megfelelő helyen. Ekkor keletkeztek az eredeti lista margóján megjelenő kiegészítések is.

A megjelent szótári füzetek tanúsága szerint Mátyás a kéziratban szereplő eredeti szólistát a kiegészítésekkel együtt beszerkesztette nyelvtörténeti szótárába. De a megjelenés után is folytatta a kiegészítéseket. Mátyás kézirat nyelvatagyűjteményével egy időben került be az OSZK Kézirattárába a nyomtatásban megjelent szótári mű első két füzet (Oct. Hung. 632/1–2), amely szintén Mátyás tulajdona volt. Ez lehetett a munkapéldány, mivel a szótáriró ebbe a kötetbe vezette be a kiegészítéseket a megjelent változathoz képest. Mint már idézett jelentésében olvasható, a szerkesztés közben számos új adat bukkant fel, maga Mátyás is azt írta, hogy a pótlékok közé sorolt adatok száma már meghaladja a megjelent mű terjedelmét. Ebben a példányban a lapok közé vannak bekötve a kézirat kiegészítések. A második kötet esetében már valószínűleg Mátyás köttette úgy a füzetet, hogy minden levél után egy üres levelet tétetett, erre írta kiegészítéseit. Ezek a kiegészítések megjelentek a nyomtatott szótár III. füzetének végén közölt Pótlék című részben.

A kézirat anyaga

Mátyás Flórián szótárának azonban nemcsak nyelvtudomány-történeti jelentősége van. A kézirat anyagának vizsgálata nyomán elmondható, hogy számos esetben Mátyás első adata korábbi, mint a több évtizeddel később (1890–1893) megjelent Szarvas–Simonyi-féle

nyelvtörténeti szótárban (NySz.) szereplő első előfordulás, amely lényegesen hosszabb idő alatt és több gyűjtővel készült.

A *vadon* szóra Mátyás két kódexes adatot is hoz (Döbrentei- és Érdy-kódex), a NySz. a Döbrentei-kódex-beli adatot nem hozza, pedig ez a korábbi. A TESz.-ben a *vadon* külön címszó, kérdőjellel szerepel alatta egy 1342-es személynévi adat a Magyar oklevél-szótárból (OkI Sz.), illetve az Érdy-kódex egy adata. A Döbrentei-kódex adatát a TESz. sem hozza, pedig ez abból a szempontból is érdekes lehet, hogy a *vadon* szó a korai nyelvemlékekben leginkább a *vadon erdő* 'sűrű, elhagyatott erdő' összetételben szerepel, a Döbrentei-kódex idézett helyén pedig *vadon hegyek* szerepel, ami azt bizonyítja, hogy a *vadon*-t jelzőként más főnevekre vonatkoztatva is használták.

A *zavar* szóra Mátyás Flórián legkorábbi adata 1508-ból (Döbrentei-kódex) származik: *zavarul*. A NySz. csak 1566-ból idézi (Heltai Aesopus-fordítása: Fabulák). A TESz. az OkI Sz. alapján már 1240-ből adatozza.

A TESz. első adatai természetesen az esetek túlnyomó többségében jóval korábbiak, ami az időközben eltelt száz év alatt feldolgozott jelentős mennyiségű korai okleveles és egyéb forrásanyagának köszönhető. Egy-két esetben azonban mégis előfordul, hogy Mátyás szótárában korábbi adatot találunk.

A *zár* főnév származékként nyilvántartott *zárol* igét a TESz. a Debreceni Kódexből idézi (1519 k.), míg Mátyás Flórián már a Nádor Kódexben megtalálta (1508). A NySz. legkorábbi adata szintén a Debreceni kódexből származik, ezt vette át a TESz. is.

A *zseb* szót Mátyás Tinódi krónikájából (Cronica) idézi, 1554-ből. A NySz. csak 1562-ből idézi és ezt az adatot veszi át a TESz. is.

Bizonyos esetekben a jelentések pontosabb megállapítása vagy indokoltabb részletezése írható Mátyás javára. A *zálog* szó esetében a jelentések megkülönböztetése érdemel figyelmet Mátyásnál, aki elkülöníti a 'tűsz' jelentést is. Erre legkorábbi példája Tinódi krónikájából származik (Cronica, 1554). A TESz. a *zálog* szó első előfordulását a Bécsi kódexből hozza, de ez az adat nem személyre vonatkozik, és itt nem is szerepel ilyen jelentés, bár idézi a román *zálog* 'tűsz' adatot, amely szintén szláv eredetű, akárcsak a *zálog* szó a magyarban. A 'tűsz' jelentést a NySz. sem különíti el, de példát hoz rá 1568-ból.

Mátyás több olyan régi szót is szerepeltet, amelynek a jelentését ma már igen nehéz kinyomozni, a TESz.-ben sem szerepelnek, de ő fontosnak tartotta ezek összegyűjtését. A *zakog* igével kapcsolatban például Pataki Füsüs János: Királyoknak tüköre (1626) című munkájából idézi a következő adatot: „Ezt az *zakogó* kocsit, két babos ökrök vonszák” – 'zörög' jelentéssel. A hangutánzó ige a *zakatol* családjába tartozik, melynek első adatát a TESz. 1762-ből, majd 1784-ből idézi. A NySz.-ban sem a *zakog*, sem a *zakatol* nem szerepel.

A Mátyás kéziratában szereplő adatok természetesen hiányosak mind a NySz.-hoz, mind a TESz.-hez képest. Viszont figyelembe véve, hogy csak egy szerkesztetlen szógyűjtemény adataiból szemelgettünk, feltételezhetjük, hogy Mátyás bizonyos hiányokat pótolni próbált volna a munka során. Mátyás adatainak nagy része a 15–16. századi nyelvemlékekből származik, ezeket alaposan és nagy mennyiségben kijegyzetelte, ezért fordulhat elő, hogy korábbi adatai vannak, mint a NySz.-nak, ahol – tudjuk – sokszor gondot okozott a gyűjtők hanyagsága. A kéziratot vizsgálva tehát az a véleményünk, hogy a magyar nyelvtörténeti kutatás számára mindenképpen nagy veszteségként kell elkönyvelnünk Mátyás Flórián szótárának kiadatlanságát, hiszen a NySz. gyűjtői és

szerkesztői számára igazi kincsesbányát jelenthetett volna. Nem is beszélve arról, hogy Mátyás adatai az esetek túlnyomó többségében pontosak, visszakereshetők. Egy ilyen alapl műre támaszkodva talán a NySz. sokat szidott megbízhatatlansága is kiküszöbölhető lett volna.

Források

- [BML MFGy] Baranya Megyei Levéltár Mátyás Flórián-gyűjtemény [kiadatlan anyag, dobozokban].
 Mátyás Flórián 1866. Mátyás Flórián levele Csecsinovics Ferenchez. 1866. szeptember 6. BML MFGy VII.
 Mátyás Flórián 1868. Nyelvtörténeti Szótár. 1. füzet. Bartalits ny[omda]. Pest.
 Mátyás Flórián 1869. Nyelvtörténeti Szótár. 2. füzet. Bartalits ny[omda]. Pest.
 Mátyás Flórián 1871. Nyelvtörténeti Szótár. 3. füzet. Taizs ny[omda]. Pécs.
 Mátyás Flórián [1862–1871]. Nyelvtörténeti Szótár. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Fol. Hung. 1274.

Irodalom

- Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4. Akadémiai Kiadó. Budapest.
 Hunfalvy Pál 1863. Könyvismertetés: Magyar Nyelvtudomány. Nyelvtudományi Közlemények 2: 282–304.
 Mátyás Flórián 1863. Magyar nyelvtudomány. II. Lyceum nyomda. Pécs.
 Mátyás Flórián 1867. A magyar nyelv múltja és jelene. Nyelvtörténeti szótár s ethnographiai utazás terve. Lyceum nyomda. Pécs.
 [NySz.] I. Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond (szerk.) 1890–1893.
 [OklSz.] I. Szamota István–Zolnai Gyula (szerk.) 1902–1906.
 Stemler Ágnes 2004. Mátyás Flórián nyelvészeti munkásságáról. Magyar Nyelv 100: 84–91.
 Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906. Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Budapest.
 Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond (szerk.) 1890–1893. Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig. I–III. Budapest.
 [TESz.] I. Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984.

SZÍJ ENIKŐ

A HALZSÍROS FINNUGOR ROKONSÁG ÉS FÁBIÁN ISTVÁN (1857)

Annak a közismert minősítésnek az eredetét, miszerint a magyar nyelv finnugor rokonsága *halzsíros* vagy *halszagú* rokonság, már számos kutató kereste–kutatta, és tudtommal összefoglaló jelleggel Békés Vera filozófus írt róla A hiányzó paradigma c. könyvében (BÉKÉS 1997). Ebben a műben a „Nekünk nem kell a halzsíros atyafiság – egy tudománytörténeti mítosz nyomában” című fejezetben, illetve ennek első, „A szállóige forrása” című bevezető részében (II. fejezet, 2. rész) a tényeket, hivatkozásokat csoportosítva a dolgok lényegét a szerző megállapította: „Nagyon valószínűnek tűnik, hogy a »halszagú, zsíros atyafiság«-ot elutasító mondás a címbeli formában *talán sohasem hangzott el*” (i. m.: 182), minekutána konstataulta, hogy: „A magyar nyelvtudomány kialakulásának történetét vizsgálva [...] meglepetéssel tapasztalhatjuk, hogy e szállóigének vagy akár csak változatainak alig-alig lehet *szövegszerű* nyomát találni a korabeli nyelvészeti irodalomban. A Barcsaytól idézett sorok [Sajnovics jármától óvjuk nemzetünket stb., lásd még EGYED 2000 – kieg. SzE] *még csak nem is emlékeztetnek* a címben jelzett szállóigére, legfeljebb tartalmuk szerint hozhatók rokonságba vele!” (i. m.: 175, kiemelés BV). A finnugor (nyelv)rokonság hazai fogadtatásának terjedelmes irodalma van, amelynek ismeretében saját nyomozásainak eredményeként Békés Vera úgy látja, hogy a kérdéses minősítés felbukkanását az írott magyar nyelvben az 1858–59-es évnél korábbról nem lehet bizonyítani. Vagyis azt a közhiedelmet, amely szerint Sajnovics kortársai kiáltottak volna így fel heves indulatukban, elborzadva a Demonstratio (1770–1771) olvastán, nem lehet igazolni. Ehhez hozzáfűzhetjük, hogy figyelemre méltó a jelző folklorizálódása: a jelző változatokban ismeretes, senki nem tudná megmondani, melyik a „helyesebb”, a *halszagú* avagy a *halzsíros*. A kérdéses minősítés egyébként Békés Verától a „rátarti szittyá nyilatkozat” műfajmegnevezést kapta, Szinnyei József 1879-ben „a megsértett nemzeti büszkeség följajdulásának” nevezte.

Békés Vera szerint a minősítésnek legalább h á r o m forrása van, mindegyik a XIX. század közepéről származik:

- a „finnezők” elleni támadást meghirdető Mátyás Flórián szerint „találkozték azonban, kinek nem tetszett a lapp *atyafiság!*” (1857, Beregszászi Nagy Pál munkájára utalva);
- az 1850-es évek ponyvairodalmának ismert személyisége, Tatár Péter hozta be a köztudatba a *halzsír*-t (1859-ben A peleskei nótárius feltámasztása című ponyvájában);
- Szarvas Gábor 1893-ban az 1859-es évre vonatkozóan úgy emlékezett, hogy akkor fogalmazódott meg: „Halszagú tudomány nem kell!” (1859/1893).

Mindhárom forrás 1857 és 1859 közötti, illetve erre az időszakra vonatkozik. „Bizonyosnak látszik, hogy szállóigévé ez a mondás *csak a XIX. század végére*, és éppen az idézett 1893-as [Szarvas-]cikk nyomán vált” – írja Békés Vera. A minősítő szerkezet (+

„nem kell”) tehát különböző „korú” szavakból áll össze: 1857-ből az *atyafiság* (Mátyás Flórián), 1859-ből a *halzsír* (Tatár Péter), 1859/1893-ból a *halszagú* (Szarvas Gábor).

Az *atyafiság* számos korábbi forrásból is igazolható, a napkeleti nyelvek és a magyar nyelv *atyafiságos* mivolta az 1770-as évek végétől számos helyről adatolható, de a problémát nem tartjuk ide tartozónak, annál inkább kutatandónak (miféle rokonság értendő az *atyafiság*-on avagy *affinitas*-on, vö. C. VLADÁR 2000, SZÍJ 2000). Megjegyzendő továbbá, hogy Szarvas Gábornál nem a rokonság, hanem a tudomány halszagú, de egyelőre ennek nincs jelentősége. Marad tehát most fő kérdésnek a *halzsír/halszag*.

Az 1850-es évtized a hazai nyelvtudomány történetében sorsdöntő időszak, divatos szóval élve a paradigmaváltás ideje. Változóban volt a magyar nyelvhez, a magyar nyelv rokonságához, valamint a magyar nyelv rokonításához mint tudományos problémához való viszonyulás is. A magyar nyelvről gondolkodó magyar tudósok időnként nagy vitákba bonyolódtak a nyelv mint olyan elvont kérdéseiről, a tudomány feladatairól és felelősségéről stb., másrészt az európai társadalomtudomány forrongott, új tudományok, új módszerek jelentek meg, tudományterületek határolódtak el egymástól, keresték nevüket és szűkebb szakterületüket (földrajz, néprajz, statisztika, „koponyatan”, a fajok egyenlősége, evolúció stb.), tehát a kérdést, honnan származik a *halszagú* vagy *halzsíros* minősítés, addig nem lehet lezártnak tekinteni, amíg a korszak terjedelmes nemzetközi szakirodalmát valaki ebből a szempontból (is) alaposan át nem vizsgálja. Az alábbiakban egy apró a d a l e k k a l szolgálunk, de ezzel m é g n e m támogatjuk meg azt a gyanúkat, miszerint a jelző(k) külföldi eredetű(ek), és „benne voltak a levegőben”.

Az évtized egyik beszédes tudománytörténeti dokumentumgyűjteménye Fábíán István Sopron- és Győr-környéki plébánosnak, később címzetes apátnak, főesperesnek Hunfalvy Pálhoz 1853. augusztus 12. és 1862. október 13. között írt 22 levele (valamint az 1854. február 20-i levélben a Kalevala első runója és a Kanteletarból a Rannalla itkeje), amelyek finn vonatkozásaik révén a finn kutatók figyelmét már évtizedekkel azelőtt felkeltették. A 92 lapnyi gépelmény a levelek lelőhelyének feltüntetése nélkül gépiratos változatban tőlük került a kezembe, így a levéltári hivatkozások egyelőre hiányoznak.

Hunfalvyról köztudott, hogy a szabadságharc bukása után az országgyűlési képviselőknek „megítélt” általános közkegyelemmel élve pályamódosítással, ifjúkori érdeklődéséhez visszatérve lett jogászból a bölcsészettudományok művelője és hamarosan a Magyar Tudományos Akadémia hosszú időn át hangadó személyisége. Fábíán István (1809. szeptember 2. – 1871. július 19.) a hazai finnugor tudománytörténet, szűkebben véve a fenniszтика hazai történetének kellőképpen nem méltányolt alakja. A hazai szakfolyóiratok (Magyar Nyelvészet, Nyelvtudomány, Nyelvtudományi Közlemények stb.) első köteteiben számos írása jelent meg, és ma is okulhatunk kissé nehézkes nyelvezetű, de tudós igénnyel készült munkáiból. Róla meglehetősen sokat lehet tudni, elsősorban katolikus egyházi forrásokból, illetve Szirmay-Kalos Margit szakdolgozatából (ELTE 1986), amely az ott felsorakoztatott szakirodalommal jó kiinduló pont a Fábíán Istvánnal való ismerkedéshez, továbbá Weöres Gyulának a Kalevalaseuran Vuosikirjában [a Kalevala Társaság Évkönyvében], Helsinkiben megjelent írásaiból, amelyek finn szemszögből méltatják Fábíán Istvánnak, a Finn Irodalmi Társaság (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1831) – Reguly után második – magyar tagjának mint Kalevala-fordítónak és finnnyelvtan-írónak az érdemeit. Bár itt most csak a témánkhoz illő „odavetett félmondatára” leszünk tekintettel, megjegyzendőnek tartjuk, hogy Hunfalvy Fábíán Istvánról mint első

tanítványáról nyilatkozott, jóllehet a levelek olvastán gyakorta az a benyomásunk, hogy inkább Fábíán István volt az, aki a kívülálló (távolálló) tárgyilagosságával Hunfalvy „szemét nyitogatta”, és ötleteket is adott neki. Az általános hangulatra és bizonyos tudományos problémákra vonatkozó levéldízetekben számos olyan minősítést találunk, amelyek további kérdéseket vetnek fel, például: hogyan értelmezendő a „bornirozott gögös tömeg”.

Nº 4. 1854. júl. 11.

„... Honfitársaink mély álommal vannak megverve, s ki és mi képes ezeket felébreszteni? A száraz nyelvhasználat soha. Aztán »ignor nulla cupida«, nálunk a finnek ismeretlen nép 's a bornirozott gögös tömeg szégyenlené is a nem betyár finnek [kiem. SzE] rokonságát. Ezért, gondolom, a finnek megismertetését volna szükséges mindenek előtt eszközölnünk.”

Felbukkant nála is a *becsület* szó (lásd alább), de itt nem az akadémiai körökben használatos *nyelvbecsület*, hanem a jó munkát végző ember becsülete értelemben:

Nº 5. 1854. szeptember 28.

„... mert mint már több ízben magamon tapasztaltam, kell, hogy bennünket, kik a nagy épület [a tudomány] felemeléséhez napszamosokul szegődünk, Ön igazgasson, 's Ön rendezze teendőinket 's a kivitelben Ön tanácsoljon. Nekünk elég lesz a becsület [kiem. SzE], ha mint napszamosok jól végezzük feladatunkat.”

Vidékiként meglehetősen jól érzékelté, hogy a tudományos életben az irányok–elvek–módszerek körüli vitákban *materiális contra szentimentális* alapon, vagyis a nyelvi tényekre avagy a nyelvvel kapcsolatos vágyakra építve két nagy csoportosulás kezdett szembenézni:

Nº 7 1857. február 7.

„Az akadémia [...] mindkét nyelvészeti felekezetet pártolja.”

Nº 13. 1858. július 7.

„... a zsibbadtság fő okát én abban lelem, hogy Akadémiánk nem tud impulsust adni, holott ennek, mint szívnek kellene a nemzet testébe ép egészséges vért szétöntetnie.”

Nº 14. 1859. június 6.

„... a sok szétvágó s egymással ellenkező nyelvészeti irányzatok egytől egyig képviselve vannak az újonnan szervezett Akadémiában (Fogarassy – Hunfalvy – Mátyás [Flórián] – Lugossy nézeteik)”

Nº 10. 1857. szeptember 24.

„... Nyelvtanunk megjelentével [1857. július 14-i levele szerint elkészült a finn nyelvtan, részleteiben 1856–1858 között megjelent; egy kötetben: Finn nyelvtan 1859. 292 l.] a finnizmus nálunk új stádiumba fog lépni. [...] De ezentúl, legalább kis időre, szabadulni fogok a sok hivatalos irástól. Azután hozzá látok, mert szeretnék a közelgő tél folyamán a finn szépköltészetéről [!] közönségünk számára valamit írni, hogy az [a magyar közönség] a halzsíros népet sajátos szép költészeténél fogva megkedvelje. Lefordítom majd nyelvünkre a *Lyhy* [sic] *historia* ‘s *maantiede*-t is [Rövid történelem és földrajz, kiem. SzE], hogy országuk ‘s történetükkel is közelebből megismerkedhessék, mint az eddig lehetséges vala. De ez utóbbira nézve óhajtanám, ha valami jó térképét adhatnók Finnlandnak.”

A *halzsíros* jelző, illetve a *finn* mint *halzsiros nép* tehát az 1857. szeptember 24-i levelében, szó szerint kéziratban szerepel, vagyis a *halzsírt* 1859-nél (lásd Tatár Péternél) korábbról is lehet adatolni. Ezzel nem biztos, hogy közelebb jutottunk a megoldáshoz, ti. az igazi megoldás az lenne, ha tudnánk felelni a következő kérdésekre:

- egy közszájon forgó, tehát bárhol hallható vagy bárhol máshol olvasható jelzöt rögzített-e Fábíán István írásban, vagy
- ő használta-e elsőként ezt a jelzöt, az ő leleménye-e, és ha az övé, akkor hogyan jutott a magánlevélből a köz szájára vagy mások írásába?
- sokat olvasó, tájékozott ember lévén Fábíán István vajon kitől kölcsönözhetette a jelzöt?

Eddig nem akadtunk nyomára, hogy Hunfalvy ezt a jelzöt akár szóban, akár írásban használta volna.

Nº 13. 1858. július 7.

„A finnek történetét és honuk földleírását jóval ezelőtt végeztem már, de ez utóbbikkal csak e napokban végezhetett letisztázóm. Sietek azt Önhez küldeni, azon bizalmas kéréssel, sziveskednék tiszteletem nyilvánítása mellett általadni Csengery Urnak, ki a ‘Budapesti Szemle’ utóbbi füzetében a finnek történetének közlendését közönségének már bejelentette.

Én iskolás koromban igen igen keveset hallottam Finnlandról, azóta sem sokkal többet; s azt tartom, legtöbben így vannak nálunk, s innét van részint, hogy a finnek közölünk nagyon keveset érdekelnek: ignori nulla cupido, a nyelvészet

tere pedig, mellyért, s mellyen érdeket akarunk ébreszteni, olyan tüskés bokros, hogy kevésnek van bátorsága, s ereje arra bocsátkozni. Ezért gondoltam én más uton oda munkálni, hogy figyelmet ébresszek irántok, előbb a történet, és honuk leírása által, utóbb a költészettel.

Nagyon jó volna, ha Csengery Ur térképet is sziveskednék közönségének melléje adni, millyel REGULY ur [sic] szolgálhatna, ki, mint hallom, Finnland igen jó térképével bír.” [Lásd az 1859. június 6-i levélben: „... de Csengery urat sem igen látszik érdekelni a finnek története, s földleírása, miután a Budapesti Szemlében mindeddig sem közölte.”]

Végül álljon itt a kor nyelvtudományáról alkotott költői meglátása:

Nº 16 1859. december 5.

„... sehol sem jár annyi bolygó tűz, mint a nyelvészet homályos térein”.

Fábián Istvánnak a tudományos közállapotokat illetően természetesen csak félig volt igaza, mert a szabadságharc, vagy miként Fábián István kifejezte magát, „a közbejött gyászemlékű bonyodalmak” után nem mindenki volt szellemi munkára hadrafogható, másrészt viszont éppenséggel ő mutatott példát arra, hogy lehetett és kellett „a közjóért” és a tudományért dolgozni igen előnytelen körülmények között. Időnként panaszkodott, hogy sok munkája miatt nem tud eleget foglalkozni kedvelt tudományával, ugyanakkor viszont az a hátrány, ami a vidékiségből adódott, előnynek is bizonyult, mert nagyobb nyugalmat, sőt biztonságot nyújtott neki, az egyedülálló papi személynek. A katolikus papság viszonyát a forradalom és szabadságharc eseményeihez és eszményeihez, illetve az akkortájt formálódó hazai finnugrisztikához itt nem feladatunk taglalni, de talán nem véletlen, hogy a Kossuthot felettébb nem kedvelő Hunfalvy és a gyászos emlékű bonyodalmakat említő Fábián István jól megértette egymást abban a nagy vállalkozásban, amelyet a hazai finnugrisztika egyik részfejezetének tekinthetünk, és amelyben Fábián Istvánnak nem kevés kezdeményező szerepe volt.

Irodalom

- Békés Vera 1997. A hiányzó paradigma. Latin Betűk Alapítvány. Debrecen.
 Constantinovitsné Vladár Zsuzsa 2000. Az Affinitas nyelvtani terminusainak fordításáról. Nyelvtudományi Közlemények 97: 237–245.
 Egyed Emese 2000. „Scythia vagyok”. Kézírtas paszkvillus a Demonstratioról – Sajnovicsnak. Nyelvtudományi Közlemények 97: 246–260.
 Szíj Enikő 2000. Gyarmathi és Reguly és az Affinitas és az affinitas. Nyelvtudományi Közlemények 97: 273–280.
 Szirmai-Kalos Margit 1986. Fábián István (1809–1871) munkássága. Szakdolgozat (kézirat). ELTE Finnugor Tanszék. Budapest.
 Weöres Gyula 1959. István Fábián alias Philophennus. Kalevalaseuran Vuosikirja 39:131–143.
 Weöres Gyula 1964. Kalevalan ensimmäinen unkarinnos. Kalevalaseuran Vuosikirja 44: 306–316.

VLADÁR ZSUZSA

A PARTICULA TERMINUS SZENCZINÉL ÉS A KORAI MAGYAR GRAMMATIKÁKBAN

Latin nyelvű magyar grammatikák fordítása közben mindig felvetődik a kérdés: miképpen fordítsuk, fordítsuk-e le egyáltalán az ott szereplő terminusokat? A fordítás ugyanis mindig értelmezést is jelent, különösen akkor, ha a szerző által használt terminusnak nincs bevett megfelelője, esetleg az általa használt nyelvelírási rendszer gyökeresen eltér a maitól. A grammatikai terminusok magyar tolmácsolásának nehézségei nem csupán az értelmezés nehézségeit illusztrálják. Sokszor maga az értelmezés is kevés, a választott megfelelőnek sem szabad félrevezetőnek lennie. Sőt néha magának a latin terminusnak a megtartása is félrevezető lehet.

További nehézséget jelent, hogy a korai latin nyelvű nemzeti grammatikák terminuskészletének mindig két rétege van. Az egyik a hagyományos latin grammatika szókinése, a másik az, amellyel a szerzők az adott nyelvnek a latintól eltérő jelenségeit jelölik. Ha az adott szó ma is használatos grammatikai szakszóként, akkor csábító avval fordítani. A latin nyelvű grammatikai szövegek modern fordítói rendszeresen az eredeti szövegben szereplő latin terminust használják. Így például Gyarmathi *Affinitas*-ának címét az angol fordításban V. E. Hanzéli (1983) egyszerűen angolos formára igazította, így lett belőle *affinity*. (A magyar változatnál viszont komoly értelmezési kérdést jelentett, hogy a címbe a hasonlóság vagy a rokonság szó kerüljön-e.) Hasonlóképpen a grammatikák szövegében is gyakran megtartják a latin terminusokat a fordítók. (Az angol vagy francia nyelvben amúgy is latin eredetű a grammatikai terminológia.) A magyar fordításnál is látszólag kézenfekvő és korrekt eljárás ez, ha a szóban forgó terminus ma is használatos. Ám fennáll az a veszély, hogy a terminus tartalma időközben megváltozott, és ezt a megváltozott tartalmat vetítjük vissza a régi szövegbe, vagy legalábbis eligazító magyarázat híján ezt sugalljuk az olvasónak. Ráadásul, mivel a mai terminológia per definitionem egyetlen értelmezést enged meg, elsikkad annak a lehetősége, hogy érzékeltesük: korábban a terminológia sokszor nem volt sem egyértelmű, sem körülírt, a szavak használati köre bizonytalan volt, vagy éppen többféle értelemben is előfordulhatott ugyanaz a szó. A grammatikai szemlélet változása pedig gyakran nem magának a terminológiának a változásában, hanem annak megváltozott használatában fogható meg. Ezért az értelmezési kérdések tisztázása a grammatikai szemlélet fejlődésére világíthat rá. Ezt szeretném illusztrálni a Szenczi-grammatika egyik szavának, a *particulának* a fordítási kérdését bemutatva.

1. A particula I.: definiált használat

A *particula* szó a következő és ezekhez hasonló szöveggörnyezetekben fordul elő Szenczinél: „... *talán* privandi particula” (1610: 40), „superlativus formatur per particulam leg comparativo praefixam” (1610: 46), „potentiale verbum fieri potest ex omnibus verbis

per particulas *hat et heŕ*” (1610: 87), „particulae adverbii temporis *oftán, postea; még, adhuc; valaha, aliquando*” (1610: 88), „ex perfecto secundo per particulas *legyen, vala, volt, volna* fiunt perfectum III., plusquamperfectum I. ...” (1610: 104), „verba frequentativa formantur per particulas *dogal, degeŕ*” (1610: 144), „particula paragógica *háziglan*” (1610: 150), „particula negans *nem*” (1610: 174) stb.

A *particula* fordítása egyszerűnek tűnik a *partikula* szóval, annál inkább, mivel a 2000-ben megjelent egyetemi tankönyv, a Magyar grammatika (MGr.) a szófaji felosztásba a viszonzyszavak közé visszahozta a partikulát. Ám egy rövid pillantás a partikula definíciójára azonnal nyilvánvalóvá teszi, hogy a Szenczinél szereplő példákat nem lehet a Magyar grammatika partikulájával azonosítani. Ott ugyanis ez áll: „A partikula olyan viszonzószó, amely nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot sem morfológiai természetű, sem szintaktikai kapcsolatot, nem lehet mondatrész. [...] Funkciója az, hogy a mondatban levő állításon műveleteket végez” (KUGLER 2000: 275). Viszont találunk olyan utalást, amely közelebb vihet a Szenczi-féle *particula* értelmezéséhez. A Magyar grammatika ugyanis tesz egy tudománytörténeti megjegyzést is, amelyből az derül ki, hogy a *particula* a régebbi magyar nyelvtanokban is megtalálható a nem toldalékolható szavak összefoglaló elnevezéseként, példaként Földi János grammatikáját említi. (Igaz, az idézett példa jóval későbbi, Földi nyelvtana a XVIII. századból való).

Mégis érdemes ebbe az irányba indulni, hiszen magában a Szenczi-grammatikában van egy olyan rész, amely a *particula* definíciójának tekinthető. A XXIX. fejezet ugyanis „A számmal nem rendelkező szavakról avagy a ragozhatatlan szócskákról” (*De vocibus sine numero, vel particulis indeclinabilibus*) címet viseli, és így kezdődik: „Eddig a számmal rendelkező szavakról [volt szó], tulajdonságaikkal és fajtaikkal, most következnek a számmal nem rendelkező szavak: ezekből magától értetődően hiányzik a szám. Közönségesen járulékos szónak nevezik őket, mivel a számmal rendelkező szavakhoz járulnak, mint az előjárók [névutók, határozóragok], amelyek a magyaroknál inkább a szó után állnak, továbbá a határozószavak, indulatszavak és kötőszavak” (SZENCZI 1610: 145).¹

Úgy tűnik, ezúttal könnyű dolgunk van. A hagyományos szófajok felosztása a számmal rendelkezés alapján nyilván Ramus rendszeréből került ide, hiszen az egész grammatika – ahogy az előszóban Szenczi maga is hivatkozik rá – a *methodus Ramea* alapján készült: „Ramus Grammatica Latina-jának a metódusát követtem, amelyet a hesseni iskolák számára az igen nevezetes Móríc gróf, Hessen örgrófja írt elő: ennek többnyire a terminusait is pontosan megtartottam.”² A módszerre aztán találunk utalást a grammatika címében (*methodus succinta*), illetve Rodolphus Lavaternek a grammatika elé írt epigrammájában is (*methodus nova* és *methodus elegantior*).

Viszont a szófaji felosztás tekintetében ezen a ponton Szenczi grammatikája több lényeges eltérést is mutat Ramus *Scholae Grammaticae*-jához képest. Az első a számmal nem rendelkező szavak további felosztása. Ramus ugyanis (legalábbis az általam forgatott

¹ Latinul: „Vox numeri in suis affectionibus et speciibus hactenus fuit, sequuntur voces sine numero: quae per se, numero destituuntur, vulgo dicuntur advocabula, eo quod vocibus numeri adiiciuntur; ut sunt praepositiones, quae apud Ungaros frequentius postponuntur. Item adverbia, Interiectiones et coniunctiones”.

² Latinul: „Methodum autem Rameam Sequutus sum Grammaticae Latinae pro Scholis Hassiacis ab illustrissimo Principe Mauritio Hassiae Landgravio etc. conscriptae: cuius voces technicas plerumque ipsissimas retinui.”

1559-es kiadásban) a ragozhatatlan szófajok közt csak kettőt említ: az adverbiumot és a coniunctiót: „A számot nélkülöző szavaknak két fajtája van, az egyik egyes szavakhoz tartozik [adverbium], a másik az egymással összekötöttekhez [coniunctio].” A hagyományos nyelvészet szófajai közül ugyanis a praepositiót és az interiectiót az adverbiumokhoz sorolja: „ezeknek [ti. az adverbiumoknak] a két fajtáját, az előjárókat és az indulatszavakat a latinok nem elég alapos okkal választották el saját nemüktől” (Ramus 1559: 330).³ Ezzel Ramus egy korábbi nyelvelirási állapothoz tért vissza, hiszen az antikvitásban a sztoikusoknál és Thraxnál az *epirrhéma* tartalmazta azt a kategóriát is, amelyet a latinok *interiecto* néven külön tárgyaltak. (Egyébként ugyanezen a helyen Ramus is helyeslően említi a görögök rendszerét.) Az *interiectio* szófaját a latinok éppen a latin nyelvből hiányzó névelő, görögül: *arthron* pótlására választották el az adverbiumtól, hogy a szófajok nyolcas számát fenntarthassák. A másik oldalról a kötőszó (*szündeszmosz*) eredetileg az előjárót (*prothesisz*) és a határozószót (*epirrhéma*) is tartalmazta. Szenczi viszont – mint láttuk – a későbbi, latin hagyománynak megfelelően külön tárgyalja a négy szófajt. További különbség, hogy Szenczi kiegészíti Ramus rendszerét, amennyiben a számmal nem rendelkező szófajoknál egy újabb jellemzőt is említ: a ragozhatatlanságot. A szakirodalom hangsúlyozza, hogy a számmal rendelkezés és a ragozhatatlanság nem azonos fogalmak, és Ramus rendszere nem fejlődött tovább valamiféle partikulaelmélet irányába (lásd SCHENKEVELD 1988: 86). Végezetül Szenczi a *particula* szót használja a szófajcsoport összefoglaló elnevezéseként, ám ez a terminus Ramus művéből teljesen hiányzik.

Más forrást is tekintetbe kell tehát venni Ramus mellett. Bár az előszóban Szenczi csak Ramusra hivatkozik, nyilvánvaló, hogy a korabeli, latin nyelvű héber nyelvészet eredményeit is felhasználta munkájában. Egyrészt állandóan viszonyítási alapként hivatkozik a héber grammatikára a magyar nyelvi jelenségek magyarázatánál: a hangoknál, a betűkön használt megkülönböztető jeleknél, az igei személyek sorrendjénél, az igeragozásban a képzett alakoknál stb. Külön hivatkozás nélkül is nyilvánvaló, hogy például a birtokos személyjelek eredeztetése és kategorizálása héber ihletésű. Másrészt Szenczi naplójából tudjuk, hogy a héber nyelvet Nicolaus Clenardus sok kiadást megért grammatikájából tanulta. Az Egyetemi Könyvtárban a mű második kiadását nézhettem meg (CLENARDUS 1557). A kislakú könyvecskében Clenardus előszava és Quinquarboreusnak Everhardus Sudermann fiaihoz intézett ajánlólevele után a 84 lapos grammatika és néhány héber és latin nyelven közölt zsoltár következik. A grammatika a betűk és hangértékük után az igeragozást, a névragozást, a névszóhoz és az igehez kapcsolt affixumokat és a partikulákat tárgyalja. Szófaji felosztásában a két ragozható szófaj mellett (*nomen*, *verbum*) a ragozhatatlan *particula* a harmadik⁴. Itt tehát megtaláljuk a hármas felosztást, a terminust és a ragozhatatlanságot mint jellemzőt. Az első héber grammatikában Reuchlin még a *consignificativum* terminust használta ugyanilyen értelemben, a későbbiekben a *particula*

³ Latinul: „Vocum numero carentium genera duo sunt, alterum singulibus vocibus, alterum coniunctis inservit. Primum genus adverbium est. ... cuius duas species interiectiones et praepositiones Latini a sui generis complexu non satis legitima caussa seiunxerunt.”

⁴ „Et hactenus quidem de nominibus et verbis, restant particulae indeclinabiles ...” (CLENARDUS 1557: 82).

és a *consignificativum* megnevezés is előfordul. Szenczi tehát a héber felosztást és terminust illesztette bele Ramus rendszerébe.

A feltételezést megerősíti, hogy ez a felosztás és a *particula* ugyanilyen összefoglaló értelmű használata a korai magyar grammatikairodalomban Szenczi mellett még egy szerzőnél található meg, aki kifejezetten héber alapokon állva írta meg nyelvтанát. Komáromi Csipkés György a *Hungaria Illustrata* (1655) előszavában világosan kimondja: „...összességében minden magyar szó [...] héber módra [!] háromféle lehet, 1. névszó 2. ige 3. particula, ezért munkánkat három részre illetve könyvre osztottuk, amint a magyar mondat is ezt a három részt [szófajt] kívánja meg” (*Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum* (CorpGr.): 345–346).⁵ A ragozható névszó és az ige mellett nála is a harmadik fő szófaj a *particula*, amit a ragozhatatlan szófajok összefoglaló nevéként használ, és tovább osztja a szokott latin szófajokra. Így a *particula* lehet határozószói (*adverbialis*), kötőszói (*coniunctionalis*), indulatszói (*interiectionalis*) és előljárói (*praepositionalis*), ez utóbbin a többi magyar szerzőhöz hasonlóan a névutókat és a latin eseteknek meg nem feleltethető magyar határozóragokat érti (*praepositio coniuncta* és *praepositio separata*).

2. A *particula* II.: nem definiált használat

A dolog azonban még nincs megnyugtatóan tisztázva. Egyrészt érdemes azt is megvizsgálni, hogy a latin nyelvű héber grammatikairodalomba honnan került be ez a felosztás és terminus. Hiszen nyilvánvaló, hogy a felosztás ugyan lehet a latintól független fejlemény, de a terminusoknak a latin grammatikairodalomból vagy a latin közszavakból kellett származniuk, hiszen éppen az volt a cél, hogy a héber nyelvű grammatikát befogadhatóvá tegyék a latin nyelvet és a klasszikus görög–latin nyelvtant használó Európa számára. A *particula* szó eredetét tehát ott kell keresnünk.

Van azonban egy ennél jelentősebb megfontolás is, amely arra készítet, hogy ne elégedjünk meg a héber mintával mint forrással. Térjünk vissza egy pillanatra a fejezet elején felsorolt példákhoz! Rögtön feltűnik, hogy ezek a példák nem mind sorolhatók be a *praepositio*, az *adverbium*, az *interiectio* és a *coniunctio* szófajába. Az igék (*particulae legyen, vala, volt, volna*) nemigen tartozhatnak ide, noha nyilvánvaló, hogy ezek mai terminológiával élve segédigék. Még egyértelműbb a helyzet a következő példáknál: *particulas dogal, degel* (1610: 144), *particula paragogica lan* (1610: 150), ezek ugyanis nem önálló szavak, csak a szón belül elkülöníthető részek, mai terminussal toldalékmorfémák. (Ez utóbbi csoport nevében a *particula* leginkább *particula vocis*-ként lenne jogos.)

A példák alapján tehát megállapítható, hogy Szenczinél a *particula* szónak kétféle használata van: 1. a definíció szerinti, 'szófajcsoport' értelmű, 2. a definiálttal nem egyező.

⁵ Latinul: „... omnis in universum vox Ungarica ...more hebraeorum triplex est, 1. nomen, 2. verbum, 3. particula, tres eiam huius institutiones partes et libros fecimus, non secus ac oratio Hungarica tres istas etiam poscit partes.” (Az utolsó mondatban a mai terminológiával visszaadhatatlan szójáték van a *pars* szó közszoji jelentésével: *pars institutionis* – 'a könyv része' és szakszoji jelentésével: *pars orationis* – 'szófaj'). Az írásban szereplő idézeteket a saját fordításomban közlöm.

A második a szövegkörnyezeteket figyelembe véve inkább közszói használatnak tűnik, mint szigorúan szabályozott használatú terminusnak. Emellett szól az is, hogy a Szenczinél *particula* szóval jelölt elemek a grammatika más helyén vagy más szerzőknél más néven is felbukkannak, vagyis a *particula* szónak szinonimái vannak. Például az *és* kötőszó magánál Szenczinél *vocula* néven is szerepel (1610: 38). A Szenczit ismerő és felhasználó szerzőknél is találkozunk variációkkal. A *-hat/-het* képző, amit Szenczi *particulának* nevez, Pereszlényinél (1682: 116) *formativa syllaba*, Kövesdinél (1686) egyszerűen *syllaba* (CorpGr. 564) stb. Ezek a szerzők ismerték és felhasználták Szenczi munkáját, tehát feltehetően találkoztak a *-hat/-het* képző *particula* megnevezésével, mégsem tartották lényegesnek átvenni, vagyis számukra nyilván nem volt terminus értékű. Akár egy lapon is változhatnak a megnevezések: Pereszlényinél az igeragozási paradigmákban az igei segédzavak *particula auxiliaris* és *vox auxiliaris*, egyszerű stílár szinonimaként.⁶

Úgy tűnik tehát, hogy a *particula* szó a latin nyelvű magyar grammatikairódalomban a grammatikai szókészlethez tartozik, ám ebben a nem definiált, a közszóihoz közelebb álló használatában. A többi korai grammatikát is megvizsgálva kitűnik, hogy noha a *particula* nem szerepel szófaji rendszerükben, és sehol nem definiálják, a szót majd mindegyik szerző használja. A Corpus Grammaticorumban szereplő grammatikákból a *particula* szó előfordulásából körülbelül 30 tételes listát lehet összeállítani, amelyben a többszöri azonos előfordulásokat egy tételnek vettem. Ez természetesen nem túl nagy szám, de úgy tűnik, maga a szó sem túl gyakori. (A *particula* szót, illetve görög megfelelőjét a *morion*-t a teljes antikvitásban D. M. Schenkeveld mintegy 100 tételes lista alapján tudta vizsgálni (SCHENKEVELD 1988: 82).

3. Alakilag önálló szavak

a) Az igeragozáshoz köthető particulák:

Particulának nevezik a grammatikusok a mai besorolás szerinti igei segédzavakat. *Particula* továbbá a neve azoknak a szavaknak is, melyeket a szerzők az egyes igeragozások megkülönböztetésére használnak. Például Sylvester a határozott és a határozatlan igeragozás közt az *azt* és *vg'* *particula* segítségével tesz különbséget. Más *particulák* szerepe az, hogy megkülönböztessék egy adott latin coniunctivusi alak többféle fordítását, jelezzék, mikor kell a magyarban kijelentő, feltételes vagy felszólító módot használni.⁷ Ezeket a *particulákat* szorosan az igei paradigma részének tekintik, olyannyira, hogy mindig feltüntetik őket az igeragozási táblázatokban is.

A példák szófaji megoszlás szerint (a MGr. besorolásával):

⁶ Latinul: „Praeteritum plusquamperfectum est etiam duplex; primum formatur ex praeterito perfecto et particula auxiliari *uala* et alterum similiter ex praeterito et voce auxiliari *uolt*...”

⁷ Egy jellemző idézet Pereszlényitől: „Jegyezd meg általában minden igeragozás futurum optativusára és praesens coniunctivusára vonatkozóan, hogy mindkét időt különböző partikulák mellett kétféleképpen használjuk. Ugyanis a *Hogy* jelentésű *ut* és a *quando* jelentésű *mikor* szócskák mellett futurum optativusként helyesen mondod: *hogy olvaflam ut legam*; *mikor olvaflam quando legam* és ez jövő időt jelöl; mint *akarodé hogy imadkozzam? vis ut orem?* de az *utinam legam* alak fordításában az optativus imperfectumot kell használnod, mint *Vajha olvaflám*” (1682: 113).

igei segédszavak: *legyen, vala, volt, volna* (SYLVESTER 1539: 83 és passim, SZENCZI 1610: 89 és passim, PERESZLÉNYI 1682: 71 és passim)
 határozószavak: *vg'* (SYLVESTER 1539: 75), *oftán* (SZENCZI 1610: 89, PERESZLÉNYI 1682: 112 és passim)
 határozott névelő: *azt* (SYLVESTER 1539: 75)
 alárendelő mondati kötőszavak:
hogy, mikor (PERESZLÉNYI 1682: 113 és passim)
 partikulák: *uayha* (PERESZLÉNYI 1682: 113 és passim),
penig (SYLVESTER 1539: 72).

A fenti példák egy részét a szerzők az adverbiumoknál kategorizálják, például az *oftán* szó adverbium temporis Pereszlénynél (a Supplementum 3. lapján), a *penig* szó adverbium optandi Sylvesternél (1539: 90) stb.

b) A másik csoportba vegyes használatok tartoznak:

segédigenév: *fogván* (TÓTFALUSI KIS MIKLÓS – CorpGr.: 687)
 mellérendelő kötőszó: *és* (TSÉTSI – CorpGr.: 673)
 határozott névelő: *ab, ac* (SYLVESTER 1539: 42), *az* (TSÉTSI – CorpGr.: 672)
 határozatlan névelő: *egy* (PERESZLÉNYI – a Supplementum 12. lapján)
 tagadószó: *nem* (SZENCZI 1610: 144)
 igekötő: *meg* (KÖVESDI – CorpGr.: 569)
 névutó: *előt* (PERESZLÉNYI 1682: 69) stb.
 határozórag: *-hoz* (PERESZLÉNYI 1682: 69), *-nál* (SZENCZI 1610: 160)

Megjegyzendő, hogy az utóbbi három csoport nyilvánvalóan összetartozik, hiszen mindegyiket *praepositio*-nak tekintették a latin alapján. A szoros összefüggés miatt a határozóragot is idevettem, bár toldalékmorféma. (A latinban *praepositio coniuncta* az igekötő, *praepositio separata* az előjárósó, a magyaroknál *praepositio coniuncta* a határozórag, ha nem feleltethető meg a latin esetsor valamelyik tagjának, *praepositio separata* a névutó. Az igekötő egyszerűen *praepositio*.) Ez a kérdés egyébként jól tükrözi azt a dilemmát, ami a besorolás során minduntalan felmerült. Ha ugyanis a mai rendszerhez szigorúan ragaszkodva elválasztom egymástól a névutókat és a határozóragokat, eltűnik az a fontos gondolat, hogy ezek az akkori gondolkodásban összetartoztak. Így viszont a mai szempontok szerint vagyok következetlen.

4. Toldalékmorfémák

fokjel: *leg* (SYLVESTER 1539: 18, SZENCZI 1610: 46)
 fosztóképző: *tan* (SZENCZI 1610: 40)
 igeképző: *hat, het* (SZENCZI 1610: 87), *dogal, degel* (SZENCZI 1610: 144)
 határozórag: particula adverbii formativa seu postpositio *en*
 (TÓTFALUSI KIS MIKLÓS – CorpGr.: 631)
 igerag: *ŕa* vel *ŕe* [nézŕe] (TÓTFALUSI KIS MIKLÓS – CorpGr.: 627) stb.

A sokszínű, de fő irányában megegyező használat arra vall, hogy a magyar grammatikák valamilyen közös hagyományból táplálkoztak e tekintetben, és ez a hagyomány nem a héber hagyományhoz köthető.

Összefoglalva tehát, a *particula* szót a következő értelemben használják a korai grammatikákban:

definiált a ragozhatatlan szófajok összefoglaló neve	definiálatlan		
	önálló alakú szavak		toldalékmorfémák
	igeragozás- hoz köthető	egyéb	

5. Történeti előzmények

A *particula* szó kétféle használatának eredetét és ezek összefüggését kellene tehát tisztázni. Ami a héberhez köthető hagyományt illeti, három dolgot kell figyelembe vennünk: 1. a hármas szófaji felosztást, 2. a ragozhatatlanság kritériumát, 3. a *particula* terminust. Mindegyik elem az antik görög és latin grammatikai hagyományból ered, ám ott nem kapcsolódtak össze.

5. 1. A megnevezés

A *particula* szónak és görög megfelelőjének, a *morion*-nak klasszikus kori használatát D. M. Schenkeveld (1988: 82–83) kitűnő cikke foglalja össze.⁸ Eszerint az antik szövegekben a szó a következő értelmeiben fordul elő:

- a) szófaj, pars orationis [képviselője]
- b) egy szó része, igekötő, suffixum, praefixum
- c) kisebb szó

(A cikk minden kategóriára sajnos csak egy-egy jellemzőnek tartott görög, illetve latin példát közöl, de ezek alapján úgy tűnik, az első csoport nyugodtan beolvasható lenne a harmadikba. Más áttekintés, például az E. F. K. Koerner szerkesztette tudománytörténeti kézikönyv már csak kettővel számol: kisebb szó, ill. szóelem. (HOUSEHOLDER 1995: 95–96). Az önálló alakú szavak általában (de nem mindig) kisebb alakúak, nem ragozhatóak, és nincs önálló, fogalmi jelentésük. Jellemzően a következő jelzők járulnak a *particula* szóhoz: *expletiva*, *infinita*, *subiunctiva*, *enclitica*. A *morion/particula* tehát nem szófaji felosztás része, nem mondatrész és nem önálló fogalmi jelentésű szó. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a *morion* nem ragozható és nincs önálló jelentése, vagyis a két másik szófaj mellett állva azok jelentését egészíti ki. A megnevezést az ókori grammatikusok közelebbről nem definiált gyűjtőfogalomként használták, körülbelül a mai „grammatikai szó” értelemben (kötőszók, elöljárók, kérdőszók, igekötők, határozószavak stb.). A

⁸ Köszönöm Lőrinczi Rékának, hogy a cikkre felhívta a figyelmemet.

görögöknél a sztoikus filozófusoknál és Apolloniosz Düszkolosz grammatikájában bukkan fel a szó. A latin nyelvű grammatikairodalomban Donatus és Priscianus nemigen használta a *particula*-t.

5. 2. A hármas szófaji felosztás

A logikai–filozófiai eredetű kategorizálásban a mondatot (állítás) két részre osztották: arra, amit állítunk, és arra, amiről állítjuk, ezeket *onoma* és *rhéma* (latinul: *nomen* és *verbum*) névvel illették, így Platón A szofista 62a.-ban (1984: 1207). Ezekben az elemi állításokban az *onoma* és a *rhéma* egybeesik a névszó és az ige kategóriájával, de ez akkor még nem szófaji, hanem logikai alapú felosztás részei. Arisztotelész szerint (Herméneutika 2–5. fejezet, 1979: 73 skk.) a mondat szavai három csoportba sorolhatók: önálló jelentésű és a teljes mondatához nélkülözhetetlen az, amit állítunk, és az, amiről állítjuk (*onoma* és *rhéma*). A harmadik csoportba tartozik a többi szó, ezek nem önálló jelentésűek, hanem az előző két csoport tagjainak jelentését egészítik ki (latinul: *consignificantes*). Szerepük a mondat két fő tagjának egymásra vonatkoztatása illetve két mondat összekötése, ezért a nevük *szűndeszmosz*, latinul: *coniunctio/convinctio*. Így például Alexandriai Diónnál, akit Varro idéz a De Lingua Latina VIII. 11-ben, hármas felosztást találunk: esetet jelölő szófaj (*nomen*), időt jelölő szófaj (*verbum*), egyiket sem jelölő szófaj (VARRO 1951: 378–380).

Az állítás részekre osztásából fokozatosan szófaji kategorizálás lett. A szófajok megállapítása után az elődökre visszatekintve, **utólag** a grammatikusok és a szövegek kommentátorai a filozófusok mondatfelosztását is szófaji felosztásnak értelmezték. Így Quintilianus az Institutio Oratoria I. 4. 18–21 részében (1879: 21), Varro az idézett helyen, és ezért írta Priscianus a II. 16-ban (1961: 54), hogy a *nomen* és a *verbum* mellett a többi szót a filozófusok *consignificativum*-nak nevezték. (Az antikvitásban egyébként végig nem tisztázott a szófaji, a funkcionális és a logikai felosztás viszonya, illetve nem is igen válnak szét.)

5. 3. A ragozhatatlan szófajok

A grammatikusok a nyolc szófaj osztályozásánál használták a ragozhatóság kritériumát is: négy szófajt (ige, névszó, névmás, igenév) ragozhatónak, négyet pedig (határozószó, előljáró, kötőszó, indulatszó) ragozhatatlannak mondtak. Ez a felosztás más szempontú, mint az előbbi, a logikai indíttatású „szükségszerű – nem szükségszerű” felosztás, hiszen például a kopulaként használt létige ragozható ugyan, de nem a mondat fő, nélkülözhetetlen része.

5. 4. Név és felosztás összekapcsolódása a latin nyelvű héber grammatikákban

Az európai grammatikai hagyománytól függetlenül kialakuló arab grammatikában az arab nyelvben három szófajt állapítottak meg, a névszót, az igét és egy harmadik szófajt, amelynek nincs saját jelentése, csak az előbbieket mellett állva jelentéssel. A felosztásban nem zárható ki Arisztotelész hatása, ám lényeges eltérés, hogy az arab grammatikusok ezt a harmadik szófajt is egységes, egyenrangú státuszú szófajként írták le. Az arab kategóriákat vették át a héber grammatikában is, majd a keresztény hebraisták által latinra fordított

héber nyelvtanok révén ez a felosztás bekerült az európai nyelvészetbe is. Johannes Reuchlin 1506-os *Rudimenta linguae Hebraeicae* című munkájában három fő szófaj szerepel: ragozható a *verbum* és a *nomen*, ragozhatatlan a *consignificativum* (ez a *particula*, bár magát a szót Reuchlin még nem használja). A további latin nyelvű héber grammatikákban a *particula* terminust használják a harmadik szófaj nevéként, így a Szcenci által forgatott Clenardus-féle grammatikában is, és a *particulát* *consignificans*-nak mondják. A latin terminusokkal leírt héber grammatikákban tehát két független osztályozás, a logikai és a formális grammatikai kapcsolódott egybe a *particula* névvel.

Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy például az angol nyelv XVII–XVIII. századi grammatikaiban (ALEXANDER GILL 1621-es nyelvtanában, CHRISTIAN COOPER 1685-ös, HUGH JONES 1724-es grammatikájában stb.) is találkozunk e hármas szófaji felosztással (*nomen* – *verbum* – *particula* vagy *consignificativum*), ahol a harmadik szófaj más szófajok (*adverbium*, *praepositio*, *articulus*) összefoglaló neve. Ha a három szófaj elkülönítése a számmal rendelkezés vagy nem rendelkezés kritériuma alapján történik, Ramus hatásának tulajdonítják a rendszert (VORLAT 1975: 56), holott Ramusnál nincs szó arról, hogy a számmal nem rendelkező szófaj az előző kettő jelentését egészítené ki, és a terminusokat sem használja (*consignificativum*, *particula*). További kutatás tárgya lehetne a latin nyelvű héber grammatika és az angol grammatikák rendszerének viszonya, az esetlegesen közös forrásul szolgáló hagyomány kérdése.

5. 5. A *particula* a korai magyar grammatikákban

A terminus definiált használata tehát vagy közvetlenül a héber grammatikák felosztására vezethető vissza, vagy valamilyen a héber grammatikákkal közös forrásra. A hébert hasznosító korai magyar grammatikusok közül Szcenci és Komáromi Csipkés György (1655) ezt a hármas szófaji felosztást követték. A ragozható névszó és az ige mellett náluk a harmadik fő szófaj a *particula*, amit a ragozhatatlan szófajok összefoglaló nevéként használtak.

(Eltérés viszont a héber grammatikákhoz képest, hogy Komárominál a *particula* lehet *significans* és *consignificans* is. Ha mindig önálló alakja van, akkor *significans*, ha másik szóval együtt állva is előfordulhat, akkor *consignificans*: „A *particulák* kétfélék, vagy 1. önálló jelentésűek, ezek ugyanis mindig önmagukban is teljes szót alkotnak, anélkül, hogy más szóval összekapcsolódnának, mint *mert*, *quia*; *miképpen*, *quomodo* vagy 2. más szóval együtt jelentők, ezek ugyanis hol önmagukban állva is teljes szót alkotnak, hol pedig csak egy másik szóhoz toldva, mint *hoz*, *hez*, *ad*; *nál*, *nél*, *apud*...” (CorpGr.: 396–397).⁹ Úgy tűnik, hogy itt a különbségtétel az alaki önállóság szerint történik, és nem a jelentés szerint, mint az antikvitásban. Ami a héber grammatikákat illeti, ott ez a kérdés nem merülhetett fel, mivel a héber partikulák formailag sohasem önálló szavak. A magyar grammatikusoknál viszont, éppen azért, mert a partikulát a hagyományos latin szófajokra

⁹ Latinul: „Particulae sunt duplices, vel 1. Significantes tantum; quae nimirum semper integram per se dictionem constituunt, etiamsi aliis non iungantur, ut *mert*, *quia*; *miképpen*, *quomodo* vel 2. Consignificantes, quae nimirum quandoque per se quidem positae, integram dictionem constituunt, quandoque non nisi iunctae aliis, ut *hoz*, *hez*, *ad*; *nál*, *nél*, *apud* et hae tantummodo affigi solent, ut *királyhoz*, *ad regem*; *embernél*, *apud hominem*.”

osztották tovább, elsősorban önálló alakú szavakat neveztek *particula*-nak. A nem önálló alakú elemek közül azok kerülhettek ide, amelyeket a hagyományos latin szófajok elemeivel azonosítottak, elsősorban a praepositionának tartott határozóragok.)

A *particula* szó nem definiált használata viszont nem köthető a héber grammatikákhoz. A történeti előzmények ismeretében világos, hogy ez az ókori grammatikákból örökölt tisztázatlan, gyűjtő jellegű használat egyenes folytatása, akár önálló alakú szót, akár a mai értelemben vett toldalékmorfémát (határozórag, igerag) jelöl a *particula* szó. Külön figyelmet érdemel a 'toldalék' értelmű használat, amely a magyar szerzők egyik próbálkozása a toldalék fogalmának jelölésére. Ilyen használatban sokszor az *affixum* szó szinonimája is, amely a jól definiált 'pronomen affixum' értelemről fokozatosan szélesedett az általában vett 'toldalék' értelmezés felé.

Összefoglalásként tehát megállapíthatjuk, hogy Szenczi művében a *particula* szó definiált és nem definiált használata két külön nyelvelírási hagyományra vezethető vissza, amelyek párhuzamosan éltek egymás mellett a grammatikában.

6. A fordítás

A történeti hűség kedvéért fontosnak tartottam, hogy a terminus minden előfordulását ugyanavval a szóval adjam vissza magyarul. Ez ugyanis érzékelteti a szerző eredeti szóhasználatát (mit tekintett összetartozónak). Bár az értelmezést megkönnyítette volna, a szerző eredeti rendszerét teljesen elfedte volna az a megoldás, ha az egyes előfordulásokat a mai besorolással nevezem meg, a *particula*-t hol *előljáró*-nak, hol igei *segédszó*-nak, hol *fokjel*-nek fordítva. Egy ilyen bonyolult terminus esetében ez a megoldás különösen vitatható lett volna. A fentiek miatt a fordításban a *partikula* is rossz választásnak tűnt. Így a legkisebb rossznak az tűnt, ha a *particula*-t mindenütt szó szerint *szócska*-nak fordítottam, lábjegyzetben magyarázva az egyes használatokat.

Források

- Arisztotelész 1979. Herméneutika. Organon I. Szerkesztette Szalay Sándor. Fordította Rónafalvi Ödön és Szabó Miklós. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Clenardus, Nicolaus–Quinquarboreus, Iohannus 1557 (2. kiadás). Tabulae in grammaticam Hebraeam auctore Nicolao Clenardo. A Ioh. Isaac nunc recens correctae ... cum eiusdem et Ioann. Quinquarb. adnotationibus. Birkmann. Coloniae.
- Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum (CorpGr.). Edidit Toldy Ferencz. Pesthini. MDCCCLXVI.
- Komáromi Csipkés György 1655. Hungaria Illustrata. Ultrajecti, ex officina Joannes a Waesberge. In: CorpGr. 331–402.
- Kövesdi Pál 1686. Elementa Linguae Hungaricae. Leutschoviae, Typis Samuelis Brewer. In: CorpGr. 549–584.
- Platón 1984. A szofista. Kövendi Dénes fordítása. Platón összes művei II. kötet. Bibliotheca classica. Európa könyvkiadó. Budapest.
- Pereszlenyi Pál 1682. Grammatica Linguae Ungaricae. A P. Paulo Pereszlenyi e Societate Jesu. Iuxta hanc methodum concepta ac elaborata. Typis Academicis. Tyrnaviae.

- Priscianus, Grammaticus Caesariensis (1961). *Institutionum Grammaticarum libri XVIII*. Ex recensione Martini Hertzii. Vol. I. Libros I–XII. continentes. In: *Grammatici Latini ex recensione Henrici Keilii*. Vol. II. Lipsiae, Teubner 1855. Nachdruck Hildesheim, 1961.
- Quintilianus, Marcus Fabius 1879. *Institutionis oratoriae libri duodecim*. Ad fidem codicum manuscriptorum recensuit Eduardus Bonell. Vol. I. Lipsiae, sumptibus et typis B. G. Teubneri.
- Ramus, Petrus 1559. *Scholae Grammaticae*. Parisiis, Apud Andream Wechelum.
- Sylvester János 1539. *Grammatica Hungarolatina in uolum puerorum recens scripta Ioanno Sylvestro Pannonio autore*. Neanesi.
- Szenczi Molnár Albert 1610. *Novae grammaticae Ungaricae succinta methodo comprehensae, et perspicuis exemplis illustratae Libri duo*. Typis Thomae Villeriani. Hanoviae.
- Tótfalusi Kis Miklós (1684) 1697. *Ratiocinatio de Orthographia*. In: *CorpGr*. 605–660
- Tsétsi János 1708. *Observationes orthographico-grammaticae de recta Hungarice scribendi et loquendi ratione*. In: *CorpGr*. 661–688
- Varro, Marcus Terentius 1951. *On the Latin Language*. With an English translation by R. G. Kent. Harvard University Press–W. Heinemann Ltd. Cambridge, Massachusetts, London.

Irodalom

- Hanzéli 1983 = Gyarmathi Sámuel 1799/1983. *Grammatical Proof of the Affinity of the Hungarian Language with Languages of Fennic Origin*. Translated, annotated and introduced by Victor E. Hanzéli. *Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science – Series 1*. General Editore E. F. Koerner. *Amsterdam Classics in Linguistics 1800–1925* Vol. 15. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam/Philadelphia.
- Householder, Fred W. 1995. *Dionysios Thrax, the Technai, and Sextus Empiricus*. In: Koerner, E. F. K.–Asher, R. E. (eds.), *Concise History of the Language Sciences*. Pergamon. Cambridge. 99–103.
- Koerner, E. F. K.–Asher, R. E. (eds.) 1995. *Concise History of the Language Sciences*. Pergamon. Cambridge.
- Kugler Nóra 2000. *A partikula*. In: Keszler Borbála (szerk.): 275–282.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika (MGr.)*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Schenkeveld, D. M. 1988. *From particula to particle – the genesis of a class of words*. In: I. Rosier (ed.): *L' héritage des grammairiens latins de l'antiquité aux lumières*. Diffusion Éditions Peters. 81–93.
- Vorlat, Emma 1975. *The Development of English Grammatical Theory 1586–1737*. University Press. Leuven.

Természetes és mesterséges nyelvek, nyelvhasználat, nyelvoktatás

ANDÓ ÉVA

A GYERMEK NYELVFEJLŐDÉSE ÉS A TÖRTÉNETMONDÁS

„Tudniillik, már sok szép kis mesét olvasott olyan gyerekekről, akik megégtek, vagy akiket fölfaltak a vadállatok, vagy más, ehhez hasonló kellemetlenség érte őket, mert nem akartak jóakaróikra hallgatni, akik váltig figyelmeztették őket, hogy nagyon soká ne tartsák a kezükben az izzó piszkavasat, mert végül megégetik a kezüket, vagy hogy ha éles késsel belevágnak az ujjukba, az rendszerint vérzik. Egy percig sem feledkezett meg Alice arról sem, hogy ha nagyon sokat iszik egy olyan üvegből, amelyikre az van írva: Méreg, akkor előbb vagy utóbb rosszul lesz.”

Lewis Carroll: Alice Csodaországban

1. Nyelv, személyiség, és történetmondás

A személyiségfejlődés, a nyelvfejlődés és a fogalmi gondolkodás szorosan összefüggő, egymást kölcsönösen feltételező folyamatok. A gyermek énképének kialakulásában rendkívül fontos szerepet játszik a verbális fejlődés, a kommunikációs képességek elsajátítása. A nyelvi fejlődés a pszichológia, pszicholingvisztika igen részletesen kidolgozott, jól feltárt területe. Az elbeszélések pszichés és szociális jelentősége sok szempontból elemi a személyiségfejlődés során, ennek egyik összetevője, hogy a gyermek idő- és térfogalma is az elbeszélések keretében bontakozik ki.

1.1. A kognitív képességek fejlődése és a narráció

Jean Piaget a műveletek felépítésének szakaszait összefoglalóan az életkori sajátosságoknak megfelelően határozta meg (PIAGET 1967/1997: 172–173).

1. A nyelvelsajátítást lehetővé tevő szimbolikus funkció megjelenésétől kezdve (18 hónaptól 2 éves korig) elkezdődik egy szakasz, amely 4 éves korig tart, s amelyet szimbolikus és prekonceptuális fejlődés jellemez.
2. 4 évestől 7–8 éves korig tart az előző szakasszal a belső folytonosságot megtartva az intuitív gondolkodás kialakulása.
3. 7–8 éves kortól 11–12 éves korig szerveződnek a konkrét műveletek, azaz a „gondolkodás műveleti csoportosulatai”.
4. 11–12 éves kortól kezdve az ifjúkor alatt kialakul a formális gondolkodás.

Az intuitív gondolkodás kialakulásának időszakában vizsgálható – a történetmeséléssel szoros összefüggésben – a gyermekek tér- és időszemléletének fejlődése. A térbeli műveletek és fogalmak a logikai aritmetikai műveletekkel párhuzamosan és egyidejűleg alakulnak ki. Az időfogalom alapját kiforrott formájában háromfajta művelet adja:

- ◆ az események időbeli egymásutániságát kialakító elemek sorba rendezése;
- ◆ az események közötti időintervallumok egymásba illesztése;
- ◆ az idő szakaszolása (PIAGET – INHELDER 1966/1999: 96–97 alapján).

A gyermekek viszonyfogalmait vizsgáló kísérletek arra mutattak rá, hogy alkalmazásuk jelentős mértékben kontextusfüggő, azaz a tér-, méret- és idő kifejezések használata a gyermeknél helyzeti feltételekhez kötött (NELSON 1985/1993). Ez a tény is a narratív keretben kibontakozó szituatív események fontosságát növeli. A következő saját gyűjtésemből származó példával azt kívánom bemutatni, hogyan történik a térfogalom viszonylagosságának megnevezése. Az adatközlő (B) hétéves lánygyermek, egy nyári élményéről beszél nekem (A).

(1)	B:	<<m>A Fertő-tó ↓ olyan köves,>
(2)		(0,4)
(3)	A:	↑Köves;
(4)	B:	>Aha,< de ha beljebb megyünk akkor ((belégzés)) elúsztunk az apával– ↑a <↓bójáig,> (1,25) Majdnem (0,25) úgy (0,75) a (0,85) <innentől,> <<p>attól a házig;>
(5)	A:	↓Ühüm,
(6)		(0,8)
(7)	B:	Attól a: [(0,5)] hm izéig; ((mutatja a szemben lévő házat))
(8)	A:	[Ühüm?]
(9)		(1,3)
(10)	B:	<<p>A másik házig;>
(11)	A:	<<m>Akkor ↑jól bementetek?>
(12)	B:	((nevetés)) Igen,
(13)		(1,05)
(14)	A:	<<p>Az jó,>
(15)	B:	<Vagy vagy> talán úgy (0,45)↑addig a addig >van ott látod az a< ↑nagy bigyó,

Az elbeszélésben a térfogalom magyarázata fontosabbá is válik a konkrét történésnél, a gyermek – hogy pontosan megnevezze a távolságot – viszonyítási pontokat keres. Akárcsak az idő kifejezések esetében, a méretfogalmak alkalmazásához is az szükséges, hogy a gyerek a viszonyításhoz megfelelő kognitív reprezentációval rendelkezzen.

1.2. A nyelvfejlődés és a gyermek emlékezetének összefüggései

A különböző irányultságú vizsgálatokon belül sokfajta elemzés készült és készül arról, milyen szerepet töltenek be a narratívumok a gyermekek nyelvfejlődésében. Vigotszkij fontos megállapítást tesz, amikor a kisebb gyermekek emlékezetét összevetve a nagyobbak emlékezetével kijelenti, hogy „a kisgyermek számára gondolkodni annyit jelent, mint emlékezni, vagyis előző tapasztalatára, annak változataira támaszkodni” (VIGOTSKIJ 1971: 324). A fejlődés során akkor következik be gyökeres fordulat, amikor a gyerekkor végén, az ifjúkor közeledtével az emlékezet logikaivá válik; a kamasz számára az emlékezés gondolkodást jelent.

A csecsemőkori és koragyermekkori emlékezet ontogenizésének vizsgálata sok olyan tényre világított rá, amely az emberi emlékezet általános működése szempontjából is döntő fontosságú. Az emlékezetkutató Tulving azon feltevését, miszerint a múlt eseményeinek felidézése sajátosan emberi dolog (TULVING 1983: 1), a következő érvek is erősítik:

- ◆ kimutatható, hogy az önéletrajzi emlékezet a csecsemőkorban szilárdul meg;
- ◆ az epizodikus emlékezet összefügg a nyelvi készségek fejlődésével;
- ◆ az önéletrajzi felidézés kapcsolatban van a társas viszonyok kialakulásával is.

Nelson munkatársaival többek között interjúk segítségével tanulmányozta a gyermeki emlékezet működését. Szokványos, hétköznapi cselekvésekről kérdezték őket (NELSON 1988/1993: 524), például az ebédelés aktusáról. Azt találták, hogy már a hároméveseknek is megfelelő általános képük van ezekről az eseményekről, rendelkeznek tehát egy történetvázsal, egy forgatókönyvvel, s ezekben – amint a felnőtt történeti sémákban is igen gyakran – jelen idejű, általános alanyú mondatok szerepelnek. A visszatérő, ismerős történések esetében a gyermekek nehezen hívják elő a konkrét megvalósulást, az események általános forgatókönyvbe szerveződnek. Az újszerű, különleges események elbeszélése jóval hosszabb és érdekesebb a gyermekeknél (is), mint a megszokott, érdektelen történések felidézése.

Az önéletrajzi emlékezet – jóllehet múltbeli eseményeket korábban is képesek narratív formába önteni a gyermekek – az iskoláskor kezdetére szilárdul meg. Ennek magyarázatára többféle válasz létezik, számomra a leglényegesebb elem, hogy erre az időszakra tehető a nyelvelsajátítás azon fázisa, amikor a kulturális jellegű, társas információk elsajátítása történik. Ekkor kezd a gyermek az elbeszélésekre, versekre, dalokra intenzíven figyelni, ekkor folytat beszélgetéseket felnőttekkel a múltbeli élményekről. A csecsemőkortól fokozatosan kialakuló epizodikus, majd önéletrajzi emlékezet akkor válik teljessé, amikor az események a kommunikációs és elbeszélő készségek kialakulásával újraszerveződnek, önmaguk és mások számára felidéződnek.

Itt jegyzem meg azt a fontos tény is, hogy a történetmesélési képességgel párhuzamosan természetesen az elbeszélések elraktározásának módjai is változnak. Míg a narratívumok osztályozására a kisgyerek nem rendelkezik a megfelelő elvont kategóriarendszerrel, a kamasz a témák és a személyes kötődés alapján különbséget tesz közöttük.

A gyermekekkel történtek tehát akkor válnak évekkel később is visszaidézhető emlékekké, ha már rendelkeznek azzal a nyelvi képességgel, hogy szavakba öntsék azokat.

Ezeket a képességeket természetesen fejleszteni is lehet, egyrészt azért, hogy az „Emlékszel?” típusú kérdésekkel a történetek előhívására ösztönözzük a gyerekeket, másrészt pedig, ha beszélgetések formájában közösen formáljuk az elbeszéléseket. A gyerekeket érő társas nyelvi befolyás azért is igen lényeges, mert egyrészt megszabja az emlékezés keretét, másrészt rögzül az a tény, hogy az emlékezés önmagában is fontos. „Az a mód, ahogyan a szülők szerkesztik, a gyerek számára keretbe ágyazzák a tapasztalatokat, valamint ahogy később beszélnek azokról, meghatározza azt is, hogy mire, és azt is, hogy hogyan fog emlékezni a gyerek” (NELSON 1988/1993: 534). A múltból való közös beszélgetések során nyerik el az emlékek a későbbiekben is felidézhető formájukat.

A családi történetek valójában az irodalmi szövegek olvasására is felkészítik a gyerekeket. Az emlékek felidőzésén keresztül ismerkednek meg a történetek alapvető sémájával, ezek segítségével sajátítják el a spontán szövegekre és az irodalmi narrációra egyaránt jellemző tulajdonságokat. Azáltal, hogy a gyerekek elmesélik például saját napunknak az eseményeit, az élményeket tagoljuk, „szavakhoz kötjük, kifejezésre alkalmasabbakká tesszük” (MÉREI – V. BINÉT 1993: 241). Ezáltal tanítjuk őket arra is, hogy emlékeket őrizzen, emlékképeket felidézzon és felhasználjon.

Érdekes csoportot képeznek a személyiségfejlődésben fontos szerepet játszó történetek közül azok, amelyekre a „főszereplők” maguk nem emlékeznek, mégis a családi elbeszélések készletének részeként a sokszori újramesélés által a gyermek élettörténetének elemévé válnak. Az önéletrajzi emlékezet kutatói különbséget tesznek *tudott* és az emlékezéssel *felidézett* múltbeli történetek között (vö. TULVING 1985, FIVUSH–HAMOND 1990, PADDOCK et al. 2000). Tudni egy eseményről annyit tesz, mint *tudatában lenni* annak, hogy valami megtörtént, a részletek azonban valaki mástól, azaz egy „külső” memóriából származnak. Egyértelműen a mások által felidézett események csoportjába tartoznak tehát a gyermekkorról mesélt családi történetek.

Saját gyermeknyelvi gyűjtésemben egy fénykép válik egy teljes – a család szempontjából kiemelkedő jelentőségű – történés (egy esküvő) hordozójává. Itt is egyértelmű, hogy az eseményre a gyermek (B, hatéves lánygyermek) nem emlékszik.

1	B:	>Tudod ott van a Margitnál< egy kép,
2	A:	Ühüm?
3		(0,85)
4	B:	Hát azt felvi= (0,55) felfedez= felidéztem most és (1,00) és ő: ↑arra azt amikor átadják a gyűrűt.
5		(0,8)
6	A:	Ühüm?
7	B:	És arra mondjuk <<m>↑emlékszem;> (0,45) meg rám <<p>amikor ültem a nagyöölébe.>

1.3. Játék és történet

A gyermekektől származó elbeszélések elemzése során arra a fontos következtetésre jutottam, hogy a történetek szerepe közvetett módon a gyermeki játék megvalósulásában is érvényesül. A játék kialakulásával és működésével, a

személyiségfejlődésben betöltött sokféle funkciójával Piaget részletesen foglalkozott (PIAGET 1968/1978). A szimbolikus játék közben a gyermek „saját tényleges életét gyakorolja” (i. h.: 238). E játék lehetővé teszi számára, hogy fiktív személyeket válasszon magának társul. A gyermek értelmi fejlődésének egy fontos szakasza, amikor a kialakult szimbolikus sémát új helyzetekre, tárgyra alkalmazza. Piaget rendszerében a séma „egy helyzet átélésének, élményének visszamaradt, tudatosítható nyoma” (MÉREI 1978: 35). „Élményvázlat” tehát, amelybe a gyerek a valóságot beépíti.

A játék során a személyiség azt is megtanulja, hogy miként valósítsa meg saját interszonális céljait a társadalom által adott szerepviselkedési keretben. Míg a kisebb gyermekek játékában a cselekvés áll a középpontban, addig a nagyobbaknál a tárgy, a legnagyobbaknál pedig a szerep (MÉREI–V. BINÉT 1993: 132). A játék igen fontos szociális vonása a társas viszonylatok rendszerében érvényes szerep megtanulása.

A játék sokoldalú, mélyreható elemzését magyarul is megjelent könyvében SUSANNA MILLAR (1973) végezte el. Monográfiájában a játék definíciójának, funkciójának, típusainak körüljárása mellett arra is választ ad, miért játszunk. Grastyán Endre (1985) akadémiai székfoglalója a játék neurobiológiai szempontú jellemzésére tesz kísérletet. A játékot olyan funkcióként értelmezi, „amelyben az organizmus egy kívánt, természetes vagy kreált cél elérése elé saját maga állít akadályokat”, és így az örömszerzés lehetőségét teremti meg (GRASTYÁN 1985: 57). Bár Grastyán nem említi, mégis témám szempontjából fontos megjegyezni: a játék során valójában egy fiktív történet, egy képzeletbeli eseménysor megalkotására kerül sor, az örömforrás – vagyis a leküzdött akadály – a narratív epizód sor egy eleme.

Úgy vélem, a történetmondással rokon funkciója a játéknak a kompenzáció, vagyis az a jelenség, amikor a játék (a mese, a narráció) segítségével küzd a gyermek a félelmei ellen. Egy kellemetlen, félelmetes, ismeretlen élmény feldolgozása sokszor történik a játék „feszültséget felszámoló” sajátosságán keresztül. A nagy hatású esemény újra- és újrajátszásával (elmondásával) fokozatosan asszimilálja énjéhez a helyzetet. Sigmund Freud értelmezésében a „képzelet és a játék a vágyak kivetítése, a konfliktusok, a kellemetlen események megismétlése azzal a céllal, hogy felülkerekedjünk rajtuk” (idézi MILLAR 1973: 67).

Jó példa erre az a saját gyűjtésemből származó eset, amikor egy testvérpár (egy három- és egy kétéves kislány) átélte egy autóbalesetet, amelyben – jóllehet személyi sérülés nem történt – a gyerekek nagyon megijedtek. Hetekkel később is „karambolt” játszottak, minden kezükbe kerülő tárggyal az ütközést imitálták, s élték át újból és újból a kellemetlen élményt.

Ugyancsak a feldolgozhatatlannak tűnő eseményen próbált felülkerekedni az a hatéves lánygyermek, aki – miután szüleivel éjjel autóval elütöttek egy szarvast – hónapokon keresztül egy játékközikével utánozta a történeteket, s több tucatszor mesélte el különböző formákban a helyzetet. Vele rögzítettem a következő beszélgetést. A felvételkor a kislány (B) hétéves volt, több mint egy év telt el a szarvas elütése óta.

Szarvas 1.

1	B:	<<m>Az ↑történt hogy> (1,4) <<f>láttam egy kicsit> az árnyékát.
2		(0,75)
3	A:	>A szarvasnak?<
4	B:	((bólogat)) (0,6)
5	A:	Ühüm?
6		(0,8)
7	B:	És nem időbe <<f>↑sajnos nem időbe> <<a> szoltam az apának.>
8	A:	<<f>De szoltál?>
9		(0,95)
10	B:	<<m>Nem,>
11		(0,75)
12	A:	>Tehát egyáltalán nem szoltál;<
13	B:	[<<m>Csakúgy] csakúgy> láttam valami=
14	A:	[Ühm:,]
15	B:	=<állatfajta> árnyékot. (1,7) É:s a:kkor- (1,8) nagyon ↑megijedtem; a apám meg anya kiszállt, >aszonták< hogy úristen- mennyire összetört az ↑autó, (0,3) és szerencsére tovább tudtunk menni.

Rövid közbjáték után a következő párbeszéd zajlott le a kislány (B) és köztem (A).

Szarvas 2.

1	B:	<<p>Meg azt is el tudom mesélni,> hogy hogy (0,3) hogy ő hogy tört a (0,5) nagypapa (0,25) az Andris egyszer ((torokköszörülés)) ő: (2,00) egyszer ő: (0,65) <elütött egy szarvast.>
2	A:	<<p>Hm, >
3	B:	↑És (0,25) bement az ablakon, <<p>↓és majnem meghalt,>
4		(0,55)
5	A:	Tényleg?
6	B:	Ühm,
7		(1,9)
8	A:	És ↑ezt honnan tudod;
9	B:	↓Anya mesélte.
10		(1,4)
11	A:	És↑ ez mikor lehetett;
12	B:	<<p>Azt nem tudom, fogalmam sincs.>

Érdekes összehasonlítani a két történetet a főszereplők szempontjából is. A saját élmény elmesélésekor az ütközés maga és annak veszélyei nem jelennek meg, a másik elbeszélésben azonban explicit formában elhangzik, hogy *bement az ablakon, és majnem meghalt*. A halálos fenyegetettség tehát nem ahhoz a történethez kötődik, ahol a kislány a főhős (sőt, akkor ő aktív cselekvője az eseménynek). Az első elbeszélésben a narráció időrendi és ok-okozati sorának megfelelően az *akkor nagyon megijedtem* helyettesíti a gázolás tényének kimondását. Piaget fogalmát alkalmazva itt a gyermek egocentrikus perspektívát alkalmaz, kizárólag a rá gyakorolt lelki-fiziológiai esemény tükrében jelenik meg a valós történet. Természetesen fontos a nem saját élmény tudatos ismerete is – jelentőségéről a korábbiakban már szóltam –, amely segíti a problematikus helyzetek feldolgozását.

A játék elképzelése és megvalósítása is a legtöbbször narratív formában történik. A gyermek elképzei a lejátszandó eseményfolyamot, ezt elmondja a játszótárs felnőttek, illetve a kortársakkal közösen rögzítik a „forgatókönyvet”. (Gyakoriak az ilyen tervek: „most az lenne, hogy trolival elmennénk az Állatkertbe, vinnénk a gyerekeinket is, a babakocsiban, mert barátok lennénk...”). A szimbolikus helyzetalkotás fontos eleme a valós események időrendi és kauzális elrendeződésének imitálása.

Nem térek ki részletesen a mesék funkciójára – a gyermeklélektan igen jól és részletesen feltárt területe az, hogyan segítik a narratív fikciók a gyermek pszichés, szociális és verbális fejlődését. A mesékben a „gyermek ráismer a részletekre, képzeletben letapogatja őket, mint egy esemény nyomait. Újraéli azt, amit már hallott, amit tud, amit ismer, ami már megtörtént vele. Így élményei megszilárdulnak, s az átélés tudata megerősödik. Az egymás után következő dolgok összetartozásának, a folyamatosságnak a megélése ez – igazi iskolája a közvetlen emlékek minden részletében valósághű felidézésének” (MÉREI–V. BINÉT 1993: 241).

2. A gyermektörténetek társas vonatkozásai

A történetmesélés képességének fejlődése a gyermek szociális beilleszkedését is segíti. A narratív sémák mentális és verbális rögzülésével a gyermek fokozatosan sajátítja el az *ÉN* és az *Ő*, illetve a *MI* és az *ŐK* elhatárolásának képességét. Valójában nem is választható élesen ketté a személyiség kialakulásának folyamata és a társas kapcsolatok elsajátítása. Az énkép fejlődése és a szocializáció szorosan összefügg, egymásba fonódik – ahogyan Neisser fogalmaz: „saját magunk »megtanulása« hosszú időt vesz igénybe, [...] az én-ről való tudás valószínűleg a más-ról való tudáson alapul” (NEISSER 1976/1984: 186).

2.1. Az egocentrikus beszéd

PIAGET (1923) 6–8 éves gyermekek történetfelidézési képességét kutatva fedezte fel, hogy a történetek visszaidézésekor az eredeti történetek sorrendje felbomlik, a gyermek nem jelzi megfelelően az ok-okozati összefüggéseket, a névmások egocentrikus használata pedig sok esetben félreviheti a felidézett történeteket. Piaget főbb megállapításai több mint nyolcvan év után is széles körben elfogadottak, az azonban egyértelművé vált, hogy az általa feltételezett életkornál jóval korábban is képesek a gyermekek nem egocentrikus szövegek létrehozására. Ezzel kapcsolatban Piaget elméletét igen komoly kritika érte Vigotszkij

részéről (VIGOTSKIJ 1956/2000), aki elutasította azt a feltevést, hogy az egocentrikus gondolkodás és beszéd egy sajátos fejlődési szakasz volna. Szerinte a szocializált és az egocentrikus beszéd nem életkori sajátosság, hanem szituációfüggő jelenség. Vigotszkij a beszédet mindenekelőtt a társadalmi érintkezés, a kifejezés és a megértés eszközének tartotta (VIGOTSKIJ 1956/2000: 18). Piaget-ről szóló bírálatában az egocentrikus beszéd kapcsán kifejti, hogy a nyelvhasználat a kezdetektől fogva szociális, s a Piaget által „elégtelenül szocializált individuális beszédnek” tartott belső egocentrikus formát Vigotszkij inkább „elégtelenül individualizált szociális beszédnek” tartja.

Elméleti szempontból a külső és a belső beszéd közé helyezhető egocentrikus beszéd rendkívül lényeges a gondolkodás fejlődésében. A szociális beszédre leváló egocentrikus beszéd alapján, annak átváltozásával jön létre a belső beszéd. Az egocentrikus beszéd – úgy látszik – „tisztán expresszív, elrendező funkciót lát el, és mindamellett, hogy egyszerűen csupán kíséri a gyermek tevékenységét, *igen könnyen válik a szó igazi értelmében vett gondolkodássá*, azaz felveszi a tervező műveletek funkcióját s a viselkedés során keletkezett új feladatok megoldásának funkcióját” (VIGOTSKIJ 1956/2000: 122).

Az egocentrikus beszéd alapvető abból a szempontból is, hogy miközben a gyermek folyamatosan párbeszédet folytat önmagával, váltogatja a szerepeket: elkülönül az *én* és a *másik*. „A személyiség legszubjektívebb magva, az én-élmény, társas eredetű, a másikkal való kapcsolatból születik” (MÉREI-V. BINÉT 1993: 65). A Vigotszkij által bírálva pontosított piaget-i egocentrikus beszéd véleményem szerint a kommunikáció nézőpontjából is kiemelkedő eleme a mentális fejlődésnek, hiszen a társas interakció alapegységét, a *dialógus* elsajátítását, „begyakorlását” teszi lehetővé. A párbeszéd az önmagunkról való tapasztalatok rendszerezéséhez segít hozzá, a gyermek saját személyiségét egy másik ember közvetítésével fedezi fel.

A gyermek a környezetével érintkezve sajátítja el az *én* és *te* perspektívaszerkezetet is. A két nézőpont elválaszthatatlanul összekapcsolódik a beszélő és a hallgató kommunikációs szerepeivel. A nyelvi és kognitív fejlődés mellett a társas interakcióban nélkülözhetetlen nézőpontváltások elsajátításának kommunikatív képessége is fokozatosan alakul ki.

2.2. Az *én* és a *másik*

A dialógusok részeként a gyermekek által elmesélt történetek nem pusztán saját személyiségjegyeik kifejezésére adnak lehetőséget, hanem a narratív forma egységbe is rendezi a külvilágot (annak szereplőivel együtt). A gyermekek közötti társas kapcsolatok jellemzően performatív megnyilatkozások formájában fejeződnek ki. Itt elsősorban az olyan kijelentésekre gondolok, mint *Nem leszek többé a barátod, Mától te vagy a barátnőm*. A következő történetrészlet saját gyűjtésemből való, az adatközlő hét éves kislány (B).

1	B:	Valamikor (0,45) <<p>szomorúk történnek;>
2	A:	Mik?
3	B:	>Mondjuk hogy-< ↑egyszer zenéről jöttem haza; (0,8) jöttem;
4	A:	Ühm?
5		(0,95)
6	B:	<<f>És a, (0,2) ↑Mercivel >cseréltem tolltartót,< (1,1) <<a>ő nem jár csak olyan egész ↑napra,> (1,4) és akkor (1,6) ah (1,2) és akkor >↑nyomdáztam a nyomdáival↓ és majnem kifogyott egy nagyon sokat, (0,45) ↑megmondta a Korni meg a Zsófi ((nyelés)) a Zsófi egy kicsit < (0,25) ↓fölvidított,>
7	A:	Ühm,
8		(1,00)
9	B:	És, (1,3) <<a>ez volt a szomorú;> (0,25) <Ma:jnem,> (0,4) ↑majnem az történt hogy nem a majnem <<a>nem volt a barátom a Merci.> ((...))
10		
11	A:	De ↑mi volt a nyomdájával?
12	B:	Hát hogy ↑nagyon ↓sokat nyomdáztam vele;
13	A:	Igen?
14		(0,9)
15	B:	↑Majnem kifogyott és ↓asszíttem, hogy <<a>↓nem lesz a barátom. >

A gyermekközösségekben megszokott a szerepek cserélődése, barátságok hirtelen születése és gyors felbomlása. A szónak, a verbális kimondásnak ezekben a helyzetekben elsőrendű a funkciója, hiszen a deklaratív kimondás által válik érvényessé az új kapcsolat. A viszonyok alakulásának hátterében azonban majdnem mindig egy történés (valós esemény vagy a fantázia teremtette játékszituáció) áll. A fenti példában a narratív elrendezés oksági láncolatába illeszkedik a *nem lesz többé a barátom* kijelentés; következmény tehát, amely az előzményekből előre látható.

Hasonló társas konfliktusra utal a következő (saját gyűjtéséből való) visszaemlékezés, amelyben a hétéves gyermek (B) egy óvodáskori emlékét idézi fel:

1	B:	<<f>Akkor ↑amikor a ↓Szandival odamentünk,> egy fiókba voltunk, <<a>↓majnem->
2		(0,5)
3	A:	Fiókba,
4	B:	<<p>Igen fiókok voltak,>
5	A:	[Aha]
6	B:	[Abba] <<p> tároltuk a cuccainkat.>
7	A:	↓Ühüm,
8	B:	<<f>És akkor egyszer odamentünk, ↑arra emlékszem,> meg a Sztázi ((belégzés)) ↑kismacskájával játszottunk, ↑sírt hogy elvettük,

A fikció világa, a játék ebben az esetben is társas viszonyrendszert fed fel. A fiók a közös tér, a barátok összetartozásának szimbóluma, amely a kirekesztést is lehetővé teszi. Mindez azonban narratív formában jelenik meg, a kiközösítés cselekvéssel: a kismacska elvételével történik. A játék funkciójáról beszéltem már, a szocializáció nézőpontjából fontos ismérve, hogy kategóriákba rendezi a társas viszonyokat és szerepeket. „A játék eltávolít az éntől” (MÉREI–V. BINÉT 1993: 283).

*

Összefoglalva a gyermeknyelv és a történetmondás kapcsolatáról röviden elmondott néhány jellemzőt, megállapítható, hogy az események nyelvi megformálása során egyrészt alapvető fogalmi kategóriákat sajátít el a gyermek, másrészt kialakulnak, illetve fejlődnek elemi kommunikációs képességei. A gyermeknyelvi vizsgálattal is bizonyítható, hogy a narratívum kognitív séma, amely fontos szerepet tölt be az emlékezet működésében, a nyelvfejlődésben, az egyéniség formálódásában.

A gyermektörténetek társas meghatározottságának, szociális szerepének bemutatásával is igazolható, hogy a narráció társas tevékenység; a történetmondás verbális aktusa az interaktív kommunikáció sajátosságainak megfelelően épül fel.

Jegyzet

Az átiratokban használt konverzációelemzési jelek:

[]	Átfedések (átfedő megszólalások kezdete és vége)
o: o::	Hangzónyújtás
> <	Gyorsítás (50%-ot meghaladó beszédtempó-változás)
< >	Lassítás (50%-ot meghaladó beszédtempó-változás)
(1,25)	Szünet időtartama másodpercben kifejezve
↑	Szökő dallamforma
↓	Eső dallamforma
?	Szakasz végén emelkedő dallamforma
,	Szakasz végén félig emelkedő dallamforma
-	Szakasz végén lebegő dallamforma

;	Szakasz végén félig ereszkedő dallamforma
.	Szakasz végén ereszkedő dallamforma
<<m> >	Magasabb hangfekvési sáv
<<a> >	Alacsonyabb hangfekvési sáv
<<f> >	Erősebb dinamikai sáv (hangosabb: forte)
<<p> >	Gyengébb dinamikai sáv (halkabb: piano)
((...))	Kihagyás
((nevet))	Extralingvisztikai megjegyzések

Irodalom

- Fivush, R.–Hammond, N. R. 1990. Autobiographical memory across the preschool years: Toward reconceptualizing childhood amnesia. In: R. Fivush–Hudson, J. A. (eds.): *Knowing and Remembering in Young Children*. Cambridge University Press. New York. 223–248.
- Grastyán Endre 1985. A játék neurobiológiája. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Mérei Ferenc–V. Binét Ágnes 1993. *Gyermeklélektan*. Gondolat. Budapest.
- Mérei Ferenc 1978. *Gyermeklélektan és ismeretelmélet: Piaget életműve*. In: Piaget, Jean: *Szimbólumképzés a gyermekkorban*. Gondolat. Budapest.
- Neisser, Ulrich 1976/1984. *Megismerés és valóság*. Ford. László János. Gondolat. Budapest.
- Nelson, K. 1985/1993. A megnevezéstől a jelentésig. In: Kónya Anikó (szerk.): *Az emlékezet ökológiai megközelítése*. Tankönyvkiadó. Budapest. 47–131.
- Nelson, K. 1988/1993. Az emlékezés funkcionális fejlődési megközelítése. In: Kónya Anikó (szerk.): *Az emlékezet ökológiai megközelítése*. Tankönyvkiadó. Budapest. 1993. 515–544.
- Paddock, John R.–Terranova, Sophia–Kwok, Rosie–Halpern, David 2000. When Knowing Becomes Remembering: Individual Differences in Susceptibility to Suggestion. *Journal of Genetic Psychology* 161/4: 453–469.
- Piaget, Jean–Inhelder, Bärbel 1966/1999. *Gyermeklélektan*. Osiris. Budapest.
- Piaget, Jean 1923. *Le langage et la pensée*. Neuchatel. Paris.
- Piaget, Jean 1967/1997. *Az értelem pszichológiája*. Kairosz. Budapest.
- Piaget, Jean 1968/1978. *Szimbólumképzés a gyermekkorban*. Gondolat. Budapest.
- Susanna Millar 1973. *Játékpszichológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Tulving, E. 1983. *Elements of episodic memory*. Oxford University Press. Oxford.
- Tulving, E. 1985. Memory and consciousness. *Canadian Psychology* 26: 1–12.
- Vigotszkij, L. Sz. 1956/2000. *Gondolkodás és beszéd*. Akadémiai. Budapest.
- Vigotszkij, L. Sz. 1971. *A magasabb pszichikus funkciók fejlődése*. Gondolat. Budapest.

BARTHA CSILLA

***SIKET KÖZÖSSÉG, KÉTNYELVŰSÉG ÉS A SIKET GYERMEKEK KÉTNYELVŰ
OKTATÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI****

0. Bevezetés

Magyarország lakosságának közel 10%-a halláskárosult. E populáció 3–4%-a súlyosan nagyothallónak, illetve siketnek tekinthető (vö. VASÁK é. n. [2004]: 14). A magyarországi siket közösség (hozzávetőlegesen 30–40 000, más becslések szerint 60 000 ember) alkotja hazánk harmadik legnagyobb nyelvi kisebbségét, melynek elsődleges nyelve (sokak anyanyelve) a teljes, a hangzó nyelvekkel egyenértékű, komplex nyelvtani rendszerrel rendelkező magyarországi jelnyelv. Mindeközben e közösség nyelvi kisebbségi státusa, nyelvének természetes nyelv volta ma még csak a szűkebb szakmai körök számára nyilvánvaló. Amellett, hogy a mai hazai gyakorlat – más fogyatékos csoportokhoz hasonlóan – a siketek általános emberi jogait is sérti, s nyelvi jogi szempontból különösképpen kifogásolható, a jogalkotás, a foglalkoztatási szféra, legfőképpen pedig az oktatás azokat a lehetőségeket sem veszi figyelembe, amelyek e közösség nyelvi–kulturális sajátosságainak, a magyarországi jelnyelvnek mint a siketek elsődleges nyelvének elismerésében rejlenek.¹

A siketek – nyelvi különbségeken alapuló – különleges helyzetét számos országban felismerték, ami egyre inkább tükröződik a jogalkotásban és az oktatásban éppúgy, mint az élet számos más területén. Vannak országok, ahol az alkotmányban szerepel, emellett külön törvény is elismeri a siketek jelnyelvét és az annak használatához való jogot (részletesebben

* A tanulmány az NKFP 5/126/2001 számú projektum támogatásával készült.

¹ A munkaképes korú siketek nagy része a létminimum alatt vagy annak határán él, alacsonyan iskolázott s nem jut megfelelő munkához, társadalmi megbecsülése rendkívül alacsony, állandó kommunikációs nehézségei vannak, a mindennapi létezéshez elengedhetetlen információkhoz nem fér hozzá, ami eleve esélytelenné teszi aktív és egyenrangú részvételét a társadalmi élet bármely színterén (lásd még VASÁK é. n. [2004]). A siketek iskoláiban tanuló gyerekek alacsony eredményei, az ilyen iskolákból kikerült fiatalok esélytelensége a magasabb presztízsű foglalkozások gyakorlására, diplomaszerezésre, egy értelmiségi réteg kialakítására stb. megkérdőjelezi a jelenlegi oktatási gyakorlat kizárólagosságát, egyben szükségessé teszi e gyakorlat kritikai elemzését, több szempontból való ártértékelését s új, alternatív megoldási javaslatok kidolgozását. Egy 2000-ben végzett szociológiai felmérés eredményei azt mutatják, hogy a 18–39 éves siketek 50%-a, a 40–59 évesek 80%-a rokkantnyugdíjas (a nagyothallók esetében ez az arány 25, illetve 44%-ot jelent). A gyermekkori hallássérültek nagy része ipari, építőipari, illetve szakképzettséget nem igénylő foglalkozást űz (vö. ABONYI 2000: 66). Ezek az adatok jól jelzik azt az összefüggést, ami a hallásvesztés ideje és módja (a beszéd kialakulása előtti és gyermekkori versus felnőttkori), valamint az elért (a jelenlegi oktatási gyakorlatból adódóan elérhető) iskolázottsági szint között áll fenn.

lásd JOKINEN 2000; KRAUSNEKER 2000; EUD Update 2001; BARTHA és HATTYÁR 2002). Azon országok többségében is, ahol a hatályos esélyegyenlőségi törvények jelentenek jogi keretet a siketek számára, az oktatás teljes vertikumában megjelenik az adott ország jelnyelve oktatási és tantárgyként is oktatott nyelvként. Az elmúlt évtizedek pszichológiai, nyelvészeti, megismeréstudományi kutatásai, valamint az oktatásban mérhető eredmények egyre inkább megerősítik, hogy a siket gyermekek egy igen jelentős részénél a jelnyelvi–hangzó nyelvi kétnyelvű oktatási programok biztosítják leginkább és leghatékonyabban a siket gyermekeknek halló kortársaikét elérő nyelvi, értelmi és érzelmi fejlődését, kitágítva ezzel továbbtanulási esélyeiket egészen a felsőfokú diplomáig.

A siketek legfiatalabb nemzedékei számára tehát a jelnyelvi–magyar nyelvi kétnyelvű oktatás bevezetése szolgálná leginkább és legátfogóbban a társadalmi–gazdasági esélyegyenlőséget. Ehhez azonban egyrészt a szakma, a jogalkotók, valamint a szélesebb társadalom szemléletének – tudományos érveken alapuló – gyökeres átforgatására, másrészt számos gyakorlati lépésre van szükség.²

A kétnyelvű oktatás nélkülözhetetlenségét bemutató érvrendszer jobb megértéséhez elengedhetetlen néhány, a siketiséggel, a jelnyelvekkel, a nyelvelsajátítás általános mechanizmusaival és a kétnyelvűséggel kapcsolatos tudományos tény az egyes szakmai körökben, érdekcsoportokban és a szélesebb társadalomban is tapasztalható tévhitekkel szembesítenünk. Emellett, minthogy magyarországi kétnyelvű siketoktatási előzményekkel nem rendelkezünk, a kétnyelvű oktatási programok várható pozitív hatásait nemzetközi vizsgálati eredmények és a már jól működő gyakorlat segítségével tekinthetjük át.

A siketeket, a siketiséget, valamint a jelnyelveket illetően Magyarországon is megannyi téves elképzelés, sztereotípiá és előítélet él a köztudatban. Ezek az elképzelések egyfelől a nyelvről való tudományos gondolkodást is jelentősen meghatározó nyelvvelológiákban gyökereznek, másfelől a megfelelő ismeretek hiányával magyarázhatók.³ A laikusok, illetve

² Noha – a nemzetközi jogi instrumentumokhoz igazodandó – hosszú távon szükséges a magyarországi jelnyelv státusának és nyilvános használati körének törvényi rögzítése is, az „Esélyegyenlőségi Törvény”, valamint az Országos Foglalkoztatási Program – elvben – megfelelő keretet biztosíthatna a változáshoz. Egy, a magyarországi jelnyelv státuszát, a siketek kommunikációs akadálymentesítését, társadalmi integrációjának esélyeit megnyugtatóan rendező törvény előkészítése most van folyamatban.

³ Az ELTE BTK különböző szakos egyetemi hallgatói körében 1999 és 2001 között végzett felméréseim eredményei e tévhitek, elképzelések széles körben való elterjedtségét támasztják alá. A megkérdezettek 73%-a nem tartja a jelnyelvet a beszélt nyelvektől független, önálló nyelvtani rendszerrel rendelkező természetes nyelvnek; 52,5%-uk úgy véli, hogy ezek pantomimikus, gesztusokból álló rendszerek, melyeket a siketek oktatói mesterségesen hoztak létre, hogy megkönnyítsék a hangzó nyelv elsajátítását (47,5%). 84,9%-uk egyetért azzal a tévhittel is, miszerint a különböző országokból származó siketek jelelve kölcsönösen megértik egymást. Miközben az egyetemisták 73%-a meg van győződve arról, hogy a siket gyermekek többsége siket szülőktől származik, többségük (61,5%) a siketek beilleszkedését csak a magyar nyelv megfelelő ismerete által tartja elképzelhetőnek, ugyanakkor 96%-uk azzal is egyetért, hogy a beszéd nem a kommunikáció egyedüli formája.

Bár az egyetemi hallgatók attitűdjei összességében pozitívabbak, mint a felnőtt társadalomé általában (pl. a siket gyermekek integrált osztályokban való oktatását 67,9% elfogadja), a válaszokból mégis egyértelmű a siketség orvosi problémaként való kezelése, amelyet

a nem e kérdéskörrel foglalkozó szakemberek téves elképzelései, az ezekből eredő negatív attitűdök egyfelől a siketek elsődleges kommunikációs eszközére, a jelnyelvre, másfelől magukra a siket személyekre vonatkoznak. Az első csoportba tehát azok az ideológiák tartoznak, melyek – különböző érvrendszerek segítségével – tagadják a jelnyelvek természetes nyelv voltát, a másikba pedig azok, amelyek szerint a siket személyek többségének szellemi képességei jóval alacsonyabbak, mint a hallóké. E kettő pedig a legveszélyesebb módon kapcsolódik össze az által a többségi, paternalista hozzáállás (LANE 1992) által, miszerint a siketek akkor válhatnak a halló társadalom minél „normálisabb” tagjaivá, ha mi, hallók, minél inkább magunkhoz hasonlóvá tesszük őket (vö. LANE 1997b). A siketségnek ez az orvosi, betegségeközpontú elképzelése voltaképpen az oktatás színterén válik beláthatatlan következményekkel járó lingvisticista gyakorlattá (SKUTNABB-KANGAS 1994; 2000), amikor is azt a nyelvet, amelyen a siket kisgyermek többsége teljes körű kompetenciát tudna kiépíteni, amely alkalmassá tenné őket a halló gyermekekét elérő kognitív fejlődésre s teljesítményekre, tanítási nyelvként és tantárgyként is kizárják a siketek iskoláiból.

Minthogy az elmúlt néhány évben egyre több olyan munka látott magyar nyelven is napvilágot, amelyek – jórészt a nemzetközi, kisebb részben a hazai kutatások eredményeire építve – valóban tudományos igénnyel kívánják a siketekkel és az általuk használt jelnyelvekkel kapcsolatos nyelvészeti, pszichológiai, antropológiai, jogi kérdéseket tisztázni (lásd például SZABÓ 1998; 1999; HATTYÁR 1998; 2000; LANCZ és BARBECO 1999; MONGYI és SZABÓ é. n. [2004]; VASÁK é. n. [2004]; ZSOLDOS é. n. [2004]; GROCE é. n. [2004]; DR. KÓSA, DR. LOVÁSZY és DR. TAPOLCZAY é. n. [2004]; BARTHA és HATTYÁR 2002), az alábbiakban csak vázlatosan tekintem át azokat a kérdéseket, amelyek ismerete nélkülözhetetlen a siket gyermekek kétnyelvű oktatását elsődlegesnek tekintő megközelítés szempontjából.

1. A jelnyelvekről

1.1. A jelnyelvek mint természetes emberi nyelvek

Noha az emberek nagy része úgy képzei, hogy csak a hangzó nyelvek tekinthetők „normális” emberi nyelveknek, s ehhez képest minden más kommunikációs kód csak másodlagos és részleges, az 1960-as évek elejétől folyó, nagyon sok országot és nyelvet (köztük majd egy évtizede a magyarországi jelnyelvet is) érintő nyelvészeti vizsgálatok egyértelműen bizonyították, hogy a jelnyelvek nem pantomimszerű gesztusrendszerek, amelyek kölcsönösen érthetők a világ bármely siket közössége számára, hanem egymástól is független, autonóm, összetett és teljes grammatikájú természetes nyelvek, amelyekben ugyanazok a nyelvtani részrendszerek és kategóriák (fonológia, morfológia, szintaxis, lexikon, szemantika, diskurzus) különíthetők el, mint a hangzó nyelvekben (STOKOE 1960;

szakembereknek kell gyógyítaniuk (53%), hiszen 78,4%-uk úgy véli, a siketség megkésett beszédfejlődést, tanulási zavart jelent; 54,5%-uk szerint a siketek szellemi fogyatékosok is és nehezen kezelhetők, nem alkalmazhatók megszokott, hagyományos munkára (55%) (lásd BARTHA és HATTYÁR 2002).

LIDDELL 1980; DEUCHAR 1984; PENN és REAGAN 1994; WOLL és KYLE 1994; BERGMAN 1994; BOS és SCHERMER 1995). A nyelvtani kategóriák kifejezése minden jelnyelvben összetett és szabályszerű: a jelelési tér, a mozdulat iránya, a kézforma, az arckifejezés, a száj, a fej és a test mozgása stb. egy háromdimenziós, úgynevezett térbeli nyelvtant alkot.⁴

1.2. A jelnyelvek és a nyelvelsajátítás

A jelnyelvek a hangzó nyelvektől függetlenül alakulnak ki és fejlődnek, a nyelvi komplexitás ugyanolyan fokát mutatják, ugyanolyan kifejező és megismerő funkciókat képesek betölteni. Mindezzel összhangban az egyik legfontosabb tudományos (neurolingvisztikai) eredmény, hogy a nyelvelsajátításra érzékeny életkori szakaszban a „csak” halláshiánnyal rendelkező, egyébként egészséges kisgyermek e vizuálisan–manuálisan kivitelezett felnőtt nyelvi input segítségével ugyanolyan teljes nyelvet képes kiépíteni, mint az egészséges halló gyermekek a hangzó nyelv segítségével (BOS 1994; HICKOK, BELLUGI és KLIMA 2001). Noha az elsajátítás módja számos tekintetben szükségképpen különbözik attól, ahogyan egy halló gyermek halló szüleitől és környezetétől tanulja nyelvét, a nyelvelsajátítás siket gyermekeknél is ugyanolyan fázisokban történik (vö. MCENTEE, KYLE és ACKERMAN 1995).

Egy-egy ország siket közösségeiben természetes módon létrejött jelnyelv az ott élő siket emberek egymás közti érintkezésének elsődleges eszköze; azokban a családokban,

⁴ Wisch és Prillwitz (1991) alapján Mongyi Péter és Szabó Mária Helga (é. n. [2004]: 12) a nyelvi kifejezőeszközök alábbi típusait különbözteti el a jelnyelvben:

Nyelvi eszközök a jelnyelvben

Arc		Kezek		Test-tartás	Deixis	Kontextus
Mimika		A jelek szerkezete	Kézforma	Fej	Tekintet	Téma
			Orientáció			
			Artikulációs hely			
			Mozgás			
Szemek	„Szemkifejezés”	Kétkézes jelek	Szimmetrikus	Vállak	A fej iránya	Személy
	A tekintet iránya		Ellentétes			
Száj	Száj-gesztikuláció		Domináns	Felsőtest	Rámutatás	Szituáció
	Artikulációs kép		Komplex	Gesztikuláció		

ahol az egyik vagy mindkét szülő siket, ez tekinthető a gyermek anyanyelvének, de ez az elsődleges nyelve halló szülők siket gyermekeinek is, hiszen a siket iskolában egymás közt, a siket közösségben a legtermészetesebb módon még akkor is ezt a nyelvet használják, ha ezt az iskola nem támogatja.⁵

A jelnyelvektől meg kell különböztetni azokat a mesterségesen létrehozott manuális kódokat (másodlagos jelnyelveket), amelyek – járulékos eszközökként – ugyancsak használatosak a siketek körében, ám sokkal inkább a hallókkal való kommunikációjukat jellemzik (HATTYÁR 2000; MONGYI és SZABÓ é. n. [2004]; REAGAN 1995). Ilyen például az adott ország hangzó nyelvének jelelt változata (nálunk a jelelt magyar nyelv). Ez utóbbi csak szavakat kölcsönöz a magyar jelnyelvből, nyelvtani szerkezete, szórendje stb. a hangzó magyar mondat elemeinek feleltethető meg; kivitelezése jóval lassabb, megértése, minthogy fordítást igényel – nehezebb, nagyobb kognitív erőfeszítést követel. Emellett számos országban kifejlesztettek egyéb manuális nyelveket, egyéb kommunikációs formákat (BAHAN 1989), ám ezek hatékonysága az oktatásban a természetes jelnyelvekének jóval alatta marad.

1.3. A hagyományos siketoktatás ellenérvei

Az elmúlt negyven év nyelvészeti eredményei világszerte nyilvánvalóvá tették a jelnyelvek természetes nyelv voltát. E tudományos tény megkérdőjelezése ma már a nagyfokú szakmai hozzá nem értés jele. A hazai gyógypedagógus-képzésben a siketoktatás vezető szakemberei tudományos publikációiban és oktatási gyakorlatában ugyancsak megjelenik a jelnyelvre mint természetes nyelvre való utalás, bár a gyakorló gyógypedagógusok, siketoktatók többsége nem rendelkezik ezzel a tudással. Mindazonáltal a jelnyelvek ellen – önálló nyelvi voltak elismerése mellett is – a leggyakrabban felhozott érvek között szerepel a „fejletlen”, „szegényes” szóképlet (vö. CSÁNYI 1993: 37–38) és a sztenderdizálatlanság, ezzel igazolandó alkalmatlanságát oktatási célokra.

A nyelvészek többsége számára ezzel szemben teljesen nyilvánvaló, hogy nyelvészeti értelemben aligha szabad a természetes emberi nyelveket rangsorolni összetettség és hasznosíthatóság tekintetében, ami érvényes a jelnyelvekre is. A nyelvek közötti érzékelt – a kisebbségi nyelvek esetében valóban meglévő – különbségek nem a nyelvi rendszerek egyenlőtlenségéből adódnak, hanem azokból a külső (történeti, társadalmi, politikai, jogi, kulturális, gazdasági) körülményekből, amelyek meghatározzák, hogy egy adott nyelv használati köre mekkora, milyen szerepet tölthet be: használható-e szabadon közéleti színtereken, az oktatásban, a médiában, a hitéletben, vagy csak korlátozottan, a családban, a kisközösségekben, az egymás közti érintkezésekben vagy ott sem lehet jelen. Mindezek a körülmények befolyással vannak az adott nyelv stilisztikai kidolgozottságára, „szegényesnek” vagy kevésbé szegényesnek ítélt voltára, presztízsére éppúgy, mint arra, hogy az adott nyelv hol helyezhető el a sztenderdizáltság fokán: van-e számottevő

⁵ A siketek hazai iskoláiban nincs megengedve a jelnyelv használata, ám a gyermekek egymás között folyamatosan jelelnek. Egy, a Siketek Európai Szövetsége (EUD) által kezdeményezett, Európa tizenhét országára kiterjedő vizsgálat (KYLE és ALLSOP 1997) eredményei ugyanezt mutatják: míg a tanárok átlagosan 37%-ban használják a jelnyelvet a gyermekekkel való iskolai érintkezésben, a siket gyerekek 88%-ban jelnyelven kommunikálnak egymással.

írásbelisége, vannak-e szótárai, rögzített helyesírási és használati normái, intézményi támogatottsága stb.

Sok száz nyelvből – köztük a magyarból – hozhatnánk példát, hogy tudatos nyelvtervezési lépésekkel, társadalmi támogatottsággal a nyelvek sztenderdizálhatók, alkalmassá tehetők bármely nyelvi funkció és társadalmi szerepkör betöltésére. Azokban az országokban, ahol a jelnyelvet elismerik⁶ és sikeresen alkalmazzák az oktatásban, kiterjedt jelnyelvi és siket kutatások folynak, jelnyelvi nyelvtanok, szótárak (köztük szakszótárak), átírási szabványok készültek és készülnek, amelyek megfelelő alapot jelentenek a siketek és hallók számára kidolgozott oktatási anyagok, tankönyvek és videofilmek számára (lásd például HANSEN 1991; SVARTHOLM 1993, 1994).

2. A siketség fogalmáról

Rendkívül nehéz a „siket” fogalmát átfogóan meghatározni, hiszen számos, egymástól eltérő s különböző célokat szolgáló orvosi, oktatási, jogi, kulturális stb. meghatározás létezik, melyek között gyakran nincs átjárhatóság. A legszélesebb körű köznap értelemezés szerint a siketség a halláshiányt, hallásképtelenséget jelöli, amely azonban nem veszi figyelembe sem a hallásvesztés különböző fokozatait, sem pedig azt a módot, ahogyan ez az állapot létrejött (veleszületett versus szerzett, átmeneti versus állandó stb.).

2.1. A siketség orvosi értelmezéséről

Az orvosi értelmezés a hallás hiányának fokozatait egy olyan „skála” mentén méri, amely a hallóknál regisztrált általános tartománytól való eltérés nagyságát részleges, közepes, súlyos fokú nagyothalló, siket jelzőkkel illeti, és decibelekből méri. A különböző országokból származó szakmunkákat és a gyakorlatot végigtekintve jól látható, hogy országonként jelentős különbség van a hallásvesztés fokozatainak és a siketségnek a meghatározásában.⁷ Csányi (1993: 14–16) árnyaltan elemzi a hagyományos osztályozás hiányosságait. Nyilvánvaló, hogy a „hallássérültek” különböző csoportjaiban a modern orvostudomány eredményei, az egyre újabb technológiák, valamint az ezekkel párhuzamosan alkalmazott auditív–verbális oktatási módszerek számítanak a

⁶ Noha a jogi értelemben vett elismertség fontos feltétele lehet a szóban forgó folyamatok kimenetelének, a példák azt mutatják, hogy a gyakorlati elismertség (a jelnyelvek oktatásban való tényleges használata, közéletben való használhatósága, ingyenes jelnyelvi tolmácsszolgálatok, információhoz való hozzáférés jelnyelven, vizuális csatornán keresztül stb.) és a társadalmi támogatottság legalább annyira vezethet sikerhez. Nagy-Britanniában éppen ez volt a feltétele annak, hogy végül 2003. március 18-án a parlament hivatalosan is elismerte a brit jelnyelvet a siketek önálló, elsődleges nyelveként.

⁷ Magyarországon a siketek és nagyothallók hagyományos meghatározása értelmében az minősül siketnek, akinek hallásküszöbértéke mindkét fülén 80 dB fölötti értéket mutat. A jogalkotásban ugyanakkor mutatkoznak különbségek, mégpedig olyan jogi dokumentumokban, amelyekben e küszöbértékeknek jogi és anyagi jelentései (következményei) is vannak. Az 1. számú melléklet a 15/1990. (IV. 23.) SZEM rendelethez című dokumentum ugyanezt az értéket jelöli meg a személyi jövedelemadóalap megállapításához, miközben a Fogyatékos gyermekek óvodai nevelésének irányelve III. pont 3. a) bekezdése 90 dB vagy afölötti tartomány esetén definiálja a siketiséget.

leghatékonyabb segítségnek. A siketek között azonban szép számmal vannak olyanok, akik számára nem az előbbieket jelentik a valódi megoldást.

2.2. A siketség kulturális, antropológiai értelmezése

A kulturális, antropológiai értelmezés a siketséget egy olyan embercsoport létállapotának, adottságának tekinti, amely tagjainak közös vonása, hogy a világot elsődlegesen vizuálisan érzékelik, akiket közös kultúra, hasonló tapasztalatok, viselkedési szokások jellemeznek, s legfőképpen közös nyelvet, a jelnyelvet használják, amely e közösség számára elsődleges kommunikációs és megismerő szerepe mellett – más nyelvi közösségekhez hasonlóan – önazonosságának szimbóluma is (vö. CHARROW és WILBUR 1989; LUCAS 1989; ANDERSSON 1994; PADDEN 1996; REAGAN 2002). Bár vannak szakemberek, akik szerint a jelnyelv, a kétnyelvűség s a siketek mint közösség támogatása erősítheti szegregációjukat, a gyakorlat szerte a világon ezzel szemben azt mutatja, hogy a nyelvi–kulturális közösségként való elismerés, a választás lehetőségének felkínálásával éppen a többségi társadalomba való integrációjukat segíti elő azáltal, hogy a többségi nyelvhez való teljes körű hozzáférés mellett lehetővé teszi az anyanyelv magas szintű elsajátítását és használatát is.

Fontos megjegyezni, hogy a siket közösségek, a siket társadalom tagjai a siketek és nagyothallók mellett halló egyének is lehetnek. Ez utóbbiak például a siket szülők halló gyermekei, akik első nyelvükként sajátítják el a jelnyelvet. Ugyancsak ide tartoznak a siket gyerekek halló családtagjai, akik amellett, hogy megtanulnak jelelni, a közösség kulturális értékeivel is azonosulnak. Továbbá azok a hallók, akik bár rokoni kötelezésekkel nem rendelkeznek, vállalják ezeket az értékeket. A siketekből, nagyothallókból, és hallókból álló, közös nyelvvvel és kulturális sajátosságokkal rendelkező, egyszersmind hátrányosan megkülönböztetett siket közösségek tehát nyelvi kisebbségeknek minősülnek (ANDERSSON 1994).

2.3. Prelingvális, posztlingvális siketek és nagyothallók

A jogalkotás, az oktatáspolitikai gyakorlat, az érintettek (szülők, hozzátartozók) és a szélesebb közvélemény megfelelő informálása szempontjából is szükséges a siketség különböző megközelítési lehetőségeit tudatosítanunk. Különösen fontos az úgynevezett prelingvális és posztlingvális siketséget, valamint a nagyothallók csoportját elkülöníteni egymástól, amelyek önmagukban is tovább osztályozhatók. A prelingvális siketség (függetlenül attól, hogy veleszületett vagy szerzett) azt jelenti, hogy az egyén (gyermek) a nyelv (bármely természetes nyelv) elsajátítása előtt vált siketté, míg a posztlingvális siketség azt jelenti, hogy a (gyermek, felnőtt vagy idős) siketek akkor veszítették el hallásukat, amikor egy nyelvet már teljesen kiépítettek, s elsődleges családi, majd iskolai és társadalmi szocializációjuk a halló társadalomban zajlott. Nyelvészeti, pszichológiai és kognitív megfontolások alapján ugyancsak fontos megkülönböztetnünk a siketek (különösen a prelingvális siketek) és a nagyothallók csoportját. Nyelvelsajátítási, oktatási, társadalmi integrációs esélyeiket, problémáikat és érdekeiket illetően e csoportok nagy mértékben eltérnek egymástól, nem tekintve most azt a szociálpszichológiai aspektust, miszerint egy nagyothalló éppúgy azonosíthatja magát siketként, mint ahogy egy orvosi

értelemben siket egyén is érezheti úgy, hogy ő csak a hallók társadalmának tagja. Mindkét attitűdre szép számmal akad példa. Szociolingvisztikai szempontból elsődleges, hogy a siket/nagyothonhalló/halló személy miként határozza meg önazonosságát (lásd még REAGAN 2002). Az alábbiakból nyilvánvalóvá válik, hogy a prelingvális siketek azok, akik a hallássérültek között a legkiszolgáltatottabb csoportot alkotják (vö. JOHNSON, LIDDELL és ERTING 1989; BOS 1994).

3. A siket gyermekek oktatásának hagyományos útja

3.1. Oralista módszerek

A siketeket érintő oktatáspolitikát 1880 szeptemberétől, a milánói kongresszus óta az oralizmus⁸–manualizmus közötti harc jellemzi. Noha a jelnyelvet használó oktatás a XIX. század elejétől kezdve szép sikereket könyvelhetett el Európa-szerte, így hazánkban a Chazar András vezette siketek váci intézetében is, a nemzeti nyelvek megerősödése, a nemzetállamok megszilárdulása felerősítette azokat a nézeteket és gyakorlatokat, amelyek „valódi”, „normális” nyelveknek az adott országok hangzó nemzeti nyelveit tekintették, a siketoktatásban is a hangzó nyelvek kizárólagosságát hirdetve (vö. BRANSON és MILLER 1998; MONAGHAN 2003). Az oralista megközelítés hosszú időre elképzelhetlenné tette a programok és módszerek közötti választás lehetőségét s végérvényesen kizárta magukat a siketeket tanárként az oktatásból (NASH 1987; LANE 1992; 1997a, b; NOVER 1996; MARKIDES 1997; MUZSNAI 1997, 1999).

Az oralizmus (és az auditív–verbális megközelítés) napjainkban elsősorban a beszédet, a beszédhallás-nevelést, a szájról olvasást, illetőleg a hallásfejlesztést tekinti a siketekkel való kommunikáció és a siketoktatás elsődleges eszközeinek. A hallókészülék, illetőleg az olyan új technológiák, mint a hallócsont-beültetés (cochlearis implantatum) segíti a siket gyermekeket „hallani” és beszélni. E módszer értelmében a hangzó nyelv lehet a gyermek személyiségfejlődésének, társadalmi és iskolai sikereinek elsődleges forrása. A klasszikus oralista gyakorlat nem zárja ki, sőt támogatja az olyan vizuális inputot, mint a szájrólolvasás,⁹ a gesztusok vagy a mimika. Az auditív–verbális megközelítés mint egyénre

⁸ Vannak kutatók, akik még radikálisabban fogalmazva az „audizmus” fogalmát használják az alábbi meghatározás szerint: „az audizmus olyan intézményesített előítéletekhez és elfogult, egyoldalú nézetekhez kapcsolódik, amelyek állandósítják a diszkriminációt arra az elképzelésre építve, miszerint a hallásbeli és a beszédbeli kompetencia a jelnyelvi fölött áll. Ez a fölényes hozzáállás a hallást és a beszédet az ember fejlődési normájaként érzékeli, miközben a jelelést fogyatéknak tartja. [...] Az audizmus, a rasszizmushoz és szexizmushoz hasonlóan hiedelmekre, attitűdökre, viselkedési mintákra vagy intézményes lépésekre vonatkozik, amelyek egy (többségi) csoportot részesítenek előnyben egy másik (kisebbségi) csoporttal szemben” (NOVER 1995: 120).

⁹ Más technikák mellett a szájrólolvasás az oralista módszer fontos eszköze, e készség fejlesztése pedig az egyik elérendő cél. Noha az emberek többsége úgy véli, hogy minden siket kiváló szájrólolvasó, semmilyen tudományos bizonyíték nincs arra nézvést, hogy a siketek jobb készségekkel rendelkeznenek ebben a tekintetben, mint a hallók. Sőt, a kötetlen mindennapi társalgás, a spontán beszéd megértésére vonatkozó kutatási eredmények inkább sokkolóak: még a leggyakorlottabb szájrólolvasó is csupán az elmondottak 40%-át képes valóban „olvasni”. A többlet tapasztalatai és hangzó nyelvi tudása szerint kitölti, miközben az információ egy része teljesen

szabott korai fejlesztő módszer ezzel szemben kizárólag auditív stimulusokat enged meg, a hallásfunkciók kiépítése érdekében elutasítva minden vizuálisan közvetített nyelvi ingert (vö. CSÁNYI 1993: 35).

Az oralista oktatás – megfogalmazott céljait tekintve – vitathatatlanul a siket gyermekek fejlődését, társadalmi integrációját kívánja minél inkább elősegíteni. Társadalmi célja az, hogy a siket gyermeket a „normál” hallású gyermekekhez minél hasonlóbbá tegye, a közvetlen oktatási cél pedig a minél jobb készségek kialakítása a hangzó többségi nyelv beszélt/írott változatában.

3.2. Előnyök és hátrányok

Eltelkintve most az ideológiai, emberi jogi stb. vonatkozásoktól, hangsúlyoznunk kell, hogy e módszerek csak azon siket gyermekek esetében jelenthetnek mérhető eredményeket, akik a beszédhangok észleléséhez elégséges hallásmaradvánnyal rendelkeznek, akik állapotát igen korán regisztrálták, illetőleg akiknek a szülei képesek akár napi rendszerességgel is részt venni a gyermek oktatásában–fejlesztésében.

Az oralizmus képviselői gyakran utalnak adatokra, amelyek az ilyen programokban részt vevő gyermekek sikereire vonatkoznak: a középfokú oktatásban való részvételi arányt vagy a halló kortársakét elérő vagy meghaladó olvasási készségeket említve (vö. például ROBERTSON és FLEXER 1993; GOLDBERG és FLEXER 1993). Az összehasonlító adatok ugyanakkor egészen mást mutatnak (vö. BRADEN 1994).

Azok a kutatások, amelyekben oralista és más módszerrel oktatott siket gyermekek készségeit és teljesítményét vetik össze egymással és az ugyanolyan életkori csoportba tartozó hallókéval, azt mutatják, hogy az oralista programokban a hangzó nyelven tanuló gyerekek nyelvi fejlődése sokkal lassabb és kevésbé teljes azokéhoz képest, akik első nyelvüket (a jelnyelvet) természetes körülmények között tanulják. Mivel a gyermek a nyelv segítségével olyan kognitív készségeket fejleszt ki (problémamegoldás, következtetés, absztrahálás, memorizálás stb.), amelyek a személyiségfejlődésben kritikus szerepet játszanak, a nyelv hiánya, egy mesterséges nyelv (pl. jelelt nyelv) vagy egy olyan nyelv használata, amelyet elégtelenül ismer vagy részlegesen érzékel, rendkívül kedvezőtlen hatással van a gyermek kognitív fejlődésére (GROSJEAN 1992, 1996, 2000).

Noha az oralista oktatás kiváló eredményeket ér el nagyothallók körében, számos oktatási mérés, kutatási beszámoló és jelentés tanúskodik a siketek alacsony iskolai teljesítményéről s a tanulmányok végén elért, ugyancsak nem kielégítő beszéd- és olvasási készségről (GREGORY 1998; ZAPIEN 1998). Az íráselsajátításra vonatkozó vizsgálatok összhangban vannak a siketek saját, naponta megélt tapasztalataival, miszerint a többségi nyelvi íráskészség rendkívül alacsony kompetenciát mutat. E tanulási nehézségeknek nyelvi, oktatási és kulturális gyökerei vannak (JOHNSON, LIDELL és ERTING 1989; PADDEN és HUMPHRIES 1988).

Nyilvánvaló, hogy az oralista módszer a halló szülők többsége s – legalább is elvben – a siketek elvárásainak is megfelel: a pedagógiai cél a siket gyermek hallók világában való részvételének megkönnyítése. A szülőket ugyanakkor igen gyakran nem tájékoztatják arról, hogy az oralista oktatás nem garantál sikert minden siket gyermek számára, s hogy ezzel

szemben vannak olyan módszerek (például a kétnyelvű oktatás), amelyekkel ezek a gyerekek a legoptimálisabban taníthatók. Bár a családnak, a szülőnek központi szerepet kellene játszania a legmegfelelőbb oktatási program kiválasztásában és támogatásában siket gyermeke számára, „a siket gyermek minőségi oktatáshoz való joga” címén a szakemberek, az iskolavezetés stb. voltaképpen elveszi a döntés szabadságát a szülőtől azáltal, hogy nem kínál fel más oktatási lehetőségeket.

4. A siket gyermek és a kétnyelvű oktatás

4.1. Tudományos érvek a kétnyelvű oktatás mellett

A 60-as évek óta nagy mennyiségű kutatási anyag halmozódott fel szerte a világon a siket és a halló családban felnövő siket gyermekek fejlődésével kapcsolatban. A tudományos eredmények egyértelműen bizonyítják, hogy a siket családban szocializálódó gyermekek – e családok esetlegesen rosszabb körülményei ellenére is – intellektuális, pszichológiai és szociális teljesítőképessége jóval magasabb, egyszersmind kommunikatív kompetenciájuk beszédben és írásban is teljesebb e kompetencia grammatikai, pragmatikai, szociokulturális és stratégiai komponenseinek mindegyikében. A jelnyelvet anyanyelvként használóknál a jelnyelv és a hangzó nyelv közötti átkapcsolás könnyebb, s nyelvi elemző készségük, különösen a morfológiát illetően jóval magasabb fokú, mint azoké, akik a jelnyelvet későbbi időszakban tanulták (PRILLWITZ és VOLLHABER 1991; MORGAN és WOLL 2002). Az oktatásra vonatkozó vizsgálatok pedig azt igazolják, hogy a siket felnőttek alkalmazása, aktív jelenléte (asszisztensként, tanárként, nyelvi szerepmodellként) az iskolai órákon egyértelműen jótékony hatással van a siket gyermekek iskolai teljesítményére (vö. GREGORY 1998). Hogyan értelmezhetjük ezeket az eredményeket?

1) Azok a gyermekek, akiknek a szülei maguk is siketek, születésüktől fogva egy természetes anyanyelvi inputot kapnak, a jelnyelvet (ugyanúgy, mint a halló szülők halló gyerekei a hangzó nyelvet), s minthogy ez megfelelő modell számukra egy teljes nyelvi rendszer kiépítésére, e siket gyermekeknek maximális esélyük van az egészséges nyelvi fejlődésre a legkritikusabb iskola előtti időszakban (MCENTEE, KYLE és ACKERMAN 1995). Ezzel szemben azon gyermekek többsége, akiknek szülei hallók (ők jelentik a siket gyermekek több mint 90%-át), a legkritikusabb időszakban kevés, nem megfelelő nyelvi inputnak vannak kitéve, vagy semmiféle nyelvi inputot nem kapnak, hiszen a hangzó nyelvhez nem férnek hozzá.¹⁰ Ezen a tényen számottevően a korai (orális–verbális) fejlesztő programokban való részvétel sem változtat.

2) A manuális kommunikáció nincs negatív hatással a hangzó nyelvi fejlődésre, legyen az a gyermek első vagy második nyelve: a jelnyelv és az orális képzés semmiképpen nem egymást kizáró oktatási alternatívák.

3) A siket gyermekek oktatása a hallókéval azonos tartalmakat, minőséget jelenthet és azonos eredményeket hozhat, ha e gyerekek teljes körűen hozzáférhetnek a jelnyelvhez (is).

¹⁰ Mindezzel szemben nem hanyagolható el az a tény, miszerint azok a gyerekek is, akik egyáltalán nem vagy csak alig kaptak jelnyelvi inputot, természetes hajlandóságot mutatnak a jelelésre, ugyanis ösztönösen egy olyan jelnyelvi rendszert kezdenek kiépíteni, amely eltér az inputként használt hangzó nyelv rendszerétől. (A kutatási eredmények összegzésére lásd SPEIGHTS 1996.)

4) A siketek, akik a jelnyelv mellett a többségi hangzó nyelv írott és/vagy beszélt, jelelt változatát használják rendszeresen, éppúgy kétnyelvűnek tekintendők, mint a két vagy több hangzó nyelvet rendszeresen használó halló embertársaik.

5) A megfelelő körülményekkel kialakított kétnyelvű oktatási programok egy támogató, hozzáadó társadalmi környezetben (vö. GÖNCZ 1995, 1999; BARTHA 1999) jótékonyan befolyásolják a siket gyermek kognitív, nyelvi, szocio-emocionális fejlődését, valamint iskolai teljesítményét, hosszabb távon társadalmi integrációs esélyeit.

4.2. A siketek kétnyelvűségéről

A siket közösségek, noha tagjaik semmiképpen nem tekinthetők egységes csoportnak, kétnyelvű közösségek, amelyekben a leggyakrabban két alapvető típus, a *j e l n y e l v – j e l n y e l v*, illetve a *j e l n y e l v – h a n g z ó n y e l v* kétnyelvűség jelenik meg (BARTHA 1999: 173–174). Az előbbi esetben a jelnyelv, valamint a hangzó nyelv jelelt változata, például a magyarországi jelnyelv és az önálló nyelvnek nem, hanem ún. kontaktkódnak tekinthető jelelt magyar; az utóbbiban pedig a jelnyelv és a hangzó nyelv beszélt vagy írott formája, például a magyarországi jelnyelv és a (beszélt/írott) magyar nyelv közötti érintkezésről beszélhetünk. Ez utóbbi nyelvhasználati mód nemcsak bilingvis, de a kettős (akusztikus és vizuális) közvetítő csatorna párhuzamos jelenléte következtében bimodálisnak is tekintendő. Noha a siketek kétnyelvű nyelvhasználatára sok tekintetben tükrözi a bilingvizmus általános jegyeit (lásd például LUCAS 1994; LUCAS és VALLI 1989, 1992), számos vonatkozásban szükségképpen el is tér a hallók kétnyelvűségétől.¹¹

A siketek hazai iskoláiban oktatók és a siket gyermekek szülei számára is napi tapasztalat, hogy a prelingvális siket tanulók orális vagy írott nyelvi produkcióiban a hangzó magyar nyelven gyakoriak a nyelvi hibák. Az azonban talán kevésbé nyilvánvaló, amire külföldi nyelvészek és pszichológusok kísérleti vizsgálatai rámutatnak, nevezetesen, hogy e hibázások szabályos természetűek, hasonlóak azokhoz a grammatikai hibákhoz, amelyeket idegen nyelvet tanuló hallók ejtenek (CHARROW és FLETCHER 1973; HORVÁTH megjelenőben). Ezek az eredmények további empirikus bizonyítékokat szolgáltatnak arra, hogy a prelingvális siket gyermekek a hangzó nyelvet a második nyelv elsajátítására jellemző mechanizmusok szerint tanulják akkor is, ha a jelnyelvet tiltó oralista programok ezt nem is veszik tekintetbe.

¹¹ A siketek kétnyelvűségének jellemző, a hallókéval részben megegyező, részben pedig attól eltérő vonásai a következők (GROSJEAN 1985, 1992, 1996):

- 1) a számukra legtermészetesebb kommunikációs formát, a jelnyelvet sokszor csak az iskolában sajátítják el;
- 2) hallásuk károsodott volta miatt jelnyelvüket természetesen hosszú időn át megőrzik;
- 3) egy-egy országon belül nem koncentrálnak egy bizonyos területre;
- 4) különbségek nyilvánulnak meg bizonyos nyelvi tudással kapcsolatos kompetenciájukban (elképzeltető például, hogy rosszul artikulálnak, bizonyos grammatikai formák között előszóban nem tesznek különbséget, illetve előfordulhat, hogy a többségi nyelvet csak írott formában képesek használni);
- 5) a nyelvtudás és a nyelvhasználat változatos mintái jellemzik őket;
- 6) nem ismerik el őket kétnyelvűeknek.

4.3. A jelnyelvi–hangzó nyelvi kétnyelvű oktatás elvei és formái

A kutatók többsége egyetért abban, hogy a kétnyelvű oktatás „ideális” célja a magas fokú kiegyenlített (balansz) kétnyelvűség kialakítása az oktatási–nevelési folyamat során, nevezetesen, hogy a diákok tanulmányaik végén mindkét nyelven azonos vagy megközelítőleg azonos kompetenciákkal, tudással, illetve ismeretszerzési képességekkel rendelkezzenek. Minthogy a kétnyelvű iskolai programok mögött ugyanakkor a többség és kisebbség gyakran eltérő érdekei és társadalmi céljai húzódnak meg, nem minden bilingvis program felel meg a fenti, a gyermekek optimális fejlődése szempontjából a leginkább kívánatosnak tekinthető elvárásoknak. (A világon létező kétnyelvűségi programtípusok részletesebb bemutatására magyarul lásd SKU[N]TNABB-KANGAS 1997; LANSTYÁK 1994; KONTRA 1997; BARTHA 1999, 2001.)

A siketek kétnyelvűsége a hallókéval való sok hasonló vonása mellett is a kétnyelvű oktatás számára több sajátos szempont bevonását igényli. Példaértékűnek számítanak a sikeres skandináv programok, de Svédország, Dánia és Finnország mellett a Hollandiában, Nagy-Britanniában, Portugáliában, Venezuelában, Uruguayban, az USA számos államában, illetve az Ausztráliában és a Dél-Afrikában működő siket kétnyelvű programokban is az adott országban használatos jelnyelv az elsődleges tanítási nyelv. Ezekben az országokban ugyancsak államilag támogatják a jelnyelvek tanítását az óvodás korú gyermekek és halló családtagjaik számára (AHLGREN 1994).

A siket gyermekek kétnyelvű oktatásának legalább négy alapmodellje ismeretes (részletesen lásd KYLE 1994): a) a jelnyelv mint segédnyelv, b) az egy személy – egy nyelv, c) az integrált és d) a tanulásközpontú modell.

Oralista szakemberek hazánkban gyakran érvelnek azzal, hogy e programok külföldön is csak egy-két éve, kísérleti jelleggel működnek, így nincs módunk megítélni ezek hatékonyságát. A valóságban ezek a programok összességében immár 15–20 éve vannak jelen, s ez az idő elegendőnek bizonyul arra, hogy jó hatásfokuk – más programtípusokhoz viszonyítva – minőségi és mennyiségi tekintetben is mérhetővé váljon, egyben kiszűrhetővé váljanak azok a hibák és hiányosságok, amelyek egy ilyen oktatási módszer és iskolatípus újként való beindításakor mindenképpen elkerülendők.¹²

4.4. A hatékony kétnyelvű oktatás alapelvei

A kétnyelvű oktatás leginkább hatékony formája a siketséget forrásként, kiinduló állapotként, nem elsődlegesen problémaként kezeli: az oktatásnak arra kell összpontosítania, mivel rendelkezik a siket gyermek, és mire képes akkor, ha az oktatási gyakorlat a tudományos kutatás eredményeiből folyamatosan leszűri és alkalmazhatóvá teszi a tapasztalatokat. A rendelkezésre álló programleírások, elemzések (AHLGREN és HYLSTENSTAM 1994; SKUTNABB-KANGAS 1994; 2000; SPEIGHTS 1996; ZAPIEN 1998; BAKER 2001) összegzéseként e tudományos tapasztalatok mint elvek is megfogalmazhatók a következőképpen:

¹² A felmerülő nehézségek elemzésére lásd Gregory 1998.

- A gyermek természetes módon képes kifejleszteni a nyelvi készségeket jelnyelven, ami függetlenül a szülők audiológiai státusától, a gyermek első nyelvének tekintendő.
- A beszélt/írott (hangzó) nyelv különálló nyelvként, a gyermek második nyelveként kezelendő.
- Az oktatási folyamatban használt írott nyelvi szövegek jelentik e második nyelv elsajátításának legfontosabb bázisát.
- A tanár(ok) a szövegek jelnyelvi fordításával és magyarázatával hatékonyan vezethetik rá a gyermekeket a többségi (írott formában közvetített) nyelv és a jelnyelv közötti szerkezeti hasonlóságokra és különbségekre.
- A gyermek fokozatosan fejlődő írott nyelvről való tudása szolgál az olvasástanulás alapjául.
- Ugyanezen kompetencia kifejlődése szükséges az íráskészségek elsajátításához.
- Mivel nem az auditív–verbális a kizárólagos input, amely a nyelv elsajátítását lehetővé teszi, a beszédtanítás nem helyettesítheti az első nyelv (jelnyelv) elsajátítását; egyben annak a gyermekek egyéni képességeihez, készségeihez és érdeklődéséhez kell igazodnia.
- A jelnyelv és a hangzó nyelv beszélt/írott médiumainak tantárgyként is és az osztálytermi interakciók során is jelen kell lenniük, ám mindvégig el kell válniuk egymástól.
- Az oktatás kezdeti szakaszában az anyanyelvet kell oktatási nyelvként használni.
- A második nyelven való oktatást a kognitív szempontból kevésbé megerőltető, kontextushoz kötöttebb tárgyakkal kell kezdeni fokozatosan haladva a nagyobb kognitív erőfeszítéseket igénylő dekontextualizáltabb tárgyak felé.
- Idegen nyelvet siket gyermekeknek az anyanyelv segítségével és/vagy jelnyelven is magas szintű tudással rendelkező tanárok bevonásával kell oktatni.
- Noha a legkompetensebb jelnyelvi szerepmoდეlek a tanulási–tanítási folyamatban végig részt vevő siket tanárok és asszisztensek, alapkövetelmény, hogy a kétnyelvű programokban csak olyan halló szaktanárok taníthassanak, akik rendelkeznek magas szintű jelnyelvi ismeretekkel is.
- A program sikeres működésének fontos feltétele, hogy az oktatáspolitikai olyan additív társadalmi környezetet teremtsen, amely a másságot, a kulturális és nyelvi sokféleséget, az oktatási–nevelési folyamatban megjelenő nyelveket (a jelnyelvet is beleértve) egyaránt értékeli.

A fenti elvek szerint működő jelnyelvi–hangzó nyelvi (gyakori nevén kétnyelvű–kétkultúrájú/bilingual–bicultural) programokban tanuló siket gyermekek az alábbi eredményeket mutatják:

- Halló kortársaikkal azonos olvasástudás.
- Íráskészségük eléri az azonos korú hallókét.
- Írásban továbbra is ejtenek grammatikai hibákat, ám jóval kisebb mennyiségben, mint a nem kétnyelvű programokban tanulók.
- Írásban folyékonyan és árnyaltan képesek kifejezni magukat.
- Nagyobb önértékeléssel rendelkeznek, személyiségük egészségesen fejlődik.
- Képesek harmadik, sőt további nyelveket is elsajátítani.

- A sztenderd nemzeti tantervek tananyag-követelményei szerint, nem pedig csökkentett curriculáris tartalmak szerint tanulva a halló kortársakkal azonos szintet érnék el.

4.5. Integrált vagy szegregált siketoktatás?

A fogyatékossgal élők jogaira vonatkozó normákkal összhangban számos modern állam nemzeti fogyatékosügyi politikájának megfelelően egyre növekszik azoknak a tanulóknak a száma, akik integrált oktatásban vesznek részt. Általánosságban igaz, s mind a nemzetközi, mind pedig a hazai kutatások is azt erősítik, hogy az inkluzív–integrált oktatás segíti a fogyatékossgal élők társadalmi beilleszkedési esélyeit, növelik iskolai teljesítményét, önértékelését, kiterjesztik társadalmi kapcsolathálóikat stb. Egyben jótékony hatással van a többségi tanulók személyiségfejlődésére, érzékenységre, a másság iránti tolerancia-készségükre stb. (LÁNYINÉ ENGELMAYER 1987). Ha azonban az inkluzív oktatás filozófiáját úgy értelmezzük, mint amelynek középpontjában az egyéni személyes képességek, lehetőségek és oktatási szükségletek felismerése és elfogadása áll, akkor a minőségi, illetőleg az élethosszig tartó oktatáshoz való azonos hozzáférést nem mindig a többségi oktatási környezet szolgálja a legmegfelelőbben. Amíg a nagyothallók számára a kezdetektől fogva vitathatatlan az integrált oktatás pozitív hatása (vö. PERLUSZ 2000, 2001), addig a siketek esetében a fenti célok csak korlátozottan valósíthatók meg.

Mivel a siket gyermekek optimális nyelvi fejlődéséhez (is) – a fentebb vázoltak értelmében – elengedhetetlen az interaktív kommunikáció az iskolai órák során, a kétnyelvű programok nagyobb hatékonysággal valósíthatók meg elkülönült oktatási környezetben. A Salamancai Nyilatkozat 21. paragrafusa tehát nem véletlenül emeli ki, hogy a siket gyermekeknek a – kommunikációs különbségekből adódó – szükségleteit meg kell különböztetnünk a másfajta fogyatékossgal élő gyermekek oktatási igényeitől; a siket és a siket–vak tanulók hatékony oktatása számára speciális iskolákat vagy osztályokat, illetőleg a többségi iskolákban elkülönült egységeket, tagozatokat kell biztosítani.

A nyugat-európai országokban évek óta vita folyik a siketek integrált versus szegregált oktatásával kapcsolatban. A többségi oktatásban részt vett siketknél az állandó frusztráció, a rosszabb iskolai eredmények, az észlelhetően nem növekvő társadalmi integrációs esélyek mellett szembeütnő az a negatív hatás, amelyet ez az oktatási forma személyiségükre gyakorolt. Természetesen akadnak, bár igen ritka kivételnek számítanak azok az esetek, amikor a siket tanulók integrációját az egész iskola támogatja. Ilyen modelleket találunk például Nagy-Britanniában, ahol a többségi iskola teljes oktatói és tanuló közössége vállalta a brit jelnyelvi–angol kétnyelvű programot. Az efféle programok megvalósíthatósága inkább csak szép illúzió, s maguk a siket közösségek sem várnak el ilyen hozzáállást a többségi szülőktől.

Ezek után mi lehet a megfelelő megoldás? A hatékonyan működő jelnyelvi–hangzó nyelvi kétnyelvű programokban a siket gyermekek alapfokú oktatása világszerte részlegesen vagy teljesen elkülönülten zajlik, ami országonként eltérő módon az első 6, 8, illetve 12 évet jelenti. Ez az idő elegendő ahhoz, hogy a gyerekek sikeresen folytathassák közép- és felsőfokú tanulmányaikat, integráltan, a többségi tanulókkal együtt. A siket tanulóknak természetesen továbbra is speciális szolgáltatásokban kell részesülniük: támogatási rendszer, a tanulást könnyítő technikai eszközök kedvezményes igénybevétele,

jeltolmács-szolgálat, hivatásos jegyzetelők stb. Mindazonáltal ez az a mód és oktatási forma, amely a siketek felnővekvő generációi számára új távlatokat nyitva valóban egyenlő esélyeket jelenthet az élet minden területén.

5. A siket gyermekek oktatása Magyarországon

Becslések szerint a 16 év alatti gyermekek 3%-a (66 000 fő) halláskárosult (vö. CSÁNYI 1993: 10). A súlyos fokú nagyothallókról és siketekről, iskolai előmenetelükről, tényleges kognitív, nyelvi és szocio-emocionális fejlődésükről azonban pontos számadatokkal nem rendelkezünk. Az elmúlt időszakban a nagyothallók és siketek számára – az illetékes minisztériumok, szakemberek s civil szervezetek együttműködésével – egyre több program és kezdeményezés született (teljes körű audiometriai szűrővizsgálat, korai fejlesztőprogramok, audiológiai szolgáltatások, tanácsadás, újabb orvosi technológiák elterjesztése, a gyógypedagógus-képzés inkluzív alapokra helyezése stb.). E cselekvési programoknak azonban a siket emberek sokkal inkább – egy orvosi alapú normalizációs folyamat részeként – passzív résztvevői, mintsem aktív alakítói. Noha a létező törvényi keretek ellenére érzékelhető elmozdulás semmilyen területen nem történt, nyilvánvalóan mégis az oktatás az a szintér, ahol a legsürgetőbb változtatásokra van szükség, hiszen amellet, hogy minden gyermeknek alapvető joga az anyanyelvén való minőségi oktatáshoz való hozzáférés, hosszú távon az oktatás lehet a záloga, eszköze és célja a siketek teljes körű társadalmi integrációjának.

A siketoktatás hazánkban a mai napig erősen oralista elveken nyugszik. A siketség a hallás hiányából eredő probléma, amelyet a hangzó magyar nyelvre alapozott fejlesztő technikákkal kell korrigálni. A kétnyelvűség filozófiája hivatalosan nem jelenik meg a nevelési–oktatási folyamatban. A siketek hét speciális iskolájában halló tanárok tanítanak, akik a jelnyelvnek a magyar nyelv elsajátítására gyakorolt káros hatására hivatkozva – hivatalosan – tiltják a jelnyelv használatát az iskolai tanulás folyamatának első, érzékeny szakaszában, akkor, amikor azt leginkább szükséges volna támogatni.¹³ Noha a siket gyermekek nap mint nap érzékelik nyelvi–kulturális háttérük elutasítását, ezáltal otthonról vagy a közösségből hozott nyelvüket maguk is leértékelik, az egymás közötti kommunikációban legtermészetesebb kódjukat, a jelnyelvet használják. A gyermekek arról is beszámolnak, hogy amikor a tanár nyelvtani vagy más tárgyakhoz kötött magyarázatait informálisan mégis jellel kíséri (jelelt magyart vagy jelnyelvet használva), ez könnyebbé

¹³ Az 1993. évi LXXIX. Törvény a közoktatásról a 8B paragrafus 3. bekezdésében az alábbi módon fogalmaz: „A Fogyatékos gyermekek óvodai nevelésének irányelvében, illetve a Fogyatékos tanulók iskolai oktatásának tantervi irányelvében meghatározottak szerint a siket gyermek óvodai nevelése, iskolai nevelése és oktatása jelnyelven is folyhat.” Az iskolai irányelvek azonban a jelnyelv használatát csak mint segédnyelvet (vö. Fogyatékos tanulók iskolai oktatásának tantervi irányelvei IV/3), végső megoldásként, illetőleg mint a halmozottan sérült siket tanulók fejlesztésének eszközét teszik lehetővé. Az oralista szemlélet nyilvánvaló abból a tényből, hogy a „nyelvi és jelnyelvi közlések kölcsönös tolmácsolásának oktatását az általános iskolai képzés második szakaszában [7–10. évfolyam], a nyelvi kommunikáció alapjainak elsajátítását követően, a tanulók és szüleik elhatározásának figyelembevételével, valamint a szükséges személyi, szakmai feltételek biztosításával kell megszervezni.”

teszi számukra a tanulást és az írást. A kétnyelvűség természetes módon van jelen, az iskola azonban e tényt teljes mértékben figyelmen kívül hagyja.

Noha számtalan vizsgálat született és születik az elmúlt időben, nincsenek, legalábbis a szélesebb szakma és a szülők előtt nem publikusak azok az átfogó, az ép hallású, a nagyothalló és a siket (elkülönítve a siket és halló szülői háttérrel) gyermekek kompetenciáját, nyelvi és kognitív fejlődését, iskolai teljesítményét összemérő kutatások, amelyek egyértelműen bizonyíthatnák, hogy nemcsak a nagyothalló, de a siket gyermekek számára is az oralista, illetőleg auditív–verbális módszerekkel érhetők el a legjobb eredmények.

A siket gyermekek rendkívül gyenge továbbtanulási mutatói mindenképpen azt jelzik, hogy a siketiskolákban elsajátítandó tananyag mind a tartalom, mind pedig az értékelés tekintetében jóval alatta marad az általános iskolai oktatás számára megszabott követelményeknek, miközben a hangzó magyar nyelv elsajátíttatására, hatalmas tanári és tanulói erőfeszítéssel, lényegesen több időt fordítanak. Az, hogy az iskolai évek alatt lehetetlenné válik az első nyelv teljes körű elsajátítása, s mindettől nem függetlenül a gyermekek csak részlegesen és csökkentett tananyaghoz férnek hozzá, mentális képességeik, személyiségük fejlesztése háttérbe szorul, behozhatatlan hátrányokat jelent számukra (vö. MUZSNAI 1999: 282–283). Ez a nyelvi eredetű hátrányos helyzet a későbbi életszakaszokban visszafordíthatatlan folyamatokat jelent.

6. Következtetések

A siketek iskoláiba járó tanulók hallásvesztésük mértékét, mentális állapotukat, kognitív kapacitásukat, ezzel együtt az auditív–verbális fejlesztés eredményeit vagy az elérhető beszéd–nyelvi készségeket illetően is rendkívül heterogén csoportot alkotnak. Legalább 25–30%-uk számára azonban az orális kommunikációs módszerek semmiféle eredményt nem hozhatnak (vö. CSÁNYI 1994: 118). E gyermekeknek az egyedül hatékony oktatási formát a magyarországi jelnyelvre épülő jelnyelvi–magyar nyelvi kétnyelvű program jelentené. A súlyos fokú nagyothallóknál tapasztalt, pozitív, fejlődési és iskolai teljesítményekre vonatkozó külföldi eredményekből ítélve ez az arány a valóságban Magyarországon is jóval magasabb lenne.

Egy siketközpontú, érdekeiket figyelembe vevő, a siketeket is bevonó kétnyelvű siketoktatási politika megvalósulása lenne a legfontosabb lépés az olyan alapvető emberi jogok érvényesülése felé, mint a gyermekek joga a minőségi oktatáshoz, az anyanyelven folyó oktatáshoz, az egyenlőséghez vagy egy nyelvi, kulturális csoporthoz való tartozáshoz stb. A magyarországi siket közösség jogos kívánalmai között szerepel a magyarországi jelnyelv elismerése és használatának támogatása, legfőképpen az oktatásban. Mindemellett legalább annyira fontos a halló társadalom attitűdjeinek gyökeres átformálása is.

Dokumentumok

1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról

23/1997. (VI. 4.) MKM rendelet a Fogyatékos gyermekek óvodai nevelésének irányelve és a Fogyatékos tanulók iskolai oktatásának tantervi irányelve kiadásáról

1998. évi XXVI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról

100/1999. (XII. 10.) OGY határozat az Országos Fogyatékosügyi Programról
Salamancai Nyilatkozat

Irodalom

- Abonyi Nóra 2001. Körkép a budapesti hallássérültek társadalmi helyzetéről. *Educatio* 10: 375–383.
- Ahlgren, I.–Hyltenstam, K. (eds) 1994. *Bilingualism in Deaf Education*. (International Studies on Sign Language and Communication of the Deaf 27.) Signum. Hamburg.
- Andersson, Y. 1994. Deaf people as a linguistic Minority. In: Ahlgren, I. és Hyltenstam, K. (eds), 1994: 9–13.
- Bahan, B. 1989. Total Communication, a Total Farce. In: Wilcox, Sherman (ed.): *American Deaf Culture*. Linstok Press. Silver Spring. 117–120.
- Baker, C. 2001. *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. 3rd edition. Multilingual Matters. Clevedon.
- Bartha Csilla 1999. A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bartha Csilla és Hattyár Helga 2002. Szegregáció, diszkrimináció vagy társadalmi integráció? – A magyarországi siketek nyelvi jogai. In: Kontra Miklós és Hattyár Helga (szerk.): *Magyarok és nyelvtörvények*. Teleki László Alapítvány. Budapest. 73–123.
- Bos, H. 1994. Prelingual deafness, sign language, and language acquisition. In: van den Bogaerde, B., Knoors, H. és Verrips, M. (eds): *Language acquisition with non-native input*. Universiteit van Amsterdam. Amsterdam. 11–29.
- Bos, H.–Schermer, T. (eds) 1995. *Sign Language Research*. Signum. Hamburg.
- Braden, J. 1994. *Deafness, Deprivation and I.Q.* Plenum Press. London.
- Branson, J.–Miller, D. 1998. Nationalism and the linguistic rights of deaf communities. *Journal of Sociolinguistics* 2: 3–34.
- Charrow, V. R.–Wilbur, R. B. 1989. The Deaf Child as a Linguistic Minority. In: Wilcox, S. (ed.): *American Deaf Culture*. Linstok Press. Silver Spring. 103–117.
- Corker, M. 2002. Deafness/Disability – Problematising Notions of Identity, Culture and Structure. In: Ridell, S. and Watson, N. (eds): *Disability, Culture and Identity*. Pearson. London. (forthcoming)
- Csányi Yvonne (szerk.) 1993. *Bevezetés a hallássérültek pedagógiájába*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Csányi Yvonne 1994. Gondolatok a jelnyelv alkalmazási lehetőségeiről a súlyos fokban hallássérült gyermekek és fiatalok nevelése során. In: Csányi Yvonne (szerk.): *A beszéd-nyelv fejlesztésének módszerei hallássérülteknél*. Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskola Szurdopedagógiai Tanszék. Budapest. 109–119.
- Deuchar, M. 1984. *British Sign Language*. Routledge and Kegan Paul. London.
- EUD Update. Vol. 4. No. 10. 2001. március.
- Evans, L. 1997. Total Communication. In: Gregory, S.–Hartley, G. M. (eds): *Constructing Deafness*. Pinter. London és New York. 131–136.
- Goldberg, D.–Flexer, C. 1993. Outcome survey of auditory-verbal graduates – Study of clinical efficacy. *Journal of the American Academy of Audiology* 4: 189–200.
- Göncz Lajos 1995. A tannyelv hatása a tanulók személyiségfejlődésére többnyelvű környezetben. In: Kassai Ilona (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. A 6. élőnyelvi konferencia előadásai. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya. Budapest. 65–81.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris–Forum–MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest–Újvidék.
- Gregory, S. 1998. The bilingual education of deaf children: theory and practice. In: Zaitseva, G., Komorova, A. and Purslove, M. (eds): *Deaf children and bilingual educations*. Proceedings of

- the International Conference on Bilingual Education of Deaf Children. Moscow, April 1996. Zagrey. Moscow. 64–74.
- Groce, Nora Ellen é.n. [2004]. A siketek szigete. Az örökletes siketség Martha's Vineyard szigetén. (Fordította: Szabó Mária Helga). Fogyatékosok Esélye Közalapítvány. Budapest.
- Grosjean, F. 1992. The Bilingual and a Bicultural Person in the Hearing and in the Deaf World. *Sign Language Studies* 77: 307–320.
- Grosjean, F. 1996. Living with Two Languages and Two Cultures. In: Parasnis, I. (ed.): *Cultural and Language Diversity and the Deaf Experience*. Cambridge University Press. Cambridge. 20–37.
- Grosjean, F. 2000. The right of the deaf child to grow up bilingual. (A siket gyermek joga a kétnyelvűvé váláshoz.) LTLF. February 2000.
- Hansen, B. 1991. Tendenzen auf dem Weg zu einer bilingualen Erziehung und Bildung gehörloser Kinder in Dänemark. In: Prillwitz, S. és Vollhaber, T. (eds): *Gebärdensprache in Forschung und Praxis*. Signum. Hamburg. 63–78.
- Hattyár Helga 1998. A jelnyelv szociolingvisztikai megközelítései: Vizsgálatok magyarországi siket és nagyothalló közösségekben. Szakdolgozat. ELTE BTK. Budapest.
- Hattyár Helga 2000. A siketoktatás elméleti és gyakorlati kérdései. *Educatio* 9: 776–790.
- Hickok, G., Bellugi, U. and Klima, E. S. 2001. Sign language in the brain. *Scientific American* 284: 42–49.
- Hoffmann Rózsa (szerk.) 2000. Hátrány, kudarc, leszakadás a közoktatásban. Oktatási Minisztérium és Országos Közoktatási Tanács. Budapest.
- Horváth Brigitta (megjelenés alatt). Magyar felnőttkorú siket személyek írott magyar nyelvi kompetenciája. 15 lap.
- Johnson, R. S., Liddell, S. and Ertling, C. 1989. *Unlocking the Curriculum: Principles for Achieving Access in Deaf Education*. Gallaudet University. Washington, D.C.
- Jokinen, M. 2000. The Linguistic Human Rights of Sign Language Users. In: Phillipson, Robert (ed.): *Rights to Language: Equity, Power and Education*. Lawrence Erlbaum Associates. London and Mahwah, New Jersey. 203–213.
- Knight, P. és Swanwick, R. 1999. *The Care and Education of a Deaf Child*. Multilingual Matters. Clevedon.
- Kontra Miklós 1997. Kell-e félnünk a kétnyelvű oktatástól? *Korunk* 1997/1: 75–79.
- Dr. Kósa Ádám, dr. Lovászi László és dr. Tapolczai Gergely é.n. [2004]. A hallássérült személyekre vonatkozó jog áttekintése. Fogyatékosok Esélye Közalapítvány. Budapest.
- Krausneker, Verena 2000. *Sign Languages of Europe – Future Chances*. Paper presented at the EUD Celebratory Conference, Gent, Belgium, April 2000. (<http://www.ea.nl/EUDmail/v.krausneker.htm>)
- Kyle, J. 1994. *Growing Up in Sign and Word*. Centre for Deaf Studies, University of Bristol. Bristol.
- Kyle, J. és Allsop, L. 1997. *Sign in Europe: A Study of Deaf People and Sign Language in the European Union*. Centre for Deaf Studies, University of Bristol. Bristol.
- Lancz Edina és Steven Barbeco 1999. *A magyar jelnyelv szótára. Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége, SHL Hungary*. Budapest.
- Lane, H. 1992. *The Mask of Benevolence: Disabling the Deaf Community*. Alfred A. Knopf. New York.
- Lane, H. 1997a. *Constructions on Deafness*. In: Davis, L. J. (ed.): *The Disability Studies Reader*. Routledge. New York and London. 153–171.
- Lane, H. 1997b. *Why the Deaf Are Angry*. In: Gregory, S. and Hartley, G. (eds): *Constructing Deafness*. Pinter. London, New York. 117–120.
- Lányiné Engelmayer Ágnes 1987. Az eltérő képességű gyermekek integrált nevelésének pszichológiai feltételei. *Köznevelés* 43/13: 6–7.

- Lanstyák István 1994. Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi kétnyelvűség körülményei között. *Regio*. 5/4: 90–116.
- Liddell, S. 1980. *American Sign Language Syntax*. Mouton. The Hague.
- Lucas, C. 1989. (szerk.) *The Sociolinguistics of the Deaf Community*. CA: Academic Press. San Diego.
- Lucas, C. 1994. Sociolinguistics of Sign. In: Asher, R. E. és Simpson, J. M. (eds), *The encyclopedia of language and linguistics*. Pergamon Press. New York. 4015–4018.
- Lucas, C. and Valli, C. (eds) 1992. *Language Contact in the American Deaf Community*. Academic Press. San Diego, CA.
- Lucas, C. and Valli, C. 1989. Language contact in the American Deaf Community. In: Lucas, C. (ed.): *The Sociolinguistics of the Deaf Community*. CA: Academic Press. San Diego. 11–40.
- Markides, A. 1997. The Teaching of Speech: Historical Developments. In: Gregory, S. and Hartley, G. (eds): *Constructing Deafness*. Pinter, The Open University. London, New York. 114–116.
- McEntee, L., Kyle, J.G. and Ackerman, J. 1995. Deaf children developing sign. Final report to Leverhulme. Trust: Bristol, Centre for Deaf Studies.
- Monaghan, L. 2003. A World's Eye View: Deaf Cultures in Global Perspective. In: Monaghan, L., Schmalting, C., Nakamura, K. és Turner, G. H. (eds): *Many Ways to be Deaf*. Gallaudet University Press. Washington, C. C.
- Mongyi Péter és Szabó Mária Helga é. n. [2004]. *A jelnyelv nyelvészeti megközelítései*. Fogyatékosok Esélye Közalapítvány. Budapest.
- Morgan, G. and Woll, B. (eds) 2002. *Directions in sign language acquisition research*. John Benjamins. Amsterdam.
- Muzsnai István 1997. Kinek az érdekét hivatott szolgálni a szurdopedagógia? (Avagy mellőzhető-e az elsősorban a siket gyermek érdekét szem előtt tartó oktatásból a siket gyermekek jelnyelve?) In: *Gyógypedagógiai Szemle* 25: 139–142.
- Muzsnai István 1999. The Recognition of Sign Language: A Threat or a Way to Solution? In: Kontra, M., Phillipson, R. Skutnabb-Kangas, T. és Várady, T. (eds): *Language: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*. Central European University Press. Budapest. 279–296.
- Nash, J. 1987. Policy and practice in the American Sign Language community. *International Journal of the Sociology of Language* 68: 7–22.
- Nover, S. M. 1996. Politics and Language: American Sign Language and English in Deaf Education. In: Lucas, C. (ed.): *Sociolinguistics in Deaf Communities*. Gallaudet University Press. Washington, D.C. 109–163.
- Padden, C. A. 1996. From the Cultural to the Bicultural: The Modern Deaf Community. In: Paransnis, I. (ed.): *Cultural and Language Diversity and the Deaf Experience*. Cambridge University Press. Cambridge. 79–98.
- Paransnis, I. szerk. 1996. *Cultural and Language Diversity and the Deaf Experience*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Perlusz Andrea 2000. *A hallássérült gyermekek integrációja*. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar. Budapest.
- Perlusz Andrea 2001. Az integrált hallássérült gyermekek sikeres iskolai teljesítményét befolyásoló tényezők. *Educatio* 2001/2: 389–394.
- Prillwitz, S. és Vollhaber, T. (eds) 1991. *Gebärdensprache in Forschung und Praxis*. Signum. Hamburg.
- Reagan, T. 1995. A Sociocultural Understanding of Deafness: American Sign Language and the Culture of Deaf. *International Journal of Intercultural Relations* 19/2: 239–251.
- Reagan, T. 2002. Toward an „Archeology of Deafness”: Etic and Emic Constructions of Identity in Conflict. *Journal of Language, Identity, and Education* 1/1: 41–66.

- Robertson, L. and Flexer, C. 1993. Reading development: A survey of children with hearing loss who developed speech and language through the auditory-verbal method. *The Volta Review* 95: 253–261.
- Skutnabb-Kangas, T. 1994. Linguistic Human Rights. A Prerequisite for Bilingualism. In: Ahlgren, I. and Hyltenstam, K. (eds): 1994: 139–159.
- Sku[n]tnabb-Kangas, [Skutnabb-Kangas], Tove 1997. *Nyelv, oktatás, kisebbségek*. Teleki László Alapítvány Könyvtára. (Kisebbségi adattár VIII.) Budapest .
- Speights, A. 1996. Bilingual-Bicultural for Deaf Students: Why and Why Not. <http://deafness.about.com/gi/dynamic/offsite.htm>
- Stokoe, W. 1960. Sign Language Structure: An Outline of Visual Communication Systems of the American Deaf. *Studies in Linguistics: Occasional Paper No. 8*. University of Buffalo. Buffalo, NY.
- Svartholm, K. 1993. Bilingual Education for the Deaf in Sweden. *Sign Language Studies* 81: 291–332.
- Svartholm, K. 1994. Second Language Learning in the Deaf. In: Ahlgren, I. and Hyltenstam, K. (eds) 1994: 61–70.
- Szabó Mária Helga 1998. A siketség alkalmazott nyelvészeti vonatkozásai. *Modern Nyelvoktatás* 4: 28–33.
- Szabó Mária Helga 1999. Lokálitás, perspektíva, akcióminőség a jelnyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 96: 232–246.
- Vasák Iván é. n. [2004]. *A világ siket szemmel*. Fogyatékosok Esélye Közalapítvány. Budapest.
- Woll, B. and Kyle, J. 1994. Sign Languages. In: Asher, R. E. és Simpson, J. M. (eds): *The encyclopedia of language and linguistics*. Pergamon Press. New York. 3890–3912.
- Zapfen, C. 1998. Options in Deaf Education. History, Methodologies, and Strategies for Surviving the System. Excerpted by *Exceptional Parent Magazine*, 1998. pp. 26. <http://www.listen-up.org/edu/options1.htm>
- Zsoldos Márta szerk. é. n. [2004]. *Pszichológia és hallássérülés I. A pszichikus fejlődés lehetőségei és sajátosságai hallássérült embereknél*. Fogyatékosok Esélye Közalapítvány. Budapest.

BOLDOG GYÖNGYI

AN ANALYSIS OF REFERENCE FORMULATION IN DISCOURSE

1. Introduction

What follows here is an analysis of an extract from one of a series of audiotaped sociolinguistic interviews made in the US in 1996. In it, the interviewer (I) continues checking through her list of questions to hear MR's opinion of the two main characters of a novel, which is the topic of I and MR's talk. As, hopefully, will be seen from the discussion, the ways speakers refer to the characters throughout the excerpt are influenced by their thematic considerations and interactional goals as well as the semantic pattern of referential options. Although the analyst, in the role of interviewer, had the advantage of having been a coparticipant throughout the whole interaction, it is understood that discourse interpretation as an active process is constrained spatially and temporally. When the context changes, interpretation may change accordingly. However, if the Reader gains some insight from this slender contribution to conversation analysis, the paper will have reached its purpose.

2. Data

(A simplified version of the transcript below can be found in the Appendix section. It contains only the following special symbols:

- (.) for measuring time between utterances
[] for overlap between speakers
- for abrupt cut-off of words
= for lengthening of sounds
(@ for laughter.)

1 I: Was he /masculine,/

2 MR: (...) \Yes.\

3 * (1s) \Definitely.\

((Several lines of transcript ellipted))

4 I: (1,5s) /Mhm,/

5 * (1s) <P /Mhm,/ P>

6 * (3s) <P<LO Was he the /strong and silent type,/ LO>P>

7 MR: We[@H(x) \@H(x)yehA(x).]

8 I

[@@@@@@@@@]@[[@@@@@]]@[[@]]@@

9 MR: [[\@Ri=gH(x).\]]

10 * [[[@]]]
 11 * gɔ%- [[[[I guess \'that's it,\]]]]
 12 I: [[[[@@@@@@@@]]]@[@@@@]
 13 MR: [You know] ai- a-a- bit of \tha=t,\
 14 I: <SML /Aha,/ SML> (1s) @
 15 MR: H(x)[@@]
 16 I: [@@]@ (..) H(x)@
 17 * A/ha,/
 18 * An- an- was Francesca /feminine,/
 19 MR: (2s) (H)\Ye=s,/
 20 * Bu- but also <HI \guarded,\ HI>
 21 * \Too.\
 22 * <A \B- guarded too.\ A>
 23 * I would%- certainly you \could not,\
 24 * categorize her (.) (H) a=s a= a giggly \school girl.\
 25 * [(H)]
 26 I: [No.\
 27 MR: /Though,/
 27 * there was a little (..) /bit,/
 28 * _of that,_
 29 * that entered \into it,_
 30 * in that she was 'preening herself before the /mi=rror,_
 31 * and checking her /dre=ss,_
 32 * and- (H) making sort of a <X 'quiet X> /entrance down,_
 33 * to the /kitchen,_
 34 * (H) when she had her special /dress on,_
 35 * (H) So there's 'certainly tha=t --
 36 * (.) a<% = %> kind of % \school girl,\
 37 * \quality that comes through,_
 38 * As I think a\ny woman,_
 39 * that's \touched.\
 40 * /(ɔ:)/ as a relationship is be\ginning,_
 41 * <X and tha=% X>,_
 42 * a\gain,\
 43 * I think it's just human \nature.\
 44 I: /Mhm,/
 45 MR: (H) So that that% (.) 'cord was struck and she (.) \acted on
 that.\
 46 I: If you % <% i-i-if you %> (.) \had to characterize her,\
 47 * just with <MRC \one MRC> (..) thing.\
 48 * \what would you emphasize about her.\
 49 MR: (1s) Y' mean <A t[o pick a- A>]--
 50 I: [What \fea]ture.\
 51 MR: pick an \a=djective,\
 52 * to de[\scribe] her,\

- 53 I: [*<HI /Mhm,/ HI>*]
 54 * /Mhm,/
- 55 * (1s) Or a \noun.\
- 56 * (.) Bu- (.) *<P just P> one \one thing.*
- 57 * So what was the --
- 58 * (...) or \well.\
- 59 * (.) \This is unfair.\
- 60 * (.) Well let's= let's= = let's choose \three things.\
- 61 MR: (...) % To describe the 'essence of /Fra[nces]ca,/
- 62 I: [\Right.]
- 63 * \Right.\
- 64 MR: (1s) tsk (1s) *<Q<LO The essence of Fran\cesca.\ LO>Q>*
- 65 * (1s) *<L I /think Francesca=, _ L>*
- 66 * (1s) *<L /knows herself, _ L>*
- 67 * well e\nough.\
- 68 * (2s) She's- she's 'carefully *<L intro\spective.\ L>*
- 69 * (.) *<L She= (1s) \weighs.\ L>*
- 70 * *<L and \analyzes.\ L>*
- 71 * She's 'careful \that way.\
- 72 * She's *<MRC not MRC> im\petuous.*
- 73 I: /Mh[m,]
- 74 MR: [\No]=t impetuous at all.\
- 75 I: (...) /Mhm,/
- 76 * (1s) So d-do-does that \mean.\
- 77 * *<Q<LO _that she's able to analy=ze and introspect, _ LO>Q>*
- 78 * that she's in/telligent,/
- 79 MR: *<F \Yes.\ F>*
- 80 * (..) \Yes.\
- 81 I: /M[hm,]
- 82 MR: [She]'s a- \this is an intelligent woman.\
- 83 I: /Mhm,_
- 84 MR: *<Q<LO _An intelligent woman, _ LO>Q>*
- 85 * 'who= (..) a= --
- 86 * \knows her limitations,\

(The excerpt is transcribed according to Du Bois et al. 1992.)

3. Discussion

3.1. Sequences 1–17

Fox (1987) points out the lack of a single rule of reference that could account for all the patterns found in English discourse. Generally, the first mention of a referent is done by a nominal expression, i.e., a full noun phrase, which is followed by mentions done by personal pronouns as long as the pronouns can uniquely identify the intended referent. It is

also made clear in Fox (1987) that speakers also create structural hierarchies by the device of anaphora. Besides uniquely identifying the referent, the anaphoric personal pronoun seems also to be part of a strategy of sending the message that the referent is still the theme. Thus, anaphoric reference marks a particular theme as “open”. Accordingly, occurrence of a reference by a full noun phrase closes the current theme down, and, at the same time, opens a new theme – with the previous or a new referent as protagonist in it.

In light of the above, our sample can be seen as split into two thematic parts. A male referent is the topic of the first part (1–17). He is established thematically in previous discourse not transcribed and analyzed here. Subsequent references are naturally made to him by anaphoric *he*, which is the unmarked device to mark thematically open sequences.

Apart from thematic coherence, sequences (7–17) are also symptomatic of the overall tone of the interview, in general, and the speakers’ attitude toward each other, in particular. Joint laughter (7–16) usually creates alignment between speakers by confirming their common grounds. (But see, e.g., situations of trouble talk, where the trouble teller’s laughter is not expected to be returned.) MR initiates laughter as a response to I’s question, which, based on the recollections of the writer of this paper, meant to elicit precisely that by being produced on a provocatively soft and low voice (and accompanied by a certain facial expression). I’s interactional goal is also clear from the fact that she maintains the “laughing mode” by reinitiating laughter in (12), re-eliciting it with a “smiley” backchannel and “a postutterance laugh particle” (Jefferson 1979), then picking up on I’s laughter again.

3.2. Sequences 18–44

There occurs a seemingly abrupt thematic shift in (18) by the other main character’s appearance centerstage, which triggers occurrence of reference by a full noun phrase, as predicted from what is said above. But the transition between the two thematic segments is actually smooth – due to two facts. First, the question in (18) ties in to the previous theme by drawing a thematic parallel. (18) can be anticipated from (1–17), where the topic is the male protagonist set up as a masculine type. Thus it is a logical continuation to examine the female protagonist, Francesca, from the corresponding perspective of femininity. Second, the question is prefaced by discourse marker *and*. Schifffrin (1987) defines discourse markers as “sequentially dependent elements which bracket units of talk” (p. 31). “Sometimes those units are sentences, but sometimes they are propositions, speech acts, tone units” (p. 35). Discourse markers are not coherent on a local level, rather they are devices that work on the level of the interaction as a whole. In sequence (18), the marker *and* functions simultaneously to coordinate the idea units concerning Kincaid’s masculinity and Francesca’s femininity, and to continue the speaker’s action. And as such, it is a natural transition between two parallel topics, and also a powerful device to reinforce the interviewer’s global control over the interaction. Also, (17) as an informal backchannel, can be seen as preparing the ground for a next utterance.

Naturally, backchannel is the most frequent type of utterance on I’s part. When it overlaps with MR’s talk, it seems to be used to acknowledge her contributions and encourage her to continue. When it does not overlap, it still acknowledges her talk and, at the same time, makes relevant a next move that follows from the logic of interaction. Since this is an interview, this type of backchannel makes a next question relevant. However, the

most typical function of backchannel, whether or not overlapping, seems to confirm I in the role of talk recipient. (It is intuitively plausible that this kind of backchannel is allowed in informal discourse such as talk shows and interviews in relaxed settings but disallowed in more formal settings, e.g., court hearings.)

Question (18) is followed by MR's answer in (19–42), with references made to Francesca by anaphoric *her*, which is the default device for reference continuity. (43) can be considered to be a formulaic bottom-line, which, at the end of an explanation, is used to place the explainable in a broader perspective, thereby to elegantly close down the topic. And MR's achievement is so acknowledged by I's backchannel in (44).

3.3. Sequences 45–60

The theme, though felicitously closed in (43), is re-opened in (45), where MR continues her answer to the question asked in (18). Re-opening a thematically closed sequence with a seemingly inappropriate use of the anaphoric pronoun is explained in Fox (1987). By re-introduction of pronominal reference after the closed theme, MR guides I to one or more thematically relevant previous sequences that she wants (45) to be tied to. The new sequence produced is also a kind of summary in terms of cause and effect, which, again, is a plausible candidate for a topic-closing sequence. The fact that I interprets *she* in (45) merely as a return pop, hence the whole sequence as an utterance pertinent to the previous theme seems to be supported by her refrainment from producing a backchannel this time. The backchannel given in (44) automatically extends to (45) and makes I's next question relevant.

I's new question in (46–48) is a borderline case with respect to reference formulation. The question introduces a new theme about the main female character, which might be regarded as a locally initial context, i.e., the right locus for occurrence of a proper name. At the same time, the question refers to the same character, thus the fact of continuous reference would run counter to occurrence of a proper name. By pronominal reference, I chooses to comply with the latter condition. This is in keeping with Downing (1996), who concludes that bare proper names as opposed to other definite referring expressions are the best option when the referent needs to be reinstated in its previous thematic status. Pronominal reference, then, is to display that the referent's status has not changed.

I's new question in (46–48), however, is marked problematic first by a one-second pause before MR's response, and second, by her answer beginning by *y'mean*, which functions to redirect I's attention to her words just uttered in order to locate a possible repairable. (49), (51) and (52), however, do more than redirecting I's attention to her previous utterance. MR is ready to co-operate in the process of repair by offering an interpretation for I's question. Partly overlapped with MR's first repairing sequence come I's repeat question in (50), and agreement to, elaboration and interpretation of, MR's repair, in (53), (54), (55) and (56).

But (56) is now identified as a repairable by I herself. The attempt to reformulate her question in (57), in answer to MR's request for repair of (49), (50) and (52), ends up being a self-interruption. After assessing her previous proposal in (58–59), she repairs it in (60). Both the assessment and the repair sequences are prefaced by discourse marker *well*, a typical device in utterances meant to repair the content of talk (Schiffrin, 1987).

The mode of reference in I's mentions of the female character of (46–60) continues to be anaphoric *she* since Francesca remains the protagonist all along. And she will keep this status up to the end of the excerpt.

3.4. Sequences 61–75

Why does, then, MR refer to Francesca by her first name in (61), (64) and (65)? The first two occurrences of proper name *Francesca* seem to perform similar interactional goals. The proper name in sequence (61) lends itself to two alternative analyses. Its occurrence in (61) can be attributed to the fact that the present mention and the last mention of the referent are six utterances apart. And since the six utterances in between are devoted to I's self-negotiation of (46), (47) and (48), sequence (61) can be seen as an instance of the referent being reinstated in her previous thematic status.

An alternative explanation seems equally plausible. After two rounds of joint negotiation of I's meaning, sequence (61) leads back to I's original question of (46), (47) and (48), with respect to which it is yet another offer of repair. On the other hand, it is highly unlikely that MR, who volunteers an interpretation of the same question as early as in (49), (51), (52), is still unclear on I's meaning in (61). In this light, her aim in (61) can be inferred as different from a simple offer of repair. The pause preceding her contribution as well as the content itself reveals MR's real goal: to gain some time to think of an appropriate answer. While, in actual fact, it functions as a space holder, the proper name reference helps MR mask her utterance as an offer of repair. In this sense, re-establishing the referent in the universe of discourse by a proper name, might reflect MR's attempt at gaining control over information about the referent (see Fox 1987, Downing 1996). Her mode of reference typical of locally initial sequences serves, so to speak, to cancel the previous negotiation for meaning in (49–60), and thereby to make this new "repairing sequence" relevant.

Following due confirmation in (62) and (63) by I, and a two-second pause, MR produces a partial echo of her question of (61), in the declarative so as to suggest "I am thinking aloud". Therefore, the "declarative mode" in (64) sets up the referent in a new light and, again, attempts to cancel her previous status. Francesca is now the theme of MR's reflection, rather than that of her request for confirmation. Besides, the proper name reference appears to be another effective time-gaining device in three respects. First, through producing an echo, MR creates the impression of successfully accomplishing a turn. Second, by accomplishing a turn, she creates a slot for a possible contribution by I, which would mean gaining more time. Third, her echo-question allows her to speak topically while the topic gets, in actual fact, suspended.

The third occurrence of the proper name in (65), after a one-second pause, is now in a statement, the beginning of MR's answer. It is a new move which continues through (75), and subsequent references are made by anaphoric *she*. In retrospect, it is evident that (65), rather than being a space holder, is the first of a series of assessment sequences, and as such, it moves the topic forward. The nominal reference in it has the function of creating the referent as a new discourse entity and thereby demarcating the interactional goal intended by (65) from those intended by (61) and (64). While sequence (65) is, first of all, the beginning of an answer to I's question, (61) is a request for repair and (64) is an

extension of (61) in a different “mode”, both being time-gaining devices. Further, while (65) advances the topic, the main function of (61) and (64) is to suspend it. However, the three sequences seem to share a property: each time the referent is mentioned by her name, in (61), (64), and (65), it gets instated in a new status.

3.5. Sequences 76–86

After MR’s assessment sequences, followed by I’s acknowledgement backchannel of (75), I asks her last question in the excerpt, making pronominal reference to the female character. The pronominal reference is used as a device for I to tie her question in (76–78) to MR’s contribution in (65–75). Pronominal *she* adds to formulating I’s question as a summary and conclusion of MR’s previous assessment. I’s suggestion will eventually trigger MR’s response (82). The sequence, however, does not immediately follow I’s question. It is first preceded, in (79), by a short and enthusiastic, intonationally prominent agreement with I’s proposition. The agreement token is reiterated in (80), this time in a more attenuated form and produced after a short pause. It is only after the two general agreement tokens that, partly overlapping with I’s acknowledgement backchannel, the utterance at issue is made in (82). The three answers – (79), (80) and (82) – to the same question might be regarded as representatives of three psychological stages. While (79) is a spontaneous reaction, an intuitive recognition of truth, (80) is a product of reasoning, accepting truth as a result of analysis. Finally, (82) is a display of assimilating truth and presenting it as MR’s own achievement within the context of “here and now”.

MR’s utterance is acknowledged by I’s backchannel in (83), which is followed by the last three sequences of the transcript: partial reiteration and further specification of MR’s

An in-depth analysis – which would be well beyond the scope of the present paper – of the last segment of the interview, in particular utterances (79), (80) and (82) might reveal that the speaker accomplishes a complex interactional goal by means of them. What seems to be a syntactically “ill-formed” reference in (82) can be shown as functioning as an assessment sequence, which, due to deictic *this*, is interactionally displayed as the outcome of the speaker’s immediate lived-through experience.

References

- Downing, Pamela 1996. Proper Names as a Referential Option in English Conversation. In: Fox, B. (ed.): *Studies in Anaphora*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam/Philadelphia. 95–143.
- Du Bois, John et al 1992. *Santa Barbara Papers in Linguistics: Discourse Transcription*. Department of Linguistics, University of California, Santa Barbara.
- Fox, Barbara 1987. *Discourse Structure and Anaphora*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Jefferson, Gail 1979. A Technique for Inviting Laughter and its Subsequent Acceptance Declination. In: Psathas, G. (ed.): *Everyday Language: Studies in Etnomethodology*. Irvington Publishers. 79–96.
- Schiffrin, Deborah 1987. *Discourse Markers*. Cambridge University Press. Cambridge.

Appendix

1 I: Was he masculine?
 2 MR: (...) Yes.
 3 * (1s) Definitely.
 ((Several lines of transcript ellipted))
 4 I: (1,5s) Mhm,
 5 * (1s) Mhm,
 6 * (3s) Was he the /strong and silent type?
 7 MR: We[yeah.]
 8 I [@@@@@@@@@@@@@]@[[@@@@@@@@]]@[[[[]]]]@@
 9 MR: [[Ri=ght.]]
 10 * [[[]]]
 11 * [[[[I guess 'that's it.]]]]
 12 I: [[[[@@@@@@@@]]]@[@@@@@]
 13 MR: [You know] ai- a-a- bit of tha=t.
 14 I: Aha, (1s) @
 15 MR: [@@]
 16 I: [@@]@ (..) @
 17 * Aha,
 18 * An- an- was Francesca feminine?
 19 MR: (2s) Ye=s,
 20 * Bu- but also guarded.
 21 * Too.
 22 * B- guarded too.
 23 * I would- certainly you could not,
 24 * categorize her (.) a=s a= a giggly school girl.
 25 * [(H)]
 26 I: [No.]
 27 MR: Though,
 27 * there was a little (..) bit,
 28 * of that,
 29 * that entered into it
 30 * in that she was preening herself before the mi=rror,
 31 * and checking her dre=ss,_
 32 * and- making sort of a quiet entrance down,
 33 * to the kitchen,
 34 * when she had her special dress on,
 35 * So there's 'certainly tha=t --
 36 * (.) a= = kind of school girl
 37 * quality that comes through.
 38 * As I think any woman
 39 * that's touched
 40 * as a relationship is beginning,
 41 * and tha=
 42 * again,
 43 * I think it's just human nature.
 44 I: Mhm,
 45 MR: So that that 'cord was struck and she (.) acted on that.

- 46 I: If you i-i-if you (.) had to characterize her,
 47 * just with one (..) thing,
 48 * what would you emphasize about her?
 49 MR: (1s) Y mean t[o pick a-]--
 50 I: [What fea]ture?
 51 MR: pick an a=djective,
 52 * to de[scribe] her,
 53 I: [Mhm,]
 54 * Mhm,
 55 * (1s) Or a noun.
 56 * (.) Bu- (.) just one one thing.
 57 * So what was the --
 58 * (...) or well.
 59 * (.) This is unfair.
 60 * (.) Well let's= let's= let's choose three things.
 61 MR: (...) To describe the essence of /Fra[n]ces[ca]?
 62 I: [Right.]
 63 * Right.
 64 MR: (1s) tsk (1s) The essence of Fran\cesca.
 65 * (1s) I think Francesca=
 66 * (1s) knows herself,
 67 * well enough.
 68 * (2s) She's- she's 'carefully introspective.
 69 * (.) She= (1s) weighs,
 70 * analyzes.
 71 * She's 'careful that way.
 72 * She's not impetuous.
 73 I: Mh[m,]
 74 MR: [\No]=t impetuous at all.
 75 I: (...) Mhm,
 76 * (1s) So d-do-does that mean.
 77 * that she's able to analy=ze and introspect
 78 * that she's in/telligent,/br/>
 79 MR: Yes.
 80 * (..) Yes.
 81 I: M[hm,]
 82 MR: [She]'s a- this is an intelligent woman.
 83 I: Mhm,
 84 MR: An intelligent woman,
 85 * 'who= (..) a= --
 86 * knows her limitations.

HATTYÁR HELGA

JELNYELVEK – TERMÉSZETES EMBERI NYELVEK ELTÉRŐ MODALITÁSSAL*

Egy, a mindennapokban használatos nyelvről szólva ritkán szükséges bizonyítani azt, hogy a szóban forgó jelenség egyike a természetes emberi nyelveknek. A siket közösségekben használatos jelnyelvekkel¹ kapcsolatosan azonban más a helyzet. Nemcsak a laikusok, de néha a nyelvészek, a szakemberek előtt is bizonyításra szorul, hogy a siketek jelnyelvei valóban önálló, természetes, szabályokkal rendelkező nyelvek, s tökéletes eszközei a kommunikációnak.

Ez a kérdés ráadásul nem kevés nyelvet érint. Bár a laikus feltételezések egyike szerint a siketek által használt jelnyelv univerzális nyelv,² azaz a világon minden siket ugyanazt a jelnyelvet használja, a valóságban ugyanolyan nyelvi sokféleséggel találkozhatunk a jelnyelveket, mint a hangzó nyelveket illetően: a jelnyelvek számát is több ezerre becsülik (SKUTNABB-KANGAS 1998: 7; a jelnyelveket övező tévhitekre l. BARTHA–HATTYÁR 2002). Mindemellett a probléma nem minősíthető egyszerűen elméleti jellegűnek. Az, hogy egy siket közösségben használatos jelnyelvet nyelvnek tartanak-e a laikusok, a nyelvészek vagy a nyelvészetben talán nem annyira járatos törvényhozók, oktatáspolitikával foglalkozó szakemberek, befolyásolhatja, hogy az adott jelnyelvet milyen színtereken használhatják a siket emberek, s ez meghatározza a közösség tagjainak mindennapi életét, az információhoz, az ismeretanyaghoz való hozzáférést, ezen keresztül pedig a társadalmi érvényesülést is (l. BARTHA–HATTYÁR 2002).

* A tanulmány az NKFP 5/126/2001 számú projektum támogatásával készült.

¹ Davis és Supalla háromféle jelelési rendszert különböztet meg. Az első típust az ún. elsődleges jelelési rendszerek, a siket közösségekben kifejlesztett, szabályokra épülő, konvencionális autonóm nyelvi rendszerek csoportja képviseli (ide tartozik például a magyarországi jelnyelv vagy az amerikai jelnyelv). Az ún. másodlagos jelelési rendszerek halló közösségekben fejlődtek ki, ilyenek pl. az indiánok, a hallgatási fogadalmat tett szerzetesek vagy bizonyos foglalkozásokat végzők – vasúti építkezésen dolgozók, bűvárok stb. – által használt jelelési rendszerek, melyek konvencionális rendszerek, s megvannak a maguk használati szabályai. A harmadik csoportot az ún. családi jelelési rendszerek alkotják, melyek siket gyermek(ek)et nevelő, ám a siket közösségtől, s így valamilyen elsődleges jelelési rendszertől izolált családokban fejlődnek ki. Szemben az első két típussal a családi jelelési rendszereket használóik nem adják tovább nemzedékről nemzedékre (DAVIS–SUPALLA 1995: 83–85; l. még MONGYI–SZABÓ é. n. [2004]: 8–10). Jelen tanulmányban a jelnyelv kifejezés minden esetben az elsődleges jelelési rendszerekre vonatkozik.

² Egészen a 20. századig éppen ez a tévhit, valamint az univerzális (és tökéletes) nyelv megtalálására vagy megalkotására irányuló törekvés tartotta ébren a jelnyelvek iránti érdeklődést (WOLL–KYLE 1994: 3890).

Charles E. Osgood 1977-es *Mi a nyelv?* című írásában a nyelvek egy kritériumrendszerét dolgozza ki. Elmélete szerint hat olyan meghatározó jellegzetesség létezik, mely alapján eldönthető, hogy egy adott jelenség nyelvnek minősül-e vagy sem. A hat kritérium a következő:

1. a nem-véletlenszerű visszatérés kritériuma;
2. a kölcsönösség kritériuma;
3. pragmatikai kritérium;
4. szemantikai kritérium;
5. mondatnyi (szintaktikai) kritérium;
6. a kombinációs továbbépíthetőség (produktivitás) kritériuma.

További tíz kritériumnak kell teljesülnie ahhoz, hogy szóban forgó jelenség emberi nyelvnek minősüljön. Az osgoodi kritériumrendszer első hat követelményét a természetes jelnyelvek (azaz a hangzó nyelvektől független rendszerek) kielégítik. Az emberi nyelvek Osgood által megállapított strukturális jellegzetességeinek azonban már nem tesznek eleget (OSGOOD 1980: 30; kiemelés az eredetiben):

Amennyiben a természetes emberi nyelvről esik szó, a süketnémák jelzéseit ide nem számíthatjuk, mert ezt a (7) kritérium (a hangadás – hallási csatorna használatának követelménye) kizárja; ez a jelzésrendszer azonban magától értetődően kielégíti azokat a feltételeket, amelyeket általában a nyelvvel szemben támasztottunk...

Így hiába tesznek eleget a jelnyelvek az emberi nyelvek funkcionális kritériumainak: a jelentéseltéréseket jelölő formai eltérések feltételének, a hierarchikus szerveződés és a komponenciális szerveződés kritériumának, a tanulás útján történő átvitel feltételének, s egy bizonyos mértékig annak a követelménynek, hogy forma és jelentés viszonyának önkényesnek kell lennie,³ hogyha nem a vokális–auditív csatornán keresztül közvetítődnek. Ez a tulajdonság ugyanis az osgoodi kritériumrendszer alapján elegendő ahhoz, hogy a jelnyelv ne minősüljön nyelvnek.

Évtizedekkel Osgood tanulmánya előtt, 1933-ban jelent meg Edward Sapir *A nyelv* című munkája. Ebben a tanulmányában Sapir hangsúlyozza azt az azóta már általánosan elterjedt tézist, mely szerint minden emberi nyelv, mely hangszimbólumok rendszere, egyenértékű és egyformán alkalmas eszköze az emberek közötti érintkezésnek. Sapir ezt a nyelvekre vonatkozó megállapítását azonban nem korlátozza csupán a hangzó nyelvekre (SAPIR 1967: 8):

Tisztán elméleti úton elképzelhető, hogy valamilyen nyelvi struktúra a gesztusokból vagy a testi viselkedés egyéb formáiból fejlődött ki. Az a tény, hogy az emberi faj történelmének egy előrehaladott szakaszában a beszélt nyelv közvetlen utánpótlásként megjelent az írás,

³ Sokáig a jelnyelvi jelek nem önkényes voltának hangsúlyozása volt az egyik legfőbb érv mellett, hogy a jelnyelveket ne tartsák természetes emberi nyelveknek. A jelnyelvi jeleknek kb. 50%-a valóban ikonikusnak tekinthető, „ám úgy tűnik, ez nem befolyásolja a jelek megtanulhatóságát, illetve azt, hogy ki vannak téve a történeti változás szabályos folyamatának” (WOLL–KYLE 1994: 3893).

bizonyította, hogy a nyelv – mint egy pusztán eszköz jellegű és logikai készség – nem függ az artikulált hangok használatától.

Egy nyelvnek a nyelv volta tehát nem függ az artikulált hangok használatától, hanem – ahogy azt Sapir később megjegyzi – a szimbolizáció jelensége az, ami egy nyelvnek elengedhetetlen sajátossága kell hogy legyen; s így a nyelvet Sapir szimbolizációs rendszerként definiálja.

Ferdinand de Saussure téziseinek illusztrálására hangzó nyelvi formákat használ, ám nem zárkózik el attól a lehetőségtől, hogy a nyelvi jel más jellegű is lehet (SAUSSURE 1997: 41):

...a nyelv konvenció, az pedig, hogy a jel – amelyben az emberek megegyeznek – milyen jellegű, közömbös. A hangképző apparátus kérdése tehát a nyelvezet problémájában másodlagos.

...nem a beszélt nyelvezet tartozik hozzá az emberi természethez, hanem egy nyelvnek, vagyis egy olyan rendszernek a megalkotására való képessége, amelynek különböző jelei különböző fogalmaknak felelnek meg.

Tehát Saussure szerint sem a hangzó forma, hanem a szimbolizáció az emberi nyelvek leglényegibb jegye. Ennek a kritériumnak pedig a siket közösségekben használt jelnyelvek megfelelnek. Ahhoz, hogy a jelnyelvet nyelvnek tekintsük, kizárólag a hangzó forma kritériumától kell eltekintenünk. Ám a saussure-iánus nyelvészeti hagyomány hatására, mely a nyelvi jel önkényességének elve mellett mégiscsak nagyon erősen hangsúlyozta azt a tételt is, miszerint a nyelv elsődleges megjelenési formája a hangzó beszéd, a jelnyelvek iránt mutatott – a 20. század elejéig viszonylag élénk (l. a 2. lábjegyzetet) – érdeklődés alábbhagyott (WOLL–KYLE 1994: 3891).

A jelnyelvek megismerését, illetve nyelvként való elismerését illetően óriási lépést jelentett William Stokoe-nak az amerikai jelnyelv szerkezetét bemutató munkája (1960), mely bizonyította, hogy az amerikai siket közösség által használt jelnyelv egy teljes, önálló, a hangzó nyelvektől független természetes nyelvi rendszer. Ez a munka számos kutatót ösztönzött arra, hogy az egyes jelnyelvek behatóbb tanulmányozásába kezdjen. Mára már jelentős szakirodalom áll rendelkezésre több jelnyelv rendszerére vonatkozóan, sőt nem csupán leíró, grammatikai szempontok érvényesülnek a jelnyelvek tanulmányozásakor, hanem vizsgálják ezeket a nyelveket neurolingvisztikai, pszicholingvisztikai, szociolingvisztikai, pragmatikai stb. aspektusból is.

A pszicholingvisztika és a neurolingvisztika nem sokkal Stokoe munkájának megjelenése után élénk érdeklődést kezdett mutatni a jelnyelvek iránt (erről bővebben l. MONGYI–SZABÓ é. n. [2004]). A szerkezeti, grammatikai leírások mellett ezek a vizsgálatok is amellett szólnak, hogy a siketek jelnyelve természetes emberi nyelvnek minősül. Éppúgy, mint a hangzó nyelvek, a jelnyelvek is főként a bal agyféltekéhez kötődnek, amit azzal bizonyítottak, hogy siket nyelvhasználók jobb és bal agyféltekéjébe váltakozva küldtek jelnyelvi ingereket. A vizsgálat azt mutatta, hogy a bal agyféltekébe küldött jeleket az alanyok szignifikánsan jobban ismerték fel, mint azokat, melyekkel a jobb agyféltekét ingerelték (WOLL ÉS KYLE 1994). Siket afáziásokkal végzett vizsgálatok szintén azt támasztják alá, hogy a jelnyelv használatáért ugyanazok az agyi területek felelősek, mint a hangzó nyelvek esetében, hiszen azt tapasztalták, hogy a bal agyféltekei

sérülés jelnyelvi afáziával társulhat, míg azok a siketek, akik a jobb agyféltekéjükben szenvedtek sérülést, egyáltalán nem mutattak jelnyelvi afáziát, csak a környezet térbeli feltérképezésével, valamint a nem nyelvi vizuális jelzések feldolgozásával volt gondjuk (WOLL ÉS KYLE 1994; HICKOK et al. 2001). Hickok és munkatársai a kutatásaik során szerzett tapasztalatokat összegezve arra a következtésre jutottak, hogy a nyelvek kétfajta modalitása (azaz hogy akusztikus vagy vizuális csatornán keresztül közvetítődik-e egy nyelv) nem jelent kétfajta neurális szerveződést (HICKOK et al. 2001: 46). Sőt, Hickok és munkatársai egy másik tanulmányukban (HICKOK et al. 1998) siket afáziások vizsgálata segítségével éppen abból kiindulva keresnek válaszokat neurolingvisztikai kérdésekre, hogy a jelnyelvek és a beszélt nyelvek neurobiológiai háttere jelentős mértékben megegyezik, azaz a nyelv neurális szerveződése modalitásfüggetlen.

A jelnyelvek nyelv voltával kapcsolatban gyakran hangoztatott másik bizonyíték a jelnyelv-elsajátítás menete, valamint a nyelvelsajátítás ún. érzékeny periódusaival kapcsolatos tapasztalatok sora. Több vizsgálat bizonyítja, hogy egy meghatározott életkor után bizonyos nyelvi struktúrák elsajátítása gondot okozhat a nyelvhasználó számára, illetve az elsajátítás csak korlátozott módon mehet végbe. A jelnyelvek elsajátításával kapcsolatban ugyanez a jelenség tapasztalható, amit Atkinson (ATKINSON et al. 1995) mutat be Newport és Meyer kutatási eredményei alapján. Atkinson leírja, hogy a két kutató olyan, halló családban nevelkedő siket felnőttekkel végezte kísérleteit, akik már harminc éve használták az amerikai jelnyelvet, azonban különböző életkorban sajátították el azt. Voltak, akik születésüktől fogva ezt a nyelvet tanulták, voltak, akik 4–6 éves korukban, mások 12 éves koruk után tanulták meg az amerikai jelnyelvet. A jelnyelvi szintaxis szabályainak használatát vizsgálva a kutatók azt figyelték meg, hogy minél fiatalabban tanulta meg valaki a jelnyelvet, annál nagyobb jártasságot mutatott a szintaxis használatában. Az eredmény a kutatók számára azt bizonyította, hogy létezik egy érzékeny periódusa a szintaxis elsajátításának (ATKINSON et al. i. m.), másrészt azonban igazolja azt is, hogy a nyelvelsajátítás ideje és a nyelvhasználat közti kapcsolat szempontjából a jelnyelv ugyanolyan jellegzetességeket mutat, mint bármelyik hangzó nyelv, minthogy a jelnyelv elsajátításának menete párhuzamot mutat a hangzó nyelvek elsajátításáéval (MONGYI–SZABÓ é. n. [2004]: 110–112). Ezt példázza többek között az a megfigyelés is, miszerint a nyelvelsajátítás egy bizonyos szakaszában mind a hangzó nyelvek, mind a jelnyelvek esetében megjelenik az aspektusváltás képességének természetes hiánya a személyeket jelölő névmások használatában (HAUKIOJA 1996). Kathryn P. Meadownak (1968) az a munkája, melyben arra a kérdésre keresett választ, hogy a siket gyerekek jelnyelv-elsajátítása mutat-e összefüggést a gyerekek kommunikatív, szociális és intellektuális teljesítményével, azt bizonyította, hogy a kora gyermekkorban elsajátított (jel)nyelv kedvezően hat a siket gyerekek teljesítményére a felsorolt területeken. A jelnyelv korai elsajátításának elmulasztása (azaz a megkésett nyelvi fejlődés) a siketek számára sokkal nehezebben hozzáférhető hangzó nyelv kizárólagos használata (egy későbbi életkortól kezdve) negatívan befolyásolja a siket gyerekek szociális és intellektuális teljesítményét, és nem javítja szignifikánsan kommunikatív teljesítményüket a beszélt nyelv vonatkozásában.

Az utóbbi három-négy évtizedben egyre több olyan adatot, eredményt publikáltak a nemzetközi szakirodalomban, mely azt bizonyítja, hogy a jelnyelvek önálló, komplex természetes nyelvi rendszerek, melyek alapvetően modalitásukban térnek el a hangzó nyelvektől. A modalitásbeli különbségek természetesen eredményeznek szerkezeti,

grammatikai különbségeket, ám ezek nem cáfolják a jelnyelvek természetes emberi nyelv voltát. Ez a felismerés, illetve annak belátása, hogy a megfelelő ütemű nyelvi fejlődés (ezen keresztül pedig az egyéb intellektuális készségek, valamint a szocio-emocionális teljesítmény stb. megfelelő fejlődése) biztosítható a jelnyelvi input segítségével a siketek számára, nagy előrelépést jelentett számos siket közösség életében, amennyiben egyes államok szabályozták a siketek máskülönben szinte mindenütt korlátozott nyelvi jogait. Remélhetőleg a nyelvi előítéleteket és tévhiteket hamarosan mind több helyen felülírják a különböző tudományos megállapítások, s a siket emberek (a Föld népességének kb. 1 ezreléke (DAVIS–SUPALLA 1995: 82)) olyan nyelvet használhatnak, olyan nyelven tanulhatnak, szerezhetnek ismereteket, juthatnak információhoz, mely számukra a legkönnyebben hozzáférhető természetes emberi nyelv: a jelnyelvek valamelyike.

Irodalom

- Atkinson, Rita L.–Atkinson, Richard C.–Smith Edward. E.–Bem, Daryl J. 1995. *Pszichológia. Osiris–Századvég. Budapest.*
- Bartha Csilla–Hattyár Helga 2002. Szegregáció, diszkrimináció vagy társadalmi integráció? – A magyarországi siketek nyelvi jogai. In: Kontra Miklós–Hattyár Helga (szerk.): *Magyarok és nyelvtörvények. Teleki László Alapítvány. Budapest.* 74–123.
- Davis, Jeffrey–Supalla, Samuel 1996. A Sociolinguistic Description of Sign Language Use in a Navajo Family. In: Lucas Ceil (ed.): *Sociolinguistics in Deaf Community. Gallaudet University Press. Washington, D.C.* 77–106.
- Haukioja, Timo 1986. Pointing in Sign Language and Gesture: An Alternative Interpretation. In: *Language and Communication* 13: 19–25.
- Hickok, Gregory–Bellugi, Ursula–Klima, Edward S. 1998. The neural organization of language: evidence from sign language aphasia. In: *Trends in Cognitive Sciences* 2: 129–136.
- Hickok, Gregory–Bellugi, Ursula–Klima, Edward S. 2001. Sign Languages in The Brain. *Scientific American*, 2001. július. 43–49.
- Meadow, Kathryn P. 1968. Early communication in reaction to the deaf child's intellectual, social and communicative functioning. *American Annals of the Deaf* 113: 29–41.
- Mongyi Péter–Szabó M. Helga é. n. [2004]. A jelnyelv nyelvészeti megközelítései. *Fogyatékosok Esélye Közalapítvány. Budapest.*
- Osgood, Charles E. 1990. Mi a nyelv? In: Pléh Csaba (szerk.): *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. Tankönyvkiadó. Budapest.* 13–56.
- Sapir, Edward 1971. *Az ember és a nyelv. Gondolat Könyvkiadó. Budapest.*
- de Saussure, Ferdinand 1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe. Corvina. Budapest.*
- Skutnabb–Kangas, Tove 1998. Nyelvi sokféleség, emberi jogok és a „szabad” piac. *Fundamentum* 1–2: 7–25.
- Stokoe, William 1960. *Sign Language Structure: An Outline of Visual Communication Systems of the American Deaf. Studies in Linguistics. Occasional Paper No. 8. University of Buffalo. New York.*
- Woll, Bencie–Kyle, Jim. G. 1994. Sign Languages. In: Asher, R. E.–Simpson, J. (eds.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics. Pergamon Press. New York.* 3890–3912.

HEGEDŰS RITA

NYELVTAN A NYELVTANÍTÁSBAN – PRÓ ÉS KONTRA

Az elmúlt évtizedeken, de akár emberöltőkön is végigtekintve gyakran visszatérő vitatéma volt a grammatika részesedése a nyelvtanításban. A mai déd- és nagyszülők rövid, rímes versikék segítségével memorizálták a latin nyelvtant; a szülők a Könnyen, gyorsan... sorozat igénytelen külsejű tankönyveinek sablonleckéin rágódtak, ahol megszokott egymásutánban követték egymást szöveg – lexika – nyelvtan – gyakorlatok. A 80-as években az sem ment ritkaságszámba, hogy a diákok akcentus nélkül dobálóztak ugyan az indulatszókkal, partikulákkal, módosítószókkal, s csak a nyelvvizsgák rigorózus tesztlapjain szembesültek bizonyos kényes grammatikai kérdésekkel. Mostanában a legfiatalabbaknak szerencsés esetben már zsenge korban megadatik, hogy célnyelvi környezetben sajátítsák el az idegen nyelvet, amelyet kiválóan használnak, de grammatikájához ugyanúgy nem konyítanak semmit, mint anyanyelvükéhez. Az utóbbi éveknek e témát boncolgató, hazai és külföldi problémafelvetéséből érdemes megnéznünk kettőt.

1. A nyelvelmélet és a nyelgleírás egymást hol erősítő, hol éppen megkérdőjelező viszonyának kérdése értelemszerűen nemcsak a magyar mint idegen nyelv tanításakor merül fel. Gerhard Helbig (HELBIG 2000) a német mint idegen nyelv (DaF) kapcsán nagy vonalakban végigvette a nyelvelméletek és a nyelgleírások, valamint a nyelvtanítás kölcsönhatását. Ennek főbb pontjai a következők:

- a 70-es évekig az idegennyelv-tanításnak határozott „nyelvésziesedés [Linguistizierung]” figyelhető meg: a gyorsan fejlődő nyelvelméletek közvetett vagy közvetlen módon befolyásolták az idegennyelv-tanítást. A befolyás sok esetben olyan erős volt, hogy a nyelvelméletek nemegyszer összekapcsolódtak bizonyos tanulásméletekkel.

- A közbeeső időszakban nem csupán az idegennyelv-tanítás túlzott grammatizálódásának kritikája kapott hangot, hanem a korábbi folyamat átcsapott önmaga tagadásába: nemcsak az egyes nyelvészeti modellek tanításbeli létjogosultsága kérdőjeleződött meg, hanem egyáltalán a nyelvtudományé is. Így körvonalazódott két extrém nézőpont: az egyik pólus a nyelvtudományt tekinti a tanítás tartalmának és céljának; a másik pedig teljes egészében elszakad tőle.

Helbig szerint természetesen egyik tábornak sincs igaza. A tanítás célja nem a nyelvtudomány, hanem maga a nyelv; nem rendszeres ismereteket kell a nyelvről közölni, hanem készségeket és jártasságokat kialakítani (vö. FÜLEI-SZÁNTÓ 1975-ös cikkével); a nyelvtudomány csak eszköz ehhez. A másik tábor is téved: annak ellenére, hogy a nyelvtudomány nincs jelen direkt módon a nyelvtanításban, a tankönyvszerzők és a tanárok mégsem nélkülözhetik.

1.1. A Helbig-tanulmány további részében az idegennyelv-tanításban alkalmazott grammatikamodellekbe tekinthetünk be:

a) az applikációs modell a nyelvészeti szempontú grammatikát ún. didaktikai szűrőn keresztül építi be a nyelvtanítás folyamatába;

b) új megközelítést jelent a lexika és a grammatika közötti eredeti „munkamegosztás” megkérdőjelezése (a lexika a megnevező funkciójú elemekkel, a grammatika a viszonyfunkciójú elemekkel foglalkozik), amely a funkcionális szemlélet egyik alappillére.

c) A kontrasztív–konfrontatív grammatikai szemlélet alapvető fontossággal bír az idegennyelv-tanításban, de egyedül ez sem lehet üdvöztető: a tisztán grammatikai összevetésnek ki kell egészülnie a kommunikatív–pragmatikai orientációval.

1. 2. És ez az a pont, ahol a szerző befejezi a történeti áttekintést, összefoglalja nézeteit a grammatika és a didaktika ideális viszonyáról, ill. az ideális didaktikus grammatikáról:

(1) a szabályok nem korlátozódhatnak csak egyes területekre (főként nem a morfoszintaxisra, a deklinációs és konjugációs típusokra), hanem a szélesebb értelemben vett grammatikára vonatkoznak. Ez a grammatikai szabályokon kívül az eddig kevésbé kutatott, de a beszédcselekvés sikeressége szempontjából lényeges kommunikatív szabályokra is vonatkozik;

(2) a sztenderd nyelv merev szabályain kívül külön szabályai vannak az egyes szövegfajtáknak; ezek egymástól és a sztenderd nyelvtől is különböznek;

(3) a nyelvészeti módon megadott szabályokat az idegennyelv-tanításnál nem nyelvészeti szempontból, hanem adaptálva kell megfogalmazni.

2. Szintén a grammatika és a nyelvoktatás nem egészen felhőtlen kapcsolatát boncolgatta a Magyar Nyelvi Intézet által rendezett konferencia 1999-ben, ahol értelemszerűen a magyar mint idegen nyelv oktatása került középpontba. Grammatikám írása közben (Hegedűs 2004) többször is fellapoztam Kovács Mária-nak (Kovács 1999) ott felvetett elvárásait. Ezek közül a legfontosabbak:

- a funkcionális megközelítés;
- a nyelvi kifejezőeszközök szituációba helyezése;
- a nyelvtani ismeretek átadásának koncentrikus felépítése.

A gyakorlati nehézségek közül kettőt emel ki: a szórendet és a vonzatokat. Magyarázóelvként mindkét esetben a nyelvi rendszerben végbemenő folyamatokat: az elsőben a pragmatikai elvet, a másodikban a vonzatok használati szabályaiban megbújó szemantikai elvet használja magyarázatként.

3. S itt elérkeztünk a funkcionális grammatika teoretikusainak megállapításaihoz: a funkcionális grammatikák a hagyományos, statikus rendezőelvek helyett a nyelv dinamikus szerveződését kívánják leírni. Jelen esetben kizárólag terminológiai különbség, hogy Tesnière – a maga szemantikai rendezőelveire alapozva – végeredményben számúzi a szemantikát a grammatika területéről; ugyanakkor Dik elméleti alapvetésében a pragmatikát emeli a hierarchia legmagasabb fokára, de a grammatikai jelentések egyik sarkalatos magyarázóelvének éppen a szemantikai eseteket tartja.

Annak, hogy a nyelv- és nyelvtanítás rendezetlen viszonyának mi köze van a funkcionális nyelvleíráshoz, Dik találó magyarázatát adja: „Bár önmagában a nyelv rendszerének elmélete nem egyezik meg a nyelvhasználat elméletével, de természetesen

elvárható, hogy úgy legyen megszerkesztve, hogy integrálható legyen a verbális interakció szélesebb pragmatikai elméletébe” (DIK 1978: 2). Ebből szervesen következik, hogy a nyelvreírásnak az is feladata, hogy – ha nem is direkt módon –, felhasználható legyen a tanításban. A pedagógiai grammatika épp azt a szakadékot hivatott áthidalni, amely az elméleten alapuló nyelvreírást és a nyelvhasználat szabályainak leírását elválasztja. Tapasztalataink szerint ezt az alapot leginkább a funkcionális nyelvreírás teremti meg, amely nem az egyes nyelvi szintek autonóm működését ismeri el rendezőelvként, hanem a mindenkori nyelvhasználót. A grammatika fogalma így módosul: a beszéd szándék mint vezérlőelv elmosza a határokat egyrészt a grammatika egyes szintjei, másrészt a grammatika és a lexikon között. A szituációt beviszi a nyelvreírásba, ezzel áthidalja a nyelvhasználat és a nyelvi rendszer közötti szakadékot.

3.1. Ez a „határtalanság” megkönnyíti az átjárást a különböző nyelvek között, nem kényszeríti a nyelvtanulókat arra, hogy anyanyelvének paradigmáiban gondolkodva az erősen leegyszerűsített formális kategóriák idegen nyelvi megfelelőjét keresse, miközben szinte megfelelkezik megnyilatkozásának tényleges céljáról.

E szemlélet másrészt megnehezíti a nyelvtanár munkáját: az egzakt szabályok és jól megragadható kivételek zárt, biztonságos világából ingoványos területre lép át: az állandóan változó beszédhelyzetek, az „adott helyzetek” a nyelvtani kategóriákat viszonylagossá teszik. A jól ismert, biztonságosnak hitt kategóriák (mint pl. a határozottság–határozatlanság; befejezettség–folyamatosság, idők és módok) legfeljebb egy képzeletbeli egyenes két végpontján maradnak meg tisztán és egyértelműen, a szituációk nagy részében nem segít az egzakt elhatárolás: a kommunikációs szándék, az adott helyzet – tehát a pragmatika sokkal nehezebben leírható felségterülete – felborítja a biztonságosnak vélt rendszert. Hogyan is lehetne kizárólag a grammatikára támaszkodva, a lexikát, pragmatikát figyelmen kívül hagyva megmagyarázni, hogy miért helyes mindkét szórendi variációja a *Jól megoldotta a feladatot*, ill. a *Jól oldotta meg a feladatot* mondatnak, míg ugyanez nem végezhető el a *Jól megfázott* és a **Jól fázott meg* esetében?

Az újfajta grammatikai szemlélet sok elemében természetesen továbbra is támaszkodik az eddigi leírásokra: pl. a struktúra összefüggéseire vonatkozó, a hagyományos történeti és leíró vizsgálatok során kialakult morfológiai, ill. szintaktikai magyarázó elvekre (gondoljunk csak Fogarasi és Brassai szórendfelfogására!), a generatív grammatikában gyökerező ún. problémamegoldó nyelvtani szemléletre, valamint az ún. aktív grammatikák jelentés–forma vizsgálati sorrendjére (JÁSZAY 1996). Mindez azt mutatja, hogy a funkcionális–pedagógiai nyelvtan egyrészt bizonyos fokig eklektikus; célja, hogy megmagyarázza a rendszerek és részrendszerek használatának szabályszerűségeit. A magyarázat módja lehet egyrészt az explicit szabályok megalkotása, de ha ez a nyelv állandó újratemetődése, újrafarmálódása – tehát szinkrón mozgása – miatt nem lehetséges, a tendenciák minél pontosabb, minél egzaktabb leírása.

*

A fent röviden vázolt funkcionális elvek szerint felépülő nyelvtan, az ezen alapuló didaktikus nyelvtani szemlélet meggyőződésünk szerint a sikeres idegennyelv-oktatás alapja. Megfelelő tananyagokkal és módszerekkel együtt segítségével megvalósulhat a soknyelvű Európában nélkülözhetetlen, bármikor aktivizálható, akár többirányú összevetési

készséget is magában foglaló tudatos nyelvhasználat. Eredményességének alapfeltétele, hogy az anyanyelv oktatásában is helyet kapjon, hisz anyanyelvünk az, amelynek jól vagy rosszul megfogalmazott szabályai egy életre megteremthetik vagy lehetetlenné tehetik az idegen nyelvek elsajátítását.

Irodalom

- Dik, S. C. 1978. Functional Grammar. North-Holland Publishing Company. Amsterdam–New York–Oxford.
- Fülei-Szántó Endre 1975. A kontrasztív nyelvészet és a nyelvvoktatás. *Modern Nyelvvoktatás* (12): 9–16.
- Kovácsi Mária 1999. Néhány gondolat a magyar nyelv oktatásának sajátosságáról. *Intézeti Szemle* (21): 9–16. Magyar Nyelvi Intézet. Budapest.
- Hegedűs Rita 2004. Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések. Tinta Kiadó. Budapest.
- Helbig, Gerhard 2000. Das Verhältniss von Sprachwissenschaft und Sprachunterricht im Wandel der Zeiten. *DaF (Deutsch als Fremdsprache)* 31. Heft 4.
- Jászay László 1996. Az ún. aktív grammatikától a funkcionális szemléletű nyelvelírásig. In: Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól.* Keraban Kiadó. Budapest. 142–146.

KASSAI ILONA

FONOLÓGIAI RENDSZER – KIEJTÉSI NORMA – FONETIKAI RENDSZER

A Párizsi Nyelvtudományi Társaság 1865-ben alapszabályában betiltotta a nyelv eredetével kapcsolatos előadásokat, mondván, hogy bizonyító erejű tények hiányában a kérdés tárgyalása komolytalan, a felállított elméletek egytől-egyig kóhalmánynak minősülnek (FODOR 2001: 117). Pedig nyilvánvaló, hogy a nyelv valahogyan keletkezett. A helyzet némileg hasonló a nyelvi normához, amely létezik, sőt működik, a leírása mégsem problémamentes, amint erre legutóbb Tolcsvai Nagy szintézise rámutatott (TOLCSVAI NAGY 1998).

Az első számú problémát, amint erre Paul és Havranek utalt (PAUL 1909: 406–407, HAVRANEK 1938: 152), a norma fogalmának ellentmondásos természete jelenti. Előírásjellege révén az elvont nyelvi rendszerhez hasonlít, ezáltal maga is elvontnak, állandónak tűnik. Másfelől, főleg történetileg, tanúi lehetünk a norma változandóságának, változásainak. A kérdés az, hogy feloldható-e a vázolt ellentmondás valamilyen módon.

Ha abból indulunk ki, hogy az absztrakt nyelvi rendszer elemeinek a nyelvhasználatban egy egész sor konkrét realizáció felel meg, okvetlenül tételeznünk kell *valamit*, ami optimális megfelelést képes biztosítani a nyelv rendszere és a rendszer használata között. Ha a *valamit* a normával helyettesítjük be, az említett ellentmondás azonnal szembetűnik. A norma ugyanis – az egyensúly biztosítása érdekében – összehangolja a rendszer előírásait azokkal a tényezőkkel, amelyek idegenek tőle, de hatással vannak a működésére a konkrét nyelvhasználatban. Ebből a nézőpontból tekintve a norma változása azzal magyarázható, hogy a korábban összhangba hozott tényezők közötti egyensúly megbomlik. Vagyis ha a nyelvhasználatban a normától való eltérések felhalmozódnak, változik a norma, és képes egészében vagy részleteiben megváltoztatni a nyelvi rendszert is, hogy a kívánatos egyensúly ismét létrejöjjön. Ebből a köztes helyzetből magyarázható, hogy a norma sem az elvont általánossal, sem a konkrét egyessel nem azonosítható, hanem leginkább a filozófiában *külnösnek* nevezett kategória illik rá.

A normának ez a kettős meghatározottsága azt a dilemmát is felveti, hogy vajon a norma spontán fejlődési folyamat eredményeként keletkezik-e avagy emberi alkotás. Másként fogalmazva: vajon a normát a rendszerből következő szabályszerűségek határozzák-e meg avagy a normarögzítők szubjektív szándékai, netán önkénye. Ha közelebbről megnézzük a társadalom és az egyén életében működő különböző normákat, mint amilyen pl. a jogi, az etikai és a gazdasági norma, azt látjuk, hogy a spontán fejlődés és a tudatos normaalkotás normánként változó mértékben, de együttesen van bennük jelen (vö. HELLER 1970: 117–118, KORNAI 1976). A jogi norma esetében egy jogalkotói testület működése egyenesen alapkövetelmény (VARGA 2002). A nyelvben némileg más a helyzet, hiszen a nyelvújítást is beleértve a nyelv mindig is ellenállt a tudatos beavatkozásnak.

Írásom további részében az iménti fejtegetéseket és a címben jelzett összefüggéseket fonológiai rendszer, kiejtési norma és fonetikai rendszer között a mássalhangzó-kapcsolatok példáján fogom szemléltetni. Arra vagyok kíváncsi, hogy a hangkapcsolatok nyelvhelyességi szempontú tárgyalása milyen következtetéseket tesz lehetővé, és milyen szabályszerűségeket rejt magában. A nyelvművelői előírásoknak a régóta készülő kiejtési kézikönyv egyik fejezetében, Elekfi Lászlónak A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai című monográfiájában (ELEKFI 1992) néztem utána.

A fonémakapcsolatoknak – mint közismert – a nyelvhasználatban konkrét ejtészváltozatok felelnek meg. Ezeket a nyelvművelői gyakorlat minősíti, mégpedig az előír, eltűr, megtilt hármasságot alkalmazva. Általában az történik, hogy az előforduló ejtészváltozatok közül kiemelnek egyet, amelyet normatívának tekintenek, az összes többit pedig címkékkel látják el. Ezeknek a tartalma attól függően pozitív vagy negatív, hogy térben és időben milyen távolságra vannak a normatív változattól. A címkék skálája széles: a választékos, pontoskodó, öreges, hiperkorrekt, modoros, népies, vulgáris, pongyola, hibás minősítés egyaránt megtalálható. Nos, vizsgálódásaim során éppen annak próbáltam utánamenni, hogy mi az ejtészváltozatokra ragasztott címkék objektív tartalma, tehát hogy például miért népies a *pénz*, *nagy darab* és *nagysága* [péndz], [naddarab] és [naccsága] ejtése, mi az összefüggés a hangszalag-zárhang és a fontoskodás között, a súlyos hiba és a kisebb hiba között. Az ejtészváltozatokhoz mellékelt kommentárokból különféle tendenciákat tudtam felszínre hozni, ezek közül valók az alábbiak.

- A szó belsejében ajánlott vagy előírt alkalmazkodási folyamatok (a terminusra vö. VÉRTES O. 1950: 76) szavak határán egyáltalán nem ajánlottak, sőt tiltottak. Pl. egy alveoláris zárhang és egy alveoláris réshang szó belsejében affrikátává olvad össze, szóhatáron azonban nem, tehát *játszik* [ts:], de *pipát szív* [t#s]. A finomszabályozás jól szemléltethető a Nyelvművelő Kézikönyv betűejtés címszavának példáin (328–330):

<i>hang</i>	[ng] súlyos hiba,
<i>bűnbe</i>	[nb] kevésbé súlyos hiba,
<i>bűnbak</i>	[nb] nem hiba,
<i>Bonnban</i>	[nb] még kevésbé hiba.

- Minél nagyobb az alkalmazkodás mértéke a kapcsolódó mássalhangzók között, annál valószínűbb a népies, vulgáris minősítés, másfelől minél kisebb az alkalmazkodás mértéke, annál valószínűbb a pedáns, modoros minősítés.
- Az alkalmazkodás annál inkább előírás, minél szorosabb a rokonság a kapcsolódó mássalhangzók között.
- A különféle képzéshelyű mássalhangzók számára nem egyforma mértékben kötelező az alkalmazkodás. Leginkább az alveoláris mássalhangzók kénytelenek alkalmazkodni a környezetükhöz, legkevésbé pedig a palatális mássalhangzók.
- A képzésmód szerint elkülönülő mássalhangzó-osztályokra sem azonos mértékben vonatkoznak az alkalmazkodási előírások. Leginkább az orrhangú mássalhangzók, valamint a laterális /l/ és a pergő /r/ idomul a környezetéhez, legkevésbé pedig az affrikáták.

A feltárt tendenciákban világosan kimutatható az összefüggés a beszédhangokat létrehozó artikulációs szervek tulajdonságaival (méret, mozgékonyság, alak) és számával, továbbá a megképzett mássalhangzók észlelhetőségével. Azaz: a kiejtési normatívákban felfedezhető a fiziológiai meghatározottság. Másfelől jelen van bennük a nyelvi rendszer felőli meghatározottság is, hiszen kiderült, hogy a morféma belsejére nem ugyanazok a normatívák érvényesek, mint amelyek a különféle rendű-rangú morfémahatárok alakulását befolyásolják. Ugyanígy: az olyan fonológiai jegyek számára, amelyek az egész mássalhangzórendszerért áthatják (ilyen a magyarban kettő van, a zöngésség és a hosszúság) sokkal inkább kötelező érvényűek bizonyos alkalmazkodási megoldások, mint a kisebb hatósugarú jegyek számára. Továbbá: minél több szállal kötődik egy mássalhangzó-fonéma a saját rendszeréhez, annál kisebb változatosság van megengedve számára a konkrét realizációk szintjén. Ennek illusztrálásaképpen elég, ha a /n/ változatait szembeállítjuk a /p/ változatlanásával.

Végeredményben azt látjuk tehát, hogy a fonológiai és tágabban a nyelvi rendszer – alapvető feladatából következően – képletesen szólva kényszereket fogalmaz meg a nyelvhasználat számára. De, mint fentebb láttuk, kényszerek jelentkeznek a hangképző és hangészlelő mechanizmus felől is. Következésképpen a normát valahol ott kell keresni, ahol a kétfelől érkező kényszerek találkoznak, hiszen nyilvánvalóan itt valósul meg a nyelv optimális működése.

Mi következik mindebből a nyelvművelés gyakorlata számára? Nos, úgy gondolom, hogy az a nyelvművelés, amelyik a normatívák megfogalmazásakor nem tartja szem előtt a nyelvi rendszer törvényszerűségeit, nem képes ellátni a nyelvhasználatot stabilizáló funkcióját. Az a nyelvművelés pedig, amelyik nem tartja szem előtt a beszéd produkciójában és percepciójában érvényesülő fiziológiai meghatározottságot, egyszerűen nem képes hatni a nyelvközösség tagjaira. Ahhoz tehát, hogy a nyelvművelés valamelyest is eredményesnek mondhassa magát, nagyobb megértést kell tanúsítania mindkét irányban, a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat irányában egyaránt.

Irodalom

- Elekfi László 1992. A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai. *Studia et Dissertationes* 10. A kiejtési kézikönyv munkálatai. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Fodor István 2001. Mire jó a nyelvtudomány? Balassi Kiadó. Budapest.
- Grétsy László és Kovalovszky Miklós (szerk.) 1980. Nyelvművelő kézikönyv I–II. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Havrának, B. 1936. Zum Problem der Norm in der heutigen Sprachwissenschaft und Sprachkultur. *Actes du 4ème Congrès International des Linguistes*. Copenhague. 151–156.
- Heller Ágnes 1970. A mindennapi élet. Budapest. Gondolat.
- Kornai János 1976. A gazdasági viselkedés normái és a norma szerinti szabályozás. *Közgazdasági Szemle* (23): 1–15.
- Paul, Hermann 1909. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. A nyelvi norma. *Nyelvtudományi Értekezések* 144. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Varga Csaba 2002. A kodifikáció mint társadalmi–történelmi jelenség. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Vértés O. András 1950. Bevezetés a fonetikába. Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola. Budapest.

KOROMPAY KLÁRA

***MAGYARTANÍTÁSI TAPASZTALATOK FRANCIA ANYANYELVŰ DIÁKOK KÖRÉBEN:
AZ ÁLTALÁNOS ÉS A HATÁROZOTT IGERAGOZÁS KETTŐSSÉGÉRŐL***

1. A beszélők szemszögéből

A címben jelzett témakör nyelvünknek egy olyan jellegzetességét állítja a középpontba, mely a magyarul tanuló diákok számára a közmondásos nehézségek egyik sarkalatos pontját jelenti. Ki ne ismerne évtizedek óta Magyarországon élő, magyarul folyamatosan beszélő embereket, akik e kettősség lényegének elsajátításáról szemlátomást lemondtak, bizonyára azért, mert reménytelennek ítélték a szabályok feltérképezését? S azok is, akik bátran szembenéznek a szabályrendszerrel, nem úgy vélekednek-e, mint egy (sok nyelvet jól beszélő, nyelveket szívesen tanuló) hajdani tanítványom, aki szerint pusztán a kétféle igeragozás megléte miatt a magyar nyelv felér két idegen nyelvvel? Mindezen tapasztalatok nyomán egyszer fölvettem a kérdést egy francia műfordító ismerősömnek, aki a magyar szépirodalom tolmácsolását tekinti hivatásának: ha már ilyen fokú nehézséget jelent a szabályok elsajátítása, legalább érzékeli-e a más anyanyelvű, hogy fáradozásának volt értelme, mert ezáltal információtöbblethez jutott? A válasz a következő volt: hogyné, teljesen világos, hogy a kettősség valóban értelmet hordoz.

Vajon a magyar anyanyelvű beszélő mit tud erről az értelemről? Tudatosan vajmi keveset. Visszatérő oktatói tapasztalatom a következő: amikor itthon, magyar szakos hallgatóim körében az igei paradigma történeti kérdéseinek a vázolásába kezdek, rendszeresen felteszem azt a kérdést, hogy milyen használati szabályokat ismernek a kétféle igeragozással kapcsolatban. A válasz többnyire igen sommás: vagy kimerül a határozott/határozatlan névelő kettősségében, vagy – még gyakrabban – a csodálkozó csend reakciójában; mintha erről a kérdéstről még soha nem hallottak volna. Azt, hogy kétféle ragozás van, persze mindenki tudja, de ennél sokkal többet nem. S amikor kiderül, hogy az *engem, téged* mellett alanyi, az *őt* mellett pedig tárgyas ragozást használunk, körülbelül úgy fogadja ezt a hallgatóság, mint Molière írhatnám polgára azt a felfedezést, hogy már több mint negyven éve prózában beszél, csak eddig nem tudott róla. A rendszer természetesen bennünk él; az anyanyelvi oktatás azonban mintha éppen azokról a szabályokról feledkezne meg a legkönnyebben, melyek a beszélő számára semmi nehézséget nem jelentenek – holott az utóbbi tény, ha meggondoljuk, olyan irányt is adhatna a gondolkodásnak, hogy ami a beszélő számára ennyire evidens, az talán nyelvünk fő strukturális szabályai közé tartozik, s ezért megérdemelné, hogy foglalkozzunk vele. (Pontosan ugyanezek a tapasztalatok fogalmazódtak meg bennem, mindkét közegben, a magyar szórenddel kapcsolatban is.)

Hogy milyen alapvető, meghatározó jegy a magyarban a kétféle igeragozás, arra a gyermeknyelv is rávilágít. A *látom, tudom* típusú alakok a legkisebbek nyelvében is a helyükön vannak: az, hogy egy igealak ragozás tekintetében volna téves, egyáltalán nem

jellemző. S e jelenség feltűnő volta különösen kidomborodik, ha meggondoljuk, a nyelvtanítás során egyébként mennyi párhuzamot figyelhetünk meg magyarul tanuló tanítványaink és a magyar kisgyerekek nyelvi tévedései között. Egy ilyen mondat például: **Én is nem leülök* éppúgy jellemző az egyik, mint a másik körre, hiszen már ismert szabályok alkalmazásából születik, s ennyiben logikus, sőt tanulságos tévedésnek bizonyul. (Nem is mulasztom el ilyenkor megjegyezni, mennyire ismerős jelenség, amit hallok.) Az igeragozás kapcsán azonban az a benyomásunk támadhat, hogy amit a kisgyerek szinte észrevétlenül elsajátít, az a nem magyar anyanyelvű számára beláthatatlanul nehéz.

Hol kezdődnek egy francia diák nehézségei? Előfordult már, hogy miközben a határozott/határozatlan tárgy különbségének a megvilágításába kezdtem, egy diszkrét kérdés váratlanul egész másutt jelölte meg a tisztázandó fogalmak körét: valójában mi is az, hogy tárgy? A nevezetes „c.o.d.” („complément d’objet direct”, a tárgy francia neve) persze az iskolai nyelvtan közismert fogalma, elvben tökéletesen építeni lehetne rá. Kiderült viszont, hogy azok tudatában, akik nyelvtannal nem sokat (vagy már jó ideje nem) foglalkoztak, jóval kevésbé világos, mint magyar megfelelője az anyanyelvű beszélők számára. Az utóbbit a *-t* tárgyról bárki fölismeri, a francia „c.o.d.”-nek viszont morfológiai kitevője nincs, így azonosítása csak a teljes mondszerkezet elemzésén és a szórendi hely figyelembevételén alapulhat: sokféle elméleti tudást feltételez. Olyasfajta alakok szembenállást, ami a magyarban általános (*fa : fát*), a franciában csak egyes névmási alakok mutatnak: *l’enfant qui vient* ’a gyerek, *aki jön*’ : *l’enfant que je vois* ’a gyerek, *akit látok*’. Ezekre tudtam építeni, amikor mintegy jelezni akartam, miről is van szó. E kis részlet arra is rávilágít, hogy amikor két nyelv között jelentős szerkezetbeli eltérések vannak, akkor az átlagos beszélő nyelvtani fogalomkincse is meglepően eltérő lehet: ami az egyik nyelv beszélői számára általában evidenciának tekinthető, az a másokban nem feltétlenül az, és fordítva.

Mindebből didaktikai lehetőségek is adódnak: ha van olyan kapcsolódási pont, melynek révén hallgatónk anyanyelvi tudatában világosan élő jelenségre tudunk hivatkozni, lényegesen megkönnyítjük számukra az új jelenség befogadását. A franciában átfogó, kiterjedt jelenségkör az egyeztetés (jelző és jelzett szó közt, számban és nemben stb.). Éppen ezért a kétféle igeragozás egész kérdéskörének exponálása során talán az a megjegyzés tette hallgatóim számára érzékletessé, megragadhatóvá a lényeget, hogy a magyarban voltaképpen egy különleges egyeztetési viszony áll fenn az igei állítmány és a tárgy között, s e viszonyban a tárgy határozottsága/határozatlansága játszik döntő szerepet.

2. A szabályrendszer megközelítése

Az általános és a határozott ragozás kettősségének kérdésköre szinte beláthatatlanul gazdag terület, számtalan rendszerkapcsolattal, sokféle ágazó történeti és leíró nyelvészeti szakirodalommal. Nyilvánvaló, hogy egy rövid lélegzetű dolgozat keretében akkor járunk el helyesen, ha világosan kijelöljük azt a szűkebb területet, melyhez hozzászólni kívánunk. E kis írás a tanítás gyakorlatából indul ki, így elsődleges célja bizonyos tapasztalatok megosztása. Ezek közül is azokat szeretném kiemelni, melyek a rendszer bemutatásának fő irányára s az egyes elemek közötti kapcsolatok érzékeltetésére vonatkoznak.

Minden leírásnak központi eleme az, hogy milyen kérdésekre keres választ. A kétféle ragozás bemutatása nyelvtanainkban rendszerint a következő módon jelenik meg: „tárgyas (határozott) ragozást használunk a következő esetekben:...”, majd: „alanyi (általános) ragozást használunk ezzel szemben:...”. (Lehetne persze fordítva is, sőt a fordított sorrend szerintem jobb kiindulópont, de a lényeg most nem ez.) Maga a kiemelt szempont egyfajta nyelvtanirói logikát tükröz, s ez követhető is mindazok számára, akiknek nyelvérzékében él a rendszer. Egy kezdő hallgató viszont nem úgy teszi fel a kérdést, hogy mikor használjuk ezt vagy azt a ragozást, hanem hogy ebben vagy abban a nyelvtani kontextusban melyik ragozást kell használni. Elvárható tehát egy gyakorlati célú bemutatástól, hogy vezérszempontnak is ezt tegye meg, kiaknázva mindazokat a szembenállásokat, melyeket a nyelvi rendszer bőven kínál. A nyelvi tények elrendezési szempontjainak ismertetése után következő táblázat egy ilyen bemutatási módra példa. Lényegében franciaországi tanítási gyakorlatom során csiszolódott ki, sokféle variáción keresztül, mindig a gyakorlati használhatóság szem előtt tartásával.

A táblázaton belül a szempontok egymásutánja is átgondolást kíván. Nyilvánvaló, hogy az elemek sorrendje nemegyszer tetszőleges lehet – ott azonban, ahol szorosan egymásra épülnek a kategóriák, célszerű ezeket együtt tartani, egymás után bemutatni. Két konkrét példát idézve: ha a birtokos személyjeles főnév kapcsán kimondjuk, hogy ilyen tárgy mellett határozott ragozást használunk, akkor minden olyan esetet, ahol e toldalékmorfémák jelen vannak (pl. visszaható névmás: *magam*, birtokos névmás: *enyém*, birtokos szerkezet: *Gábor könyve*, vö. az alaptagot) érdemes egy sorozat tagjaként kezelni, mintegy ráépítve az előbbi kategóriára (amint a valóságban rá is épül). Másfelől: ha a kérdő névmások leg többjét elhelyeztük azon elemek között, melyek általános ragozással járnak (vö. *kit?*), akkor mindazok a névmások, melyek az előbbiekből jöttek létre, így a vonatkozó, a határozatlan és az általános névmások (*akit*, *valakit*, *mindenkit*) természetesen meg találják helyüket amazok folytatásaként.

Ez az elrendezés olyan szempontból is hasznos lehet, hogy rávilágít néhány különleges eset logikájára, amikor a nyelvtani szabály egészen mást ír elő, mint amit a valóságvonatkozás sugall. Ezek közül a leg többbet elemzett kérdés az *engem*, *téged* (par excellence „határozott tárgy”) mellett megjelenő általános ragozás titka, melyet a szakirodalom régóta feszeget s „talán a legnagyobb rejtély”-nek tart.¹ De említhetünk más feltűnő jelenségeket is. A vonatkozó névmással kezdődő mellékmondatok bizonyos típusában például egyértelműen jelen van a határozottság mozzanata (*Itt van az a barátom, akit a legjobban szeretek*); ennek ellenére az *akit* mellett általános ragozást használunk – nyilvánvalóan azért, mert az előzményének tekinthető *ki* erre is ráörököltette saját, eredeti szabályát. Másutt – éppen fordítva – annak az érzékeltetése kíván némi fantáziát, hogy hogyan lehet már akkor határozott tárgyként felfogni valamit, amikor a konkrét információ még meg sem jelent. Mint a tárgyi mellékmondat utalószava kapcsán: *Azt gondolom*,

¹ KIEFER 1998: 210. – Vö. még: KOROMPAY 1997: 45; KUGLER 2000: 109–110; BALOGH 2000: 416–417. – A „miért?”-re adott választ Szili Katalin egy írásában találjuk meg, aki nyelvtörténeti munkákra (így A magyar nyelv történeti nyelvtanának Sipos Pál és E. Abaffy Erzsébet által írt fejezeteire) építve a következőket emeli ki: a *minket*, *titeket* ősmagyar kori előzménye a *bennünk*, *bennetek* volt; márpedig e névmások eredeti partitivusi szerepe érthetővé teszi az általános ragozás használatát; másfelől az *engem*, *téged* alakokban jelen van egy birtokos személyjel, mely nem tette szükségessé a határozottságnak az ígealakon történő ismételt megjelenítését (vö. SZILI 2000: 364).

hogy..., nem is szólva az utalószó nélküli mondatkezdetről: **Tudom, hogy...** Nyelvtanilag természetesen az összetett mondat mellékmondatához vezetnek a szálak; a kezdő hallgató számára viszont azon fordul meg minden, hogy az anticipáció elvét be tudja-e építeni szemléletébe. „Még nem tudom, hogy mit tudok, de már tudom, hogy tudom” – talán így lehet a képzelet számára hozzáférhetővé tenni e jellegzetes mondatkezdetek logikáját. S másfelől itt is hasznos támpontot nyújt, ha megfogható elemekhez tudjuk kötni a szabályt. Például ha egyszerűen arra építünk, ami az *azt* mutató névmásról már korábban kiderül: hogy ez az elem határozott ragozással jár. Néha egyedi morféimakkal kapcsolatban is érdemes tudatosítani hasonló összefüggéseket. Az *-ik* például egymástól távol eső rendszertani helyeken fordul elő (vö. *egyik, valamelyik, harmadik*): valamennyi alakot összekapcsolja azonban az a tény, hogy – éppen az *-ik* révén – ezek mind a határozott ragozással tartanak kapcsolatot.

A táblázat szerkezete a következő. Középen, megszámozva jelennek meg azok a nyelvtani kategóriák, melyek a kétféle ragozás tekintetében irányító szerepet játszanak (közülük is aláhúzva azok, melyek további kategóriák viselkedését is meghatározzák). Az ezután következő sorban mindig jellegzetes szemléltető példamondatokat találunk; itt kapnak helyet a választás szempontjából kiemelt fontosságú konkrét nyelvi elemek is. A bal oldali rovat az általános ragozást, a jobb oldali a határozott ragozást képviseli. Ennek az elrendezésnek azt az előnyét látom, hogy vizuálisan érzékelhetővé teszi egyrészt azt, ha kétféle vezetnek a szálak (mint a névelős főnév, a személyes névmási tárgy vagy a számnevek körében), másrészt azt is, ha lényegében csak az egyik irányba, mint a birtokos személyjeles alakok esetében. (El tudnék képzelni olyan technikai megoldást is, mely középről induló nyilakkal emelné ki mindezt.)

Természetes, hogy egy táblázat csak a fő kategóriák ábrázolására lehet alkalmas, s mindig értelmező kifejtést kíván: sem az elemek teljes felsorolását, sem egyes névmások főnévi és melléknévi használatának szemléltetését, sem a feltűnően ritka esetek vagy éppen ellenpéldák feltüntetését nem teszi lehetővé. A finomságok érzékeltetése külön feladat. A sokat emlegetett birtokos személyjelek kapcsán például szívesen idéznék egy költőszöveget, Arany Jánost, aki egy alig féllapos ragyogó írásában elemezte az alábbi két mondat közötti különbséget: *Fiát ismerem, de lányát nem ismerem* és *Fiát ismerem, de lányát nem ismerem*.² Ez azonban már a tudás magasiskolája: annak szól, aki szeret és tud az árnyalatokban gyönyörködni.

Lássuk ezek után magát a táblázatot!

² Határozatlan. In: Arany János 1968: 597.

	1. Tulajdonnév:	
		<i>Ismered Budapestet?</i>
	2. Névelős (névelőtlen) főnév:	
<i>egy, ø</i> <i>Látok egy madarat.</i> <i>Madarakat látok. Kérsz vizet?</i>		<i>a, az</i> <i>Látom a madarat.</i> <i>Látom a madarakat.</i>
	3. Mutató névmás:	
<i>ilyen, olyan, ennyi, annyi</i> <i>...-t</i> <i>Ilyen táskát kérek.</i>		<i>ezt, azt, ezeket, azokat</i> <i>Ezt a táskát kérem.</i>
	4. Személyes névmás:	
<i>engem, téged, minket, titeket</i> <i>Látsz engem?</i>		<i>őt, őket, Önt, Önöket</i> <i>Látod őt?</i>
	5. Birtokos személyjeles főnév (vö. még 6–8.):	
		<i>A barátomat várom.</i>
	6. Birtokos névmás:	
		<i>Odaadom az enyémét.</i>
	7. Birtokos jelzős szerkezet alaptagja, ill. birtokjeles fn.:	
		<i>Ismerem Budapest történetét.</i> <i>Madridét nem ismerem.</i>
	8. Visszaható névmás:	
		<i>Látjuk magunkat.</i>
	9. Kölcsönös névmás:	
		<i>Látjuk egymást.</i>
	10. Kérdő névmás (vö. még 11–12.):	
<i>kit? mit? kiket? miket?</i> <i>milyen...-t? mennyi ...-t?</i> <i>Milyen virágot kérsz?</i>		<i>melyik ...-t? hányadik ...-t?</i> <i>Melyik virágot kéred?</i>
	11. Vonatkozó névmás:	
<i>akit, amit, akiket, amiket,</i> <i>milyen ...t, amennyi ...t</i> <i>Válassz, amit akarsz.</i>		<i>melyik ...-t</i> <i>Azt a könyvet választod,</i> <i>amelyiket akarod.</i>
	12. Határozatlan és általános névmás:	
<i>valakit, valamit, mindenkit,</i> <i>mindent, senkit, semmit,</i> <i>valamilyen ...-t</i> <i>Péter keres valamit.</i>		<i>valamelyik ...-t,</i> <i>az egyik ...-t, a másik ...-t</i> <i>Péter valamelyik újságot keresi.</i>
	13. Számnév:	
<i>Három tollat kérek.</i>		<i>A harmadik tollat kérem.</i>
	14. Tárgyi mellékmondat:	
		<i>Azt hiszem, itt a tavasz.</i> <i>Tudom, hogy itt a tavasz.</i>
	15. Főnévi igenév:	
<i>Akarsz táncolni?</i> <i>Akarsz látni egy jó filmet?</i>		<i>Akarod látni ezt a jó filmet?</i>

3. Egy szóalak megszerkesztésének módja; didaktikai tanulságok

A magyartanítás-magyartanulás egyik különleges tapasztalata, hogy milyen bonyolult intellektuális műveletek sorozatával lehet eljutni akár egyetlen helyes szóalak megalkotásához is. Mind a tanár, mind a diák számára tanulságos gyakorlat ez; éppen ezért nem árt tudatosítani azokat a lépéseket, melyeket az anyanyelvi beszélőnek soha nem jutna eszébe elemezni. Bemutatnék erre egy konkrét példát a kétféle igeragozás köréből.

A feladat a következő: Egészítse ki az alábbi mondatot : „Ti lát..... a Dunát.”

Ennek megoldásához a következő kérdéseket kell tisztáznunk:

1. Az alany száma és személye: T/2. (Az ennek megfelelő igeragok: *-tok/-tek/-tők*, ill. *-játok/-itek*.)

2. Melyik ragozást kell használnunk? – A tulajdonnévi tárgynak megfelelően a határozott ragozást; választásunk tehát a *-játok/-itek* ragra esik.

3. Melyik ragváltozatot választjuk? – Az ige mély hangrendjének megfelelően a *-játok* formát.

A fenti példa „csak” annyiban különleges, hogy a lehetséges ragváltozatok köre a T/2.-ben a legnagyobb: a két igerag itt összesen öt ragváltozatban jelentkezik. Annyiban viszont nem a legnehezebb, hogy nem tartalmaz olyan hasonulós jelenséget, mely bizonyos tövégi mássalhangzók (*sz, z, s, dz*) és az egyes igeragokban szereplő *j* találkozása esetén áll elő. Ha példamondatunk a következő lenne: „Ti olvas..... az újságot”, még egy lépést be kellene iktatnunk:

4. Mit eredményez a *tő* és a *toldalék* (*olvas + -játok*) találkozása? – *Olvassátok*.

*

Nagyon fontosnak tartom annak hangsúlyozását egy ilyen feladat megoldásainak értékelése során, hogy a sokféle tévedési lehetőség nem azonos súlyú. Nem mindegy, hogy melyik szinten hibázunk! Ha valaki az első lépések során jó döntéseket hoz, s a végén egy apróságban téved, annak tudnia kell, hogy a lényeg tekintetében nagyon jó munkát végzett – ha viszont a felsőbb szinteken tévedett, akkor eleve rossz irányban indult el. Olyan ez – mondtam egyszer hallgatóimnak –, mint amikor egy ruha szabása jó, csak egy kis eldolgozási hiba maradt a végén valahol (első eset), szemben azzal, amikor el van szabva, s azt már nem lehet helyrehozni...

Az efféle hibaelemzés még valamire rámutathat: a mechanikusan kidolgozott nyelvtani tesztek lényegét elfedő sivárságára. Ha négy megadott forma közül kell kiválasztani az (egyetlen) helyes megoldást, akkor csak a „jó vagy nem jó?” kérdésre születhet egyértelmű válasz; arra már nem, hogy miért jó, miért nem jó, mit kellett volna másképp csinálni, hogy jó legyen. Elmarad a pedagógiai haszon. S itt már egy neves francia természettudós, Albert Jacquard szavait idézem, aki rádiós ötperceinek jelentős részét szívügyének, a pedagógiának szenteli. E műsorában hangsúlyozta egyszer (2001 szeptemberében) a „termékeny tévedés” előrevivő szerepét, szemben a főt jellemzett tesztmegoldási gyakorlat – a Franciaországban „q.c.m.”, azaz „question à choix multiples” néven ismert rendszer – terméketlen voltával, sőt káros hatásával. E kitűnő tudós szavai megérdemlik, hogy szó szerint idézzük őket: „Az ilyen tesztek szolgálékúságra nevelnek.”

Ezzel a pedagógiai állásfoglalással egy kicsit messzire kerültünk a kétféle igeragozástól. Ráadásul maga a téma, a magyartanítás kérdésköre is némileg szokatlan szál e kötet szövetében. Mégis azt remélem, hogy a szálak ilyen összeszövése nem áll távol az ünnepelttől, aki sokféle elméleti irány mellett a magyartanításnak is aktív művelője; aki számomra nemcsak egyetemi kolléga, hanem egyben volt tanuló társ is; s akinek a tevékenysége azt sugallja, hogy a tudomány és a pedagógia elválaszthatatlan egymástól.

Irodalom

- Arany János 1968. Határozatlan. In: Összes Művei XI. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Balogh Judit 2000. A tárgy. Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 416–417.
- Kiefer Ferenc 1998. Az igeragozás. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó. Budapest. 187–289.
- Korompay Klára 1997. Magyartanítás külföldön: kérdések, szempontok és elméleti lehetőségek a magyar nyelvtudomány szemszögéből. Hungarológia 9. NHK. Budapest.
- Kugler Nóra 2000. Az igeragozás. In: Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 2000. 109–110.
- Szili Katalin 2000. A tárgyasság a magyar nyelvben (A tárgyasság morfoszintaktikai összefüggései). Magyar Nyelvőr 124: 356–369.

KOUTNY ILONA

A FOGALOMTÓL A NYELVI KIFEJEZÉSIG

1. Nyelv és gondolkodás viszonya

A nyelv és a gondolkodás elsődlegességéről régóta vitatkoznak a nyelvészek és filozófusok. A kérdés az, hogy a gondolat születik meg először, s utána ölt nyelvi formát, vagy pedig csak nyelvi formában létezik. Abban mindenki megegyezik, hogy a gondolkodás általában nyelvi formában történik.

Hányszor előfordul, hogy feltoluló érzelmeinket nem tudjuk szavakba önteni! A topográfiai gondolkodás is megvan szavak nélkül. S amikor ki akarunk mondani egy elképzelt dolgot, a szavak néha nem engedelmeskednek, s mást mondunk, mint amit akartunk, pl. *jobb*-ot *bal* helyett, vagy *péntek*-et *szerda* helyett. A két- vagy többnyelvűek is hányszor hadakoznak, hogy mondatokká formálják gondolataikat az egyik vagy a másik nyelvükön. Sokszor nem emlékeznek, hogy melyik nyelven kaptak bizonyos információt, mintha az mégiscsak nyelven kívüli formában tárolódna az agyban, s aktiváláskor az adott nyelven létrejönne az új nyelvi megformálás. Magamon mindezeket a jelenségeket számtalanszor tapasztaltam.

Másrészt Sapir és Whorf hipotézisének megjelenése óta jól ismert tény a *nyelvi relativizmus*, azaz hogy nyelvünk szerkezete bizonyos mértékben meghatározza gondolkodásunk kategóriáit. Például a magyar nem tesz különbséget nő és férfi között a névmások szintjén, az élő és élettelen között, ha fáról, bőrről, húsról stb. van szó. A környező indoeurópai nyelvek ezeket rendszerint megkülönböztetik (pl. *tree/wood* 'fa', *skin/leather* 'bőr', *pig/porc* 'disznó(hús)'), azaz szűkebb kategóriákat alkalmaznak. Különböző nyelvek „más színben látják a világot”, hisz a színek folytonos skálájából a nyelvek bizonyos intervallumokat neveznek meg, s ezek nem esnek mindig egybe más nyelvekével. Pl. a 11 (egyszerű szóval kifejezett) alapszínből a magyarban 9 van meg (*fekete, fehér, piros, sárga, zöld, kék, barna, lila, szürke*), a fennmaradó kettőt a magyar összetett szóval fejezi ki: *narancssárga, rózsaszínű*.

Más a mentális reprezentáció és a szavakhoz kapcsolódó szemantikai háló a kínai nyelveknél, ahol az egyszerű elemekből összeálló íráskép meghatározza a bonyolultabb vagy újabb fogalmak elnevezését (számítógép: 'elektromos agy', cukorbaj: 'cukor+pisi'). Egy idegen nyelv elsajátításakor fel kell számolnunk anyanyelvünk megrögzült kategóriáit, hogy be tudjuk fogadni a másik nyelv közvetítette felosztást.

Az egyik alapvető kutatási terület az események gondolati és nyelvi visszaadása. Az esemény azt jelenti, hogy valami történik, vannak szereplői és körülményei. A keretszemantikán alapuló FrameNet (<http://www.icsi.berkeley.edu/~framenet/>; FILLMORE et al.) terminusaival élve adott egy *keret* és egy *forrástextus*, mely alapján az esemény végbemegy. Az események valamilyen térben és időben játszódnak le valamilyen

módon, ezek rendszerint nem tartoznak az esemény keretébe, hisz a hely, idő, mód minden cselekvésnek része a mi világunkban. Sokféleképpen lehet megközelíteni ugyanazt a valóságot; pl. a vásárlás eseménye feltételezi az eladót, a vásárlót, az árut és a pénzt (a hely, az idő és a mód járulékos információ): *vki elad vmit vkinek vmiért*, pl.: *A férfi epret ad el a szomszédjának (nagy mennyiségben)(kedden) (a telkén) kétezer forintért*.

Ugyanazt az eseményt lehet a másik oldalról is nézni: *vki vásárol/vesz vmit vkitől vmiért*. Ilyenkor más igét használunk, s más a szereplőket jelölő szavak nyelvtani funkciója is.

Az eseményt le lehet írni persze az áru szempontjából is: ez az ige szenvedő alakját váltja ki azokban a nyelvekben, ahol ez lehetséges. A magyarra ez nem jellemző, bár bizonyos típusú igékkel és bizonyos típusú nyelvhasználati módban előfordulhat: *vmi el lett adva vkinek vmiért*.

Egyes nyelvek érzékenyek az időre, s több kategóriára osztják, mások a cselekvés befejezettségére – mindezek elsősorban az igeragozásban csapódnak le. A világ sokszínű nyelvi képe tetten érhető a pragmatikában, szemantikában és a grammatikában is.

A továbbiakban azzal foglalkozunk, hogy milyen alakban (szófaj, igék esetkerete) jelennek meg bizonyos fogalmak, majd a szóképzésben megjelenő szemantikai kapcsolatokat vizsgáljuk több nyelv összehasonlításával, különös tekintettel a tervezett eszperantóra.¹

2. Fogalmak nyelvi megfogalmazása

2.1. Szófaji különbség

Az alábbiakban azt az érdekes kérdést vizsgáljuk, hogy bizonyos fogalmak milyen szófajú szóban jelennek meg elsődlegesen.

M	éhes	szomjas	fázik	melege van
A	hungry	thirsty	be/feel cold	be hot
N	hungrig	durstig	frieren	jm warm sein
F	avoir faim	avoir soif	avoir froid	avoir chaud
L	głodny	chce się pić komu	zimno komu	gorąco komu
E	malsata, manĝema	soifa, trinkema	malvarmi, esti malvarme al iu, senti malvarmon	varmi, esti varme al iu

A két alapérzet: 'éhes' és 'szomjas' több nyelvben melléknévi formában jelenik meg, s a létigével együtt alkot mondatot. Ezzel szemben a francia egy-egy főneves kifejezést, a lengyel pedig egy igés kifejezést használ a 'szomjas'-ra, a melléknévi forma (*spragniony*) ugyan létezik, de választékos. Az eszperantóban is gyakori a melléknévi alak a létigével, de az igei alak (*manĝemi/trinkemi*) is gyakran előfordul, és a főnévi (*havi/senti manĝemon/trinkemon*) is lehetséges.

A másik két érzet: 'fázik', 'melege van' már a magyarban is megoszlik igére és főneves szerkezetre, a német pedig szintén igével fejezi ki a fázást. A francia az

¹ Rövidítések: **M**: magyar, **A**: angol, **N**: német, **F**: francia, **L**: lengyel, **E**: eszperantó **K**: kínai.

előbbiekhöz hasonlóan a „birtokolja a hideget/meleget”, a lengyel pedig határozószó és részesesetű személy konstrukciót alkalmaz. Az eszperantó mindkét esetben elsősorban ígét használ, de ugyancsak lehetséges a lengyelre jellemző szerkezet, valamint a főneves *senti varmon* ’meleget érez’, s ezek előfordulnak a nyelvhasználatban is.

Az eszperantó nyelvtani rugalmasságánál fogva le tudja képezni különböző nyelvek eltérő szerkezeteit. A szótő (kötött morféma) alapvetően a fogalmat jelöli szófaji megszorítás nélkül, bár szemantikai okok miatt ezek a tövek gyakrabban valósulnak meg egy-egy szófajban:

tabl- mint főnév: *tablo* ’asztal’

lern- mint ige: *lerni* ’tanulni’

rapid- mint melléknév: *rapida* ’gyors’.

Ezeket a megvalósulásokat Szerdahelyi (1976) első dleges szavaknak nevezi, s tagadja a tövek szófaji jellegét. Megemlítjük, hogy a szótövek általános volta vagy pedig szófaji jellege, az ún. *radikkaraktero* még most is heves vitára készteti az eszperantista nyelvészeket (ROKICKI 1987 különböző állásfoglalásokat mutat be). Az angol szótövek (egyúttal szavak!) egy jó része szintaktikailag több értelmű, lehet egyszerre főnév és ige vagy főnév és melléknév is.

2.2. Szintetikus alakok

Az agglutináló nyelvekre jellemző, hogy összetett fogalmakat egy szóban (míg más nyelvek analitikus formában) fejeznek ki. Az eszperantóban az agglutinálás következetes módon valósul meg a szóképzésben (l. az alábbi táblázatot). A morfémaák összetétele könnyen érthető és egyértelmű, de más nyelvekre nehezen lefordítható szavakat eredményez az eszperantóban, pl.: *malindulino* ’érdemtelen nő’, *eksbelulo* ’férfi, aki szép volt’. Teljes mértékben érvényesül a szemantikai kompozicionalitás elve.

M	osztálytárs	iskolatárs	földi ²	honfitárs	’azonos vallású’
A	class-mate	school-mate	–	countryman compatriot	co-religionist
N	Mitschüler	Mitschüler	–	Landsmann	Glaubens-genosse
F	camarade de classe	camarade d’école	–	compatriote	co-religionist
L	kolega (z klasy)	kolega szkolny	krajan	rodak	współwynawca
E³	samklasano	samlernejano	samurbano	samlandano	samreligiano

Az eszperantó rugalmas nyelvtani rendszerének másik megnyilvánulása a közvetlen ígésülés, azaz pl. a melléknév és a létige kapcsolata helyett egyszerű ige létrehozása (ilyenkor a melléknévi *-a* végződés helyére a megfelelő igei végződés kerül):

² ’azonos vidékről való’

³ *sam(a)* ’ugyanaz’, *klaso* ’osztály’, *lernejo* ’iskola’, *urbo* ’város’, *lando* ’ország’, *religio* ’vallás’.

estis bela helyett *belis* 'szép volt'. Az ige és határozó kapcsolata helyett a határozó közvetlen igésülése: *li vojaĝis per taksio al la stacidomo* 'taxival ment az állomásra' helyett *li taksii al la stacidomo* 'az állomásra taxizott' vagy *sidiĝi al la tablo* helyett *altabliĝi* 'asztalhoz ülni'. Ezek az alakok a magyarban csak részben, az angolban, franciában, lengyelben pedig egyáltalán nem adhatók vissza. Ugyanez mondható el a közvetlen határozószó-képzésről, azaz arról, hogy a melléknévi vagy főnévi végződést mindig át lehet cserélni a határozószó -e végződésére: *kuzo* 'unokatestvér' → *kuze* 'unokatestvére'. Piron (1989) szerint ezekben az alakokban nyilvánul meg a nyelv szelleme, s az eszperantó a továbbiakban is ebben az irányban fejlődik.

2.3. Különböző vonzatok

Az egymásnak megfelelő cselekvések szemantikai kerete elvileg ugyanaz a különböző nyelvekben, más szóval az igék mélyesetei hasonlóak, de a felszíni esetvonzatok (az igék valenciája) rendszerint különböznek. Bizonyos hasonlóságok azért a felszínen is felfedezhetők egyes nyelvek között:⁴

M	tanít vkinek vmit	Da Ac	tartozik vkinek vmivel	Da In	lemond vmiről	vonzat
A	teach sy sg	Ac Ac	owe sy sg	Da Ac	resign from sg	''
N	lehren jm etw	Da Ac	jm etw schulden	Da Ac	verzichten auf etw	''
F	enseigner qc à q	Ac Da	devoir qc à q	Ac Da	renoncer à qc	''
L	uczyć kogo czego	Ac Ac	być winnym komu co	Da Ac	rezygnować z czego	''
E	instrui al iu ion	Da Ac	ŝuldi al iu ion	Da Ac	rezigni ion/ pri io	''

A *tanít* esetében csak az angol és a lengyel használ kettős tárgyesetet, a többi nyelv, beleértve az eszperantót is, megkülönbözteti a tanulás témáját (tárgyeset), és azt, akire a cselekvés irányul (részeseset). Az alternatív formát itt nem tüntettem fel: *tanít vkit vmire/vmit csinálni*.

3. A szavak közötti logikai viszony

Egyes nyelvekre az jellemző, hogy új fogalmakat új szavakkal jelölnek, vagy a meglévő szavak jelentését bővítik; más nyelvek jobban kihasználják a szóképzés adta lehetőségeket. Az utóbbi esetben a fogalmak és a nekik megfelelő szavak közötti logikai viszony a szavak alakjában is tükröződik, azaz az alapszóhoz képest bizonyos jelentéstöbbletet hordozó levezetett szavakat az alapszavakból képezik. A szóképzés nemcsak morfológiai művelet, hanem szemantikailag meghatározott, s egyfajta világlátást is tükröz.

3.1. Ellentétek kifejezése

Asszociációs kísérletek bizonyítják, hogy a fogalmak a jelentésbeli hasonlóság, ellentét vagy egymásmellettség alapján tárolódnak az agyunkban. Az ellentétpárok jelentik ezeknek a jelentésbeli kapcsolatoknak az egyik típusát. Bizonyos esetekben ezt egy képző

⁴ Rövidítések: Da = dativus, részeseset, Ac = accusativus, tárgyeset, In = instrumentalis, eszközeset.

segítségével oldja meg a nyelv: az egyik elem, amely sokszor az ellentétpár egyik elemén kívül bizonyos általános jelentéssel is bír, az elsődleges (pl. *kicsi – nagy*, ill. *milyen nagy a lakásod?*, *boldog – boldogtalan*, ill. *mennyire boldogok az emberek?*), a másik pedig ebből képződik. Így a német viszonylag gyakran alkalmazza az *un-* ellentétképzőt, a lengyel pedig a tagadószt mint előképzőt; a franciában és az angolban néha szintén előfordulnak előképzők (fr. *mal-*, *mé-*, ang. *in-*, *il-*, *des-*). Az eszperantóban viszont az ellentétes jelentésű szó létrehozása szisztematikusan a *mal-* előképzővel történik:⁵

M	boldog – boldogtalan	elégedett – elégedetlen	rövid – hosszú
A	happy – unhappy	satisfied – unsatisfied	short – long
N	glücklich – unglücklich	zufrieden – unzufrieden	kurz – lang
F	heureux – malheureux	content – mécontent	court – long
L	szcześliwy – nieszcześliwy	zadowolony – niezadowolony	krótki – długi
E	feliĉa – malfeliĉa	kontenta – malkontenta	mallonga – longa

3.2. Események tényezői

Az események fő tényezője az ige, mely kifejezi a cselekvést, s meghatározza a többi főbb tényezőt. Ezen tényezők közül egyesek morfológiailag közvetlenül az igéből származtathatók. Nézzünk meg három példaként választott igét (*elad*, *dolgozik* és *tanul*):

	cselekvő	cselekvés	cselekvés tárgya	cselekvés helye
M	eladó	eladás	áru	üzlet
A	seller	sale, selling	goods	shop, store
N	Verkäufer	Verkauf	Ware	Geschäft
F	vendeur	vente	marchandise	boutique
L	sprzedawca	sprzedaż	towar	sklep
E	vendisto	vend(ad)o	varo, vendaĵo	vendejo

	cselekvő	cselekvés	cselekvés tárgya	cselekvés eszköze	cselekvés helye
M	dolgozó, munkás	munka	munka	munkaeszköz	munkahely
A	worker	work(ing)	work	work tool	work place
N	Arbeiter	Arbeit	Arbeit	Arbeitsmittel	Arbeitsstelle
F	travailleur, ouvrier	travail	travail	outil de travail	place de travail
L	pracownik	praca	praca	środek pracy	miejsce pracy
E	laboristo	labor(ad)o	laboraĵo	laborilo	laborejo

⁵ Ettől eltérően elsősorban a költői nyelvbe bekerült néhány ellentétes jelentést kifejező, nem egymásból képzett, vagyis alapszavakra épülő szópár is.

	cselekvő	cselekvés	cselekvés tárgya	cselekvés eszköze	cselekvés helye
M	tanuló, diák	tanulás	tanulnivaló	taneszköz	iskola
A	student, pupil	learning	subject matter	learning materials	school
N	Schüler	Lernen	Lernstoff	Lernmittel	Schule
F	élève	apprentissage		–	école
L	uczeń	nauczanie się, nauka	–	środek nauczania	szkoła
E	lernanto	lern(ad)o	lernaĵo	lernilo	lernejo

A fenti táblázatokból kitűnik, hogy a logikailag lehetséges képzéseket nem mindig használja ki az adott nyelv, illetve ha kihasználja, akkor a képzői különbözők lehetnek. Az eszperantó az összes lehetőséget kihasználja, egyedül a *vendaĵo* adja át a helyét a *varo* ‘áru’ szónak. A magyar – agglutináló nyelv lévén – viszonylag gyakran él a képzés (*eladó*, *dolgozó*, *tanuló*), ill. az összetétel (*munkaeszköz*, *taneszköz*) lehetőségével. A kínai szóalkotása is változatlan elemeket rak össze (*xue* ‘tanul’ → *xuesheng* ‘tanuló’, *xuexiao* ‘iskola’), s ebben a fenti nyelvekhez hasonlóan működik az eszperantó is.

3.3. Melléknévi alapú képzés

A melléknevek is több hozzájuk kapcsolható szó alapjai (táblázat a *gyors* alapján):

	tulajdonság	valamivé tesz	valamivé válik	ember
M	gyorsaság	gyorsít	gyorsul	–
A	speed	accelerate	accelerate	–
N	Geschwindigkeit	beschleunigen	s. beschleunigen	Schneller
F	rapidité	accélérer	s’accélérer	–
L	szybkość	przyśpieszyć	spieszyć się	–
E	rapid(ec)o	rapidigi	rapidiĝi	rapidulo

4. Szemantikai produktivitás

A szavak közötti logikai viszony nyelvi kifejezését jellemezhetjük egy számértékkel, amely azt mutatja meg, hogy (esetleg egy-egy jelentős továbbképzést is ide számítva) hány képzett szó kapcsolódik egy szóhoz; ezt **szemantikai produktivitás**nak hívom (KOUTNY 2004). Az eszperantót tettem az első helyre, mivel itt a szóalkotás alapelve a szóképzés (a képzők minden esetben érvényes szót eredményeznek, amennyiben szemantikailag ez lehetséges), s ehhez hasonlítom az angol és magyar képzéseket melléknévi, főnévi és igei csoportosításban (a ~ jel a szótővet jelenti); a képzett szavak számát jelöli a felsorolások végén található SZP (szemantikai produktivitás).⁶

⁶ Csak az alapvető képzett elemek szerepelnek, így egy új egység (mint pl. az *iskola*) továbbképzett szavai már nem szerepelnek. A határozószók sem szerepelnek, amelyek eszperantóban mindössze a végződés -e-re változtatásával érhetők el, mert ezek megdupláznák a szavakat. A képzett igékből is mindig továbbképezhető főnév és melléknév egyszerű végződéscserével az eszperantóban, így ezeket sem vettem fel külön.

- ter|o** (earth, föld): ~a (earthly, földi), ekster~a (extraterrestrial, földönkívüli), sub~a (underground, subterranean, földalatti), sur~a (ground-, földi), super~a (aboveground, földfeletti), sen~a (landless, föld nélküli), trans~a (unearthly, földöntúli) 7 (2, 7)
 ~ajo (bank, földhányás > ~ajisto, navvy, földmunkás) 2 (0, 2)
 al~igi (land, leszáll), de~igi (take off, felszáll), sur~igi (land, leszáll), al~igi (earth, földel), en~igi (bury, eltemet > en~igisto 'gravedigger', sírásó), el~igi (dig up, kiás), el~igi (come out of the earth, kibújik a földből) 8 (1, 1)
- lerni** (learn, tanul): ~a (learning, tanuló), ~ema (diligent, szorgalmas), ~iva (teachable, tanulékony), ~ebla (learnable, megtanulható) ~inda (worth learning, érdemes megtanulni), ~enda (is to be learnt, megtanulandó) 6 (2, 4)
 ~(ad)o (learning, tanulás), ~anto (pupil, tanuló), ~antino (pupil, tanuló lány), kun~anto (schoolmate, tanulótárs), mem~into (autodidact, self-taught, autodidakta), ~ajo (subject matter, tanulnivaló), ~ejo (school, iskola), ~ilo (learnig materials, tanszer), 8 (1, 5)
 el~i (learn, megtanul), ~igi (teach, tanít), ~egi (scram, wot, magol) 3 (1, 1)
- rapid|a** (quick, gyors): mal~a (slow, lassú), ~ega (speedy, sebes), ~ema (flustered, kapkodó) 3 (0, 0)
 ~(ec)o (speed, gyorsaság), ~umo (gear, sebesség), ~ulo (–, gyors személy) 2 (0, 1)
 ~i (hurry, siet), ~igi (accelerate, gyorsít), ~igi (accelerate, gyorsul) 3 (0, 2)

Az eszperantó szóképzése a szókincs bizonyos alapvető részének kiemelt fontosságot tulajdonít, s ehhez kapcsolja a többi szót, amennyiben logikailag ez megtehető. Előfordul, hogy a képzett szó mellett létezik egy gyakran használt alapszó is (l. előbb a *varo* 'áru' szót, mely helyettesíti a képzett *vendaĵo* szót, de nem szünteti meg, annak szinonimájaként működhet). Az előbbiekből látható, hogy az eszperantó szemantikai produktivitása a legnagyobb s az angolé a legkisebb, a magyar – agglutinatív természetének megfelelően – a kettő között helyezkedik el.

5. Az eszperantó sajátosságai a tárgyalt nyelvek tükrében

- Az eszperantó rugalmas morfológiai rendszere következtében a fogalmaknak megfelelő szótövek különböző szófajú szavakban valósulhatnak meg, míg az ún. természetes nyelvek esetében rendszerint csak egy formában. A közvetlen igehasználat – a melléknév vagy a főnév + ige helyett – dinamikus és tömör jelleget kölcsönöz a nyelvnek.
- Bonyolultabb fogalmak következetesen és mindig létrehozhatók szintetikus alakban, s ezek az alakok az eszperantó nyelvhasználat részét képezik.
- Tervezett volta miatt az eszperantó törekszik arra, hogy a fogalmak közötti logikai viszonyt a szóképzésben tükrözze (pl. az ellentétes jelentésű szavak alapszó–képzett szó párokat alkotnak minden szófajban; a cselekvés közvetlen megnevezésén túl mind a cselekvés végzője, mind tárgya, eszköze és helye képzett igeiként jelenhet meg), a fennálló szabályok pedig kivétel nélkül általánosíthatók.
- Így a szókincsnek van egy magja (lényeges alapszavak) – ezek az alapszavak fontos szerepet töltenek be, mivel a többi szó ezekből képezhető a szóképzési szabályok alapján. Ebben a tekintetben az eszperantó jóval produktívabb, mint a többi vizsgált nyelv,

és az alapszókincs gazdaságos kihasználását teszi lehetővé. Ez a képesség a „szemantikai produktivítás” kategóriájával jellemezhető.

A pszichológus Piron (1987) azt állítja, hogy az eszperantó produktív és kivétel nélküli képzési rendszere nagy mértékben támogatja a nyelvi kreativitást és a logikus gondolkodást, mert a tanult nyelvi szabályokat általánosítani lehet, s ez egyúttal sikerélményt és biztonságérzetet ad a nyelvtanulónak (PIRON 2004). Az analógiás gondolkodás, mely az agy logikus működését követi, az eszperantóban jól működik, s könnyen áttekinthető és gazdaságos szókincset eredményez. A természetes nyelvek esetén ezzel szemben az anyanyelvi és idegen nyelvű beszélők nyelvi kreativitása által létrehozható alakoknak sok esetben át kell adniuk a helyüket a nyelvi normának megfelelő, logikájukat veszített alakoknak.

Anélkül, hogy mélyebben belemennénk a problémába, csak feltesszük a kérdést: Tekinthető-e, és ha igen, mennyiben tekinthető az eszperantó az univerzális nyelvtan megjelenésének? Chomsky az univerzális grammatika feltételezésekor csak a természetes nyelvekre gondolt. Az eszperantó létrejöttét tekintve ugyan mesterséges, pontosabban *tervezett nyelv*, de az európai kultúrából és szókincsből nőtt ki, és kezdeményezője, Zamenhof intuitív nyelvi logikáján alapul. Emellett most már 117 éve beszélőinek nyelvhasználatából táplálkozva fejlődik.

Az eddig vizsgált kategóriák alapján úgy tűnik, hogy az eszperantó – legalábbis a szóalkotás szintjén – azokat a mélyben rejlő szabályokat általánosítja, amelyek a természetes nyelvek működése mögött is ott vannak, s kivétel nélkül megvalósítja ezeket a felszíni szerkezetben; ami szemantikailag lehetséges, az morfológiailag megvalósul, s érvényesül a kompozicionalitás elve is.

Irodalom

- Fillmore, Charles J. et al. The FrameNet Project. <http://www.icsi.berkeley.edu/~framenet/>
- Kiefer Ferenc 2000. Jelentélmélet. Corvina. Budapest.
- Koutny Ilona 2004. Esperantlingva bildo de la mondo [A világ eszperantó nyelvű képe]. Megjelenik In: Fettes, Mark (szerk.): Emlékkönyv H. Tonkin 65 éves születésnapjára.
- Piron, Claude 1987. Créativité et expression linguistique. In: Duc Goninaz, M. (szerk.): *Studoj pri la internacia lingvo*. AIMAV. Gent.
- Piron, Claude 1989. La bona lingvo. Pro Esperanto–HEA. Vieno–Budapeŝto.
- Piron, Claude 2004. Tute normala progreso. Esperanto 97: 30-31; 60-62.
- Rokicki, Ryszard 1987. Leksemstrukturaj aspektoj klasifiki la esperantan morfemaron. In: Duc Goninaz, M. (szerk.): *Studoj pri la internacia lingvo*. AIMAV. Gent.
- Szerdahelyi István 1976. La esperanta morfemaro. In: Esperantologiaj kajeroj 1. ELTE. Budapest.

LŐRINCZ JENŐ

**ÖNJÁRÓ GONDOLATOKTÓL A PROVERBIUMOKIG
A VISELKEDÉSMÓDOSÍTÁSBAN**

A lélektani irodalomban ma sokat foglalkoznak olyan képződményekkel, amelyek az egyénben (cselekvése során) a világra, másokra és önmagára nézve megfogalmazódván – önjáró gondolatokként – érzelmeit, magatartását tartósan befolyásolhatják, és amelyek igen gyakran el is torzítják a valóságot. Ezek egyéni hiedelmekként működnek, és mivel természetesen verbalizálják is őket, feltérképezhetők, gyűjthetők, kiértékelhetők (például önkítöltő kérdőívek tételeiként). Bár szövegeként is vizsgálhatók lennének, tudtommal ilyen szempontból eddig kevés figyelmet kaptak.

Lássunk tipikus példákat!

Negatív énképet táplálnak az effélék:

Bármilyen kezdés, nekem semmi sem sikerül.

Engem nem is lehet szeretni.

Én vagyok az örök vesztes.

Nem érzem jól magam, ha mások segítségére szorulok.

Valamely (önmagában értékes) beállítottságot túloznak el a következők:

Önértékem attól függ, mások mit gondolnak rólam.

Szégyellnivaló, ha gyengeségemet mások is látják.

Csak úgy érdemes bármibe fogynom, ha a legjobbra törekszem.

Csak akkor érzem jól magam, ha mindenki elégedett velem.

Nekem mindenben az elsőek közé kell kerülnöm.

Ha nincs mindig valaki, aki elismer, elkeseredem.

Nem tudok uralkodni magamon, ha bánatom van.

Egysíkú beállítottságra vallanak (ilyenekre Albert Ellis hívta fel elsőként a figyelmet):

Minden megoldás közt létezik egy, amelyik a tökéletes, s ehhez ragaszkodnunk kell.

Nagy csapás, ha nem a várakozásunk szerint esik meg valami.

Mindig legyünk óvatosak, folyton veszély leselkedik ránk.

A nehéz helyzeteket, döntéseket inkább kerüljük el.

Ezeknek a (különböző egyéni viszonyokból kiemelt) „diszfunkcionális hiedelmek”-nek (BECK é. n.: 149), „automatikus gondolatok”-nak (TRINGER 2003: 720), „irracionális sablonok”-nak (MÉREI 1974: 103) a bennük kifejeződő szisztematikus torzítások miatt van különleges jelentőségük – mégpedig elsősorban a depressziók kognitív

viselkedésterápiás stratégiáinak kidolgozásában (ATKINSON 1997: 468). E stratégiák „a beteg specifikus tévhiteinek és maladaptív feltételezéseinek felmérésére és vizsgálatára és módosítására irányulnak” (BECK i. h.). Az alapvető gondolkodási hibák (a teljesség igénye nélkül): „minden vagy semmi” típusú gondolkodás, túláltalánosítás, rágódás lényegtelen részleten („szelektív absztrakció”), pozitívum diszkvalifikálása, önkényes (korai) következtetés, katasztrofizálás, érzelmi logika, címkézés, önkárhoztatás (Tringer i. h.).

De lássuk mindezt hitelesen és konkrétan egy ismert személy, William Styron önvallomása alapján, élete „sötét” szakaszában! Egy kedélybetegségekkel foglalkozó szimpóziumon mondta el először: „...a betegség előrehaladtával engem is egyre jobban gyötört a tudat, hogy nem érek semmit. Sivár lehangoltságom annál ironikusabb volt, mivel nem egyébért röptem hanyatt-homlok négy napra Párizsba, mint hogy átvegyek egy díjat, aminek káprázatosan helyre kellett volna hoznia a ego mat. [...] Meggyőződéssel vallottam, nem lehetek méltó erre a díjra, mint ahogy az elmúlt években nekem juttatott elismerések egyikét sem érdemeltem meg” (STYRON 1993: 11). (A kiemelés tőlem. L. J.)

Az automatikus gondolatok formailag teljes mondatok, egyéni állásfoglalást, viszonyulást fejeznek ki a valóság valamely jelenségével szemben, elv, életgazság igényével (melyet a család, a kultúra is közvetíthet); ezek mintegy egyéni maximákként használhatók megfelelő helyzetekben. Hozzájárulnak a világ strukturálásához, ezáltal a magatartás meghatározásához.

Ezek az ismérvek (több lényeges ponton) a proverbiumokra is illenek. (A proverbium meghatározásának természetesen nem itt van a helye – mondatjellegük, életbölcsséget, észjárást, akár kognitív torzítást is tartalmazó voltak miatt; tág értelemben véve őket azonban megindokolható, hogy miért fordulunk érdeklődéssel éppen feléjük.)

A főtebb sorolt belső meggyőződések, automatikus gondolatok, magatartást szabályozó formulák azon szerepük szerint kerülnek itt szóba, hogy a hozzájuk kapcsolódó érzelmek erejénél fogva könnyen elleplezik gondolat, érzelem és magatartás összefüggéseit, torz világlátáshoz vezethetnek, ezzel eltávolíthatnak a valóságtól, tehetetlenségre kárhoztathatnak.

És a proverbiumok?

A proverbium „a megoldandó problémát a személyes síkról általánosabb szintre emeli”, „a jövőbeli cselekvést a múltbeli tapasztalatra való hivatkozással befolyásolja” (SZEMERKÉNYI 1994: 67, 68). Eleve feltételez (legalább) két személyt: a beszélőt és a hallgatót (amikor nem írott forrásban szerepel). Helyzettel szembesít, érzelmi többlet kíséri a mondását. Mondanivalónk szempontjából igen lényeges Archer Taylor megállapítása (idézi SZEMERKÉNYI 1994: 70): „A közmondás eligazít az élet nehézségei között, összefoglal egy helyzetet, ítéletet oszt vagy cselekvési irányt szab meg. Vigasztalást nyújt nagy és kis bajban, vezérfonalat ad kezünkbe, mikor választani kell. Az átlagember erkölcsiségét fejezi ki. Óvatosan és konzervatív módon a középutat ajánlja.” Nélkülözhetetlen Peter Seitel álláspontja is (lásd ugyanott): a közmondással kísérletet teszünk „egy helyzet nehézségeinek megoldására”, mégpedig vagy az ellentmondás egyik felének megcáfolásával, vagy a helyzet elviselésével. Érzelmileg, lélektanilag ez a stresszhelyzettel való megbirkózást idézi: a szembeszállást vagy menekülést (megadást). Terjesszük ki figyelmünket Arvo Krikmann fölfogására is: „Közmondás segítségével

hitelesíthetjük állításainkat és véleményeinket, előre jósolhatunk, kételynek adhatunk kifejezést, kárhoztathatunk valakit valamiért, vádolhatunk, igazolhatunk, fölmenthetünk, kicsúfolhatunk, megnyugtathatunk, kárörvendhetünk, bűnünket megbánhatjuk, figyelmeztethetünk, tanácsot adhatunk, tilthatunk és így tovább.” (SZEMERKÉNYI 1994: 70–71) A proverbiumok ezen használata voltaképpen a konfliktusokkal, szorongást keltő élethelyzetekkel való megküzdés probléma-, illetőleg érzelmezőpontú módjaira mutat rá (SMITH–MACKIE 2001: 234–248).

Érzelmezőpontú megküzdési mód a menekülés a fenyegetés elől, a szökés (*Szégyen a futás, de hasznos! Vagy megszokik, vagy megszökik*), a veszély figyelmen kívül hagyása (*Kevély vitéz hamar vész. Úgy tesz, mint a strucc*), a fenyegetés lekicsinylése (*Kölykét oltalmazó oroszlán hozzá képest fitty*).

Probléma- és központi megküzdési mód a szembeszállás a fenyegetéssel (*Kard ki kard!*), a felnövés a kihíváshoz (*Ha rövid a kardod, toldd meg egy lépéssel!*), a probléma ellenőrzés alá vonása (*Amit az ember maga megtehet, ne bízsa másra*) (SMITH–MACKIE: 2001, 234–244). (A proverbiumok forrásai: O. NAGY GÁBOR 1982; MARGALITS 1993; BÁRDOSI 2003.)

Talán nem lesz érdektelen egymás mellé állítanunk egy automatikus gondolatot és egy közmondást, amelyek ugyanazon helyzetre vonatkoznak: *Veszték, ha nem csinállok mindent tökéletesen*.

A kognitív séma alapjául szolgáló torzítás: *Az emberi dolgoknak csak egyféle tökéletes megoldásuk van*. „A dolgoknak ez az abszolutizálása valójában az intolerancia racionalizálása” – állítja Mérei (1974: 103). Megfoszthatjuk hitelétől azzal, hogy „példákkal valószínűsítjük, hogy egyazon helyzetnek többféle adekvát megoldása lehet”. Ehelyett (vagy emellett) élhetünk a latin közmondással is: *„Semmi sem tökéletes a nap alatt”*. A proverbiumoknak (s ezt számos más példával illusztrálhatnánk még) a rendszerint hibásan általánosító kogníciókkal szemben képi és érzékben rejlő erejük és előnyük van. Ezek központi idegrendszeri reprezentációja (a mentális képződmény és a külvilági jelenség közti viszony) a záloga rangjuknak a mindennapi életben.

Források

- Bárdosi Vilmos 2003. Magyar szólástár. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
 Margalits Ede 1993. Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. 2. kiadás. Reprint. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 O. Nagy Gábor 1982. Magyar szólások és közmondások. Gondolat. Budapest.

Irodalom

- Atkinson, Rita L. (és munkatársai) 1997. Pszichológia. Osiris Kiadó. Budapest.
 Beck, Aaron T. (és munkatársai) é. n. A depresszió kognitív terápiája. Animula Kiadó. Budapest.
 Mérei Ferenc–Szakács Ferenc 1974. A klinikai pszichológia gyakorlata. Medicina Könyvkiadó. Budapest.
 Smith, Eliot R.–Mackie, Diane M. 2001. Szociálpszichológia. Osiris Kiadó. Budapest.
 Styron, William 1993. Látható sötétség. Európa Könyvkiadó. Budapest.
 Szemerkényi Ágnes 1994. „Közmondás nem hazug szólás”. Akadémiai Kiadó. Budapest.
 Tringer László 2003. A depressziók kognitív kezelése. In: Pléh Csaba–Kovács Gyula–Gulyás Balázs (szerk.): Kognitív idegtudomány. Osiris Kiadó. Budapest.

SIMONCSICS PÉTER

GESZTUSNYELV – NYELVI GESZTUSOK

0. A cím a magyar nyelv *hm*, *ühüm*, *á*, *ahá* alakjaira és ezek változataira utal. E megnyilatkozások a mindennapi magyar nyelvhasználat gyakori szereplői, artikulációjuk, azaz fonetikai, ill. fonológiai tulajdonságaik mégis nehezen írhatók le a magyar fonetikai-fonológiai rendszer keretei között. Jelentésük azonban elég jól definiálható. Alak (bármilyen is az) és jelentés kapcsolata teszi a jelet, s minthogy ezek esetében az alak hangjelenség, e megnyilvánulásokat teljes jogú nyelvi jelenségeknek kell tartanunk. Ilyeneként kell e nyelvi jeleknek helyet találnunk a magyar nyelv rendszerében. Erre teszünk most kísérletet.

1. A *hm* megnyilatkozást fonetikailag-fonológiaiilag három mozzanat jellemzi úgyszólván egyidejűleg: egy laringális zönge és egy nazális bilabiális zárhang teljesen szimultán szól benne. A zárjellegét erősíti, hogy a megnyilatkozás végét legtöbbször a hangszalagok hirtelen összezáródása jelzi, azaz egy ún. gégezárhang (kettős artikuláció). A bilabiális zár – nazális rezonátor üreg – laringális zönge/gégezárhang szimultaneitása a fonetikai átírásban [*ə* *m*] elvész, mert az írás csak lineáris egymásutánban képes reprezentálni őket. E hangok a hangképző szervek három extrém pontját képviselik, s így befogják az emberi hangképzés csaknem egész területét, és – paradox módon – egy olyan nyelvi megnyilatkozásnak adnak teret, amelyben ki se nyitjuk a szánkat. Íme a háromszög, amely e megnyilatkozás fonetikai-fonológiai valóságát jobban megmutatja:

nazális rezonancia
[~]

p
[*m*] [*ə*]
bilabiális zár laringális zönge/imploziva

A schwa (*ə*) és a gégezárhang (*'*) kívül esik a magyar artikuláció keretén, nem része a magyar fonémakészletnek, szekvenciájuk – amit a leírás gazdaságosságára való tekintettel talán diftongusnak érdemes fölfognunk – pedig pláne nem, a nyelvközösség mégis magáénak fogadja el. Ez annak köszönhető, hogy a megnyilatkozás (1) a (magyar nyelv által használaton is túlterjedő) az ember egész hangképző terét – Fónagy Ivánnal szólva –, e kis „mikrokozmoszt” befogja, s ettől nem függetlenül (2) a gégezárhangnak mint limitáló elemnek köszönhetően szintaktikai szempontból is egészet alkot a beszéd folyamatában: a gégezárhang azt jelzi, hogy a megnyilatkozásnak vége, szünet következik. A gégezárhang

megléte különbözteti meg ezt a megnyilatkozást a közönségesen ugyancsak *hm*-nek írt 'ízlik' jelentésű megnyilatkozástól.

Erre a fonetikai-fonológiai mikrokozmoszra tapad egy, a beszéd másik résztvevőjére, a hallgatóra irányuló sajátos beszédmód, kérdés, amelyet a korábban elhangzottakra (= az üzenetre) visszautaló kételyként, más szavakba öntve 'Igazán? Tényleg?' jelentésüként lehetne visszaadni. Ezt a kérdést a szokásostól eltérő, szignifikánsan magasabb tónus képviseli. A *hm*-ben hallható tónus nem azonos az eldöntendő kérdések intonációjával, amely még az egyszótagos megnyilatkozásokban is emelkedő-ereszkedő, pl. *Az?* [^]. A kérdő intonációt itt a magasabb tónus és a gégezárhang szekvenciája teszi [^ '], amit a fent bemutatott hangképzési szimultaneitással szemben (de akár az eldöntendő kérdés emelkedő-ereszkedő intonációjával szemben is) a linearitás felé történő elmozdulásként értékelhetünk. A *hm* megnyilatkozás, minthogy kérdés jellege van (azaz a hallgatóra s az általa mondottakra irányul), olyan teret teremt, amelyet a beszélő, a hallgató és az üzenet hármassága határoz meg (l. Bühler sémáját). Ezt a külső teret nyelvi makrokozmosznak is mondhatjuk:

üzenet

p

beszélő hallgató

Kérdésként a *hm* a hallgatótól várja a választ, éspedig mint eldöntendő kérdés, az előzőleg hallott üzenet egészének helytálló voltára vonatkozó megerősítést vagy cáfolatot. Van azonban neki, mint általában véve a kérd(ez)ésnek, olyan aspektusa is, amely nem annyira az üzenet igazságértékének megerősítését vagy cáfolatát várja a hallgatótól, mint inkább a hallgató figyelmének tesztelését vagy ébrentartását célozza (fatikus funkció). A *hm*-ben mindkét aspektus megvan, erőteljes affektivitása miatt azonban a fatikus funkció elnyomja az interrogativitását.

2. Egy eldöntendő kérdésre, számos más lehetőség között, akár az a megnyilatkozás is igenlő válasz lehet, amit *ühiim*-ként szoktunk leírni, de ami a *hm*-höz hasonlóan kívül áll a magyar nyelv fonetikai-fonológiai rendszerén. Ha a *hm* szótagértékű, éspedig egyszótagú megnyilatkozás, akkor az *ühiim*, amelyet megközelítőleg [əˈhəm]-nek írhatunk át, kétségtelenül kétszótagú, amelyben a második szótag magasabb tónusú [^]. Ez az intonáció eltér a megszokott kijelentő-megerősítő jellegű megnyilatkozások intonációjától, amely általában ereszkedő jellegű. (Vö. az *Igaz?* [^] kérdésre adott felelettel: *Igaz* [\].) Ennek az lehet a magyarázata, hogy az *ühiim*-ben, csakúgy, mint kérdő társában, a *hm*-ben, erősebb a társalgás fönntartására irányuló törekvés, a fatikus jelleg, mint az üzenetre irányuló megerősítés vagy cáfolat kifejezésének igénye.

Az *ühiim* [əˈhəm] periférikus volta és a megszokott intonációtól való eltérése ellenére nagyon is része a magyar nyelvi kódoknak. Ennek oka lehet az is, hogy sajátos módon nemcsak jelentését tekintve azonos, de poétikailag-prozódiailag is „rímel” a megerősítés kanonikus szavára, az *igen*-re. Amit az *ühiim* írásképe *ü*-ként sugall, az az *igen* valóságosan hangzó *i*-jétől csak a labialitás jegyében tér el, lévén mindkettő magas nyelvállású palatális

magánhangzó, a kettőt tehát szoros asszociációs kötelék fűzi össze (vö. még az olyan köznyelvi-tájnyelvi szó párokkal mint *ing – üng*, *fizet – füzet*, *kisded – küsded*), és hasonlóképp kötődik az *ühüm* *h*-ja az *igen* *-g*-jéhez, s a szóvégi nazálisok, az *-m* és az *-n* asszociációs kötődése is nyilvánvaló. Azt is mondhatjuk, hogy az *ühüm* az *igen* fonetikai parazitája a magyarban. Hogy az *ühüm* minden hangtani és hanglejtésbeli furcsasága ellenére mégis része a magyar nyelvi kódznak, annak ellenpróbájaként említem, hogy nagyjából ugyanezt a fónikus anyagot és intonációt hallottam Amerikában a szupermarketek pénztárosnőitől, amikor a vásárlás befejeztével elköszöntem tőlük. Először nem is értettem, mire mondják, hogy 'igen'. Csak hosszas töprengés után jöttem rá, hogy nem azt mondják, hogy 'igen', hanem azt, hogy 'köszönöm'. Csakhogy angolul mondják, így: *Thank you* (ahol a közvetett tárgy, a *you* áll a fókuszban, ezért a második szótág magasabb tónusa), s ennek Amerikában az [*ə*həm] a fónikus parazitája. Megjegyzendő, hogy ez a megnyilatkozás mind fónikus anyagát, mind intonációját tekintve eléggé beillik az amerikai angol nyelvi kódba, sokkal inkább, mint a magyarba, amely ennek ellenére mégis befogadta.

3. A tagadást jelentő, írásban leginkább *á*-ként látható megnyilatkozásnak számos változata van, melyek közül itt csak kettővel foglalkozunk. Van egy rövidebb változat, amely egy kezdő gégezárhangból és egy határozatlan hangszínű rövid magánhangzóból, schwából áll [*ə*], amely hasonló a németből ismert kemény zöngekezdethez (fester Einsatz), s amelyet a bosszankodó rosszallás kifejezéseként *eh* vagy *ach* alakban ismerhetünk, pl. a Jókai-regényekből, s van egy hosszabb, sőt hiperhosszú változata, amelynek az [*a:*] többé-kevésbé adekvát átírása, s amelyet lágy zöngekezdet (leiser Einsatz) jellemez. Utóbbiból hiányzik a bosszankodó árnyalat, de a tagadó jelleg megmaradt. Így tehát a rövid és hosszú változat közötti affektivitásbeli, érzelmi árnyalatban mutatkozó különbség, bár fonetikailag megragadható, mégsem alkot fonológiai oppozíciót, mégpedig azért nem, mert a referenciális-logikai jelentés azonos marad: 'nem'. Az [*ə*], mint mondtam, bosszankodó rosszallást jelent, az [*a:*] pedig a tagadás mellett a hallgató megnyugtatójának gesztusát is. A ki sem nyitott szájjal produkált *hm*-mel ellentétben ezeket a megnyilatkozásokat a hangképző szervek hosszanti irányú teljes nyitottsága jellemzi – a tüdőtől számítva végig a légcsövön, a gégén keresztül egész az ajkakig. A rövid változat kezdő gégezárhangja olyan, mint egy zenei felütés, a nem teljesült elvárások miatti bosszankodás ikonikus jele. Ennek hiánya – a hiperhosszú [*a:*] lágy zöngekezdet – hasonlóképpen ikonikus jel: jele annak, hogy bár a beszélő nem ért egyet azzal, amit a másiktól az imént hallott, a kettejük közötti kapcsolatot nem szakítja meg, továbbra is fenntartja.

Változatainak érzelmileg eltérő színezetével együtt is a közönségesen *á*-ként leírt megnyilatkozás – tagadás. És mint ilyen a nyelv referenciális-logikai magjához tartozik, és – a vele kétségtelenül együttjáró ikonikus gesztus ellenére – nem a hangfestő(onomatopoetikus) rétegéhez. Föltevésem az, hogy a tagadó *á* egy korai (közelebből meg nem határozható) indoeurópai nyelvből kölcsönzött tagadó elemnek, a szillabikus **n*-nek a vokalizált fejleménye, amely ugyanúgy forrása volt a később egész Európában elterjedt **ne* tagadósónak, mint az európai kultúrszókincsből ismert vokalizálódott privatív prefixumnak, amelyet az *atom*, *amorális*, *atipikus* szavak is tartalmaznak; l. továbbá az óiráni *ájnTāta-* (< *á-jnTāta-*) 'ismeretlen', ill. az ógörög *αγνοτος* (< *α-γνοτος*) 'idegen' (POKORNY 1994: 758). A rokonnyelvek közül a mordvinban

(*at*, *avol'*, *apak* stb.) (FEOKTISTOV 1971: 106 et passim; 162; 39 et passim) és a vogulban (*at*) (KÁLMÁN 1963: 38), a távoli szölkupban (*ašša* < *at* + *ša*) (HAJDÚ 1968: 151) is megvan ez a nazálisból vokalizálódott tagadó elem, sőt nyomokban a zürjénben is (*abu* < *a-bu*) (RÉDEI 1978: 96). A mordvinban, a vogulban és a szölkupban ezek a tagadósók a tagadás rendszerének bevett, „megbecsült” tagjai, ellentétben a magyarral, ahol az *á* a tagadás többi eszközehez viszonyítva periférikus, bár az egész nyelvterületen alkalmazott (szubsztandard) elem. Mi az oka annak, hogy fónikus furcsaságai és periférikus volta ellenére mégis megmaradt a magyarban? Véleményem szerint az, hogy a képzésében felhasznált hangképző apparátus szerencsés módon (ikonikusan) összekapcsolódott a gesztusnyelvvél. A „bosszankodva tagadó” *á*-t úgy képezzük, hogy a gégezárhang kiejtésékor alsó ajkunkat leejtjük, miközben fejünket kissé megemelve (enyhén ferdén tartva) gyorsan hátravetjük, míg a légső eléri a függőleges helyzetet. Ez a finom és gyors kis fejmozdulat hátrafelé megkönnyíti a hangadást, és csak a függőleges irány eléréseig tart, ott a hangadással együtt ugyanolyan hirtelen fejeződik be, ahogy elkezdődött. Az „enyhe tagadás” hiperhosszú *á*-jának kezdete is, vége is lágy, a velejáró fejmozdulat is lassabb, és nem áll meg a függőleges helyzet elérésekor, hanem tovább mozog hátrafelé. Mondhatni, hogy ezek a mozgulatok a hangadási folyamatok „láthatóvá” tételei, s mint ilyenek, jelentéssel bíró gesztusok, amelyek hasonlítanak, bár nem azonosak a Jakobson által is leírt török tagadó gesztushoz (JAKOBSON 1989).

4. A hirtelen fölsimerést kifejező *ahá* [*ə'ha*], [*a'ha*] vagy [*ə'ha:*] jelentését is a hangképző apparátusnak mint jeladó 'testrésznek' a mozgásából érthetjük meg jobban. A kezdő bizonytalan hangszínű magánhangzó schwát követő szótagzáró gégezárhangot egy *h*-val (hehezetes mormolt zöngéjű mássalhangzóval) kezdődő rövid vagy hosszú (hiperhosszú) alsó nyelvéllésű, illabilális veláris magánhangzóra végződő szótag követi. Az első szótagot lazán nyitott alsó ajakkal ejtjük, a következő szótag kiejtésékor az alsó állkapcsot lejjebb eresztve nyitjuk ki szánkát, közben derekunkat kiegyenesítjük, nyakunkat felfelé nyújtjuk, szemünket előre, a láthatár egy bizonyos pontjára szegezzük, miközben a légsőn, gégefőn, szájüregen keresztül akadálytalanul kifelé áramló levegő létrehozza az *á*-t. A második szótagot magasabb tónusban ejtjük, ugyanúgy, mint az *ühüm* esetében. A két szótag szekvenciáját ahhoz hasonlíthatnám, ahogy egy ürge két lábra áll és körülnéz, vagy ahogy egy tengeralattjáró periszkópja kiemelkedik a vízből. A kiegyenesedés (két lábra állás) és a zsákmány vagy veszélyforrás azonosítása alkotta szekvencia az állatvilágból is ismert viselkedésforma, ezt „utánozza” az *ahá* megnyilatkozás a hangképzés mikrokozmoszának eszközeivel. Mielőtt azonban levonnánk a következtetést, hogy itt az állatvilágból ránkmaradt nyelvi őskövülettel, fosszilis maradvánnyal van dolgunk, gondoljunk egy pillanatra arra, hogy a gesztusnyelv jelei is konvencionálisak (vö. az „európai” vs. török tagadás mimikájával), vagy ahogy az *ühüm* jelentése is más magyar és amerikai környezetben (l. fentebb), s nézzük meg, nincs-e véletlenül mintája az *ahá*-nak az artikulált, a kanonikus nyelvben. Természetesen van. Ez pedig ugyanúgy, mint az *ühüm* esetében, a kanonikus *igen*. Az analógia nem annyira nyilvánvaló, rejtettebb, mint ott, mindazonáltal létezik. Az *ahá* is kétszótagú, mint az *igen* vagy az *ühüm*, a szókezdő schwa [*ə*] szintén egy jegyben különbözik az *igen* szókezdő *i*-jétől, nyílásfokban [redukált vs. teljes], bár ez a különbség a magyar fonémarendszerben nem játszik szerepet (ellentétben az *i* és *ü* közti különbséggel), a befejező szekvenciák – egyfelől [-*en*], másfelől [-*əm*, -*m*] és

[-a,- a:] – első látszatra eléggé különböznek. Nézzük most csak az *ühüm* és az *ahá* különbségét ebben a vonatkozásban, tehát az [-m]-et és az [-a:] -t, és látjuk, hogy a hangképzés két szélsőségét reprezentálják – az [-m] a teljes zártságot, az [a:] a teljes nyíltságot. Ebben az egyszerű hangrendszerben voltaképpen nincs is más, mint zártság és nyíltság, ha adottnak fogadjuk el (azaz univerzálisnak tartjuk) a magánhangzó – mássalhangzó oppozíciót. Ha tehát az *ühüm* és az *ahá* egymásnak csak változatai, akkor éppen ez az *á* – *m* oppozíció képviseli a két alapvariánszt:¹

	Nyílt	Zárt
Magánhangzó	[a]	[ə]
Mássalhangzó	[h]	[m]

Hangalakjuk „szegényességén” túl az *ahá* és az *ühüm* intonációjában is karakteresen különbözik a kanonikus *igen*-től. Míg ennél az első szótag erőteljesen hangsúlyos, amely a második szótagra elgyengül, amazokra éppen hogy a második szótagi hangsúly, azzal együtt emelt tónus jellemző. Az *igen*-nek nincs tónusa, csak első szótagi hangsúlya, emezeknek viszont mindkettő van, éspedig a második szótagon. A második szótagi tónus és hangsúly együtt teszi a csak rájuk jellemző intonációt, s ennek köszönhető, hogy ezeket a megnyilatkozásokat önmagukban is egészeknek tartjuk. Tónus a magyarból csak igen pontosan körülhatárolt esetben, az eldöntendő kérdés egyik változatában ismeretes; ilyen az eldöntendő kérdés mondatvégi utolsó előtti szótag (penultima syllaba) emelkedő-ereszkedő tónusa. (Pl. *Jól mondom?* – a magas tónus a *mon*-ra jut, a *-dom* -ra már csak leereszkedik.) Az *ühüm* és az *ahá* esetében ugyanez az intonáció mégsem kérdést jelent, legfőljebb a beszédbeli partner figyelmének fölkeltésére szolgál (fatikus funkció). Ugyanott az intonációs minta egyik alkotója a gégezárhang [ʔ], amely egyúttal a fonémarendszer része is, mint a [h] kombinatorikus variánsa: a [h] csak mediális helyzetben fordulhat elő, a [ʔ] emellett mind iniciális, mind finális helyzetben [ʔ], tehát átmeneti elem a fonémarendszer és az intonáció rendszere között.

Végso elemzésben tehát az *ahá* ugyanúgy az *igen* parazitája, mint az *ühüm*. És megkockázatom, hogy a *hm* is az, amit csak sajátos intonációja (˘ ˘) tesz kérdéssé: *Hm?* 'Igen?'. Kifejező erejük abban áll, hogy az „anyakifejezés”, az eredeti *igen* jelentése mellett a hangképző szerveket mint a testbeszéd (gesztusnyelv) eszközeit másodszor is felhasználják, s ezzel szinte láthatóvá teszik a hallható nyelvi jelet.

5. A dolgozat befejezése után jutott eszembe, hogy van még két idevágó tapasztalatom, amiket fontosnak tartok megemlíteni, mert valamiképpen a gesztusrendszer és a nyelv univerzális összefüggéseire mutatnak rá. Az egyik a tagadás, a másik pedig az igenlés eddig nem említett nyelvi gesztusa.

Van a magyarban, különösen pedig a gyerekek „játékos” nyelvében egy olyan tagadás, amelyet sehogy sem lehet IPA-jelekkel visszaadni. Ez pedig két zárt szájjal ejtett zöngéből áll, amelyikből az elsőt (fél)kemény zöngékezdet jellemzi, s még az, hogy nagyjából egy nagyterccel följebb ejtjük, mint a másodikat (mi-dó), melyet viszont

¹ Megjegyzendő, hogy a gégezárhang [ʔ] csak úgy volna a rendszerbe illeszthető, mint a [h] változata. Ha külön tartjuk, amint célszerű, akkor delimitatív/intonációs fonémának kell tartanunk.

valamivel hosszabban tartunk ki annak jelzésére, hogy a megnyilatkozásnak vége. A hangadást a fej (legalább egyszeri) balra-jobbra mozgatása kíséri a gerincoszlop és a nyak képezte tengely mentén. Ha ennek a hangadásnak köze van a magyar kanonikus *nem* tagadószavához – amint hiszem, hogy van –, akkor megmagyarázandó, hogy az „egyszótagú” tagadósztól eltérően ez miért „kétszótagú”.

Magyarázatul a következőt terjesztem elő: itt a gesztusból kell kiindulni, az a primér, az hat vissza a nyelvre. Egyetlen mozdulat ugyanis, a fej balra (vagy jobbra) mozgatása még nem jelent tagadást a gesztusok rendszerében, ehhez szükséges még legalább egy szimmetrikus mozdulat az ellenkező irányban. E két, egymással szimmetrikus mozdulat teszi ki a tagadást jelentő gesztust, s ezt „utánozza” a hangadó apparátus két „szótagja”, amit megismételt (nyelvi) tagadásként is felfoghatunk. Az ismétlés, a reduplikáció viszont a „játékosság” egyik elemi, s egyúttal univerzális eszköze – a nyelvben is.

Ugyancsak a dolgozat megírását követően kolozsvári magányomban volt szerencsém foghatni a moszkvai rádió egy beszélgetőműsorát. Az egyik résztvevő helyeslő bólogatását ugyan nem láthattam, de többször hallhattam igenlő hűmmögését (*ihüm*), ami éppen olyan volt, mint a magyarban. Csodálkoztam, mert az oroszban az igenlő szó, a *da* egyszótagú. Magyarázatom lényegében megegyezik a fenti bekezdésben előadottakkal: a gesztusrendszer *igen*-je, bár a tagadó *nem*-nél kevésbé karakteres módon, csak a megismételt bólintással (a gerincoszlop és a nyak alkotta tengelynek az orr irányában történő meghajtásával) lesz vitathatatlanul *igen*-né az orosz kommunikációs kódban is, és ezt a megismételt gesztust utánozza az orosz nyelv *igen*-t jelentő hűmmögése.

Irodalom

- Feoktistov, A. R. 1971. *Russko-mordovskij slovar'*. „Nauka”. Moskva.
 Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
 Jakobson, Roman 1987. Motor Signs for „Yes” and „No”. *Language in Literature*. The Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts. 474–478.
 Kálmán Béla 1963. *Chrestomathia Vogulica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
 Laziczius Gyula 1942. *Általános nyelvészet*. MTA. Budapest.
 Laziczius Gyula 1944. *Fonétika*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest.
 Pokorny, Julius 1994. *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*. 3. Auflage. Francke Verlag. Tübingen und Basel.
 Rédei Károly 1978. *Chrestomathia Zyrianica*. Tankönyvkiadó. Budapest.

SZILI KATALIN

A KONTEXTUS SZEREPE A DEIKTIKUS ELEMÉK JELENTÉSÉNEK MEGHATÁROZÁSÁBAN

1. Morris 1938-ban egy enciklopédia számára írt cikkében egyértelműen elhatárolta egymástól a szemantikát és a pragmatikát. Az előbbi – mint a jel és az általa jelölt dolog közötti viszonyt feltáró kutatási terület – a szigorú értelemben vett nyelvészeti tényeket, a szemantikai jelentést teszi meg vizsgálatának tárgyává, az utóbbi pedig – mint a jel és az interpretálói közötti kapcsolat felfedője – a cselekvéseket, szándékokat és következtetéseket magukba foglaló elemeket, vagyis a pragmatikai jelentést (MORRIS 1938:5). Hogy a két fogalmat röviden megvilágítsam: a *Hideg van* mondat szemantikai jelentése azonos a 'hideg van' proposícióban foglaltakkal, de megtörténhet, hogy kimondásával a beszélő nem az időjárással kapcsolatos véleményét akarja a világ tudomására hozni, hanem megkéri a partnerét, hogy csináljon meleget ('Fűts be!'), vagy felszólítja, hogy ne szellőztessen tovább ('Csukd be az ablakot!'), de akár a szemrehányását is kifejezheti: 'Miért nem fűtöttél be?'

A kétféle jelentés kapcsolata a pragmatikai jelentés fogalmának megjelenése óta megválaszolandó alapkérdése mindkét nyelvelírási szintnek. A vélemények egyik pólusát eleinte a jelentés tisztán pragmatikai szempontú felfogása képviselte. Jellegzetes példaként említhetjük a Wittgenstein késő munkásságában megjelenő használatelméletet (WITTGENSTEIN 1953/1992; magyarul: 1991), amelynek értelmében a megnyilatkozás jelentése azonos azzal a móddal, ahogy használjuk. Ez alapján példamondatunk jelentése – függetlenül a formai összetevőiben bennfoglalt tartalomtól – mindig az, amit a beszélő el szeretne érni vele. A másik pólussal azonosítható formális vagy logikai szemantika viszont kezdetben kizárta a jelentésből a lehetséges pragmatikai összetevőket, tehát nem foglalkozott a nyelven kívüli tényezőkkel, így a beszélő szándékával sem. A két nézet persze sokat árnyalódott az idők folyamán, s ezzel együtt közeledett is egymáshoz. A szemantikai kutatások módszereinek bővülésével, kiváltképpen a kontextusnak mint jelentésértelmező eszköznek a felértékelődésével ma már egyre kevésbé tűnik megvalósíthatatlannak a *s e m a n t i c i z m u s* Leech által felvetett gondolata, vagyis az, hogy a pragmatikai jelentés leírása előbb-utóbb megoldható lesz a szemantika keretein belül (LEECH 1983: 6–7). (Ahogy a pragmatika sem zárkózik el mereven a szó szerinti jelentés figyelembevételétől, amit főként Grice-nak a pragmatikai jelentés mibenlétét meghatározó munkái bizonyítanak: GRICE 1969; 1975).

1.1. A deiktikus kifejezések felvetette problémák a formális szemantikában

Dolgozatomban – főként King és Stanley munkájának (KING–STANLEY 2003) gondolatmenetére támaszkodva – azok közül a megoldások közül vázolok fel néhányat,

amelyeket a szemantika dolgozott ki a pragmatikai jelentés megragadására a deiktikus (rámutató vagy más fordításban utaló) elemek kapcsán. A deiktikus elemek (*itt, ott, én, most, tegnap*) definíciójuk értelmében olyan lexikai egységek, amelyeknek a jelentése hiánytalanul csak a beszédhelyzet ismeretében írható le. E sajátosságuknak köszönhetően a 70-es évektől a formális szemantika egyik központi kérdésévé lettek, s nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a diszciplína határai kitágultak, mivel művelőinek új válaszokat kellett keresniük a jelentés nyelvi kódokon keresztül el nem érhető összetevőinek megvilágítására. (Az irányukban megnyilvánuló korábbi filozófiai, nyelvfilozófiai, sőt kommunikációtörténeti érdeklődésről terjedelmi okokból nem szólok, csupán Bühler e tárgyban írt, a mai napig meghatározó művét említem meg, valamint Haussernek az emberi beszéd kialakulásában betöltött szerepüket taglaló írását: BÜHLER 1934; HAUSER 1997)

Nézzük meg előbb, miért tűnt számukra szűknek a formális szemantika nyújtotta elméleti keret! A Frege-féle elv szerint a jelentés – legyen az a mondat vagy a megnyilatkozás jelentése – jellegét tekintve kompozicionális természetű, vagyis a mondatok jelentését alkotórészeiknek a jelentése határozza meg, valamint az a mód, ahogy azok egymáshoz kapcsolódnak. Ebből következően egy mondat/megnyilatkozás jelentése – a mondat szintaktikai szerkezetének ismeretében – levezethető az alkotóelemeinek jelentéséből. Ennek ellentétje ismét csak a nyelvi szinten belül, nyelvi tényezőkkel igazolható: a morféimák, szavak, szintagmák csak a mondatok, illetve a megnyilatkozások keretében töltenek be jelentésfunkciót. Az alábbi két mondat *ő*t személyes névmásának jelentéséről – a példamondatoktól függetlenül – azt mondhatjuk, hogy egyes szám harmadik személyt jelöl tárgyesetben. Az a. mondatban viszont Jánosra vonatkozik, a b.-ben pedig Marira, amiből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a névmás a mondat egészében nyeri el referenciális jelentését.

a. *János szereti Marit, Mari is szereti ő t.*

b. *János szereti Marit, Péter is szereti ő t.*

Ha azonban a kompozicionális jelentéssel összekapcsolódó másik elengedhetetlen tényező, az igazságfeltételek oldaláról is megvizsgáljuk a fenti két mondatban jelen lévő *ő*t névmást, kiütözköznek az elv alkalmazásának gyengéi. A szóban forgó szó referenciális jelentése ugyanis nem mindig határozható meg csak nyelvi módszerekkel. Úton-útfélen, buszon, utcán, liftben kapunk el a c., d. mondatokhoz hasonlókat. Jellemzőjük az, hogy jelentésük nem teljes mértékben hozzáférhető, mert nem tudjuk megmondani pontosan, kire, mire vonatkoznak. Izgalmas rejtély marad számunkra, valójában ki testesíti meg álmainak férfit a c. megnyilatkozást tevő fiatal lánynak: egy szőke, magas fiatalember-e, akit történetesen Kovács Dávidnak hívnak, esetleg egy barna, enyhén pocakosodó, Nagy Attila nevezetű-e. Az d. esetében még jobban furdalhatja az oldalunkat a kíváncsiság, mert nem elég, hogy a „nagy ő” személyét nem tudjuk azonosítani, de azt sem, hol jelent meg a beszélő legnagyobb öröme.

c. *Mit csináljak, nekem ő az igazi.*

d. *Képzeld, o t t volt ő is!*

Vagy gondoljuk el, milyen összevisszaságot okozna néhány év múlva a hivatalokban, ha az ügyiratokat a *tavalyi, tavaly előtti iratok* jelzésű dossziékba helyezve tennék el!

Az *ő, ott* és a hasonló *az, ez, én, annyi, ilyen* stb. szavak jelentésének teljes körű leírását King és Stanley szerint az az imént tapasztalt jelenség gátolja, hogy jelentésük több rétegből tevődik össze: egyrészt van olyan összetevőjük, amit meg tudunk határozni, de van olyan is, amit nem. Az ismert komponens, Richard Heck (HECK 2001) terminológiájával az *állandó jelentés* (standing meaning) teszi lehetővé, hogy az adott szóval különböző kontextusokban különböző dolgokra utaljunk. Egy példával illusztrálva: az *én* szó állandó jelentése minden kontextusban (nagyjából) egyenlő a 'kontextusban szereplő beszélő' jelentéssel. Ha a kontextus beszélője Bill Clinton, az *én* szóval saját magára utal, ha azonban Joschka Fischer, akkor az *én* névmást Joschka Fischer saját magára, tehát Joschka Fischerre vonatkoztatja. Néhány kifejezés, mint például a *kettő* és a *három* számdeterminánsok vagy a *Bill Clinton* és a *George Bush* személynevek stabil *állandó jelentéssel* (stable standing meaning) bírnak abban az értelemben, hogy azok, akik ezeket a kifejezéseket helyesen (tehát állandó jelentésüknek megfelelően) használják, mindig ugyanazon tárgyra, személyre vagy tulajdonságra utalnak.

John Perryt idézve azt a tárgyat vagy tulajdonságot, amire a kontextus beszélője 'L' nyelv 'e' lexikális egységének sikeres, az állandó jelentésnek megfelelő használatával utal, az adott kifejezés adott kontextusban értelmezett referenciális (utaló) tartalmának (referential content) nevezzük (PERRY 2001: 79). Az állandó jelentés és a referenciális tartalom közötti megkülönböztetés tehát lényegében egyenlő az adott kifejezés kontextustól független állandó jelentése és az adott kontextusban a kifejezés tartalmát képező tárgy, tulajdonság vagy funkció közötti distinkcióval. A (nem viszonylagos) állandó jelentés és a kontextustól függő, viszonylagos referenciális tartalom meg is egyezhet (ez jellemzi a szókincs nagyobb részét kitevő *könyv, virág, erdő* stb. típusú szavakat), de potenciálisan el is térhet egymástól, ahogy ezt a deiktikus elemeknél tapasztaljuk. Hogy az utóbbiak esetében mennyire gazdag családról van szó, jelen pillanatban nehéz megítélni, mert mára már meglehetősen kiszélesedett az eredetileg nagyjából a mutató és személyes névmásokkal azonosított körük. Az utalás történhet személyre, élőlényre, dologra (ezt teszik a személyes és mutató névmások), helyre (*itt, ott* mutató névmások), mennyiségre (*ennyi, annyi*), minőségre (*ilyen, olyan*), időre (igeidők, időhatározók: *tegnap, ma, most*). De miképpen Heal megjegyzi, egy mondat szintaxisában is előfordulhatnak olyan kontextusérzékeny elemek, amelyek a hagyományos felfogás szerint nem minősülnek referenciális kifejezéseknek (HEAL 1997), holott jelentésük egyik szegmense csak az adott kontextusban válik meghatározhatóvá. Kiefer szerint némely ige – *marad, megy, jön, visz, hoz* – jelentésének is lehet deiktikus komponense, de ugyanez elmondható a napok neveiről is (KIEFER é. n.: 51–52). Sőt én ilyennek tartom a birtokos személyjellel ellátott névutókat (*mellettünk, előttetek* stb.) is.

2. Válaszok a deiktikus kifejezések által felvetett problémákra

A nem viszonylagos állandó jelentés és a viszonylagos jellegű, kontextusfüggő referenciális tartalom meglétének tükrében két stratégia kínálkozik a jelentéértelmezésre. Az egyik a hagyományos megközelítés, mely határvonalat húz a két jelentés és annak tárgyalása közé, s – szigorúan megmaradva a szemantikán belül – kivonja a jelentés leírásának köréből a

használat kontextusát, pontosabban azokat az eseteket, amikor a jelentést, illetve annak bizonyos elemeit nyelven kívüli tényezők határozzák meg.

Az utóbbi évtized munkáiból ugyanakkor körvonalazódni látszik egy, a két jelentés tárgyalását a szemantika határainak kitágításával közelítő – Leech terminológiájával szemanticista – törekvés is. Alapfilozófiáját a következőkben foglalhatnánk össze: mivel a jelentéseknek nagy része konvencionálisan jelölt, a vizsgálati szempontok szélesítésével a szemantika szükségszerűen egyre újabb területeket „hódíthat” meg a pragmatikától, így az előbb-utóbb beépül a szemantikába, következésképpen felesleges közéjük választóvonalat húzni. (A konvencionális implikaturák ebben az értelmezésben például már a szemantika részét képezik, hiszen formálisan modellálhatók.)

2.1. A szemantikai és pragmatikai jelentés elkülönítése

A jelentés kétféle értelmezése közül nézzük előbb az elsőt, melyben a szemantikához csak az állandó (vagy általánosabb terminológiával absztrakt) jelentés rendelődik. A koncepció lényegében Richard Montague-nak, a formális szemantika megalapítójának azon gondolatára vezethető vissza, hogy a szemantikai értékek mindentől függetlenek (are not relativized to anything), míg a pragmatikai értékek csak az adott használat kontextusára vonatkoztatva határozhatók meg (MONTAGUE 1974: 96). Ennek megfelelően – ismét Perryt idézve – egy ’e’ komplex kifejezés szemantikai interpretációja úgy megy végbe, hogy az ’e’ szintaktikai struktúrájának megfelelő szemantikai kompozíciós szabályokkal meghatározzuk az ’e’-ben található lexikai egységek állandó jelentését. Az *Én fáradt vagyok* mondat szemantikai tartalmának megfjtéséhez például kombináljuk az *én*, a *fáradt* állandó jelentését, illetve az 1. személyű igealak (és esetleg a jelen idő) állandó jelentését.

Egy bizonyos kontextusban a beszélők természetesen az állandó jelentésével összhangban használhatják az *én* szót arra, hogy önmagukra utaljanak. A szemantika-pragmatika e distinkciójában azonban a szemantikai tartalmat nem érik pragmatikus hatások a kontextus részéről, ebből adódóan a szemantikai tulajdonságok nem transzformálódnak kontextusbeli kifejezésekké. Ha egy bizonyos kontextusban az *én* referenciális tartalma Bill Clinton, az az *én* szó pragmatikájával van összefüggésben, amihez a szemantikának nincsen köze. A mondat szemantikai értelmezése tehát nem propozíció, nem változik kontextusról kontextusra, így igazságfeltételekkel sem tesztelhető: az *Én egy elnök fia vagyok* szemantikai jelentése mindig megmarad az ’Én egy elnök fia vagyok’ jelentésnek, bárki is mondja ki. Az, ami a szóban forgó mondat kimondásával kontextusról kontextusra változik, a propozíció. Egy olyan kontextusban, ahol a beszélő Bill Clinton, az ’Én egy elnök fia vagyok’ által kifejezett propozíció hamis, míg egy olyanban, ahol a beszélő George Bush, ugyanez a propozíció igaz. (Csakhogy ennek megítélése nem a szemantika, hanem a pragmatika feladata.)

2.2. A jelentés kettős, nyelvészeti és kontextuális meghatározottsága

A szemantika–pragmatika distinkció másik, modernebb koncepciója szerint a szemantikai értékeknek két szintje létezik. Az első szint egyenlő az adott kifejezés állandó jelentésének nem viszonylagos képzetével, a második pedig a kifejezés kontextusban megjelenő referenciális tartalmának viszonylagos képzetével. A szemantikai érték e két

szintje közötti kapcsolattal foglalkozó elméletek közül a legnagyobb hatást Kaplané gyakorolta (KAPLAN 1989). Kaplan alaptétele szerint valamely lexikai egység állandó jelentése meghatároz egy funkciót, s ez a funkció a karakter. A karakter – a kontextusnak megfelelően – meghatározza az adott egység referenciális tartalmát. Valamely komplex kifejezés referenciális tartalma 'c' kontextusban úgy határozható meg, hogy a kifejezést alkotó egységek 'c' kontextusra vonatkoztatott referenciális tartalmát kombináljuk a kifejezés szintaktikai struktúrájának megfelelő szemantikai kompozíciós szabályokkal. E folyamat eredményeként a szemantikai érték tiszta, valódi szintjét (genuine level) kapjuk, melyet a komplex kifejezés 'c' kontextusra vonatkozó szemantikai tartalmának nevezünk. Ha például a munkámat írva kimondom azt a megnyilatkozást, hogy *Én holnap elutazom*, szemantikai tartalmát az *én* referenciális tartalma (vagyis e sorok írója), a *holnap* referenciális tartalma (az írás napját követő nap), valamint az *elutazom* ige referenciális tartalma (Budapestről vonattal eltávozom) együttesen adja meg.

Az előbbieket alapján azt mondhatjuk, hogy valamely lexikai egység 'c' kontextusra vonatkoztatott szemantikai tartalma nem más, mint a szóban forgó lexikai egységnek az adott kontextusban megjelenő referenciális tartalma. A szemantika–pragmatika distinkció e koncepciójában tehát néhány lexikai egység szemantikai tartalma a nyelven kívüli kontextustól függ, azaz – némileg paradox módon – esetükben a szemantikai tartalmat érő pragmatikus hatásokról beszélhetünk. (Ez lényegében annyit jelent, hogy vannak olyan lexikai egységek, melyek különböző kontextusokban különböző szemantikai/referenciális tartalommal bírnak. A használat kontextusával kapcsolatos nyelven kívüli tények abból a szempontból fontosak, hogy szerepet játszhatnak a referenciális tartalmakból összeálló szemantikai jelentés azonosításában. Azt azonban, hogy mely nyelven kívüli tények relevánsak, a lexikai egység jellege, természete szabja meg. A kontextus kétféleképpen befolyásolhatja a szemantikai tartalmat. Egyfelől az előbbieken tapasztalt módon, vagyis úgy, hogy determinálja az elhangzott mondat kontextusérzékeny elemeinek referenciális tartalmát. Ez nagyjából megfelel annak, amit Stanley és Szabó (i. m.: 228–229), valamint Perry (i. m.: 42) a kontextus szemantikai funkciójának tart. Másfelől része lehet annak kijelölésében is, amit a nyelvi aktussal a szemantikai tartalom túl, azon felül közlünk. Ezt a kontextus tiszta pragmatikai szerepének nevezik (Stanley–Szabó i. m.: 230–231). A jelentés befolyásolását tekintve az első esetben gyenge pragmatikai hatásról, míg a másodikban erős pragmatikai hatásról beszélhetünk. A megnyilatkozással közölteket akkor éri gyenge pragmatikai hatás, ha a lexikai egységek értelmezését a kontextus – mely magában foglalja a beszélői szándékokat is – határozza meg a lexikai egység állandó jelentésével összhangban. Erős pragmatikus hatás ezzel szemben akkor jön létre, ha a közölteket a gyenge értelemben vett pragmatikus hatást meghaladó kontextuális hatások érik. King és Stanley a következő példával világítja meg az előbbieket. Egy adott kontextus vonatkozásában az *Én egy elnök fia vagyok* mondat már proposíciós szemantikai tartalommal rendelkezik: ha a beszélő George Bush, és az idő 't', akkor a proposíciós tartalom a lehetséges 's' szituációt akkor (és csakis akkor) fogja igazzá tenni, ha 't' időben és 's' szituációban George Bush egy elnök fia.

A pragmatikai tartalom az, amit a beszélő az általa kiejtett mondat szemantikai jelentésén túl és azon felül közöl. Tételezzük fel például, hogy George Bushtól megkérdezzük, véleménye szerint idősebb korában gazdag ember lesz-e. Ő pedig így válaszol: *Én egy elnök fia vagyok*. Mondatának szemantikai tartalma az adott kontextus

vonatkozásában az, hogy ő egy elnök fia. Ez a propozíció azon folyamat eredménye, mely során a mondat alkotórészeinek referenciális tartalmát az adott kontextus vonatkozásában kombináltuk. A fenti szemantikai tartalom kifejezésével azonban George csupán Grice Relevancia maximáját gúnyolja ki, s valójában egy meglehetősen eltérő propozíciót kíván megalkotni, jelesül azt, hogy minden valószínűséggel gazdag lesz, hiszen – egy elnök fiaként – kitűnő politikai kapcsolatokkal rendelkezik. Ez a propozíció viszont nem egy szemantikailag kifejezett mondat segítségével jön létre, így nem része annak, amit az adott kontextusban a mondat szemantikailag kifejez, részét képezi viszont a beszédaktus pragmatikai tartalmának. A jelentésnek ez a típusa az, amelynek feltárása a pragmatikához rendelhető, s amelynek a feltárásához a szemantika eszközei nem elegendőek.

Végezetül foglaljuk össze a kétféle értelmezés eltéréseit! Az szemantika–pragmatika distinkció első koncepciója szerint a szemantikai jelentés független a kontextustól, nincsenek viszonylagos szemantikai értékek. A második koncepció értelmében egy adott kontextusban valamely komplex kifejezés szemantikai tartalma a kifejezés alkotórészeinek kontextusra vonatkoztatott referenciális tartalmától, valamint a kontextustól független kompozíciós szabályoktól (és csakis ezektől) függ. Az első koncepcióval ellentétben a kontextus szemantikai szerepet játszik minden olyan esetben, amikor gyenge pragmatikai hatással bír. A gyenge pragmatikai hatások esetében mindig arról van szó, hogy a kontextus befolyásolja a szemantikai tartalmat. Tipikus gyenge pragmatikai hatást kiváltó elemeknek tekinthetők a dolgozatom tárgyául választott deiktikus kifejezések. Erős pragmatikus hatás akkor keletkezik, ha a kontextus befolyásolja a kommunikációban foglaltakat, de ezt a hatást nem a mondatban szereplő lexikai egységek referenciális tartalmának megszabásával éri el, hanem a pragmatika hatáskörébe tartozó eljárásokkal (l. Grice maximái).

2.3. A „középutas” megoldás

Egyes teoretikusok a két koncepciót ötvözve, „középutas” megoldást dolgoztak ki a két jelentés leírására. Módszerük lényege az, hogy a gyenge pragmatikai hatások egyes fajtáit differenciálták. Ez alapján beszélhetünk olyan gyenge pragmatikai hatásokról, melyek befolyásolják a szemantikai tartalmat, s olyanokról, melyek nem. John Perry (2001) szerint az ún. kontextusfüggő kifejezések két osztályba sorolhatók. Az egyiket az általa „automatikusnak” nevezett indexikus kifejezések alkotják, melyek közé olyan szavak tartoznak, mint például az *én*, *mi* vagy a *holnap*, *ma* stb. Elkülönítő jegyük az, hogy egy bizonyos kontextusban a referenciális tartalmuk a beszélő meggyőződésétől vagy szándékától függetlenül rögzül. A *holnap* szó referenciális tartalmát például a kimondás napja után következő nap fogja képezni, függetlenül a beszélő meggyőződésétől, vagyis attól, hogy hite szerint mire utalt a szó használatával, de függetlenül a szándékától is, azaz attól, mire kívánt utalni a szóval. A kontextusfüggő kifejezések túlnyomó többségét alkotó másik csoportosulást Perry „szándékos” (intentional) kifejezéseknek mondja. Ilyen például a *that man* 'az az ember' szókapcsolat, melyben a referenciális tartalom a beszélő szándékának segítségével határozható meg.

Az automatikus és a szándékos kontextusfüggő kifejezések Perry-féle megkülönböztetése alapján a következőképpen határozható meg a kétféle jelentés. Egy kontextusban elhangzott mondat szemantikai tartalmának meghatározásakor a következő tényezőkkel kell számolni: a mondatban szereplő automatikus indexikus kifejezéseknek a

kontextusra vonatkoztatott referenciális tartalmával, a mondatban szereplő összes többi lexikális egység állandó jelentésével, valamint a kontextustól független kompozíciós szabályokkal. Ennek megfelelően, az *Én fáradt vagyok/I am tired* mondat szemantikai tartalma kontextusról kontextusra változik, hiszen az *én/I* automatikus indexikus kifejezés. Az *Az az ember fáradt/That man is tired* mondat szemantikai tartalma viszont nem változik kontextusról kontextusra, hiszen az *az az ember/that man* szándékos kontextusfüggő kifejezés, s mint ilyennek a referenciális tartalmát valamely kontextusban a beszélői szándék fogja rögzíteni, a beszélői szándék ellenben – ebben a megközelítésben – nem bír jelentőséggel a szemantikai tartalom megragadásában.

Irodalom

- Bühler, Karl 1934. The deictic field of language and deictic words. Reprinted in Jarvella–Klein (eds) 1982. *Speech, place and action: studies of deixis and related topics*. John Wiley. New York. 9–30.
- Frege, G. 1892. Über Sinn und Bedeutung. *Zeitschrift für Philosophie und Philosophische Kritik* 100: 25–50.
- Grice, H. P. 1969. Utterer's meaning and intentions: *Philosophical Review* 78: 147–177.
- Grice, H. P. 1975. Logic and conversation. In: Cole–Morgan (eds), 41–58. Magyarul: A társalgás logikája. In: Pléh–Siklák–Terestyéni (szerk.) 1997: *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Osiris Kiadó. Budapest. 213–228.
- Heal, Jane 1997. Indexical predicates and their uses. *Mind* 106: 619–640.
- Heck, Richard 2001. Do demonstratives have senses? *Philosophers' Imprint* 2. 2.: 1–33.
- Hauser, Marc 1997. *The evaluation of communication*. MA: MIT Press. Cambridge.
- Kaplan, D. 1989. Demonstratives. In: Almog, J.–Perry, J.–Wettstein, H. (eds): *Themes from Kaplan*. Oxford University Press. Oxford. 481–563.
- Kiefer Ferenc [2000]. A jelentés leírásának módjai. *Szemantika vagy pragmatika?* In: *Jelentélmélet*. Corvina. Budapest. 13–63.
- King, J. C.–Stanley, J. 2003. Semantics, pragmatics, and the role of semantic content. <http://www-philosophy.ucdavis.edu/phildept/document/sem-prag.htm>
- Leech, G. N. 1983. *Principles of pragmatics*. Longman. London.
- Montague, R. 1974. Pragmatics. In: Thomason, R. (ed.): *Formal Philosophy*. Yale University Press. New Haven.
- Morris, Charles W. 1938. *Foundations of the Unity of Science. Towards an International Encyclopedia of Unified Science*. Vol. 1. University of Chicago Press. Chicago.
- Perry, John 1997. Indexicals and demonstratives. In: Wright, Crispin – Hale, Bob (eds): *A companion to the philosophy of language*. Blackwell Press. Oxford. 586–612.
- Perry, John 2001. *Reference and reflexivity*. CSLI Publications. Stanford.
- Stanley, J.–Szabó, Z. 2000. On quantifier domain restriction. *Mind & Language* 15: 219–261.
- Wittgenstein, Ludwig 1953/1992. *Philosophical Investigations*. New York.

WACHA BALÁZS

PARTES PRO TOTO

„**Kuŝas** ie sub tegmento
netuŝebla Fundamento”

Julio Baghy: Estas mi esperantisto¹

Bevezető rész. Horváth Katalin foglalkozik etimológiával. Nemegyszer főképp valamely jelentésfejlődésnek a bemutatását célozza, közös jelentésmozzanatokat mutatva fel adott szófaji változás, vélhető szóhasadás, illetve szóképzés hátterében (*nem, név, nép; ver, vér, veres; csel, csal*).

Foglalkozik Horváth Katalin igekötős igéket tartalmazó transzformációs csoportokkal (pl. HORVÁTH 1983) s ezek kapcsán a szórend és az aspektus kérdéseivel is (pl. HORVÁTH 1995). A jelentésnek és a jelentés változásának, főképp a metaforizálódásnak kérdéseivel foglalkozva mind magyar szavakat, mind más nyelvek szókészletének elemeit vizsgálta (l. pl. HORVÁTH 2001, s alább is).

Eltérően azoktól, akik az eszperantó vizsgálatát a formális nyelvek vizsgálatának keretei között, a számítógépre írt nyelvek között, illetve a mesterséges nyelvek sokak szemében differenciálatlan csoportjába helyezve vagy más felettes kategóriába sorolva képzelik el (vö. SIMON 2004: 30, KISS 1995), Horváth Katalin az eszperantóhoz mint működő emberi nyelvhez közelített: lexikai és szemantikai részrendszereit, mechanizmusait a természetes (emberi) nyelvek vizsgálatának módszereivel vizsgálta (l. pl. HORVÁTH 1997, 1998).

A két hagyománynak – az eszperantó kulturális közegében folyó önismereti erőfeszítéseknek és az etnikus nyelvekre koncentráló általános, alkalmazott, illetve konkrét nyelvészeti részdiszciplínáknak a valóságos és lehetséges kapcsolódási pontjaira nemegyszer felhívták a figyelmet „szóval és tettel”, a korábbi részeredmények

¹ A két sor hozzátételleges fordítása: „Az érinthetetlen (’örök időkre szánt, módosíthatatlan’) Fundamentum valahol a padláson hever”. Baghy Gyula (alias Julio Baghy) némi iróniával az eszperantó beszélőinek 1905-ben elfogadott alapidokumentumát emlegeti itt. Ez, ideális esetben, az eszperantó beszélőinek mindennapi olvasmánya lehetne, de – mint a vers sejteti – „aggodalomra nincs ok”: nem „nyúl hozzá” ahhoz senki, a padláson hever. – Az idézet az *Estas mi esperantisto* ’Eszperantista vagyok én’ c. vers második versszakából való. Baghy Gyula (1891–1967), aki egyébként az eszperantó nyelv neves magyar művelője, író és költő, a Petőfi-féle A magyar nemesnek a stílusában itt azt ecseteli, miképpen hanyagolja nem egy eszperantista maga is az eszperantó nyelvet és hagyományt. A *tusi* ’érinteni’ igéből képzett *netusebla* ’érinthetetlen’ szó metaforikus használatával van itt dolgunk; a *netusebla* alak esetében – a metaforikus használaton túlmenően – az eszperantó története során a szóra rakódott konnotációk is nyilvánvalóak. A *tusi* igét használta L. L. Zamenhof (az eszperantó kezdeményezője és megalapozója, 1859–1917) is, amikor – Theophil Carthoz írt levelében (1908. július 29.) – az 1905-ben Boulogne-sur-Mer-ben elfogadott deklaráció tiszteletben tartására biztatott: „... la Bulonja Deklaracio ne devas esti tusata” ’a deklarációhoz nem szabad hozzányúlni’.

összefoglalásával, feladatok megfogalmazásával vagy feladatok megoldásával (vö. pl. WÜSTER 1936; PEI 1966; WERNER 1986; HUTTERER 1986; SCHUBERT 1989; RAŠIĆ 1995; BARTHA 1999; CORSETTI 1996; SAKAGUCHI 1998; SKUTNABB-KANGAS 2000; TONKIN 2001; vö. még GLEDHILL 1998, HASZPRA 2003); ebben az írásban a kapcsolódási pontokra magam is igyekszem rámutatni.

Horváth Katalin idevágó tanulmányaihoz – az eszperantó nyelv rendszerét, illetőleg beszélőinek közösségét és a nyelvi tervezés kérdéskörét érintő háttérismereteket illetőleg – megfelelő alaptájékoztatót adnak mind Zamenhof munkái és levelezése, mind a későbbi, eszperantó vagy más nyelvű szakirodalom és ismeretterjesztő irodalom átfogó témájú vagy szűkebb tárgyú tételei (l. pl. ZAMENHOF 1905/1987; COUTURAT–LEAU 1903; PRIVAT 1930/1980; KALOCSAY 1966; LAPENNA 1950/1971c; SZERDAHELYI 1980: 20–151; VERSTEEGH 1993; BLANKE 1985; ECO 1993/1998: 307–314; SCHUBERT 1989; VARGA-HASZONITS 1999; CORSETTI 1993; KOUTNY 2001; GERGELY 2001; MÁTHÉ 2001; TONKIN 2001; PRINCZ 2003; SALAMONNÉ CSÍSZÁR 2002, 2003).

Horváth Katalintól – hallgatójaként – szintaxist és szemantikát tanultam, később, magam is oktatóként, az általa írt (Leksikologio, illetve Semantiko című) sokszorosított anyagokat használhattam előadásaimhoz a Poznań városának Adam Mickiewicz Egyetemén Koutny Ilona szervezésében működő levelező eszperantó szakon. Horváth Katalin tanárnő mindenkori segítségét szívből köszönöm. Munkájának egészéből részekhez szólok hozzá.

1. Első rész. Transzformációk. Szórend és tárgyminőség. – A szinonímia kérdése napjainkban különféle formákban a magyar nyelv állapotainak és történetének vizsgálatában is nemegyszer felmerül (vö. pl. SZABÓ GÉZA 1989; H. BOTTYÁNFY 2003, SÁROSI 2003), de talán ritkábban tárgyalják a jelenségcsoporton belül a szintaktikai szinonímiát (l. pl. NYÍRKOS 1999, KISS 1993; vö. GUGÁN 2002: 31–32; DÖMÖTÖR 2003: 341).

Horváthról elmondható, hogy a szinonímia és a poliszémia összefüggéseit mind a szójelentés, mind a szintagmák körében szemügyre vette, s – minthogy ezt a transzformációs összefüggések ki is kényszerítik – a mondat szerkezet vonatkozásában is vizsgálta. Egyik tanulmányában – a többi között Greenbergre, Demére, Dezsőre, Hajdú Péterre, Domokos Péterre, É. Kiss Katalinra és rám, más tekintetben pedig Zsilka Jánosra hivatkozva (l. HORVÁTH 1995: 188–189) – előadja, hogy a magyarban a neutrális SOV és az SVO sorrend egyidejűleg szokásos: a nyelv az SOV→SVO átmenet stádiumában van (vö. még pl. SÖRÉS 1999 is). Igen, így lehet. Az átmenet persze talán meg-megszakadt. Erre utalnak Behrens adatai, aki szerint a Jókai-, a Bécsi- és a Münchener-kódexben (már?) SVO-túlsúly van, kissé későbbi 24 ómagyar szövegből viszont 21-ben az SOV túlsúlya derül ki (BEHRENS 1989: 82). Ez persze nem változtat az ugor és a (korai) ősmagyar korra feltett szórendhez képest megmutatózó fő tendencián.

Horváth Katalin felveti a kérdést, melyek a szórendi típusváltás mélyebben fekvő okai. Úgy véli, hogy – egyaránt neutrális mondatok esetében – a tárgy két különböző helye két, szintaktikai tekintetben különböző minőségű tárgynak felel meg. A prepozitív tárgy belső tárgy (pl. *Ágnes vizet locsol*, illetve *rúzszt ken a szájára*), a posztpozitív ezzel szemben az accusativus obiectivus: *Ágnes meglocsolja a virágokat*, illetve *(be)rúzsozza a száját* (vö. még pl. SZILI 2000: 367; É. KISS 2004: 33). Felhívja Horváth a figyelmet arra is, hogy az

utóbbi esetben, vagyis az accusativus obiectivus használata esetén az ige gyakrabban szokott igekötős lenni. Másrészt a képzett igék a belső tárggyal vannak/lehetnek transzformációs kapcsolatban (*rúszozza a száját* : **szájazza a rúzs t*). Néhány, a fentihez hasonló mondatpárt a cikk különböző pontjairól, illetve Horváth korábbi értekezéséből (1983) alább kissé módosított és egységesített formában és elrendezésben idézek fel: *Ágnes gyöngyöt fűz – Ágnes felfűzi a láncot; Ágnes port töröl – Ágnes letörli a bútort. Ágnes diót szór a tésztára – Ágnes megszórja dióval a tésztát. – (...) mázat ken a tálra – bekeni a tálát mázzal; (...) vizet csavar a ruhából – kicsavarja a ruhát, (...) tejet fej a csuporba – (...) telefeji tejjel a csuprot.* Horváth ettől az egyszerűsített sémától eltérően zárójelben nemegyszer további – feltehetőleg fakultatívnak vélt, ritkább – bővítményeket is megad, pl. így: (...) *letörli a portól a bútort.*

Helyesen állítja Horváth Katalin, hogy az igekötő használata sokszor átalakítja a vonzatstruktúrát s a tárgy értelmezési lehetőségét. Mondhatnánk: más thematikus szerepű tárgy jelenhet meg az igekötő jelenlétében; s valóban, a mai nyelvre vonatkozóan az is nyilvánvaló, hogy az igekötő-használat kedvez a tárgy posztpozitív helyzetének (HORVÁTH 1992, 1995). A szórendet illetően hasonló lehet a helyzet egyébként – a mai magyar nyelvben – a fókusznak más módon való (akár kirekesztést kifejező, akár szokásszerű, automatikus) betöltése esetén is: *Jég veri a szőlőt; Táviratban közölték a hírt; Fülöncsípték a tolvajt; Baleset érte a kertészt; Lenke riasztotta a tűzoltókat; Éppen Lenke riasztotta a tűzoltókat.* – Igaz, utolsó mondatunk (nyomatékosága miatt) nem volna figyelembe vehető a neutrális mondatok szórendjének vizsgálata során, hiszen az egyébként fennálló különbségek kiküszöbölődnek az emfázis okán.

A tárgyakat illetően itt mindenesetre megjegyzést érdemel az az ismert tény, hogy a fókusz (akár „automatikus”, szokásszerű, például igekötővel, igemódosítóval való) betöltése akkor is a tárgynak az ige utáni helyét teszi esélyesebbé, ha a tárgy minőségében, szemantikájában, thematikus szerepében nincs olyan jelentős különbség, mint Horváth Katalin példái közül az itt bevezetőül említett szerkezetek esetében. Így szokásosak a következők is: *felfűzi a gyöngyöt*, nemcsak: *felfűzi a láncot*; *letörli a port*, nemcsak: *letörli a bútort a portól*; *rászórja a diót*, *kifeji* v. *lefeji a tejet*, nemcsak: *megszórja a tésztát*, ti. *dióval*; *telefeji a csuprot* ti. *tejjel*. – Az *almát szed* : *leszedi a fát* opposíció mellett páronként azonos elrendezés jellemzi a következő mondatokat is, amelyek váltakozása Horváth Katalin véleménye szerint szintén a pars pro toto elv alapján magyarázható: *leszedi az almát* : *leszedi a fát*, *lenyúzza a bőrt* : *lenyúzza* (‘megnyúzza’) *az állatot*; *kiönti a lekvárt* – *kiönti az üveget* (vö. még pl. SZILI 2003: 170–171). Ennek indokául talán felidézhető Zsilka Jánosnak az a sokszor előadott, megfontolandó meglátása, hogy az (újabb?) szintaktikai formák mechanikus módon is általánosulnak – a szerves formák után megjelennek a homoszintaktikaiak.

2. Második rész. Horváth a rész – egész viszony és az aspektus viszonyáról is szólt. „A cselekvések részlegességének és teljességének nyelvi ábrázolása természetszerűen együtt járhat, magában foglalhatja a folyamatosság (imperpektivitás), valamint a befejezettség (perfektivitás) grammatikai jelentések kifejeződésének a lehetőségét” (HORVÁTH 1993: 195–196). Állítása ebben a potenciális formában véleményem szerint helyes. Valóban, teljességnek és befejezettségnek különösen az együttese lehet gyakori magyar nyelvi szegmentumok (igék, szerkezetek, mondategységek)

jelentéstartalmában, bár statikus, és véleményem szerint így folyamatos teljesség is van (a teljességnek akkor más a „vonatkozása”). Mindkét esetre példa lehet a *megért* ige egy-egy használata: *Majd ha egyszer megérted* (B), *hogyan én (tisztán szívemből, teljesen) megértelek* (F), *akkor belátod* (B), *hogyan én beléd látok* (F), *s átlátom az egész helyzetet* (F).

Mindhogy a statikus és a folyamatos minőség (szerintem) nem zárja ki egymást, módunkban áll, hogy a folyamatosságot F, a befejezettséget B betű utánvetésével jelölve 1) az esetek egy részében világos szembenállásokat megállapítva a F és B betűkkel ezt a szembenállást feltüntessük, 2) más esetekben pedig ugyancsak ezzel a két betűvel csupán utaljunk a szembenálló értékek homoform lehetőségének aktualizálódására. Nyomdatechnikailag a befejezett aspektusértékű részleteket emeljük ki. 1) Evidens formai szembenállások: *Tele van a medence* (F), *mert teleeresztették* (B). Hasonlóképpen (múlt idővel a főmondatban): *Reggel már tele volt a medence* (F), *mert az éjjel teleeresztették* (B). *Szanaszét heverték a könyvek* (F), *amelyeket Pistike a megelőző időben szanaszét szórt* (B). *Szétfolyt ez a szutykos lé* (B), *és most elborítja az egész padlót* (F). 2) A kontextus megvilágította aspektus szerinti homonímia: *Két hét alatt elborította* (v. *elborítja*) *a kertet a gaz* (B), *aztán egész nyáron elborítja a kertünket, a gaz!* (F). – A részlegesség pólusán az aspektus szemszögéből változatosabb a helyzet. A *Cukrot szórt a süteményre* (vagy akár: *Ügyetlenségében cukrot szórt a tálcára*) forma – szemben akár *A megszórta a süteményt cukorral*, akár *A Teleszórta a süteményt* (v. *a tálcát*) *cukorral*, akár *A Rászórta a(z) egész a cukrot a süteményre* mondatokkal – a folyamatos : befejezett opozíció szempontjából a szemantikailag jelöletlen, azaz könnyen neutralizálódó póluson áll. Hasonló a *Reggel kávézt ivott...* mondategység, amely a *Reggel megitta a kávé(já)t*-tal szembeállítható, s tekinthető folyamatosnak – de csak mint az opozíció szemantikailag jelöletlen, gyenge pólusa: *Reggel (éppen) kávézt ivott, amikor beállítottak Vargáék*.

Külön kell szólni az elatívuval (eset) kifejezett partitívusról (funkció). A *Szedtem a levesből*, *Vettem a levesből*, *Merítettem a levesből*, *Mertem a levesből* mondatok ugyanúgy használhatók befejezett értékkel, mint a *Kiszedtem a levest*, *Kivettem/kimertem a(z) egész levest*, annak ellenére, hogy a 'levest' illetőleg rész és egész áll szemben. A *Gyorsan vettem egy kis levest* (partitív tárgy), a *Gyorsan vettem a levesből* (partitív ablatívus, homogenitás), a *Gyorsan kimertem a levest* (teljes tárgy) és a *Gyorsan kivettem a levesből a merőkanalat* (partitivitás, inhomogenitás, vö. HORVÁTH 1993) egyaránt befejezett aspektusértéket mutat.

Vörös József is mutat be olyan mondatokat – részben Fogarasi János 1838. évi példáit adaptálva – ahol csak a szórend módosulása (és nyilván egyéb szupraszegmentális eszközök) utalnak akár az alanyra (*Mennek el turisták*), akár a tárgyra (*Hoztam fel bort*) a részleges voltára (VÖRÖS 1973: 416, 417). – A partitivitás az ilyen esetekben nem kényszerít ki folyamatos aspektusértéket, másfelől: akár határozatlan tárgy révén, akár ablatívus révén képviselődik a partitivitás, a befejezettség egyaránt fennáll, lehetséges. Emellett a megbontandó („felettes”) egésznek a homogén vagy heterogén volta itt láthatólag indifferens.

Megjegyzem, hogy például Aradi András – érthető módon – befejezett aspektusértéket tulajdonít ezeknek a példamondatoknak is: 1a) *Iratkoztak fel hallgatók a hétfői vizsgára*, 2a) *Jöttek be ajánlatok* – kiemelve, hogy részelő jelentésmozzanat ugyanakkor (itt is) tetten érhető (ARADI 1999: 304–305), de annak hozadéka – láthatólag – nem folyamatosság.

Aradi példáit megtoldva itt emlékeztetnék, hogy – negatívan és tágra fogalmazva – elmondhatjuk: a folyamatosság a következő példák elrendezéseiben nem áll fenn. Sem

akkor nem áll fenn (1b, 2b), amikor a mondat időben lokalizálható, egyszeri eseményre utal, sem pedig akkor nem áll fenn (1c, 2c), amikor – minthogy a partitivitás éppen az időre vonatkozik – az esemény egyszerisége vagy többszörisége s a múlton belüli pontosabb (individuális) ideje homályban marad. Egyszeri, azonosítható idővonatkozás, „időbeli lokalizálhatóság” van itt: 1b) *Iratkoztak fel hallgatók a vizgára ma is (például Péter is feliratkozott)*; 2b) *Jöttek be ajánlatok ma is (pl. bejött/megjött végre a Kovácsék ajánlata is)*. – Az egyszeriség–többszöriség minősítetlen, „egzisztenciális olvasatáról” beszélhetünk emitt: 1c) *Iratkoztak fel hallgatók vizgára tévesen korábban is*; 2c) *Jöttek be ajánlatok áruleírás nélkül máskor is*. (Az egzisztenciálisnak nevezett mondatok és szórendileg homoform más mondatok értelmezését tekintve vö. még pl. MALECZKI 2001: 178–180; KÁLMÁN 2001. A közelmúltban – idevágó és érintkező kérdésekről – súlyozott szakirodalmi áttekintést adott É. Kiss Katalin (2004: 18, 24–25; 29; 32–33, 40–41).

„Az igeszemlélet két alapvető formájának kialakulását a csoportokba zárt rész–egész összefüggések alapozzák meg” – írja kandidátusi értekezésében Horváth (1993: 196), s ezt a túláltalánosítást nem tartalmazó megfogalmazást el kell fogadnunk az olyan (az aspektust tekintve teljes vagy preferenciális) oppozíciók alapján, mint az 1. *Itta a vizet* (F) : 2. *Megitta a vizet* (B); vagy mint az 1. *szórja a diót* (F), *diót szór vmire* (F/B) : 2. *megszórja dióval, rászórja a diót* (B); 1. *tejet fejt, fejt a tejet* (F) : 2. *kifejt, lefejt a tejet* (B) mondatoké. Igaz ugyanakkor, és ez is fontos, hogy a *rászórja a diót, kifejt a tejet*-féltekben a tárgy kifejezetten előtárgy, illetve (előzetesen) létező vonatkozásának és specifikusnak értelmezett tárgy (vö. SZABOLCSI 1983), és így legalábbis egyértelműbben iránytárgy, mint a *diót a diót szór* elrendezés használata esetében, s láthatólag a specifikus tárgy nagyobb lehetőséget ad a folyamatos : befejezett szembenállás, s ezen belül a folyamatos pólus szemantikailag jelölt szereplésére.

A teljesség lehetséges vonatkozásai közül az egyik a) az alany vagy a tárgy révén referált dolog teljessége: *Megvolt az összes jegye* (de: *volt egy jegye*); *Belátja az egész vidéket* (de: *lát ezt-azt, lát egy sziklát*). A teljesség egy másik vonatkozása a belső idő; ennek teljessége, illetve egészként való (globális) figyelembe vétele: *Megebédelték*. – *Megfürödtek a patakban*. – *Elbeszélgettek erről-arról, aztán hazamentek*. – *Megtartották a selejtezőt*. *Megmérkőztek*. – *Kitakarított*. – *Sétált egy jó nagyot*. – *Elbolondoztak*. b) A dinamikus szituációval kombinált (arra épülő) egészszerűség befejezettséget produkál, ugyanakkor eredményt (jellegzetes végállapotot) is. Telikus (evolutív) igékkel: *Főzte, főzte, mígnem egészen megfőzte*; *Süllyedt, süllyedt, elsüllyedt*. A figyelembe vett (belső) idő globális kezelése (befejezett aspektus) és a (vég)rezultativitás tehát gyakran együtt jár (vö. KRÉKITS 1985). Eredményességet és befejezettséget egyszerre állapíthatunk meg. Az eredmények (minőségük, fokuk) azonban lexikálisan rögzítve vannak: tudni kell, hogy mikor sült meg a hús, illetve mikor (milyen feltételek fennállta esetén) mondható, hogy a hús megsült. Az 'egész' minőség emellett relativizálódik: több szó vagy szerkezet lexikális jelentésének (azok egymás közti viszonyának) a függvényében. Innen a J. Soltész Katalin szóhasználatában megnyilvánuló ellentmondás: a *megfőtt*, az *elfőtt*, a *szétfőtt* egyaránt befejezett, sőt, ahogy ő mondja: perfektívek, de az eredmény foka (mondjuk így) külön-külön jellemezhető. Ezért beszél a perfektív igék (mint az *elakad*, *elfárad*, *kifárad*, *elgyengít*, *elhasad*, *elhervad*, *lelő*, *kinyílik*, *felnyílik*, *kinyit*, *felnyit*, *elolvad*, *elreped*; *megérik*, *meghízik* stb.) mellett J. Soltész Katalin (1959: 73, 45) félperfektív igékről (*megakad*, *meggyengít*, *meghasad*, *meghervad*, *megizzad*, *mejlő*, *megnyílik*, *megnyit*),

valamint – Budenz József (1864: 84) és Szarvas Gábor (1884: 519) nyomán – túlzó (és pejoratív) igékről is: (*a gyümölcs*) *elér*ik, (*vk*i) *el*hízik (J. SOLTÉSZ 1959: 73). Pedig – s ezt hangsúlyozom – a szóban forgó igék mind befejezett aspektusértékkel használatosak (vö. J. SOLTÉSZ 1959: 45–47). Ugyancsak befejezett alapértékűek az olyan igék, mint a *tönkrefagy*, *tönkreázik*, *tönkrekopik* (vö. LADÁNYI 1998: 417; KIEFER–LADÁNYI 2000: 510). Ezért aztán, a fentieket rövidre zárva, mondhatni azt is, hogy a félperfektív is perfektív (!), ha a perfektív (pontosan?) annyi, mint befejezett aspektusértékkel bíró (igealak, ige, egyéb mondatszegmentum, mondattegység, mondat). A túlzó ige (v. szerkezet) is lehet befejezett aspektusú: *A gyümölcs elért; Tegnap megint túlöntözted (v. agyonöntözted) a paprikát. Ez az állat szörnyen eltetvesedett. Túlhevítették az alkatrészt. Túlhűtötték a kocsonyát. Elsóztam a levest. Túlért a barack. Túlvesztették a hírt. Túlőtt a térsza. Megint túlköltekettetek.* – De lehet neutrális vagy folyamatos is (*Túlértékeled ezt a dolgot, Látod, túlhatja a beosztottjait! Szüntelenül túlrad benne a szeretet. Túlbecsüli a barátját. Túlbugog benne a lelkesedés*).

A Kiefer–Ladányi-féle szaturatív akcióminőség megtestesítői, pl. a *kipihen*i magát, *beszalonnáz*ik (KIEFER–LADÁNYI 2000: 478), alapvetően, az exhaustív akcióminőség esetei – pl. *tönkretanul*ja magát (LADÁNYI 1998: 418; KIEFER–LADÁNYI 2000: 479) részben (vagy talán: tendenciájában) szintén befejezett aspektusértékkel párosulnak. Különböző akcióminőséggel vagy jelentésárnyalattal egyetlen folyamatos aspektusértékű szegmentummal több (lexikális különbségeket felmutató) befejezett alapértékű ige vagy szerkezet szembeállítható: 1. **Boroz(gat)ak ott nagy vidáman** (F) : 2. (a) **Boroz(gat)ak egy kicsit**, *aztán szétszéledtek*; (b) **Jól beboroztak**, *aztán szétszéledtek*. A (2a) és a (2b) egyaránt – B. (vö. KIEFER – LADÁNYI 2000, 478). – A fentiekből következik, hogy nem a folyamatosság – befejezettség tekintetében alkotnak oppozíciókat a következő (egyaránt befejezett aspektusú) formák: *söröztek egy jót : besöröztek : teleitták magukat sörrel : elsöröz(get)ték a délutánt.* – *Kártyáztak egy kicsit, aztán átmentek az ebédlőbe : Mikor kikártyázták magukat, kedvük támadt sétálni egyet* (vö. KRÉKITS 1997: 45).

Abban az értelemben, hogy az eseményidőt egészlegesen vesszük figyelembe, a következők egyaránt egészet fejeznek ki, és ugyancsak egyaránt befejezett aspektusértékűek; az igtől tartalmazó mondat képviselte szituáció a szóban forgó időszegmentum egészére igaz, tetszőleges részssegmentumaira viszont nem vagy nem feltétlenül. Az is igaz, hogy az igék és a mondattegységek, mondatok eredményt fejeznek ki. Ugyanakkor kétségtelenül legalább részben fokozati sorrendbe állítható eredményekről van szó: *Megsült. Egy kicsit megsült. Jobban megsült, mint amaz. Egészen átsült. Agyonsült. Össze-visszasült. Tisztára szétsült.* A 'tagadott egész' (azaz „nem egész”, „rész”), illetve az 'egész' minőség szembenállásának példái a következők is. A *K* közlő aspektust (egzisztenciális aspektust), a *B* befejezett aspektust, az *F* folyamatos aspektust jelöl. A *tág F* minősítés arra utal, hogy a befejezett preferenciájú ige és szerkezet szélesebb kontextusban egyidejűség kifejezésére válik alkalmassá. A közlő (vagy egzisztenciális) aspektus (K) az adott esetekben ugyancsak befejezett aspektusra épül rá.

I. Nem egészre, valamilyen tekintetben részre vonatkozó formák (a II. oszlopban megadott formákhoz képest)	II. Az I. oszlopbeli formákhoz képest egészleges tartalmú formák
'Sült meg délre a 'hús. (K) 'Volt úgy, hogy délre megsült a hús'.	Délre 'megsült a 'hús. (B) Jó sorunk volt, délre mindig megsült a hús. (B+ tág F)
'Sült a 'hús. (F) Kicsit 'megsült a 'hús (B)	'Megsült a 'hús. (B) Most 'jobban 'megsült a 'hús, mint a múltkor. (B)
'Sült meg a hús 'egészen. (K) 'Lett egy kis 'töpörtyű, odaadjam? (B)	'Egészen 'megsült a 'hús. (B) 'Kisült a 'töpörtyű, odaadjam? (B)
'Megsült a 'hús. (B) 'Ment a 'fa felé...	'Agyon(')sült a 'hús. (B) Ment egy kicsit a fa felé... (B). – Ment pár lépést a fa felé. (B) – Tett pár lépést a fa irányában. (B)
'Ment egy kicsit a 'fa felé. (B) Beljebb ment. (B) Kijebb ment. (B) Lejebb ment. (B) Feljebb ment. (B)	'Elment a 'fáig. (B) Bement. (B) Kiment. (B) Lement. (B) Felment. (B)
'Ment 'egyre 'beljebb. (F) 'Ment 'beljebb. (F) 'Ment 'ki. – 'Ment 'kijebb (F). 'Ment 'egyre 'följebb. (F) 'Ment 'följebb. (F) Már 'ment 'kifelé. (F). Már 'ment 'kijebb és 'kijebb. (F). 'Ment 'lejebb. (F) 'Ment 'egyre 'lejebb. (F)	'Beljebb ment. (B) 'Kijebb ment. (B) 'Lejebb ment. (B) 'Feljebb ment. (B)
Ment már beljebb máskor is. (K) Ment már beljebb hétfőn is. (K)	Hétfőn bement. (B) Hétfőn is bement. (B) Beljebb ment. (B) Abban az időben beljebb ment. (B, tág F)

Látjuk, hogy a bal oldali oszlopban is bőven vannak olyan formák, amelyek ugyan valamilyen vonatkozásban részt fejeznek ki, de nem járnak folyamatos aspektusértékkel. – Részben lezáratlannak vélem azt a kérdést, hogy a fenti példákon bemutatott viszonyok hogyan viszonyulnak egymáshoz. A rész–egész összefüggések egy részében közvetlen összefüggést találunk a folyamatos–befejezett szembenállással; másutt nem, vagy az összefüggés számomra még nem világos. A különféle (relatív) rész–egész összefüggések esetleg hierarchiát alkotnak; esetenként talán kioltják egymást.

3. Harmadik rész. – Horváth Katalin nemcsak (s talán nem is főképp) az egyes szavak jelentésfejlődésére kíváncsi, hanem a jelentés változásának általában vett mechanizmusaira és egy nyelv szókincsének szükségszerű belső összefüggéseire. A szó változása nemcsak a szónak, mondjuk így, alkalmi körülményeivel függ össze, hanem azzal is, hogy a szókincs egészének határt szabnak például az emberi memória korlátai. „A természetes nyelvek szavainak túlnyomó része többjelentésű (poliszém), vagyis a megnevezések döntő többsége szemantikailag motivált [...] a poliszémia jelensége

szükségszerű a természetes nyelvekben, mivel szoros kapcsolatban van a szókészlet végességével” – írja (1993: 163).

Minthogy, mint utaltam rá, Horváth több munkájában az eszperantóval is foglalkozik, itt megjegyzem, hogy a metaforikus alapú jelentésfejlődésre, sőt, e lehetőség tudatos alkalmazására az eszperantó szakirodalom korábban is felhívta a figyelmet (l. pl. DREZEN 1935/1983: 15). Eugen Wüster táblázatot közöl azon eszperantó gépalkatrész-elnevezésekből, amelyek testrésznevek hasonlóságon alapuló átviteléből származnak. Technikai terminus technicusok (több jelentésű) köznyelvi alapjaként szerepelnek a következő szavak: *trunko* 'törzs', *dento* 'fog', *nazo* 'orr', *lipo* 'ajak', *orelo* 'fül', *pieto* 'láb(acska)', *flugilo* 'szárny', *kapo* 'fej', *ripo* 'borda', *nervo* 'ideg', *figro* 'ujj', *kruro* 'lábszár', 'láb', *brako* 'kar', *vango*, *makzelo*, 'arc, pofa', *ungego* 'karom', *buŝo* 'száj', *faŭko* 'torok', 'garat', *beko* 'csőr', *okulo* 'szem', *kubuto* 'könyök', *genuo* 'térd', *bulbo* 'hagyma' (és 'körte'), *kolo* 'nyak' (WÜSTER 1936). Ivo Lapenna – eszperantó anyagon ismertette a retorika alapjait – a szóalakzatok sorában a metafora alfajaként szól a lényegében köznyelvinek tekintett s a szókincs hiányainak feloldását célzó katakrézisről (LAPENNA 1950/1971: 173; vö. PETŐFI S. 1979).

Benczik Vilmos tágabb kitekintésben érinti ezt a jelenséget (BENCZIK 2001: 128, 131), amikor az *inopia* na k a nyelvek fejlődésében betöltött szerepéről ír. Benczik, az antik előzményeket illetően Adamikra hivatkozva, hangsúlyozza, hogy kultúrák és nyelvek találkozása idején – kifejezési lehetőségeink (kölcsonös) hiánya folytán – a szókincs fejlődésének mindenkor gyakori módja a meglévő szavak metaforikus jelentéseinek bővülése, esetleg bővítése.

Az eszperantó igéknek bizonyos szemantikai tipizálása a Horváth által idézett és hasznosított Ĝivoje (1973) kis terjedelmű és gyakorlati jellegű (didaktikus) munkájában is megjelenik.

Horváth felhívja a figyelmet, hogy a szembeszökőbb divergencia, a jelentések szétfelődése mellett a természetes nyelvekben gyakori a jelentések konvergenciája is. Ennek példaként mutatja be, hogyan vált számos állatnév valamely tulajdonsággal rendelkező emberi egyed jellemzésére alkalmassá, ekképpen rokon értelmű szavak csoportját hozva létre. Míg a *számár*, a *ló*, a *marha*, az *ökör*, a *liba*, a *tyúk*, a *birka* stb. szavak egymástól igencsak különböző állatok fogalmait jelölik ki, addig emberre alkalmazott – metaforikus – jelentéseik egymással rokon értelművé válnak a 'buta, ostoba ember' pejoratív jelentésben. A jelenséget angol szinonimasoron (*stupid, slow, dull, dense, foolish, ass, goose, owl, sheep, animal*), illetve német (*dumm, blöd, stumpfsinnig, tölpelhaft, Esel, Gans, Hund, Hahn, Ochs, Schaf, Vieh*), francia (*sot, stupide, ignorant, abruti, idiote, inepte, bouché, hébété, bête, âne, poulet, oie*) és eszperantó (*stulta, malsaga, malsprita, stupida, idioto, melankapulo, simplanima*) példákon is szemlélteti. Horváth Katalin munkáját konkrét eszperantó szövegek szóanyagának vizsgálatával részben a pozítani eszperantó szak hallgatói is folytatják (EFREMOVA 1999, ZILVAR 2000).

A Zsilka Jánostól ismert jelentésintegráció eszperantó eseteiként mutatja be Horváth az eszperantó *pezi* 'nyom vmennyit, (adott) súlyú', *agiti* 'felráz', *brogi* 'leforráz', *manĝi* 'eszik, esz', *premi* 'nyom vmit', *piŝti* '(mozsárban) összetör, megtör', *rompi* 'tör, szakít, megszakít' igék metaforikus jelentéseit, közkeletű, illetve Zamenhoftól ismert klasszikus eszperantó mondatokra utalva.

A jelentésintegráció egy jellegzetes megnyilvánulásaként tárgyalja Horváth azokat az igéket, amelyek alapjelentésükben valamely fizikai jellegű cselekvést, ill. fizikai munkának valamely fázisát tükrözik, metaforikus jelentésükben viszont a 'mond, beszél' jelentésű igék szinonimasorát bővítik – általában olyaténképpen, hogy a többletet adó jelentéselem a beszéd valamilyen módja. Ennek a jelentéselemnek a rögzülése, illetve ennek a 'beszél', 'mond' jelentésszel való egyesülése a metaforikus jelentés kialakulásának, illetve szinkrón működésének az alapja. – Horváth magyar példái a jelenségre a többi között az *érint, bök, dob, fűz, szúr, öröl, darál, fejt, fűz, vág* igék vagy igekötős megfelelőik: *érinti a kérdést; kifejti a problémát; kiböki a választ; hozzáfűzi azt, hogy* (HORVÁTH 1997: 57). Ami az eszperantót illeti, miután a *diri* 'mondani' ige számos szinonimáját felidézte – *paroli, manifesti, pepi, mencii, rakonti, komuniki, klači, deklari, deklami, balbuti, akcenti, difini, demonstri, trakti* (HORVÁTH 1997: 58) –, a szerző kitér a szinonimasornak metafora révén keletkezett tagjaira is. Eszperantó szavak metaforikus jelentésének a kialakulását példázzák így Horváthnál – „nem metaforikus” zárójeles kiegészítésekkel – a következők: *tuŝi (spegulon)/problemon; ĵeti (ŝtoneron)/vorton; pentri (bildon, pejzaĝon)/la temon; mueli (grenon, tritikon)/lecionon; desegni (bildon)/la aferon* (1993: 179; 1997: 57). Kiragadom a *tuŝi* igét és származékait, melyeknek szótározott használatai közül be is iktatok néhányat: *tuŝi problemon, demandon* 'problémát, kérdést érint'; *min ne tuŝas la afero* 'engem nem érint a dolog'; *la respondo malagrabla tuŝis min* 'a válasz kellemetlenül érintett'; *la nebulo fariĝis... preskaŭ... tuŝebla* 'szinte tapintható... volt a köd'; *kortuŝ(ant)a* 'megható' (*ĝi estas netuŝebla* 'nem lehet hozzányúlni, szigorúan kötött, örök érvényű' (vö. KRAUSE 1999: 825–826). A *tuŝi* metaforikus használatait mutatják bevezető Baghy-idézeteim is: *Kuŝas... netuŝebla Fundamento*; hasonlóképpen az 1908-ból származó Zamenhof-idézet: *la Bulonja Deklaracio ne devas esti tuŝata* (ZAMENHOF – DIETTERLE 1929: 542, vö. HORVÁTH 1993: 179). További jellemző szókapcsolatok Rihej Nomurának Zamenhof nyelvhasználatát feldolgozó szótára nyomán: *li lasis la vinon... netuŝita* 'hozzá se nyúlt a borhoz'; *en la artikolo samtempe estas tuŝita alia demando* 'a cikkben ugyanakkor egy másik téma is felmerült'; *La petegado de lia patro ne tuŝis lian koron* 'apja könyörgése nem hatotta meg'; *tre malĝoje tuŝis min la sciigo* 'nagyon elszomorított a hír(adás)'; *ŝi estis ĝis larmoj tuŝita de la romano* 'a könnyekig meg hatotta a regény'; *min ne tuŝas la afero, mi staras tute ekstere* 'semmi közöm hozzá, kívül állok az ügyön'; *kio tuŝas mian foreston, la malfeliĉo estis tute sur mia flanko* 'ami távolmaradásomat illeti, az számomra a legszomorúbb'; *leĝo pasintaĵon ne tuŝas* 'a törvény nem vonatkozik arra, ami elmúlt'; *ne mia estas la ĉevalo, min ne tuŝas ĝia falo* 'mit bánom én, nem az én bajom'; *decidoj tuŝantaj la ŝanĝon de la lingvo* 'a nyelv megváltoztatását illető döntések' (NOMURA 1984: 129). A Horváth elemezte metaforikus jelentés lényegében ez: 'a kérdést/témát (beszédben, írásban) érinteni'. Egy vitában kifogásként elhangzott, hogy a *tuŝi* itt felmerülő metaforikus jelentése az eszperantóban csak jelentéskölcsönzés eredménye lehet. Történeti tekintetben ezt a konkrét esetben nem kell éppen kizárni (a magyar *érint* esetében sem), a szinkrón használatban a jelentéselemek működése ettől még megfelel Horváth elképzelésének, s a vélhetőleg univerzális nyelvi (természetes emberi nyelvi) jelenség az eszperantón belül igen intenzív. Ismereteinket e tekintetben bővíthetik (mind az igeképzés formai összefüggéseit, mind a jelentéseket illetőleg) a korpuszt feldolgozó, ill. az adatokat elemző kutatások és kész munkák (GLEDHILL 1998, SALOMONNÉ CSÍSZÁR 2002). Szakszövegek, speciális szövegek elemzése szintén tanulságos lehet – vö. pl. az *akompani, piki, bati* igék használatát Becker-

Meisberger (1989/2000) szakácskönyvében. Korábban Edmond Privat (l. 1930/1980, 33) a *bleki* igét mutatta be, ennek 'beste krii', 'állati hangot hallat, pl. ugat stb.'; 'ordít, mint az állat', 'artikulálatlanul, hangosan beszél, ordít' jelentésben való használatát hozza fel az eszperantón belüli metaforikus szóhasználat példaként. Kalocsay 1959-ben (álneven kiadott) erotikus szonettjeiben olykor még halmozza is a – többé vagy kevésbé alkalmi – metaforikus használat révén rokon értelművé váló igéket: *enpafi, palisi, brosi, kirli, sondi, ingi, pišti, mini, lanci, bori, piki, klingi, planti, fliki, tranajli, spili, ŝargi* stb. (PENETER PETER – alias KALOCSAY KÁLMÁN – 1959: 72). – Horváth Katalin hívta fel a figyelmet a *manĝi* 'eszik, esz, megesz' ige metaforikus használataira is (1993: 179). Ezt alátámasztó mondatok: *La ĉagreno manĝas la koron* (HORVÁTH i. h.); *Rusto manĝas la feron kaj zorgo la homon*; *la lepro vin manĝu*; *manĝu ŝian korpon malsanoj* (NOMURA 1989: 239).

4. Negyedik rész. A szókészlet alosztályairól. – Az eszperantó szókészlet (morfémakészlet) különféle szempontú vizsgálata nem hagyományok nélkül való. Számos munka tárgyalja általában a szókincs forrásaival és fejlődésével együtt (vö. pl. WÜSTER 1923/1978, WARINGHIEN 1987, SZERDAHELYI 1971). Az irodalmi metaforizálódást illetően figyelmet érdemelnek az újabban megjelent források, illetve elemzések és hozzászólások is (vö. NOMURA 1987, MELNIKOV S. 1989, FIEDLER 1998; ERTL 1997; a terminológia kérdéseire l. Pl. WÜSTER 1936; WERNER 1986, POKROVSKIJ 1995, SOUNUTI 1998, BAVANT 2002).

A nemzetközinek mondható nomenklatúrák ellentmondásainak feloldása az eszperantóban is nehézségeket okoz, bár a racionális megoldások lehetősége egyelőre még talán nagyobb, mint az etnikus nyelvekben (vö. WERNER 1986).

Horváth Katalin az eszperantó szókészlet vizsgálatában hasznosnak ítélte a Jost Trier (1934), André Jolles (1934) és Walter Porzig (1934) nevével és műveivel fémjelzett mezőelmélet alkalmazását (l. HORVÁTH 1998: 306, 309). Brant Berlin és Paul Kay 1969-ben közzétett színnev-elemzéseit és John Wellsnek (1978) az eszperantóra vonatkozó felvetéseit követve az eszperantóban is elkülöníti az adott nyelvhez köthető alapszíneket – a következő nyolcat: *blanka, nigra, ruĝa, flava, verda, blua, bruna, griza* (vö. WELLS 1978: 66). A kiegészítő színnevek példáulként a *rozkolora, orangkolora, violkolora* szerepel tanulmányában (1998: 309). Wells szerepelteti még a *skarлата, karmezina, purpura, beja, blonda, punca, rufa, hela, malhela, helruĝa* mellékneveket és a *blue verda* és a *samkolora kiel via ĉemizo* szerkezeteket is mint a kiegészítő színek megjelölésének bevett vagy alkalmi eszperantó formáit. (WELLS 1978: 66). Horváth (1998: 309) megállapítja, hogy a szókincs az eszperantóban is részrendszerekből áll (mint más természetes nyelvekben is): a színnevek külön elemzendő részrendszert (mezőt) alkotnak. Az eszperantó színnevek használatában Horváth nem zárja ki az interferencia szerepét.

5. Közös rész. – Az Ünnepelet s az ünneplő egyetértését tükrözik, úgy érzem és remélem, a következő mondatok. Az eszperantóról nemcsak funkcióit tekintve kell – a valóságnak megfelelően – azt mondanunk, hogy az eszperantó, ez a sokak számára ismeretlen vagy csak hírből ismert dolog az emberi kommunikációt ma is emberek mindennapos vagy időnkénti, szóbeli és írásos (papíros és elektronikus) gyakorlatában szolgáló nyelv. Az eszperantó – szerkezetének lényegét és jellegét tekintve is – természetes emberi nyelv, a természetes nyelvek kategóriáival: a beszédhang/fonéma, morféma, szó, szófaj, szintagma, mondategység, mondat, szövegegység, szöveg az eszperantó nyelvnek és

nyelvhasználatnak éppúgy meghatározó elemei és kategóriái, mint az etnikus nyelveknek. Azokon a területeken, amelyeken Horváth Katalin párhuzamosan vizsgálta a magyar nyelvet és az eszperantót, azt tapasztalta, hogy az alapvető szemantikai folyamatok, kapcsolódási módok a két nyelvben könnyen egybevetethetők. Ez éppen azért kézenfekvő, mert két (elsősorban közvetlen emberi kommunikációt szolgáló) természetes emberi nyelvről van szó. Az eszperantó esetében a természetes nyelvi kategóriákat egyrészt Zamenhofnak európai (és kelet-európai) areális hátteret közvetítő 1887. évi nyelvtervezete, másrészt a nyelvtervezetből kiinduló s azt szükségképpen kiegészítve konkretizáló, areális nyelvi jelenségeket közvetítő eszperantó nyelvközösség gyakorlata, gyakorlatának története jelenti. A két nyelv (a magyar és az eszperantó) fejlődésének eltérő sajátosságai – például a képzők és a képzőrendszer egységének produktivitasában mutatkozó, a nyelvi tervezés koronként váltakozó mértékű szerepében, az írásrendszer tudatos és spontán döntéseken alapuló lassúbb vagy gyorsabb rögzülésében, a nyelvi ideáloknak és normafelfogásoknak a nyelvi rendszerre való hatásában, a szakszókincsek tudatos fejlesztésének koncepcióiban és megvalósításában, a nyelvközösségnek és a nyelvnek a viszonyában mutatkozó – különbségek (vö. pl. WÜSTER 1936, LO JACOMO 1981, LLOANCY 1995, RAŠIĆ 1995, GADOS 1999), hasonlóképpen a nyelvhasználat szociológiai kérdései: mindezek szintén kutatásra érdemes témák. Figyelmet érdemel a nyelv társadalmi megítélésének és jogi helyzetének kérdése is. A nyelvalkalmazás területének növekedése, a megjelenő szövegek állandó tematikus bővülése nyilván újabb adalékokat szolgáltat majd a Horváth Katalin bemutatta általános törvényszerűségek működésének tekintetében is.

Irodalom

- Aradi András 1999. Fordított szórendű ige-kötés ige az igei csoport élén. In: Balaskó Mária–Kohn János (szerk.): *A nyelv mint szellemi és gazdasági tőke II.* Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola. Szombathely. 301–306.
- Bartha Csilla 1999. A kétnyelvűség kialakulásának családi modelljei. In: *Uő: A kétnyelvűség alapkérdései.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 168–176.
- Becker-Meisberger, Maria (1989)/2000. *Internacie kuiri. Dua eldono.* Flandra Esperanto-Ligo. Antwerpen.
- Behrens, Leila 1989. *Textanalyse und Sprachwandel. Historische Syntax des Ungarischen: ein empirisches Modell.* Peter Lang. Frankfurt am Main. Bern. New York. Paris.
- Benczik Vilmos 2001. Az inopia és korrekciója. In: *Uő: Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben.* Trezor Kiadó, Budapest, 128–134.
- Berlin, Brent–Paul Kay 1969. *Basic Color Terms.* University of California Press. Berkeley –Los Angeles.
- Blanke, Detlev 1985. *Internationale Plansprachen. Eine Einführung.* Sammlung Akademie Verlag 34. Sprache. Berlin.
- Budenz József 1984. A magyar *el* ige-kötőről. *Nyelvtudományi Közlemények* 3: 73–96.
- Couturat, L(ouis)–Leau, L(éopold) 1903. Dr. Zamenhof: *La Lingvo Internacia de Doktoro Esperanto.* In: *Histoire de la langue universelle.* Librairie Hachette et Cie. Paris. 304–313.
- Corsetti, Renato 1996. *Esperanto kaj kreolaj lingvoj: komunaj kaj malkomunaj trajtoj en la kreoliĝo.* In: Košecký, Stanislav (szerk.): *Multkulturaj familioj de nuntempa Eŭropo.* 11–33.

- Drezen, Ernest 1935/1983. Pri problemo de internaciigo de science – teknika terminaro. Kun postparolo de Alfred Warner. Artur E. Iltis. Saarbrücken.
- Dömötör Adrienne 2003. Structural synonymy and formal variants: relative clauses and their parallels in six early translations of the bible. In: *Acta Linguistica Hungarica* 50: 341–369.
- Eco, Umberto 1993/1998. Az eszperantó. In: *A tökéletes nyelv keresése*. Atlantisz Könyvkiadó. Budapest. 307–314.
- Efremova, Lenče 1999. Adjektivoj kaj verboj en la Zamenhofa proverbaro (kun atento al metafora uzo). Kézirat. Skopje.
- Ertl István 1997. Traduko el kaj en esperanto(n). In: Koutny, Ilona–Kovács, Márta (szerk.): *Struktura kaj Socilingvistika Esploro de Esperanto*. Steleto–ILEI. Budapest. 127–134.
- Gados László 1999. Egyenes beszéd – nyelvügyben. Folyamodvány a józan észhez. HESZ. Budapest.
- Gergely Mihály 2001. Világnyelv és nemzeti nyelvek. In: *Ébredj, emberiség*. Röpirat hetven kiáltásban. Hét Krajcár Kiadó. Budapest. 6–73.
- Gledhill, Cristopher 1998. *The Grammar of Esperanto- A corpus-based description*. Lanugages of the world/Materials. Lincom Europa. München/Newcastle.
- Gugán, Katalin 2002. Syntactic synonymy: A case study. *Acta Linguistica Hungarica* 49: 23–49.
- Ĝivoje, Marinko 1973. *Esperantonimoj*. La Patrolo. Milano.
- H. Bottyánfi Éva 2003. A mozgást kifejező igék szinonimikája korai biblifordításainkban. *Magyar Nyelv* 99: 94–12, 241–49.
- Horváth Katalin 1993. *A rész és az egész*. Budapest. Kandidátusi értekezés. Kézirat.
- Horváth Katalin 1995. A magyar nyelv alapszórendjéről. In: Laczkó Krisztina–Papp Lajos (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 187–193.
- Horváth Katalin 1997. Semantikaj problemoj en Esperanto. Pri la interrilato inter polisemio kaj sinonimio. In: Koutny, Ilona–Kovács, Márta (szerk.). *Struktura kaj Socilingvistika Esploro de Esperanto*. Steleto kaj ILEI. Budapest. 55–60.
- Horváth Katalin 1998. Semantikaj kampoj en Esperanto kaj en etnaj lingvoj. In: Gecső Tamás–Varga-Haszonits Zsuzsa (szerk.): *Emlékkötet. Az eszperantológia egyetemi szak harmincéves ünnepi konferenciaelőadásainak gyűjteményes kiadása* (Budapest, 1997. április 17–18). Eötvös Loránd Tudományegyetem Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 304–310.
- Horváth Katalin 2001. Kontrasztivitás és szófejtés. In: Gecső Tamás (szerk.): *Kontrasztív szemantikai kutatások*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 148–153.
- Hutterer Miklós 1986. Az eszperantó germán elemei. In: *A germán nyelvek*. Gondolat Kiadó. Budapest. 356–357.
- Jolles, André 1934. Antike Bedeutungsfelder. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 58: 97–109.
- Kálmán László–Novák Attila 2001. Egzisztenciális mondatok. In: Kálmán László (szerk.): *Magyar leíró nyelvtan*. Mondattan I., 17–18.
- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000. Az igekötők. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 435–518.
- Kiss Jenő 1995. Élő, holt, természetes és mesterséges nyelvek. In: *Társadalom és nyelvhasználat*. ELTE BTK. Budapest. 157–158.
- É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 100: 15–43.
- Krékits József 1993. Педагогическая грамматика русского языка. JGYTF. Szeged.
- Koutny, Ilona 2001. Defioj de la moderna leksikografio. In Fiedler, Sabine – Liu Haitao. *Studoj pri interlingvistiko*. Studien zur Interlinguistik. Studien zur Interlinguistik. KAVA–PECH. Dobřichovice (Praha). 660–674.
- Krause, Erich-Dieter 1999. *Großes Wörterbuch Esperanto–Deutsch*. Helmut Buske Verlag. Hamburg.
- Ladányi Mária 1998. Jelentésváltozás és grammatikalizáció – kognitív és szerves nyelvészeti keretben. *Magyar Nyelv* 94: 407–423.

- Lapenna, Ivo 1950/1971b. Katakrezo. In: Retoriko. Kun aparta konsidero al la la esperantlingva parolarto. 3a eldono. Korektita. Rotterdam.
- Lloancy, Marie-Therese Lloancy 1995. Esperantistoj kaj normo. Sociolingvistika enketo pri parola Esperanto- normo. Lins (Pau).
- Lo Jacomo, François 1981. Liberté ou autorité dans l'évolution de l' Espéranto. Edistudio Pisa.
- Melnikov, Aleksandr S. 1989. Paronimio en Esperanto – premisoj, mekanismo, uzado por vortludoj. In: Acta Interlinguistica. 13a Sienca Interlingvistika Simpozio Akademickie Centrum Interlinwistyczne. 71–101.
- Nomura, Rihej 1987. Zamenhofa ekzemplaro – La uzado de vortoj kaj esprimoj el la verkoj de D-ro L. L. Zamenhof. Kompilata de Rihej Nomura. Nagoja Esperanto-Centro. Nagoya.
- Nyirkos István 1999. A kontamináció szerepe a mondat fejlődésében. József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 133–141.
- Pei, Mario 1966. A mesterséges nyelv problémája. In Szabálytalan nyelvtörténet. 385–391.
- Peneter Peter (alias Kalocsay Kálmán) 1959. Sekretaj sonetoj. Konfidencie.
- Petőfi S. János 1979. Katachrézis. In: Király István (főszerk.)–Szerdahelyi István (szerk.): Világirodalmi Lexikon. Akadémiai Kiadó. Budapest. VI. kötet. 93.
- Pokrovskij, Sergio 1995. Komputika leksikono. Sezonoj. Jekaterinburg. (TTT-versio ĉe <http://www.esperanto.mv.ru.KompLeks./Kovrilo.htm>)
- Porzig, Walter. 1934. Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 58: 70-97.
- Princz Oszkár 2003. Az eszperantó élő nyelvvé válásának fontosabb állomásai. In: Gecső Tamás (szerk.): Természetes nyelvek – mesterséges nyelvek. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 68–77.
- Privat, Edmond 1930/1980. Esprimo de sentoj en Esperanto. Kvara eldono. Internacia Esperanto-Instituto. Nederlando. Deen Haag.
- Rašić, Nikola. 1995. La Rondo Familia. Sociologiaj esploroj en Esperantio. Pisa: Edistudio.
- Sakaguchi, Alicja 1998. Interlinguistik. Gegenstand, Ziele, Aufgaben, Methoden. Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien.
- Salomonné Császár Pálma 2002. Prefiksitaj verboj en Esperanto (Prefixumos igék az eszperantóban). Szakdolgozat. ELTE BTK.
- Salomonné Császár Pálma 2003. Apanyelvem az eszperantó. In: Gecső Tamás (szerk.): Természetes nyelvek – mesterséges nyelvek. A szinonimitásról. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához I. Budapest. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 78–86.
- Sárosi Zsófia 2003. Morfématörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó. Budapest. 129–170.
- J. Soltész Katalin 1959. Az ősi magyar igekötők (*meg, el, ki, be, fel, le*). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Schubert, Klaus 1989. Interlinguistics – its aims, its achievements, and its place in language science. In: Schubert, Klaus–Daxwell, Dan 1989. Interlinguistics. Aspects of the Science of Planned Languages. 7–44.
- Schubert, Klaus 1997. Asusdruckkraft und Regelmäßigkeit: Was Esperanto für automatische Übersetzung geeignet macht. In: Tonkin, Humphrey (ed.): Esperanto, Interlinguistics, and Planned Language. 117–139.
- Simon Zsolt 2004. Új kézikönyv a világ nyelveiről. (Fodor István. A világ nyelvei és nyelvcsaládjai). Budapesti Könyvszemle 16: 30–40.
- Skutnabb-Kangas, Tove 2000. Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights? Lawrence Erlbaum Associates, Publishers. Mahwah, New Jersey, London.
- Sounuuti Heidi 1998. Terminologia gvidilo. Universala Esperanto-Asocio. Rotterdam.
- Sörös, Anna 1999. Le hongrois, langue SOV ou SVO: problèmes dans l'établissement de l'ordre de base. LINX, numéro spécial Typologie des langues, universaux linguistiques.

- Sřředa, Lubomřř 1998. Terminaro de feloj. Terminology of skins and hides. Terminologie der Felle. Terminologřř de cueros. Nřřvoslovie křřži. KAVA – PECH Dobřřchovice. (Prago).
- Szabó Gęřa 1983. Egy jelentęskategória nęřhřny nyelvtani összefęggęse a mai magyarban. Magyar Nyelv 79: 42–47.
- Szarvas Gřbor 1884. Elismer. Magyar Nyelvřř 12: 519–520.
- Szerdahelyi Istvřn 1971. La Esperanta morfemaro. In: Szerdahelyi Istvřn (szerk.): Esperantologiaj Kajeroj 1. ELTE BETK. Budapest. 61–117.
- Szerdahelyi Istvřn 1977. Az eszperantó keletkezęse. In: Uř: Břbeltřl a vilřgnyelvig. 203–217.
- Szili Katalin 2000. A tárgyassřg morfoszintaktikai összefęggęsei a magyar nyelvben, Magyar Nyelvřř 124: 356–369.
- Szili Katalin 2003. A *ki* igeekřtř jelentęsvřltozřsai. Magyar Nyelv 99: 163–188.
- Tonkin, Humphrey 2001. Esperantologio eksogena kaj endogena. In: Sabine Fiedler–Liu Haitao (szerk.): *Studoj pri interlingvistiko. Studien zur Interlinguistik. Festlibro omaęe al la 60-jarięo de Detlev Blanke. Festschrift für Detlev Blanke zum 60. Geburtstag.* KAVA – PECH. Dobřřchovice (Praha). 307–325.
- Trier, Jost 1934. Das sprachliche Feld. Eine Auseinandersetzung. Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung 10: 428–449.
- Varga-Haszonits Zsuzsanna 1999. Eszperantó. In: Fodor Istvřn (szerk.): *A vilřg nyelvei.* Akadęmiai Kiadó. Budapest. 353–361.
- Versteegh, Kees. 1993. Esperanto as a first language: language acquisition with a restricted input. Linguistics 31: 539–555.
- Vřrřs József 1973. Az igeekřtř szřrendjęnek mondatjelentęs-megkülřnbřztetř szerepe. Magyar Nyelvřř 97: 416–442.
- Waringhien, Gaston 1987. 1887 kaj la sekvo. Esperantologiaj eseoj IV, Movado 10. Antverpeno.
- Wells, John 1978. Koloroj. In: *Lingvistikaj aspektoj de Esperanto.* Centro de Esploro kaj Dokumentado pri la Monda Lingvo-Problemo. Rotterdam. 65–67.
- Werner, Jan 1986. Terminologia kurso. Sdruęenř klub ROH. Roudnice n. L.
- Wřster, Eugen 1936. Konturoj de la lingvonormigo en la tekniko. Literatura Mondo. Budapest.
- Zamenhof, Ludoviko Lazaro 1905/1987. Fundamento de Esperanto. Gramatiko, Ekzercaro, Universala Vortaro. Pola Esperanto-Asocio. Eldon-kleriga Centro, Varsovio.
- Zamenhof, Ludoviko Lazaro (1908)/1929. (Levęl Th. Carthoz, 1908. jřlius 29.). Originala Verkaro; antařparoloj – gazetartikoloj – traktařoj – paroladoj – leteroj – poemoj. Kolektitaj kaj ordigitaj de D-ro Joh. Dietterle. Ferdinand Hirt & Sohn. Esperanto-Fako. Leipzig.
- Zilvar, Peter 2000. Metafora uzo de verboj en la romano „La Litomiřla Tombejo” de Karolo Piĉ. (Kęzirat.) Herzberg.

BOROS ILDIKÓ

PILINSZKY JÁNOS NÉGYSOROSA

1. Bevezetés

„Költő vagyok és katolikus” – vallotta önmagáról Pilinszky. Ez az álláspont döntően meghatározta egész pályaképét. Néhány irodalomtudós a negyvenes évek közepétől az ötvenes évekig tartó szakaszt – a Harmadnapon, illetve a Trapéz és korlát című köteteket – gondolja a költő pályacsúcsának. Ezzel szemben más kutatók – akik szélesebb kört képviselnek – a Szálkák című kötetben látják kiteljesedni Pilinszky költészetét (vö. SCHEIN 1998: 148).

Pilinszky művészetének egyik legjellemzőbb vonása az egyetemesesség: egyetemes problémákat vet fel, és igyekszik egyetemes választ adni rájuk. A költő jellegzetes versépítési módszere, hogy egymással ötvözi a passiótörténet motívumait a lágerrek borzalmaival és napjaink elidegenedtségével (vö. TÜSKÉS 1986: 129). Mondanivalójában szinte mindig megjelenik Krisztus szenvedéstörténete. Műveinek nyelvi redukáltsága, puritánsága – a várokozásokkal ellentétben – nem csökkenti, inkább fokozza a drámaiságát (vö. FÜLÖP 1977: 149). A költő egyik legfőbb célja, hogy megtisztítsa a nyelvet az asszociációktól, és ezzel visszaadja az eredeti jelentést (vö. MLE 1994: 319).

2. A vers elemzése

A vers szövege:

Négysoros

Alvó szegek a jéghideg homokban.
Plakátmagányban ázó éjjelek.
Égve hagytad a folyosón a villanyt.
Ma ontják véretem.

Sokan kísérelték már meg ennek a műnek az értelmezését. Ha csak a legtöbbet idézett szerzőket vesszük sorra, olyan nevekkkel találkozhatunk, mint Tamás Attila (TAMÁS 1973), Nemes Nagy Ágnes (NEMES NAGY 1988), Tüskés Tibor (TÜSKÉS 1986), Vajda András (VAJDA 1974). A műértelmezés folyamatáról maga a költő is szkeptikusan nyilatkozik – a Hamlet kapcsán – a Domokos Mátyás által készített interjúban (DOMOKOS 1983: 103):

„Kielemezhetetlen. Azt, amit mond, azt még elemezhetjük, de amit ugyanolyan erővel nem mond, azt hogy elemezzük? [...] Ha tökéletesen ki tudnám elemezni, nem lenne mű.” Fülöp László szerint ez fokozottabban érvényes egy rövid „gyökvers”-re (vö. FÜLÖP 1977: 148).

2.1. Jelentések

Vizsgálatom céljával azt tűztem ki, hogy Pilinszky János Négysoros című művét olyan szempontokból mutassam be, melyek a nyelvtudományhoz éppúgy közel állnak, mint az irodalomtudományhoz. Ezt a vizsgálatot érdemes rövid szemantikai összefoglalással indítani (HORVÁTH 1999 alapján).

Az *alvó szegek* szintagma nagy asszociációs erővel rendelkezik, például megidézheti a társakat a börtönben, de a Biblia alapján akár az Olajfák hegyén alvó Péterre és Jánosra is gondolhatunk. Az alvás az éjszakai egyedüllét állapotára is utal, így az első sor első szava, az *alvó* szorosan köti magához a második sor két elemét, a *magány*-t és az *éjjel*-t.

A következő összekapcsolódási pont szintén egy hármasságból fakad, mégpedig a *szeg* – *plakát* – *hideg* hármasságból. A *szeg* a Jézus testét átszúrt szegekre is utal (a *plakát*-ra ugyancsak egyfajta kifeszítettség jellemző, ezt a kifeszítettséget azonban nem azonosíthatjuk Krisztus keresztre feszítésével). A keresztre feszítés szálán eljutunk a kiszegelés folyamatának végeredményéhez, a sebzéshez, mely Pilinszky versét újabb ponton – a vérontással kapcsolatban – köti össze Jézus passiótörténetével.

Más szálon elindulva – a bibliai megközelítéstől elszakadva – a magány motívumait vehetjük számba. A *jéghideg* melléknév az egyedüllét legjellemzőbb attribútumát, a hidegséget idézi fel, hisz a *magány* melankóliájának tipikus jellemzője a fázás. Továbbá a magány, az egyedüllét belehelyeződik egy térbe, mégpedig a *folynosó*-ra, az egyetlen olyan helyre, amely fűtetlen és rideg. Ebből a megközelítésből nézve a mű nem bontható két egységre, hisz a *jéghideg* – *magány* – *folynosó* – *vér* négyese az egész verset összefogja.

2.2. Szó és stílusérték összefüggése a grammatikai struktúrákban

Egy lexéma a mondatban, illetve egy kontextusban nyeri el az aktuális jelentését, ahol eredetileg esetleg neutrális stílusértéke is pozitív vagy negatív stílusértékké válhat. Éppen ebben a változásban játszanak fontos szerepet az egyes nyelvtani elemek. Ebben a részben ezeket a nyelvtani elemeket vizsgálom meg a stílusérték függvényében.

A mű formájából, rövidségéből, tömörségéből következik az, hogy Pilinszkynél a szóválasztás és a szóelhelyezés különösen fontos szerepet játszik. Olyan szavakat alkalmaz, amelyek nagyon pontosak, erőteljesek, és amelyeknek széles az asszociációs bázisa; illetve úgy helyezi el őket, hogy az asszociációk érintkezzenek, értelmezzék egymást, és további képzettársításokat indítsanak el (vö. STEPANOVIČ 2001).

Az egyes szintaktikai egységekben a következő grammatikai sajátosságok fedezhetők fel:

- (1) „Alvó szegek a jéghideg homokban.”

A vers kezdősora kísértetiesen hasonlít a Harmadnapon című kötet egy másik művének – A szerelem sivatagának – hatodik sorára: „izzó hegek a káprázó homályban”. A

hasonlóság az összes nyelvi síkon megnyilvánul: szintaktikailag, szófajtanilag és fonetikailag is.

A mondatban két konkrét főnév szerepel: a *szeg* és a *homok*. A kontextustól függetlenül mindkettőt semleges stílusértékűnek ítéljük meg. Ha hétköznapi szövegkörnyezetbe helyeznénk őket, kaphatnának akár pozitív stílusértéket is. A mű kontextusába helyezve azonban egy viszonylag apró nyelvi elem, az inessivus ragja negatív értékűvé változtatja ezt a két szót – *szeg a homokban*. Ez a szintagmatikus kapcsolat a veszély fenyegető érzetét sugallja; az egyre fokozódó fenyegetettségérzés aprólékos nyelvi elemzés segítségével tárható fel. Első szinten a *-k* többesjel (*szegek [a homokban]*) sokszorozza meg ezt az érzetet, majd a szövegben tovább haladva a hasonlítást kifejező összetett melléknévi jelző (*jéghideg*) növeli a feszültséget. Ez a fokozás úgy éri el tetőpontját, hogy az élettelen tárgyat jelölő *szeg* szó élőlényekre jellemző, melléknévi igenévvel kifejezett jelzőt kap: *alvó szegek*. Akár felkiáltójel használata is indokolt lehetne, hisz – hiába statikus a kép – a szavak felszín alatt húzódó jelentései figyelmeztetnek a veszélyre. A költő azonban ponttal zárja le a mondatot, mintha belé akarná fojtani a figyelmeztetést valakibe.

A mű kezdősora mondattani szerkezetét tekintve elliptikus, hiányzik belőle a cselekvést vagy történést jelölő ige, és a kép éppen e hiányosság miatt válik mozdulatlanná. Az ábrázolt tér hideg, embernélküliséget mutat. A hiány az összekötő kapocs a struktúra és az általa üzent kép – az embernélküliség – között.

(2) „Plakátmagányban ázó éjjelek.”

A mű második egységének két súlypontját a *magány* és az *éjjel* főnevek alkotják. Az *éjjel* stílusértéke neutrális. Néhány jelzővel megtűzdelve azonban könnyen nyerhetne pozitív értelmet is, például: *csendes éj*, *szenséges éj*. Ezzel szemben a *magány* főnév kontextustól függetlenül is negatív konnotációjú. A *magány* főnév inessivusi raggal ellátva (*magányban*) állapotot fejez ki, mely önmagában akár a költő alkotó magányával is kapcsolatban állhatna. Amint azonban tovább haladunk a versszövegben, ez az elképzelés megdőlni látszik, hisz a magányosság viharos éjszakába helyezése inkább félelmet keltő, semmint megnyugtató. Az *éjjel* főnéven álló *-k* többesjel arra mutat, hogy ez a félelmetes magány messzire, talán a végtelenig nyúlik.

Az éjszaka ridegsége, félelmetessége tovább fokozódik a jelzője által: *ázó éjjelek*. A melléknévi igenévvel kifejezett jelző itt ugyan mozgásra utal, hisz ahhoz, hogy valami ázzon, az esőnek esnie kell, de a valódi mozgás hiányzik a kép egészéből. Mozdulatlanságot sugall az eső verését mozdulatlanul tűrő kiszögelt plakát képe is. A *plakátmagány* szóösszetétel Pilinszky egyéni leleménye. Ezzel az egyedi szóalkotással Pilinszky egy általános érzést ragadott meg sajátos módon, a nagyvárosi magányt. A plakát fogalmához emellett – ahogyan arra a korábbiakban már utaltunk – a kifeszítettséget is társítjuk, ami visszaüt az első sor „*szegeire*” és egyben a krisztusi passiótörténetre.

A második sor az első után mind térben, mind időben leszűkül. A tér a *homok* által asszociált végtelen sivatagból várossá szűkül, melyet a *plakát*, a XX. századi nagyváros tipikus kelléke képvisel. Az első két egységet Kiss Antal Négysorosról szóló tanulmányában így összegzi: „Az első két mondatban nincs állítmány, nincs ige, így nincs igeragozási rendszerbe illeszthető forma, mely valamilyen idősíkbba helyezhetné a történetet.

A mondatok elveszítik idővonatközösüket – nincs jelen, múlt, sem jövő idő –, a két mondat tartalma valamiféle tempus indefinitumba vagy tempus generale időfolyamatba kerül” (Kiss 1999: 280).

(3) „Égve hagyta a folyosón a villanyt.”

A két elliptikus egység után a harmadik verssorban egy teljes szerkezetű mondat következik, ami felfogható egy az egységhatárt meghúzó grammatikai opozícióként. Az állítmány igei, a cselekvés elvégzője egyes szám második személyű rejtett alany. A mondat támpillére rendelkezik bővítményekkel: tárggyal, helyhatározóval, állapothatározóval. Ezek a határozók, valamint a tárgy determináltságra utalnak. A cselekvés nem céltalan – konkrét tárgyra, a *villany*-ra irányul. Ebből a mondatból a határozók megjelenése mellett hiányoznak az első két sorban még domináló jelzők. A mondat tehát szerkezetileg teljesen ellentétes az előző kettővel.

A mozdulatlanság azonban az első két verssorhoz hasonlóan a harmadik egységben is megfigyelhető. A mondat állítmánya, a *hagyta* ige el nem végzett cselekvésre utal: elmaradt a villany leoltása. Szemantikailag az *égve hagyta* szintagma talán valamiféle reményt, lehetőséget jelöl (így az aktív cselekvés elhagyása, a passzivitás mutathat valamiféle kiutat). Ez a tendencia a verstani szerkezetekben is megmutatkozik, hiszen az első két jambikus sor után a harmadik trocheussal kezdődik, illetve a sok rövid szótag felgyorsítja a ritmust, de ez a sor végére ismét lelassul, jambikussá válik. Az utolsó sor ritmusa pedig visszatér az első két sor ritmusához.

(4) „Ma ontják véretem.”

Az utolsó verssor átértelmezi az előzőeket: a börtönben halálra váró, magányos fegyenc képe is kirajzolódhat előttünk. Ha az ebben a verssorban szereplő vérontást mégis visszavezetnénk Krisztus megfeszítésére – bár a *vérem* szóalak egyes szám első személyű birtokos személyjellel végződik, azaz a lírai énre utal –, akkor ebben a megközelítésben az időstruktúra nem volna lineáris, hisz ekkor a vers kezdetén szereplő alvó szögek a Krisztus halála utáni időre, míg az utolsó sor jelen ideje halálának időpontjára utalna, így visszafelé haladnánk az időben. Más szemlélet szerint az első három sor múltbelisége az utolsó sorra változik jelenre, követi tehát a reális kronológiát.

A zárómondat teljes szerkezetű. Az alany rejtetten van jelen, határozatlan, mely a többes szám harmadik személyű igealakban realizálódik. Az állítmány és tárgyi bővítménye szoros kapcsolatban áll egymással. Ez az egység tisztázza az első három sorban felvázolt, de homályban hagyott helyzetet. Az eddig meghatározatlan félelemérzet, fenyegetettség körvonalazódik, konkretizálódik az egyes szám első személyű birtokos személyjellel jelzett *vérem* főnévvel. A magány feloldódik a többes szám harmadik személyű ige (*ontják*) alkalmazásával, amely több vérontó jelenlétét sugallja. A feszültséget azonban nem oldja fel ez a konkretizáció, inkább a tetőpontjára juttatja a bizonytalan félelemérzetet. A *ma* időhatározó-szó konkretizálja az időt, anélkül, hogy a vérontás pontos időpontját megadná. A félelem kiteljesedése ellenére a bizonytalanság továbbra is megmarad, hisz nem derül ki, hogy kik, mikor és miért gyilkolnak.

3. Összefoglalás

Ha a Négysoros című verset komplett egészként vizsgáljuk, azt állapíthatjuk meg, hogy az első három verssor olyan feszültséget teremt, melyet csak a negyedik oldhat fel. Ellentét feszül a konkretizálás és az ezáltal létrejött időnélküliség között is. A vers ritmusa és időszerkesztése tökéletes összhangban áll egymással. A ritmus elaprózza a verssort, egyszerre siettet és késleltet valamit. A negyedik sorra a ritmus is megváltozik, mintha megtörné az eddig megszokottakat, és határozottá válik. Forma és tartalom tehát egységet alkot egymással. A nyelvi redukáltság miatt a vers szokatlan szintagmáival és tagoltságával éri el hatását.

Irodalom

- Déva Mária (szerk.) 1994. Magyar Larousse Enciklopédia 3. Akadémia Kiadó. Budapest.
- Domokos Mátyás 1983. Beszélgetések Pilinszky Jánossal. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Fülöp László 1977. Pilinszky János. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Horváth Kornélia 1999. Szem, csillag, éjszaka. In: Horváth Kornélia: Tühegyen. Verselemzések a későmodernség magyar lírája köréből. Krónika Nova Kiadó. Budapest. 47–66.
- Kiss Antal 1999. Pilinszky: Négysoros. In: Magyar Nyelvjárások. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve XXXVII. Debrecen. 279–284.
- Lengyel Balázs 1988. A hiány költője. In: Zöld és arany. Magvető Kiadó. Budapest. 326–331.
- [MLE] = Déva Mária (szerk.) 1994.
- Nemes Nagy Ágnes 1988. Szőke bikkfák. Verselemzések. Móra Könyvkiadó. Budapest. 89–97.
- Schein Gábor 1998. Poétikai kísérlet az Újhold költészetében. Universitas Kiadó. Budapest. 147–245.
- Tamás Attila 1973. Irodalom és teljesség. Tanulmányok, kritikák. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 400–408.
- Tüskés Tibor 1986. Pilinszky János alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 128–134.
- Stepanovič Tijana 2001. http://puska.index.hu/upload/Pilinszky_2001-May-11-18:26:24.doc
- Vajda András 1974. Grammatikai viszonyok esztétikai funkciója újabb költészetünkben In: Jelentés és stilisztika. Nyelvtudományi Értekezések 83.sz. Akadémia Kiadó. Budapest. 635–640.

FEHÉR ERZSÉBET

A „KÖLTŐI KÉP” ÉS A MEGISMERÉS – BELSŐ NÉZŐPONTBÓL

„Az elvontságnak az én szememben teste van.”
(Nemes Nagy Ágnes, 1967)

1. A kognitív metaforaelmélet alaptétele, mely szerint a metafora nem pusztán nyelvi jelenség, hanem az emberi fogalomalkotás kitüntetett módja, ezáltal a világ megismerésének meghatározó tényezője, mélyen érinti a költészetelméletet is. Itt nem csupán és nem elsősorban a költői kép sajátosságairól, a köznapi metaforák kognitív sémáihoz való viszonyáról van szó, hanem egy mélyebb és általánosabb kérdésről: az esztétikai megismerés érzékletes természetéről, amelynek a metafora bár az egyik legfontosabb, de nem egyedüli eszköze. A költészet teoretikusainak már igen régi felismerése, hogy az ún. költői nyelv figurativitása nem pusztán ékítmény, hanem a művészi gondolat érzéki kifejeződése, a másként nem mondható adekvát nyelvi formája. A költői megismerés képi módja ezen a ponton kapott igazolást a kognitív szemantikától, mely szerint az emberi fogalomalkotásra (mind a hétköznapi életben, mind a tudományban) általánosan jellemző az, hogy az elvontat, a még névtelent érzéki-tapasztalati analógiák alapján értelmezi.

A kognitív megközelítésen belül azonban újrafogalmazódik egy régi nyitott kérdés, hogy mi a különbség a köznapi, a tudományos és a művészi megismerés között, ha a megismerés módja és mentális folyamatai azonosak. Erre próbált választ adni az új elméletnek (LAKOFF–JOHNSON 1980) a költői képre való kiterjesztése (LAKOFF–TURNER 1989), amely azonban ezt a metaforaalkotás mentális műveleti azonosságát miatt – a kritikák szerint – túlzottan is a köznapi fogalmak absztrakt sémáihoz kötötte (a magyar szakirodalomban erre l. BORCILÁ 1997: 98–102; FÓNAGY 1998: 146–149; FÓNAGY é.n. [1999]: 200–210; SZABÓ 2001: 224, 228). A költőinek a köznapi metaforákból való levezethetősége egyes (irányzattól vagy egyéni látástól függő) képalkotásmódokra igaz ugyan, de a költői megismerés jellemzésére ebből nem vonható le általános következtetés. Kivált az avantgárd utáni modern költészetre vonatkozóan nem.

Más utat kínálnak az alkotói tapasztalatot általánosító elemzések, elsősorban azok a tanulmányok, amelyek a művészi alkotásfolyamat személyes élményével, de elméleti igényrel és felkészültséggel vizsgálnak költészetesztétikai kérdéseket. A XX. században számos ilyen belső nézőpontú tudományos esszé született nagy költők tollából; közéjük tartoznak Nemes Nagy Ágnes költészetelméleti írásai is. Jelentőségüket tárgyunk szempontjából az adja, hogy e tanulmányok témái különböző megközelítéssel a költői megismerés természetét járják körül, és ebben a szerző – a saját művészi látásmódjából és módszeréből adódóan – a szerkezet mellett a költői képnek juttat kiemelkedő szerepet. Az általa felvázolt tapasztalati kép megítélésem szerint több ponton megegyezik a kognitív szemantika alaptételeivel. Feltevésem az, hogy a két megközelítés összevetése meg tud mutatni valamit a köznapi és a művészi megismerés nem lényegtelen különbségeiből is.

2. Nemes Nagy Ágnes itt szóba kerülő tanulmányaival, interjúival kapcsolatban szükséges néhány előzetes megjegyzést tenni.

(1) Költészetelméleti megnyilatkozásainak fő célja az volt, hogy az új elméleti ismeretek fényében vizsgálja és értelmezze a vers formai sajátosságait, valamint az alkotás folyamatából azt, ami fogalmilag megragadható; továbbá, hogy az új és szokatlan költői technikák szükségszerűségének magyarázatával segítse a modern költészet megértését. A modern vers fogalma itt tágabb értelemben a szimbolizmus utáni, szűkebb értelemben az avantgárdot követő, kiemelten pedig a tárgyias szemléletű és módszerű költészetet jelenti.

(2) A hagyományos stilisztikai fogalmakat Nemes Nagy sajátos értelemben használja, mivel megítélése szerint az új művészi látásmód és vele szoros összefüggésben a formanyelv eszköztárának változása miatt „a 20. századi stilisztika új épületszárnyat igényel” a „2000 esztendő európai stílusán” épületében. (a) A kép fogalmába beleérti az (alakzatként felfogott) hasonlatot, a szimbólumon kívül a trópusokat és a leírást is, mivel mindegyik „a láttatás kreatív kényszerét” szolgálja. Ugyanis az érzékszerveinkkel közvetlenül észlelhető művészetekkel szemben a nyelv elvont anyagával dolgozó irodalom korlátozott érzékletességének a tágon értelmezett kép az egyik hatékony eszköze. (b) Nem tesz minőségi és értékrendi különbséget az egyes képi eszközök között egy adott versstruktúrában betöltött funkciójuktól függetlenül. Értékük e szerint kizárólag strukturális–funkcionális helyi érték. (c) A hasonlat (és hasonlítás) kiterjesztett fogalma értelmezésében a megismerés egyik jelentésképző logikai műveletének eredményét: a komplex és tagolatlan költői képzet analogikus érzéki formáját jelenti, tehát a nyelvi alakzatnál jóval tágabb értelmű. (A fentiekre l. NEMES NAGY 1982: 18–19, 25–27, 83–84, 149–150, 152).¹

(3) A forrástanulmányok keletkezési ideje zömmel az 1970–80-as évekre esik. Elméleti háttérük felvázolása a költő szellemi érdeklődésének a filozófiától a természettudományokig, a lélektantól a nyelvészetten át az irodalomtudomány minden ágáig terjedő hihetetlen tágassága miatt adott kereteink között lehetetlen is volna. Itt csupán annyit szükséges említeni, ami képelméletének ismeretelméleti karakteréhez szorosan hozzátartozik. Mivel értelmezésében „a költészet (művészet) alapkritériuma [...] az érzékletes rendezettség” (NEMES NAGY 1987: 305–306), és ebből adódóan a vers szerkezete úgy tekintendő, „mint a kifejezés néma, de annál égetőbb jelentést hordozó eszköze” (NEMES NAGY 1982: 443), az irodalomelmélet modern irányzatai közül láthatóan azok állnak közel hozzá, amelyek a művészi struktúra belső viszonyaival foglalkoznak. Szemléletét az alkotó–mű–befogadó hármasszöveg viszonyának együttlátása miatt talán irodalomszemiotikáinak mondhatnánk (erre adatként l. i. m.: 156–158). Nemes Nagy szerint a szerkezet által közvetített arányokat és rendet ugyanazért érezzük szépnek, amiért a természeti jelenségek szabályos formáit, mivel az élettelen és az élő természetben ugyanazok a „mértani” formatörvények uralkodnak. A versszerkezet alaki törvényei „biológiaiilag determináltak, belsővé lett formák” vetületei, ezért „váltak ki belőlünk felismeréseket, ráismeréseket [...]”. „Az alak döntő faktor a jelenségre nézve [...] az

¹ A Nemes Nagy Ágnes forrásként szolgáló tanulmányaival kapcsolatban megadott évszám minden esetben az adott tanulmányt közreadó, első kiadású gyűjteményes kötetet jelöli.

észrevevése nézve” – írja a pszichológiára (közelebbről: az alaklélektanra) hivatkozva (uo.: 145–147). A versstruktúra a megformáltság, az érzékletesség fő hordozójaként ismertelméleti funkciót tölt be a művészi megismerésben.

(4) A művészi megismerés Nemes Nagy megközelítésében kétirányú aktusként értelmezendő. Jelenti egyfelől (és hangsúlyosabban) az alkotói aspektust: „a vers létrehozásának pszichológiai pályáját” az alkotásfolyamat fázisaiban (NEMES NAGY 1982: 158), ideértve a formaeszközök kifejezőértékének, a megmunkálendő anyag természetének elemzését is; másfelől a befogadói aspektust: az érzelmi hatásban munkáló fogalmi ráismerés élményét (uo.: 187–188). A kettőt egybefoglalva pedig az ember önértelmezésre való egzisztenciális igényét.

A megismerő szerepű művészi forma meghatározó, egymástól alig elválasztható jelentéstani és szerkezeti tényezőit a szerző két nagyszabású tanulmánya vizsgálja: A költői kép (1978) és A vers mértana (1980). Dolgozatomban leginkább rájuk hivatkozom.

3. A korábbi esszék és interjúk gyakran visszatérő fordulata az meglepő kijelentés, hogy „a szó [...] a költészet legfőbb ellensége” (NEMES NAGY 1975: 50). A sarkított megfogalmazás hátterében a tudomány és a költészet nyelvszemléletének a századfordulón kezdődő ellentétes tendenciái állnak. A tudományban fokozott érdeklődés mutatkozott a nyelv rendszere, működése és ismeretelméleti aspektusa iránt. Ezt jelzi a filozófia ún. nyelvi fordulata, a nyelvi racionalizmus hatása a tudományelméletben: az a feltevés, hogy a nyelv és a világ entitásai pontosan megfeleltethetők egymásnak, tehát a nyelv és a megismerhető világ határai egybeesnek. Továbbá a strukturalista nyelvészet nyelvreírasi módszerének általánosítása: a nyelvi–nyelvészeti modell térhódítása a társadalomtudományokban az etnológiától az irodalomtudományig. Az irodalomban ezzel párhuzamosan felerősödött a nyelv iránti szkepszis, az, amit az irodalomtörténet a nyelv válságaként szokott emlegetni. A szimbolizmustól kezdve mindinkább fokozódott az igény arra, hogy az irodalom a világ leképező ábrázolása helyett megtalálja azokat az új módszereket és technikákat, amelyekkel a nyelvi művészet mind hitelesebben tudja kifejezni és ezáltal megvilágítani az ember ismeretlen belső világának homályba vesző mélyeit. A nyelvi anyaggal dolgozó művészek úgy érezték, hogy az aktuális művészi tárgy és a megformálendő anyagról való kortársi ismeret ellentétbe került egymással. Nemes Nagy Ágnes ezt a helyzetet úgy jellemzi, hogy költőtársaival együtt nem a mindig módosítható verstani, stilisztikai szabályok érvényében kételkednek, hanem mint írja: „a nyelvet mint kifejezőeszközt vonjuk kétségbe”. A szemléleti különbség lényege a nyelv pusztán leképező funkciójának és determinista felfogásának elutasítása (NEMES NAGY 1975: 46 és kk., 1982: 153).

Más művészetek anyagától eltérően a nyelv művészi „megmunkálását” költőnk szerint három egymással szorosan összefüggő tulajdonság nehezíti: (a) a szónak eleve adott, közhasználatú jelentése; (b) a rendelkezésre álló szókinész szükségessége a művészi gondolat kifejezésére; (c) a nyelvi anyag elvontsága, amely a minden művésztől elvárt érzékletesség lehetőségeit határolja be. A nehézségek áthidalásának egyik módja a képalpottság (NEMES NAGY 1975: 12–13, 49–50; 1982: 18). Az itt fölvetett problémák egy része a mindennapi nyelvhasználatra is érvényes, ahol mind a stilisztika, mind a jelentéstani értelmezése szerint a szójelentések kiterjesztése: a nyelvi kép, különösen pedig a metaforizálás a nyelvi hiány pótlásának az eszköze (FÓNAGY 1998: 146; RÁKOSI 2001:

234; BENCZIK 2001). Ez a felismerés ugyan nem új, de a nyelv figuratív természete a kognitív szemantika hatására új megvilágításba került.

A megismerő funkciójú köznyelvi metaforák fölértékelődése s az törekvés, hogy nyelvi mechanizmusuk és fogalmi struktúrájuk azonossága alapján a költői képet azok kiterjesztéseként értelmezzék, arra enged következtetni, hogy a költészetelméletnek egy újabb nyelvi és fogalmi determinizmussal kell szembesülnie. A hazai stilisztikai és jelentéstani szakirodalom láthatóan fölismerte ennek veszélyét; a kognitív költői képelméletet bírálva igyekszik mind elméletileg, mind fogalmilag megkülönböztetni egymástól a kétféle képalkotásmódot. (Az alábbiakban két olyan véleményt, illetve fogalmi javaslatot ismertetek, amely egybevág a költői tapasztalattal.) Fónagy kritikája (l. FÓNAGY 1998: 146–149) a kognitív elmélet alapjait érinti. Szerinte a metafora lényege a dinamizmus és a kreativitás, amely egyaránt jellemzője a köznapi, a tudományos, kivált pedig a művészi változatnak. Modern irodalmi példák alapján cáfolja azt a tételt, mely szerint az elemzett költői kép valamilyen absztrakt fogalmi séma alapján volna értelmezhető. Úgy véli, a kognitív képelmélet nem vesz tudomást az emberi tudat szintjeiről, s arról, hogy a metaforizálás nem csupán a fogalomalkotás tudatos szintjén zajlik, hanem „képes tudatunk mély rétegeibe hatolva eljutni a szavak kialakulásának korai fázisáig”, ezért lehet „nyelvt teremtető”. A fonetikai szaknyelv metaforáinak vizsgálatából nyert korábbi tapasztalataira is hivatkozva arra a következtetésre jut, hogy „a metafora a fogalmi gondolkodás alapja, elindítója, de nem alapul fogalmi gondolkodáson”. Mindazonáltal elismeri az új képelmélet jelentőségét, amely szerinte akkor lehet eredményes, ha a metaforákban kifejeződő fogalmi struktúrákat nem eleve adott merev rendszernek, hanem fejlődés eredményének tekinti. Kemény Gábor fogalmi disztinkciói (l. KEMÉNY 2002: 71 és kk., 75) a képek nyelvi funkcióin alapulnak. A nyelvi kép összefoglaló terminus alatt kétféle funkciót betöltő képfajtát különít el: az egyik a mindennapi nyelvre jellemző jelölő kép, ebbe tartozik az exmetafora, amely olyan fogalmat jelöl, amelyre nincs más szava a nyelvnek, valamint a semleges hatású kifejezés mellett élő állandó jelentésű, közhasználatú kép; a másik a költői funkciójú kifejező kép. Itt nyitva marad az a kérdés, hogy a jelölő és a kifejező képek fogalmi tartalmi között van-e kapcsolat.

4. Az alkotói tapasztalat és az esztétika egybehangzó minősítése szerint a művészi megismerés fő sajátossága, hogy mind geneziséét, mind hatását tekintve érzelmi természetű, vagyis nem tisztán és nem elsősorban fogalmi. Nemes Nagy Ágnes így vall erről: „Megismerésen természetesen érzelmi megismerést értek, feszültséget, megrázkódtatást, ráébredést, ha szerencsénk van, akkor katarzist – mindazt, amit a művészetek nyújtani tudnak” (NEMES NAGY 1982: 384). Ebből nem következik azonban az, hogy szerzőnk a költészetet a pusztá érzelmkifejezéssel azonosítaná. Ahogy tanulmányaiból rekonstruálni lehet, a költői alkotás folyamatában három egyidejű művelet megy végbe: a még névtelen, „tagolatlan közérzet” konceptualizálása és ennek érzéki formában való kifejezése a nyelv segítségével oly módon, hogy a művészi forma megőrizze mind az érzelmi tartalmat a maga sajátosságaival: tagolatlanságaival, homályoságaival együtt, mind pedig azt az intellektuális küzdelmet, amelyet annak fogalmi és nyelvi transzformálása jelent. Ez a formanyelv bizonyos szakadozottságához vezet, amely jellemzője is a modern költői struktúráknak. „A vers tehát hírhozó, csatából jön, a tudattalan terepéről [...], sokszor

sérült, hiányosnak látszó csonka-bonka [...], a torzó, a hiány is egy teljesebb világról ad hírt, életünk nem tudott vagy nem eléggé átélt szélességéről” – írja (NEMES NAGY 1975: 56–57, 63).

A modern költészet fő törekvése a tudattalan meghódításáért folytatott „ismeretelméleti hadjárat”. Nemes Nagy az emberi lélek érzelmi világában két tartományt különböztet meg: az egyik az olyan „ismert és elismert” érzelmeké, mint az öröm, szerelem, rémület, felháborodás stb., amelyeket mindenki ismer, van tudományosan is körülhatárolható tartalmuk; míg a másik „a névtelenek senkiföldje”, amely olyan hangulatok, viszonyulások, hangoltságok terepe, amelyre nem csupán megfelelő szavunk nincs, de fogalmi tartalmuk is homályos, bizonytalan. Csupán létük és egzisztenciális hatásuk bizonyos. A modern költő (művész) felderítő munkája ez utóbbiak megismerésére irányul. Az alkotómunka folyamatában épp az okoz nehézséget, hogy a „nyelven túli, még szavakra nem lelt, még névtelen tartalmakat” a megfelelő nyelvi forma kimunkálásával fogalmi, ezáltal pedig tudatos szintre emelje a költő (NEMES NAGY 1975: 165–166; 1982: 383–384; 1987: 230; LAKATOS–DOMOKOS (szerk.) 1996: 245); mint fentebb láttuk, a két tudatszintet hasonló módon különítette el Fónagy (1998) is).

Mivel az érzelmek konceptualizálásának vizsgálata a kognitív metaforaelmélet egyik kiemelt témája is (összefoglalóan I. KÖVECSES 2000), tanulságos összehasonlítani a kétféle megismerési módot és folyamatait. A köznap nyelv metaforáinak kutatásában a nyelvi adatok szolgálnak kiindulópontul: szólások, közhelyek, köznyelvi fordulatok egy irányba mutató metaforikus kifejezései nyomán lehet eljutni az alapjukat adó fogalmi metaforához. Az érzelmeket (szerelmet, boldogságot, haragot stb.) megjelenítő kognitív metaforákban a két alapképzet mindegyike ismert fogalom, van nyelvi jelölőjük, amely része a szókészletnek. A metaforikus azonosításban tehát nem ismeretlen fogalom felfedezése történik, hanem (mint az érzéketesen pontos műszó kifejezi) leképeződés (mapping), amelynek során a fogalompár elvont tagjának tartalmi kerete töltődik fel érzékes tulajdonságokkal a leképező szerepű konkrét fogalom által, bár az is igaz, hogy a két fogalom egymásra vetülése következtében egy új, a közös tulajdonságot egyesítő és új összefüggéseket megvilágító képzet is létrejön a tudatunkban (vö. KERTÉSZ 2001: 211; RÁKOSI 2001: 235). A költői megismerésben ezzel szemben az érzelmileg motivált preverbális képzet a kiindulás, úgyis mint átélt tapasztalat: élmény, úgyis mint kifejezési készlet; Nemes Nagy Ágnes megfogalmazásában: „a művészet birodalma benti, látószöge a belülről kifelé irány”; „A költőt a belülről–kifelé szándéka vezérli, valamilyen szorongatottság afelé, ami a kifejezés [...]. A készülő vers útiránya nem mindegy” (NEMES NAGY 1982: 59, 158). A megismerés folyamata az adekvát megnevezés és/vagy kifejezés felkutatásával történik; az ismeretlen, a névtelen képzet a nyelv közegében, a ráillő, a valami módon mindig érzéketessé tett nyelvi kifejezésben, illetve magában a versegészen válik fogalommá és ezáltal a megismert világ részévé. A (modern) költészetben a konceptualizáció az érzéketes formáltság: a művészi struktúra függvénye és eredménye. Ezért is elválaszthatatlan a költői gondolat és annak nyelvi formája.

5. Szerzőnknek a művészi érzékelés szenzuális–emocionális természetéről, „szóelőttes”, „tudatelőttes” közvetlenségéről adott jellemzését ma már igazolják a magasabb idegtevékenységet vizsgáló kognitív tudományok és a mentalista nyelvelméletek, melyek szerint idegéletani alapon nyugszik az a feltételezés, hogy az emberi megismerésnek van

egy korábbi, preverbális szakasza, ahol a fogalomképződés forrása a közvetlen tapasztalat. A külvilágot érzékelő emberi szervezet ugyanis nem csupán a külső jelenségekről szerez érzéki benyomást, hanem tapasztalati tudása van saját érzékelő tevékenységéről és ahhoz való belső viszonyáról is. Ez a nyelv előtti megismerésmód beépül a nyelvi fogalomalkotásba (SZÉCSI 2003: 10–15, 34–36). A mondottak fényében közelebből is behatárolható a megismerési folyamatnak az a szakasza, amelyről a művészet ad hiteles képet. A kognitivistákhoz hasonlóan a tapasztalati tudás és a tapasztalás folyamatáról szerzett tudás egyidejű kettősségével értelmezi Nemes Nagy Ágnes is a „kifejezés” kettős jelentését a költői alkotómunkában. „A költő [...] ki akarja fejezni, amit gondol, ezen kívül ki akarja fejezni, hogy verset gondol. [...] A vers: homonima, ugyanegy alakban közli a költő aktuális érzelmeit és a vers-versmivoltát, a *versjelenség emócióját*” (NEMES NAGY 1982: 183–184; kiemelés az eredetiben).

Ha helytálló a mentalista nyelvelmélet azon feltevése, amely szerint a fogalomképzés két típusából a preverbális tapasztalati megismerésmód befolyásolja (meghatározza) a nyelv grammatikai és jelentésszerkezetét, ezáltal a nyelvi kognitív folyamatokat, ez magyarázatot adhat arra, hogy a vers alakulásában (a) miért oly meghatározó az érzékes, érzelmi színezetű, „szóelöttes” költői képzet; (b) miért jelent nehézséget ennek átmenelése nyelvi-fogalmi közegbe; (c) milyen mentális műveletek és nyelvi eljárások segítik az elvont fogalminak ismételt érzékletessé tételét. A költői alkotásfolyamatban ugyanis kettős transzponálás történik: az érzéki, prelogikus költői tapasztalatot kell a lehető legkisebb veszteséggel a nyelv logikai „sínvályán” át újra érzékletessé s egyben fogalmivá tenni a művészi forma által. Nemes Nagy Ágnes szinte tudományos pontossággal írja le a különböző megismerési típusok és szintek közti átlépés nehézségeit és módjait. A versformálás alapvető paradoxona, hogy a költői tárgy belső, tapasztalati szintje: „az észrevezés, a tudatosulás szélesebb mezői [...] az adott nyelvi eszközökkel megközelíthetetlenek”, de a nyelv művészetéről lévén szó, csak nyelv útján kifejezhetők (NEMES NAGY 1982: 155–156). A vers létrejötte a két megismerésmód közti sávban történik, amelyet különböző dichotómiákkal (érzékletes–absztrakt, tudatelőttés–tudatos, tagolatlan–egyértelmű) jellemez, magát a folyamatot pedig úgy, mint „a vezetettség állapotát”, amely egy „kész preegzisztáló mintát követ” (NEMES NAGY 1984: 20; 1975: 38, 48, 51–52, 56). A mintát a belső tapasztalati: a „szóelöttes” képzet adja; a nyelv közegében való „újraérezkítés” egyik leggazdagabb lehetőségét pedig a belső érzékinek a külső érzékiben való megjelenítése: a költői kép kínálja.

6. Az érzékletesség versi eszközeit Nemes Nagy Ágnes két laza csoportba osztja: megkülönbözteti az inkább tartalmat hordozó „szótényezőket” és az inkább formális „nem szó tényezőket” – némileg követve így az alakzatok klasszikus felosztását trópusokra és skémákra (NEMES NAGY 1982: 185). A tartalmi tényezők közt a szinonímia mellett a képre, azon belül a tágon értelmezett hasonlatra esik a hangsúly, amit jelez az is, hogy a költő nagy elméleti tanulmányban foglalkozott a művészi megismerés e sajátosan irodalmi módjával (NEMES NAGY 1982: 18–93).

Ezúttal nincs lehetőség arra, hogy a tanulmány gondolati gazdagságát, irodalomelméleti és stilisztikai vonatkozásait részletesen ismertessem (ezeknek a szorosabban vett tárgyat érintő részleteiről a fentiekben szoltam), csupán a kognitív

szemantika metaforaelméletétől és annak a költői képre kiterjesztett változatától eltérő megközelítésének főbb pontjaira utalok tézisszerűen.

(1) A kognitív teoretikusok a köznyelvi metaforából kiindulva határozzák meg a költői kép jellemzőit. Velük szemben Nemes Nagy Ágnes a költői kép megismerő funkcióját (mint láttuk) a költői alkotásfolyamat keretébe ágyazva vizsgálja. Bár ez nem nélkülözi az általános ismeretelméleti alapokat (és azokat a tulajdonságokat sem, amelyek a mindennapi nyelvi metaforában megtalálhatók), a speciális poétikai szempontok mellett elsősorban a művészi megismerés sajátosságaira nézve von le következtetéseket. A preverbális és verbális fogalmi megismerés szintjeiről szerzett tapasztalata és ennek leírása megegyezik a kognitív nyelvészet feltevéseivel.

(2) A költői képet úgy elemzi, mint a versstruktúra egy elemét. Így nem csupán a tartalmi analógiát veszi figyelembe, hanem az elvont és a képi elem egymáshoz viszonyított terjedelmi arányait is, amelyből egy igen fontos poétikai módszerre: a tárgyiasításra, ennek nyomán pedig az objektív líra mibenlétére nyílik rálátásunk. A képszerkezet belső arányai egyben reflektálják magát a hasonlítást mint megismerési módot is. (3) A költői képről írott tanulmány célja szerint leíró és szemiotikai módszerű, mégsem nélkülözi a történeti szemléletet. A költői kép poétikai, ezáltal pedig megismerő funkciójáról nem lehet szólni anélkül, hogy figyelembe ne vennénk az adott kor költészetszményét és a világról szerzett tapasztalatait. Tehát a kognitív teoretikusok szemelgető módszerével szemben rendszerezett és poétikailag releváns leírást adott tárgyáról.

(4) Az éles és kifejező költői kép előfeltétele a különösen pontos megfigyelés és az érzéki-tapasztalatban rejlő elvont lehetőségének felismerése. „Úgy gondolom, a tárgyakban ’hír’ van, sunt existentiae rerum” – írja a költő (NEMES NAGY 1982: 385).

(5) A leképezés iránya a költői kép esetében (szemben a kognitív metaforával) kettős, és a sorrend is fordított: a belső ismeretlentől halad a keresés a tárgyi-érzéki megfelelő felé, illetve, a tárgy által sugallt jelentés teszi megnevezhetővé a „tudatelőttes” belső képzetet.

Vizsgálatának szinte kognitivistá zárókövetkeztetése: a hasonlításban „az ’olyan–mint’-nek ez a bámulatos formulája mintegy összeköti bal és jobb agyféltekénket, a nyelvi-értelmet és a képi-érzéketest bennünk, szervezetünk kettősségének hídjaként” (NEMES NAGY 1982: 85).

Források

- Nemes Nagy Ágnes 1975. 64 hattyú. Tanulmányok. Magvető Kiadó. Budapest.
 Nemes Nagy Ágnes 1982. Metszetek. Esszék, tanulmányok. Magvető Kiadó. Budapest.
 Nemes Nagy Ágnes 1984. A hegyi költő. Vázlat Babits lírájáról. Magvető Kiadó. Budapest.
 Nemes Nagy Ágnes 1987. Látkép, gesztenyefával. Esszék. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
 Lengyel Balázs–Domokos Mátyás (szerk.) 1996. Erkölcs és rémület között. In memoriam Nemes Nagy Ágnes. Nap Kiadó. Budapest. 236–245, 389–395.

Irodalom

- Benczik Vilmos 2001. A metafora mint az inopia nyelvi korrekciója. In: Kemény (szerk.). 9–30.
 Borcilă, Mircea 1997. The metaphoric model in poetic texts. In: Péntek János (szerk.): Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. Kolozsvár. 97–104.

- Csatár Péter–Maitz Péter–Tronka Krisztián (szerk.) 2001. A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Fónagy Iván 1998. A kognitív metaforáról. In: Zoltán András (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntőkönyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest. 140–153.
- Fónagy Iván é. n. [1999.] *A költői nyelvről*. Corvina Kiadó. Budapest.
- Kemény Gábor 2002. Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kemény Gábor (szerk.) 2001. *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kertész András 2001. A tudományos szaknyelv kutatása a kognitív metaforelmélet tükrében. In: Csatár et al. (szerk.). 206–219.
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba–Győri Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó. Budapest. 50–82.
- Kövecses Zoltán 2000. *Metaphor and Emotion*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago University Press. Chicago.
- Lakoff, George–Turner, Mark 1989. *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Rákosi Csilla 2001. A gondolkodás metaforái. in: Csatár et al. (szerk.). 230–248.
- Szabó Éva 2001. Hétköznapi és költői metaforák Tamási Áron műveiben. In: Csatár et al. (szerk.). 220–229.
- Szécsi Gábor 2003. *A kommunikatív elme. A nyelvi kommunikáció fogalmi alapjai*. Áron Kiadó. Budapest.

HADAS EMESE

A CHIAZMUS ENIGMÁJA RILKE LÍRÁJÁBAN

Rilke költészetnyelve minden eddiginél határozottabban hív fel emberi alaphelyzetünk törékenységének tudatosítására és világbeli létezésünk radikális áthangolására, s e sérülékenység minden erről való tudásunkat átszelő elementáris erőként jelenik meg lírai korpuszában. E tünékenység nyelvi interpretálásával azonosított költészet különleges, enigmatikus¹ jelenség. A megtestesült költészetként, magának a költésnek a testeként megjelenő beszédmód valódi természetét, talányos rendezettségét éppen a létezés hangzásának mértékéhez való ütemezettség határozza meg. A lét hangjához való eme tudatos illeszkedés nyomán az olvasó titokzatos kísértést érez e sajátos beszéd, az „erős lét” nyelvén beszélő költészet közelében, hiszen a matéria tiszta ereje, ez a sajátos anyagelevenség állandó lendületet ad léte újragondolásra.

E szövegkultúra ismételt kihívása saját nem-értésünk újramodellálására és e tanácstalanság újraartikulálására ad alkalmat, ugyanakkor hozzáférést ígér egy olyan tartományhoz, melynek feltétlensége egy új beszédmódot látszik megalapozni. Nyelvi alkatában mintha közvetlenül a természet folytatódna: a versgondolat minden értelemmozzanatot folytonosan újra- és továbbszövő gyakorlata, a keringő motívumok, az állandósított szóhasználat a természet gesztusokkal kódolt titkosírására emlékeztet, miközben az olvasó az erők és értelmek – Rilke által oly sokszor nevesített – visszaáramoltatását² a befogadásban a saját létébe való szerveződésnek éli meg. E líravilág talányait megtestesítő alapozó képzet az átváltózás – formákat újraszülő – tervezetéhez kapcsolódik.

Miközben Rilke nyelvének súlyos tömegét egyetlen ígéretalakzatra, az átváltozás elidegenítő figurájára bízta „a szenvtelen teremtés emfázisával”, szigorúan megszabja az átfordulások és változások helyes irányát és iramát a jelentésmozzanatok – sokszor csak sejtethető – finom különbségeinek megrendítő pontosságával és élességével.

A talány e rendjén belül az Új versekben körvonalazódó hermeneutikai teljesítményt az elméletírás a tárgyilagosság tiszta látására, „a tárgyszerű éberség”-re orientálódó lírapoétikai szakaszként és egy markáns líratörténeti váltásként értelmezi, melynek elsődleges tétje a nyelv(i) birtokolhatóságának problémája. Viszonya a számára oly jelentős „nüansz”-alakzatokhoz, mint a nem-kötelező-érvényűség jeleihez, a bizonytalan, a nem-

¹ „...a legtöbb esemény kimondhatatlan és olyan térben játszódik le, ahol még soha szó nem járt, és mindennél kimondhatatlanabbak a műalkotások, ezek a rejtelmes tényezők...”; Levél egy fiatal költőhöz. Párizs, 1903. febr. 7. In: Hamvas (összeáll.) 1990: 379.

² „A minőségeket istentől kell elvonnunk, a többé kimondhatatlantól, és visszaadni a teremtesnek, a szeretetnek és a halálnak” (kiem. H. E.); Levél Ilse Jahrnak, 1923. február 22-én (HARTMAN 2002: 36).

tudható fölényéhez, kifogásai az éles, metsző, elnagyolt, sematikus és változatlan ellen arra utalnak, hogy számára a valóság kizárólag a sosem-hallottként, a végtelen vonatkozásként és visszavonásként, a lemondásban megélhető. Emellett a kötet egyes darabjai közel kerülnek a lét radikális kifordításának embertelen kíváncsiához, a költészet radikális kimozdító erőként való értelmezéséhez.

E líranyelv az 1907-es Új versektől egy kifordított művészetelvet, egy új esztétikát, új költésrendet, újfajta poétikát érvényesít, a medialitás retorikáját, amelyben a lírai én igyekszik közvetlenül nyelvévé válni a dolognak, miközben élesíti, előkészíti, beavatja a tudatot. A visszaadás retorikájával e versnyelvi gyakorlat inkább kívárja, hogy utolérjék a szavak; ez folyvást a tudatot pontosítja, egy állandó visszavétellel, annak érdekében, hogy magába fogadhassa a valóság megfelelő figuráit.

Lényeges körülmény, hogy Rilke éppen abban a periódusban talál rá saját hangjára, amikor kidolgozza a fogalom immanens alakzatosságának, az absztrakt figuralitásnak azt a rendjét, amely talán a legszembetűnőbb jegye nyelvszemléletének, s amelynek segítségével meghaladhatja a századvég szimbolista líraalkotási eljárásait. Ezzel összefüggésben ebben az alkotási periódusban fedezi fel a *chiasmus* alakzatát, amely a versszöveg mélyszerkezetében a Ding/dolog centrális kategóriáját megváltozott jelenlétként értelmezi. Itt dolgozza ki azt a koncepciót, amely a tárgyvers műfajában, a tisztázó világviszony poétikai alakulatában kiépíti a mondás elementaritásának feltételeit. E nyelvi alkat éppen a chiasztikus struktúra felfedezésével tesz szert tehát egy auktoriális önazonosságra.

A rilkei látásmód chiasztikussága megközelítésünkben a valóságérzékelés és a gondolkodás olyan figurájaként áll elő, amelynek működtetése során az individualitás által nem korlátozott világmegértés egyben az emberi nyelv létvonatkozásához is új hozzáférést enged. Az alakzat fenomenológiai vizsgálata igazolja, hogy Rilke a dologgal való viszonyában egy egészen újfajta művészetelméleti kontaktust alakított ki, a tárgyalakotás egy új, alapvetően antimimetikus kontextusát. Ebben a kontextusban a dolog az állandó átváltozás eseménye a megértésben, jelenvalólétünk alapvető létmódjában, melyben az a befogadó egzisztenciává válását garantálja. Ez a megközelítés az objektív líra és a dolog fogalmának poétikai megképzésében az ún. nyitott alakzat (*offene Figur*) specifikus Rilke-koncepciójának újraértelmezését jelenti. Rilke költészetének összeszöttege a bölcséleti igénytel azért is olyanmilyra meggyőző, mert költészetbeszédében maga a filozófiai logika figurálja a mondandót. Ez a filozófia–költészet összefüggését önmagában megtestesítő líranyelv az értelmi vonatkozások „érzékelhetőségét”, plaszticitását, egyfajta gondolati figuralitást realizál, újraartikulálva a két kifejezési tartomány egymásban való megalapozását. Filozófiai lírája mint gondolatot költő képződmény a gondolat alakulásának, a gondolat láthatóvá válásának sajátos megképzése, ahol a költés még azonos a gondolkodás folyamatával. Az alakzat ezen létbölcséleti immanenciája adja e költészet filozófiai feszítő erejét. A *Neue Gedichte* két kötete a fogalmaknak a létrejövés szenvedélyében történő átdolgozását, a készen kapott ítéletek helyett a jelenségeknek a lét alakzatai felől való szukcesszív újraírását kísérli meg realizálni.³

³ Az elemzett versszövegek azt igazolják, hogy a képződménnyé való átváltozás dinamikus szukcesszivitása chiasztikusan ragadja meg a dolog természetét: felmutatja a dolog összeszöttegét saját üres közepével, az önmagát megvonó Egésszel. Így hangsúlyozódhat Rilkenél mindennél

Mivel a szubjektum és objektum között létrejövő folytonos ide-odamozgás az Új versekben új költői poétikai formát kap, így itt sikerül elsőként a csereszerkeztűrárt mint kifejlést leírni. Ezzel a magát a kifejlést tematizáló struktúrával, a szerkezet e szétteretgető kibomlásban tartásával sikerül Rilkének az igazságot mint az elnem-rejtettség műben való működését felmutatni. Az Új versek cím maga is olvasható allegorikusan, amely a minden eddigi versalkotási módhoz képest megszülető új tárgyolvasatokat emblematizálja. A tárgy titkos neve a gondolat alakzatának, a képződmény fűzisszé bomlott sorsmintájának arabeszkje.

A fogalom tudománytörténeti kontextusa

A chiazmus a XX. századi bölcséleti diskurzusokban egy rejtett karriert futott be a metaforával szemben: a lét és tudat egyirányú megfeleltetésétől eltérően komplexebb viszony leképezője.

A görög *χιασμος* eredetileg kereszt alakú elrendezést jelentett. Az alakzat (*χ*) értelmének hermeneutikája kidolgozható a *quer* 'egyenes irányt keresztező, átlós, ferde, haránt irányú' jelentésből kiinduló, s másodlagosan a 'visszás-fonák, furcsa' értelmeket eredményező jelentésváltozásból. A *quer* az indogermán **trek-*, **terk-* gyök 'forogni'⁴ jelentéséből ered, rokon a görög *ατρακτος* 'orsó', és a latin *torquere* 'forogni' jelentésekkel.

A klasszikus retorika nem használta a szót ebben az értelemben, a jelenséget az antimetabolé, és a kommutáció (felcserélés) keretén belül tárgyalja. Az antimetabolé/antimetalepsis ellentétes változásként tükörszimmetrikus ismétlésen és helycserén, a kommutáció részleges ismétlésen (poliptóton) és ellentétén (antitézis) alapul. A chiazmus egy kettős paradoxonként felfogható kommutáció, ahol a helycsere gyakran váratlan konklúziót hoz létre, a dolgok szokott rendjét módosítja. Az újkori retorikában a négy változáskategórián belül a helycsere (transmutatio) kategóriájába sorolják. Azon szerkezeti alakzatoknak a csoportjába tartozik, amelyek permutáció (csere, áthelyezés, sorrendváltoztatás) révén jönnek létre, s funkciójuk a kiemelés, a jelentésbeli hasonlóság fokozása. Olyan transzformációs alakzat, melyben egyidejűleg van jelen az eredeti forma és annak transzformált állapota/változata.

A megfordító ismétlés, a kettős antitézis képzetmozgása a kereszteződés mozgásélményéhez hasonló képzetet kelt, ezért tekinthető átlósan, diagonálisan szerkesztett, inverzív paralelizmusnak, keresztpárhuzamnak.

erősebben a képződmény kiürítő természete, amely kimeríti a tárgyat, eloldja saját finalitásától, hogy újra feltölthetővé változtassa, és a szukcesszív elemek váltómozgásában egy állandóan alakuló előrehaladásban testesítse meg.

⁴ Egyes vélemények szerint a keletkezés igejelentései összefüggnek a forgással. Vö. *werden, wenden; kerekedik*; De József Attila Eszméletében is kapcsolatban van a két mozzanat: „Földtől eloldja az eget / a hajnal s tiszta lány szavára / A bogarak, a gyerekek kipörögnek a napvilágra.”

A chiazmus mint rejtvénytés⁵

A líra eredetalakzataként a chiazmus keresztábrája mint az enigma ősfarmája jelenik meg a korai görögöknél. A bölcsélet ősi preszokratikus formáiban a megfordítás olyan alakzatként képes viselkedni, amely egy alaptotalitással vonatkozásban álló különbséget képes kiemelni, ahol az ellentétes pólusok paralelszerkezetbe, megfordított összefüggésrendbe kerülnek egymással, egy visszafelé feszülő összefüggésben.⁶ Hérakleitosznál a gondolkodás, a dianoia eredeti formája. A tautológia e változatában az összekapcsolás inverziójának visszafelé kibontott feszülésében a pólusok között egy dolog önmagától való eltérésében saját különösségét, illetőleg egységét garantálja.

A chiazmus eredeti ősjelentéséhez visszakapcsolva az mint hermetikus ősfarma, rejtvénykorpusz lép elénk. Rodolphe Gasché nagy chiazmus-tanulmányában (1986) a dialektika, az argumentáció filozófiai módszerét az ókori Görögország kultikus játékeinak rituális-vad rejtvényversenyeire vezeti vissza, hiszen a rituális találós kérdések lényege az egymással összeférhetetlen jelentések egymás mellé helyezése, a lehetetlen szókombináció révén a megfoghatatlan Egység megragadása/felmutatása. Valójában a rejtvény vagy találós kérdés ugyanazon a módon épül fel, mint egy háló, egymással kijátszott kifejezések összekapcsolásával. A rejtvény görög neve, az ainigma, illetve gryphos eredetileg egy bizonyos módon font halászhálót jelentett. Northrop Frye archetipikus műfajelméletében a líra eredetét/belső lényegét tekintve kapcsolódik a rejtvény jelenségéhez: az angol *riddle* mint a *read* ige belső tárgya azt jelzi, hogy a rejtvény ki-betűzése belsőleg fonódott össze azzal az egész folyamattal, amelynek során a nyelv látható formát öltött.⁷

A gondolati figurativitás, a gondolat eredeti formaisága természetesen utal vissza a rendszeres gondolat eredetéhez, a preszokratikus filozófiához. A formák eredendő újjászövődése, erősz és erózis⁸, a jóslat mint ígélet eredendő beszédformulája⁹ mint varázsszövegformula a chiazmus kifordításában ölt formát. Rilke nyelvezetének ontologizáló erejét részben a kezdet aktiválásának verbális modellje, a preszokratikus természetbölcsélet gondolatformájára emlékeztető szerkezet újrafelfedezése, az enigma ősi gondolkodásbeli eredetéhez (amely még a vallásos beszédformákkal mutat rokonságot) való visszahajlás eredményezheti. Kerényi elemzése szerint a vallásos és filozófiai dimenzió differenciálódásának kultúrtörténeti fázisában megtörténik az archék, elemek érzékletes anyagi természetének (Hérakleitosznál az anyagtalan tűznek) és a logosz láthatatlan

⁵ „A rejtvénytnek éppen az a természete, hogy miközben az ember igaz dolgokat mond, lehetlenségeket fűz egybe.” Arisztotelész: Poétika, 58a27–28.

⁶ Zsilka János az általa *p a l i n t ó n i á* nak nevezett jelenségben az igék metaforizálódásának alapját látja: „nem értik, mint van az, ami ellenkezik önmagával, mégis összhangban van: visszacsapó illeszkedés, mint íj és lanté” (Hérakleitosz B51. töredék Kerényi fordításában; Görög gondolkodók I: 35); „az egy önmagával ellenkező van összhangban önmagával, ilyen az íj és a lant harmóniája” (Platon 1994: 30).

⁷ Frye 1998: 242.

⁸ A párhuzamot Kerényi Károlynál találjuk (KERÉNYI 2003).

⁹ Hérakleitosz minden-egy formulája, a misztériumvallások formulái, amelyekre magvas tömörség jellemző vagy a bizonyítás elhagyása a példázat mellől.

hatóerőként való értelmezésének azonosítása. Rilkenél a gondolat anyagának,¹⁰ érzékleti formájának újraidézése e folyamat visszaja.¹¹

Az enigma hasonlóságot mutat a varázsszavak, találókérdések és jóslatformák szerkezetével,¹² egyszerre homályos és átlátszó természetével: a de Man által Rilkenek tulajdonított *í g é r e t* a vers révén történő egzisztenciális megszabadulásról az eredetileg a jóslatként létező formulában valósul meg Rilkenél.

A chiazmus koherens deformációja ainigma-természete révén rejtélyé, rejtvényé – testté – válik: a chiazmus mint keresztkötés a rejtekezést nyitja meg. Az a-létheia a rejtekezés számára nyitott tisztás, a toposz, a térbeli hely, a rettentő. A chiazmus ainigmatikus természete, nem-lineáris formája szabaddá tesz egy részt a faktum erejének, a nyitott középpont felé utalva, amely minden létezőben ott érik.

A chiazmus megfordítás-szerkezete felfogható a nyelv szembeötlő, szinte testiesülő gesztusának, amelyben a szokásos úgy szüli meg az aktuálist, hogy látványosan felbomlasztja az eredetet, és transzparenssé teszi az értelemtulajdonítás, ki-betűzés minden mozzanatát (mint olvasásfigura). A chiazmus radikális, nem-lineáris, kétirányú, ekliptikus figura: szembeötlő és elidegenítő. A lineáris-logikus gondolkodást átszelő, keresztsbe áthatító szerkezet mintegy átűti az emberi helyzetről szóló megnyugtató gondolkodást.

Rilke a nyelvi anyagban a megfordulásban mintegy hullámfalat megképező chiazmus révén közvetlenül kíséri meg a struktúra szintjén gesztussá tenni a nyelvet, hogy a Rodin- és Cézanne-élmény hatására a felszín plasztikus paradigmájában a költészetanyagot is a gesztusként olvasható retorikai alakzat alakítsa. E folyamathoz egy olyan retorikai alakzat szükséges, amely a metaforikus kivetítés, kiválasztás, elkülönítés koncepciójával szemben a bevésődés esztétikájához közelít: amelyben a tudat képes felvenni az érzékelés alakját. Rilke célja, hogy a fogalmat tapinthatóvá tegye, bizonyos értelemben visszakonkretizálja: a chiazmusban Rilke a lépték- és ritmusváltásokkal olyan fordulatot/átcsapást hoz létre, amelyben az új értelem a régi alapjáig hatol. Az értelemfolyamatban egy olyan átforduló értelem keletkezik, amely a régi megalapozásaként ismerődik fel. Így a keresztező alakzatban közvetlenül válik nyilvánvalóvá a nyelvnek az a természete, hogy „benne valamely spekulatív egységről van szó, egy önmagában történő különbségről, mely a dolog léte és megmutatkozása között áll fenn.”¹³ A tapasztalatnak formát adó és implicit kontextust teremtő chiazmus, amely a felejtést is beletagolja a folyamatba, a maga visszafelé hajló olvasatával felejtésbe rejti az eljövőt, ugyanakkor palimpszesztként az ismétlés megfordításában a felejtés rétege visszahozza az emlékezést.

Rilke tehát az Új versek korszakában alkotja meg először szisztematikusan a talány történetileg már kimunkált és enigma néven áthagyományozott szerkezetrajzát, amely a filozófiatörténetben a rendszeres gondolat alakzati eredőjének számít.

¹⁰ Emmanuel Lévinas Husserl fenomenológiájával foglalkozó írásainak központi kategóriája.

¹¹ Hofmannsthal szerint csak nyersanyag marad e költészet. Idézi Pór (2000: 163). „Rilke pontosan végiggondolta saját – közvetlenül soha semmit ki nem mondó, mindig csak indirekt módon közvetítő életművének vehiculum-funkcióját” – írja Otto Lorenz (2003).

¹² Kerényi Károly egy Hérakleitosznál előforduló rejtvényformulát idéz: „Amit láttunk és megfogtunk, azt otthagytuk, amit sem nem láttunk, sem meg nem fogtunk, azt hozzuk magunkkal” (Hérakleitosz: 56. töredék, KERÉNYI 2003: 45). Az egysoros rejtvény az antik Homérosz-életrajzokban is olvasható.

¹³ Idézi Fehér M. (2000: 108).

A dologlét versalakzattá való ütemezésében Rilke megteremti az enigma/ainigma tulajdonképpeni nyelvi megfelelőjét: a chiazmus – megfordításban átváltozó – dinamikus figuráját. Az inverz alakzatban a kifordított új sorrend kényszerítő erővel hat az újra történő illeszkedésre/illesztésre, amellyel egy újratagoló, tisztázó, új ütemezésrend méri fel a nyelvi értelemtereket. A chiazmus Rilkénél maga a költői mérték-vétel, mellyel „a közöttet méri”. Mivel „a költés kitüntetett mérés”, mert „a költésben történik meg, ami lényegileg mérés”, „a költés a szó szigorú értelmében vett mérték-vétel, melyben mértéket kap a lét tágassága,”¹⁴ a dologban mint a fokozatos láthatóvá válás alakot öltésében a létező vs. lét, dolog vs. világ, én vs. nem-én, a lírai én vs. a megköltött között előálló tér állandó iteratív felmérése, aránypárokban megjelenő latolgatása zajlik.

A chiazmus maga is egy négyességstruktúra paralelszerkezete, s a négy-sarkos hálószerkezet révén függ össze az enigma rejtvénystruktúrájával. A chiazmus erről az ősi, nem-dialektikus, visszahatás előtti kölcsönösségről szól, alkalom-adásról, engedésről és intranzitivitásról.¹⁵

A négyesség-háló tartja meg a dolgot, a chiazmus az elemi tapasztalásnak való emberi kitettségünk egyfajta ősi narratívája. A négyes ősi teljességszimbóluma¹⁶ a chiazmusban világot-létet megtartó- és újraszülő erő, az el-nem rejtettség működése a szóban, a szó négyirányú, négyrétű megfonásában, összeszőttiségében saját üres közepével.

A dolog mint pólusok keresztező összefonása: Spanyol trilógia

Rilke különböző korszakainak egymáshoz való viszonya transzparenssé tehető az Új versek, majd a Malte utáni válság periódusában írt Spanyol trilógia általunk vizsgált első részének versszervező módszere révén, amelyben tematikusan is szabaddá válnak alany és tárgy, én és világ egymásban való részesedésének vonatkozásai. A Spanyol trilógia azon versek közé tartozik, amelyeket 1913. januárjában Kassnernak egy füzetbe gyűjtve, Az éjszaka versei címmel küldött el. A dologképzet explikált kimunkáltsága a „közvetlen gyarapodásnak” azt a fázisát hivatott képviselni, amit Rilke a leveleiben Tycho Brahe metaforájával érzékeltet.¹⁷

Nevezhetnénk ezt a létrehívás alkímiájának is, hiszen maga a versszövegezés kísérel meg a belső történések és a külső világ egyeztetéséből egy közös testet, a dolog testét létrehozni. Az én t u d a t i teste a világ húsaként a dologgal közösen a világ anyagából akar részesedni: ezt az összeszővődést képezi le a keresztbe szerkesztés a vers szövegében. „...minden művészetnek ez hallatlan heroikus ereje: hogy átcserél bennünket erre az idegen világanyagra, belénk plántálja a világot, minket pedig a világ tapasztalatává változtat...”¹⁸

¹⁴ Martin Heidegger: „...költőien lakozik az ember...” In: BACSÓ (szerk.) 1994: 201.

¹⁵ András Sándor elemzésében összefügg szent, négyesség, fűzisz, intranzitivitás (ANDRÁS 1994).

¹⁶ C. G. Jung (1993) a tetraszómiáról.

¹⁷ „Tycho Brahe sem tehetett másként, amikor egy estén, hazaútban egy csillagot fedezett fel. Nem előzte meg semmi azt a pillanatot, csupán egy hosszú, éber, éjszakákon át titkon, ébren tartott figyelmi stádium, a teljes csillagkép fürkészése, melynek szertelen anyaga Tycho számára önkéntelenül [...] r e n d d é i l l e s z k e d e t t ö s s z e...” (kiem. H. E.). Levél Annette Kolbnak, 1913. január 9-én (Rilke 1996: 99).

¹⁸ Levél Sidonie Nádherny von Borutinnak, 1908. június 13-án. R. M. Rilke: Levelek II.: 51.

A tematizált dologlét a két pólus (alany és tárgy) kidolgozásából és keresztezéséből áll elő lépcsőzetesen az alany–tárgy pólusainak nyelvi explikálásával, azok transzparens extenziója, majd keresztezése révén:

aus dieser Wolke (und mir); aus dieser Bergland (und mir); aus diesem Fluss (und mir) ↔
aus mir und alledem, aus mir und dem Gefühl.

A részesedés kétféle (az én felé és a világ felé tartó) iránya dichotóm nyelvtani változatban halad, egy dativusi és egy elativusi (*aus*) jelölt formában, amely kicserélődik a háromszoros szekvenciát követően. Az énszerű létező háromszor ismételt mondatzáró zárójeles hozzátoldó dativusos formája (*und mir*) mondatkezdő elativus-formává vált. Az énszerűség zárójeles formájának inkluzivitását az *alledem* összefoglaló jellege egyenlíti ki a megfordításban. Az, hogy alany és tárgy között kicserélődik a dativus-elativus-forma, a figyelem irányainak, pólusainak átmozgatását jelenti.

A dolog közös szerves korpusza a két pólus egymás felé nyújtózásában és egymást kioltásában tiszta összefüggéssé válik. Ekkori naplóbejegyzésében az angyal jelenségét El Greco kapcsán az antropomorf megjeleníthetőségből elmozdítja az érzékelés elvont formáivá.¹⁹

A dologszerű (bár a határozott névelő révén a megjelölés felé tartó) virtualitását annak tematizált ismétlésváltozatai (az *ein* redundáns kiemelése, kurzivitása, polypatóna) is megerősítik: *ein Ding* → *ein einziges Ding* → *ein Ding* → *das Ding*. Az Új versek tárgyszerűségétől való eltávolodást jelzi, hogy a dolog transzmutációját, ami a végeredmény egypillanatúságában igazolódik, az énszerűség állapotának hiperbolizálásán és kizárólagossá tételén (*mir und mir, immer mir, aus nichts als mir*), valamint a világszerű elvalótlanításán (*aus vielen Ungenauen; dem, was ich nicht kenn*) keresztül teremti meg.

A 'dolog' csupán a maga elvont megnevezésében jelenik meg a vágy tárgyaként, s annak a két oldalnak a hangsúlyával, amelyből vétetik. A kiemelt partitivusi aspektus valójában a dologképzet eredetének allegorizálása: a dolog a pólusok irányának találkozási pontja, egy koordináta pont, az intranszitiv figyelem várakozáshelyén tűnik fel: „röptét összegzi súlyaképpen, és nem nyom többet, épp csak megérkezésnyit.”

A Spanyol trilógia énfókuszú világvágya jelzi az egész életműre vonatkozóan a tárgyversekre dominánsan jellemző, az én és a világ egymásban való részeltetését kifejező reddíciós, komplexiós és keresztező szerkezetek fontosságát a dolog genezisében. A visszatérésformáció, a komplexió átölelő ismétléssalakzata a vers egészét átszövi: „*das Ding, zu machen Herr Herr Herr, das Ding*”.²⁰ A dolog világtény, megképzésében világerők vesznek részt, itt már nyíltan allegorizáló kontextusban: irányok, dimenziók, tendenciák, emberi-isteni (*mir-Herr*), földi-égi önálló megtestesüléssé lesz.

¹⁹ Az 1913. január 14-ei naplójegyzetei szerint: „Az angyal lénye itt: ...a lelki élet patakja, harmata, itatója, szökökútja, hullás és fölemelkedés. ...csak a nyújtózkodása szakadatlan...valamilyen köztes állapotban van, a néma áhítatos nyújtózkodást óriási irányokká változtatta át.”

²⁰ Ezzel szemben a tárgy (Gegen-stand) a *ve l ü n k s z e m b e n* állást képviseli. A nyolcadik elégiában ez az eltárgyasító szemben-lét a szerkesztésmódban is megjelenik: „Dieses heißt Schicksal: gegenüber sein und nichts als das und immer gegenüber.”

A tárgyi és az emberi szféra együtt válik tehát tematizálttá. Az emberi és tárgyi szféra kontiguitásban létező, ami konfrontálja a két tartományt, elkülöníti őket, kapcsolatuk mögé kérdez. Megszakítása, körbekerítése az emberinek, ebből fakadnak a dolgokkal való bánásmód döntő modalitásai: a megszólítás és megszólítottság, az odahallgatás és kihallgatottság, figyelem és megfigyeltség. Az Új versek egy processzuálisan létrejövő világot artikulál, a dolog az univerzális kontinuitás része. Ezért a verstest valójában nem a tárgyat rajzolja ki, hanem egy teret mér ki, a világban-lét keletkező folyamatosságát, amelyet a dolog ismételtén megtör.

A keresztezés elidegenítő ereje az az alakzat, amelyben közös színpadra léphetünk a dologgal a verssé alakulásban, amelyben a dolog tiszta nyelvként, a merő idegenség számunkra érthető megformázásaként adja át magát a befogadónak.

A chiazmus révén Rilke költészetében a fogalmi alakzatiság belső természete a gondolkodás pereméig feszítése, hogy az a költői lakozás közegévé, lakhelyévé válhasson. A chiazmus ezt a kifeszítést a maga archaikus négyirányúságában közvetlenül teszi láthatóvá e költészetnyelvben, szabad utat adva a megértés költői irányának egy keresztirányú fonák átpillantásra, a megértés haránt átmetszésére a lét szövedékén. Az emberi állapot felnyitására tett kísérlet, a lét eredendő költői módon való megértése ezen villanásszerű átmetszés gyakorlása, ahol szabadon találkozik az iszony a széppel.

Források

- Görög gondolkodók 1. Thalészról Anaxagoraszig. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 1992.
 Hamvas Béla (összeáll.) 1990. Anthologia humana. Életünk Könyvek. Szombathely.
 Platon 1994. A lakoma. XII. fejezet. Szerk. Steiger Kornél. Ikon Kiadó. h. n.
 Rilke, Rainer Maria 1996. Die Gedichte. Besorgt durch Ernst Zinn. INSEL. Frankfurt a. Main.
 Rilke, Rainer Maria 1995. Levelek. II. 1907–1912. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest.
 Rilke, Rainer Maria 1996. Levelek. III. 1912–1914. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest.

Irodalom

- András Sándor 1994. Heidegger és a szent. Osiris Kiadó. Budapest.
 Arisztotelész 1992. Poétika. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
 Bacsó Béla (szerk.) 1994. „...költőien lakozik az ember...” T-Twins Kiadó/Pompeji. Budapest.
 Fehér M. István 2000. Szó, beszélgetés, dolog. A gadameri hermeneutika nyelvfelfogása. Vulgo 2: 101–114.
 Frye, Northrop 1998. A kritika anatómiája. Helikon Kiadó. Budapest.
 Gasché, Rodolphe 1986. The Tain of the Mirror: Derrida and the Philosophy of Reflection. Harvard University Press. Cambridge.
 Hartman, Geoffrey 2002. Rilke. Enigma 8:18–38.
 Jung, Carl Gustav 1993. Aión. Akadémiai Kiadó. Budapest.
 Kerényi Károly 2003. Herakleitos és a görög filozófia eredete. In: Uő (szerk.): Az örök Antigóné. Paidion Kiadó. Budapest. 25–49.
 Lorenz, Otto 2003. Memória. Rilke életvilágbeli totalitásigénye. Kézirat. Ford. Sándorfő Edina.
 Pór Péter 2000. Léted felirata. Balassi Kiadó. Budapest.

HAN ANNA

***KÖLTŐI SZINTAXIS ÉS KÉPI LOGIKA: AZ AZONOSÍTÓ ÉS MINŐSÍTŐ
MONDATOK SZEREPÉRŐL BORISZ PASZTERNAK KÖLTÉSZETÉBEN***

Oszip Mandelstam 1923-ban közzétett *Sturm und Drang* (Буря и натиск) című tanulmányában így értékelte Borisz Paszternak *Nővérem – az élet* (Сестра моя – жизнь, 1922) c. kötetének költészettörténeti jelentőségét:

Az orosz költészet legutolsó szertartáskönyve, amely közös használatra igényt tarthat, Paszternak *Nővérem – az élet* c. kötete. Batyuskov óta nem zengett fel az orosz költészetben ilyen kiforrott és újszerű hangzással a harmónia törvénye. [...] E kötet megjelenéséig a mondatok logikai rendje magával a verssel együtt elillant, azaz nem jelentett mást, mint a költői gondolat kifejezésének legrövidebb módját. [...] A szintaxist, azaz a verset életető vérkeringési rendszert napjaink költészetében szklerózis sújtja. S akkor egyszersak megjelenik egy költő, aki újra életre kelti a mondat logikai rendjének ősi erejét. Ezt az erőt csodálta Batyuskov költészetében Puskin, s Paszternak költészete még várja a maga Puskinját (MANDELSTAM 1990 [2]: 291).

Mandelstam értékítélete közel áll ahhoz a költői önértelmezéshez, amely Paszternak verseskötetének címadó versében tárulkozik fel. A *Nővérem – az élet* c. vers harmadik strófájában egy nyelvi-etimológiai és egy konceptuális képi párhuzam révén a költő értékstátuszuk szerint egy sorba állítja a vasúti menetrendet (расписание) és a Szentírást (Писанье): „...в мае, когда поездов расписание, / Камышинской веткой читаешь в купе, / Оно грандиозней святого писанья / И чёрных от пыли и бурь канале” (PASZTERNAK 1985 [1]: 74).¹ Ez a látszólag mehökkentő képi párhuzam közelebb vihet bennünket a művészi tér és idő, valamint a költői szintaxis összefüggésének értelmezéséhez Paszternak költészetében és alkotásfilozófiai nézeteiben.

Az egyetemes emberi kultúra és a Biblia szövegének kapcsolatáról Paszternak a *Menlevél* című alkotói önéletrésében fejti ki nézeteit. (PASZTERNAK 1985 [2]: 193–194).

Művészi öntudatra ébredésének korai szakaszában, itáliai utazása során a reneszánsz korának festészete nyújtotta számára elevenen érzékelhető, plasztikus formában az egyetemes kultúra egységének élményét. A reneszánsz tablókön pazar nagyvilági pompával megfestett bibliai jelenetek ébresztették rá arra, hogy a Biblia szövege nem egyszer s mindenkorra rögzített kész szöveg, hanem sokkal inkább az egyetemes emberi kultúra „jegyzetfüzete”, naplója, amelybe az emberiség újra és újra bejegyez valami aktuálisat és érvényeset, s éppen ez biztosítja a Biblia szövegének örök érvényű voltát; életszerűséget pedig Paszternak felfogása szerint az kölcsönöz az örök érvényű nyitott könyvnek, hogy

¹ Az idézett versszak Lothár László fordításában így hangzik: „Hogy május-időn, Kamisin fele tartva, / midőn a menetrendet lapozod, / úgy érzed: e könyv nem akarva, akarva / oly nagy, hogy a Biblia sincs ma nagyobb.” (A magyar fordítás lelőhelye PASZTERNAK 1990: 35.)

szüntelenül befogadja magába azokat a jelentésbeli azonosságokat és párhuzamokat, amelyekkel az egymást követő századok sora visszatekint rá.

Paszternak művészetfilozófiai felfogása szerint az egyetemes kultúra története nem más, mint képi azonosítások láncolata, s minden képzettársításban összekapcsolódik egymással a már megismert láncszem a még értelmezésre váró ismeretlennel. S a folytonos kapcsolódások egész láncolatának állandó eleme maga a bibliai legenda, amely a kulturális hagyomány alapját, s így az értelmezési sor kiindulópontját képezi. Az újra és újra felbukkanó ismeretlen elem pedig az éppen alakulóban lévő kultúra aktuális, s ezért még értelmezésre váró mozzanata. Éppen ezeknek a kapcsolódásoknak a hatékony ereje tartja egységben a világegyetem organizmusát, mivel ez az örökké eleven történeti szimbolika az egymásba kapcsolódó részelemek egész láncolatát áthatja. Ez teszi lehetővé, hogy az ember otthonának tekinthesse a világegyetemet, s mint fecske a fészket, egyetlen egészszé tapaszthassa össze benne az eget és földet, életet és halált – s a kétféle időt, a jelenvalót s azt, amely a jelen valóság határain túl esik.

Paszternak a vasúti menetrendet (расписание) is az Írás (Писанье) rangjára emeli, azaz a köznapi jelenséget új, szakrális jelentéssel ruházza fel. Mivel a vonatút (az utazás és a vándorút) a költészet egyetemes szimbolikájának szellemében Paszternak költői világában is az emberi életutat és megismerési, valamint önértelmezési folyamatot jelképezi, a vasúti menetrend mint Könyv az útelágazások bonyolult szerkezetét s egyben az emberi sorsutak kereszteződését és elágazását és az ember otthonát képező természeti és kulturális kozmosz térmodelljét rögzíti grafikailag megjelenített, érzékelhető formában. A szerteágazó útvonalak metszéspontjai, amelyek az „átszállások” rendjét rögzítik, egyben szimbolizálják az emberi élet „csomópontjait”, s ugyanakkor kapcsolatot, érintkezési pontot teremtenek a különböző térbeli síkok között, valamint rögzítik a térbeli elágazások időbeli ritmusát, az eleven tér lüktetését. A Nővérem – az élet c. vers többszintű képi–logikai struktúrájában az azonosítások többszörös szintje rétegződik egymásra: a vers organizmusát éltető szintaktikai és logikai rend megfelel az eleven emberi testet átszövő véredények rendszerének, amelybe a szív lüktetése árasztja szét az éltető energiát; az emberi test erezte viszont a külső teret átszövő vasúti hálózattal állítható párhuzamba.

Így nyer megalapozást Paszternak művészetének tágabb kontextusában a Biblia szent könyvének és a profán, mindennapi közhasználatra szánt vasúti menetrendnek az azonosítása, hiszen Paszternak művészi világának képi–logikai rendjében a két könyv rendeltetése azonos. Míg az első a kulturális kozmosz részeinek kapcsolódási rendjét, időbeli és értelmezési logikáját rögzíti, addig a másik a természeti kozmosz térbeli szegmenseinek kapcsolódási rendjét és eleven, egységes organizmusként való működését biztosítja. S mivel Paszternak költői ontológiájában a természeti és a kulturális kozmosz egyaránt az ember otthona, a működési rendjüket rögzítő könyvek s a bennük foglalt szabályok azonos képi rangra tarthatnak számot egy antropomorf költői kozmosz rendjében, amelynek belső logikai szerkezetét a költői tudat reflektív, értelmező tevékenysége alakítja.

A költői szintaxis és a képi logika rendje, valamint a költői kozmosz szerkezete közti azonosságok sora különös plaszticitással rajzolódik ki a Nővérem – az élet c. verseskötet Foglalatosságaim a filozófiával című versciklusában, s ezen belül is A költészet meghatározása c. programversében (PASZTERNAK 1985 [1]: 88), ahol a költői tudat

érzékelő és értelmező aktusainak irányultsága, valamint a költészet önreflektív jellege egy antropomorf kozmosz képében jelenik meg avégből, hogy allegorikus értelméből az értelmező–olvasó kihallja a rejtett példabeszédet:

Это – круто налившийся свист,
 Это – щелканье сдавленных льдинок,
 Это – ночь, леденящая лист,
 Это – двух соловьев поединок.

Это – сладкий заглохший горох,
 Это – слезы вселенной в лопатках,
 Это – с пультов и флейт – Фигаро
 Низвергается градом на грядку.

Все, что ночи так важно сыскать
 На глубоких купаленных доньях,
 Их звезду донести до садка
 На трепещущих мокрых ладонях.

Площе досок в воде – духота.
 Небосвод завалился ольхою.
 Этим звездам к лицу бы хохотать,
 Ан вселенная – место глухое.”

A költészet meghatározása c. verset mind Rába György, mind pedig Baka István fordításában közöljük.² Rába Györgyé megőrizte az első két versszak szintaktikai szerkezetét, viszont a harmadik és negyedik versszak kibontott képi alakzatának értelmét tévesen közvetítette. Baka István fordítása sokkal közelebb került a vers mélyebb értelméhez, és mind képi jelentésében, mind szintaktikai szerkezetében pontosan visszaadta a harmadik és negyedik versszak allegorikus meghatározás-típusát, de nem őrizte meg az első két versszak szintaktikai szerkezetét, amely a meghatározás logikai és képi kibontása szempontjából döntő jelentőségű lett volna.

Rába György tolmácsolásában:

Ez – ropogva torlódó jégmező.
 Ez – füttyszó hirtelen magasra szállva.
 Ez – borzongó éjjel a fák között.
 Ez – fülemüle versenyáriája.

Ez – hüvelytermésbe síró világ.
 Ez – elburjánzott zsenge borsó.
 Ez – Figaro záporként fuvolák
 hangjegyein az ágyásokba csorgó.

Minden fontosat összegyűjtene
 az éjszaka mély fürdőző vizekben,

² A magyar fordítások lelőhelye PASZTERNAK 1990: 49–50.

hogy nyirkos és remegő tenyere
egy csillagot a halastóba ejtsen.

Hőség. Egy palló inog a vizen.
Égerfa mögé bújt el szemhatárom,
hogy e falu: a világegyetem
a csillagok képébe hahotázzon.

Baka István magyarításában:

A költészet lédús füttyögés,
jégdarabkák összekoccanása,
falevél-fagyasztó éjjel és
csalogányhímek párbajozása.

Édes borsó, szétburjánzó,
kozmosz könnyei borsóhüvelyben,
fuvalokról szökkent Figaro
jégverésként földet ér a kertben.

Minden, amit oly buzgón az éj
keresgél a víz alatt, a mélyben,
hogy csillaggal nedves tenyerén,
dideregve bárkájáig érjen.

Stégeknél a hőség laposabb.
Égerként a menny a földre ájult.
Szép volna a csillag-hahota,
de a mindenség csak egy sívár zug.

A vers szintaktikai alakzatának és képi világának alapját képező konceptuális modell tisztán szemlélteti azt a költészettörténeti korszakváltást, amely a költői megnevezés aktusának értelmezésében a szimbolista és a poszt-szimbolista költői irányzatok közt végbement. Az orosz szimbolista költészet nyelvfilozófiai alapvetését az új mítoszteremtés koncepciójának jegyében a megnevezés költői aktusának mágikus–misztikus felfogása képezte. Ezt a felfogást az az utópikus hit éltette, hogy a modern nyelv- és tudatfejlődés stádiumában újra életre hívható az elsődleges megnevezések ősi mágikus ereje, amellyel egyetlen voluntarisztikus megnevezési aktusban, az igaz, autentikus névre való rátalálás révén megragadható a megnevezendő dolog összes jelentés- és létvonalakozása. Az autentikus név éppen azáltal emelkedik a legmagasabb rendű szimbólum, a mítosz rangjára, mivel képes magába foglalni a megismerő–megnevező szubjektum tudati és akarati energiájának, valamint a megismerendő–megnevezendő dolog létenergiájának teljességét és szubsztanciális gyökereinek teljes mélységét. Ily módon a kétféle energiaáram, a létenergia és a tudati energia találkozásából születő szinergikus természetű névadás válik a meghatározás legmagasabb rendű módozatává. Ez a nyelvfilozófiai alapvetés az orosz szimbolizmus költői praxisán kívül az orosz vallásfilozófiai gondolkodás keretében jelentkező „a Név glorifikációját” hirdető

nyelvfilozófiai iskola tagjai (P. Florenszkij, A. Loszev, Sz. Bulgakov) körében élte reneszánszát az új misztikus metafizika jegyében. A szimbolista poétika nyelvfilozófiai alapvetése a hasonlóság törvényére építő metaforikus képzettársítás dominanciáját hozta magával a szimbólum- és mítoszképzés folyamatában. Az orosz szimbolisták s jelesül Andrej Belij nyelvfilozófiai programja szerint a költői szó autonómiája a köznyelvi szóhasználattal szemben éppen abban nyilvánul meg, hogy a szó feledésbe merült „belső formája” Áron vesszejéhez hasonlóan kihajt, és új teremtő energiákat hív életre.

E helyütt érdemes felidéznünk Roman Jakobson elméletét, amelyben a korábbi tanulmányaiban kifejtett metaforikus, illetve metonimikus képi gondolkodás ellentétpárját az újabb neurofiziológiai kutatásokra támaszkodva a nyelvi afázia két típusával kapcsolja össze (JAKOBSON 1972: 204–226). Ennek értelmében nyelvi viselkedésünk két alpművelete a dolgok közti két viszonytípushoz kötődik: a szelekció képessége a hasonlóság felismerésén, a kombináció képessége pedig az érintkezésén alapszik, s míg az első a metaforikus, addig a második a metonimikus gondolkodástípushoz kapcsolódik. A kombinációs zavar, azaz a metonimikus gondolkodás sérülése a mondatalkotás képességének elvesztésével és a szintaktikai hierarchia leépülésével jár. Ennek folyamánként sérül a kontextuális gondolkodás és a beszéd, s ennek ellensúlyozásaként felértékelődnek azok a mondatrészek, amelyek leginkább függetlenek a kontextustól – így elsősorban az alany, a név és a nominális igei formák. A szintaktikai kapcsolódások s az azokat biztosító grammatikai morféimák helyett a lexikai, azaz a gyökmorfémák, a „szó belső formája”, vagyis a szó etimológiai mélyrétegei törnek a felszínre, és válnak fő jelentésalkotó tényezővé. A kombinációs képesség nyelvi zavarát nem nehéz megfeleltetni az orosz szimbolisták költői nyelvelméletével, a szó belső formájának kultuszával, amelyből a régi mítoszoknak kell újjáéledniük.

A nyelvi műveletekben bekövetkező szelekciós zavar viszont Jakobson elmélete szerint az alany kiválasztásában okoz nehézséget, és a főnevek elszegényedésével jár, amelyeket névmási szerkezetek helyettesítenek. A metonimikus gondolkodás felülkerekedése viszont a szótő, azaz a lexikai morféimák helyett a szintaktikai kapcsolódásokat biztosító toldalékokat, illetőleg a grammatikai morféimákat részesíti előnyben. Mivel a hasonlósági zavar az alany, a név felismerésének nehézségeivel jár, problematikus, sőt lehetetlenné válik magának a megnevezésnek az aktusa is. Ezek a nyelvtipológiai törvényszerűségek számos ponton megfelelést mutatnak a posztszimbolista költészet nyelvi eljárásaival és poétikai eszköztárával.

Az új posztszimbolista költői nemzedék képviselői, s így Borisz Paszternak is szakított a misztikus metafizika élményvilágával s a misztikus–utópikus esztétikai programmal, valamint a költői szimbólum elméletének alapját képező nyelvfilozófiai hagyománnyal, „a Név filozófiájának” paradigmájával (vö. SZTYEPANOV 1985: 9–87). Az új filozófusnemzedék (Gusztav Spet és az orosz fenomenológiai iskola képviselői) s nyomában egy új költőnemzedék (Borisz Paszternak, Oszip Mandelstam, Anna Ahmatova) egy olyan „realisztikus metafizika” esélyeit kereste, amelyben lehetővé válik, hogy a közvetlen tapasztalatból s a dologi világból mint közvetlen adottságból kiindulva a dolgok közti kapcsolódási viszonyok feltérképezése és értelmezése révén épüljön fel egy új filozófiai és költői világrend. A dolgok létének és az emberi lét értelmének a transzcendencia felől érkező igazolása helyett a dolgok közti kapcsolódási viszonyok feltérképezése, valamint e viszonyrendszer működési logikájának feltárására, értelmének

igazolására irányuló erőfeszítés válik az új költői világrend konstruktív törvényévé. A közvetlen tapasztalat és a konstruáló értelmezés az új költői program két tartópillére, ezért a költői stílus területén törvényszerűen megjelennek az impresszionizmus új hullámának a jegyei, de ez már nem azonosítható a tiszta szenzualizmussal, hiszen maguknak az impresszióknak a minőségi meghatározottsága is egy adott tudati intenció jegyeit viseli magán. Ugyanakkor az elsődleges benyomások, a közvetlen tapasztalati adottságok konceptuális megvilágítása, új tudati és lébeli kategóriák szintjére emelése sem pusztán észlogikai művelet, hanem az értelmező szubjektum egzsisztenciális energiáinak megfeszítése is egyben; éppen a létezésbeli gyökereibe visszaágyazott megismerő tevékenység táplálja az értelmező energiát, s kölcsönöz a logikai műveleteknek dinamikus, vitális jelleget. Ezért válik elválaszthatatlanná a dolgok közti viszonyrendszer értelmezése magának az értelmező szubjektumnak az önértelmezési folyamatától, saját léthelyzetének körülírásától.

A megismerő és értelmező költői tudat intencionalitása új megvilágításba helyezi a névadás és a meghatározás műveletét. Többé már nem a megnevezés mágikus aktusa hívja életre a megnevezendő dolgot – nevet csakis az a dolog nyerhet, amely már új létre ébredt azáltal, hogy új összefüggésrendszerbe ágyazódott. Meghatározni csak azt a dolgot (személyt, fogalmat stb.) lehet, amely az érintkezések és kapcsolódások révén maga is részt vesz a dolgok egymást kölcsönösen értelmező dialógusában („felelésében”), a létezés új szövetének a kimunkálásában, s így maga is meghatározhatóvá válik az őt éltető és fenntartó viszonyrendszer, kapcsolódási formák segítségével.

A meghatározás és a megnevezés költői műveletének iránya tehát megfordul a szimbolista poétikához képest. Csak az a dolog nyerhet meghatározást, amely már új, rendszerszerű összefüggésekbe illeszkedett, új „kategóriává” vált, azaz új önazonosságra talált. A meghatározás ugyanis nem más, mint a dolog önazonosságának, állandó, szubsztanciális magjának a megragadása. Ebben az új költői világképben törvényszerűen felértékelődnek a nyelven belüli logikai kapcsolódási formák, s következésképpen a költői szintaxis is.

Az új, posztszimbolista költészet egyik alapvető formatörvénye abban rejlik, hogy a vers kompozícióját és jelentésszerkezetét meghatározó logikai–szintaktikai művelet lényegévé éppen a közvetlen megnevezés és meghatározás lehetőségének az elvitatása, a megnevezés műveletének költői problematizálása válik, amely viszont az allegorikus példabeszéd dominanciáját hozza magával. Az egyetlen szimbólumértékű névbe tömörített meghatározás helyett a perifrasztikus megnevezés költői művelete válik uralkodóvá, amelynek révén a meghatározást képező tárgy nem nyer megnevezést, de a szintaktikai szerkezet kibontja a meghatározandó tárgy különböző jelentésvonatkozásait, más tárgyakkal metonimikusan érintkező minőségi jegyeit (vö. KOVTUNOVA 1986: 35–38). A körülíró megnevezésnek, illetve újramegnevezésnek ez a szintaktikai művelete megnöveli a metonimikus érintkezések költői szerepét, és különös rendeltetést szán a metonimikus kapcsolódásoknak a hagyományos metaforikus képzettársítások lebontásában, valamint a költői közhellyé vált szimbólumok dekonceptualizálásában.

Arutjunova szerint a meghatározás nyelvi művelete s logikai–szintaktikai kibontása egyszerre több tényezőtől függ. Függ egyrészt a tárgyról szerzett közvetlen tapasztalatunktól és előzetes tudásunktól, másrészt viszont a meghatározandó tárgy természetétől és helyétől a jelenségek egyetemes kapcsolódási rendszerében (ARUTJUNOVA

1976: 283–301). Ugyancsak Arutjunova megállapítása szerint egy dolog meghatározása, adekvát névvel való illetése nem más, mint a megnevezett dolog önazonosságának állítása; önazonossága viszont nem más, mint a külsőleg változó jelenség állandó, belső szubsztanciális mozzanatának megragadása (ARUTJUNOVA 1976: 284).

A költészet meghatározása esetében egy olyan tárgy kerül körülírásra, amely több modifikációban és több tapasztalati síkon létezik (mint emberi produktum, kultúrtörténeti fogalom, elvont érték, szellemi létező, tárgyi megtestesülés stb.), és szerteágazó viszonyok kapcsolódási rendjébe ágyazódik (természeti kozmosz, kulturális rend, művészeti ágak, alkotói szubjektivitás, olvasói élményi és értelmezési tárgy stb.). Tanulságos tehát, hogy Paszternak költeményében a körülíró meghatározás során az adott tárgy mely létvonatkozásai és kapcsolódási viszonyai bizonyulnak lényeginek, s hogy a költő a logikai–szintaktikai kifejtés mely módozatait választja a képi megjelenítés céljából.

Az elemzett vers kompozíciós és jelentésszerkezete tehát felfogható úgy is, mint egyetlen, perifrasztikusan kifejtett megnevezési aktus, amelyben a megnevezendő dolog a címben szerepel, a vers logikai–szintaktikai kibontása pedig deiktikus szerkezetek segítségével (amelyek visszautalnak a címben megjelölt dologra) elvégzi a megnevezést, illetve meghatározás műveletét. A verskompozíció egészének grafikai megformáltsága is érzékelhetővé teszi azt a változást, amely a vers logikai tengelyében a második strófát követően a kifejtés módozatában végbemegy.

Az első két versszakban az azonos típusú deiktikus szerkezetek és azonosító mondatok sora követi egymást, amelynek révén minden egyes verssorban a költészet lényege annak egy-egy részmozzanata által nyer meghatározást. Ezek a részmozzanatok a természeti kozmosz egyik-másik érzékileg megragadható jelenségét rögzítik, tehát arra utalnak, hogy a költői kozmosz és a természeti kozmosz egylényegű jelenségek, illetve rendszerek. A mondatok logikai szerkezetében – s így a meghatározás típusában is – a tágabb értelemben vett metonimikus elv érvényesül, mivel valamely rendszerszerű egész egy részmozzanattal határozódik meg. E mondatok sorában az azonosítással történő meghatározás rámutató gesztus révén valósul meg, az EZ (ЭТО) névmással, amely az AZ (ТО) névmástól eltérően nem gondolatilag tételezett vagy a korábbi tapasztalatból megidézett, hanem közvetlenül érzékelt, jelenlévő dologra utal.

Az első két versszakban az egymást követő s egymással mellérendelő viszonyban álló binominatív, azonosító mondat szerkezetek közvetlen érzéki benyomásokat (látási, hallási, illetve szinkretikus, szinesztetikus érzékleteket) rögzítenek, s e mondat szerkezetek egyenrangúsága arra enged következtetni, hogy a bennük foglalt részmozzanatok közül bármelyik teljes értékűen képes kifejezni a természeti, vagyis a költői kozmosz lényegét vagy valamely alaptörvényét.

E pillanatnyi benyomások minőségi jegyeik révén képesek felidézni a természeti jelenségek örök metamorfózisát, a természeti folyamatok dinamikus áramlását. Az éles madárfütty (avagy vonatfütty, netán a feltámadó szél süvöltése – mindez elfér a *свучм* 'fütty' szó szemantikájában és kontextuális jelentésében az adott versen belül), amely szétárad a nyitott térségekben, a tavaszi olvadás során az egymásra torlódó jégtáblák neszezése, az éjszaka hidegében megdermedt lomboszat zizegése, a hajnalt üdvözlő csalóányok dalnokversenye, szerelmi párbaja olyan benyomásokat rögzítenek, amelyek intenzitásuk jóvoltából képesek kiszabadulni pillanatnyi meghatározottságukból, és a végtelen térben szétáradva örök érvényű folyamatokat megidézni. Paszternak esztétikai

írásaiban a költészetnek éppen ezt a sajátosságát – hogy képes megragadni a múltó pillanatban az öröklét törvényeit – nevezte az „öröklét impresszionizmusának”; így a vers első két strófájában rögzített impressziók sora a költészet mibenlétét annak leglényegibb tulajdonsága által határozza meg. De ezeknek a végtelenbe táguló és az öröklét felé tartó impresszióknak a minőségi meghatározottsága visszaül az érzéki jelenségek mögött rejtelkedő lírai szubjektum metonimikus jelenlétére is, és lehetővé teszi, hogy egymással korrelatív viszonyba állítsuk az érzékelő szubjektum tudati intencióját és az érzéketek minőségi meghatározottságát. A lírai szubjektum helyének meghatározása a természeti kozmosz jelenségei közt tehát rekonstruktív úton történik: a jelenségvilág természetéből következtetünk vissza a tudatállapot milyenségére. Mindez egy olyan költői pozícióra enged következtetni, amelyet az előítélet-mentes, a maga kategoriális megkötöttségeitől felszabadult tudat intencionális nyitottsága és a gyermeki érzékelés eleven frissessége jellemez. Ez a kitáruló lírai tudat a mámoros megigézettség állapotában fordul a természet jelenségei felé, s szabadon átáramoltatja őket saját belső világán.

A külső természeti kozmosz extenzív teljessége és a belső tudatvilág intenzív teljessége ily módon egyazon költői univerzum színe és fonákja; köztük is az azonosság törvénye áll fenn. Ez a szubsztanciális azonosság, amely ontológiai alaptörvényként működik Paszternak költői világában, és amely a jelenségek egyetemes egyenrangúságára épül, képezi a mondat szerkezetek szintjén megjelenő azonosságok konceptuális alapját.

A költészet meghatározása című vers első két strófájában az egymást lineáris rendben követő egyenértékű azonosító mondatok sora kettős formai és logikai értelmezést tesz lehetővé. Minden egyes azonosító mondat felfogható úgy is, mint egy jelenség lényegét meghatározó filozófiai axióma, amelyben a kötőjel a logikai kopula szerepét tölti be, a mutató névmás pedig visszaül a címben megjelölt meghatározandó jelenségre. De minden egyes azonosító mondat felfogható úgy is, mint az ősi, elsődleges megnevezések szintaktikai szerkezetét felidéző rámutató azonosítás, amelyből még hiányzik a tulajdonképpeni predikatív viszony.

E helyütt fel kell idéznünk Horváth Katalin kandidátusi értekezésének a trópusok kialakulására és tipológiai felosztására vonatkozó részeit. A szerző abból az előfeltevésből indul ki, hogy míg az érintkezésen alapuló metonimikus összefüggések esetében egyazon egész különböző részei közötti kapcsolatról van szó, a hasonlóságon alapuló metaforikus társítások ezzel szemben a különböző egészek azonos részeinek összekapcsolása révén jönnek létre. Ez a tipológiai egybevetés azt is jelenti, hogy a metonimikus gondolkodás olyan egyszerűbb összefüggéseket (térbeli, oksági viszonyokat) megragadó világképre épül, amely a részelemekből közelít a megkonstruálandó egész felé, a metaforikus gondolkodás viszont már az egész elvű világkép birtokában közelít a részelemekhez, és kategoriális jegyek alapján kapcsolja össze őket. A kétféle nyelvi gondolkodástípushoz Horváth Katalin megállapítása szerint a névadás kétféle típusa kötődik. Míg a metonimikus gondolkodás az elsődleges névadásban, a már fogalmakba rendezett dolgok, a szubsztanciák közvetlen megragadásában játszik szerepet, a metaforikus gondolkodás a másodlagos névadásban jut feladathoz, amely a kialakult fogalmakat már egymáshoz való viszonyukban tudja szemlélni, s a hasonlítás révén már képes a kialakult fogalmak metaforikus használatára (HORVÁTH 1993: 141–142). Horváth Katalin nyelvészeti alapvetésű trópuselmélete számos ponton egybeesik Olga Frejdenberg nagy ívű történeti poétikájának és trópuselméletének a képi gondolkodás eredetéről vallott fejzeteivel. Nézete szerint minden későbbi költői kép

(azaz esztétikai hatás céljából megteremtett költői fikció) alapját az ősmetafora szerkezetében fellelhető, azonosításra épülő tautologikus ismétlés képezi (FREJDEMBERG 1978: 180–200). Olga Frejdenberg trópuselméleti rendszerének kialakulását nem csupán tanulmányaiban, hanem unokafivérével, Borisz Paszternak költővel folytatott több évtizedes levelezésében is nyomon követhetjük. Az 1910-es években, amely mind a költő, mind a klasszika-filológus számára az elméleti önmeghatározás szakasza volt, O. Frejdenberg a trópusok kialakulásának lételméleti és ismeretelméleti alapjait elemelve Paszternakhoz írt levelében kifejti, hogy az azonosítás aktusának minősítő mondatká váló átalakulásához, azaz a hasonlat mint trópus létrejöttéhez az emberi gondolkodásnak meg kell tennie egy lépést a minőség kategóriájának önállósulása felé. Ahhoz viszont, hogy egy minőségi jegy kiváljon és önállósuljon egy dolog szubsztanciális önazonosságából, azaz meghatározottságából, az ősi mitologikus gondolkodás szinkretikus szerkezetének felbomlása szükségeltetik.

Elemzésünk során abból a feltételezésből indultunk ki, hogy Paszternak versének szintaktikai és jelentésszerkezete mintegy „megidézi” a nyelvfejlődésnek és a tudatfejlődésnek azokat a fokozatait, amelyek a tautologikus azonosítástól a hasonlító minősítés felé vezetnek, s eközben a nyelvi eljárások szintjén úgyszólván „előadja” a trópusok keletkezésének folyamatát.

A fentieket összegezve tehát elmondhatjuk, hogy a különböző szintű azonosítások egymást átható rendjének következtében minden szintaktikai szerkezet és a vers logikai–szintaktikai felépítésének egésze is kettős olvasatot tesz lehetővé. Felfogható úgy is, mint az ősi szinkretikus gondolkodást s a belőle keletkező elsődleges költői képek csíraformáit nyomon követő formai keret, de úgy is, mint a modern művészi tudat szimultán érzékeléstípusát tükröző nyelvi szerkezet. A vers logikai–szintaktikai kibontásának menete ezt a feltételezésünket látszik igazolni, ugyanis a 7–8. sorban, tehát az első kompozíciós egységet záró periódusban az előző sorok egyező típusú binominatív azonosító mondat típusa egy újabb elemmel bővül, amely már a hasonlítás mozzanatát, a minőség kategóriájának önállósulását rejti magában.

Az előző sorok szintaktikai szerkezetéhez képest ez a kétsoros periódus egy bonyolultabb szintaktikai és képi konfigurációt alkot, mivel az azonosító alapszerkezetbe újabb szintként beépül a minősítés mozzanata is. Ez a mozzanat eddig is benne foglaltatott a vers jelentésszerkezetében a lírai szubjektum „rejtőzködő”, metonimikus jelenléte által, de itt nyilvánítja ki magát először a szintaktikai szerkezet szintjén. Bár a minősítés mozzanata még itt sem kifejtett hasonlatként jelenik meg, hanem az ambivalens értelmű eszközhatározós esetben fejeződik ki: „Это – с пультов и флейт – Figaro / Низвергается градом на грядку.” A fenti szintaktikai szerkezetben logikailag összefonódik és egymásra rétegződik egy azonosító („Это – [...] Figaro низвергается...”) és egy hasonlítást tartalmazó minősítő szerkezet: „Figaro низвергается градом”. A többlépcsős szintaktikai szerkezeten belüli jelentésviszonyokat tovább bonyolítja az a tény, hogy maga az eszközhatározóval kifejezett hasonlító mozzanat (*градом*) is kétféle olvasatot tesz lehetővé. Ha hasonlatként értelmezzük, akkor hasonlítottként a kultúra jelensége, azaz Figaro áriája s az általa metonimikusan képviselt Mozart-zene jelenik meg; hasonlítóként pedig a természeti jelenség, a veteményeskertre lezúduló jégeső. Ebben az esetben két különböző jelenséget hasonlítunk a köztük lévő alaki hasonlóság alapján. Ha a motivációt a vizuális érzékelés szintjén keressük, akkor Figaro áriájának vizuális kivetítésén, a

kottaképen fedezünk fel alaki hasonlóságot a kottafejek, illetve az ugyancsak gömbalakot formázó lezúduló jég szemek közt. Ha viszont a motivációt a hangzási érzékletek szintjén keressük, akkor a Mozart-zene erőteljes, áradó ritmusa és a lezúduló jégeső ritmikus kopogása, valamint a jég szemek szétáradása közt fedezhetünk fel hasonlóságot.

Mivel az eszközhatározós eset jelentésbeli státusza a hasonlító szerkezetekben az orosz nyelvben általában is, de a költői nyelvben különösen ambivalens, az adott szerkezet („Figaro низвергается градом”) a hasonlításán kívül az azonosítás aktusát is kifejezheti, immáron egy újabb szinten. Abban az esetben, ha az eszközhatározós esettel kifejezett *градом* képi-logikai megfejtésében az azonosító jelentés kerekedik felül, már nem két különböző jelenség közt létesítünk hasonlósági viszonyt, hanem egyazon szubsztancia alakváltozásait, különböző jelenségekben való megtestesülését követjük nyomon; a lezúduló jégeső és az áradó Mozart-zene hangzuhataga egyazon egyetemes szubsztancia megtestesülései: a világegyetemet átható, benne felhalmozott emberi szenvedély-szenvedés alkotó szenvedélyként való kiobbanása és szétáradása. S ekkor a szintaktikai szerkezet képi jelentésének motivációját már nem a fizikai érzékelés, s következésképpen az alaki hasonlóság szintjén kell keresnünk, hanem konceptuális szinten, Paszternak költészetének alkotásfilozófiai alapvetésében, amelynek szellemében a világegyetemet, a természeti kozmoszt átható kreatív erő nem más, mint a benne felhalmozott és megtestesülésre vágyó emberi szeretet-szenvedély energiájának körforgása, a művészi alkotás pedig nem más, mint ennek az örök áramlásnak a közvetítése a megtestesült műalkotásban az emberi világ, a kultúra világa felé a művészember által, aki az örökkévalóság fogságában s e közvetítő szerep szolgálatában él.

Az alkotás meghatározása c. versében Paszternak ezt a törvényt így summázza egy egész versszakot átfogó azonosító mondat szerkezetben:

И сады, и пруды, и ограды,
И кипящее белыми воплями
Мирозданье – лишь страсти разряды,
Человеческим сердцем накопленной.
(Пастернак 1985 [1]: 90)³

Az eszközhatározós eset ambivalens jelentésbeli státusza, amely mind az azonosítás, mind pedig a hasonlítás mozzanatát magába foglalja Paszternak költészetében, felvet egy általánosabb érvényű nyelvelméleti problémát is, amely a legújabb orosz nyelvészeti kutatásokban nyert markáns megfogalmazást.

Arutjunova és Zaliznjak az eszközhatározós esettel kifejezett szintaktikai szerkezetek kapcsán az azonosító és a minősítő mondatok, illetve az azonosítás és a hasonlítás viszonyának típusait vizsgálja a köznapi nyelvhasználatban és a költői nyelvben. Zaliznjak a metamorfózisokat kifejező eszközhatározós szerkezetek elemzése során arra a következtetésre jut, hogy míg a köznapi nyelvhasználatban és a tudományos világképre épülő racionális gondolkodásban a hasonlítás és az azonosítás esetei nem csupán élesen megkülönböztethetők, de gyakran egyenesen kizárják egymást, addig a világ költői

³ A versszak képi-logikai értelme saját nyersfordításunkban így hangzik: „A kertek, a tavak, és a sövények, / És az egész lázas kínban jajongó / Világegyetem – csupán az emberi szív vulkánjában / Fortyogó szenvedélyek kitörése.”

értelmezésére épülő szövegekben a hasonlóság és az azonosítás megkülönböztetése viszonylagossá válik, mivel valamely jelenség valójában lehetséges vagy csupán elgondolt alakváltozásai, illetve az egyik jelenségnek a másikba való tényleges, azaz csupán imaginárius átalakulása közt nem jelölhető ki állandó és pontos határ, ezek a határok gyakran elmozdulnak (ZALIZNJAK 1996: 180–183).

Végezetül arról a szerkezeti változásról kell szólnunk, amely a vers kompozíciós és logikai felépítésében a fent elemzett első két strófa és a III. és IV. versszak viszonylatában végbemegy. Ez a szerkezeti változás konceptuális szinten a rész és az egész között feltételezett dinamikus viszonyrendszernek felel meg Paszternak esztétikai nézeteiben, valamint alkotásfilozófiai koncepciójában. Az első két versszak szintaktikai szerkezetében minden egyes azonosító mondat a természeti kozmosznak és a költői világegyetemnek egy-egy olyan részmozzanatát, pillanatnyi megnyilatkozását rögzítette, amely egyben magába foglalta a belőle kibontható lehetséges egész belső törvényeit, s ily módon az aktuálisan adott rész és a potenciálisan létező egész közt az egymásban való kölcsönös tükröződés viszonya állt fenn. Ugyanennek a viszonyrendszernek egy másik megnyilatkozási formáját tárja fel előttünk a III. és a IV. strófa szintaktikai és képi szerkezete.

A verskompozíció első felétől eltérően a vers III. és IV. strófáját egyetlen kibontott képi alakzat fogja át, amely mintegy a részmozzanatok felsorolásának summázatát adja: BCE, ЧТО... (MINDAZ, AMI...). Ennek a két strófának a logikai szerkezete is azonosításra épül, de szembeűnő, hogy míg az azonosító szerkezet egyik pólusát egyetlen névmas alkotja, addig a másik pólust képviselő allegorikus értelmű képi alakzat a két strófa szintaktikai szerkezetét teljességgel átfogja. Tehát az azonosítás révén megvalósuló meghatározás módja itt már nem egyetlen részjelenség rögzítése, hanem az értelmező kifejtés. Ugyanakkor ez a kifejtés egy allegorikus értelmű konkrét leírás alakjában jelenik meg, így az értelmezés módja leginkább a köznapi élet jelenségeiből merítő példabeszédek stílusát idézi. Miközben az allegorikus képi alakzat a világegyetem egészének panorámáját nyújtja, maga a helyszín konkrét és tárgyi–természeti részletekben gazdag. Az allegorikus értelmű kép a tárgyas leírás eszköztárával így idézhető fel: A vihar utáni fülledt éjszakai kertben a halastó fölé hajló (villámtól sújtott?) égerfa lombkarjaival a halastó vizének felszínét tapogatja-fürkészi, amelyen az égbolt csillagai tükröződnek.

A III. és IV. strófából álló kompozíciós egység egészének alapzata egy felépítésében „aránytalan” azonosító logikai szerkezet, amelynek a második tagját alkotó értelmező kifejtés újra csak egy ambivalens értelmű eszközhatározós szintaktikai szerkezet révén valósul meg: „небосвод завалился ольхою”. Ha ezt a hasonlat képi logikájának megfelelően értelmezzük, akkor a hasonlított a Föld fölé kupolaként boruló éjszakai égbolt, s ez esetben a hasonlító tag, a konkrét megjelenítés eszközüül szolgáló égerfa képe. Ha viszont az eszközhatározós szerkezetet egyazon szubsztancia alakváltozásaira utaló azonosító konstrukcióként fogjuk fel, akkor a boltozatként a halastó fölé boruló égerfa képe nem más, mint az égbolt kupolájának földi megtestesülése, a transzcendens világ leköltözése az immanens, evilági természeti és emberi létezés közegébe, hiszen a mélyebb képi logika értelmében az égbolt a maga titkait a földi vizek mélyén kutatja, itt kell fellelnie önnön földi tükörképében saját titkainak magyarázatát. A képi logika további kifejtése is ezt az olvasatot erősíti meg, hiszen a vers az üres világegyetemet mint pusztát elhagyott vidéket szemlélő, ámulatukban elnémuló csillagok képével zárul, akik egy váratlan szintaktikai fordulat értelmében a meglepetéstől akár kacajra is fakadhatnak – mint ahogy

ez a kacaj a versciklus egyik későbbi versében fel is hangzik, és visszhangos zenével tölti be a világegyetemet.

S ha a versegész jelentésszerkezetében kibomló azonosítások logikájának a szellemében újra felidézzük, hogy a természeti kozmosz, a kultúra világa és a belső tudatvilág egyazon univerzumnak bizonyul, akkor az éjszakai tó mélyének titkait égerfa képében kutató égbolt nem más, mint a költészet önreflektív jellegének allegorikus megjelenítése, azé a költői tudaté, amely önnön kivetítéseiben, a természeti és a tárgyi világ jelenségeiben keresi saját belső titkának megfejtését és önértelmezésének lehetőségét.

Irodalom

- Arutjunova, Nina D. [Арутюнова, Нина Д.] 1976. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. Издательство «Наука». Москва.
- Arutjunova, Nina D. 1983. Тожество или подобие? In: Проблемы структурной лингвистики 1981. Издательство «Наука». Москва. 3–22.
- Dési Edit. 1999. Лексико-семантическая характеристика цикла стихотворений Б. Пастернака «Занятие философией». *Studia Russica* XVII: 375–382.
- Dési Edit – Han Anna 1998. Lineáris és holisztikus okság. Egy versciklus jelentésszerkezete (Б. Пастернак: Занятие философией). In: Horváth Katalin és Ladányi Mária (szerk.): Elemszerkezet és linearitás: A jelentés és szerkezet összefüggése. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 107–130.
- Faryno, Jerzy 2002. Три заметки к «определениям» поэзии, творчества и души Пастернака. In: АЛФАВИТ. Филологический сборник (Под ред. Е. А. Яблокова). Смоленский Государственный Педагогический Университет. Смоленск. 123–135.
- Frejdenberg, Olga M. [Фрейденберг, Ольга М.] 1998. Миф и литература древности. Издание второе. «Восточная литература» РАН. Москва.
- Han Anna 2001. Поэтическая вселенная. Анализ стихотворения Б. Пастернака «Определение поэзии». Предварительные итоги к анализу цикла «Занятие философией». *Studia Russica* XIX. Budapest, 169–189.
- Horváth Katalin 1990. Megnevezés és metaforizálódás. In: Havas Ferenc, Horváth Katalin, Ladányi Mária (szerk.): Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára. Budapest. 102–107.
- Horváth Katalin 1992. Metonímia, metafora. (A rész–egész viszony szerepe a mondatok létrejöttében). *Nyelvpedagógiai Írások* XIII. Budapest. 29–37.
- Horváth Katalin 1993. A rész és az egész. A rész – egész szerepe a nyelv működésében. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest.
- Jakobson, Roman 1956. Two aspects of Language and two Types of Aphasic Disturbances. In: Roman Jakobson–Morris Halle (eds.): *Fundamentals on Language*. Mouton. The Hague. 55–82.
- Jakobson, Roman 1972. Hang – jel – vers. 2., bővített kiadás. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Jensen, Peter Alberg 1987. A. Boris Pasternak's Opredelenie poezii. In: *Text and Context. Essays to Honor Nils Åke Nilsson*. Stockholm. 96–111.
- Kovtunova Irina I. [Ковтунова, Ирина И.] 1986. Поэтический синтаксис. Издательство «Наука». Москва.
- Mandelstam, Oszip [Мандельштам, Осип] 1990. Сочинения в двух томах. Издательство «Художественная литература». Москва.
- Paszternak, Borisz [Пастернак, Борис] 1985. Избранное в двух томах. Издательство «Художественная литература». Москва.

Paszternak, Borisz 1990. Versek. Válogatta Pór Judit. Európa Könyvkiadó. Budapest.

Sztyepanov, Jurij Sz. [Степанов, Ю. С.] 1985. В трехмерном пространстве языка. Издательство «Наука». Москва.

Zaliznjak, Anna A. [Зализняк, Анна А.] 1996. The Case for Surface Case Reopened или ещё раз о значении русского творительного падежа. *Die Welt der Slaven* XLI. 167–184.

S. HORVÁTH GÉZA

**A KÖLTŐI JELKÉPZÉSRŐL
(*PARANOMÁZIA, ANAGRAMMA, NOMINÁCIÓ, METAFORIZÁCIÓ*)**

„Hej Laboda, Laboda!
Lábod ide amoda”

A költői nyelv jelentésképző működése hagyományos érdeklődési területe a nyelvtudományi (nyelvfilozófia, szemantika, etimológia, onomasztika) és az irodalomtudományi (poétika, trópuselmélet, hermeneutika) diszciplínáknak. A modern szemiotikában Roman Jakobson volt az, aki a költőiséget a nyelvhasználati funkciók egyikével, az ún. poétikai funkcióval azonosította, s így a nyelvi jel sajátos működésmódjaként ismerte el. Ugyancsak ő volt az, aki a metaforát és a metonímiát mint szóképeket a nyelvi/gondolati tevékenység két alpműveletével, a kódolással (a hasonlóságra épülő szelekcióval, egyidejűséggel) és a dekódolással (az érintkezésre épülő kombinációval, egymásutániséggel) hozta összefüggésbe (JAKOBSON 1969). Ezzel a felvetésével a trópusok és alakzatok elméletének radikális újraértékelését indította el, hiszen világossá vált, hogy a hagyományos értelemben vett poétikai/retorikai figurák létrejöttét megelőzi egy eredendőbb figuralitás: a nyelvi jelölés/megnyilatkozás folyamatában részt vevő szójelek figuralitása. Különösen azok az alakzatok és trópusok kerültek az érdeklődés homlokterébe – a *metafora*, a *chiasmus*, a *katakrézis*, a *prozopopoeia*, az *íronia* stb. –, amelyek módot adtak a nyelvi működésmódként felismert figuralitás demonstrációjára. Ilyen alakzat a *paranomázia* is, amely lehetővé teszi hangzás és jelentés kapcsolatának – egyébiránt Jakobson kutatásaiban is prioritáshoz jutó – problematizálását. A paranomázia mint nyelvi anomália azért lehet olyan fontos a posztstrukturális gondolkodás számára, mivel megbontja a nyelvi jel feltételezett szimmetriáját, és a szótári jelentettejektől megfosztott s ily módon játékba hozott jelentőkkel látszólag ellenőrizhetetlen jelentésfolyamatokat indít el a(z) irodalmi szövegben. Jelen tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy a szó hangképében megjelenő idegen elem (a jel mássága, önmagától való elkülönződése) és a nyomában keletkező szemantikai elmozdulás hogyan függ össze a költői jelentésképzéssel. Továbbá a paranomázia mennyiben tekinthető a szöveg, és mennyiben a nyelv megnyilvánulásának; s ha az utóbbiról van szó, akkor miféle nyelvi tevékenység manifesztálódik benne: a már kész jelek önkényes/véletlenszerű társulása (ekkor a homonímia a mintaképe) vagy az új jelek képzését életre hívó szemantikai motiváció?

A Kis magyar retorika (KMR) a paranomáziát (*paranomasia*), az annominációt és a figura etymologicát a szó- vagy szócsoporthozismétlődés (*adiectio*) egyik eseteként tartja számon. A hangalaki azonosságot vagy egybehangzást, illetve a teljes vagy részleges összecsengést az azonos szótövekkel (*figura etymologica*), valamint az azonos hangzású, de különböző jelentésű szavakkal folytatott (pszeudo)etimologikus szójátszónak nevezi (KMR:

117).¹ A „költői értéket”, illetve az esztétikai hatást a szerzők szerint a hasonló hangzás és a szemantikai különbség közti feszültségben és az ebből eredő „érdekes jelentésváltozásban” kell keresnünk. A leírás redukcionizmusa elsősorban abból fakad, hogy a szerzők a szintaktikai alakzatot a már előzőleg feltalált gondolatok és jelentések tisztán formai kifejezőeszközeként (elocutio) tárgyalják. Fónagy Iván A költői nyelvről című könyvében az annominációt a variációs alakzatok között sorolja fel, a poliptóton ’sok eset’ és a figura etymologia ’szófejtőalakzat’ mellett. „Az annomináció ’megnevezés’ megőrzi a szó fogalmi magvát tartalmazó szótőt, és szabadon variálja a ragot, jelet, képzőt.” (FÓNAGY é. n. [1999]: 30). Előremutató Fónagy ama megfogalmazása, miszerint „Thomas Mann rendszeresen él az etimológiával; a nyelv segítségével fedez fel váratlan összefüggéseket” (FÓNAGY i. m.: 31). Ezek szerint a szóalakok részleges egybeesése nem csupán díszítésként, a hasonló hangzású szavakkal folytatott szójátékként, hanem a megismerés, helyesebben az újramegismerés eszközeként értékelhető. Fónagy ugyanakkor nem reflektálja azt az ellentmondást, amely a hagyományosan értett retorikai/alakzattani leírás és saját álláspontja között feszül: amennyiben a „kifejezésről” áttérünk a „felfedezésre”, úgy a kifejezendő (belső gondolat, érzés, állapot) és a kifejező (külső hang) korábban feltételezett idő- és térbeli szegmentáltsága (a „kifejezendő”, „belső” elem elsőbbsége a „kifejezettel”, „külsővel” szemben) felszámolódik.

A kognitív elem bekapcsolása fenomenológiai síkra helyezi a paranomázia jelenségét. A „felfedezés” ugyanis egy szubjektumot feltételez, aki a jelek egymásra vonatkoztatását elvégzi, valamint értelmezi a két szójel egymásra vonatkoztatása nyomán létesülő új jelentésmozgást. Az alaktani hasonlóság mögött ekképp a költői nyelv közegében végbemenő kreatív gondolati tevékenység sejlik fel. Wilhelm von Humboldt nyomán Havas Ferenc hívja fel a figyelmet a beszédkreativitás és a nyelvi kreativitás megkülönböztetésének szükségességére, attól függően, hogy a beszélő szubjektum ergonként vagy energetikaként viszonyul a nyelvhez. Míg a beszédkreativitás lényegében megmarad a szelekció és kombináció keretei között, a nyelvi kreativitás „a készen talált eszközkészlet meghaladására, új formák és jelentések revelatív használatára” irányul. Az „utilitarista” nyelvviségen való túllépést Havas a nyelvvelsajátítás „termékeny pillanataként” írja le, amikor „a nyelv dialektikus összefüggései éppen keletkeznek vagy reprodukálódnak a beszélő/hallgató pszichikumában...” Ilyenkor „nem az történik, hogy egy felismert összefüggést öntünk nyelvi formába, ill. egy nyelvi formát fordítunk le fogalmivá, hanem a nyelvi (re)produkció közvetlenül egybeesik a nyelvi (re)prezentációval. Ezekben a villanásszerű folyamatokban a nyelv és a gondolkodás ősi azonossága áll helyre egy magasabb fokon, mintegy belsővé téve a hangos tudat egykori külső differenciálatlanságát, nyelv és gondolkodás funkcióinak el-nem-különültségét.” (HAVAS 1990: 101) Vagyis amit a beszélő megértésének nevezhetünk, az valójában a(z új) jelentés létrehozása, amely „a közvetlenül jelen nem lévő dialektikus nyelvi összefüggések” meglátásán alapszik.

Talán nem túlzás a hangzásbeli összeecsengés befogadását efféle „revelációs pillanatnak” tekinteni, melynek során jelölő és jelölt konvencionális kapcsolata megbomlik,

¹ Ebben láthatóan Fontanier meghatározását követi, miszerint ez a figura „annyit jelent, hogy egyazon mondatban olyan szavak szerepelnek, amelyek hangalakja majdnem azonos, jelentésük viszont eltér egymástól” (FONTANIER 1968).

s így a befogadó csupán a nyelvi összefüggések reprodukciója nyomán (vö. a szófejtéssel indokolható jelentéssel), mentális aktivitását megnyilvánítva válik képessé az új jelentés megalkotására/megértésére. Mindez egybecseng Kosztolányi Dezső megállapításával a ritmikailag is domináns pozícióban manifesztálódó hangzásbeli konszonanciáról, a rímről.² „Az, hogy két merőben mást jelentő szó a külső idomában egyezik egymással, s hangzása révén testvérré válik, ami annak előtte idegen volt, biztató jel számára [ti. a szellem számára, S.H.G.], hogy a héj mögött talán a dolgok ősi lelke, az egymással ellentétesnek tetsző fogalmak is rokonok...” (KOSZTOLÁNYI 1999: 472) A teremtő konszonancia megalkotása és befogadása Kosztolányi szerint voltaképpen ugyanannak a nyelvi működésnek a két oldala: „Nyilvánvaló, hogy aki a verset írta, az alkotás lázában lelte meg az összecsengést, s az olvasó, aki a verset hallgatja, szintén az ösztönével, egy másodperc alatt ragadja meg, tisztázza, élvezi azt...” (KOSZTOLÁNYI 1999: 475).³

F. de Saussure nevéhez fűződik a paranomáziának mint a jelentők hasonlóságán alapuló alakzatnak az általános szemiológia keretei között történő tárgyalása s egyben kiterjesztése. Mint ismeretes, Saussure egyes latin költői szövegek, alliteráló germán (óskandináv, óangol, ószász, ófelnémet) versek és védikus himnuszok tanulmányozása során arra a megfigyelésre jutott, hogy ezek a szövegek a megértésük szempontjából fontos nevek hangjait más hangok között elrejtve, szétszórva tartalmazzák. A vers/szöveg mögött található indukáló szót Saussure szó-témának nevezte; megállapítása szerint a szöveget ennek a szó-témának az utánzása strukturálja. Az egyes hang/betűkapcsolat-ismétlődéseket, a kriptogrammát az anafóniát, az anagrammát, a paragrammát és a hipogrammát az utánzás módjai szerint különböztette meg.⁴ Mivel Saussure az általa leírt jelenségben az indoeurópai költészet alapelvét vélte felfedezni, megállapításai általában a költői nyelv működését érintették. Kiderült, hogy a költészetben a jelek távolról sem önkényesek, ellenkezőleg: a költészet a jelek (állítólagos) önkényességének kiiktatására törekszik; valamint az is, hogy a költői szöveg jelöltjei a szövegen belüli jelölők között is elhelyezkedhetnek. S bár azóta világossá vált, hogy Saussure nem annyira a költői nyelv specifikumát fedezte fel, sokkal inkább egy szimbolikus szövegképzési módot, megállapításai egybeestek a kései strukturalizmusnak a referenciális funkció/olvasásmód felfüggesztéséről vallott felfogásával, valamint azzal a felismerésével, hogy „a költői reprezentáció valójában a jelölőkre való utaláson alapul” (RIFFATERRE 1979: 198).⁵

² Alaktani és jelentéstani vonatkozásban nem húzható éles határ a rím, valamint a kétféle toldalékkal megismételt tőszó, a figura etymologica, az annomináció és a paranomázia között. Szegedy-Maszák Mihály például az akrosztichont, a rímet, a neologizmust, a figura etymologicát, a hangutánzást, az idegen nyelvű elem közbeiktatását, a homonímiát, a paranomáziát egyaránt a bővíítés hatását keltő morfológiai alakzatként tárgyalja. Vö: SZEGEDY-MASZÁK 1995: 34.

³ Ez véleményem szerint nem azt jelenti, hogy a teremtő egybecsengés értelme azonos az alkotó és a befogadó számára. A két fonémasor konszonanciája az értelmezés munkájára szólítja fel a befogadót, akinek magának kell megalkotnia a teremtő egybecsengés jelentését.

⁴ Saussure anagramma-elméletéről l. STAROBINSKI 1979. Az anagramma-elmélet és a költői szövegképzés kapcsolatát a magyar irodalomtudományban legújabbban Hermann Zoltán tárgyalta (HERMANN 2002).

⁵ Az anagramma-elmélet azután a posztstrukturalizmusban, különösen annak francia szemiológiai irányzatában élte reneszánszát, amely a hipogrammát egyfelől a belső idézéssel, a hipotextussal vagy

A paranomázia strukturalista konceptualizálásától érdemes azonban egyet visszalépni, és egy olyan interpretációt szemügyre venni, amelyik a paranomáziát nyelvi működésmódként írta le. Fónagy említett cikkében idézi Jakobsont, aki nem annyira alakzatként, mint inkább *funkcióként* értelmezi a paranomáziát: „...két egymáshoz közeli hasonló fonémasor paranomáziás funkciót tölthet be. A hangzásban hasonló szavak a jelentésben is közelednek egymáshoz” (JAKOBSON 1969: 245). E. A. Poe A holló című költeményének utolsó versszakát elemezve megállapítja, hogy „e sor és az egész versszak »ellenállhatatlan hatását« elsődlegesen a költői etimológia uralma hozza létre [...] A holló ülőhelye, »the pallid bust of Pallas« hangzatos paranomáziája által egyetlen szerves egésszé olvad össze. [...] Mindkét szembeállított szó korábban ugyanazon szobor más jelzőjébe – *placid* – egy poétikai vegyületek szóból olvadt össze, az ülő és az ülőhely közötti köteléket pedig egy paranomázia erősítette meg: »*bird or beast upon the...bust*«. [...] a holló az ülőhelyén a szerelmes felszólítása ellenére a helyhez van szögezve a *just above* szavakkal, melyek benne vannak, beleolvasztva a *bust* szóban” (JAKOBSON 1969: 246; kiemelés tőlem, S. H. G.) A paranomáziás funkciót betöltő fonémasorok ekképp egy harmadik, külső elemmel hozzák összefüggésbe a szót, miáltal hangalak és jelentés kapcsolata feltételelessé – jelen esetben a *verssor* által feltételezetté – s ezzel egyidejűleg motiválttá válik. S mivel a megnyilatkozást felépítő elemek morfológiai összetevőik tekintetében egyenértékűek egymással, a köztük lévő metonimikus (grammatikai, szintaktikai) kapcsolat metaforikussá alakul. Ez nem meglepő, hiszen „a költészetben – írja Jakobson –, amelyben a hasonlóság az »érintkezés« fölé van rendelve, minden metonímia némileg metaforikus, és minden metaforának van metonimikus árnyalata” (JAKOBSON 1969: 244). A paranomázia/hipogramma ily módon egy speciális tropológiai funkcióval fonódik össze.

A Jakobson-elemzés praxisa véleményem szerint túlmutat elméleti következtetésein. Elsőként megállapítható, hogy a paranomáziás hangsor a vers által teremtett imaginatív tér objektumainak elnevezésében aktivizálódik. A holló „nevében” – *bird* ’madár’, *beast* ’állat’ – megjelenő *b+i/ea* hangkapcsolat érzékelhetően kiterjed a madár attribútumának, *ebony bird* ’ében madár’, továbbá egyes testrészeinek elnevezésére, mint például *black plum* ’fekete toll’, illetve *beak* ’csőr’.⁶ E szabályozott kiterjesztés következménye, hogy a *bird*-kvázi-etimon megismétlődik a madár ülőhelyének nevében, a szoborban (*bust*), valamint a tér elnevezésére utaló helyhatározóban, *bust above my door*. A madár és a szobor nevének közelítése, tudjuk, a narratíva szempontjából válik kulcsfontosságúvá, amennyiben a madár szoborrá válását előlegezi meg. Eltekintve az olyan segédszavaktól, mint *by*, *before*, *but*, *back*, amelyek verssorban betöltött pozíciójuknál fogva visszhangozzák a *bird/beast/bust* hangsort, észre kell vennünk, hogy a vers cselekményét meghatározó kulcsszavakban is megjelenik a kiemelt hangzaskép. Így a madár cselekvésének megnevezéséül szolgáló, kétszer előforduló *beguiling* igében („ebony bird beguiling”) ’kivált vmit’, ’elámít, rászed, becsap, elbájol’, ami a madár titkával, az ifjúra tett hatásával s így a vers alapszituációjával

szubtextussal (Riffaterre), illetve általában bármely szöveg intertextuális létmódjával (Barthes, Kristeva), másfelől a jelentettek elillanásával, a jelentés disszeminációjával és a jelentők fonémákra/grafémákra való széthasadásával (Derrida) kötötte össze.

⁶ Az angol szöveg elemzésében Edgar Allan Poe összes verseinek 2002-es szegedi kiadására támaszkodtam.

hozható kapcsolatba. Hasonló dominanciával tűnik fel abban a sorban, ahol a madár lángoló szemével behatol az ifjú keblébe, és felizzítja lelkét: „*fiery eyes now / burned into my bosom's core.*”⁷ Ebben az esetben a cselekvés ágense a szem, amely itt színekdochés kapcsolatban áll a madárral. A cselekvés nevében (*burned*) és a cselekvés páciensének nevében (*bosom's core*) egyaránt manifesztálódó hangkapcsolat révén a *bird* hangsor beleíródik a cselekvés komponenseit megnevező lexémákba. Tegyük hozzá, hogy a *to burn* igei jelentés etimológiai kapcsolatban áll a madár tartózkodási helyével, a szoborral (*bust*), amely a latin *bustum* 'halottégető hely', 'sírdomb, síremlék' jelentésű szóból ered, és a 'megégetett test' jelentést hordozza (vö. még az *ambūrō* 'köröskörül megéget, megperzsel', az *ūrō* '(szenvedély) lángra gyújt, hevít, emészt', 'ég, elég' jelentésű igékkel). A harmadik ige, amelyben a hangkapcsolat megismétlődik, a madár verbális tevékenységével függ össze, azaz a csend megtörésével: „*Startes at the stillness broken / by reply so aptly spoken.*” S végül a madár által refrénszerűen ismételt megnyilatkozás modalitásának megjelölésében manifesztálódik: „...*till his songs one burden bore – / [...] melancholy burden bore / Of 'Never – nevermore.*”

Vajon hogyan lehet értelmezni a fenti jelenséget: a jel/szótéma dekompozíciójaként, hipogrammákra történő szétíródásaként? Ezt az értelmezést indokolhatja Poe (és általában a romantikus költészet) vonzalma az enigmatikus szövegek iránt mind a téma (rejtjelek, kulcsok, talányok), mind a költői eljárások (akrosztichon, alliteráció stb.) vonatkozásában.⁸ Véleményem szerint azonban nem tekinthetünk el a hangsorismétlődésnek a versnyelvi megnyilatkozás strukturálásában betöltött szerepétől. Nevezetesen attól, hogy a kiemelt hangsor nem esetleges lexémák, hanem a cselekvés ágense, a cselekvő attribútuma, a cselekvés neve, valamint a cselekvés páciense között teremt szemantikai azonosságot. Ilyképpen az azonos elemeket predikatív viszonyba hozó ősi mondattípussal rokonítható, ahol az időben először elhangzó elem a névadó jegyen keresztül az egész, a szubsztancia nevévé válik, míg ugyanez az elem a második helyre kerülve funkció vagy attributumnév marad (HORVÁTH 1990: 105).⁹ A versnyelvi megnyilatkozás ezért nem a szójel egyszerű utánzásaként (*mimesis*) vagy dekomponálásaként, hanem sokkal inkább kiterjesztéseként értékelhető (*pars pro toto*).

⁷ Vö. a különböző magyar fordításokban: „ámbar tűzszemével szívemet égette már” (Lévay József); „Míg a madár szeme izzón fűt szíven” (Telekes Béla); „Míg a madár szeme izzott, szívemig tüzelve már” (Tóth Árpád); „S a szemével a szívembe szűrt le – fűt le tüzesen” (Kosztolányi Dezső); „s már szívembe fűt a két fém-élű szem...” (Babits Mihály); „S most a démon tűz-szemével, jaj szíven dőf élesen” (Franyó Zoltán).

⁸ Vö. pl. az A Valentine, An Acrostic, An Enigma, Epigram for Wall Street című versekkel.

⁹ Vö. Jerzy Faryno megállapításával, aki a jakobsoni modellt a szemantikai explikáció elvével egészíti ki: „... a szelekció tengelyének és az ekvivalenciák sorának egyaránt a közleményen belül kell elhelyezkednie, pontosabban – mindkettőnek a megnyilatkozás tárgyának referenciális jelentéséből és a tárgy nevének formális sajátosságaiból kell kiindulnia (megszületnie). Jakobson példáit felhasználva azt mondhatjuk, hogy így nem „A gyerek alszik”, hanem „A gyerek gyerekeskedik”-szerű frázis keletkezne. A szelekció tengelye a megnyilatkozáson belül, a megnyilatkozást elindító szóformán, annak szemantikája és lingvisztikai sajátosságain keresztül szerveződik és határozódik meg, a kombináció tengelye pedig voltaképpen a szelekciós tengely lehetőségeinek többé-kevésbé kimerítő realizációja (verbalizációja)” (FARYNO 1999: 164).

A *bird* hangsor megjelenése a *burden bore* jelzős szerkezetben több szempontból is érdekes. Egyfelől a hangkapcsolat itt a rímszerkezet részévé válik (*burden bore/nevermore*), miáltal szintaktikai, ritmikai és hangzásbeli kapcsolatba kerül a *nevermore* kulcsszóval, annak ellenére, hogy ez utóbbi nem tartalmazza *b+i/u/o/e+msh* hangsort. Másfelől a *burden* szó jelentései között szerepel a 'refrén', ezért összecsengése a vers valódi refrénjével autopoétikus mozzanatként értékelhető, amely a kiemelt hangsort a rímképző tényező rangjára emeli. Ezzel szemantikailag motiválttá válik a korábban csak a hangzásban felsejlő kapcsolat a *madár* és a *szó* között: a „burden bore” mint jelentés ('a madár dala', 'refrén') szemantizálja a *bird* és a *word* lexémák közötti hangzásbeli kapcsolatot.¹⁰ A *madár=szó* azonosítást már a szöveg befogadásának legelemibb szintje is visszaigazolja, hiszen nem annyira a holló, mint inkább az általa kimondott *nevermore* szó a versbeli narratíva mozgatórugója. Ilyen módon a madár mindhárom cselekvése a *szó cselekvéseként* értékelődik: a *szó* az, amely elbájol, elámít, kivált valamit, izzásba hoz, valamint megtöri a csendet.

A helyzetet némiképp bonyolítja, hogy a *nevermore* szó *névként* jelenik meg: a lírai szubjektum a hollót az általa kiejtett hangsor alapján nevezi meg. Ezzel egy sajátos szemiotikai aktust hajt végre, mintegy helyreállítja a szó *név-státusát*. A versszituáció ezzel az ősi nomináció egyik alapesetét imitálja, nevezetesen azt, amikor az állat jellegzetes hangjának utánzása a névképzés alapja (azzal a különbséggel, hogy a *nevermore* természetesen nem hangutánzó szó). Tegyük hozzá, hogy a név (*name*) a továbbiakban a vers mindkét kulcsfigurájával, mind a hollóval, mind Lenorával kapcsolatban tematizálódik;¹¹ arra is emlékeztetünk, hogy a *nevermore* hangsor elsőként – már a holló megjelenését megelőzően – az ifjú által kiejtett Lenore szóban/névben (*word Lenore*), valamint a „rámormolt” (*murmured*) visszhangban aktivizálódik. A szó=név azonosítás ugyanakkor az angol nyelvben történetileg determinált, amennyiben a *word* szó eredetét tekintve az ie. **werdh-* töre vezethető vissza, s rokonságban áll az ópor. *wirds*, illetve a litv. *vārdas* 'név' jelentésű szavakkal. A versszöveg ilyen módon megnevezési aktusok soraként bomlik ki, a versbeli megnyilatkozást alkotó szavak/nevek viszonyrendszerén keresztül megalkotva a *word* versszó jel- és jelentésvilágát.

Az eddigieket összefoglalva elmondhatjuk, hogy a versnyelvi szóban kettős jelölés zajlik: amikor a szó a verssor, a ritmikai egység (metrum, ritmus, rím) és a hangzásrend részévé válik, a jelentő megszűnik saját fogalmi (konvencionális) jelentettje felé közvetíteni. Nem egyszerűen arról van szó, hogy egy jelentőhöz egynél több jelentett rendelődik: a versben belső szemiózis indul meg, melynek során maga a szó bármely eleme (akár külső hangidoma, akár etimológiai jelentése vagy történeti kontextusai) a jelölés tárgyává válhat. A fenti példa azt mutatta meg, hogy a szemiotizációt (a jel újrajelölését) a költői szövegben szükségképpen szemantizáció követi – a jel történeti szemantikájának tematizálása, illetve a kialakuló új jelentő–jelentett kapcsolatok értelmének tematizálása. Ezt a műveletet, melynek során a jelentettek (pl. *bird*) jelentővé (*bird* > *burned* > *burden*), a

¹⁰ „And the only **word** there spoken / was the whispered **word** »Lenore!« / [...] [an echo] murmured back the **word** »Lenore!«...”.

¹¹ „Mondd, *mily néven* tisztel ott lenn a plutói mély, vad ár! / S szólt a Holló: „Soha már.” [...] az ajtó vállán így vár egy madár. / [...] Kinek *neve*: „Soha már.”; „...angyal-*néven* szép Lenorám halva bár, / S földi *néven* senki már.” (Tóth Árpád fordítása.)

jelentők jelentetté (bust > burned, burden > word) alakulnak, a versszöveg alapján álló metaforizációs folyamatnak nevezhetjük. A hangsor tehát nem csupán mint hangalakzat, hanem mint szemantikai emléknym *tertium comparationis*ként közvetíti a megelőző és a potenciális jelentések között. A hangalak ekképp nem üres jelentő, hanem a korábbi jelentés képviselőjét látja el a versnyelvi szóban, másképpen szólva: a korábbi jelentés jele/neve. Ebben a tekintetben minden egyes újabb megnevezési aktus, amely aktivizálja az ominózus hangsort, valójában névátvitelné minősül, ahol az új jelentések a megelőző jelentés(ek) felidézése nyomán képződnek meg. S mivel jelentő és jelentett alkalmi társulása egy adott értelemképző aktus megnyilvánulásaként értékelhető, a versszövegben aktuális nyelvi jelek, röviden: alkalmi szavak létrejöttéről kell beszélnünk. Hangsúlyozzuk: nem egyszerűen új jelentésekről, hanem új jelekről van szó, amelyeket – a szóalkotás és a szövegalkotás izomorfiját jelezve – szöveg szónak nevezhetünk.

Ilyen szövegszó rejlik a Jakobson által feltárt *raven/never(more)* paranomáziás kapcsolatban is, amely – lévén a madár másik neve (*raven*) – metaforikus viszonyba kerül a madár által kiejtett szóval. A jelentésképzés útja azonban itt sem zárul le az egyedi konszonancia által létrehozott alakzat megrögzítésében. A *nevermore* rímstó a „*memories of Lenore!*” rímhívó szókapcsolat aktivizálja, s ebben a rímpárban – a ritmikailag domináns pozícióban manifesztálódó fonetikai csoporton túl – további hangcsoport-ismétlődés jelentkezik: *nevermore/memories*. A rákövetkező rímhívó sor „*and forget this lost Lenore!*” abban erősíthet meg minket, hogy itt valójában az emlékezet problematizálásáról van szó, ami a romantikus téma (a halott menyasszony visszatérése) átalakulását vonja maga után. Az emlékezet a szavakban nyomot hagyó artikulált hangsor emléknymaként tematizálódik, s ennek autoreflexív trópusa a „hangzóvá” alakított emlékezés, azaz a visszhang (*echo*). Nem véletlen, hogy az *echo* megjelenését a markírozott hangkapcsolat felidézése követi a szövegben: *an echo murmured back the word, „Lenore!”*. A *to murmur* hangutánzó szó, jelentése ’susogás, suhogás, zörgés, ropogás’, ’bögs, zúgás, morajlás’, ’zaj’, ’dörmögés, morgás’. Az emlékezés (*memories*) és a szó (*word*) onomatopoeitika eredetének (*murmured*) összekapcsolása egyúttal azt sugallja számunkra, hogy a szavakban visszhangzó szemantikai emléknymok nem valamely előre körvonalazott jelentett körül kikristályosodó kész jelentések, hanem sokkal inkább a jelentés kezdeményezésére irányuló kísérletek. Az emlékezés-téma ilyen módon a nyelvi kreativitást működésbe hozó tevékenységként határozódik meg. A versben így nemcsak egy ál-dialógus (Jakobson), hanem egy ál-narratíva is konstruálódik, legalábbis annak deskriptív értelmében. Valójában nem referenciákkal (holló, ifjú, Lenore, éjfél stb.), hanem jelentésekkel (jelentés-kezdeményezésekkel) van dolgunk: ezt sugallja az álom/hallucináció szituációja, valamint az ifjú igyekezete a „látogató” (*visitor*) megszólítására és megnevezésére.

Továbbmenve, az emlékezés láthatóan összefüggésbe hozható az önidézésel is. Megkockáztatható az a kijelentés, hogy A holló autopoetikus költemény, melyben Poe saját témáit (költészetének szemantémáit, úgymint álom, halál, éjszaka, határhelyzet, idő, halott menyasszony) a vers születésének önreflexív trópusává alakítja át. Emlékeztetünk arra, hogy a holló – a versben közvetlenül utalt mitológáján túl – Apollónnak, a múzsák vezetőjének alakmása és attribútuma.

Gondolatmenetünket követve egyúttal választ kaphatunk a nyelvi kép szövegszervező funkcióját firtató kérdésre is. A nyelvi kép valóban szövegszervező aktivitással bír, azonban jelen esetben a vers képei a szójel témává válásának eredményeként, a *word/bird*, illetve a *raven/never(more)/Lenore* nyelvi azonosítások nyomán keletkeztek. Imaginációnak ezért a nyelvi jel tropikus/képszerű természetének helyreállítását, azaz alakokká, képekké, cselekménnyé történő kibontását nevezhetjük.

A dekorációs, mnemotechnikai vagy szimbolizációs célokat szolgáló szójáték, a hagyományosan értett paranomázia, az anagramma – lévén bármely retorikai érdekelttségű szöveg sajátja – önmagában távolról sem elégséges feltétele a költői megnyilatkozásnak.¹² Költői jelentőségre a hangidom mentén történő név-/jelentésátvitel tesz szert, amely azt demonstrálja, hogy a nyelvi jel nem a maga statikus önazonosságában, hanem dinamikus átalakulásában válik költői megnyilatkozást képviselő szóvá. Az átalakulás azonban nem esetleges vagy önkényes: azt a szó hangformájának (*word:bird*) és belső képzettartalmának (*word:name*) aktivizálása irányítja (s nem valamely eleve adott költői tudatosság). A versnyelvi megnyilatkozás ezért nem csupán létrehozza az új nyelvi jelentést, de értelmezi is, amennyiben bemutatja keletkezésének útját. Ez a nyelvi esemény, a szóban zajló történés alkotja a szó történetiségét.¹³ A versnyelv jel- és jelentésképző gyakorlata, úgy tűnik, visszaigazolja Humboldt megállapítását a nyelvről: „az egyszer már szilárdan megformált elemek” holt tömege „mégis a soha véget nem érő meghatározhatóság eleven csiráját hordja magában” (HUMBOLDT é. n. [1985]: 109–110).

Forrás

Poe, Edgar Allan 2002. – – Összes versei. The Complete Poems. Lazi Könyvkiadó. Szeged.

Irodalom

- Faryno, Jerzy 1999. A szöveg szerepe az irodalmi műalkotásban. *Helikon* 22: 151–179.
 Fónagy Iván é. n. [1999]. A költői nyelvről. MTA Nyelvtudományi Intézet–Corvina. h. n. [Budapest]
 Fontanier, Pierre 1968. *Lés figures du discours*. Flammarion. Paris.
 Havas Ferenc 1990. Dialektikus nyelvelmélet és bölcsélet. In: Havas Ferenc–Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.) 1990: 97–102.

¹² Emlékeztetünk rá, hogy a rím bölcséletéről érkező Kosztolányi a szójátékot a „legalantasabb szellemeskedésnek” nevezi, mely során „a szavakat kitépjük ősi ágyukból, és mint önálló jelenségeket viszonyba hozzuk a többivel, anélkül, hogy gondolnánk az értelmükre” (KOSZTOLÁNYI 1999: 15).

¹³ Mindez szinkronia és diakronia módszeres szétválasztásának tarthatatlanságára hívja fel a figyelmet. Nem véletlen, hogy éppen az avantgarde költészetet kutató Roman Jakobson kérdőjelezte meg az elsők között ezt a szétválasztást. Vö: „A leíró és a történeti nyelvészet közti szakadék – amelyet Saussure oly szenvedélyesen minősített elkerülhetetlennek – csupán időleges repedés volt, amely elsősorban abból eredt, hogy Saussure új módszertant használt a szinkronikus nyelvészetben, a diakronikus nyelvészetben azonban megmaradt az újgrammatikus csapáson. A szakadékot ezenfelül szükségesnek is tekintették egy téves azonosítás miatt (...) nevezetesen a szinkronikus/diakronikus distinkciónak a statikus/dinamikus distinkcióval való azonosítása miatt.” (JAKOBSON 1969: 166).

- Havas Ferenc–Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.) 1990. Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára. Kiadja az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke. Budapest.
- Hermann Zoltán 2002. Szövegterek. Az anagrammák elméletéhez. Veszprémi Egyetemi Kiadó. Veszprém.
- Horváth Katalin 1990. Megnevezés és metaforizálódás. In: Havas Ferenc–Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.) 1990: 102–108.
- Humboldt, Wilhelm von é. n. [1985] – Válogatott írásai. Európa Könyvkiadó. Budapest. 109–110
- Jakobson, Roman 1969. Nyelvészet és poétika. In: Uő: Hang – jel – vers. Gondolat Kiadó. Budapest. 211–257.
- [KMR] I. Szörényi László – Szabó Zoltán é. n. [1997]
- Kosztolányi Dezső 1999. Nyelv és lélek. Osiris Kiadó. Budapest.
- Riffaterre, Michael 1979. La production du texte. Seuil. Paris.
- Starobinski, Jean 1971. Lés mots sous les mots. Les anagrammes de Ferdinand de Saussure. Gallimard. Paris.
- Szegedy-Maszák Mihály 1980. A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében. In: Horváth Iván–Veres András (szerk.): Ismétlődés a művészetben. Irodalomelméleti tanulmányok 5. Akadémiai Kiadó. Budapest. 77–160.
- Szörényi László–Szabó Zoltán é. n. [1997]. Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Budapest.

JOBBÁGYNÉ ANDRÁS KATALIN

„...KIMONDANI AZ ÓRIÁS KESERŰSÉGET...”

Néhány szó arról, miért ezt a verset választottam, és miért így írtam meg. Barátságunk Horváth Katalinnal az ő középiskolai éveiben kezdődött, az iskola irodalmi kávéházában (önképzőkörében) találkoztunk, ő diák volt, én tanár. Egyszer helyettesítettem is valódi magyartanárát. Emlékezete szerint Vörösmartyt tanítottam. Ezért gondoltam, hogy megidézek egy Vörösmartyról is szóló, képzeletbeli magyarórát, és ezzel köszöntöm kedves volt tanítványomat.

Szilágyi Domokos Apokrif Vörösmarty-kézirat 1850-ből című versét választottam. A vers:

APOKRIF VÖRÖSMARTY-KÉZIRAT 1850-BŐL

Palimpszeszt

Vidulj, gyászos elme! megújul a világ,
S előbb, mint e század, végső pontjára hág.
(Batsányi, 1793)

Mire vagy jó még? – magányos
farkas a hiénák között!
Lelked fia elátkozott,
s eltűnt Erdélyben valahol; talán
még most is temetetlen. – Családod

*Születésem történt a múlt századnak szinte
utólján, 1800 diki december első napján.
Atyám, Vörösmarty Mihály (kit 1817 dikben
vesztettem el), szegény nemes volt.*

nincs – van-é családja bujdosónak?
íze kenyérnek, íze sónak,
bornak – édes íze a szónak!

„... a magyar, mint a többi közép- és ke-
let-európai nép, a romantikával együtt, a
romantika révén eszmél magára, találja meg
saját hangját, saját géniusát. . . Ennek a

magyar romantikának legfőbb neve Vörösmarty Mihály.”
(Szerb Antal)

Legszóbb szavad is tehetetlen!
Legvágyabb vágyad telhetetlen!
Szemétre való vén cigány!
Eljátszottad már, sokadmagaddal!

*És ha meglep bús idők homálya,
Lengjen fátyol a vont húrokon;
Legyen hangod szellők fuvalója,
Mely keserg az őszi lombokon. . .*

*Ez örült sár, ez istenarcu lény –
ez a jelen. Talán jobb volt a múlt?
Hitted. Elmúlt. És mit hoz a jövő?
A megjósolt ünnepet a világon?
Ne áltasd magad. Ünnepelni sem
tud már az elfajzott faj – vagy csak úgy,
ha belepusztul. Pusztulj hát vele!*

*Majd ha kifárad az éjszáz hazug álmok papjai szűnnek
S a kitörő napfény nem terem áltudományt;
Majd ha kihull a kard az erőszak durva kezéből
S a szent béke korát nem cudarítja gyilok;
Majd ha baromból s ördögből a népszaroló dús
S a nyomorú pór népmemberiségre javúl;
Majd ha világosság terjed ki keletre nyugatról
És áldozni tudó szív nemesíti az érzet;
Majd ha*

*Az lesz csak méltó diadal számodra, nevedhez
Méltó emlékjelt akkoron ad a világ.*

Pusztulj el! tűnj el! Hiúság, hogy marad
nyomod – vagy sem!
– Hát akkor minek írsz!
Magadnak? Ne hazudj. Nem olvasol te már.

„...1850 elején, a csapásokba majdnem
beleöszülve, egészségileg is megrokkanva
találkozott feleségével. . .
(Magyar Irodalmi Lexikon)

*Rád nézek, mert gyönyört ád
Szemlélnem arcodat;
Rád nézek, mert öröm lesz
Meghalnom általad.*

Leéltél fél évszázadot.
A sors hol adott, hol nem adott.
Most már nem is kérsz. Most már nem is adna.
Veled vagy nélküled haladna

a szekér – egyre megy,
hogy hegyre völgy, hogy völgyre hegy,
hogy föld suvad, hogy szakad ég;
ez is, az is csak szakadék.
Elíttad az árát, megíttad a levét –
a Boldogasszony köténye se véd.

*Más nemzet írói vénségükre megnyugosznak
babérjaikon, nekünk nyugalomra még szalmazsák
sem jut . . . Adósság, tehetetlenség, sánta re-
mény, hidd el, alig nevezhető életnek . . .*

Pedig volt ünnep. Tán észre se vetted,
vagy inkább nem tudtad – mert nem tudtad: mi következik rá.
Volt munka – férfimunka volt,
hogy fölértett rá a holt, az óriás –
s még óriásabb gyilkosa.
Pokolra menny, mennyre pokol.
Ünnep. Munka. *Borban a gyöngy.*
Kagylóban a gyöngy.

*Férfi napjaidban
Hányszor álmodoztál,
Büszke reményekkel
Kényedre játszottál! . . .*

Nem *játék* volt az! S ha igen:
ország-világ előtt forgó, hatalmas színpadon!
Hogy aki nézte is csak, beletársult,
fázott, lihegett, izzadt, lelkesült – és dolgozott a játszókkal!

Európa látta.
És fejet hajtott.
És aztán mást nem is tett:
Lehajtotta fejét.

*Fogytán van a napod,
Fogytán van szerencséd,
Ha volna is, minek?
Nincs ahova tennéd.
Véred megsűrűdött,
Agyvelőd kiapadt,
Fáradt vállaidról
Vén gunyád leszakadt.*

„Temetése [1855 novemberében] politikai demonstráció, az első tömegtüntetés [20 000 ember] az önkényuralom idején.”
(*Magyar Irodalmi Lexikon*)

vidulj gyászszos elme megújul a világ

*

Az evokációt, a megosztott terű versszerkezetet sokféle formában, nagy költői leleménnyel felhasználó Szilágyi Domokos-versek között egyszeri változat az Apokrif: Vörösmarty verseiből vett részletek, prózai szövegek és a szerepvers különös álarcában megjelenő, rejtélyes beszélőjű versrészletek sokszorosán összetett együttese. A részletek stílusa feltűnően különbözik, de a gondolatmenet egybekapcsolja a két költőt és a két kort is: a szabadságharc éveit és a szabadulást váró 1970-es éveket. A vers kiemelkedő motívumai: a munka, öröm, ünnep – a pusztulás, bűn, tehetetlenség mindkettőjük verseiben sűrűn előfordulnak, és csaknem mindig a remény és reménytelenség drámai kettősségében, az egyéni – nemzeti, nemzeti – emberiségi létezés távlataiban.

A vers címének és alcímének sajátos konnotációja átjárja az egész szöveget, az első soroktól kezdve másféle értelmezésre készíti az olvasót. A cím első olvasásra is többszörös és ambivalens jelentésű: ’titkos, ismeretlen, tiltott’ – ez talán az első jelentéskör, de mélyebb rétegében: ’megőrzésre méltó, értékes’. A vers teljes szövege tovább gazdagítja a csak a beavatottaknak szóló értelmén kívül a szöveg „szent üzenet” jellegét is.

További ráhangolás a szöveg különleges voltára az alcím, amely értékes, de megrongált régi kéziratot idéz elénk, és a vers legjellemzőbb vonására előkészítve: kettős, sőt többszörös, egymáson áttűnő szöveget.

A vers többértelműsége már az első sorral exponálódik: *Mire vagy jó még?* – a mondat megszólítottja bizonytalan, ezáltal az is: önmegszólító vers vagy párbeszéd következik-e. Az első három szövegegység közös vonása a feltűnő tömörség, a természetes élőbeszéd komor egyszerűsége. Szilágyi versbeszéde művészi mása az erdélyi közbeszédnek, amelyen a mindennapokban is áttetszik egy eredendő költőiség, a népdalok, balladák, a zsoltárok költőisége. A szövegformálást jellemzi a szavak megnőtt súlya. A *só – kenyér – bor – szó* az élet alapértékeit idézik. Megerősíti ezt az ismétlődés, a teljes rímbe helyezés, a szótárban nem létező, eredeti költői szóval alkotott figura etimologica: *legszóbb szó, legvágyabb vágy*, sőt még hangsúlyosabbá teszi jelentésüket a legfőbb értéküket megsemmisítő

szókapcsolat is: a *tehetetlen szó*, a *beteljesülhetetlen vágy* a *van – nincs* folytatásaként. A harmadik versszak súlyosan kétértelmű *eljátszottad* szavában egyszerre van benne *A vén cigány* hangulata és a többször is említett elvesztegetés, eltékozlás bűne. A tömör mondatokba mintegy bele van komponálva a csend, a gondolkodás, a kétely, a visszavonás csendje, a felismert igazság döbbenete, a hangnemváltás folyamatos kényszere. A legszemélyesebb belső beszéd és a közösséget magával ragadni akaró kiáltás feszültsége.

Egy prózai részlet után az első Vörösmarty-idézet következik, a Liszt Ferenchez című, csupa zengés, ódai ünnepélyességű versből az egyik leghalkabb, melankolikus részlet. Ezt a szelíd hangot szakítja meg Szilágyi a Vörösmartytól vett legsúlyosabb ítélettel az emberről: „Ez örült sár, ez istenarcú lény!” A Liszt Ferenchez című mű nagy témáit említi Szilágyi, de a maga kora szemszögéből átalakítva, hogy végül a Vörösmarty versét ismerők előtt talán felidéződött befejező sor („Állj közénk, s mondjuk: hála égnek! / Még van lelke Árpád nemzetének”) reményére a „Pusztulj hát vele!” átka feleljen.

Ide építi bele Szilágyi – mielőtt megismételné a rettentő parancsot – a 19. század megvalósításra váró legnagyobb eszményeit összefoglaló Vörösmarty-epigrammát (A Guttenberg-albumba). A tudomány világosságát, a béke és az egyenlőség uralmát, a szív és ész nemességét felidéző felsorolás után megszakítja a szöveget, és elhagyja a népek hatalmas tanácsában megszülető igazság említését, mint ami a 20. század embere számára már képtelenség, az előzőket is megkérdőjelező naiv, megalapozatlan ábránd. („Majd ha tanácsot tart a föld népsége magával / És eget ostromló hangokon összekiált, / S a zajból egy szó válik ki dörögve: »igazság!« / S rég várt követét végre leküldi az ég:...”) Ez a négy sor éppen hiányával készítet gondolkodásra, kap hangsúlyozott jelentést, mint a modern szobrászat negatív formái. Az epigramma záró sorainak idézése után (mintha az csak álomkép lenne – a múltból feltűnő, de rögtön szertefoszló vágykép a jövőről) visszatér a jelenhez, a pusztulás már említett képzetéhez („Pusztulj! Tűnj el!”), megtoldva a költői küldetést elutasító nyers, kegyetlen parancssal: „Ne hazudj.”

Két rövid Vörösmarty-szöveg után stiláris váltás következik. Jellegzetes Szilágyi-féle versbeszéd, rövid szaggatott mondatok. A belső beszéd befejezetlenségének, jelzésszerűségének példája lehet többek között az *ad* és a *kér* tárgy nélküli általánossága, a *van – nincs* körvonalazatlansága. Merész képek helyett a szokásos nyelvi forma kis elfordításából teremtett nyelvi telitalálatok: *szakadék – szakad ég; elittad az árát – megittad a levét*.

Az új szakasz intarziászerűen felbukkanó motívumokból szövődik. Az ünnep említésével az olvasó tudatában egymáshoz rendelődik a két nagy vers, a Liszt Ferenchez és *A vén cigány* egyébként végletesen eltérő világképe, hangulata. Az ünnep Szilágyi Domokos gyakran idézett, sajátos egyéni jelentéstartalommal poétizált szava. (Egy példát idézve erre Szilágyi *Az ünnep* című verséből: „az ünnep a mindig eljövendő, a sose-lesz; az ünnep, amely egyszer lesz még a világon, ... / fölvirrad és nem tudunk / mit kezdeni vele”.) Itt is mint elérhetetlen, mert volt ünnep jelenik meg, mint észre nem vett, meg nem élt ünnep.

A vers egészét meghatározó hullámzásként Vörösmarty legismertebb verseiből vett, egész világképét meghatározó szavak sorjáznak egymás után: *férfi munka, óriásként feltámadó nép* (vö. Liszt Ferenchez: „S míg ezer fej gondol istenésszel, / Fárad a nép óriás kezével.”). És a boldogító, felemelő látomásban is a keserű tapasztalat, az óriás alkotó mellett még *óriásabb gyilkosa*, a *pokol – menny* váltakozása. Majd a talán leggazdagabb

többletjelentéssel bíró, tipográfiai is kiemelt szövegmetafora: *Borban a gyöngy* – a Főti dal egyéni-közösségi ünnepi derűjét felvillantó fényes emlékkép, majd a köszöntésre emelt gyöngyöző pohár képe mellé feltolakvó *Kagylóban gyöngy* és vele a gyötrelemben született érték gondolata. (Ez is visszatérő gondolata Szilágyinak: pl. az Ami kell című versében: „hősöket izzadunk ki magunkból / akár a kagyló Mert szomorú az feleim, / hogy mocsok által jutunk kincshez. / Hősökhöz, akik / épp úgy születnek, mint a többi ember, / csak másként halnak meg”.)

A Vörösmartyra jellemző igefelsorolás (*fázott, lihegett, izzadt, lelkesült és dolgozott*) ismert versek egész sorát evokálja a reformkor látomásaként (pl. Liszt Ferenchez, Előszó), sokakban talán a szavak azonossága nélkül a Szózat sorait is: „Az nem lehet, hogy ész erő, / És oly szent akarát / Hiába sorvadozzanak...”.

A vers záró szakasza következik ezután. Vörösmarty utolsó versének, a Fogytán van napod... kezdetűnek többszörösen átrendezett részeiből teremtett Szilágyi–Vörösmarty-szöveg. Nyitásként az eredeti verset záró négy sor összefoglalja a férfiálmódosítás, remény, szabadság, játék szívszorító emlékeit, de konkrétumok nélkül. A továbbvezető hívószó a *játék*, de már nem a gyöngybuborék játéka a borban, hanem a nemzet sorsát eldöntő dráma a világ színpadán, amely magával ragadta Európát, de a világhírű „előadás” hatása belefér néhány egyszerű szóba: Európa látta, fejet hajtott, és azután mást nem is tett lehajtott a fejét. Részvét, csodálat – közöny, tehetetlenség egyetlen, Szilágyi-féle jellegzetes puritán szóvariációban.

Az átrendezett sorrendű Fogytán van napod... 1-8 sora követi ezt a részt, a kifosztottság, az öregkor, az emberi-költői hanyatlás tárgyilagosan kegyetlen szavai (két sor kihagyásával). Az eredeti Vörösmarty-vershez képest a fájdalom sorai után az emlékezés vigaszába emelő utolsó sorok – mint láttuk – felcserélődtek, ezáltal még súlyosabbá vált a veszteségeket felsoroló panasz. Szilágyi elhagyja a 11-14. sort is („Mire virradsz te még / Szegény magyar költő, / Van-e még reményed? / Lesz-e még hajnalod”), mert a vers egészébe rejti. Átalakult formájával kezdődött az Apokrif Vörösmarty-kézirat: „Mire vagy még jó! / magányos farkas a hiénák között” az enyhítő *remény* és *hajnal* említése nélkül, a *van-é, lesz-é* idővonatkozás nélküli megkeményített formájában. A Fogytán van napod...panasza mindkettőjük személyes vallomása is. Szilágyi csak 36 éves, de testi, lelki betegsége egybehangzik Vörösmarty súlyos öregedésével, a költői erő hanyatlásának félelmével. A valaha nagy hittel vállalt költői küldetés belső elbizonytalanodása és reális lehetetlensége is összekapcsolja őket. Szilágyi utolsó verseiben ekkor már sűrűn jelen van a halál, saját várt, hívott, félt halála. Ebben a versben a halál is kettőjük közös szólamaként jelenik meg, az út vége, sőt a kiúttalanság bizonyossága, a „Fogytán van napod” ítélete is mindkettőjüké.

A szövegmontázsban öt prózai részlet is van, két Vörösmarty-idézet és néhány Vörösmartyról szóló irodalomtörténeti vonatkozású mondat. Szerepük megítélése nem könnyű, talán a háttér gazdagítására, korfelidőzésre szolgálnak, de szerepük lehet a Vörösmarty-költeményeken átütő személyesség ellensúlyozása, prózai mivoltukban mindenképpen a szerkezet zenei ellenpontjai. Nagyrészt súlytalanabb részei a szövegnek, az utolsó prózai részletnek, a Vörösmarty temetéséről szóló tudósításnak azonban meghatározó szerepe van a vers jelentésében. Ez a tárgyilagos közlés a Batsányi-móttó igazságát látszik megerősíteni a szabadságküzdelmek eltiporhatatlanságáról, az eszmék hatalmáról.

Most kell visszatérnünk a vers keretéhez, a Batsányitól vett mottóhoz, a felvilágosodás legvakmerőbb reményeit nemcsak a hit, hanem az abszolút bizonyosság tudatával megfogalmazó ígérethez. Ennek második sora tér vissza a vers végén, kiszakítva eredeti szövegkörnyezetéből, központosítás nélkül, lezáratlanul, látványként is átalakulva. Az ilyen módon megismételt Batsányi-sor különös drámai erővel, történelmi távlatba helyezve teszi föl nekünk a vers legfőbb kérdését: lehetett-e a múltban, van-e a jelenben célja, reménye, méltósága az emberi életnek. A rettentő tapasztalatok felmutatása után megismételt szavak azonosak ugyan, de a mondat nem ugyanaz. Szilágyi, aki eddig is sokat bízott az együttműködésére, most végleg magára hagyja az olvasót. Rábizsa a döntést – mintegy a maga vívódását is átruházva rá –, hogy az emberi nagyság és aljasság teteteinek felidézése után, az ünnep szépségének és a bukás jeges rémületnek átélése után a záró mondatot kérdésként vagy új tartalmakkal telítve mégis állításként értelmezi-e. Hogy bizakodást vagy ezt tagadó iróniát, sőt keserű gúnyt érez-e ki a záró mondatból. Vagy a kétely okán előről kezdi-e a vers olvasását.

A mű és az olvasó interakcióját felerősíti a több szerzőjű szövegdarabok egymásba szövődése, a versnek szemmel, füllel jól érzékelhető hangsúlyozott párbeszéd volta. Szokatlanul erősen aláhúzza ezt a tipográfia, de még mélyebb hatást tesz előszóban ez a több hangra hangszerelt szövegegyüttes. A vers legegyszerűbb felolvasása is döntések egész sorát követeli a megszólalótól. Érzékelteni kell a 19. századi szöveg fegyelmezett, ünnepélyességét éppúgy, mint Szilágyi Domokos szabálytalan versbeszédének komor egyszerűségét. A hangsúlyozottan nyitva hagyott szerkezetű költemény nemcsak felajánlja a közös alkotást, hanem ki is kényszeríti az olvasóból. A vers montázsszerkezete eleve felkészít erre, hiszen eddig sem volt elég a vers szavaira figyelni, hanem a nagy tömörség, a kihagyások, az egymással stílusban, témában, érzelemben különböző részletek ütközése miatt szüntelenül a szavak, szövegrészletek mögöttes jelentésének keresésére kényszerültünk. Közben társszerzői mivoltunkban akarva-akaratlanul át is alakítjuk a verset: érzéseinkkel, személyes tudásunkkal, árnyaljuk hangoltságunkkal, tudatalattink egyéni színeivel, gazdagítjuk a kulturális anyanyelv bennünk aktívan élő emlékeivel.

Így valósul meg – a költő és olvasója közreműködésével –, hogy az ún. közösségi költészet megkopott, közlésképtelenné vált szavai helyett megtisztított jelentésű, hiteles szavak szóljanak. Így válhat a vers Csiki László szavaival szólva „közérzeti költészetté” (CSIKI 1995).

Szilágyi Domokos az erdélyi költők közül elsőként fordult szembe a költői agitátor szereppel, de változatlanul felelősnek érezte magát a közösségéért. Haláláig vallotta: „elviselhetetlen, hogy a költészet ez a csoda, ez a mítoszi hagyományokból felbuzgó igazságforrás elveszítse jelentését, emberi közegét, értelmét; elveszítse és feladja önmagát. Ekkora tékozlást nem engedhet meg magának az emberi faj” (felszólalása 1970-ben a balatonboglári költőtálalkozón). Az értékválság az ő számára nem filozófiai, nem esztétikai kérdés, hanem népének, a folytonos veszélyeztetettségben élő erdélyi magyarságnak hétköznapi és távlati sorsa. Szilágyi Domokos irodalomtörténeti helyét így jellemzi egyik legfőbb méltatója, Cs. Gyimesi Éva: „A modern kor értékrendjének összeomlásán túl, de a posztmodern egyértelmű viszonyítás nélküliségén innen, mintegy a kettő küszöbén közvetíti az egyetemes célnak, emberi távlatoknak azt a hiányát, amit az előbbi *már nem*, az utóbbi *még nem* tud betölteni. Életművét a benne egyszerre kifejeződő kétféle szemlélet áthidalhatatlan különbsége, a válság heves tragikuma teszi egyedi értékalakzáttá. Mert

ugyanazon értékekhez egyszerre viszonyul az értékvesztettség modern és posztmodern attitűdjével, a tragikum és irónia jegyében... de a távlatnélküliséget, ami az utóbbira jellemző, érzelmileg képtelen magáévá tenni” (idézi GÖRÖMBEI 1993: 87).

Szilágyi a költészet érvényességének lehetőségeit keresve teremt meg egy új nagyszabású versformát, „e létet, társadalmat, világegészet faggató szimfonikus látomásokat” (SZAKOLCZAY 2003). Ezek egyik korai, kiemelkedően szép példája az 1965-ben írt Bartók Amerikában, majd folyamatos kísérletezés után bámulatosan gazdag variációit alkotja meg utolsó éveiben (pl. Héjjasfalva felé, Törpe ecloga, Dávid unokája, Öregek könyve és köztük az Apokrif Vörösmarty-kézirat 1850-ből). Újítási közül – csak a választott versünkkel kapcsolatba hozhatókat említve – jellemző poétikai eljárásai az egynemű üzenettel szemben a többszólamúság, a megosztott verstér, a montázsszerkezet sokféle változata, a hiány, a megszakítottság teremtette negatív formák, vagyis a jelentéssel bíró csend, a szövegformálás feltűnő tömörsége, a szövegmetaforaként működő evokáció, idézet, intarzia. Jellegzetes hangneme az emelkedettség és az irónia sajátos keveréke, az ünnepi komolyság és a groteszk játékosság. Költészete nagy erővel, sokféle variációban, nagy versek egész sorában teremt meg az új verseszédet az igazság szólamok nélküli megközelítésére, amelyben „elválík a hazugság a reménytől millió-éves házasság után” (Határok), teremt versszimfóniákat sorstársai hiteles megszólítására, amelyekben lehetővé válik „kimondani az óriás keserűséget úgy, hogy a legtörpébb is megértse” (Bartók Amerikában).

Forrás

Szilágyi Domokos 1988. Világ hava (Válogatott versek). Magvető Könyvkiadó. Budapest.

Irodalom

- Csiki László 1995. Beszélgetés Szilágyi Domokosról. In: Erdélyi Erzsébet–Nobel Iván: Határokon járok örökké. Tárogató Kiadó. Budapest.
- Cs. Gyimesi Éva 1990. Álom és értelem. Kriterion Kiadó. Bukarest.
- Görömbei András 1993. Napjaink kisebbségi magyar irodalma 1945–1990. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kulcsár–Szabó Ernő 1994. A magyar irodalom története 1945–1991. Argumentum Kiadó. Budapest.
- Szakolczay Lajos 2003. Az idő két szelete. In: Plungor Sándor–Szilágyi Domokos: Öregek könyve. Kollázs Kiadó. Veszprém.

KÁLLAY GÉZA

“THE FRAGRANCE IN YOUR WORSHIP’S IMAGINATION” AND “THE PHANTOM OF OUR OWN SELVES”: A READING OF HAWTHORNE’S “RAPACCINI’S DAUGHTER” THROUGH E. T. A. HOFFMANN’S “THE SANDMAN”

Judging by the tremendous popularity Ernst Theodor Amadeus Hoffmann enjoyed already in his lifetime (GYÖRFFY 1983: 1004), and considering that his first collection of short stories called “Phantasiestücke in Callots Manier” (Fantasy Pieces in the Callots Manner, 1815¹), including the famous “The Sandman”² (1814), “reached England, via a French translation, by 1827” (KYLA 1995: 3) it is not entirely impossible that Nathaniel Hawthorne – who wrote “Rappaccini’s Daughter” in 1844 – did know Hoffmann. After all, 1827 is the second of those twelve years when Hawthorne, after his graduation from Bowdoin College in 1825, returns to Salem to “his chamber under the eaves” in the Manning house” and becomes “a virtual recluse” and a “voracious reader” and goes through a kind of literary apprenticeship.³ I am, however, not concerned here with detecting, and especially not with “proving” a direct influence on Hawthorne by Hoffmann, as I am not primarily concerned with Sigmund Freud’s famous reading of “The Sandman” in his essay on “The ‘Uncanny’” (Das Unheimliche, FREUD 1957: 368–407), and the ensuing, almost endless literature, both on Freud’s (mis)interpretation of Hoffmann’s story⁴ and on Hoffmann himself.⁵ Hoffmann and Hawthorne are, among other influences,

¹ Jacques Callot was a 17th-century French engraver and etcher, whom Hoffmann liked because Callot – like Shakespeare – could see the grotesque under the veil of the comical (cf. Hoffmann’s Preface to the collection).

² Throughout this essay, I will quote “The Sandman” with respect to the following translation: “The Sandman”, trans. John Oxenford, http://www.fln.vcu.edu/hoffmann/sand_e.htm, and in the main text I will refer to the relevant page number between brackets.

The German text is quoted according to the following edition: E. T. A. Hoffmann: “Der Sandmann”, http://gutenberg.spiegel.de/etahoff/sandmann/Druckversion_sandmann.htm.

³ HAWTHORNE (2003). All the quotations from “Rappaccini’s Daughter” are also from this edition. In the main text, I will quote from the story by giving, between brackets, the page-number as well.

⁴ STANLEY CAVELL, among many other things, points out (1988: 153–178, esp. 155–156) that Freud makes what one could easily call a typical ‘Freudian slip’ in his reading of “The Sandman”: Freud claims that “We may suppose it was his [Coppelius’s] approach, seen through the telescope, that threw Nathaniel in his madness” (FREUD 1957: 382), which resulted, in turn, in Nathaniel’s wish to murder Clara and then to commit suicide. Cavell points out that it was precisely Clara whom Nathaniel saw in the telescope. Cf. further CIXOUS 1976 (3): 325–348; HERZ 1986: 97–121; KOFMAN 1991: 121–162; FLETCHER : 125–142; ROYLE 2003: 39–50, with an extensive bibliography on the subject.

⁵ Here I refer the reader to Orosz (2001), containing a detailed bibliography as well. It seems to be true, however, that Freud’s essay, in various ways, has served as a substitute for Hoffmann’s story, i.e. that interpreters deal far more with Freud’s interpretation. Orosz’s reading, which primarily concentrates on structural typology in Hoffmann’s oeuvre, is an exception.

inheritors of the Gothic tradition, stemming, as some of the sources, from the “‘Italian’ villains of ‘Monk’ Lewis and Ann Radcliffe”⁶ and from the Medieval tales of Ludwig Tieck and Wilhelm Heinrich Wackenroder (cf. HALÁSZ 1971: 35–37), the Gothic novel being, in Maggie Kilgour’s words “a nightmare vision of a modern world made up of detached individuals, which has dissolved into predatory and demonic relations which cannot be reconciled into a healthy social order” (KILGOUR 1995: 12. Quoted by OROSZ 2001: 68). Thus, it might also very well be the case that what Hoffmann and Hawthorne have “in common” goes back to the same sources or was – as the poisonous odours in Rappaccini’s garden – simply ‘in the air’, in Europe and in America alike.

Below my interest will be primarily an aesthetic one; I will make an attempt at a reading of Hawthorne’s “Rappaccini” through Hoffmann’s “Sandman” in the sense that I would like to project a text, so much concerned with eyes, seeing, visions and perspectives, onto another which has primarily the relationship between Nature, art and breath (and thus, even language) in its focus, to be able to see some aspects of Hawthorne’s story which are particular to Hoffmann’s vision of the aesthetic, as I reconstruct it, and, in turn, I will try and see if Hawthorne’s – or “Aubépine’s” – “allegory”⁷ of the artificial and the “natural” may have any bearing on Hoffmann’s “allegory” or “sustained metaphor”.⁸

Among the themes and aspects connecting the two stories we find an Italian setting, a young man, who is studying at an Italian university, and several strange, elderly men, mostly professors, engaged in strange experiments; Hawthorne’s hero, the Neapolitan Giovanni Guasconti studies in Padua, while Hoffmann’s protagonist, who happens to be called Nathaniel, and was born in Germany, attends the lectures of a famous physicist, Spalanzani in the Italian town G. (perhaps Genoa, which has a university since 1243). Yet Spalanzani is just one of the father-figures: besides him, we have Nathaniel’s father, who presumably conducted alchemist experiments with the repulsive and awesome Coppelius, a lawyer, and Coppelius is associated, and at some points even identified, with the barometer-spectacle- and telescope-dealer, the Piedmontese Coppola, who sells a small telescope to Nathaniel, through which he will have fatal visions. In Hawthorne’s tale, among the elderly professors, there is the title hero, the botanist, chemist and medical doctor, the “sickly and thoughtworn” (p. 77) Signor Giacomo Rappaccini, who, nevertheless, radiates some “wonderful energy” (p. 83), and Signor Pietro Baglioni, the corpulent and jovial “professor of medicine in the university, a physician of eminent repute”, an “ancient friend” (p. 77) of Giovanni’s father and, significantly, Baglioni is Rappaccini’s great rival. But most importantly, we have young female figures, each exquisite and attractive in their own way:

⁶ E. T. A. Hoffmann, “The Sandman”, <http://theliterarylink.com/hoffmann.html>, p. 3.

⁷ In the famous “preface” to “Rappaccini’s Daughter”, Hawthorne, describing the oeuvre of “M. de l’Aubépine”, his Doppelgänger, or alter-ego, calls the story a “tale” (HAWTHORNE 2003: 72) but previously he remarks that Aubépine might have become more known or popular if he had not had “an inveterate love of allegory, which is apt to invest his plots and characters with the aspects of scenery and people in the clouds and to steal away the human warmth out of his conceptions” (HAWTHORNE 2003: 71). More on Aubépine in the main text, later on.

⁸ “[E]ine Allegorie – eine fortgeführte Metapher” – this is the way a Professor of Poetry and Rhetoric (Der Professor der Poesie und Beredsamkeit) describes, *within the story*, the strange case of Spalanzani, Professor of Physics, his “daughter”, Olympia, the automation who could walk, dance and say a few words, and Nathaniel, who fell in love with her.

in “The Sandman” there is the sober, hearthbound, but in her goodness angelic Clara, Lothaire’s sister and Nathaniel’s fiancée, and Olympia, the enchanting yet too standardly beautiful girl, who turns out to be an automation, a mechanical and artificial construction as Spalanzani’s “daughter”. Rappaccini’s daughter, Beatrice is “beautiful as the day”, she is “redundant with life, health and energy”, she is “another flower, the human sister of those vegetable ones” (p. 75), yet isolated and uninformed, like an “infant” (p. 87) and untouchable, like the poisonous shrubs in the fantastic garden.

Yet to merely list and compare the scenes and characters of the two stories is a gross oversimplification, both in terms of their similarities and in their differences, especially because both stories share various ways in which the respective authors stabilise and destabilise the credibility or ‘truth’ of their own texts, devising a game – or should I say an “experiment”? – of rivalry between the ordinary and the fanciful, the ‘real’ and the imaginary (of which Giovanni’s suggestion, that the fragrance in his room might only be in Baglioni’s [“your worship’s”] imagination, and quoted in my title, is only one instance). As we shall see, in terms of authorial-authoritative positions, Hoffmann first destabilises and then stabilises, Hawthorne, in turn, first destabilises and then stabilises.

Hoffmann does not start his narrative with recounting, from a third-person standpoint, the “fate” that befell on his “poor Nathaniel” (cf. p. 10). He begins with three letters, first without any commentary. The first letter is written by Nathaniel to Lothaire, in which Nathaniel starts from the pitch of extreme emotional turbulence, letting his best friend know that a strange optician had come up to his room, the sinister Coppola, recalling the horrible memory of a deep, childhood trauma in him, the death of his father, for which the awesome lawyer, the loathed object of his early fantasies and nightmares, Coppelius was responsible. Coppelius, in Nathaniel’s childhood imagination, was identified with the Sandman, who plucks out the eyes of children from their sockets, and feeds them, when the eyes are still bloody, to his own children. Yet, absent-mindedly (unconsciously), Nathaniel addresses this letter to Lothaire’s sister, Clara; thus, as early as this point, ambiguity is created as to the destination, the ‘addressee’ of the whole story as well. Clara, with the aid of Lothaire, answers Nathaniel in a deeply philosophical epistle, reflecting on Nathaniel’s misery, claiming that indeed, “there is a dark and hostile power, laying its treacherous toils within us”, yet it forms “itself inside us and out of ourselves” and thus it becomes “the phantom of our own selves” (p. 8) – as the other quotation in my title says –, so it is the person himself who is responsible for such imaginings. Clara even consults their neighbour, an apothecary concerning the nature of alchemical experiments and, not understanding much of the explanation, compares herself to a “silly child” who is delighted by “some glittering golden fruit, which contains within it a deadly poison” (p. 8). Yet she offers to scare away the monsters from Nathaniel’s imagination “with loud peals of laughter” (p. 9) which does not impress Nathaniel too much, and in the third letter, now correctly addressed to Lothaire, he rather starts talking about Spalanzani’s strange daughter, Olympia, who has “something fixed about her eyes” and whom her father keeps “confined” in a room (p. 9). It is only after these three letters that in “The Sandman” the author’s voice can be heard, directly addressed to the “gracious reader”, telling him or her that though he, the author, feels compelled to tell this story, yet the more he tries to “draw the picture” of his mind “in all its glowing tints”, the more he feels that “every word, every thing that takes the form of speech” appears to him “colorless, cold and dead” (p. 10). So the reader, to be able to

appreciate the story, should accept "the uncanny" (das Wunderliche). Here the author thematises the impossibility of story-telling, and claims not only that his audience should share his uncanny vision ("eyes") to make his "cold and dead" text alive and colourful, but also that he had known Nathaniel, and received the above three letters from Lothaire, personally, and he has made them public to make the beginning "as inspiring, original and striking as possible" (p. 10). And then, to heighten the effect, he makes fun of the traditional way stories begin:

"'Once upon a time,' the beautiful beginning of every tale, was too tame. 'In the little provincial town S___ lived' – was somewhat better, as it at least prepared for the climax. Or should I dart at once, *medias res*, with 'Go to the devil,' cried the student Nathaniel with rage and horror in his wild looks, when the barometer-dealer, Giuseppe Coppola...?' – I had indeed already written this down, when I fancied that I could detect something ludicrous in the wild looks of the student Nathaniel, whereas the story is not comical at all (pp. 10–11).

Hoffmann denounces the traditional way of story-telling while ushering us into a world of fancy through asking us to believe that the letters are 'real': it is *within* the ordinary 'reality' of the letters that the uncanny, the traumatic, the fanciful resides, while the borrowing of the eye, the perspective *for* all these is a prerequisite of noticing them. Here Hoffmann adds that the story-teller works like a good portrait-painter: the three letters above serve as the sketch of a picture which he will "color more and more brightly" as he proceeds with his narrative. The aim is to "realize a likeness" between the pictures the story unfolds and the 'real people' 'behind' these pictures but "even without knowing the original"; we, readers should feel, in the course of reading on, as if we "had often seen the person with [our] own corporeal eyes" (p. 11). Thus the 'royal road' to know the characters of the story as if they were familiar (ordinary) acquaintances of ours is in the participation of the ordinariness of the letters and in the "wonderful, exalted, horrible, comical" and the "frightful" (p. 11) of their content: the ordinary is not opposed to the fanciful; the point rather is to be able to see the uncanniness *of* the ordinary, and it is precisely to see the uncanny and the ordinary as *not* opposed which will take us back to 'reality'.

Hoffmann's thematisation of conventional story-telling might sound as corrective to, or even as a parody of Hawthorne's beginning, as it is true that the tale proper starts with the sentence: "A young man, named Giovanni Guasconti, came, very long ago, from the more southern region of Italy, to pursue his studies at the University of Padua" (p. 72), and Hawthorne maintains the position of the "omniscient narrator" (even addressing the reader at one instance) throughout the story. Yet, because of a two-page 'preface' to the tale, written in the manner of a review, his narrative stance turns out to be no less complicated. In the review we get to know "Aubépine", i.e. "*Hawthorn*", and with this move the future omniscient position is destabilised in advance, to the extent of almost poisoning the rhetorical stance of the "authoritative" author. *Hawthorn* (without the *e* at the end of the word) is, as the Collins dictionary tells us, "any of the various thorny trees or shrubs [...] having white or pink flowers and reddish fruits (hawths), which, in Britain is also known as 'may tree' and 'mayflower'" (not an insignificant name for a dweller of Massachusetts). It is thus that Hawthorn(e) plants himself in Rappaccini's garden as early as the sub-title of

the story ("From the writings of Aubépine"). Aubépine is presented not as someone who would complain, as Hoffmann does, of the ineffable, while taking the "gracious reader" for granted. Aubépine is described as someone who finds himself without an audience, since this alter-ego, this French Doppelgänger is wavering between the metaphysical and the popular; Aubépine is an author catering for a taste which is half-way between the refined and spiritual expectations of the Transcendentalists and the "sympathies of the multitude" (p. 71). Even his subject-matters cannot define him handsomely, since his "fictions are sometimes historical, sometimes of the present day, and sometimes [...] have little or no reference either to time or space" (p. 71). Both the substance and the manner of writing become elusive and allusive; we read:

In any case, he [Aubépine] generally contents himself with a very slight embroidery of outward manners, – the faintest possible counterfeit of real life, – and endeavors to create and interest by some less obvious peculiarity of the subject. Occasionally a breath of Nature, a raindrop of pathos and tenderness, or a gleam of humor will find its way into the midst of his fantastic imagery, and make us feel as if, after all, we were yet within the limits of our native earth. (pp. 71–72).

If an author writes a 'review' of his own writing, and especially about his output in 'French', talking about his short stories as if they were several thick volumes, the titles of which are "quoted from memory" (p. 72), it is hard to conclude that he is serious; one has the temptation to say that for Hawthorne (whom I now imagine for a moment as standing 'behind' both Aubépine and Hawthorne, the author of "Rappaccini") the only 'real' literary text is the non-existent one, or rather the one that has been imagined or intended, but never written down. After all, among the French titles, echoing, more or less, the English titles of Hawthorne's actually written and published short stories, we find one, claimed to have been composed in 1842, before "L'Artiste du Beau; ou le Papillon Mécanique" (The Artist of the Beautiful); this piece is called "La Soirée du Château en Espagne" (Evening in a Castle of Spain), of which there has not been found a corresponding short-story in Hawthorne's oeuvre. And the "Evening in a Castle of Spain" is the only work which has been 'published' in one volume and in a small, octavo form. Is this little book, the smallest one of all, gone like "a breath of Nature", has it dried, like a "raindrop of pathos and tenderness"?

If we, however, concentrate on the positive characterisations of the 'Aubepinésque', we find that the previous wavering between two audiences, this 'in-between-position' is soon re-interpreted in terms of writing-technique. Aubépine seems to favour a kind of 'counterpoint-method', in which the main body of the text is made up by "fantastic imagery", counterbalanced "by a breath of Nature", to keep it 'down-to-earth', as if, say, the breath of Beatrice, or of Giovanni, so often mentioned in the ensuing tale, could be written, or even breathed – be it poisonous, and thus opposed precisely to 'ordinary nature' – into the body of the words in ink or print. No wonder, then, that Aubépine "contents himself with a very slight embroidery of outward manners, – the faintest possible counterfeit of real life": in Hawthorne's aesthetics, at least in "Rappaccini's Daughter", which, as an "allegory", is also about the aesthetic itself, art is hardly in any kind of a

‘relationship’ with ‘reality’, since, like the art of medicine, or botany, or chemistry, it is rather in rivalry with it: it borrows from Nature, but it distils it, and combines it with other chemical compounds of the fantastic imagery, which has gained ontological independence and has a life, a growth, a vegetation of its own.

There is plenty of alchemy in “The Sandman”, too: in Clara’s interpretation, as we saw, Nathaniel’s father and Coppelius, the lawyer were, in Nathaniel’s childhood, conducting alchemist experiments; what the boy Nathaniel was able to sense from this, when he decided to spy upon the two grown-ups from behind a curtain was that Coppelius would be “brandishing red-hot tongs, which he used to take glowing masses out of the thick smoke; which objects he afterwards hammered” and these thick, hammered smoke-objects seem to Nathaniel to be “human faces, lying around without any eyes – but with deep holes instead” (p. 4). It is in these deep holes that Coppelius wishes to put the “pretty pair of child’s eyes”, and, with the gesture of the Sandman, he takes some “red-hot grains out of the flames” to “sprinkle them” into the boy’s eyes (p. 5). At the father’s pleading, the eyes are spared, but Coppelius will have his way in examining “the mechanism” of Nathaniel’s hands and feet, “screwing them off” and “putting them back again”, admitting that the “old man” (perhaps the Grand Master, the Creator) got it all right (p. 5). Clara argues in vain that this was a nightmare, a fantasy, already in the realm of the imaginary: that was the *spectacle*, a spectacle like the eye-glasses, the spectacles Coppelius later wished to sell to Nathaniel, this is what the eyes, almost out, almost bloody, almost put into another perspective, had *seen*. Yet alchemy is not quite like botany, medicine or chemistry: in the world of the “The Sandman”, the alchemy of story-writing, *within* the course of writing a letter, a story of one’s childhood, is the re-creation of the human being; it is giving him a perspective, a method of aspect-seeing, which first costs the tranquillity, the safety of childhood, later the hero’s love and peace of mind, and, at the end, his life.

The (imaginary) ‘reviewer’ at the beginning of Hawthorne’s tale seems to take a less demonic view of art in his account of Aubépine: he puts the matter as if the choice of the reader were either to be entertained or to refute the whole text as nonsense, yet I take it to be symptomatic that a reference to perspective occurs here: “We will only add to this very cursory notice” – the preface reads – “that M. de l’ Aubépine’s productions, if the reader chance to take them in precisely the *proper point of view*, may amuse a leisure hour as well as those of a brighter man; if otherwise, they can fail to look excessively like nonsense” (p. 72, italics mine). Hoffmann, as we could see, in his writer’s reflections, risks the ineffable, Hawthorne rather risks the nonsensical, yet while for Hoffmann the most intriguing is how the uncanny is hammered out, step by step, over and on the eyes of the reader, to be at a loss whether this perspective ultimately comes from his inside, or is only in the texture of the story’s events, Hawthorne, in the story proper, creates a counter-Eden, in which an outsider has to encounter a Nature which, with its poisonous fragrance, odour, and enchanting beauty, is in rivalry with ‘ordinary (human) nature’, and the outsider, also step by step, becomes the victim of this captivating beauty, by being accustomed, literally habitated, and *almost* literally seasoned to this poison. In “The Sandman”, we primarily experience through the eyes, in “Rappaccini’s Daughter” we primarily perceive through the nose; in Hoffmann we look for a perspective, in Hawthorne we have to be sagacious. Yet in Hawthorne, it is not the initiated one, the one already endowed with the right perspective and the right amount of poison, who has to die; in “Rappaccini’s Daughter” the outsider

rebels against and curses what he has been endowed with, causing the death of the only alter-ego who can see and feel the world as he does.

Yet the 'review' Hawthorne provides before the story proper may serve even another purpose. The slightly altered "French translations" of the titles recall the stories themselves (all, except for one, present in the "Mosses from an Old Manse" volume): "The Celestial Railroad", "The New Adam and Eve", "Egotism; or, The Bosom Serpent", "Fire Worship", "The Artist of the Beautiful", and even the whole body of the "Twice-Told Tales". The idea surely is that we should read the "translated" English text of "Rappaccini's Daughter" (p. 72) in this *con-text*, that they somehow belong together, that there is – as Wittgenstein would say – a kind of "family resemblance" between them. It would take us much beyond the scope of this essay to interpret these stories as if they were creating, say, a kind of cycle. Only a superficial comparison is possible here: we may recall, for example, that Giovanni (or, as the story itself suggests for a moment, Rappaccini) is a "new Adam"⁹ and Beatrice a "new Eve"; that hell is a palpable, and yet parodistic dream-vision in "The Celestial Railroad"; that self-tormenting poison is there in "The Bosom Serpent"; that the vision of an automation feigning, faking, or transcending Nature is destroyed but at the same time interiorised in "The Artist of the Beautiful"; or that a sense of perdition, of an irredeemable loss is there even in the most 'idyllic' "Fire Worship", yet this falls very short of doing justice to the various ways these stories are interlinked, not to mention the possible connections with Hawthorne's volume of stories from 1837, "The Twice-Told Tales". Yet, curiously, the 'French air' of the titles also offers the possibility that these stories might best be read if they are 'translated' into one another, that they are – as one of the meanings of *translation* ('to move or carry from one place or position to another') suggests – metaphors of each other, that if we take them *as if* they were translated from the French into the English language, we were entering a further plain of the imaginary, where those bodies of texts are the same and different at the same time. Thus, that "Rappaccini's Daughter" is told after its imaginary French 'original' brings the story even closer to "The Twice-Told Tales": "Rappaccini's Daughter" is told 'again', for the 'second time', and thus has been told 'twice', yet since the 'first telling' is imaginary, the elusive, non-existent nature of the text is even more underscored. A translation simultaneously subtracts and adds values and the absence of the translator's name from the review further suggests that even if a piece is penned for the first time, it is already a kind of translation (by the author, *of* the author, perhaps also from already existing texts of Dante, of Benvenuto Cellini and "an old classic author" [p. 90] on Alexander the Great)¹⁰, which might, in turn, be translated by, or even into, the reader.

⁹ "And this man [Rappaccini], with such perception of harm in what his own hands caused to grow, – was he the Adam?" (p.75).

¹⁰ Giovanni, "not unstudied in the great poems of his country", recalls at the beginning of the story that one of the ancestors of the family who used to live in the house where he took lodging as a student, "had been pictured by Dante as a partaker of the immortal agonies of his [Dante's] Inferno" (pp. 72–73). The "antidote" to Rappaccini's poison is handed to Giovanni by Baglioni in a "silver vase" "wrought by the renowned Benvenuto Cellini" (p. 92), whose "Autobiography" is one of the finest pieces of Renaissance narratives, and Baglioni also relates a tale to Giovanni about a "young Indian prince, who sent a beautiful woman as a present to Alexander the Great" but "[p]oison was the element of her life" (pp. 90–91). In Plutarch's "Life of Alexandros", the story

We may, indeed, read “Rappaccini’s Daughter” as a story in which translation figures in more than one sense. If we take, again, *translation* to be the ‘carrying over of something from one place to another’, Giovanni is first literally carried from the south of Italy to Padua, and then from a “high and gloomy chamber of an old edifice” into a garden. When Giovanni is standing in the high window of his tower, looking down on Beatrice in the garden below, they first reverse – as Romeo and Juliet do in another Renaissance garden, in another Italian town called Verona – the usual scenario, the ‘physical order’ of conventional Medieval and Renaissance courtship. Giovanni starts ‘high up’; he first throws down a bunch of flowers to Beatrice, and then, through the secret entrance, he goes down to her.

In “The Sandman”, at the end of the story, when everybody thinks that “every trace of Nathaniel’s madness”, triggered primarily by Olympia, “has vanished”, Nathaniel and Clara decide to climb the “highest galley of the tower” of the townhall to “look out at the distant mountains” (p. 24). It is here that Clara tells Nathaniel:

‘Look there at that curious little grey bush [...]’ ‘It actually looks as if it were striding toward us’. Nathaniel mechanically put his hand into his breast pocket – he found Coppola’s telescope, and pointed it to one side. Clara was in the way of the glass! [‘Sieh doch den sonderbaren kleinen grauen Busch, der ordentlich auf uns los zu schreiten scheint’, frug Clara. – Nathaniel faßte mechanisch nach der Seitentasche; er fand Coppolas Perspektiv, er schaute seitwärts – Clara stand vor dem Glas!’] – word for word: ‘Clara stood in front of the glass/telescope’].

So it is not upon seeing Coppola or Coppelius that Nathaniel falls into a fit of madness; it is upon wishing to observe the “grey bush” which “ordentlich” (in this context ‘straight, right’, but, as the root of the word suggests, also ‘in an orderly fashion’) seems to stride towards them that he reaches into his “breast pocket”, which is characteristically the place where Coppola used to keep the small telescopes, too: when Coppola, still in the town G. where Nathaniel was studying, climbed up to the student’s room to sell him spectacles, “from his breast-pocket of his coat [aus der Seitentasche des Rocks] [he] drew forth a number of telescopes” and Nathaniel’s choice fell on a “neatly constructed pocket telescope [ein kleines sehr sauber gearbeitetes Taschenspektiv]”; there is no explanation why and how the same telescope is so quickly ‘ready-to-hand’ in the tower at the end of the story. Nathaniel seems to have interiorised Coppola’s “perspective” and carried it with(in) himself. As Stanley Cavell rightly observes (CAVELL 1988: 157):

cannot be found; although Plutarch, at the end of his narrative, does talk about the rumours that Alexander was poisoned, he rather points out, at the beginning of the biography, that Alexander’s skin, mouth and his whole body had a very pleasant odour. Plutarch notes that this might be explained by the high temperature of Alexander’s warm and fiery body and he refers to Theophrastos, according to whom pleasant odours are created when natural warmth makes moisture evaporate (cf. PLUTARCHOS 1978: 584).

... when Nathaniel glimpses Clara in his glass we might glimpse that again something has come to life for him – Clara, as she is, as it were, in her orderliness, together with the knowledge that he could not bear her orderliness, her flesh-and-bloodness, since it means bearing her separateness, her existence as other to him, exactly what his craving for the automation [Olympia] permitted him to escape, one way or another (either by demanding no response to the human or by making him an automation).

What may drive Nathaniel, indeed, mad again is the prospect of a ‘philistine, middle-class, domestic life’, the orderliness and the loyalties of which would demand from Nathaniel giving up everything Clara – primarily with her “bright, smiling, childish eyes” (p. 9), which Hoffmann, the author personally claims to know as comparable only to “a lake by Ruysdael” – judges to be gloomy, destructive and demonic. Nathaniel should primarily give up his poetry, which Clara openly condemns to the fire and which, only as a *reflection* of Nathaniel’s doting, and in *his eyes*, Olympia “understands”. Hoffmann’s story only contains the ‘gist’ of Nathaniel’s poem in prose and it is impossible to judge whether for Nathaniel – as one of the well-known dilemmas of Romanticism goes, a dilemma even e.g. Thomas Mann will inherit – it is worth going to hell, or, more significantly, it is possible not to embrace the demonic if one wishes, or *has to* be an artist. Poor Nathaniel will meet his tragic end: he will “come down” from the tower by jumping down and “shatter[ing] his head on the pavement”, then indeed at the sight of the “advocate Coppélius”, who “had just come to town, and was proceeding straight to the market-place” with other people “collected at the sound of [Nathaniel’s] wild shrieks”, and who says “Ha, ha – just wait – he [Nathaniel] will soon come down on his own accord” (p. 25). Yet this tragic ending does not resolve the question whether Nathaniel was an artist or not; it might very well be the case that the raging young man “comes down” to punish his father’s murderer, or he wants precisely to go and embrace the demonic ‘side’ or ‘part’ of the father-figure,¹¹ the reality and the phantom that had haunted, repelled but also fascinated and irresistibly attracted him since his childhood. It is also worth noting that at the end of Nathaniel’s poem, which he reads out to Clara characteristically in his “mother’s” idyllic “little garden” (p. 13), where Clara is “quietly knit[ting]” (p. 14), Nathaniel, *in the poem*, looks into Clara’s eyes – but “it is death that looks kindly upon him from her eyes” (p. 13). When, after listening to the poem Clara suggests to “throw that mad, senseless, insane stuff [the poem] to the fire” (p. 14), he bursts out, ““Oh, inanimate, accursed automation!”” At this point of the tale, this cry is still just a foreboding of his affair with the dead, mechanically constructed Olympia, but here Nathaniel, reaching ‘forward’ in his story, switches the two girls’ identities: the flesh-and-blood, coffee-making and knitting Clara will become the lifeless automation and – perhaps as a result – the lifeless, detached, cold but beautiful Olympia appears later to be “lively and animated” (p. 21), snatching her life form Clara and, according to Spalanzani himself, form Nathaniel’s very eye-balls. We only

¹¹ Cf. Cavell again: “We are asked to think indeed of the significance that the woman has come between the man and his desire. The divided pairs of fathers would then signify not the father’s power but his impotence, or resignation. [...] The leap from the tower is to the father, in accusation and appeal” (CAVELL 1988: 157).

have the 'readings' of Nathaniel's artistic potentials in the reactions of the two girls, and it is Nathaniel's "insane stuff" that transforms – translates – them into one another. Hoffmann allows the story to go in both directions: we may see in Nathaniel an enthusiastic, sensitive, well-meaning but mediocre young man (a kind of Giovanni Guasconti), who is doomed to nervous breakdowns and to suicide because of his childhood trauma, but we may also look on him as a rare genius, who animates the world around him at the cost of his life, and who struggles with the 'real author' of his genius, the devil, all through his short and tragic life. Everything is a matter of perspective. The pocket-telescope, the "pocket-perspective", which is so quickly ready to hand, is equally ambiguous: it is in the breast-pocket, the pocket of the heart, and it was indeed able to breathe life into Olympia; at the same time Nathaniel is described as reaching "mechanically" (mechanisch) into his pocket for the small telescope, as if he now were endowed with the same lifelessness he encountered in Olympia, while the word "Taschenperspektiv" also talks about its own pettiness, its vulgar everydayness, showing, in the figure of Clara, the unbearable prospect of a *seemingly* idyllic but dull, phoney, and in another sense lifeless life in the country, which we today would call the false – yet, admittedly, perhaps even secretly desired – 'domestic happiness' of lots of television commercials, or the forced 'happy-ending' of numerous Hollywood films.

If, in Hoffmann's story, it is the eye, the spectacle which is capable of translating one girl into another, lending an ambiguous perspective even to the reader, in Hawthorne's "Rappaccini" the 'translation process' is primarily going on between sight and breath. First there is a heavy "sigh" coming from Giovanni at the sight of his room, which is described as "*natural*" coming "from a young man for the first time out of his native sphere" (p. 73, emphasis mine). As an 'antidote' to this heartfelt sigh, Dame Lisabetta – the old housekeeper, the 'Nurse', the 'bawd' of the story – offers the sight of the garden below, which Giovanni first examines from the perspective of the sun: "Giovanni mechanically did what the old woman advised [i.e. to look out of the window] but could not quite agree with her that the Paduan sunshine was as cheerful as that of southern Italy. Such as it was, however, it fell upon a garden beneath the window..." (p. 74) and next sunshine appears as being rivalled by the shrub "set in marble vase in the midst of the pool" of the marble fountain, which makes "a show so resplendent that it seemed enough to illuminate the garden, even if there had been no sunshine" (p. 74). In this self-illuminated garden, into which Giovanni's sight is cast as the beams of the sun, everything is open to sight except the statue of Vertumnus, the Roman god of gardens "quite veiled and shrouded in a drapery of hanging foliage" (p. 74), and soon the stature seems to come to life, perhaps as a new Adam, in the figure of Rappaccini himself, who "emerge[s] into view and show[s] itself" with a face of "intellect and cultivation" but not expressing much "warmth of heart" (p. 74). Rappaccini is also an observer: "it seemed as if he was looking into [the plants'] inmost nature, making observations in regard to their creative essence, and discovering why one leaf grew in this shape and another in that" (p. 74). Giovanni is already interpreting Rappaccini, while the "sickly looking man" (p. 74) is reading his own garden, curiously not as something already familiar to him but as a new discoverer, as if he were examining it for the first time. On Rappaccini's part, however (as on Giovanni's, now and even later), sight cannot be translated into touch, into intimacy: rather an "air of insecurity" hangs about the "distrustful gardener", who protects his hands with "a pair of thick gloves" and his "mouth and

nostrils” with a “kind of mask” (p. 75). Later, his “watchful eyes” (p. 76) will be attentive enough to perhaps catch a glimpse of Giovanni in the window, the young man “rubbing his eyes” (p. 76) in disbelief at the sight of the beautiful Beatrice. Beatrice is everything for the eye in her exceptional beauty and for the ear with a “voice as rich as the tropical sunset” (p. 76) but nothing for the hand, since one of the first impressions Giovanni gets is that she is “to be touched only with a glove” and should not “be approached without a mask” (pp. 75–76). Yet from this safe distance, sight immediately gets supplemented by the “oppressive exhalations” of the garden, and as vision gets ‘shrouded’ by smell, so the “human sister” (p. 76) of the plants coils around the magnificent purple flower at the fountain. The day ends with Giovanni dreaming that “flower and maiden” are “different, any yet the same, and fraught with some strange peril in either shape” (p. 76).

At the “first rays of the sun”, Giovanni’s first “movement” is to “gaze down into the garden” now made “fertile of mysteries” (p. 76) by his own dreams as well. Here Giovanni takes a more distant, “most rational view of the whole matter” (p. 77), which brings “everything within the limits of ordinary experience” (p. 76). This contrast with the ordinary puts our hero ‘between’ the experience which strikes the eye as the observed object’s “own qualities” (p. 77), as some immediate ‘sense-data’ one is unable to resist, and the experience which is the result of the creative capabilities of “wonder-working fancy” (p. 77), being capable of translating the object in sight into something else. The voices in which the characters of yesterday, the father and his daughter spoke were indubitably human, yet now, in this ‘between-position’ Giovanni characteristically decides to treat the “luxuriant vegetation” as a kind of language, yet not as human language but “as a symbolic language to keep him in communion with Nature” (p. 77). If, in the review of Aubépine’s oeuvre, “a breath of Nature” had the task of keeping “the fantastic imagery” “within the limits of our native earth” (p. 72), then it seems that for Giovanni the translation of the garden into a set of symbols is precisely to subdue the wild wonders of fantasy. With the self-same gesture, he wishes to give the strange, the spontaneously and perilously growing “flower and girl” a place, a shape, a function, which makes him capable of *relating* to them “on our native earth”, somehow on the very soil this whole attractive, yet inscrutable and awesome vegetation stems from. In Hawthorne’s aesthetics, sight can still be translated into language; what is poisonous, in the sense of the ‘fantastic’, the ‘imaginary’ and the ‘irresistible’, is precisely the “oppressive exhalation”, the fragrance, which, paradoxically, can only appeal to the *imagination* in a written text but which, according to the diagnosis, will find its way to the mouth as well. That poison, encountered first as “air” in the story, will not prove to be translatable into a tongue, into a language but it will be palatable by the very tongue and will become what accompanies every word of human language: breath.

Giovanni’s encounter with Baglioni over dinner and “a flask or two of Tuscan wine” helps him to further distance himself from Rappaccini and to rationalise what he saw the day before, yet in Baglioni’s first account of Beatrice, her father only poisons her with knowledge, which makes her “qualified to fill a professor’s chair” (p. 79), perhaps even Baglioni’s. Yet when Giovanni goes home to look at “the strange plants basking in the sunshine” and may observe Beatrice’s beauty again “glow[ing] amid the sunlight” (p. 79), Beatrice appears to him primarily as an inhaler of “various perfumes” using the “sweet odours” precisely as an antidote to the orderliness of the world: “Give me thy breath, my sister,” exclaimed Beatrice; “for I am faint with common air” (p. 80). Does this not

coincide with Giovanni's program in the morning, to fight the "barren[ness] of the city" (p. 77), its common air with the symbolic language of Nature? No, since Beatrice does not turn the plants into language but addresses them; she talks not *about* them, as Baglioni does, but *to* them, as if they were her sisters and it is now that Giovanni encounters the first really uncanny experience; though it is several times emphasised that the wine he quaffed with Baglioni may have "bewildered his senses" (p. 80) and that the distance between him and Beatrice may have deceived his eyes, he has the impression that the moisture of the purple flower kills a reptile, and that the sole cause of the death of a beautiful insect is nothing else but "the atmosphere of her breath" (p. 81). The poisonous odours must already be working on Giovanni's mind, since he immediately concludes that it is the girl's breath which must be responsible for the destruction of the "winged brightness" (p. 80); although Beatrice is described as "gazing at the insect with childish delight" (p. 80), it does not occur to him for a moment that she may kill with her looks. It is equally significant that it is after another sigh, this time coming from Beatrice, that the young man and the young woman will start talking to each other: "Again Beatrice crossed herself and sighed heavily as she bent over the dead insect" (p. 81), and then an "impulsive movement" will betray Giovanni, she will look up, and he will throw down the bouquet. However, at the end of the second day, he has to conclude that there must be something ominous in Beatrice's touch, too, since the bouquet reaches the Rappaccini-house (which we never see from the inside) withered in the girl's beautiful hand.

There are two instances where the omniscient narrator is exercising his powers to the full: one is when he says that "If the reader be inclined to judge for himself" "the professional warfare" that was going on between Baglioni and Rappaccini, he may satisfy himself by studying the relevant documents at the University of Padua (p. 78). The other instance is when he takes a step backwards and starts to reflect on what Giovanni ought to have done after the bouquet-episode: as a first alternative, he may have escaped. As a second, he should have brought Beatrice "rigidly and systematically within the limits of ordinary experience", accustoming himself to her "familiar and daylight view". Here the ordinary appears again as a rival to imagination, since what the omniscient narrator most wishes to spare Giovanni from is to give "substance and reality to the wild vagaries" (pp. 81–82) his imagination is producing. But that is what the young man, though described as one who "had not a deep heart" (p. 82), will precisely do. And from this point, he is lost. He does not feel love but the "wild offspring of both love and horror" (p. 82), with "fierce and subtle poison" "instilled" "into his system" (p. 82). What is this poison?

First it turns Giovanni into a kind of "feverish[ly] impatient" (p. 83), over-animated mechanism or an automation whose "feelings" "subsided into a cold and dull vacuity" (p. 84). He is running up and down the streets of Padua and answering the questions of Baglioni, whom he encounters this time by accident, like a robot: "I am Giovanni Guasconti. You are Professor Pietro Baglioni. Now let me pass" (p. 82). It is when Dame Lisabetta, now already seen by Giovanni in botanical terms ("the withered face ... plucking itself into a smile" [p. 84]), is talking about the secret entrance to the garden that he turns "quickly about as if an inanimate thing should start into feverish life" (p. 84). Let us stop at this turn, and turn again to Hoffmann.

In Hoffmann's narrative, Nathaniel's madness is accompanied by an eerie little verse or song he seems to be crying involuntarily: "Hui-hui-hui! – *firecircle*, – *firecircle*! spin

round *firecircle* – merrily – merrily! – wooden doll hui pretty wooden doll spin round.”¹² For the *second* time it precisely occurs when Nathaniel puts Coppola’s telescope to his eyes and Clara is in its way; and it is while chanting this creepy song that Nathaniel seizes Clara “with immense force” and tries to “hurl her down” from the high tower (p. 25). Yet for the *first* time we hear it when Nathaniel – with a ring “his mother had given him at parting” (p. 21) – wishes to propose to Olympia but in Spalanzani’s room he finds Spalanzani and another man “raging and wrangling together”, tearing the “waxen” (p. 22) figure of Olympia apart. It is here that Coppelius and Coppola get unambiguously identified as the same person: Nathaniel hears the quarrelling voices of “Spalanzani and the hideous Coppelius”, then he can see that “the professor [Spalanzani] [is] holding a female figure fast by the shoulders, [while] the Italian Coppola grasp[s] it by the feet” (p. 22). It is Coppola who wrenches the female figure from the professor’s hand, sending him “reeling and tumbling backwards over the table”; then Coppola flings the lifeless doll across his shoulder and leaves everyone behind. Yet Spalanzani cries out: “After him – after him – what are you waiting for? Coppelius, Coppelius – has robbed me of my best automation...” (p. 22). As Hawthorne’s story is framed by the name “Rappaccini” – that is the first word in the title and that is echoed in Baglioni’s triumphant question ending the story: “Rappaccini! Rappaccini! and is *this* the upshot of your experiment?” (p. 99) – it is the advocate Coppelius who causes the primary childhood trauma, and appears to laugh at Nathaniel’s last moments, transformed, as a real Doppelgänger, as an ‘ideal translation’, into Coppola in the story’s middle. Does Nathaniel’s raging song have anything to do with this transformation?

Again, everything depends on perspective. If we go by the name, we may say that Coppola is the Italian translation of the “Latinised” Coppelius, recalling primarily the word ‘copy, copia’, but – as Freud already observed – it might also be associated “with ‘Coppella’ = crucible, connecting it with the chemical operation that caused the father’s death; and also with ‘coppo’ = eye-socket.”¹³ As the Sandman himself is first translated into Coppelius, so Nathaniel’s father, or some aspects of him, are translated into Coppelius and Coppola, too; then the father is later translated into Spalanzani, as Clara and Olympia are also mutually translated, as we saw, in Nathaniel’s imagination. Even Lothaire has a Doppelgänger in the person of a certain Sigismund, who helps Nathaniel in the university town G. We may join them and separate them all the time, as if we were to create – from eyes, faces, arms, legs and other bodily parts – various figures at our will. Like the weird sisters in Shakespeare’s “Macbeth”, Hoffmann draws the magic circle for the reader with great care; we may notice how masterfully its elements are woven from various motives (sights, spectacles) of the story: Coppelius’s “sparkling” “green cat’s eyes” (p. 3) will later turn into “fiery eyes” (p. 6); when he laughs “dark red spots” appear upon his cheeks (p. 3), during his alchemist experiment he is handling “red-hot tongs” (p. 4) and wishes to sprinkle “red-hot grains out of the flames” (p. 5) into Nathaniel’s eyes. There is even real fire in the

¹² Here I have slightly changed the English translation on the basis of the German original: “Hui-hui-hui! – *Feuerkreis* – *Feuerkreis!* dreh dich *Feuerkreis* – lustig – lustig! – Holzpüppchen hui schön Holzpüppchen dreh dich –” (p. 21). The English translation here reads: “Ho-ho-ho – a circle of fire! of fire! Spin round, circle! Merrily, merrily! Ho, wooden doll – spin round, pretty doll!” (p. 22).

¹³ FREUD 1957: 382; Freud adds this observation in a footnote and says that it was Frau Dr. Rank who pointed out this association for him.

story: the house Nathaniel used to rent a room in as a student, was burned down while he was at home on holiday, so he has to move into another room where his window will, of course, look “straight into the room where Olympia often sat alone” (p. 15). When Coppola puts his spectacles on Nathaniel’s table “the thousand [...] flaming eyes leapt in wilder and wilder confusion, shooting their blood red light into Nathaniel’s heart” (p. 16). When he is observing Olympia through the telescope at the ball Spalanzani gives, he feels that the “fire” of the girl’s “loving glance” penetrates “his inmost soul” (p. 18). After the ball, the candles in the empty room are presented as having “burned down to their sockets” (p. 19) but the main clue to the firecircle might be found in Nathaniel’s (prose-)poem, according to which Nathaniel and Clara are standing at the altar but Coppelius appears and touches “Clara’s lovely eyes” (p. 13). What follows is worth quoting in full:

They [Clara’s eyes] flashed into Nathaniel’s heart, like bleeding sparks, scorching and burning, as Coppelius caught him, and flung him into a flaming, fiery circle, which flew round with the swiftness of a storm, carrying him along with it, amid its roaring (p. 13).

It is precisely in the poem that the colour red, the fire and the burning sparkles join hands in a circle for the first time: somehow the “Hui-hui”-chant is even reminiscent of songs children sing while playing games in which they stand around, holding hands. Yet – through the sparkles – fire gets connected with the eyes and with the heart, too; no wonder that Spalanzani, after the fight with Coppelius/Coppola, will claim that the “pair of [bloody] eyes [blutige Augen]”, which are now lying “upon the ground” and which were presumably in the now “black holes” of Olympia’s “countenance”, had been stolen from Nathaniel (cf. p. 22).

This is perhaps the most fantastic turn in this “fantasy-piece”: in Spalanzani’s room, after the fight, Nathaniel’s eyes are surely in their sockets – he saw everything happening around him. So how could these eyes, bloody and terrible, be *also* on the floor? It would be too comfortable – though probably totally correct – to say here that it was ‘metaphorically’ that Coppelius stole Nathaniel’s vision, his way of seeing: the presentation of the eyes as being *out* of Nathaniel, and then “flung at his bosom” by Spalanzani, immediately triggering the fit of madness and the little song, must mean something more.¹⁴

That there are two pairs of eyes, one pair on the floor and one in the socket might mean that Nathaniel is capable of a double perspective at the same time: he is able to see Coppola

¹⁴ In his recent study John Fletcher gives the following reading to this incident: “Hoffmann makes extensive use of the traditional imagery of the courtly love tradition whereby the eyes are the organs of desire and shoot burning or flaming glances into the heart of the recipient. [...] This violent and dangerous implantation of erotic energy from eye to heart is both a long-standing motif in the European love tradition and part of a series of similar transmissions of energy in the tale which are intimately related to the figuration of the repetition-compulsion that drives both Nathaniel and the tale’s action to death. [...] The eyes with their flaming glances are presented by Hoffmann as organs of desire and so are plausible substitutive objects of punishment by the castratory Oedipal father figure” (FLETCHER : 128–129). Fletcher’s reading, based on Freud’s classic study, is a psychoanalytic one with lots of excellent insights but – as such interpretations often do – it disregards the aesthetic aspects of the story.

and Coppélius or Coppola as Coppélius, one animated as the other. As the little song is about animation, too: the doll should start spinning round and perhaps even get consumed by the fire, once it is made of wood. Yet here we should also recall two more points: one is that in Coppélius's alchemist experiment the child Nathaniel's eyes were intended to be taken out to be put into human faces which are hammered out of "glowing masses of thick smoke" (p. 4), the other is that Coppélius, at the father's pleading, gives up his plan with the following words: "Well, let the lad have his eyes and do share of the world's crying"¹⁵ (p. 5). Is Coppélius preserving the child-eyes as child-eyes, not allowing them to 'grow up', as if Nathaniel's doom and blessing were to retain the child's perspective throughout his short life? Or does Coppélius wish to create new people, or at least new faces? If fire is here opposed precisely to water, to tears, then he might be working on new Adams and Eves who – unlike humans – are 'tested in fire' and not prone to tears, so perhaps are even immune to suffering. Then this is the 'benefit' Nathaniel never gets, as he did not go through the 'ritual' of exchanging the eyes of the child for the eyes of the grow-ups – we may call this, after Freud, the castration complex but one may also call it initiation. The point, to me, precisely seems to be that we do not have to choose between accepting Coppélius's gesture as castration or as initiation and thus – be Coppélius and Coppola two incarnations of the same devil or not – we might also take the awesome figure's return into Nathaniel's life in the form of the telescope dealer as a wish to endow the young man with two abilities. In the first place, the telescope steals his eyes in the sense that the eyes become 'extended', magnifying every small detail and thereby creating the capacity of 'over-animation', including not only the ability of bringing a cold wooden doll to life but also animating his future life with Clara precisely as dull and dead. In the second sense, Nathaniel also gets the capacity of a kind of 'ideal reflection', which consists not only in being able to see but, simultaneously, being able to see these very eyes *while they are perceiving*, as if they were cast outside precisely to be turned even more 'inwards' to get a penetrating, deep view of the perception process itself.

Let me recall here, by way of illustrating this complex relationship, a very succinct formulation of what I take to be the gist of the 'reflection-problem'. The authority I am quoting is Ludwig Wittgenstein. Wittgenstein, while arguing in his *Tractatus* that "the metaphysical subject" cannot be found *in* the world, says the following: "You will say that this [the metaphysical subject's position] is exactly like the case of the eye in the visual field. But really you do *not* see the eye. And nothing *in the visual field* allows you to infer that it is seen by an eye" (WITTGENSTEIN 1974: 57, § 5.633, emphasis original). Leaving the problem of the metaphysical subject untouched here, I wish to claim that what is given to Nathaniel is exactly the possibility of "seeing the eye" with the eye itself; in his case, the eyes will not only gaze out from their sockets (as if the head was a tower, of which the eyes are the windows or the balcony) but they will be, still as sensing organs, in the "visual field", too. So while the eyes in the visual field are being seen by the eyes in their sockets, the pair of the *same* eyes (a pair of 'Doppelgänger' eyes) will, at the same time, and *from* the visual field, also see the eyes in their sockets as they are 'performing the act of seeing'. Seeing will be seen by seeing *while* seeing; seeing and being seen will totally coincide. Thus, the 'ideal reflection' will, properly speaking, be no reflection at all, since there is

¹⁵ "Mag denn der Junge die Augen behalten und sein Pensum flennen in der Welt" (p. 5).

nothing to be *reflected* on – there is only something to be seen, but from both sides, and at the same time. (Would it make sense to say that two sides of a sheet of paper are ‘gazing at each other’?)

This perhaps strained (but surely eye-straining) exercise is described (and, thus, is reflected on) to underscore that Hoffmann's story, when thematising the “spinning around” in, and Nathaniel's madness with the little song, is figuring, within, but also *by* and *with* itself a ‘turning around-itself’: here perspective wishes to ‘duplicate’ its own self, to turn, from the ‘outside’ (perhaps from the reader's point of view) to itself and look, as it were, into its own eyes – to look (and see) itself ‘straight in the eye’. This self-generated, self-referential circle may, on another plane of reading, be projected into all the human relationships described in the story. But it is no wonder that this is the point where Nathaniel falls into a fit of madness: the firecircle, woven from the texture of the story, but also simultaneously figuring itself, underlines that the tale is – as Nicholas Royle laconically remarks – indeed “inexhaustible” (ROYLE 2003: 45). Yet the firecircle also underscores that it has let loose so many complex relationships, allusions, association and connections that our realisation of, and reflection on it might precisely mean our encountering the ineffable itself.

Giovanni, after his turn, will, characteristically enter the garden in “broken sunshine” (p. 85) yet now not only looking into, but also being in it, he will totally be filled with Beatrice: “meeting with Beatrice in the garden was [...] the whole space in which he might be said to live” (p. 89), “approaching Beatrice [...] seemed an absolute necessity of his existence” (p. 84); he has to “obey the law that whirled him onward, in ever-lessening circles, toward a result which he did not attempt to foreshadow” (p. 84). These inevitable “ever-lessening circles”, in Giovanni's case, are made up of “spicy perfumes”, “odor”, “fragrance”, “spirit”, “soul”, “imagination”, “fantasies”, “image”, “love”, “heart”, “nature” and, most importantly, of “poison”, “eye” and “breath”. These words will occur in the text several times, appearing sometimes in one another's close proximity, e.g.: “they had spoken love [...] when their spirits darted forth in articulated breath like tongues of long hidden flame” (p. 90). Hawthorne's story knows only of the flame of love and not of the fire of the demonic; here the diabolic is not in a perspective, capable of detecting even the uncanny of the ordinary through its turning around itself but in how the elements of “the circles” will support or oppose each other; the hazard is whether they can arrange themselves into “pure and healthful” (p. 81) combinations, or whether they will overreach, and thus outwit and deceive each other.

Let us see some of these combinations, a few of these “compounds” as they are figuring sometimes as the signs of the inner and sometimes as the outer; as sometimes revealing and sometimes hiding, sometimes expressing and sometimes stifling one another. The plants in the garden, which were so beautiful and enchanting from above, will appear, upon a closer look by Giovanni, as “wild, as if an unearthly face had glared at him out of the thicket”; they will display themselves as “the adultery of various vegetable species” with shocking “artificialness” – they do not seem to be “God's making, but the monstrous offspring of man's depraved fancy, glowing with only an evil mockery of beauty” (p. 86). Here the ‘new Eden’ is unmistakably presented as rivalling God's creation, but it is creation, and though the plants appear as artificial, they are not that in the sense of a mechanism: they grow and glow in nature, and therefore, at least in one sense of the word,

they *are* natural. Even if there are obvious signs of their being poisonous,¹⁶ they are the result of a professional and perfectionist expertise and of deep knowledge. The appearance, the immediate presence of Beatrice will allow Giovanni to dispel the “shadow” (p. 87) of the “questionable and ominous character” (p. 86) of anything he first perceives as “unnatural” (p. 85), and now it will be the eyes of Beatrice, which Giovanni is “gaz[ing] through [...] into her transparent soul”, which will rival his inner “doubt and fear” (p. 87). And not only her eyes but her words as well: Giovanni refuses to “believe all that [he] has seen with his own eyes” (p. 87) and will believe “the words of Beatrice Rappaccini’s lips” which are “true from the depths of the heart outward” (p. 87).

Thus it is language expressing the innermost of Beatrice’s spirit “gush[ing] out before” Giovanni which is substituted for the sight and touch of the surface, of the immediately present outer. It will thus find its way into Giovanni, but not yet into his bosom but into his mind and his imagination (pp. 87–88). Yet it will precisely be the prohibition of touching Beatrice’s “sister”, the “magnificent shrub”, detected, through the nose, to be exhaling the same fragrance as the one in Beatrice’s breath (p. 88), which will result in a “burning” “purple print” on the back of Giovanni’s hand. This trace, this ‘translation’ of Beatrice’s fingers is wilfully hidden by the young man with a handkerchief and gets “forgotten” and dissolved in his “imagination” (p. 89), too. The “holy secret” of love gets conveyed from the “depth of one soul into the depth of the other”, yet this communicative process is stubbornly only through the eyes. That there is “no seal of lips” (p. 89) does not mean that they can converse freely but that there is the taboo of expressing their growing love in the natural, pleasant and very palpable outward signs of love: kisses.

Yet the inward doubts of Giovanni are dispelled again and again by the visible immediate presence of Beatrice until the hide-and-seek of the inner and the outer gets once again analysed from the “sober” (p. 91) point of view of Professor Baglioni. Baglioni, upon his encounter with Giovanni in the street, charges Rappaccini with having “a look as deep as Nature itself, but without Nature’s warmth of love” (p. 83). In Baglioni’s interpretation, nothing is hidden and there is no place for the subtle interplay of eyes, breaths, souls, language, touches or the lack of them: what is, for Baglioni, inside of Rappaccini is a “deadly science” and what is inside Beatrice is all unambiguously poisonous: the rest is a hiding veil, an outward show, a deception. Baglioni knows everything: he knows the typical look of Rappaccini when he has a new victim, he “know[s] the wretched girl far better than” Giovanni and he knows the antidote to render the “virulent poison” “innocuous” (p. 92). This amazing self-confidence is in striking contrast with Rappaccini’s self-reliance: while Baglioni wishes to win in one blow, Rappaccini, both with his daughter and with Giovanni, proceeds slowly and stealthily, step by step, accommodating the inner to the deadly poisons he produced in rivalry with God’s creation with the desire of protecting, as he claims at the end of the story, his daughter from the evils of the world. Rappaccini is the greater pedagogue not only in his patience but also in his ability of organically integrating the love of two young people into his “fatal love of science”.

At Baglioni’s intervention the whole of the subtle game of the inner and the outer is gone between Giovanni and Beatrice as well; since now not only Rappaccini but also

¹⁶ Cf. “Giovanni recognized but two or three plants in the collection, and those of a kind that he well knew to be poisonous” (p. 86).

Baglioni wishes to experiment with the couple, the young man has no other choice than to experiment with himself and he gets the ocular proof of having interiorised Beatrice's poison by buying new flowers and making them "droop" (p. 94), and by killing a spider with his breath. But does he have the *same* poison as Beatrice? Beatrice "crossed herself and sighed heavily" (p. 81) at the sight of her own victim but Giovanni sends forth his breath "imbued with a venomous feeling out of his heart" (p. 94). Beatrice, having grown up "estranged [...] from all society of [her] kind" (p. 96), pities the loss of a life but, knowing 'nobody' else but her "sister", the most perilous "magnificent shrub", takes this to be natural in the sense that for her this capability is coming both from Nature and from her human nature and she is simply uninstructed in its social and ethical implications. Giovanni, by contrast, does have a basis for comparison and therefore will not only be appalled by his newly gained powers but he will identify them as murderous and, as a corollary, he will suddenly take delight in killing.

"There is something truer and more real than what we can see with the eyes and touch with the finger" – the omniscient narrator comments while describing Giovanni now "grovelling among earthly doubts" and defiling "therewith the pure whiteness of Beatrice's image" (p. 93). By adopting Baglioni's perspective, coming to Giovanni also in terms of Rappaccini's chemical-medical medium, the young man has split Beatrice into two, in quest of a "decisive test" whether the "dreadful peculiarities in her physical nature" are necessarily accompanied by "some corresponding monstrosity of the soul" (p. 93). What Giovanni ignores is that once he wishes to translate the inner into some unambiguous signs of the outer, it will be his very stance which will hinder the "decisive test" from yielding 'objective' results: it is precisely the *desire for a test* which will make him incapable of 'looking beyond' the immediately touchable and perceivable, so the experiment knows its result before it has been conducted, it is rendered impotent by the very demand for it. Not only because the 'foregone conclusion', the "monstrosity of the soul" might reside in the test-maker himself and thus he will be unable to separate his monstrosity from that of the other but also because the experiment is *based on* separation, on scepticism, on suspicion and thus it is by definition that it cannot take faith into consideration. I completely agree with Katalin G. Kállay (KÁLLAY G. 2003: 101), who, in a detailed and captivating study of the story claims that "Rappaccini's whole experiment depends on" "trust" and once that faith is gone, the result can only be – as the melodramatic last scene in the garden indicates – that Giovanni is now unable not to translate every sign as Beatrice's – and his own – "hideous monstrosity". I take it to be highly symptomatic that Giovanni will refer to *signs* in his venomous rage against Beatrice: "Let us sign crosses in the air! It will be scattering curses abroad in the likeness of holy symbols!" (p. 96).

"Accursed one!" and "poisonous thing!", spoken by Giovanni in "hideous" "scorn" (p. 96) are comparable to Nathaniel's murderous words to Clara: "Oh, inanimate, accursed automation!", the utmost moment of separateness. As already noted, in "The Sandman" Clara's domestic ordinariness represents a desired and still unbearable alternative for Nathaniel, and a return to, or a creation of the ordinary as the last remedy offers itself to Giovanni, too: "Besides, thought Giovanni, might there not still be a hope of his returning within the limits of ordinary nature, and leading Beatrice, the redeemed Beatrice, by the hand?" (p. 97). It is also of great significance that Baglioni handed the "little silver vase" with the antidote to Giovanni saying: "we may even succeed in bringing back this

miserable child within the limits of ordinary nature” (p. 92). Yet it is the omniscient narrator himself who declares this to be impossible: “O, weak, and selfish, and unworthy spirit, that could dream of an earthly union and earthly happiness as possible, after such deep love had been wronged as was Beatrice’s love by Giovanni’s blighting words!” (p. 97). Seen in this light, Baglioni’s antidote is the same as the poison, the distrust, the split, the scepticism, the separateness, the “ordinary nature” (p. 92) in Giovanni’s veins and heart, and I take Beatrice to mean this when, having swallowed Baglioni’s medicine, she asks Giovanni in the very last sentence before her death: “O, was there not, from first, more poison in thy nature than in mine?” (p. 99).

After Nathaniel’s death, Hoffmann’s story closes with an idyllic scene, in which Clara is sitting in a garden with a tender young man, holding hands and two beautiful boys are playing around them (which, as Stanley Cavell points out, is precisely the vision Nathaniel could see in the telescope pointed at Clara). Hawthorne suspends any kind of ending: the allegory is over, so everything is over so it makes no sense to ask if Giovanni will also drink from Baglioni’s antidote to follow Beatrice to “some fount paradise” (p. 97), to “the flowers of Eden” (p. 99), or whether he will repent and become Rappaccini’s assistant, or whether Rappaccini will now destroy the garden and then kill Giovanni, Baglioni and perhaps even himself. The omniscient narrator, in the one before the last paragraph of the story, interprets Rappaccini’s efforts as “perverted wisdom” and Beatrice to be “the poor victim of man’s ingenuity and of thwarted wisdom” (p. 99). But the “fantastic imagery” (p. 72) of the story (something that is described as Aubépine’s main strength) allows more (self-)interpretation than this didactic one. Rappaccini’s poison is primarily ambiguous by its being transmitted through breath, thus it comes from the inside, from the lungs, the heart, the mouth and the nose and is perceivable not by the eyes but through the nose, which is capable of experiencing the most fundamental, least articulate and therefore most immediately perceivable stimulus: smell. And, since the other’s breath can be inhaled, and thus it can stealthily, spontaneously and irresistibly imbue the whole ‘trunk’ of the inhaler, it is perhaps the best medium to overcome, to transcend the initial stance of human separateness – hence its constant association with the human spirit. Breath, in Hawthorne’s vision, might prove to be poisonous art, and even beyond its aesthetic sense, if it is not accompanied by faith. Nathaniel is literally dragged into a circle of fire, and he is endowed with a perspective, the “phantom of our selves”, from which animation is irresistible; Giovanni is enticed, by sight and especially through odour, into a garden where love, spirit and art are poisonous if they are not imbued with the fragrance of trust, which must not only be in the imagination.

Sources

- Cixous, Hélène. “Fiction and Its Phantoms: A Reading of Freud’s *Das Unheimliche*” (The Uncanny). Trans. Robert Denomé. *New Literary History* 7 (1976[3]): 325–348.
- Freud, Sigmund 1957. *Collected Papers* Vol. IV. Trans. Alix Strachey. Authorized translation under the supervision of Joan Riviere. London: The Hogarth Press and The Institute of Psychoanalysis. Originally in *Imago*, Bd. V., 1919.
- Hawthorne, Nathaniel 2003. *Mosses from an Old Manse*. Intr. by Mary Oliver. Notes by Gretchen Kay Short. New York: The Modern Library.

Literature

- Cavell, Stanley 1988. “The Uncanniness of the Ordinary”. In *In Quest of the Ordinary, Lines of Skepticism and Romanticism*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Fletcher, John 2002. “Freud, Hoffmann and the Death-Work”. *Journal of Theoretical Humanities* 7: 125–141.
- Györffy Miklós (szerk.) 1983. XIX. századi német elbeszélők. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Halász Előd 1971. A német irodalom története II.. [The History of German Literature, Vol. II]. Gondolat Könyvkiadó. Budapest.
- Herz, Neil 1986. “Freud and the Sandman”. In: *The End of the Line*. Columbia University Press. New York.
- Kállay, Katalin G. 2003. *Going Home Through Seven Paths to Nowhere: Reading Short Stories by Hawthorne, Poe, Melville and James*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kilgour, Maggie 1995. *The Rise of the Gothic Novel*. Routledge. London and New York.
- Kofman, Sarah 1991. “The Double is/and the Devil: The Uncanniness of The Sandman (Der Sandmann)”. In: *Freud and Fiction*. Trans. Sarah Wykes. Polity Press. Cambridge.
- Orosz, Magdolna 2001. *Identität, Differenz, Ambivalenz: Erzählstrukturen und Erzählstrategien bei E. T. A. Hoffmann*. Peter Lang. Frankfurt-am-Main.
- Plutarkhosz 1978. *Párhuzamos életrajzok [Parallel Lives]*. Trans. Elek Máté. Magyar Helikon. Budapest.
- Royle, Nicholas 2003. “Supplement: The Sandman”. In: *The Uncanny*. Manchester University Press. Manchester.
- Ward, Kyla 1995. “The Tales of Hoffmann”. *Tabula Rasa* 1995, No. 6. www.tabula-rasa.info/DarkAges/Hoffmann.html.
- Wittgenstein, Ludwig 1974 [1966]. *Tractatus Logico-Philosophicus*. Trans. D. F. Pears and B. F. McGuinness. Routledge. London.

MÓZES HUBA

***AZ EGYSÉGBE SZERVEZŐ TÁVLAT
(EGY VERS ÉRTELMEZÉSÉHEZ)***

Régóta ismerkedem Dsida Jenő nagy hatású és hatása folytán régóta ismertnek vélt költeményével, a Psalmus Hungaricusszal, amelynek megírásától két emberöltőnyi időnek kellett eltelnie, hogy a befogadásával járó akaratlan félreértések és előítéletes félremagyarázások homálya oszolni kezdjen. Magam legalábbis most vélem felismerni a nagy ívű alkotás fő szervezőelvét, azt, hogy a benne feszülő ellentmondások meghatározott távlat jegyében rendeződnek egységes egésszé. Az ellentmondások tekintetében a költő nem hagy kétséget számunkra. Alkotásában valóban ellentmondás feszül a határokon kívülre került és az ország határain belül élő magyar, az európaiság előnyeitől megfosztott és az európaiság körülményeit élvező polgár, a kirekesztettség terheit hordozó és a magát hasonló terhektől mentesen megvalósító ember között. Ezekből a lázító ellentmondásokból fakad a nem kevésbé háborító gondolat: Lehet-e, szabad-e különbséget tenni magyar és magyar, polgár és polgár, ember és ember között?

A kirekesztés ódiumát Dsida senkinek sem rója fel, a gyötrő ellentmondásokért zsoltár ihletésű rapszodiája senkit sem okol. A feltételes önátkozás szavaival az ellentmondások egységbe oldódásának szükségességére figyelmeztet.

A költeménynek a 137. zsoltárra utaló refrénje ötször csendül fel változatlan, majd hatodszor variációs formában.

Előbb az alapváltozatot idézem:

Epévé változzék a víz, mit lenyelek,
ha téged elfelejtelek!
Nyelvemen izzó vasszeget
üssenek át,
mikor nem téged emleget!
Húnyjon ki két szemem világa
mikor nem rád tekint,
népem, te szent, te kárhozott, te drága!

És idézem a többes szám első személyben fogalmazott variációs refrént is:

Mérges kígyó legyen eledelünk,
ha téged elfeledünk,
ó, Jeruzsálem!
Nyelvünkön izzó vasszeget
verjenek át,
mikor nem téged emleget,

ó, Jeruzsálem!
Rothadjon el lábunk-kezünk,
mikoron hozzád hűtlenek leszünk,
ó, Jeruzsálem, Jeruzsálem!!

Dsida Jenő a saját néphez való ragaszkodás parancsát a Jeruzsálemhez, az életmű belső összefüggéseiből következően félreérthetetlenül az örök Jeruzsálemhez való hűség parancsaként fogalmazza újra.

A költő elsősorban övéért, népének nagy családjáért érez felelősséget. Ezért szólítja meg rapszodiájában a világ legkülönbözőbb tájain élő nemzettársait:

Elindulok, mint egykor Csoma Sándor,
hogy felkutassak mindenegy magyart.
Székelyek, ott a bércek szikla-mellén,
üljeteK mellém.
Magyarok ott a Tisza partján,
magyarok ott a Duna partján,
magyarok ott a tót hegyek közt
s a bácskai szőlőhegyek közt,
üljeteK mellém!
Magyarok Afrikában, Ázsiában,
Párisban, vagy Amerikában,
üljeteK mellém!

S ugyanezért szólítja az elődöket és az utódokat is, hiszen a nyelvi közösség nemcsak tér-, hanem időbeli kapcsolódást is jelent:

Ti eztán születők s ti porlócsontu ősök,
ti réghalott regősök, ti vértanúk, ti hősök,
üljeteK mellém!

A költő hangja nem kevésbé szenvedélyes, mint bármely más nemzethez tartozó, jelentős alkotóé, aki népének sorskérdéseiről szól. Az ellentmondások egységbe oldódásával a szenvedély nem válik visszafogottabbá. Az egységbe szerveződést biztosító távlat azonban – lehetetlen észre nem venni – más dimenzióba emeli az alkotás egészét. Az értő megközelítésre, aligha kétséges, ebben a dimenzióban nyílik lehetőség.

Irodalom

Dsida Jenő 1992. Psalmus Hungaricus. Közzéteszi Kabán Annamária és Mózes Huba. Erdélyi Szövetség. Budapest.

Láng Gusztáv 2000. Dsida Jenő költészete. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. (Kriterion közelképek.)

Lisztóczy László szerk. 2003. Poeta angelicus. Írások Dsida Jenőről és költészetéről. Dsida Jenő Baráti Kör. Eger.

ORAVECZ BARNA

REJTETT STRUKTÚRÁK HAMVAS BÉLA KARNEVÁL CÍMŰ REGÉNYÉBEN

Ha az ember Hamvas Béla Karneváljáról kíván beszélni, akkor téved a legkevésbé, ha abból indul ki, hogy egy ismeretlen író ismeretlen művéről fog szólni. Ez a helyzet voltaképpen egyetlen műfajt tűr meg: az ismertetést. A Karnevált bemutatni, vonzóvá tenni néhány oldalon: szép, bár magában véve is elég reménytelen feladat.

Mindezeket előrebecsátva a nemes feladatot másokra hagyom. Főként azért, mert nemcsak reménytelennek, hanem értelmetlennek is érzek minden ilyesféle vállalkozást. A folyton változó magyar irodalmi kánon (és itt valóban a kánonról beszélek) hetven év alatt nem vetett Hamvas felé egy futó pillantást sem, még a rendszerváltozás után sem, amikor pedig világossá vált, hogy a nagy várakozásra rácsfolva mindössze e g y e t l e n lappangó életmű került elő a diktatúrák időszakából (az viszont jelentékeny részben fennmaradt, és nem is csekély terjedelmű): a Hamvas Béláé. Nem támadt iránta semminemű kíváncsiság. És nem változtatott ezen az érdektelenségen a meginduló életműkiadás sem (eddig nagyjából húsz kötet, és még messze nem vagyunk a végén). Mindennek mégiscsak kell, hogy legyen valami oka, és ha ez az ok nem az életmű jelentéktelenségében rejlik (mint ahogy persze, hogy nem), akkor naivitás azt gondolni, hogy Hamvas ismertté válásához még bármiféle népszerűsítés hozzájárulhat. De ez a kérdéskör egy másik írás témája lehetne.

Írásomban magával a Karnevállal kívánok foglalkozni. Ezért kénytelen vagyok a szövegre mégis úgy hivatkozni, mintha mindenki által ismert lenne. Ráadásul a mű olyan rejtett összefüggéseire próbálok rámutatni, amelyek a szöveget mélyen ismerő olvasók számára sem feltétlenül magától értetődőek.

1. Műfaji problémák

Az, hogy Hamvas életművét alig ismerik, és az, hogy a Karnevált kevesen olvassák, nem teljesen azonos probléma. Hamvas Bélának, főleg az esszéi között, szép számmal akadnak olyan írásai, amelyek az olvasónak semminemű megértési nehézséget nem okoznának. Gondolati tartalmuk persze megszokott olvasmányainkhoz képest legtöbbször igen furcsa (elképesztően kánon- és iskolafüggők vagyunk!) – de maga a tartalom tökéletesen követhető, és mivel izgalmas, talán tolerálható is. Nyelvileg pedig varázslatosak ezek az alkotások. (Csak példaképpen: Fák, Aranynapok, Apokalyptikus monológ, de ilyen a kötetnyi terjedelmű A magyar Hüperion is.) Hamvas teoretikus jellegű írásainak nagyobbik részéről persze nem merném ugyanezt állítani: a Mágia szutra, a Hexakümion, a Regényelméleti fragmentum vagy a Scientia sacra három kötete hosszas kínlódások nélkül aligha közelíthető meg.

Egészen más a helyzet a Karnevállal. A könyvesboltokban (amennyiben épp kapható – eddig két kiadásban jelent meg) a regények közt található, és belepillantva is annak tűnik. Mégis: nagyon igényes, értelmes, okos olvasók is kihátráltak már az elolvasásából. Dühödten, vállvonogatva vagy elkeseredetten, de gyakran feladják. Ismerőseim körében nagyjából minden ötödik ember volt képes egyáltalán végigolvasni. Érthető, hogy számukra Hamvas Bélából elsősorban nem a feledhetetlen élmény maradt meg. Emlékezetem szerint Sükösd Mihály egy tíz évvel ezelőtti, más tárgyú bírálatában Hamvas regényéről (leplezetlen elutasítással) mint „regényszerű szövegmenyiségről” tett említést. Neki sem sikerült.

Vajon miért? Mi ennek a nehezen-olvashatóságnak az oka? Azt gondolom, az ok a Karneválnak a világirodalomban is egyedülálló sajátos felépítésében és persze az e mögött rejlő, ismereteim szerint szintén teljesen egyedülálló célrendszerében rejlik.

Tudós vagy kevésbé tudós olvasó egyaránt úgy olvas regényt, ahogy a középkorban várat ostromoltak. Jöttek a hódítók, és létrák sokaságát támasztották a falaknak. Valamelyiken valaki majd feljut, és akkor a vár már bevehető. A regényhez, amely az esztétikai elméletek több száz éves közhelye szerint a legszabálytalanabb, legformátlanabb műfaj, ugyanez az esztétika a legkülönbözőbb létratípusokat barkácsolta már: ez tézisregény, az analitikus regény, ez polifón regény, amaz pikareszk regény vagy családregény. A Karnevállal, mintha csak bizonyítani akarta volna regénye valóban egyedi voltát („csak itt, csak most, csak egyszer és soha többé” – idézi Hamvas számtalanszor Rilkét), a szerző olyan „várat” épített, amelynek falához minden létra gond nélkül hozzátámasztható, de amelybe egyiken se lehet csak úgy bejutni. Valahol, valamely ponton a védősereg mindegyiket gonoszul ellöki magától.

Állításom igazolható. A Karnevál első harmada legfőképpen szatirikus jellegű, aztán észrevétlenül hangnemet vált, és a továbbiakban az a kedvünk, hogy a szereplőkön ne vessünk, kissé mérséklődik. Nevetünk még ugyan, de egyre kínosabban. A mű eleje a nagyszámú szereplővel és a történetek esetlegesnek tűnő voltával ugyanakkor azt is sugallja, hogy talán pikareszket fogunk olvasni. De ez sem igazolódik. Később, amikor egy következő nemzedék ügyes-bajos dolgai kerülnek sorra, családregényre gyanakszunk; sajnos ez sem válik be, ebből az olvasási módból sem jön ki sok. Spiró György, a regény egyik leglelkesebb propagátora, főleg a hatodik részt, a második világháborús ostrom leírását emlegeti gyakran: ha csak ebből állna a mű, szinte tényirodalomnak lenne tekinthető, de persze nem csak ebből áll. És így tovább. A regény közepe tekinthető fejlődésregénynek, az V. rész (de csak az!) esetleg nevelési regénynek; sok-sok vonatkozása a filozófiai tézisregénnyel áll rokonságban (de vajon mi a tézis?); némiképp olvasható eposznak (még seregszemlék is kimutathatók benne, nem is beszélve a kötelező alvilági utazásról); a III. és a VII. rész analitikus regény is lehetne; a hős elbeszélését pedig akár vallomásnak is vehetnénk, ha nem csinálna folyton hülyét önmagából és az olvasóból. És még mindig sorolhatók a típusok, és a Karnevál mindegyik és egyik sem: társadalomrajz (I., II., IV., VII.); antirealista regény (VII.); fiktív önéletrajzi regény; énkereső regény (Hérakleitosz mondatából indul a cselekmény: elindultam megkeresni önmagam); abszurd regény (ez már az eddigiekből nyilvánvaló); történelmi regény (a cselekmény az 1860-as évektől 1951-ig, a regény befejezésének évéig terjed); detektívregény (I–II., ill. VII.); utópikus regény (nem is akármilyen kérdéssel: hol az aranykor?); szerelmi regény (a főhős „leplezetlen nőimádatánál” csak a felvonultatott hölgykoszorú gusztustalansága

feltűnőbb, de hát ott van azért Tamara, Ainyu és főleg Antennis); esszéregény (Thomka Beáta elemzésében (THOMKA 1998: 127) azt állítja, hogy a Karnevál „esszéből van”, és cselekményes részei nem mérhetők a gondolatiságához, ami meglepően érzéketlen vélemény, és főképp azt bizonyítja, hogy a kritikus a saját létráján mindenképpen fel akart mászni a várba, és valamiért úgy vélte, ez sikerült is neki; nem is talált ott semmi érdemlegeset; persze, hiszen valójában bent sem járt). A műben egy olyan kis betét is olvasható, amely a robinzónához kapcsolja a Karnevált (Barnabás Andrea kivonulása a világból). És még imaginárius szerzőt is szerepeltet Hamvas a III. részben, nehogy valami kimaradjon. Ez vagy az örület, és akkor nem is kell a Karnevállal veszködni, vagy valami (valami mögöttes szervezőerő) értelmessé varázsolja ezt az egészet. De akkor is nehéz. Valóban az.

A csábító, hívogató, szinte szirénhangú Karnevál őrző-védő rendszere tökéletesnek tűnik: ha g y o m á n y o s o l v a s á s i t e c h n i k á i n k k a l nem tudjuk megközelíteni. Hamvas láthatólag nem akarja, hogy őt mindenki olvassa.

Valóban nem akarja? Önmaga szellemi útjáról, értékrendjének metamorfózisairól szólva így fogalmaz (szinte közvetlenül a Karnevál elkezdése előtt, 1947-ben, az Apokalyptikus monológban): „Ilyen kifejezéseket, mint megváltó, Keresztelő János, ágyarjáró, pogány üdvözülés, keleti halhatatlanság, egészen nyugodtan használhatok. Ezek a szavak, amelyek kizárják azokat, akiknek ebből megérteni bármit is tilos, és ezek azok a szavak, amelyek összekötnek azokkal, akiknek erre szükségük van. Erről többet és mást mondani fölösleges” (i. m.: 118).

A Karnevál tele van ilyen szavakkal, de még inkább tele van ki sem mondott, de annál inkább akadályt jelentő elemekkel. Ettől támad sok olvasóban olyan gyanú, hogy ez a regény valamiféle misztikus, imaginárius alkotás. Egyesek számára épp ettől vonzó. Másoknak ezért gyanús és ellenszenves.

2. A hármas szám: regény és beavatás

Nézzük a talán legfontosabb ki sem mondott szót. „Hamvas Béla a beavatás szót sem a *Regényelméleti fragmentumban*, sem regényeiben nem használja. Ennek ellenére nagyon is tudatában volt annak, hogy egész életműve beavatás” (KEMÉNY 1990: 70).

Miféle beavatásról lehetne szó a Karnevál cselekményszintjén? Egy jelentéktelen levéltári segédfogalmazó – nevetséges események hatására – meghasonlik önmagával, és egy kisvárosba utazik megkeresni önmagát. Bizonytalan a származása, bizonytalanná válik az egész lénye. Panoptikumi figurákkal találkozik (s nem veszi észre, hogy köztük ő az egyik legelvarázsoltabb); elképesztő kombinációkat hall önmagáról, s közben a legképtelenebb események történnek vele. Ezek hatására álmvilágba menekül: Mihály arkangyallal azonosítja magát, s a továbbiakban folyamatosan írja közhelyes tépelődéseit az emberi létezés rejtélyeiről. Ha egyáltalán felmerülhet a regény ezen első nagy fejezete kapcsán bármiféle beavat(ód)ás lehetősége (de önmagunk valódiságának megragadási kísérlete talán annak minősíthető), akkor bizony ez a beavatás nem sikerült. Bormester Virgil komikus lárva volt és sajnálatra méltó lárva maradt, csupán maszkot cserélt. (A *maszk*, az *álarc*, a *lárva* a regény leggyakrabban előforduló szavai közé tartozik.)

Ez a nyitány. A továbbiakban a már megismert karneváli világban új szereplő jelenik meg: Bormester Mihály, a tépelődő arkangyal fia, akinek életútját születésétől haláláig

nyomon követhetjük. (Fontos, hogy ő az egész történet mesélője is.) Felnő, rosszul sikerült házasságot köt, az első világháborúban megjárja párhuzamosan mindkét frontot és szinte az egész világot; hazatérve egy szinte rutinszerű szóváltás lezárásaként megfojtja a feleségét, akitől korábban három gyermeke született. Minden lehetőség adva van, hogy ő is menjen a börtönbe és persze a lárvák közé, mint az apja, akiről akkora már tudja, hogy nem is az apja. Csakhogy ő más emberminőség, mint Bormester Virgil, ezért neki kijár a segítség. (Ami a regény szerint mindenkinek kijár: „és az angyal életében egyszer mindenkinek meg is jelenik” – Virgilnek is megjelent, csak nagy énkeresésében nem vette észre.) Bormester Mihály viszont felismeri a látomásban megjelenő Antennist, önmaga női felét, a belül ragyogó örök tisztaságot. Így hát segítséget kaphat Márkustól, a titokzatos Mestertől, aki mágikus történetek segítségével előkészíti őt egy túlvilági utazásra, ahol megismeri a lét és az idő teljességét. Visszatérve felneveli a gyerekeit (ezekről az évtizedekről a regény egy szót sem szól), majd a második világháború végén, az ostrom idején a pincében észrevétlenül meghal.

Bormester Mihály története kétségtelenül sikeres beavatási történet. Ő az abszurd, lefokozott, örületszerű emberi létezés helyett (mellett, fölött? – „Nincs se lent, se fent”, ismételteti Márkus) megismeri a magasabbat. De mi ennek a megismerésnek a tartalma? Noha a szemünk előtt zajlik minden, mégsem egyszerű a válasz. A túlvilágról visszatérő Bormester hallgató emberré válik, aki élményeit, látomásait ritkán fordítja le szavakra. Tetteiben kellene keresni ezeket a tartalmakat? Tettei sincsenek már, szinte csak derűs mosolya van.

És különös módon ezzel sincs vége. A regény utolsó nagy fejezetében ismét új szereplő jelenik meg, Vidal, a könyvtáros, aki a körülmények véletlenszerű alakulásánál fogva sikeresen felfejti mindazokat a titkokat, amelyek a regényhősök sorsába mindeddig beleszóltak. Bizonyos mértékig vele válik teljessé a regény. Úgy vettem észre: ő a kis számú lelkes Karnevál-olvasók kedvence. Ezt indokolatlannak tartom. Egyrészt Vidal is beavatandó lenne (sőt: Amadeus be is avatja), mégis beavatóként (mesterként) viselkedik. Ezzel függ össze az is, hogy Vidal csakis a történetek külső dimenzióit ismeri fel, ezekből a felismerésekből pedig a regényhősök számára szinte semmi tartalmas nem fakad, ráadásul mindezeket az olvasó jórészt már amúgy is ismeri. Folytatom a jegyzéket: saját sorsát sem oldja meg, ellenben azt a lényt (lányt), akit fel kellene szabadítania (Flórát), még mélyebb, mert immár megvilágított reménytelenségbe taszítja. Vidal ezért mindössze az értelem és nem a teljesség hőse, és ez a különbség a Karnevál értékrendjében bizony jelentős: Vidal nem Bormester Mihály, legfeljebb a folyton konferáló Vatta úr hatványra emelése. Mi több: leginkább Bormester Virgil csődjét ismétli, csupán hasonlíthatatlanul nagyobb intellektuális ereje folytán jobban tudja ezt titkolni önmaga és az olvasó előtt. És szájalhat tovább, amit meg is tesz: a regény az ő próféciaival zárul. (Amelyek persze, természetesen, értelmesek és helyesek, mint általában, csak hát immár nagyobb a tét...)

Vidal beavatása tehát véleményem szerint szintén csőd. Az intellektuális svihákkal találkoztunk, aki hiába távozik külföldre, nehogy művét kénytelen legyen feláldozni az életnek; immár levehetetlen lárva-álarcát magával viszi. Hogy az olvasó (még a nagyon érzékeny olvasó, sőt még a kritikus is) miért látja másként mindezt, arról majd a maga helyén szölok.

3. A hetes szám: beavatás és alkímia

A Karnevál mindeddig legmélyebb értelmezése Kemény Katalintól, Hamvas Béla második feleségétől származik. Tudomásom szerint ő volt az első, aki a *beavatás* szót használta a Karnevál kapcsán. De a beavatási regény fogalmának, tehát egy új regénytípológiai címkének a megalkotásától jó érzékkel tartózkodott. Nem kell feleslegesen szavakat gyártani. A beavatási regény fogalma persze azóta törvényszerűen mégis megszületett. Megítélésem szerint értelmetlenül. Ilyen regényt ípus az európai irodalomban nincs és nem is lehet, hacsak nem parttalanítjuk a szó jelentését. Mert olvassuk csak figyelmesen Kemény Katalint: „Hamvas Béla a beavatás szót sem a *Regényelméleti fragmentumban*, sem regényeiben nem használja. Ennek ellenére nagyon is tudatában volt annak, hogy egész életműve beavatás. Mert mi is a beavatás? Az alkímiai transzfiguráció, amelyben a természeti ember, az egységből lezuhant lény »örök szellemtestét felépíti«, személylé válik. Ennek a műveletnek és folyamatnak három fő mozzanata: az evilág valótlanságának felismerése (a maszk leoldása); a káprázat valóságának átélése; végül annak a tudásnak megszilárdítása, hogy az emberi lét attól függ, aki éli – szabadság, s egyben ítélet” (KEMÉNY 1990: 70–71).

Hamvas Béla jegyzetei, naplói még nem jelentek meg. Így csak idézetekből, utalásokból ismerhetjük a Karnevál írása közben, a készülő regényre vonatkozó feljegyzéseit. Ezek egyikére, jelen pillanatban legfontosabbikára sajnos Kemény Katalin is csak utal, így az szó szerint nem idézhető: „Hamvas Béla [...] a *Karnevált* naplójegyzeteiben alkímiának nevezi” (KEMÉNY 1990: 88).

Hamvas szerint a beavatás a tradicionális kultúrák legfontosabb eljárása: alkímiai tevékenység. Az alkímia csak a kései, elfajult, haszonelvű kultúrákban jelent aranycsinálási technikát: eredetileg olyan módszer volt, amelynek segítségével az ember önmaga silányságából bányássza elő a legbelsejében rejlő aranyat. Nem aranyat csinál, hanem arannyá változtatja a létezését. Ez számunkra nyilván metafora. Ám gondolhatunk a dologról bármit, annyi biztos, hogy így már másként hangzik az egész. Maga Hamvas Béla ezt a törekvést nem tartotta misztikus zaggyvaságnak: nagyon is komolyan vette. Elő kell hozni magunkból az aranyat. Vagy van tisztességes ember, aki másképp gondolja? Aligha. Legfeljebb más „fogalmi rendszerben” gondolja ugyanezt.

Monográfiájában Kemény Katalin is beszél a Karnevál alkímiai vonatkozásairól. Gondolataiból kiindulva Dúl Antal, az életműsorozat szerkesztője a Karneválhoz írott utószavában megfelelteti a Karnevál hét nagy fejezetét az alkímia hét nagy lépcsőfokának, hét fő eljárásának (DÚL 1999). Ez jelentős felismerés. Az értelmezésben azonban van tévedés. Az alkímia fő műveleteit sokan sokféleképpen rendszerezték már, maga Hamvas is többféle csoportosítással kísérletezett. Nézetem szerint Dúl Antalnak abban igaza van, hogy Hamvas az alkímiai műveletek sorrendjére építi rá a Karnevál fejezeteit. De szerencsésebb lett volna, ha azt a tipizálást veszi figyelembe, amelyet Hamvas a Karnevállal egy időben alkotott meg, valószínűleg afféle „háttértanulmányként”. Tehát az 1948–50 között írt *Tabula smaragdina* vonatkozó fejezeteit.

Dúl Antal gondolatmenetének bírálatával nem foglalkozom. Amire törekszem, az az, hogy megmutassak egy, az övénél mélyebb összefüggésrendszert. Ehhez össze fogom vetni a *Tabula smaragdina*-ban olvasható fokozatokat a regény fejezeteivel.

Az első művet a *s u b l i m a t i o* (finomítás). El kell távolítani a szennyeződések, a belső piszkot. Ez a művet, mondja Hamvas, nagyon személyes jellegű.

Persze, hogy az. Itt kezdődik az egész. Hiszen először is fel kell ismernünk szennyezett voltunkat. Ezt Bormester Virgil már belső odüsszeiájának kezdetén megteszi, és ezzel olyasmibe kezd, amibe az emberek többsége sosem (és a Karnevál figurái közül is csak kevesen): nekifog önmaga megtisztításának.

Hamvas Béla a *Tabula smaragdina*-ban hangsúlyozza az alkímia azon alap gondolatát, hogy a lépcsőfokok egymásra épülnek, de még fontosabbnak tartja azt a felismerést, hogy mindegyik beavatási fok csak lehetőség, tehát elrontható. Láttuk, Bormester Virgil el is rontja: beleragad önmaga vég nélküli finomításába. (Tépelődései 7340 kéziratoldalt tesznek ki. Elborzasztó.) Ha a Karnevál csak az ő regénye lenne, a mű ezen a vonalon nem is folytatódhatna tovább, legfeljebb vég nélkül lehetne ragozni.

A második művet a *s o l u t i o* (oldás). Fel kell oldani mindent, ami túl szilárd. Ez a kritikus intellektualitás szakasza. Az a szimbolikus oldószer, amit az alkímisták ehhez a művelethez társítanak, a *vitriol*.

A regény második része ott kezdődik, hogy az ártatlanul bebörtönzött Bormester Virgil kilép a börtönkapun, és egy tökéletesen megváltozott világban találja magát, ahol már „senki sem a régi”: minden örület megmaradt, de az örültek maszkot cseréltek. Oldódás ez bizony a javából! Minden szereplő élesen látja a másik „kajlaságát”, csak a magáéra nem lát rá. Ebbe a világba születik az új, az igazi hős, Bormester Mihály, akinek legfontosabb gyermeki élményét is megismerjük: Pataj és Abihail kihallgatott szerelmi vívódásából egyrészt a nőiség iránti örök vonzódást, másrészt a szabályos élet iránti ellenszenvet kapja oltásul. Pataj, ez a csodálatos gyilkos, a „nem jó állampolgár”, aki a továbbiakban is szinte minden részben felbukkan majd, a főhőst tudtán kívül a valóság mágikus természetére ébreszti: semmi sem az, aminek látszik. Viszont akkor mik is valójában a dolgok?

A harmadik művet a *s e p a r a t i o* (elkülönítés). Meg kell tenni a korrekt megkülönböztetéseket. A regényben ez a rész a hős ifjúkora, „a wertheri időszak”, amikor meg kell tanulnia a környezetet, a szerelem, a család, a társadalom útvesztőit. Sőt, meg kell értenie önmaga hazugságait is. Mit látunk e részben? Kétségbeejtő gyanútlanyságot, emberek egymást-kínzását, a kisvilág poklát: merő értelmetlenséget. És látjuk megszületni a szemünk előtt azt a felismerést, hogy mindezt magunk csináljuk, magunk tesszük pokollá a világot, a magunk és egymás életét. Bormester Mihály a rész végére éretté válik arra, hogy a következő osztályba lépjen.

A negyedik művet a *p r e p a r a t i o* (előkészítés). Alkalmassá kell tenni a lelkünket a továbbiakra. Ez a formálás periódusa, a műben a párhuzamos életrajzok korszaka. A főhős megkettőződik, az egyik én magas fokú élettechnikát fejleszt ki, a könnyedén vett létezés urává válik; a másik elmélyül, a szenvedésen és keleti beavatási tanokon keresztül halad (araszol) önmaga felé. Végül a fejezet végén a két én újra egyesül.

Az ötödik művet a *c a l c i n a t i o* (kiegyezés). Minden belül felhalmozott szemetet ki kell égetni, magát a lelket pedig tűzállóvá tenni. Erőszakos, küzdelmes műveletsor ez.

Ez a rész Bormester Mihály legnagyobb küzdelmét tartalmazza önmagáért, lárva-önmaga ellen. A teljes belső kiüresedés, a megsemmisülés veszélyével szembesül. Egyedül nem is tudna semmihez sem fogni – itt lép be Márkus. (Hamvas szerint ez a szakasz mester nélkül senkinek sem sikerülhet – és ezt nem csak a regényben gondolta így.)

A hatodik művelet a *reductio* (visszavezetés). Visszatérni mindahhoz, ami a kiégetés után aktív és tiszta maradt. A lélek még nem kész, de már közel van a teljessé váláshoz. Most lassan, türelmesen le kell építeni mindent, ami felesleges. Ami tulajdonképpen már ki is égett belőlünk. A regényben mindez az örület legmagasabb fokán, a légópince iszonyatában zajlik le, ahol a szinte teljesen elcsendesedett Bormester nyugodt derűvel nézi az egész haláltáncot, és csendes jelenlétével segít annak, akinek ember mivolta megmaradt még annyira, hogy egyáltalán segíteni lehessen rajta.

Az utolsó művelet a *coagulatio* (szilárdítás). Ez a művelet, mondja Hamvas a *Tabula smaragdina*-ban, rendkívüli mértékletességet igényel. Könnyű kiszikkadni: és akkor az eredmény egy már nem élő én. Egy bálvány. Ugyanúgy könnyű puhánynak maradni. Akkor szintén nem sikerült a művelet.

A regényben vajon sikerül? Vidal bizony kiszikkad. Ifj. Herstal Rajmund a maga vizenyős szemeivel marad, aki mindig volt – neki persze esélye sem volt soha semmire, hiszen az alkímiai sor kezdő lépcsőjére sem lépett soha. Ő Bormester Virgil valódi fia, de apja kezdeti meg hasonlásától is megóvta a sorsa. Soha nem támadt kérdése, gyanúja önmagával kapcsolatban. Lárva, sokszorosán lárva hát a lárvák között.

Aki olvasta a *Karnevált* (de talán az is, aki nem), láthatja: elképesztő mértékű az egyezés a két gondolatmenet között. Hamvas Béla regényt írt az alkímiai műveletek sémájára. Játszott? Vagy tényleg egy ilyen szellemű beavatás kísérlete lenne a *Karnevált*?

4. A húszas szám: Schumann

Szemben a hármas, négyes, hetes, tízes, tizenhárom számjegyekkel és még néhány egyéb számmal, a húszas szám tudtommal semmilyen „számmisztikai” rendszerben nem foglal el kiemelt helyet. Most mégis ennek a számnak a *Karnevált*-beli jelentőségéről fogok beszélni.

Hamvas *Karneváltja* és Schumann *Karneváltja*. Hogy e művek között valami egészen szoros kapcsolat van, azt Kemény Katalin mindig tudta, és a maguk pontatlan módján a tanítványok is sejtettek valamit. Az összefüggés azonban sokkal izgalmasabb, mint azt korábban bárki feltételezte.

„...negyvenéves korában, megismerkedésünk esztendejében kijelentette: ötvenedik évemben fogom megírni nagy regényemet, a *Karnevált*. Többet a kihordási évek alatt erről nem szólt, de pontosan ötvenéves korában, mikor minden külső körülmény ellene szólt a nyugalmas munkának, akkor fogott a megíráshoz. S hogy viszonylag oly hamar elkészült vele, az csak azért történhetett, mivel már készen volt benne. Egyébként is mondása volt: soha olyat nem írtam le, ami előzőleg ne lett volna bennem készen. Ez a készség magyarázza nemcsak folyamatos és gyors írástempóját, hanem azt is, hogy rendkívül kedvezőtlen körülmények között épp úgy dolgozott, mint a legnagyobb kényelemben” (KEMÉNY 1990: 23–24).

Hamvas Béla életében valóban fordulópont volt 1948, amikor regénye megírásához hozzálátott. Miután 1945-ben elpusztult a lakása (könyveivel, jegyzeteivel és nagyszámú kéziratával egyetemben), 1948-ban, a fordulat évében állásától és mindenféle publikációs lehetőségtől is megfosztották. Ekkor Szentendrre, sógora kertjébe húzódott földet művelni. Itt és ekkor írta meg, megdöbbentően nagy számú egyéb esszével és tanulmánnyal egyetemben, a *Karnevált*. Talán legnagyobb alkotóperiódusává vált ez a négy év.

„»A történetnek eredetileg azt a címet akartam adni: mi az, amit egymásról tudnunk kell?« – szól Bormester a függönybeszélgetés egyik dialógusában. Hogyan kapta a regény mégis a *Karnevál* címet? Ehhez mindössze két támpontunk van. Az egyik: az Ördögösök fejezetcímei Schumann Karneváljának tételeivel számban és címben megegyeznek. Később a címetek kitörölte, de a papírt átvilágítva tisztán olvashatók, és így a törlés semmit sem változtat a tényen” (KEMÉNY 1990: 23).

Hamvas Béla korai szatirikus regényeinek egyike az említett Ördögösök című alkotás. A mű fennmaradt, bár máig sem adták ki. Úgy hírlík, nem más, mint a Karnevál előképe: egyszerűbb (talán „pörgősebb”, ám gondolatszegényebb) változata a későbbi nagyregénynek. Kemény Katalin és mások mindenesetre ezt állítják.

Néhány Hamvas-tanítvány megismétli Kemény Katalin megállapítását. Akad, aki félreérti, és a Karneválra vonatkoztatja (HOVÁNYI 2002: 95). És tévedésével telibe találja az igazságot.

A Karneválnak ugyanis kettős tagolása van. Nem csupán a hét számozott fejezet alapján épül fel. A mű egészében cselekményes részek és úgynevezett „függönybeszélgetések” váltogatják egymást. Az utóbbiak Bormester Mihálynak és egy egyes szám első személyben szóló, de önmagát meg nem nevező ún. szerzőnek (agent spirituel) az elbeszéltekkel kapcsolatos vitáit, észrevételeit, értelmezéseit tartalmazzák. Az így tagolódo Karnevál egységeinek száma éppen húsz, vagyis megfelel nemcsak az Ördögösök, hanem a schumanni Karnevál fejezet- illetve tételszámainak is. Mindössze meg kellett volna ezeket a részeket számolni, és aztán kissé gyanúsnak találni a dolgot, de ez eddig a regény egyetlen méltatójának, még a regényt kiválóan ismerő és igazán mélyen értő Kemény Katalinnak sem jutott eszébe. Bár: honnan is jutott volna?

Állításom az, hogy a Karnevál (a regény) nem csupán az Ördögösök szerkezeti sajátosságainak átsugárzásából nyerte a címét, hanem teljes tudatossággal követi a zongoradarab tételeinek hangulatait, pontosabban azok változásait. Nem azt mondom, hogy Hamvas Béla Schumann művének szöveges illusztrációját alkotta meg – mert ennél jóval többet tett. Magát a zeneművet vette alapul, és mesterien változtatta cselekménnyé és gondolattá. Kongeniális változatot teremtett. Méghozzá úgy, hogy ezzel a bravúrral sehol sem dicsekedett el. Jöjjön rá az olvasó, ha tud.

Most hadd idézzek a Karneválból. Az egyik függönybeszélgetésben az agent spirituel és Bormester mellett megszólal egy Hang is (Bormester belső hangja, daimónja?), és önfegyelemre inti a beszélgetések résztvevőit: ne magyarázzanak mindent agyon, az olvasó majd eldönti, mit gondol. És íme az idézet:

„Kezemet fölelem és intek. Várjon, mondom. Honnan veszi az ön hangja az olvasó iránt táplált e véleményét? Az olvasó arra, hogy a dolgokat megértse, egyáltalán nem alkalmas. Az olvasó ahhoz, hogy valamely művet megítéljen –” (Karnevál II: 334).

Ez persze csak játék. Vagy mégsem? Próbáljuk eldönteni.

Hamvas Béla jól zongorázott, ifjú korában (saját és nővére vallomása szerint) megszámlálhatatlan mennyiségű zongoradarabot is írt – ezek lakásával együtt mind megsemmisültek. Schumann volt az a zeneszerző, akihez a leginkább vonzódott. Ugyanakkor ellenállás is volt benne vele szemben. (A Karneválban többször szóba kerül Schumann: mindig ironikusan.) Nem tekintette őt átlagos romantikus szerzőnek: „az egészen finoman meghasadt hang” zeneszerzőjének tartotta, akinek művében új léthelyzet bújjik el: „...meghasadni úgy, hogy egészenek” látszik, „csak ha megkoppintja valaki, akkor” tűnik ki, „hogy már nem tiszta”. „Ennél az érzésnél nyugtalanítóbb és kínosabb egyáltalán nincs” – írja Schumann-esszéjében (KEMÉNY 1990: 26–27).

Schumann Karneváljában szinte pillanatnyi megnyugvás sincs: szenvedély, lemondás, játék és ironikus ellenpontosítás váltják egymást. A téma: egy álarcosbál. Vagy: a z álarcosbál. (Mint a regényben is.) A vendégek megérkeznek, jönnek-mennek, mindenki játszik valakit vagy inkább összetéveszti magát valakivel, míg végre az utolsó tételben elsőprő támadás indul az álarcos maskarák ellen. Vessük most össze kissé részletesebben a zenét és a regényt.

1. *P r é a m b u l e* (bevezetés). Ünnepestes–meditatív–lírai darab, sötét felhangokkal. Izgatottság. A regényben ennek az első, néhány oldalas függönybeszélgetés felel meg. Bormester és a szerző beszélgetésének lényege, hogy itt most egy „nagyobb szabású sorskatalógus” készül, valamint, hogy ebben a játékban senki sem kívülálló: szereplők, elbeszélő, mesélő, olvasó egyaránt „benne vannak a pácban”, és ez így is korrekt. Az izgatott játékoság erősen jelen van a szövegben is: „Kezdjünk hozzá.”

2. *P i e r r o t* (vagyis a szomorú bohóc). Ténfereg a viháncoló bálozók között, s néha picit nekikeseredetten kitör. Sok jövője nincs. Hasonlóképpen van ez a regényben is: a vörös hajú segédfogalmazó értesül, hogy az ember nincs tisztában azzal, ki is ő valójában, így elindul megkeresni önmagát. Szülővárosába érkezve nagyszámú, roppant különös, „odakozmált” emberrel találkozik, téblábol közöttük, és egyre kevésbé ért bármit. Pierrot ő, kétségtelenül.

3. *A r l e q u i n* (vagyis a nevető bohóc). Néha kis melankólia színezi, de túlnyomóan a derűs, mókázó bohóc hangját halljuk (Schumannnál nem fordul elő egységes, végigvitt hangnem). A második függönybeszélgetésben tisztázódik a humorisztika „alapelve”: a pácban mindenki benne van, ez szomorú is, de inkább nagyon vicces; valamint, hogy: „mindenkinek csak a saját levesébe illik beleköpnie”.

4. *V a l s e n o b l e*. Szomorkás, érzelmes keringő. A regényben: Virgil botorkálása, elveszettsége folytatódik. És a végén letartóztatják, értelmetlenül elviszik. Hát mi ez, miféle tánc ez itt? Mindenki olyan természetesnek tartja...

5. *E u s e b i u s* (az álmodozó). Érzelmes, merengő zene. A korábbi játékoság elcsitul. Szélesívű, önmagába többször visszatérő dallam. Függönybeszélgetés. A szerző nevet az örültségeken, Bormester leinti: az apámról van szó! Azért, mert a többi mind hülye, biztos, hogy ő is? (Az előző rész végén értesültünk arról, hogy a tárgyaláson Bormester Virgil Mihály arkangyalként önmagára talált. Hátha tényleg?) „Az angyal életében egyszer mindenkinek megjelenik...”

6. *F l o r e s t a n* (a szenvedélyes). Vibráló, csúcspontokból folyton visszakozó zene.

A vörös hajú segédfogalmazó kijön a börtönből, és észleli, hogy minden és mindenki megváltozott. Ő például férjül vétetik, pedig ilyesmi eszében sem volt. Felesége fejében folyton „fúj a szél”. A fejezet végén megszületik Bormester Mihály.

7. *C o q u e t t e* (a kacér). Nagyon játékos, lendületes zene. Olyasmit fejez ki: „kedvem van az egészhez”. Az ennek megfelelő újabb függönybeszélgetésben Bormester az emberszenvedélyéről beszél. Arról, hogy önmaga megértéséhez az egész emberiség „begyűjtésére” van szüksége, és ezt ő határtalanul élvezi.

8. *R é p l i q u e* (vita). Halk, elhaló zene, és még elhalóbb, erőtlen, de tiltakozó felelés. A regényben itt újabb karneváli örültségek történnek, de Hamvas láthatólag egyetlen részletet épít a zenére a sok közül (Bormester Mihály későbbi sorsát tekintve persze ez lesz majd a legfontosabb): Pataj igyekszik rábeszélni Abihailt, hogy szökjön meg vele. A lánynak nincsenek ellenérvei, mégis erőtlennül tiltakozik: nem lehet, nem lehet...

9. *P a p i l l o n s* (pillangók). Ez a zene csapkod, repül. Tiszta mámor. Mindeközben nagyon feszes, és némileg disszonáns is.

Függönybeszélgetés. Mégpedig az első hosszabb. Hamvas kiélvezi a témát. A beszélgetés jórészt az emberek monomániáiról folyik. Derűs–izgatott rész.

10. *ASCH – SCHA. Lettres dansantes* (táncoló betűk). Nagyon izgatott, szenvedélyes zene. Itt valaki valamit nagyon akar. Néha drámai kitörések. Bormester Mihály pedig ebben a részben ismerkedik meg Angelával, későbbi feleségével és annak családjával. „Meg kell menteni!”

11. *Chiarina*. A legszebb részek egyike. Idillnek indul, aztán elkezd nagyon fájni. Szintúgy a műben. Függönybeszélgetés Misikéről, a megmentőről, valamint Angela és Misike viszonyáról. Az ifjú férj összes ostobaságáról. Vagyis arról, hogy bele kell halni, nem megy! És persze arról, hogy: de tipikus és röhejes ez az egész! És hogy ettől még szomorúbb.

12. *Chopin*. Meditatívabb, széles ívű zene apró futamokból. Nagy érzelmek, nagy szomorúság. Két szólam megy egymásra, összeolvadnak, szétválnak. A regényben a családi élet pokla. Angela és Misike. Gitta és Kanavász. Lala. Fanny. És a rész végén apa és fiú komikus–keserű találkozása, már a háborús mozgósítás időszakában. Találkozások, szétválások. Nagy érzelmek, nagy szomorúság.

13. *Estrella*. Harcias, nem is túl dallamos, oda-vissza csúszkáló zene. Hamvasnál ez megint függönybeszélgetés. A visszahátításról van szó főképp, vagyis arról, hogy a házasságban mindenki azt vetíti ki a másikra, amiben mindketten hibásak. (Nevezetesen, hogy nem tudnak szeretni. Márpedig „szeretet nélkül örjöngeni kell”.). Agresszivitás.

14. *Reconnaissance* (ráismerés). Hosszabb, életteli zene, időnként lelassul, és ugyanaz a dallam szomorkás, meditatív színezettel fut tovább. Váltakoznak.

A regényben már volt egy nagy ráismerés: apa és fia jelenete. Ebben a részben Bormester Mihály két alakot öltve, két alakban ismer rá önmaga egy-egy lehetséges énjére, míg végül a Kali-templomban egymásra találunk – és ez az igazi, nagy ráismerés. Zene és szöveg kapcsolata itt káprázatos: Mike hetykén, az élet uraként jön-megy, minden sikerül neki, pedig játéknak tart mindent; Michail araszolva jut előre (ha egyáltalán jut valahová); nehézségek, belső bizonytalanságok. Arlequin és a szent, fogalmazzák meg kettősüket a találkozásokor.

15. *Pantalon et Colombine* (commedia dell’arte-alakok: a megcsalt férj és a kikapós szépasszony). Sokszólamú, felfokozott, folyamatos vita. Egymással feleselő szólamok. A regényben függönybeszélgetés a világháború végén kialakult új életlehetőségekről. A kettős tudatú ember kialakulása, akivel szemben a diktátorok már tehetetlenek. Tehát a cél: a „vita nuova”, azaz fejlett élettechnikákat kialakítani. Olyasmiket, amikkel Mike és Michail kísérletezett. Nagyon izgalmas, sokirányú beszélgetés. Közben „nagyon sajnálják” a diktátorokat, akiknek esetleg nem marad többé alattvalójuk.

16. *Valse allemande – Intermezzo. Paganini*. Hosszabb, már a címben is virtuozitást ígérő rész (Paganini). Valóban az. Izgalmas még, hogy ez a tétel két elkülönülő részből áll. A regényben ez a beavatási rész. Márkus megjelenése, a mágikus beavató elbeszélések (Ezeregyéjszaka), majd a túlvilági utazás – ami itt is elkülönül a korábbi részekről. Személyes véleményem, hogy Hamvas ebben a részben felülmúl mindenkit, aki bármikor hasonló témáról írt az európai kultúrában. Ez az egyetlen rész, ahol Schumann zenéjét is nagyságrendekkel felülmúlja a regény, pedig ez alig tűnik lehetségesnek.

17. *Aveu* (vallomás). Micsoda tétel! Mennyire finom! Hogy ne repüljünk már tovább, vegyünk vissza, érezzünk, gondolkozzunk! (Elnézést, csak ellágyulva tudok szólni

erről a részről.) És természetesen: függönyjelenet. A túlvilági utazással valóban kiröpültünk minden hétköznapiból. Vissza a földre, intette a fejezet végén Márkus Bormestert. Ugyanerre inti a mesélőt és a szerzőt a most először megszólaló Hang. Túl sok már! Fogjátok vissza magatokat!

18. *Promenade* (sétahely). Hosszabb, nagyon szép, hol játékos, hol komolyabb dallam. A műben főképp az ostrom bemutatása. Ironikus, hogy a bűzös, föld alatti pince „sétahelyként” jelenik meg, de vajon véletlen-e, hogy a szalmazsákok között még az Üdvözültek Útja is ott húzódik, és fontos funkciója van?

19. *Pause*. Káoszról induló, nagyon jelentőségteljessé váló zene, előkészíti a finálét, és feszültséget kelt a hallgatóban: mi lesz most itt! És a függönyjelenetben Bormester bejelenti, hogy a következő részben jön Vidal, és rendet teremt. Szellemes, paradoxonokban fogalmazó szöveg.

20. *Marche des Davidsbrändler contre les Philistins* (A Dávidszövetség indulója a filiszteusok ellen). Már a szokatlanul komoly cím is mutatja, hogy Karneválja megalkotásakor Schumann sem egyszerűen egy szokványos maszkabál életképeit akarta megjeleníteni. Mi szüksége lett volna akkor zárásként egy koncentrált, heves, szenvedélyes támadásra? Nem, itt le akarják tépni a maszkokat a karneváli figurákról: elég belőletek! (Mint ahogy a kortárs német költőnél, Heinrich Heinénél is a maszkabál jelképezi a sok emberi hamisságot, amit a társadalmi-társasági életben művelünk, és ami már összenőtt velünk. Egyik legkitűnőbb, ugyanakkor kevésbé ismert szonettje épül erre a versszituációra: Add az álarcot.) Schumannnál ez a leghosszabb, legünnepelesebb, legegységesebb rész. Minden van benne. Erő. Fölény. Játék. Dinamika.

És a vége lecsik. Hangsúlytalanná, ettől disszonánssá válik. A hallgató hátradől, és azt mondja: szép, szép. De most akkor lesztek-e a maszkokat? Vagy talán mégsem?

Nem véletlenül részleteztem mindezt ennyire. Mint már szó volt róla, Vidalt a nagy maszk-leszedőnek, igazságtevőnek tekinti az olvasók java része. És Vidal valóban sorra tépi le a maszkokat. Mit talál alattuk? És egyáltalán észreveszik a maszkatlanítottak, hogy maszkjukat elveszítették? Vagy minden marad a régiben? És mi van magával Vidallal, az ostromlóval? Neki talán nem volt maszkja? Netalán azért volt az egész nagy csinnadratta, hogy senki meg se kérdezhesse: és a te maszkoddal mi lesz?

Pedig Amadeus meg is kérdezi. Az utolsó oldalakon könnyezve, őszinte részvétellel leveszi Vidal maszkját. Vidal megborzong, maga is sír egy kicsit – majd visszateszi a maszkot.

Itt szeretnék pár szót szólni Vidáról. Ez valamiért különösen fontos nekem. Nem mindegy, milyen figura milyen szuggesztíójával ballag ki az olvasó egy regényből. Vidalt a telibe talált olvasók általában „hazaviszik” és felteszik a legfelső polcra. És ha valakihez, hozzá akarnak hasonlítani. Mi másból fakadhatna ez, mint hogy európaiak vagyunk, és nem tudunk nem-európaiak gondolkodni? Racionálisak vagyunk. A létezés külső köreiben mozgunk, és összetévesztjük azt a teljességgel. Hiába minden inspiráció. Elolvastuk a Karnevált, esetleg el is voltunk tőle ragadtatva – ám a továbbiakban „csökkentett üzemmódban” használjuk. Talán nem merjük észrevenni, hogy az üzenet lényege nem Vidal személye, hanem Bormester Mihályé. Mert az üzenet nem tan, gondolat, maxima, hanem a személy, a személyesség, a hitelesség – ehhez a felismeréshez, ha már a Karnevál nem értette meg velünk, elég elolvasni a Regényelméleti fragmentumot. Másképp az egész regénynek nincs értelme. Érdemes figyelni Schumann művének zárlatára. Neki fogalma sem volt Vidáról, vagyis arról, hogy jön majd egy magyar író, aki az ő zenéjére is támaszkodva alkot majd egy efféle „igazságtevő” figurát: de a támadás már nála is

összezuhan. És képtelenségnek tartom, hogy egy ilyen elképesztően jó fülű író, mint Hamvas, a Schumann-műnek épp ezen sugallatát ne érzékelt volna. Érzékelt ő bizony. Csak rábízta az olvasóra: gondoljon, amit akar. Márpedig „az olvasó arra, hogy a dolgokat megértse...” És Vidal után már nincs függöny, mert nincs 21. rész. Nincs több magyarázat.

5. Ismét a húszas (illetve huszonegyes, huszonkettes) szám: a tarot

Nem kis teljesítmény, hogy Hamvas Béla a schumanni inspirációkat követve építette fel a maga regényét. De nem csak ennyit tett. A Karneválnak az imént ismertetett húsz számozatlan egységébe egyúttal a tarot jelentéstartalmait is belevitte, párhuzamosan a zenéből nyert tartalmakkal – és ismét úgy, hogy erről a bűvészmutatványáról sem számolt be senkinek.

Schumann még csak elmegy – de ez az állításom már valóban képtelenségnek tűnik. A tarot Nagy Arkánumának száma huszonkettő. Hogyan lesz ebből húsz? Lehetetlenség.

A továbbiakban újfent a Tabula smaragdínára fogok hivatkozni, mint egyfajta „háttéranyagra”. Ez a szöveg ugyanis a hermetizmus alaplírájának és az alkímiai eljárásoknak az értelmezésén kívül a tarot-val is foglalkozik. Részletesen ismerteti és értelmezi az egyes lapokat. Ez különösen fontos, hiszen a tarot-nak (a képaláírásokon kívül) nincs semmilyen szövege. Magukat az ábrákat kell értelmezni. Hamvas ezt a maga módján megtette. Érdemes hát az ő akkori elemzésére támaszkodnom, ha a fenti hipotézisemet igazolni óhajtom.

A tarot az ősi „misztikus” hagyományok szerint maga is a beavatás segédeszköze. Nem kártya, nem sorsvetés. Hamvas mindenesetre ebből indult ki. A Karnevál pedig, mint korábban állítottuk, „regény formájú beavató mű” (DARABOS 2002, 3: 42). Az összefüggés a lehető legszorosabb. Ha sikerül igazolni, hogy a Karneválban valóban ott van a tarot szellemisége (természetesen a Hamvas értelmezésében vett tarot-é), akkor elgondolkodhatunk, hogy miféle beavatásról lehet szó a regényben.

A Nagy Arkánus huszonegy számozott és egy számozatlan lapból áll. A számozatlan lap a bolondot ábrázolja. Batyuval a hátán megy, kutya támad rá. Erről a kártyáról a Tabula smaragdínán kívül az Arlequin című esszéjében is beszél Hamvas. (Ennek az esszének a keletkezési éve – milyen meglepő! – szintén 1947.)

„Miért áll a tarot-beavatás csúcsán a bolond? Miért nincs jele, nincs száma, nincs betűje? Miért áll játékon kívül és mégis, miért a legerősebb, erősebb, mint a király, vagy a sors, vagy a halál? Mert a beavatásnak bolond-fokát, a huszonkettediket, csak az az ember éri el, aki nem fél többé... Semmi tisztelet nincsen benne a talárok és az érdemrendek és a sok pénz iránt...” (Arlequin: 139).

A Karnevál hatodik részének legvégén a már halott Bormester Mihályról azt mondja egyik fia, Máté, a „patafilozófus”: „Senkit sem tisztelt, a legkevésbé önmagát, mindenkit kinevetett, de leginkább önmagát, megdicsőült pojáca volt, a csörgősapka arkangyala, a szent Arlequin” (Karnevál II: 464).

Hamvas Bélának ezért nem kellett külön részt szentelnie a Karneválban a bolondnak. Ez a „bolond” mint cél (és az alvilági utazás után Bormester Mihály személyében mint valóság is) jelen van a műben. Nem kell külön fejezet annak a figurának, aki ott van mindenütt. A huszonkettő tehát huszonegyre csökkent. Egy lap még mindig felesleges,

vagy egy fejezet még mindig hiányzik. Megpróbálom igazolni, hogy az utóbbi eset áll fenn: az utolsó, a XXI. lapnak megfelelő fejezet hiányzik a regényből, és nem is véletlenül.

A tarot számozott lapjai három nagy körre (csoportra) oszlanak, mindegyikben hét lap található. Ezeket sokféle vonatkozásba hozzák az alkímia ősanýagaival (Sal, Sulphur, Higany), a különféle asztrológiai jegyekkel, a négy őselemmel stb. Mindezekről elemzésében Hamvas Béla is részletesen beszél. Én itt mindezeket mellőzve csak a számomra lényeges mozzanatokra térek ki, és ismét kapcsolatba hozom ezeket a Karnevál már tárgyalt hús fejezetével.

*

Az első kör az anyagi valóság jegyében áll. Itt statikus létmozzanatok találhatók.

1. A bűvész. Előveszi a világot. Teremt. Művész. Kezdődik az előadás! Hogyan is? Az első függönybeszélgetéssel. Valóban kezdődik az előadás. Bormester Mihály mesélni kezd, az agent spirituel a kezét dörzsöli. És micsoda világot teremt nekünk ez a bűvész! „Tudja, ez az egész história, később majd ön is meg fogja ítélni, a többi között nagyobb szabású sorskatalógus is, egyike, nézetem szerint a világ egyik leginkább kimerítő sorskatalógusának, az emberi tulajdonságoknak ez a Noé bárkája, minden özönvízen átmentett leltár, szóval képeskönyv, karakterológia, végeredményben szótár és invertár, de én magamat ebből a vásárból nem veszem ki, én vagyok a bárka, amelyben az egész állatkert a vizek tetején úszik...” (Karnevál I: 8–9).

2. Nő-pápa a trónon. Hamvas értelmezésében: ez az anyaszentegyház (ha tetszik, anyaföld), amelyhez tartozunk. Aki nincs benne, annak vissza kell bele térnie. A modern kor embere már nincs benne, ezért ide kell törekednie. Vissza a nagy egységbe. Különbösen sosem lesz benne rend. Indulj el az életszentség felé. De vajon odaérsz-e? Jó kérdés. Bormester Virgil felismeri, hogy nem tartozik bele az emberiség egységébe, ezért naíval elindul „oda, ahonnan vétetett”. Mert annak az egységnek akkor (születésekor) még meg kellett lennie: ha valahol, ott kell megtalálnia.

3. Császár nő, trónuson. Kezében a földi uralom jelképei. Ezeket azonban nem a hatalmaskodás, hanem a valódi béke, a szabadság jegyében viseli: szabadság, szépség, trinitás. „Ahhoz, hogy az emberiség egysége megteremtődjék, minden embernek fel kell szabadulnia” (Tabula smaragdina: 169). Mi áll a megfelelő függönybeszélgetésben? Az, hogy az út a humorisztikán át vezet. Idevágó megállapítás. Személyllyé csak úgy válhatsz, ha merev, korlátolt önazonosságaidat (álarcaidat) leveted.

4. Uralkodó trónuson. Ez a földi értelemben vett világhatalom mátrixa. Törvények, hivatalok. Virgil pedig épp e részben ismerkedik meg ezek árnyoldalával. Bíróági komédia, börtön.

5. Pápa, trónon. Kezét áldásra emeli. Hamvas értelmezésében ez a quinta essentia: a négy elem, a négy eddigi jelkép egysége a szabadság jegyében. Ha nem így van, ha a dolog hibás (minden tarot-jelképnek van rossz megvalósulása, és akkor ellenkezőjére fordul minden): álmokká, rögeszmékké, zavaros utópiává változik. A függönybeszélgetésben pedig felmerül: miért szidja az apát? Csak mert fantaszta?

6. Összeadják a jegyepárt. Ez a jel az egységesülés jele. A szerelem–szereteté. A találkozás (vagy az elválás, ha rosszul sikerül). Bormester Virgil is (immár mint Mihály arkangyal) félálomban családot alapít. Közben írja Tépelődéseit. Vajon találkozik ő valaha is Améline-nel? – Most nem a 6., hanem a 8. részből idézek ugyan, de idevág: „Még ma is látom, apám asztala mellett ül, különösen este, és elmélyedten ír. Később, már tudtam

olvasni, láttam, hogy a nagy füzet címe *Tépelődések a börtönben*, írta Mihály arkangyal. Mihály arkangyal! Milyen különös. Anyám, ahogy apám asztalánál ült, és órák hosszat, néha egész este írt, nem látta szívesen, sokszor szóvá is tette, Virgil, mit tud ön annyit írni, az ég áldja meg, folyton azok a tépelődések, ön nemsokára olyan lesz, mint Kankalin Mátyás, nem egészen józan dolog ez. Apám hallgatott, csak fejét rázta, ne zavarjon, Améline, ön jó, nagyon jó, megérti, hogy – és akkor tovább írt” (Karnevál I: 204).

7. *Fiatal herceg*, hajtja a kocsit. Hamvas szerint ez még mindig statikus kép: de most lendül majd mozgásba minden. (Függöny. Bormester Mihály végre megszületett, és a függönybeszélgetésekből már tudjuk, mekkora emberszenvedélye van! Hát fogjunk a dologhoz!)

A Karnevál világa eddig a pontig mondható statikusnak. Természetesen nem abban az értelemben, hogy senki sem csinált még semmit, ellenkezőleg: óriási a regényben a monomániás tevés-vevés. De ez még az örök ismétlődés világa. Van társadalom, vannak családok, intézmények, szokások – és ennyi, kész. Bormester Virgil, az eddig egyetlen saját útra térő figura már rég bele is süppedt saját tehetetlenségébe. Az „ifjú hercegből” (Bormester Mihály) pedig cselekményszinten még nem sok látszik.

*

A második kör a dinamika jegyében áll és a szokások, hagyományok, intézményesülések helyett immár a szellemi törekvések jellemzik. (A testi után a lelki szintre lépünk.)

8. *Az igazság*. A képen asszony, karddal és mérleggel. Ebben a mátrixban az igazságkeresés szándéka a fontos. Ellenpontja: a hatalmi módszerek. És valóban: egyfelől nyomozás ez a rész egy gyilkossági ügyben (természetesen az igazság érdekes a legkevésbé); másfelől Pataj elhibázott igazságkeresése: hogyan lehetne embernek maradni, és nem venni részt ebben az életnek nevezett moslékban?

9. *Remete*. Ha nincs más lehetőség, az ember megpróbál önmagának a saját kis lámpásával világítani. Ki a világból.

Függöny. Monomániák. A beszélgetés végeredménye az, hogy a monomániák mindenkit önmagába zárnak. Lehet a monomániás bármilyen tevékeny (Hoppy Lőrinc „hőbőlygései” és „mászolygásai”), más emberi lénnel nem képes találkozni. Ez is remeteség, bár nem jó értelemben, mindössze a közösség látszatával.

10. *Szerencsekerék*, rajta szárnyas lény. Körbe-körbe visz, mondja Hamvas. Folyton körbe. Egyetlen módon lehet leszállni róla: fölfelé.

Itt egy fontos értelmezés olvasható. Hamvas szerint ez a lap keleti, archaikus jellegű jelkép. Márpedig a kerékről le kell szállni. „Kereszténynek lenni ezért annyi, mint a reinkarnációk sorozatából kilépni.” A sorsból a személyes döntések terepére. Elhagyni a Nagy Arkánium első körének világát. A megfelelő fejezetben Bormester Mihály találkozik Angelával, és megpróbál kilépni a sorsából Szintúgy megpróbálkozik azzal, hogy Angelát is leemelje a sorskerékről. Az eredményt már ismerjük.

11. *Az erő*. A képen nő, aki szétfeszíti az oroszlán száját. A függönybeszélgetésben vívódás. Mi történik, miután Bormester „megmentette” (elvette) Angelát? Az erő vagy az erőszak világába lépnek? Egyáltalán tud-e az ember mással hatást gyakorolni a másakra, mint erőszakkal?

12. Akasztott. Fejjel lefelé lóg. Hamvas azt mondja, hogy ez a mátrix az önfeláldozás jele: hogy meg tudtam hozni a másikért az áldozatot. (Mert a 12 a kozmosz száma, tehát a teljesség lehetőségét rejti. De önzéssel nem megy.) A lap ugyanakkor a megszügyenyülés lehetőségét is hordozza. Valóban. Milyen Bormester és Angela házassága? Irtózat. Vádaskodások, gyanúsítások. Meg tudták hozni az áldozatot a másikért? Nem.

13. Kaszáló csontváz. Átlépsz a halálba. Mit viszel magaddal? „A halálvonalon az ember csak annyi aranyat vihet át, amennyit önmagából csinált” (Tabula smaragdina: 195). Ha most meghalna Bormester Mihály: mit vinne át a halálba? Ha most kilép az eddigi kozmoszából: mi lesz az útravalója? A függönybeszélgetés komolyan számot vet az eddigi totális csöddel.

14. Szárnyas nőalak, két korsóval. Felirata Hamvasnál: Mérséklet. Más tarot-ábrázolásokon előfordul Művészet felirat is. – Ez a türelem, fegyelem jegye. Most kell a mértéket megtanulni: „Nem szabad lázadozni. Senki se legyen türelmetlen. Feladatát végül is mindenki megkapja. Ez a türelmes és a türelmetlen izgalom jele. A nyugtalanságé és a csendes várakozásé. A halálvonal a mérték. Itt derül ki, hogy mi ér valamit és mi a szemét. Ez a halál-calcinacio művelete. [...] Eddig, az úgynevezett életben vagy a sorsban a pátosz és a retorika volt, a nagy hazugságok és hiúságok és a káprázat és a cirkusz. Most következik az étosz és a higgadtság. Ez a nagy erény mátrixa. Ide tartoznak a szorgalmasok és a munkáskezek, a fáradhatatlan tanulók és a hívők, akik tudnak tisztelni és hódolni és várni. Persze ide tartozik a fanatikus és a stréber is. Ide tartozik a türelmetlen, aki mohó szemét az üdvre vetette, még mielőtt arra megérett...” (Tabula smaragdina: 197–198).

Bormester Mihály átlép a halálvonalon: kilép eddigi életéből és a háborúba (a lehetséges halálba) megy. Méghozzá két alakban. Michail a lemondás, a csendes alázat útját járja Oroszországban, Kínában, Tibetben. Mike megtanulja a dolgokkal, helyzetekkel való bánás művészetét: a másféle türelmet, ami nem is látszik annak. Az eredmény egyelőre: két félemler. Vajon egyesülésükből csoda vagy összeomlás születik majd?

*

A harmadik kör a szellem és a transzcendens vonatkozások jegyében áll.

Az európai kultúra – legalább Platón óta – duális jellegű. Csak így tud gondolkodni. Test és lélek, anyag és szellem. A tarot, más keleti tanításokhoz hasonlóan, háromsztatú. A lélek felett, amely szerinte még mindig evilági, ott a szellem, amely a fölöttes létezéshez köt. (Weöres azt mondaná: ez az a részünk, amely egyedül vihet el minket „a teljesség felé”; az efféléket egyébként éppen Hamvas Bélától tanulta.)

15. Az ördög. Meztelen, hermafrodita lény. Mellette meztelen, egymáshoz kötött emberpár. Hamvas szerint ez a mátrix férfi és nő összetartozását jelképezi, amely vagy a szellem, vagy a pokol (a puszta szexualitás?) jegyében áll. Látszólag ennek a függönyjelenetnek a túlnyomó része másról szól. Hatalomról, idomárról, a kettős tudatú emberről. De a kettős tudatú ember az első olyan emberfajta, aki már ki tud nyílni a másik felé, akinek lehetnek valódi emberi kapcsolatai is. Az újraegyesült Bormester Mihály hét év után hazaindul a családjához. Mire lesz képes a türelmi és metodológiai „mesterkurzus” után?

16. Isten háza. Torony, tetején korona: villám csap bele. Hamvas elemzése: ha a torony valódi, akkor az az Egyház (egység). Ha nem, akkor Bábel. Akkor belecsap a villám. Ördög, Isten elől kitérni nem lehet: végre mindent a helyére kell tenni. Bormester Mihály

hazatér, és a „vita nuova” nyitányaként megöli a feleségét. A torony nem volt valódi. Ördögöt, Istent nem kerülhette ki. (Melyiküket nem vajon?) A túlvilági utazás során aztán látja az ördögöt, de Isten városát is. Visszatér. Felesége mégis él. Elkezdődhet az élet. De vajon miféle élet lesz a beavatott élete?

Márkus búcsúzóul ezeket mondja Bormesternek: „...itt kell élnie a káprázatban. Érti? Itt. Akit a túlvilág gyönyöre elkap, az képes lehunytt szemmel ülni, mialatt körülötte családja koplal, koldus nyöszörög, háború van, forradalom, ő csak egyedül marad, önmagában, a benne levő határtalan édes bizonyosság bódulatában. Óvakodjék a mennyországtól. Életközpontjából dobja ki. Nem. Érti? Főképpen ne legyen bölcs. A bölcs az, aki minden tehetségét kiégeti, és önmagával teljesen egyedül marad. A legnehezebb helyzet. A bölcsök üdvözülnek a legnehezebben...” (Karnevál II: 331).

17. Csillagos ég. Az előtérben meztelen lány vizet merít. Ez a mátrix az archaikus kor, a pogány üdvösség jele, az örök (belső) fiatalság ígérete. De a sebezhetőség is: az ember örökre gyerek maradhat. Az ide kapcsolódó függönybeszélgetésben szólal meg először a Hang, és arra figyelmezteti az elbeszélőt és a szerzőt, hogy elbeszélésük kezd megkérgesedni, továbbá, hogy kényük-kedvük szerint bánnak az olvasóval. Túl sok a realizmus, túl sok a bosszú a valóságon, ez már csak köpködés és fintorgás. Megmerevedett emberek kesergése mindez.

18. Hold, előtte két kutya ugatja egymást. Mögöttük vártornyok. Hamvas értelmezése: ez a viszály a történelemben. A pogány üdvösség kora (előző lap) elmúlt, már az apokalipszisben (a történelemben) élünk, az pedig véres, viszályokkal teli. Túl kell rajta jutni. Túl is lehet: a hold már fent van, rövidesen felkel a nap.

A regényben e ponton valóban véresen, iszonyatosan zajlik a történelem. 1945, háború, ostrom, kegyetlenségek, emberek kifordulása önmagukból. Túl kell rajta jutni. Bormester nem éli túl, de fia a „sírbeszédben” felidézi szavait: „Láthatjátok, hogy nem ez az utolsó. Mindnyájan azt hittük, hogy ennél mélyebbre már nem lehet. Most már látjuk, hogy lehet mélyebbre is, mi megyünk szépen, irány nyílegyenest a pokol feneké. Itt nyugszik Bormester Mihály, aki azt mondta, hogy ez még nem az utolsó. Most már mi is látjuk. De most már könnyű látni...” (Karnevál II: 465).

19. Nap. Alatta boldog, meztelen emberpár. Ez az üdvözülés. Az archaikus, majd az apokaliptikus szakasz után az üdvtörténet kora. Vagy annak legalábbis a lehetősége. Megvalósul vajon a regényben? Aligha. A halott, de még mindig makacsul mesélő Bormester az előző idézet szellemében úgy értékeli a jelent, hogy az az üdvtörténet szakaszának megnyílása helyett inkább az apokalipszis elmélyülését hozta. 1951. A függönybeszélgetés ezenkívül főképp arról folyik, hogy új szereplőt készül felléptetni: Vidalt. Most majd minden tisztázódik, legalábbis a regény szereplőinek körében, mondja, és magában nyilván vihog. A Hang hümmög.

20. Ítélet. A képen angyal trombitál az égből és megnyílnak a sírok. A Hamvas-féle Tabula smaragdina erről a lapról azt mondja, hogy az igazi ítélet önmagunk felett zajlik, de ha az elmaradna, van külső ítélet is.

A belső ítélet a zárófejezetben mindenképpen elmarad. Csak néhány szereplő képes önmagáról kimondani némi (nem túl kellemes) igazat. Így az ítélet inkább külső. Vidal ítélkezik korról, emberekről. Vajon kitől van erre felhatalmazása?

Itt és így zárul a regény. Azzal tehát, hogy az apokalipszis folytatódik. Herstal marad, aki volt, Flóra egyedül marad, Amadeus nem alkot többet. Az ítélet után senki számára sincs új világ. A Karnevál, mondják sokan, befejezetlen, mert befejezhetetlen.

Igen, így van. És épp ezért nincs 21. rész. A tarot-ban ez a mátrix a V i l á g feliratot viseli és a teljességet képviseli. A képen fiatal nő látható, két tekerccsel a kezében. „A koszorúban álló nő egyik kezében a tekerccset fölfelé, a másikban lefelé tartja. Akinek a tekerce fölfelé fordul, az ide beléphet. Akinek tekerce lefelé fordul, az kívül marad a kozmoszban, az elemek között” (Tabula smaragdina: 216).

Hát ez az. A regényzárlat korának emberisége kívül maradt a kozmoszban, az elemek között. Tekercse lefelé áll. Pedig a teljességbe való belépés immár adva van. A regény bármikor befejezhető. Az utolsó fejezet szerzője azonban csakis az emberiség lehet. „A világ száma” még nem telt be. Hamvas Béla, a harminchat éve halott szerző ezt mindig is így gondolta.

6. A meghatároz(hat)atlan szám: a Karnevál és az arany metszés

Kemény Katalin könyvében sokszor beszél arról, hogy a mű beavatási része (az V. rész) a regény „orgonapontjában”, „arany metszéspontjában” helyezkedik el. Héttételes műveknél (pl. a zenében) az arany metszéspont valóban az ötödik rész tájára szokott esni. Az effajta intuitív véleményt ezért eleve nyugtázni lehet, és aztán szükségtelen is tovább foglalkozni vele.

Engem azonban érdekelt, hogyan van ez a műben – pontosan. Nem volt nehéz ellenőrizni, az arany metszés elve maga egyszerű. Ha egy szakaszt két részre vágunk, elvileg létrehozhatunk egy olyan metszési arányt, amelynél a kisebbik rész úgy aránylik a nagyobbhoz, mint a nagyobbik az egész szakaszhoz. Ez az arany metszés. Zenében, képzőművészetben, építészetben régen alkalmazzák. Érdekes lélektani hatása van, mondják az érzékenyebbek.

Az aránypárok közötti viszony csak végtelen, nem-szakaszos tizedes törtben fejezhető ki, ami annyit jelent, hogy arany metszés az anyagi világban csak megközelítő pontossággal létezik, illetve hozható létre. Ez azonban legfeljebb a matematikusoknak jelent problémát.

Kíváncsi voltam, helyes-e Kemény Katalin intuícója. Sőt: vajon nem helyesebb-e, mint ő maga gondolta? Az ilyesmi gyakran előfordul. Hamvas Béla játékos természetéről jó okkal és régóta meg voltam győződve: írásomat olvasva talán már néhány szkeptikusabb olvasó is megbizonyosodott ugyanerről. Az eleve világos volt számomra, hogy az orgonapont, ha személyhez kötjük, csakis Márkus lehet. Nos: hol (hányadik oldalon) lép be Márkus?

Megelőzőleg még egy szót Hamvas írástechnikájáról. Minden beszámoló szerint egyenletes kézírással, lényegében törlések és javítások nélkül írt. Tudvalevő, hogy a Karneválnak létezik írógéppel írt korabeli másolata is, ami még nagyobb egyenletességet biztosít. Joggal feltételezhettem tehát, hogy az eredeti kéziratok és a nyomtatott változat arányai megegyeznek. Az arany metszés pedig az arányokról szól, semmi másról.

Nos: az első kiadás két kötetben jelent meg. A függőnyjelenetek és a cselekményes részek betűmérete megegyezik. Az első kötet 546 oldalt tesz ki, persze van benne néhány üres oldal a fejezetszámok elkülönítése miatt. A második kötet 638 oldal. Összesen 1184 oldal. Szép terjedelem.

Márkus a második kötet 198. oldalán jelenik meg, ami az előzőkoldalak levonása után a 193. Vagyis az egész szöveg 739. oldalán. Marad 445 oldal.

A szorzószám 0,616. (Nem pontosan, hiszen irracionális számról van szó, de ekkora pontosság bőven elegendő.) Ha a nagyobb részt beszorozzuk ezzel, megkapjuk az arany metszés kisebbik tagjának méretét. Az eredmény: 455.

Az eltérés tehát mindössze 10 oldal, vagyis 1%-on belüli. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy az arany metszés hosszabb részére több fejezet és így több üres lap esik, az eltérés ennél is kisebb lesz: 0,5% alá csökken, gyakorlatilag megszűnik.

Hamvas Béla tehát játékos kedvében az arany metszés eljárását is alkalmazta művében. Azt gondolom, ez nem is esett különösebben nehezére. Hiszen mindössze arra kellett figyelnie, hogy Márkus megjelenése után még hány oldalt írhat. És annyit írt.

Források

- [Apokalyptikus monológ] = Hamvas Béla: Apokalyptikus monológ. In: Uő: Silentium. Titkos jegyzőkönyv. Unicornis. Vigilia. Budapest. 1987. 101–124.
 [Arlequin] = Hamvas Béla: Arlequin. In: Uő: Silentium. Titkos jegyzőkönyv. Unicornis. Vigilia. Budapest. 1987. 125–146.
 [Karnevál] = Hamvas Béla: Karnevál I–II. Magvető Kiadó. Budapest. 1985.
 [Tabula smaragdina] = Hamvas Béla: Tabula smaragdina. In: Hamvas Béla művei 6. Életünk Könyvek. Szombathely. 1994. 9–218.

Irodalom

- Darabos Pál 2002. Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája 1–3. Hamvas Intézet. Budapest.
 Dúl Antal 1999. Fatum libelli. [Utószó a Karneválhoz.] In: Hamvas Béla művei 13. MEDIO Kiadó. h. n. 473–477.
 Hoványi János 2002. [Cím nélküli írás.] In: In memoriam Hamvas Béla. Visszaemlékezések Hamvas Bélára. Hamvas Intézet. Budapest. 92–98.
 Kemény Katalin 1990. Az ember, aki ismerte saját neveit. Szélszöveg Hamvas Béla Karneváljához. Akadémiai Kiadó. Budapest.
 Thomka Beáta 1988. Az egzisztenciális műfaj. Hamvas Béla regényszemlélete és a Karnevál. In: Uő: Esszétetek, regényterek. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 112–131.

JÓKEDV

Zrínyi Miklós Elegia címen ismert, 1659-ben írott gyászversével foglalkozva kerültem szembe a *jókedv* szó régi jelentésrétegeinek problematikájával. A vers a kevésbé ismert Zrínyi-szövegek közé tartozik. Méltatlanul, hiszen ez a megrendítő költemény – melyet Zrínyi alig néhány hónapos elsőszülött fiúgyermekének halála ihletett – valóságos összefoglalója az életmű legfontosabb motívumainak. A gazdag intellektuális utalásrendszert hordozó szöveg a töredezettség, a befejezetlenség nyomait mutatja. A költő érezhetően küszködik a gyász érzésének költői megformálásával, bonyolult retorikai alakzatokból építkezik, túláradó személyességével azonban szinte szétfeszíti a barokk költészet konvenciórendszerét (vö. ÖTVÖS 1997). Az Elegia viszonylagos elrejtettségének magyarázata lehet, hogy az 1651-es Syrena-kötettől és a prózai művek kéziratába ágyazott verses szövegektől eltérő szöveghagyomány örökölte az utókorra. A mű szerzői javításokat tartalmazó kézírata a Zrínyi-könyvtár egyik mappájának lapjai közül bukkant elő, és a nagyközönség viszonylag későn, a 19. század legvégén ismerhette csak meg.¹

A szóban forgó értelmezési problémát rögtön a vers kezdősora veti fel:

Elég volt Istennél Ábrahám jó kedve,
Fiának halála mert meg volt engedve.
Másképpen vagyok én Istentől büntetve,
Avagy talán inkább Istentől szeretve:²

Kezdetben szokatlan inverzióra vagy valamilyen más, ritkább szintaktikai alakzatra, transmutációra gyanakodtam, mivel kézenfekvőnek tetszett, hogy a *jó kedv* kifejezésnek a mondatban Istenhez kell tartoznia. Hiszen a régi magyar irodalomban jártasak előtt jól ismert, hogy a régiségben a *kedv* és különösen a *jókedv* igen gyakori jelentése 'kegyelem'. Szótáraink először a 15. századból adatolják ezt a jelentést. A Heltai Gáspár-féle Újszövetség fordítói is ezt a szót választják a latin *gratia* visszaadására: „Ez igének nem találtunk illendő magyar szót. Ez előtt malasztnak magyarázták, de a malaszt tót szó. Mi isteni jó kedvnek magyaráztuk avagy kegyelemnek. Hogy az Isten kedvel minket, jó kedvvel teként reánk az ő kedves és szerelmes fiáért, a mi urunk Krisztus Jézusért” (RMNy 172: 186). Negyven évvel később Szenczi Molnár Albert szótárában is így találjuk: „Grátia, g. f. *Kedv, kegyelem*” (Dictionarium Latinoungaricum..., RMNy 919). A szó ilyen értelmű

¹ A kézirat történetéről lásd KOVÁCS 1985: 71–73, 256–261. Érdemes megjegyezni, hogy az életműnek ezt a darabját az irodalomtörténet Zrínyi-képét alapvetően meghatározó Arany János már nem ismerhette meg.

² A költői művek máig legjobb kiadása: Négyesy 1914.

használatára számos példát találunk a 16–17. századi magyar irodalomban. Bornemisza Péternél: „Senki azért eléggé meg nem böcsülheti ez nagy atyafiúságos *jó kedvét* az Krisztusnak, hogy illy gyarlókhöz illy engedelmesen szabta magát” (RMNy 541); Rimay Jánosnál: „Legfőbb oltalmával, / Kedvesb irgalmával / Isten ezt igazgatja, / Gyakran *jó kedvével* / S néha súly kezével / Tanítja s riasztatja” (XVIII: 3; Rimay Írásai: 116).

A biblikus, vallásos szóhasználatból valószínűleg Balassi Bálint emelte be ezt a kifejezést az udvari szerelem frazeológiájába: „Gyakran egymásra tekintnek, / Kiről kiteszik szerelmek, / Egymáshoz való *jó kedvek*” (I: 3);³ „Tégedet ajánllak kegyes Istenemnek kezében, kegyelmében, / Én magamat pedig a te *jó kedvedben* és édes szerelmedben” (XIV: 16). Ez a gyakorlat tovább él Gyöngyösi Istvánnál is: „Élek, asszonkámnak ha *jó kedve* talál, / Veszek, kegyessége ha mellőlem eláll” (Murányi Vénus, II: 84).

De ha máshonnan nem, A. Molnár Ferenc gyakran idézett tanulmányából ismernünk kell a *jókedv* régi magyar liturgikus szóhasználatban szokásos jelentésárnyalatait, hiszen nemzeti himnuszunk első sorát értelmező kutatásainak középpontjában éppen ez a szó áll. Többször újraközlött, népszerűsítő cikkekben is gyakran idézett tanulmányának végkövetkeztetése: „Az »Isten áldd meg a magyart / *Jó kedvvel*, bőséggel« sorok tehát szerintem valószínűleg azt jelentik, Kölcsey arra kéri az Istent, hogy a magyarságot kegyesen, kegyelmesen (szeretetteljes indulattal) és bőségesen áldja meg.”⁴ A dolgot csak izgalmasabbá teszi az a régen ismert tény, hogy Kölcsey archaizáló, pastiche-ként is felfogható szövegének éppen Zrínyi Miklós nyelve volt az egyik legfontosabb ihletője. A ’kegyelem’ jelentésű *jókedv*-értelmezés argumentációs anyagában A. Molnár Ferenc is idézi a Szigeti beszéd VI. énekének 39. és 40. strófáját:

Jó követ; okossan nekünk meg beszéléd,
Lágyon, s-haraggalis Urad követségét,
Szép szóval ki tévéd Urad szeretetét,
Kit mi hozzánk hordoz, és az ő *ió kedvét*.
Chudálom; mert azon én nem igyekeztem,
Hogy ti Chászártoknál *kegyelem* lehessen [...]

Tehát az Elegia kezdősorának jelentése valójában ez lenne: ’Elég volt Ábrahámnál Isten jókedve (vagyis kegyelme)’? Ez az értelmezés nem teljesen megnyugtató. Nézzük meg a *jókedv* további előfordulásait Zrínyi életművében! Beke József még kiadatlan írói szótára szerint Zrínyinél száztizenkét alkalommal fordul elő a *kedv*, kétszer a *kedvel*, száztizenkilencszer a *kedves* és különböző származékai.⁵ A *kedv* szó a szótár szerint három jelentésben fordul elő: 1. ’érzelmi állapot, hangulat’, 2. ’hajlam, készség valamihez’, 3.

³ Balassi Bálint verseinek legjobb kritikai kiadása egyelőre csak az interneten hozzáférhető: <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/>. A számozás a Maga kezével írott könyv rekonstruált számozására utal. Lásd még JAKAB–BÖLCSKEI 2000.

⁴ Vö. A. MOLNÁR 1997 és 1998. A két cikk javított szövegét lásd in A. MOLNÁR 1999: 13–28.

⁵ Köszönöm a szerzőnek, hogy a mű kéziratát megjelenés előtt használhattam. A Zrínyi-szótár kézirat formában Horváth Katalin – Isten éltesse születésnapja alkalmából! – több, Zrínyi szavait magyarázó tanulmányának is segédeszköze volt (HORVÁTH 1995, 1996, 1997).

'tetszés'. A 'kegyelem' jelentés az utolsó értelmezéshez sorolható, például ebben a mondatban: „Nem adatott minden / Mindenek életében; / Isten *kedve* úgy legyen” (Farkasich Péter). Istenhez hasonlóan a szerencse is kimutathatja jó kedvét: „*Kedvvel* eddig Szigetnek mutatta magát” (Sz. v. X: 3), „Ma mutat *jó kedvet*, ha jó állapotja, / Ha holnap nem tetczik, haragra fordítja” (Sz. v. XII: 66).

A *jó kedv* azonban emberi lények lelkiállapotára is vonatkoztatható: „Tanulhat innen minden ember, hogy a maga dolgaihoz ... ne megunva nyuljon, hanem *jó víg kedvvel*” (Mátyás életéről való elmélkedés). A *jó kedv* tehát valamilyen cselekedethez szükséges pozitív affektus, szándék. „Mikor azért a kapitány látja, hogy kívánják a harcot ..., míg meleg a vas, addig verje, míg el nem mulik az *kedvek*, addig serénykedjék” (Vitéz hadnagy; Zrínyi ÖM. Próza munkák: 192, 103). Hogy a katonáknak különösen szükségük van a jókedvre, azt már Tinódi is tudta (Losonczi Istvánnak haláláról, RMKT XVI/3, 79: 51):

Ott az vitézök nagy örömbe lönek,
És nagy *jó kedvvel* ők es esküének,
Tisztösségökre ott veszni mernének,
Keresztyénségért halált szenvednének.

Balassi hasonlóan beszél: „Sőt azon kívül is, / Csak *jó kedvéből* is / vitéz próbálni indul” (LXI: 9). E két utóbbi idézet a *jókedv* szót egyben új jelentésárral is gazdagítja: a vitézek kényszer nélkül, önként indulnak katonai vállalkozásra. A köznyelvben is használatos a szó ebben az értelemben. A *nem jókedvemben csináltam valamit* azt jelenti, hogy nem önként, hanem kellenként, kényszeredetten kellett valamit cselekednünk. A *kedv*, *kedves* szó hasonló értelmű használatát megtaláljuk Zrínyinél is: „Kamber *kedves* halállal ura mellé dült” (Sz. v. VI: 109). A *kedves halál* az önként elfogadott, önkéntes halál. Máshol az önfeláldozó hősi halált, a mártírium elfogadását is hasonló módon fejezik ki a kirohanásra készülő Zrínyi szavai (Sz. v. XIV: 77):

Pokolbéli lölkök vannak ellenséggel,
Az mi reménségünk van penig Istennél,
Ő érte meg-halunk mi *jó kedves* szüvel,
Legyen úgy, az mint ő szánta magában el.

Mindezek után az Elegiához visszatérve már jobban értelmezhető a vers kezdősora. Ábrahám *jó kedvvel*, vagyis engedelmesen, hívőhöz illő jó szándékkal fogadta az elsőszülöttje feláldozását kívánó isteni parancsot. A *jó kedv* tehát egyszerre jelenti az áldozat elfogadását, a bizalmat az isteni rendelés méltányosságában (vagy legalább szükségességében) és a készséget az engedelmeskedésre. Az Úr megelégedett ezzel a *jó kedvvel*, mivel látta, hogy Ábrahám teremtményhez illő engedménnyel cselekszik, ezért „megengedte”, azaz elengedte az embertelen áldozatot. A vers későbbi gondolatmenete éppenséggel ennek a *jó kedv*-nek a teológiai imperatívuszát teszi kérdésessé. A szöveg három, jól elkülönülő egysége a belenyugvás, a keserűség és az értelmetlen áldozat miatti lázadás stációit járja be. A vers második részében a újra megjelenő *kedv* immár a veszteség súlyát értelmezi. Ha Isten nem szólítja el az élők közül, idővel több kedvet találhatott volna az élő gyermekben:

Ebben csak egy ok van,
 Azkit én szívem bán:
 Hogy nem értem gyümölcsét,
 Urának, hazának
 És nagy Jehovának
 Hadd talált volna *kedvét*, [...]

Az apa személyes gyásza sem más, mint a gyermektől remélt *kedv* lehetőségének elvesztése:

[...] Hogyha emberkorban
 Ő juthatott volna,
 Azt bizonynal elhittem:
 Ő Zrini jó névvel,
 Vitéz magyar kézzel
Kedvet tett volna nekem.

Különös, hogy a *kedv* szó származékát megtaláljuk a század másik nagy költőjének, Rimay Jánosnak azonos alkalomból, Jancsi fia halálára írott versében is:

Segélj engemet, Istenem,
 Engedd is búmban pihennem,
 Ne hagyj *megkedvetlenednem*,
 Adj veled örökké élnem!

A *megkedvetlenedés* itt a gyász miatti elkeseredést jelenti, a teológiai értelemben vett elkeseredést, desperatiót, ami nem más, mint az isteni gonviselésbe és jószágba vetett hit elvesztése, vagyis a „jókedv”-nek mint a teremtővel szembeni keresztényi bizalomnak a hiánya.

Az áldozat és a „jókedv” összekapcsolódásának mélyen gyökerező keresztény gondolata minden bizonyossal visszavezethető a Bibliára. A Korinthusiakhoz írott második levél kilencedik részének hetedik versében olvasható (Káldi György fordításában): „Kiki amint eltökélette szívében (úgy adjon), nem kedvetlenséggel vagy kénytelenségből; mert Isten a *jókedvű* adakozót szereti.” A kényszerből történő adakozás, a nem önkéntesen, meggyőződésből történő áldozat nem kedves Isten előtt. Az áldozattevő és az áldozatot fogadó istenség egyöntetű „jó kedve” ugyanannak az aktusnak a két oldala, mindkettő szükséges a helyes áldozat bemutatásához. Az LI. zsoltár szerint az igazi áldozat a hívek engedelmissége (Szenczi Molnár Albert fordításában): „Ha az *áldozat kedves volna* néked, / Nem kimélleném áldozatomat. / De nem kell néked égőáldozat, / Az alázatos lelket te szereted, / Az tenálad az *kedves áldozat*.”⁶ Balassi Bálintnál ugyanez a passzus a saját halálában megvalósuló áldozatra vonatkozik: „Az kövér áldozat / *Jó kedvet* nem hozhat, / Jól tudom, Uram, néked” (Végtelen irgalmú...: 10).⁷

⁶ Szenczi Molnár zsoltárfordításának kritikai kiadása: RMKT XVII/6.

⁷ Illyefalvi István Jephta-históriájában a lányát feláldozni kész főhőssel szemben felesége kétségbevonja az embertelen áldozat értelmét: “Ha pedig azt tartod, hogy *jókedvet* találsz te

Végezetül érdemes röviden elgondolkodnunk azon, hogy Kölcsey Hymnusának értelmezéséhez mennyiben segíthetnek a Zrínyi szóhasználatának vizsgálata során szerzett tapasztalataink. Vajon mi lehet a kiemelt helyen, a kezdősorok foházkodásában feltűnő *jókedvvel* legvalószínűbb jelentése? A hagyományos 'megelégedéssel, örömmel' és az A. Molnár Ferenc által javasolt 'kegyelmesen' mellett véleményem szerint megfontolandó egy harmadik értelmezés is. Mint láttuk, a *jókedv* a régi magyar nyelvhasználatban erős szakrális jelentéstartománnyal bír. A kifejezés asszociációs holdudvarában igen erős az áldozat, áldozathozatal, áldozatvállalás fogalomkör hatása. A *jókedv* megvalósulhat Isten irányából is, az áldozatot elfogadó jóindulat, kegyelem formájában. De ugyanígy az áldozat meghozója is „jókedvét” nyilvánítja ki az istenséghez fűződő viszonyban, különösen az áldozathozatal és a próbatételek elfogadásának aktusában. Ebben az összefüggésrendszerben elképzelhető, hogy a Hymnus kezdősorai valójában a megpróbáltatások elviseléséhez szükséges bőséges jókedvet, vagyis 'türelmes hitet' kérnek Istentől. Ugyanúgy, ahogyan Szenczi Molnár Albert XC. zsoltára is jókedvért foházkodik: „Tölts bé minket reggel nagy irgalmaddal, / Hogy *jókedvvel* vigyük véghez éltünket.” Ezt az értelmezést az eddigieken túl egy további irodalmi párhuzammal is támogathatjuk.

Mészöly Gedeon tanulmánya óta (MÉSZÖLY 1939; lásd még ŐZE 1991) jól tudjuk, milyen fontos szerepet töltött be Farkas Andrásnak A zsidó és a magyar nemzetről című históriája a Hymnus történetfilozófiai koncepciójának alakulásában. A szerző Luther nevezetes tábori prédikációját követve a török előretörését Isten ostoraként értelmezte, amellyel az Úr a magyarok hitetlenségét bünteti. A megpróbáltatás egyfajta áldozat, amellyel a nép kiérdemelheti a bűnök bocsánatát. Ehhez azonban az kell, hogy a csapásokat türelmesen, jó kedvvel viseljük el (RMKT XVI/2, VII: 5–6):

Nagy veszedelmünkben és nyomorúságunkban
Akarja az Isten szemünket felnyitni,
Hogy mi el ne vesszünk régi nagy bűneinkben.
Azért mi es vegyük *jó kedvvel* ő tőle,
És hallgassuk az Istennek ígését,
Esmerjük magonkat bűnösöknékné lenni,
Kövessük az Istent; nekünk ő megbocsátja,
És annak felette jó Magyarországot
Esmét feltámasztja és esmét hatalmat ad.

A jó kedvvel viselt szenvedés és a türelmes jó kedv által elnyerhető megbocsátás elképzelése véleményem szerint amellet, hogy jól beilleszthető Kölcsey gondolatmenetébe, nem idegen a Farkas Andrástól, Magyari Istvántól, Zrínyitől és másoktól formálódó bibliai ihletésű magyar sorsfilozófiai hagyománytól sem.

kegyetlenségeddel, / Hogy az mi Istenünk emberek vérével, utálatossággal él, / Kérlek, hogy engem is Iphisszettel együtt ez világból törölj el!” (RMKT XVI/12, 120). Illyefalvi egyébként a *jókedv* kifejezést *affectus*, vagyis 'természetből való indulat' (Szenczi Molnár A.) jelentésben is használja: „Ezt pedig az Isten önnönmaga belénk ennek okáért adta: / Hogy erőnk s *jókedvünk* mibennetünk légyen magzatunk tartására” (uo., 112).

Természetesen nem gondolom, hogy helyesen járunk el, ha az irodalmi szövegek olvasása és újraolvasása során egyetlen, másokat kizáró értelmezés megalkotására törekszünk. Éppen ellenkezőleg, a megértés sohasem valami lezáruló, hanem folyamatosan önmagát létrehozó, lényegéből fakadóan kimeríthetetlen történés. A Hymnushoz hasonló, jelentéssel telített szövegek esetében különösen nincs helye az önhitt kizárólagosságnak. Akkor járunk el tehát a legbölcsebben, ha elfogadva az egymás mellett létező, egymásra épülő és egymást értelmező (szerzői és befogadói) olvasatok létjogosultságát, próbálunk az előttünk fekvő szövegből – elnézést a szójátékért – jókedvet meríteni.

Források

- Balassi Bálint verseinek kritikai kiadása. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/>
 [Murányi Vénus] = Gyöngyösi István: Márssal társolkodó Murányi Vénus. Kiadja Jankovics József. Balassi Kiadó. Budapest. 1998.
 Rimay 1992. Rimay János: Írásai. Kiadja Ács Pál. Balassi Kiadó. Budapest.
 Zrínyi Művei. Gróf Zrínyi Miklós: Művei. Kiadja Négyesy László. Franklin Társulat. Budapest. 1914.
 [RMKT] = Régi Magyar Költők Tára, XVI. századi sorozat, 1–8. köt. (régi folyam). Szerk. Szilády Áron. Budapest. Kisfaludy Társaság–MTA. 1877–1930.
 [RMNy] = Régi Magyarországi Nyomtatványok. Főszerk. Borsa Gedeon. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1971–2000.
 [Zrínyi ÖM. Prózai munkák] = Zrínyi Miklós: Összes művei. Prózai munkák. Akadémiai Kiadó. Budapest. 2004.

Irodalom

- Horváth Katalin 1995. „*Kerek rét*”, *kerek erdő*. – Még egyszer a Szigeti veszedelem „*kerek rét*” adatáról. Irodalomismeret 6: 65–69.
 Horváth Katalin 1996. *De kész szível várja szerencse forgását*. A „*szerencse*” a Szigeti veszedelemben. Irodalomismeret, 7: 36–42.
 Horváth Katalin 1997. „*Szerencse-szellő*”, „*Szerencse-szélvész*” – A Szigeti veszedelem két metaforájáról. Irodalomismeret 8: 71–80.
 Jakab László – Bölcskei András 2000. Balassi-szótár. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 8. Debrecen. <http://mnytud.arts.klte.hu/sorozat/balassi/>
 Kovács Sándor Iván 1985. A lírikus Zrínyi. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
 Mészöly Gedeon. 1939. Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje. Budapest.
 A. Molnár Ferenc 1997. Jól értjük-e a Himnusz első sorait? Élet és Irodalom, 1997/3 (aug. 15.): 3.
 A. Molnár Ferenc 1998. 190. dicséretünk szövegéről és a Himnusz kezdetéről. Református Egyház 1998: 281–283.
 A. Molnár Ferenc 1999. Anyanyelv, vallás, művelődés. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. Kolozsvár. 13–28.
 Ötvös Péter 1997. Zrínyi Miklós cím nélküli verséről. In: "Mint sok fát gyümölcse..." : tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére. Írták: barátai, kollégái és tanítványai. Készült az Ötvös Loránd Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén. Budapest. 34–42.
 Őze Sándor 1991. "Bűneiért bünteti Isten a magyar népet." Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest.

SPANNRAFT MARCELLINA

EGY REMÉNYIK SÁNDOR-VERS MARGÓJÁRA

Holt tenger felé

Szökken a vér forrása minden portán,
egy-egy erecske minden faluvég,
buzog még most is, bár ereje-fogytán,
veszendő nedvét most is adja még.

És futva fut patak után az ér
és futva fut patak az ér elé
s folyammá növe mind e drága vér
énekelve a Holt tenger felé.

A Holt tengernek tükre fekete,
a felhő áll és áll a szél felette,
a Holt tengerbe új folyam áradt.

Megindult szívvel én ma haloványan,
Holt utcapartok között folyni láttam:
Masírozott egy menetszázad.

1916. aug.

Reményik Sándor hátrahagyott verseit Horváth Katalintól kaptam ajándékba. Ebben a Polis Könyvkiadó által 2002-ben megjelentetett kötetben néhány olyan verssel is találkoztam, amelyeket korábban nem ismertem. A konkrét versválasztást a *vér* szó többszöri előfordulása indokolja. E néhány „szösszenet” csupán tisztelgő adalék Horváth Katalin jelentős etimológiai és verselemző munkájához.

Említésre méltónak érzem, hogy Horváth Katalin a *ver* ige és a *vér* főnév etimológiai rokonságának bizonyítási folyamatában olyan, Zrínyi Miklós által írt szövegrészekre hivatkozik, melyekben a *ver* archaikusabb alakja, a *vér* csatajelenetek kontextusában kerül rímhelyzetbe a *vér* főnévvel. Például a Szigeti beszéd VI. énekében: „Százat dárdájával nagy erővel levér, / Már minden ruhája nem más, csak török vér,” (idézi HORVÁTH 1993: 111). Ez a használati kontextus – a Horváth Katalin által kiemelt mediális, neutrális jelentésre való hivatkozás mellett (HORVÁTH 1993: 113) – a tranzitív aktív alak

esetében is megerősíti az eredeti összefüggést. A szúró kézfegyverrel – a konkrét példában dárdával – vívott harcban a sebesült szó szerint vérzik.

Megfordítva: a háború idején írt Reményik-költemény esetében a *vér* szó többszöri előfordulása, valamint összerímeltetése az *ér* szóval mozgósíthatja mind az eredeti, mediális alakkal, mind a tranzitív aktív igealakokkal való, a költői hagyományban mély nyomot hagyó történeti összefüggést, vagyis keltheti egy kozmikus, dobogó–vérző szív képét s csaták képét egyaránt. (A vers 1916-ban keletkezett!)

A vér mint az emberi élethez elengedhetetlen testnedv – a szív, fej, kéz stb. testrészekhez hasonlóan – a pars pro toto elv alapján (vö. HORVÁTH 1993) képes magát az embert megjeleníteni (vö. BODY PART = HUMAN (GOATLY 1997: 49; GRODDECK é. n.). Másfelől a vér folyadék, akár a versben szereplő *forrás*, *erecske*, *nedv*, *patak*, *ér*, *folyam* és *tenger* szavak denotátumai, s mint ilyen, érzelmek, illetve embertömegek metaforikus megjelenítésére is alkalmas (EMOTION = LIQUID; CROWD/ HUMANS = LIQUID; GOATLY 1997: 48; vö. még PÉTER 1991; FÓNAGY 1998; THASS-THIENEMANN 1968: 218–221).

A vizsgált versben a forrástól a Holt tengerig *szökken*, *buzog*, *fut*, *nő*, *árad* a vér. Milyen másképpen, mint Ady Endre Az Értől az Óceánig c., még a háború előtt írt versében („Akarom, mert ez a bús merészség, / Akarom, mert világ csodája: / Valaki az Értől indul el / S befut a szent, nagy Óceánba.”)!

A vér motívuma természetesen több más, I. világháborús Reményik-versben is feltűnik. Például: *vértenger*, *vér* (Isten bal keze), *véres kéz*, *vér* (Mi öltünk), *vérzik* (Két vers cím nélkül II.). Későbbi verseiben is kiemelkedően fontos szimbólum a vér (pl. Vérszerződés), ami talán „természetes” is két világháború láng-ölelésében. (Reményik költőként 1916-ban jelentkezik az Új Időkben, első verseskötete, a Fagyöngyök 1918-ban lát napvilágot, halála pedig 1942-ben, a II. világháború idején következik be.)

Reményik Sándor I. világháborús lírájában a fájdalom, a pusztulás képei tükröződnek a tájban is, pl.: *rőt kövek*, *sebtépte sziklák* (A hegyek), *Az irtásokban siratóvirágok* (Örség a tetőn). Nincs külön táj és ember: „egy-egy seb a föld testén minden élet / s egy mély forradás minden sírhalom” (Sebek és forradások). Adyhoz hasonlóan (pl. „S az én kicsúfolt, szent sebeim, / mint rózsák piros májuson / Egy világ testén fölszakadnak” (A megnőtt élet)), Reményiknél is megjelenik a minden véráldozatban benne rejlő kozmikus Krisztus (Golgota, Isten bal keze, Akit én ünnepek, Sebek és forradások, Hagyjátok abba! Jelek stb.).

Mivel Reményik háborús költészete mélyen szimbolikus, érdemes szemügyre vennünk néhány szimbólumtárban, szimbólumokkal foglalkozó könyvben legalább azokat a szimbólumokat, amelyek elemzésre választott versünkben is előfordulnak. Például:

folyó	DÁVID 2002: 82; DOPPELFELD 1998/1: 66–69; FONTANA 1995: 112, 139; HELLER é. n.: 67–68;
folyam	SZÁSZ é. n.: 99;
forrás	DÁVID 2002: 83–84;
víz	LÜKÖ 2003: 48–56; HOPPÁL 1995: 238–240;
tenger	DÁVID 2002: 228–229; DOPPELFELD 1998/1: 69–72; FONTANA 1995: 27, 96, 97, 113, 132, 159, 166; Heller é. n.: 194–195;

- út DÁVID 2002: 241–242; DOPPELFELD 1998/1: 51–54; FONTANA 1995: 63, 153, 177; HOPPÁL 1995: 231;
 vér DÁVID 2002: 249–251; DOPPELFELD 1998/2: 23–26; FONTANA 1995: 52; HOPPÁL 1995: 233; THASS-THIENEMANN 1968: 218–221.

A versben a vér = élő víz. Az élő víz természetének megfelelően halad, kirajzolva az utat. Egy-egy megjelenési formájához a vers világában az alábbi tipikus funkció kapcsolódik:

*forrás – szökken;
 erecske – buzog;
 patak, ér – fut;
 folyam – árad.*

A vér az élet székhelye. A vér a Holt tengerbe árad, értelmetlen áldozatként. A szonett második két versszakában megáll az intenzív mozgás: „a felhő áll és áll a szél felette”. Ez a mozdulatlanság jelenik meg a tenger *tükrének feketéjében*, a *halovány* arcban és a *holt utcapartok* összetételben is (vö. „A tengerszem most feketére nyílt” (Reményik: Jelek)). A *holt* és *halovány* etimológiailag azonos szócsaládba tartozó melléknevek összecszengetése még intenzívebbé teszi a képet.

A borzalom szemlélőjének, szemtanújának empátiás viszonya kétszeresen is kifejezésre jut az utolsó versszakban. A *megindult szív* a véráldozattal mint folyamattal mutat mintázatbeli hasonlóságot (EMOTION = LIQUID (GOATLY 1997: 48, 64)), a *halovány* pedig az eredményével, magával az értelmetlen halállal.

Megrendítő erővel térnek vissza elemzett verstünk képei Reményik Jaj, nagyot kértél! című, 1937-ben írt versében:

Holttestemet vetném elibed akadálynak,
 Csak azon át inthess búcsút Erdélyországnak.
 Tizennyolc éve prédikálom maradni s a fészekben megülni.
 Láttam a vért az ereinkből cseppenként folyni s zúgva dőlni:
 Én segítek Neked innen menekülni ??!

Irodalom

- Áprily Lajos 1998. A megváltó vers. In: Kisgyörgy Réka (szerk.): Reményik Sándor emlékkönyv. Erdélyi Szépmíves Céh. Kolozsvár.
 Dávid Katalin 2002. A teremtet világ misztériuma. Szent István Társulat. Budapest.
 Doppelfeld, Basilius 1998/1. Szimbólumok I. Bencés Kiadó. Pannonhalma.
 Doppelfeld, Basilius 1998/2. Szimbólumok II. Bencés Kiadó. Pannonhalma.
 Fónagy Iván 1998. A kognitív metaforáról. In: Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. Budapest.
 Fontana, David 1995. Szimbólumok titkos világa. Tericum Kiadó. Budapest.
 Franz, Marie-Louise von 1995. Női mesealakok. Európa. Budapest.
 Goatly, Andrew 1997. The Language of Metaphors. Routledge. London and New York.
 Groddeck, Georg é. n. Der Mensch als Symbol. Fisher Taschenbuch Verlag. Frankfurt / Main.

- Heller, A. é. n. Bibliai szimbólumok. Evangéliumi Kiadó. Budapest.
- Horváth Katalin 1993. A rész és az egész. Kandidátusi értekezés. Budapest.
- Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György 1995. Jelképtár. Helikon Kiadó. Budapest.
- Jancsó Elemér 1998. Reményik Sándor élete és költészete. In: Kisgyörgy Réka (szerk.): Reményik Sándor emlékkönyv. Erdélyi Szépmíves Céh. Kolozsvár.
- Johnson, Mark 1987. The Body in the Mind. Chicago University Press. Chicago. London.
- Jung, C. G. 1997. A szellem szimbolikája. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1987. Metaphors We Live By. Chicago University Press. Chicago–London.
- Lükő Gábor 2003. A magyar lélek formái. Táton. Budapest. 68–95; 126–132.
- Péter Mihály 1991. A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Spannraft Marcellina 2001. Lélekmetaforák – kognitív szemantikai megközelítésben. In: Kemény Gábor (szerk.): A metafora grammatikája és stilisztikája. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Szász Ilma é. n. [2000.] A ponttól a mandaláig. Paradigma Könyvek. Mandala Art Bt. Budapest.
- Thass-Thienemann, Theodore 1968. Symbolic Behavior. Washington Square Press. New York.